00011243

HIGH SCHOOL.
LIBRARY.
Section
No. 176
Date of Receipt

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
LIBRARY

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 06 February, 2016

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

00011243

891.21
Vya
11243

6 Bhishma

ASIATIC SOCIETY OF
LIBRARY

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीलक्ष्मणार्यगुरवेजडजंतुचक्षुर्बंधापनोदनम्रतेनहिरोचतेऽन्यत् ॥ पादावनेजनमुखाऽपचितिस्ततस्तुश्रीभीष्मपर्वणिविदध्महिभावदीपं ॥१॥ पूर्वस्मिन्पर्वणिभगवद्भक्तःसत्यपिसामर्थ्ये यःसत्यंपालयत्यैश्वर्यंचनप्रकाशयतिकालेप्राप्तेऽन्यस्मैउपकरोतिचेतिपांडवाचारप्रदर्शनव्याजेनदर्शितंतमेवंभूतंस्वयंभगवान्हितोपदेशेनानुगृह्णातितदीयांप्रतिज्ञांचस्वप्रतिज्ञाबाधेनैवसत्यांकरोतीत्यर्जुनोप देशेनभीष्मवधार्थंभगवतःशस्त्रधारणेनचदर्शयिष्यन्भीष्मपर्वारभते पूर्वत्रयुद्धोद्योगंश्रुत्वायुद्धंश्रोतुकामोजनमेजयउवाच कथंयुयुधिरेवीराइति ॥ १ ॥ तपःक्षेत्रेइति खड्गधारातीर्थेऽस्मिन्स्नानमत्युचित

श्रीगणेशायनमः॥ ॥नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥१॥ ॥जनमेजयउवाच॥ ॥कथंयुयुधिरेवीराःकुरुपांडव सोमकाः॥पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमागताः॥१॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥यथायुयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः॥कुरुक्षेत्रेतपःक्षेत्रेशृणुत्वंपृथिवी पते॥ २॥ तेऽवतीर्यकुरुक्षेत्रंपांडवाःसहसोमकाः॥ कौरवाःसमवर्त्तंतजिगीषंतोमहाबलाः॥३॥ वेदाध्ययनसंपन्नाःसर्वेयुद्धाभिनंदिनः॥ आशंसंतोजयंयुद्धेब लेनाभिमुखारणे॥ ४॥ अभियायचदुर्धर्षाधार्त्तराष्ट्रस्यवाहिनीं॥ प्राङ्मुखाःपश्चिमेभागेन्यविशंतससैनिकाः॥ ५॥ समंतपंचकाद्बाह्यंशिबिराणिसहस्रशः॥ कारयामासविधिवत्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ ६ ॥शून्याचपृथिवीसर्वाबालवृद्धावशेषिता॥ निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुंजरवर्जिता॥ ७॥ यावत्तपतिसूर्योहिजंबूद्वी पस्यमंडलं॥ तावदेवसमायातंबलंपार्थिवसत्तम॥८॥ एकस्थाःसर्ववर्णास्तेमंडलंबहुयोजनं॥ पर्याक्रामंतदेशांश्चनदीःशैलान्वनानिच॥९॥ तेषांयुधिष्ठिरो राजासर्वेषांपुरुषर्षभ॥ व्यादिदेशसबाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमं॥ १०॥ शय्याश्चविविधास्ताततेषांरात्रौयुधिष्ठिरः॥ एवंवेदीवेदितव्यःपांडवेयोयमित्युत ॥ ११ ॥ अभिज्ञानानिसर्वेषांसंज्ञाश्चाभरणानिच॥ योजयामासकौरव्योयुद्धकालउपस्थिते॥ १२॥ दृष्ट्वाध्वजाग्रंपार्थस्यधार्त्तराष्ट्रोमहामनाः॥ सहसर्वैर्म हीपालैःप्रत्यव्यूहतपांडवं॥ १३॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्द्धनि॥ मध्येनागसहस्रस्यभ्रातृभिःपरिवारितः॥ १४॥ दृष्ट्वादुर्योधनंहृष्टाःपंचालायुद्धनंदि नः॥ दध्मुःप्रीतामहाशंखान्भेर्यश्चमधुरस्वनाः॥ १५॥

मितिभावः ॥ २ ॥ जिगीषंतोऽन्योन्यंजेतुमिच्छंतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अभियायअभ्येत्यन्यविशंत पांडवीयाइतिशेषः ॥ ५ ॥ बाह्यंबहिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यावत्तपतिसूर्यइत्यनेनकृत्स्नंसप्तद्वीपात्मकंभूवलयंजं बूद्वीपशब्देनोच्यते लिंगसमवायाच्छत्रिणोगच्छंतीतिवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ सबाह्यानांकैवर्त्तम्लेच्छांध्रादिप्रांत्यदेशवासिनोबाह्यास्तत्सहितानां ॥ १० ॥ भक्ष्यादिदानफलमाह एवमिति एवंवेदीविद्वान्इति अन्यैःपांडवेयोज्ञातव्यइत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ अभिज्ञानानिस्वकीयचिह्नानिस्वीयाएवस्वीयान्मानिहन्युरित्येतदर्थं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥१६॥१७॥ शकृत्पुरीषं ॥१८॥ असीदतअवसन्नमभूत् ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ शर्कराःस्थूलवालुकाःकर्षयतीतितथा विनिघ्नन्शर्कराभिरित्यर्थः ॥२२॥ सागरक्षुभितोपमेक्षुभितसागरोपमे ॥२३॥२४
॥२५॥२६॥ धर्मान् पराङ्मुखस्त्यक्तशस्त्रःशरणागतोऽन्येनसंयुक्तश्चनहंतव्यइत्यादीन् ॥२७॥ धर्मसंस्थापनमेवाह तथापरमिति यथायोगंतुल्ययोर्योगस्यानतिक्रमणं यथायेनप्रकारेणअपरंअनुत्कृष्टंअ

ततःप्रहृष्टांतांसेनामभिवीक्ष्याथपांडवाः ॥ बभूवुर्हृष्टमनसोवासुदेवश्चवीर्यवान् ॥ १६ ॥ ततोहर्षंसमागम्यवासुदेवधनंजयौ ॥ दध्मतुःपुरुषव्याघ्रौदिव्यौशं
खौरथेस्थितौ ॥ १७॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषंदेवदत्तस्यचोभयोः ॥ श्रुत्वातुनिनदंयोधाःशकृन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥ १८ ॥ यथासिंहस्यनदतःस्वनंश्रुत्वेतरेमृगाः ॥ त्रसे
युर्निनदंश्रुत्वातथासीद्ततद्बलं ॥ १९ ॥ उदतिष्ठद्रजोभौमंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ अस्तंगतइवादित्येसैन्येनसहसावृते ॥ २० ॥ ववर्षतत्रपर्जन्योमांसशोणितवृ
ष्टिमान् ॥ दिक्षुसर्वाणिसैन्यानितदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ वायुस्ततःप्रादुरभून्नीचैःशर्करकर्षणः ॥ विनिघ्नंस्तान्यनीकानिशतशोथसहस्रशः ॥ २२ ॥ उभेसैन्ये
चराजेंद्रयुद्धायमुदितेभृशं ॥ कुरुक्षेत्रेस्थितेयत्तेसागरक्षुभितोपमे ॥ २३॥ तयोस्तुसेनयोरासीदद्भुतःसतुसंगमः ॥ युगांतेसमनुप्राप्तेद्वयोःसागरयोरिव ॥ २४॥
शून्यासीत्पृथिवीसर्वावृद्धबालावशेषिता ॥ निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुंजरवर्जिता ॥ २५ ॥ तेनसेनासमूहेनसमानीतेनकौरवैः ॥ ततस्तेसमयंचक्रुःकुरुपांडव
सोमकाः ॥ २६ ॥ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानांभरतर्षभ ॥ निवृत्तेविहितेयुद्धेस्यात्प्रीतिर्नःपरस्परं ॥ २७॥ यथापरंयथायोगंनचस्यात्कस्यचित्पुनः ॥ वाचा
युद्धप्रवृत्तानांवाचैवप्रतियोधनं ॥ निष्क्रांताःपृतनामध्यान्नहंतव्याःकदाचन ॥ २८ ॥ रथीचरथिनायोध्योगजेनगजधूर्गतः ॥ अश्वेनाश्वीपदातिश्चपादातेनैव
भारत ॥ २९ ॥ यथायोगंयथाकामंयथोत्साहंयथाबलं ॥ समाभाष्यप्रहर्त्तव्यंनविश्वस्तेनविह्वले ॥ ३० ॥ एकेनसहसंयुक्तःप्रपन्नोविमुखस्तथा ॥ क्षीणशस्त्रोवि
वर्माचनहंतव्यःकदाचन ॥ ३१ ॥ नसूतेषुनधुर्येषुनचशस्त्रोपनायिषु ॥ नभेरीशंखवादेषुप्रहर्त्तव्यंकथंचन ॥ ३२ ॥ एवंतेसमयंकृत्वाकुरुपांडवसोमकाः ॥ विस्म
यंपरमंजग्मुःप्रेक्षमाणाःपरस्परं ॥ ३३॥ निर्विश्यचमहात्मानस्ततस्तेपुरुषर्षभाः ॥ हृष्टरूपाःसुमनसोबभूवुःसहसैनिकाः ॥ ३४॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व ॥१॥
णिजंबूखंडविनिर्माणप० सैन्यशिक्षणेप्रथमोध्यायः ॥१॥ ॥१॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ ततःपूर्वापरेसैन्येसमीक्ष्यभगवानृषिः ॥ सर्ववेदविदांश्रेष्ठोव्यासः
सत्यवतीसुतः ॥१॥ भविष्यतिरणेघोरेभरतानांपितामहः ॥ प्रत्यक्षदर्शीभगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥२॥ न्याय्यमित्यर्थः तथानकस्यचित्तुल्ययोगातिक्रमःस्यादिति
भावः ॥ २८ ॥ गजधूर्गतःगजस्कंधगतः ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोध्यायः ॥१॥ ॥१॥ ॥ ततइति ॥१॥ भविष्यतिभाविनि ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ हिंसंतीवनाशयिष्यंत्येव ॥ ४ ॥ पर्यायंवैपरीत्यं ॥ ५ ॥ निशामयपश्य ॥ ६ ॥ नपरोक्षमितिपाठेप्रत्यक्षं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नगाग्रेषुवृक्षाग्रेषुसं
पतंतिएकीभूयपतंति समवायान्संघान् ॥१७॥ अभ्यग्रंसमीपं क्रव्यादामांसभक्षकाःसृगालकाकादयः ॥ १८ ॥ वाशंतःशब्दंकुर्वंतः ॥१९॥२०॥ परिघाःपरिवेषाःकृष्णग्रीवाःश्वेतलोहितपर्यंताश्च मध्येकृ
वैचित्रवीर्यंराजानंसरहस्यंब्रवीदिदं ॥ शोचंतमार्त्तंध्यायंतंपुत्राणामनयंतदा ॥ ३ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ ॥ राजन्परीतकालास्तेपुत्राश्चान्येचपार्थिवाः ॥ तेहिंसं
तीवसंग्रामेसमासाद्येतरेतरं ॥ ४ ॥ तेषुकालपरीतेषुविनश्यत्स्वेवभारत ॥ कालपर्यायमाज्ञायमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ ५ ॥ यदिचेच्छसिसंग्रामेद्रष्टुमेतान्वि
शांपते ॥ चक्षुर्ददानितेपुत्रयुद्धंतत्रनिशामय ॥ ६ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ नरोचयेज्ञातिवधंद्रष्टुंब्रह्मर्षिसत्तम ॥ युद्धमेतत्त्वशेषेणशृणुयांतवतेजसा ॥ ७ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेच्छतिद्रष्टुंसंग्रामंश्रोतुमिच्छति ॥ वराणामीश्वरोव्यासःसंजयायवरंददौ ॥ ८ ॥ एषतेसंजयोराजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ॥ एतस्य
सर्वसंग्रामेनपरोक्षंभविष्यति ॥ ९ ॥ चक्षुषासंजयोराजन्दिव्येनैवसमन्वितः ॥ कथयिष्यतितेयुद्धंसर्वज्ञश्चभविष्यति ॥ १० ॥ प्रकाशंवाऽप्रकाशंवादिवावा
यदिवानिशि ॥ मनसाचिंतितमपिसर्वंवेत्स्यतिसंजयः ॥ ११ ॥ नैनंशस्त्राणिच्छेत्स्यंतिनैनंबाधिष्यतेश्रमः ॥ गावल्गणिरयंजीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति ॥ १२ ॥
अहंतुकीर्त्तिमेतेषांकुरूणांभरतर्षभ ॥ पांडवानांचसर्वेषांप्रथयिष्यामिमाशुचः ॥ १३ ॥ दिष्टमेतन्नरव्याघ्रनाभिशोचितुमर्हसि ॥ नचैवशक्यंसंयंतुंयतोधर्मस्त
तोजयः ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वासभगवान्कुरूणांप्रपितामहः ॥ पुनरेवमहाभागोधृतराष्ट्रमुवाचह ॥ १५ ॥ इहयुद्धेमहाराजभविष्यतिम
हान्क्षयः ॥ तथेहचनिमित्तानिभयदान्युपलक्षये ॥ १६ ॥ श्येनागृध्राश्चकाकाश्चकंकाश्चसहिताबकैः ॥ संपतंतिनगाग्रेषुसमवायांश्चकुर्वते ॥ १७॥ अभ्यग्रंच
प्रपश्यंतियुद्धमानंदिनोद्विजाः ॥ क्रव्यादाभक्षयिष्यंतिमांसानिगजवाजिनां ॥ १८ ॥ निर्दयंचाभिवाशंतोभैरवाभयवेदिनः ॥ कंकाःप्रयांतिमध्येनदक्षिणाम
भितोदिशं ॥ १९ ॥ उभेपूर्वापरेसंध्येनित्यंपश्यामिभारत ॥ उदयास्तमनेसूर्यंकबंधैःपरिवारितं ॥ २० ॥ श्वेतलोहितपर्यंताःकृष्णग्रीवाःसविद्युतः ॥ त्रिवर्णाःपरि
घाःसंधौभानुमंतमवारयन् ॥ २१ ॥ ज्वलिताकेंदुनक्षत्रंनिर्विशेषदिनक्षयं ॥ अहोरात्रंमयादृष्टंतद्भयायभविष्यति ॥ २२ ॥
ष्णास्ततोबहिःश्वेतास्ततोबहिर्लोहिताइतित्रिवर्णाः संधौसंध्यायां अवारयन्अवेष्टयन् ॥ २१ ॥ निर्विशेषदिनक्षयंअहोरात्रं निश्चयेनविगतःशेषोयस्यतस्यदिनस्यतिथेःक्षयोयस्मिन् सूर्योदयद्वयास्पर्शि
नीक्षयतिथिर्यस्मिन्अहोरात्रेतन्मयादृष्टं तदेवविशिनष्टि ज्वलितेति अर्केंद्वोर्नक्षत्रममावास्यायामुभाभ्यामाक्रांतंनक्षत्रंतदेवज्वलितंपापग्रहाक्रांतंयस्मिन् दर्शेक्षयतिथिःतन्नक्षत्रेचपापग्रहइत्ययंमहान्
दुर्योगइत्यर्थः ॥ २२ ॥

पद्मवर्णैरक्तपद्मवर्णे लोहिनीद्यौर्भवतियथामंजिष्ठेतिश्रुतेर्दिवोरक्तत्वमशुभसूचकं ॥ २३ ॥ २४ ॥ वराहोगृहकोलोवृषदंशोमार्जारस्तयोर्भूचरयोरप्यंतरिक्षेउत्प्लुत्ययुद्ध्यतोःप्रणादं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयुक्ताअश्वैरयोजिताअपिप्रवर्त्ततेचलंति महांतोरथामहारथाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ गृहीतशस्त्राआत्तलोहालोहतुंडाइतियावत् शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः चर्मिणोभृंगरिटिसंज्ञाःकृष्णशलभविशेषाः

अलक्ष्यःप्रभयाहीनःपौर्णमासींचकार्तिकीं ॥ चंद्रोभूदग्निवर्णश्चपद्मवर्णेनभस्तले ॥ २३ ॥ स्वप्स्यंतिनिहतावीराभूमिमावृत्यपार्थिवाः ॥ राजानोराजपुत्राश्च
शूराःपरिघबाहवः ॥ २४ ॥ अंतरिक्षेवराहस्यवृषदंशस्यचोभयोः ॥ प्रणादंयुद्ध्यतोरात्रौरौद्रंनित्यंप्रलक्षये ॥ २५ ॥ देवताप्रतिमाश्चैवकंपंतिचहसंतिच ॥ वमं
तिरुधिरंचास्यैःस्विद्यंतिप्रपतंतिच ॥ २६ ॥ अनाहतादुंदुभयःप्रणदंतिविशांपते ॥ अयुक्ताश्चप्रवर्तंतेक्षत्रियाणांमहारथाः ॥ २७ ॥ कोकिलाःशतपत्राश्चचा
षाभासाःशुकास्तथा ॥ सारसाश्चमयूराश्चवाचोमुंचंतिदारुणाः ॥ २८ ॥ गृहीतशस्त्राःक्रोशंतिचर्मिणोवाजिपृष्ठगाः ॥ अरुणोदयेप्रदृश्यंतेशतशःशलभव्रजाः
॥ २९ ॥ उभेसंध्येप्रकाशंतेदिशोदाहसमन्विते ॥ पर्जन्यःपांसुवर्षीचमांसवर्षीचभारत ॥ ३० ॥ याचैषाविश्रुताराजंस्त्रैलोक्येसाधुसंमता ॥ अरुंधतीतयाप्येष
वसिष्ठःपृष्ठतःकृतः ॥ ३१ ॥ रोहिणींपीडयन्नेषस्थितोराजन्शनैश्चरः ॥ व्यावृत्तंलक्ष्मसोमस्यभविष्यतिमहद्भयं ॥ ३२ ॥ अनभ्रेचमहाघोरस्तनितःश्रूयतेस्वनः
वाहनानांचरुदतांनिपतंत्यश्रुबिंदवः ॥ ३३ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिश्रीवेदव्यासदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥
व्यासउवाच ॥ ॥खरागोषुप्रजायंतेरमंतेमातृभिःसुताः ॥ अनार्तवंपुष्पफलंदर्शयंतिवनद्रुमाः ॥ १ ॥ गर्भिण्योऽजातपुत्राश्चजनयंतिविभीषणान् ॥ क्रव्या
दाःपक्षिभिश्चापिसहाश्नंतिपरस्परं ॥ २ ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राःपंचपादाद्विमेहनाः ॥ द्विशीर्षाश्चद्विपुच्छाश्चदंष्ट्रिणःपशवोऽशिवाः ॥ ३ ॥ जायंतेविवृतास्याश्च
व्याहरंतोऽशिवागिरः ॥ त्रिपदाःशिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्राविषाणिनः ॥ ४ ॥ तथैवान्याश्चदृश्यंतेस्त्रियोवैब्रह्मवादिनां ॥ वैनतेयान्मयूरांश्चजनयंतिपुरेतव ॥ ५ ॥
गोवत्संवडवासूतेश्वास्तृगालंमहीपते ॥ कुक्कुरान्करभाश्चैवशुकाश्चाशुभवादिनः ॥ ६ ॥

चर्मीफलकपाणौस्याद्भृंगैर्भृंगरिटावपीतिमेदिनी तेवाजिपृष्ठगाअश्वांस्तुदंतोदृश्यंतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्यावृत्तंनष्टं लक्ष्महीनश्चंद्रोदृश्यतइत्यर्थः ॥३२॥ स्तनितःस्वनोगर्जितरूपःशब्दः ॥३३॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ खराःप्रजायंतेमिथुनीभवंति उत्पद्यंतइतिवा ॥ १ ॥ क्रव्यादाःसारमेयादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ विषाणिनः शृंगवंतस्तार्क्ष्याएव ॥ ४ ॥ ५ ॥ वडवाअश्वा श्वाशुनी करभोमृगविशेषः करभःकलभोवाष्टापदेप्रोक्तोमृगांतरेइतिविश्वः ॥ ६ ॥

प्रजायंतेजनयंति ॥ ७ ॥ पृथग्जनस्यनीचजनस्यसंबंधिनःक्षुद्रकाःव्यंगाःचंडालादिषुजाताःकाणकुब्जादयइत्यर्थः क्षुद्राव्यंगानटीत्यादिमेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ नगराणिकृत्रिमाणिशिशवएवावमृद्नंति पद्मा निमहांतिउत्पलानिक्षुद्राणीतिभेदः कुमुदानिचंद्रोदयविकासीनितान्येव ॥ १० ॥ वर्त्ततेवर्त्तयतिदीप्यतइत्यर्थः नित्यंदावदाहोभवतीतियावत् कल्पतइतिपाठेपिसएवार्थः कार्तिक्याःपरंहिसंग्रामारंभस्तत्र तुलास्थमर्कंराहुरुपैति ॥ ११ ॥ तदैवश्वेतोग्रहःकेतुश्चित्रामतिक्रामतिस्वात्यादौवर्त्तते नित्यंसमसप्तकस्थौराहुकेतूइदानीमेकराशिगतौमहानिष्टसूचकावितिभावः ॥ १२ ॥ धूमकेतुरुपग्रहविशेषःसपु ष्यंक्षत्रियनक्षत्रमाक्रम्यतिष्ठति तथावक्ष्यमाणरीत्याज्येष्ठास्थेनापिकेतुनापुष्योविद्धस्तथाचस्वनक्षत्रेक्रूराक्रांतेक्रूरविद्धेचसत्यवश्यंक्षत्रियाणांनाशोभवतीत्यर्थः यथोक्तं कृत्तिकायांतथापुष्येरेवत्यांच

स्त्रियःकाश्चित्प्रजायंतेचतस्रःपंचकन्यकाः ॥ जातमात्राश्चनृत्यंतिगायंतिचहसंतिच ॥ ७ ॥ पृथग्जनस्यसर्वस्यक्षुद्रकाःप्रहसंतिच ॥ नृत्यंतिपरिगायंतिवेदयंतो
महद्भयं ॥ ८ ॥ प्रतिमाश्चालिखंत्येताःसशस्त्राःकालचोदिताः ॥ अन्योन्यमभिधावंतिशिशवोदंडपाणयः ॥ ९ ॥ अन्योन्यमभिमृद्नंतिनगराणियुयुत्सवः ॥ पद्मो
त्पलानिवृक्षेषुजायंतेकुमुदानिच ॥ १० ॥ विष्वग्वाताश्चवांत्युग्रारजोनाप्युपशाम्यति ॥ अभीक्ष्णंवर्त्ततेभूमिरर्कंराहुरुपैतिच ॥ ११ ॥ श्वेतोग्रहस्तथाचित्रांस
मतिक्रम्यतिष्ठति ॥ अभावंहिविशेषेणकुरूणांतत्रपश्यति ॥ १२ ॥ धूमकेतुर्महाघोरःपुष्यंचाक्रम्यतिष्ठति ॥ सेनयोरशिवंघोरंकरिष्यतिमहाग्रहः ॥ १३ ॥ मघा
स्वंगारकोवक्रःश्रवणेचबृहस्पतिः ॥ भगंनक्षत्रमाक्रम्यसूर्यपुत्रेणपीड्यते ॥ १४ ॥ शुक्रःप्रोष्ठपदेपूर्वेसमारुह्यविरोचते ॥ उत्तरेतुपरिक्रम्यसहितःसमुदीक्षते
॥ १५ ॥ श्वेतोग्रहःप्रज्वलितःसधूमइवपावकः ॥ ऐंद्रंतेजस्विनक्षत्रंज्येष्ठामाक्रम्यतिष्ठति ॥ १६ ॥ ध्रुवंप्रज्वलितोघोरमपसव्यंप्रवर्त्तते ॥ रोहिणींपीडयत्येवमु
भौचशशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यंतरेचैवविष्ठितःपरुषग्रहः ॥ १७ ॥ वक्रानुवक्रंकृत्वाचश्रवणंपावकप्रभः ॥ ब्रह्मराशिंसमावृत्यलोहितांगोव्यवस्थितः ॥ १८ ॥
सर्वसस्यपरिच्छन्नापृथिवीसस्यमालिनी ॥ पंचशीर्षायवाश्चापिशतशीर्षाश्चशालयः ॥ १९ ॥

पुनर्वसौ वेधेसतिक्रमाद्वेधोवर्णेषुब्राह्मणादिष्वितिनरपतिविजये ॥ १३ ॥ भगंनक्षत्रंपूर्वाफल्गुनी श्रुतिमतेतूत्तराफल्गुनी ॥ १४ ॥ पूर्वेप्रोष्ठपदेपूर्वाभाद्रपदानक्षत्रंसमारुह्यपरिक्रम्यपरिघाख्यउपग्रहस्तेन सहितःउत्तरेउत्तराभाद्रपदानक्षत्रंउदीक्षतेआक्रांतुमिच्छति ॥ १५ ॥ श्वेतोद्वितीयउपग्रहःकेतुसंज्ञःऐंद्रंज्येष्ठांनक्षत्रमितियोज्यं ॥ १६ ॥ ध्रुवमिति परुषग्रहोराहुरेकनक्षत्रस्थौशशिभास्करौपीडयति अ पसव्यंप्रवर्त्ततेसर्वदावक्रीसन् सर्वतोभद्रचक्रेवेधेनस्वातीस्थःसन्रोहिणीनक्षत्रंचपीडयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ वक्रेति तत्रैवसर्वतोभद्रचक्रेमघास्थोलोहितांगोऽंगारकोवक्रानुवक्रंकृत्वापुनःपुनर्वक्रीभूयब्रह्मणा बृहस्पतिनाक्रांतंराशिनक्षत्रंश्रवणंसमावृत्यसम्यक्पूर्णदृष्ट्याविध्वातिष्ठति ॥ १८ ॥ परिच्छन्नाआच्छादिता पंचशीर्षाणिशिखीसदृशानियेषांतेपंचशीर्षाः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शोणितमयाआवर्त्ताःयस्यां रक्तप्रवाहवतीत्यर्थः अतएवध्वजाएवउडुपानिक्षुद्रनावस्तैःसमाकुला वैशसेविरोधे ॥ २३ ॥ २४ ॥ छर्दयन्श्रोतॄणांक्लेशकरत्वेनरक्तवमनंकारयन्नि व ॥ २५ ॥ शस्त्राणिप्रभयाज्वलंतीव ॥ २६ ॥ संवत्सरेति पूर्वंश्रवणस्थोबृहस्पतिर्भगनक्षत्रस्थःसूर्यपुत्रइत्युक्तंतावुभौविशाखासमीपेतिर्यग्वेधेनशतपदेचक्रेविशाखानक्षत्रंविध्यतइत्यर्थः तथाहि तस्मिंश्च क्रेखुखेखोइतिश्रवणांत्यपादत्रयंव्युत्क्रमेणविशाखाद्यपादत्रयेणतितुतेइत्यनेनविद्धते तृतीयेनचतुर्थोद्वितीयेनतृतीयःप्रथमेनद्वितीयइति तथाउत्तराफल्गुन्याअंत्यपादत्रयेणटोपापीत्यनेनक्रमेणतितुतेइ

प्रधानाःसर्वलोकस्ययास्वायत्तमिदंजगत्॥ तागावःप्रस्नुतावत्सैःशोणितंप्रक्षरंत्युत ॥ २० ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात्खड्गाश्चज्वलिताभृशं ॥ व्यक्तंपश्यंतिशस्त्रा णिसंग्रामंसमुपस्थितं॥ २१ ॥ अग्निवर्णायथाभासःशस्त्राणामुदकस्यच॥ कवचानांध्वजानांचभविष्यतिमहाक्षयः ॥ २२ ॥ पृथिवीशोणितावर्ताध्वजोडुप समाकुला॥ कुरूणांवैशसेराजन्पांडवैःसहभारत॥ २३ ॥ दिक्षुप्रज्वलितास्याश्चव्याहरंतिमृगद्विजाः ॥ अत्याहितंदर्शयंतोवेदयंतिमहद्भयं॥ २४ ॥ एकपक्षा क्षिचरणःशकुनिःखचरोनिशि॥ रौद्रंवदतिसंरब्धःशोणितंछर्दयन्निव ॥ २५ ॥ शस्त्राणिचैवराजेंद्रप्रज्वलंतीवसंप्रति॥ सप्तर्षीणामुदाराणांसमवच्छाद्यतेप्रभा ॥ २६ ॥ संवत्सरस्थायिनौचग्रहौप्रज्वलितावुभौ॥ विशाखायाःसमीपस्थौबृहस्पतिशनैश्चरौ॥ २७॥ चंद्रादित्यावुभौग्रस्तावेकाह्नाहित्रयोदशीं॥ अपर्वणि ग्रहंयातौप्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ २८ ॥ अशोभितादिशःसर्वाःपांसुवर्षैःसमंततः॥ उत्पातमेघारौद्राश्चरात्रौवर्षंतिशोणितं ॥ २९ ॥ कृत्तिकांपीडयंस्तीक्ष्णैर्न क्षत्रंपृथिवीपते॥ अभीक्ष्णवातावायंतेधूमकेतुमवस्थिताः॥ ३० ॥

तिविशाखाद्यपादत्रयंतत्रैवचक्रेविध्यतइतितच्चक्रविदांप्रत्यक्षं ॥ २७ ॥ चंद्रादित्याविति अपर्वणिपर्वदर्शाख्यंपंचदशेऽह्निभवतिएकतिथिवृद्धौषोडशेवाएकतिथिक्षयेचतुर्दशेवाह्निभवति तिथिद्वयक्षयस्तु लोकेऽत्यंतमप्रसिद्धइत्यपर्वणीत्युक्तं ग्रहंयातौराहुणाग्रहणंप्राप्तौ एतदेवप्रजासंक्षयहेतुत्वेनशास्त्रेदृष्टमित्याह प्रजेति ॥ २८ ॥ अशोभिताअमंगलाः ॥ २९ ॥ चित्रास्वात्यंतरस्थःपरुषोग्रहोरोहिणींपीड यतीत्युक्तंतत्रचित्रांशेस्थित्वारोहिणीमष्टादशत्वेनसामुदायिकनक्षत्रंपीडयति स्वात्यंशेस्थित्वाकृत्तिकांषोडशकत्वेनसांघातिकनक्षत्रंपीडयति सर्वतोभद्रचक्रेतथादर्शनात् तदेतदाह कृत्तिकामित्यर्धेन ती क्ष्णैःक्रूरैःकर्मभिरुपलक्षितोराहुरित्यर्थः धूमकेतुमुत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः ॥ ३० ॥ ॥३॥

एतेवायवः विषमंवैरंयुद्धमितियावत् त्रिष्विति त्रिष्वपिच्छत्रेषुनरपतिविजयप्रोक्तेषु यथाऽश्विन्यादिभिर्नवभिर्नक्षत्रैरौदीच्यस्याश्वपतेश्छत्रे चामरंकलशोवीणाच्छत्रंदंडःपतद्ग्रहआसनंकीलकंरज्जुरित्यवय वाःकल्प्यंते एवंमघादिनवकेनप्राच्यस्यगजपतेः तथामूलादिनवकेनदक्षिणस्यनरपतेः एवंविधेषुत्रिष्वपिच्छत्रेषुतत्रापिसर्वेषुनक्षत्रेषुनास्तिक्षत्रमेभिरितियोगेनक्षत्रविरोधिषुनक्षत्रेषु नक्षत्राणिचतानिनक्ष त्राणिभानितेषुक्रूराक्रांतत्वादिनाक्षत्रियाभावकरेषुनक्षत्रेषुगृध्रःपापग्रहःशीर्षकलशस्थानंसंपतते तेनच्छत्रत्रयस्यतदंतर्गतानामन्येषांचमांडलिकानांराज्ञांनाशःसूच्यते तत्रैवंसतिमघासुकुजोस्ति तथाय दाभगनक्षत्रंपूर्वाफल्गुनीतदातत्रत्यःशनैश्चरोऽवश्यंयुद्धादिनागजपतेर्महद्भयंकरिष्यति यथोक्तंतत्रैव कलशस्थेभवेद्युद्धंरणेरोगेमहद्भयं घातपातादिकंसर्वंजायतेनात्रसंशयइति कलशस्थेशनैश्चरेइतिशेषः तथाविशाखाज्येष्ठेअप्यत्रैवच्छत्रेक्रूरविद्धेक्रूराक्रांतेवर्तेतेइत्यवश्यंगजपतेश्छत्रभंगः एवंप्रथमच्छत्रेपिकृत्तिकारोहिण्योःपुष्यस्यचपीडास्ति तथांतिमच्छत्रेश्रवणप्रोष्ठपदयोर्बृहस्पतिशुक्रौवर्त्तेतेइतितथा पितावनिष्टफलावेव एवंपूर्वस्यनिरन्वयोनाशः इतरयोश्छत्रयोराजनाशेपितत्पुत्राणांछत्रप्राप्तिरस्तीतिविशेषः तथाचमध्यमच्छत्रेमघासुभौमःस्वात्यांसूर्यचंद्राहवः पूर्वस्यामुत्तरस्यांवाफल्गुन्यांशनैश्चरः

विषमंजनयंत्येतआक्रंदजननंमहत् ॥ त्रिषुसर्वेषुनक्षत्रनक्षत्रेषुविशांपते॥ गृध्रःसंपततेशीर्षंजनयन्भयमुत्तमं॥ ३१ ॥ चतुर्दशींपंचदशींभूतपूर्वांचषोडशीं॥ इमांतुनाभिजानेहममावास्यांत्रयोदशीं॥ चंद्रसूर्यावुभौग्रस्तावेकमासींत्रयोदशीं ॥ ३२ ॥ अपर्वणिग्रहेणैतौप्रजाःसंक्षपयिष्यतः॥ मांसवर्षंपुनस्तीव्रमा सीत्कृष्णचतुर्दशीं ॥ शोणितैर्वक्त्रसंपूर्णाअतृप्तास्तत्रराक्षसाः ॥ ३३ ॥

विशाखायांवेधेनबृहस्पतिश्चास्ति तेषांफलंतत्रैवोक्तं क्रूरग्रहचतुष्कंचबुधचंद्रेणसंयुतं पूर्वच्छत्रविनाशायकथितंपूर्वसूरिभिरिति तत्रसिंधुसागरसंगमाद्गोदावरीसागरसंगमपर्यंतमेकारेखातद्दक्षिणेनरपतिः त तएवकर्णप्रावरणपर्यंतंद्वितीया तदुत्तरेगजपतिः तयोरेखयोर्मध्येऽश्वपतिः हस्तिनापुरंतुईशानदेशस्थत्वाद्गंगाद्वारात्पूर्वभागेऽस्तीतिगजपतिच्छत्रांतर्गतमेव हरिद्वारंतुदेहलीदीपन्यायेनाश्वपतिगजपत्योरंतर्ग तमिति तेनहस्तिनापुरस्थानांप्राच्यत्वादत्यंतंक्षयस्तथैवपांचालादीनामपीति एतच्चनरपतिविजयदर्शिनांस्पष्टं ईशानदेशाःकूर्मचक्रेप्रोक्ताः रेवतीअश्विनीयाम्येपादेईशानगोचरे गंगाद्वारंकुरुक्षेत्रंश्रीकंठह स्तिनापुरं अश्ववक्त्रैकपादाश्चकर्णप्रावरणास्तथा विनश्यंतिचतेसर्वेदेशास्त्वीशानगोचरेइतिदिक् ॥ ३१ ॥ चंद्रादित्यावुभौग्रस्तावित्येतेनश्लोकेनोक्तमर्थंविशदयतिद्वाभ्यां चतुर्दशीमिति त्रयोदशींत्रयो दशानामन्हांपूर्णांअमावास्यांभूतपूर्वांनाभिजानेनजानामि अतिभूयसाकालेनायंदुर्योगआगतइतिभावः एकमासींएकस्मिन्नेवमासेभवां पूर्वंत्रयोदश्यांरात्रौपक्षसमाप्त्यासूर्यग्रहणमेवोक्तं इदानींतुएक स्मिन्मासेचंद्रः पूर्णमास्यांराहुणाग्रहेणग्रस्तःसूर्योऽमावास्यायां यदासूर्योग्रस्तस्तदाचंद्रोपिग्रस्तएव दर्शेतयोःसंहतत्वात् ॥ ३२ ॥ अपर्वणीति लोकाप्रसिद्धपर्वणीतिपूर्ववज्ज्ञेयं ॥ ३३ ॥

प्रतिस्रोतसोमहानद्यःविपरीतप्रवाहाः विभक्तिलोपआर्षः विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसमासोवा क्रियाविशेषणंवा कूपाजलाशयाःकूर्दंतिक्रीडंतिवर्तिःक्षुभ्यंतइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अनयंअनीतिफलं॥ ३५॥
महोल्काभिःदीपाभावात्शणकाष्ठज्वालयारात्रौविनिःसृत्यगृहाद्बहिर्निर्गत्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ महाशब्दः क्रियतइतिशेषः महाभूताद्वद्धीभूताः अभूततद्भावेमहच्छब्दाद्भवतौपरेडाचू मर्यादामुल्लंघितवंत

प्रतिस्रोतोमहानद्यःसरितःशोणितोदकाः ॥ फेनायमानाःकूपाश्चकूर्दंतिवृषभाइव ॥ ३४ ॥ पतंत्युल्काःसनिर्घाताःशक्राशनिसमप्रभाः ॥ अद्यचैवनिशांव्यु
शमनयंसमवाप्स्यथ ॥ ३५ ॥ विनिःसृत्यमहोल्काभिस्तिमिरंसर्वतोदिशं ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्रचोक्तंमहर्षिभिः ॥ ३६ ॥ भूमिपालसहस्राणांभूमिःपास्य
तिशोणितं ॥ कैलासमंदराभ्यांतुतथाहिमवताविभो ॥ ३७ ॥ सहस्रशोमहाशब्दःशिखराणिपतंतिच ॥ महाभूताभूमिकंपेचत्वारःसागराःपृथक् ॥ वेलामुद्वर्त्त
यंतीवक्षोभयंतोवसुंधरां ॥ ३८ ॥ वृक्षानुन्मथ्यवांत्युग्रावाताःशर्करकर्षिणः ॥ आभग्नाःसुमहावातैरशनीभिःसमाहताः ॥ ३९ ॥ वृक्षाःपतंतिचैत्याश्चग्रामेषु
नगरेषुच ॥ नीललोहितपीतश्चभवत्यग्निर्हुतोद्विजैः ॥ ४० ॥ वामार्चिर्दुष्टगंधश्चमुंचन्वैदारुणंस्वनं ॥ स्पर्शागंधारसाश्चैवविपरीतामहीपते ॥ ४१ ॥ धूमंध्वजाः
प्रमुंचंतिकंपमानामुहुर्मुहुः ॥ मुंचंत्यंगारवर्षंचभेर्यश्चपटहास्तथा ॥ ४२ ॥ शिखराणांसमृद्धानामुपरिष्टात्समंततः ॥ वायसाश्चरुवंत्युग्रंवामंमंडलमाश्रिताः
॥ ४३ ॥ पक्कापक्केतिसुभृशंवावाश्यंतेवयांसिच ॥ निलीयंतेध्वजाग्रेषुक्षयायपृथिवीक्षितां ॥ ४४ ॥ ध्यायंतःप्रकिरंतश्चव्यालावेपथुसंयुताः ॥ दीनास्तुरंगमाः
सर्वेवारणाःसलिलाश्रयाः ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रुत्वाभवानत्रप्राप्तकालंव्यवस्यतां ॥ यथालोकःसमुच्छेदंनायंगच्छेतभारत ॥ ४६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ पितु
र्वचोनिशम्यैतद्धृतराष्ट्रोब्रवीदिदं ॥ दिष्टमेतत्पुरामन्येभविष्यतिनरक्षयः ॥ ४७ ॥ राजानःक्षत्रधर्मेणयदिवध्यंतिसंयुगे ॥ वीरलोकंसमासाद्यसुखंप्राप्स्यंतिकेवलं
॥ ४८ ॥ इहकीर्तिंपरेलोकेदीर्घकालंमहत्सुखं ॥ प्राप्स्यंतिपुरुषव्याघ्राःप्राणांस्त्यक्त्वामहाहवे ॥ ४९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंमुनिस्तथेत्युक्त्वाकवींद्रोरा
जसत्तम ॥ धृतराष्ट्रेणपुत्रेणध्यानमन्वगमत्परं ॥ ५० ॥

इवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अशनीभिः अशनिर्द्वयोरितिकोशात्स्त्रीत्वं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिखराणांद्रुमायाणां शिखरोस्त्रीद्रुमाग्रेचेतिमेदिनी ॥ ४३ ॥ पक्कापक्केति विनाशाभिमुखानांपरस्परंयुद्धमिति
पक्कंपरिणतेपिस्याद्विनाशाभिमुखेत्रिष्वितिमेदिनी पक्कापक्केतिपक्षिरुतानुकरणं वावाश्यंतेअतिशयेनशब्दंकुर्वंति ॥ ४४ ॥ प्रकिरंतःशकृन्मूत्रमितिशेषः व्यालाःदुष्टहस्तिनः सलिलाश्रयाःअत्यंतंप्रस्वेदयु
क्ताः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मुनिःएवंतथेत्युक्त्वेतिसंबंधः धृतराष्ट्रेणहेतुना तदर्थमित्यर्थः ध्यानंचिंतां ॥ ५० ॥

संक्षयतेक्षिणोति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ धर्म्यंधर्मादनपेतंपंथानंदेशयशिक्षय ॥ ५३ ॥ अयंदुर्योधनः ॥ ५४ ॥ सःधर्मः एनंधर्महंतारंशक्येनापदिसत्यांकिमर्थमापदीवउन्मार्गगामीभवसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
परेणअतिशयेन ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आक्षिप्यवाक्यंब्रुवतीतिसंबंधः ॥ ५९ ॥ वेत्ताज्ञातास्मीतिशेषः भावाभावौस्थितिविनाशौपरेषांस्वेषांच ॥ ६० ॥ गतिःपरायणं दर्शयितांउपदेष्टा ॥ ६१ ॥ त्वंहिधर्मा

समुहूर्त्तंतथाध्यात्वापुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंपार्थिवेंद्रकालःसंक्षयतेजगत् ॥ ५१ ॥ सृजतेचपुनर्लोकान्नेहविद्यतिशाश्वतं ॥ ज्ञातीनांवैकुरूणांचसंबंधिसु
हृदांतथा ॥ ५२ ॥ धर्म्यंदेशयपंथानंसमर्थोह्यसिवारणे ॥ क्षुद्रंज्ञातिवधंप्राहुर्माकुरुष्वममाप्रियं ॥ ५३ ॥ कालोयंपुत्ररूपेणतवजातोविशांपते ॥ नवधःपूज्यते
वेदेहितंनैवकथंचन ॥ ५४ ॥ हन्यात्सएनंयोहन्यात्कुलधर्मंस्विकांतनुं ॥ कालेनोत्पथगंतासिशक्येसतियथापदि ॥ ५५ ॥ कुलस्यास्यविनाशायतथैवचमहीक्षि
तां ॥ अनर्थोराज्यरूपेणतवजातोविशांपते ॥ ५६ ॥ लुप्तधर्मापरेणासिधर्मंदर्शयवैसुतान् ॥ किंतेराज्येनदुर्धर्षयेनप्राप्तोसिकिल्बिषं ॥ ५७ ॥ यशोधर्मंचकीर्तिं
चपालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ॥ लभंतांपांडवाराज्यंसमंगच्छंतुकौरवाः ॥ ५८ ॥ एवंब्रुवतिविप्रेंद्रेधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ आक्षिप्यवाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यंचैवाब्रवी
त्पुनः ॥ ५९ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ यथाभवान्वेत्तितथैववेत्ताभावाभावौविदितौमेयथार्थौ ॥ स्वार्थेहिसंमुह्यतितातलोकोमांचापिलोकात्मकमेवविद्धि
॥ ६० ॥ प्रसादयेत्वामतुलप्रभावंत्वंनोगतिर्दर्शयिताचधीरः ॥ नचापितेमद्वशगामहर्षेनचाधर्मंकर्तुमर्हाहिमेमतिः ॥ ६१ ॥ त्वंहिधर्मप्रवृत्तिश्चयशःकीर्त्तिश्चभा
रती ॥ कुरूणांपांडवानांचमान्यश्चापिपितामहः ॥ ६२ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ ॥ वैचित्रवीर्यनृपतेयत्तेमनसिवर्त्तते ॥ अभिधत्स्वयथाकामंछेत्तास्मितव
संशयं ॥ ६३ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ यानिलिंगानिसंग्रामेभवंतिविजयिष्यतां ॥ तानिसर्वाणिभगवच्छ्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ ६४ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ ॥
प्रसन्नभाःपावकऊर्ध्वरश्मिःप्रदक्षिणावर्त्तशिखोविधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनांप्रवांतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ॥ ६५ ॥ गंभीरघोषाश्चमहास्वनाश्चशं
खामृदंगाश्चनदंतियत्र ॥ विशुद्धरश्मिस्तपनःशशीचजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ॥ ६६ ॥ इष्टावाचःप्रसृतावायसानांसंप्रस्थितानांचगमिष्यतांच ॥ येपृष्ठत
स्तेत्वरयंतिराजन्येचाग्रतस्तेप्रतिषेधयंति ॥ ६७ ॥

र्दौहेतुरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ रूपंगमकंचिह्नं ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इष्टाइति येपृष्ठतोभाषमाणावायसास्तेगंतारंत्वरयंति सिद्धिसूचकाइत्यर्थः येपुरतोभाषमाणास्तेगमनंनिषेधंतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ प्रविष्टस्य परसैन्यमितिशेषः इष्टामारितोमारितइति दक्षिणाःदाक्ष्ययुक्ताहतोसिहतोसीत्याद्याः पश्चादर्थंपाश्चात्यंप्रयोजनंजयाख्यंसंधारयंतिनिश्चिन्वंति याश्चाग्रेप्रतिषेधिका मायुद्ध्यस्वमरिष्यसीत्येवंजातीयकास्ताअपिमरणस्यैवसूचिकास्ताश्चदुर्योधनंप्रत्येवप्रवर्त्ततइतिभावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अनुगाःअनुकूलाः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ उपायविजयंलाभपूर्वकंजयंसाम्नाप्रार्थनयादानेनवा शत्रुणावाचाप्रार्थितस्यधनेनवासंतर्पितस्यमुख्योजयः शत्रुंभेदयतोमध्यमः निघ्नतोऽधमइत्यर्थः ॥८१॥ सन्निपातोयोधानांसंघर्षः व्यवधूताःदारादिष्वनासक्ताः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ शूराणांसहायसंपत्तिर्नापेक्षितेत्यत्रदृष्टांतमाह नवैनतेयइति महत्याअपिसेनायाअपचितिंप्रतिकारंनाशंवाएकेनैवात्मनाकर्त्तुंशक्यंदृष्ट्वाआलोच्यसुपर्णःशोभनपतत्रोगरुडोनामतोवैनतेयोविनतायाःपुत्रोमहाजनंबहुजनसमूहंनप्रशंसतिनकामयतेइत्यर्थः भवेदपचितिःपूजाव्ययनिष्कृतिहानिष्वितिमेदिनी शूराणांनसहायापेक्षास्तीत्यक्षौहिणीबाहुल्यान्मत्पुत्राणांजयोऽवश्यंभावीतित्वयानमंतव्यमितिभावः ॥ ८४ ॥

कल्याणवाचःशकुनाराजहंसाःशुकाःक्रौंचाःशतपत्राश्चयत्र ॥ प्रदक्षिणाश्चैवभवंतिसंख्येध्रुवंजयस्तत्रवदंतिविप्राः ॥ ६८ ॥ अलंकारैःकवचैःकेतुभिश्चसुखप्रणादैर्हेषितैर्वाहयानां ॥ भ्राजिष्मतीदुष्प्रतिवीक्षणीयायेषांचमूस्तेविजयंतिशत्रून् ॥ ६९ ॥ हृष्टावाचस्तथासत्वंयोधानांयत्रभारत ॥ नम्लायंतिस्रजश्चैवतेतरंतिरणोदधिं ॥ ७० ॥ इष्टावाचःप्रविष्टस्यदक्षिणाःप्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संधारयंत्यर्थमग्रेचप्रतिषेधिकाः ॥ ७१ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शगंधाश्चाविकृताःशुभाः ॥ सदाहर्षश्चयोधानांजयतामिहलक्षणं ॥ ७२ ॥ अनुगावायवोवांतितथाभ्राणिवयांसिच ॥ अनुप्लवंतिमेघाश्चतथैवेंद्रधनूंषिच ॥ ७३ ॥ एतानिजयमानानांलक्षणानिविशांपते ॥ भवंतिविपरीतानिमुमूर्षूणांजनाधिप ॥ ७४ ॥ अल्पायांवामहत्यांवासेनायामितिनिश्चयः ॥ हर्षोयोधगणस्यैकोजयलक्षणमुच्यते ॥ ७५ ॥ एकोदीर्णोदारयतिसेनांसुमहतीमपि ॥ तांदीर्णामनुदीर्यंतेयोधाःशूरतराअपि ॥ ७६ ॥ दुर्निवर्त्यातदाचैवप्रभग्नामहतीचमूः ॥ अपामिवमहावेगास्त्रस्तामृगगणाइव ॥ ७७ ॥ नैवशक्यासमाधातुंसन्निपातेमहाचमूः ॥ दीर्णामित्येवदीर्यंतेसुविद्वांसोपिभारत ॥ ७८ ॥ भीतान्भग्नांश्चसंप्रेक्ष्यभयंभूयोभिवर्द्धते ॥ प्रभग्नासहसाराजन्दिशोविद्रवतेचमूः ॥ ७९ ॥ नैवस्थापयितुंशक्याशूरैरपिमहाचमूः ॥ सत्कृत्यमहतींसेनांचतुरंगांमहीपतिः ॥ उपायपूर्वंमेधावीयतेतसततोत्थितः ॥ ८० ॥ उपायविजयंश्रेष्ठमाहुर्भेदेनमध्यमं ॥ जघन्यएषविजयोयोयुद्धेनविशांपते ॥ ८१ ॥ महान्दोषःसन्निपातस्तस्याद्यःक्षयउच्यते ॥ परस्परज्ञाःसंहृष्टाव्यवधूताःसुनिश्चिताः ॥ ८२ ॥ अपिपंचाशतंशूरान्मृद्नंतिमहतींचमूं ॥ अपिवापंचषट्सप्तविजयंत्यनिवर्त्तिनः ॥ ८३ ॥ नवैनतेयोगरुडःप्रशंसतिमहाजनं ॥ दृष्ट्वासुपर्णोऽपचितिंमहत्याअपिभारत ॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्त्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नवाशाम्यंतिनैवशाम्यंति यमक्षयंयमलोकं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ दिव्येति यथादीपेनांधकारेनाशितेचक्षुषाघटोदृश्यतेएवंधीवृत्त्यासर्वविषयावरकाज्ञानतमसिनाशितेसतिचिदात्मरूपेणचक्षुषासर्वंप्रकाशतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ शास्त्रचक्षुरिति यदाऽहंब्रह्मास्मीतिवाक्योत्थयाधियात्मानंयोगीपश्यतितदांऽधोऽप्यनंधोभवति तथाचश्रुतिः तंवाएतंसेतुंतीर्त्वांऽधःसन्ननंधोभवतीति सेतुंमर्यादाविधारकंपरमेश्वरंतीर्त्वाप्राप्येतिश्रुतिपदयोरर्थः अनेनैवाभिप्रायेणावेक्षस्वेत्याह नमस्तइति विनयःस्वस्योपदेष्टृत्ववारणाय व्यासेनैवत्वमुपदिष्टोसीतिभावः ॥ ९ ॥ त्रसानांजंगमानांयोनिरुत्पत्तिस्थानं अंडजाःपक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाःयूकालिक्षाद्याः जरायुजाःमनुष्यपश्वाद्याः ॥ १० ॥ येषुचतुर्दशसुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः तेमानवास्त्रैवर्णिकाः पशवश्चगोऽजाद्याजरायुजानांमध्येप्रवराइतियोजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ ग्राम्याणांवक्ष्यमाणानांपशूनांमध्ये तथारण्यवासिनामित्यपि पुरुषंवैदेवाःपशुमालभंत तस्मात्त्रयःपशूनांहस्तादानाःपुरुषोहस्तीमर्कटइतिविध्यर्थवादादिषुपुरुषेपिपशुत्वमस्त्येवेतिग्राम्यपशुषुपुरुषस्यगणनं ॥ १३ ॥

नवाहुल्येनसेनायाजयोभवतिनित्यशः ॥ अध्रुवोहिजयोनामदैवंचात्रपरायणं ॥ जयवंतोहिसंग्रामेकृतकृत्याभवंतिहि ॥ ८५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणप० निमित्ताख्यानेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाययौव्यासोधृतराष्ट्रायधीमते ॥ धृतराष्ट्रोपितच्छ्रुत्वाध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १ ॥ समुहूर्त्तमिवध्यात्वाविनिःश्वस्यमुहुर्मुहुः ॥ संजयंसंशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २ ॥ संजयेमेमहीपालाःशूरायुद्धाभिनंदिनः ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंतिशस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३ ॥ पार्थिवाःपृथिवीहेतोःसमभित्यज्यजीवितं ॥ नवाशाम्यंतिनिघ्नंतोवर्धयंतियमक्षयं ॥ ४ ॥ भौममैश्वर्यमिच्छंतोनमृष्यंतेपरस्परं ॥ मन्येबहुगुणाभूमिस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ५ ॥ बहूनिचसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ कोट्यश्चलोकवीराणांसमेताःकुरुजांगले ॥ ६ ॥ देशानांचपरीमाणंनगराणांचसंजय ॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनयतएतेसमागताः ॥ ७ ॥ दिव्यबुद्धिप्रदीपेनयुक्तस्त्वंज्ञानचक्षुषा ॥ ९ ॥ प्रभावात्तस्यविप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ यथाप्रज्ञंमहाप्राज्ञभौमान्वक्ष्यामितेगुणान् ॥ शास्त्रचक्षुरवेक्षस्वनमस्तेभरतर्षभ ॥ ९ ॥ द्विविधानीहभूतानिचराणिस्थावराणिच ॥ त्रसानांत्रिविधायोनिरंडस्वेदजरायुजाः ॥ १० ॥ त्रसानांखलुसर्वेषांश्रेष्ठाराजन्जरायुजाः ॥ जरायुजानांप्रवरामानवाःपशवश्चये ॥ ११ ॥ नानारूपधराराजंस्तेषांभेदाश्चतुर्दश ॥ वेदोक्ताःपृथिवीपालयेषुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः ॥ १२ ॥ ग्राम्याणांपुरुषाःश्रेष्ठाःसिंहाश्चारण्यवासिनां ॥ सर्वेषामेवभूतानामन्योन्येनोपजीवनं ॥ १३ ॥

उद्भिज्जाःभूमिमुद्भिद्यजाताः वृक्षाअश्वत्थादयः गुल्माःकुशकाशादिस्तंबाः लतावृक्षाद्यारूढागुडूच्यादयः वल्ल्योभूमिप्रसारावर्षमात्रस्थायिन्यःकूष्मांड्याद्याः त्वक्सारावेण्वादयः तएवतृणजातयोनतुवृक्षाः ॥ १४ ॥ तेषामिति सप्तग्राम्याःपशवःसप्तारण्याःपंचोद्भिज्जाइत्येकोनविंशतिसंख्यानांविकाराणांप्रकृतिभूतेषुपंचसुमहाभूतेषुप्रक्षेपेसतिचतुर्विंशत्यक्षरसंख्यासाम्यात्प्रकृतिविकृत्यात्मिकागायत्रीयंभवति अत्रस्वेदजानामुद्भिज्जेष्वंतर्भावः तेहिभूमिमुद्भिद्यजायंते स्वेदजास्तुजलमुद्भिद्यजायंतइतिसाम्यात् तृतीयेनावरोधःसंशोकजस्येतिन्यायाच्च अंडजानामपिमैथुनजत्वसाम्याज्जरायुजेष्वेवांतर्भावः जरायुर्गर्भवेष्टनंतद्रूपस्यअंडस्यैवतत्रसत्त्वादित्याशयेनचतुर्विंशतिः तदिदंकार्यकारणसमुदायात्मकंगायत्र्याख्यंब्रह्म गायत्रीवाइदंसर्वंभूतमित्युपक्रम्यसैषाचतुष्पदाषड्विधागायत्रीतदेतदृचाभ्यनूक्तंतावानस्यम

उद्भिज्जाःस्थावराःप्रोक्तास्तेषांपंचैवजातयः॥ वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १४ ॥ तेषांविंशतिरेकोनामहाभूतेषुपंचसु ॥ चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्रीलोकसंमता ॥ १५ ॥ यएतांवेदगायत्रींपुण्यांसर्वगुणान्विताम् ॥ तत्त्वेनभरतश्रेष्ठसलोकेनप्रणश्यति ॥ १६ ॥ अरण्यवासिनःसप्तसप्तैषांग्रामवासिनः ॥ सिंहाव्याघ्रावराहाश्चमहिषावारणास्तथा ॥ १७ ॥ ऋक्षाश्चवानराश्चैवसप्तारण्याःस्मृतानृप ॥ गौरजाविमनुष्याश्चअश्वाश्वतरगर्दभाः ॥ १८ ॥ एतेग्राम्याःसमाख्याताःपशवःसप्तसाधुभिः ॥ एतेवैपशवोराजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १९ ॥ भूमौचजायतेसर्वंभूमौसर्वंविनश्यति ॥ भूमिःप्रतिष्ठाभूतानांभूमिरेवसनातनम् ॥ २० ॥ यस्यभूमिस्तस्यसर्वंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ तत्रातिगृद्धाराजानोविनिघ्नंतीतरेतरम् ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिभौमगुणकथनेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ नदीनांपर्वतानांचनामधेयानिसंजय ॥ तथाजनपदानांचयेचान्येभूमिमाश्रिताः ॥ १ ॥ प्रमाणंचप्रमाणज्ञपृथिव्याममसर्वतः ॥ निखिलेनसमाचक्ष्वकाननानिचसंजय ॥ २ ॥

हिमाततोज्यायांश्चपूरुषः पादोस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीतिच्छांदोग्येउपसंहारदर्शनात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यस्यभूमिरिति राजाहिसार्वभौमोराजसूयेनेष्ट्वास्वाराज्यंप्राप्नोति अश्वमेधेनेष्ट्वाक्रममुक्तिस्थानंप्राप्नोतीतियस्यकृत्स्नाभूमिस्तस्यइदंसर्वंयज्ञद्वारावशेभवति तथाचवाजसनेयकेश्रूयते पुरुषोहवैनारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वंस्यामितिसएतंपुरुषमेधंपंचरात्रयज्ञक्रतुमपश्यदित्यादिना ॥ २१ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ एवंवक्ष्यमाणभगवद्गीतोपनिषदर्थज्ञानाधिकारार्थंकर्मणामनुष्ठेयत्वंप्रकारांतरेणोपपाद्याधिकृतानामुत्पन्नात्मविविदिषाणामपिसूक्ष्मतमात्मतत्त्वग्रहणयोग्यतासिद्ध्यर्थंस्थूलेभगवतोरूपेकृत्स्नब्रह्मांडात्मकेचित्तसंयमःकर्तव्यइत्याशयेनभुवनकोशंवर्णयति नदीनांपर्वतानांचेत्यादिनातत्सर्वंश्रुतवानसीत्यंतेनाध्यायाष्टकेन ॥ १ ॥ २ ॥

तत्रतावत्पंचेमानिमहाराजेत्यादिनातदेषांरूपमैश्वरमित्यंतेनसर्वंवियदादिकंभगवदुपादानकत्वात्कुंडलकनकन्यायेनभगवतएवरूपमितिप्रतिपादयति महाभूतानिपृथिव्यादीनितान्येवजगतीकृत्स्नब्रह्मांडरूपाणिपिंडरूपाणिचतत्स्थानिचसर्वाणिचैतन्यपदवाच्यानिसमानितुल्यान्येव बहुत्वमुपाधिभेदाभिप्रायेण नहिकुंभद्रोण्याद्युपाधिष्वाकाशस्येवमशकमतंगजादिशरीरेषुचैतन्यस्यस्वतोविषमत्वंदृश्यते तस्मात्सर्वाणिजगतीस्थानिसमान्येव वक्ष्यतिचभगवान् पंडिताःसमदर्शिनइति ॥ ३ ॥ भूमिरिति वायोरग्निरितिश्रुतेरग्निहेतुर्वायुरग्नेःपरोद्रष्टव्यः गुणोत्तराणिपूर्वपूर्वापेक्षयाउत्तरमुत्तरमेकैकगुणाधिकं इदंचआकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोद्भ्यःपृथिवीतिश्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तं ॥ ४ ॥ शब्दादयोगुणाःप्रसिद्धाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतेपंचेति महाभूतेषुपंचमहाभूतात्मकेषुसर्वेषुलोकेषुभोग्यवस्तुषुशरीरादिघटांतेषुएतेपंचगुणाःसंति एतेके येषुगुणेषुभोक्तारोभूताःनित्यनिर्वृत्ताश्चेतनाःपुरुषाःप्रतिष्ठिताः देहेंद्रियादीन्भोग्यानधिष्ठायचेतनाःशब्दादीनिभोग्यांतराणिभुंजते देहादीनामपिभोगोपकरणत्वाद्भोग्यत्वमेवनभोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अन्योन्यमिति समस्यभावःसाम्यंब्रह्मभावः समआत्मेतिविद्यात् निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिश्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मणिसमशब्ददर्शनात् भोक्तृभोग्ययोर्यदासुषुप्तिप्रलयसमाधिमोक्षेषुब्रह्मभावोभव

संजयउवाच ॥ ॥ पंचेमानिमहाराजमहाभूतानिसंग्रहात् ॥ जगतीस्थानिसर्वाणिसमान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ भूमिरापस्तथावायुरग्निराकाशमेवच ॥ गुणोत्तराणिसर्वाणितेषांभूमिःप्रधानतः ॥ ४ ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः ॥ भूमेरेतेगुणाःप्रोक्ताऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५ ॥ चत्वारोऽप्सुगुणाराजन्गंधस्तत्रनविद्यते ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचतेजसोथगुणास्त्रयः ॥ शब्दःस्पर्शश्चवायोस्तुआकाशेशब्दएवतु ॥ ६ ॥ एतेपंचगुणाराजन्महाभूतेषुपंचसु ॥ वर्त्तंतेसर्वलोकेषुयेषुभूताःप्रतिष्ठिताः ॥ ७ ॥ अन्योन्यंनाभिवर्त्तंतेसाम्यंभवतिवैयदा ॥ ८ ॥ यदातुविषमीभावमाविशंतिपरस्परम् ॥ तदादेहैर्देहवंतोव्यतिरोहंतिनान्यथा ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्याविनश्यंतिजायंतेचानुपूर्वशः ॥ सर्वाण्यपरिमेयाणितदेषांरूपमैश्वरम् ॥ १० ॥

तितदातेउभेअन्योन्यंनाभिवर्त्तेते व्यवहारतोविद्यमानमपिभोग्यंभोक्तारंनोपसर्पति नापिभोक्ताऽलुप्तदृगपिभोगायतनस्यदेहेंद्रियादेरभावाद्भोग्यजातमुपसर्पतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदात्विति भोगप्रदकर्मोद्भवकाले विषमीभावंसाम्यात्प्रच्युतिंआविशंतिप्राप्नुवंतितदातएवभोक्तारोभोग्यपदार्थाश्चदेहैःस्वस्वरूपैःदेहवंतःलब्धस्वरूपाभूत्वातैरेवस्वैरूपैःपरस्परंव्यतिरोहंति भोक्तारोभोग्येषुनिपतंतिभोग्यार्थाश्चभोक्तरिसूक्ष्मरूपेणस्ववासनांजनयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्याभूम्यादिक्रमेणविनश्यंति जायंतेचआनुपूर्वशआकाशादिक्रमेण विपर्ययेणक्रमोतउपपद्यतेचेतिन्यायेनसृष्टिक्रमविपरीतत्वात्संहारक्रमस्य अतएवउत्पत्तिविनाशशीलत्वादेवसर्वाण्येतानिभोक्तृभोग्यान्यपरिमेयाणिअनंतानिमरीचिकोदककृदतुल्यत्वात् नहिमरीचिकोदकमियत्प्रमाणमितिपरिमातुंशक्यं यतएतान्यपरिमेयाणितत्तस्माद्धेतोःएषांरूपंऐश्वरमेवनतुभौतिकं नह्यध्यस्तस्याधिष्ठानादन्यद्रूपमस्ति अतएवसर्वंखल्विदंब्रह्म आत्मैवेदंसर्वं ब्रह्मैवेदंसर्वमितिसर्वस्यब्रह्मभावश्रवणमुपपद्यतइत्यर्थः ॥ १० ॥

अपरिमेयत्वमेवाह तत्रतत्रेति सिद्धाअपियत्रब्रह्मांडंभित्वागच्छंतितत्रापिवासनामयाधातवोव्यक्तयःपांचभौतिकादृश्यंतेऽतोऽपरिमेयाएवते एवंसत्यपिमनुष्यागणकादयस्तर्केणसूर्यगत्यादेशभेदेनदिनमान भेदपादच्छायाभेदादिनाचतेषांप्रमाणानि एतच्चोपलक्षणंआकारभेदस्यापि तथाहि केचित्कंदुकाकारंकेचिच्चतुरस्रंकेचित्त्रिकोणंकेचिच्चक्राकारंचभूमिसंस्थानंकल्पयंति तथाप्रमाणभेदोपिजंबूद्वीपपरिणा हगणकाःतद्यथाःकुभुजंगसायकभुवःसिद्धांशकेनाधिकाइतिवदंति पंचदशशतान्येकाशीतियोजनानियोजनचतुर्विंशांशसहितानि तथालक्षयोजनंतत्परिणाहइतिपुराणांतरे अत्रापिअष्टादशसहस्राणिष ट्शतानिचेतिवक्ष्यति ॥ ११ ॥ कस्तर्हिसत्यसिद्धांतइत्याशंक्यानिर्वचनीयएवायमर्थोनतर्केणसाधयितुंयोग्यइत्याह अचिंत्याइति येभावाःजगज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणधर्माधर्मादयःपदार्थाश्चिंतयितुम योग्यास्तान्नतर्केणसाधयेत् नहितेतर्केणसाधयितुंशक्यंते तर्कांतरेणतस्यबाधसंभवात्तर्काप्रतिष्ठानादितिन्यायाच्च अतएवास्यश्लोकस्योत्तरार्द्धमन्यत्रपठंति नाप्रतिष्ठिततर्केणगंभीरार्थस्यनिश्चयइति तथा हि कंदुकाकारेभुवनकोशेकल्प्यमानेयेकंदुकपृष्ठेकमठपृष्ठोपमेतिष्ठंतितेषांकियानपिदेशोजलपशुमनुष्याश्रययोग्योऽस्तीतिवक्तुंयुक्तं येतुतन्निम्नेवेतदधश्चवसंतितेषांगुरुत्ववतामर्थानामधस्तादाश्रयाभावेना वश्यंपतनंभवतीतितावान्देशोरिक्तएवास्तीतिवक्तव्यं तथाचतदाश्रयातत्कृताद्वीपांतरकल्पनालोकदृष्टिविरुद्धेतिपामराअपिप्रतियंति ननुयथापृथिव्याअंतरिक्षेऽवस्थानशक्तिर्दिगंबरादन्यैःसर्वैर्वादिभिःक ल्प्यतेतथावयमपितस्याआकर्षणशक्तिमन्यांकल्पयामहे ययासर्वदिक्स्थाःप्राणिनःपृथिवीपादाधस्थामेवमन्यंतेखंचोपरिस्थमिति तर्हिलोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षयासर्वप्राणिप्रत्यक्षस्वप्नमायेंद्रजाला

तत्रतत्रहिदृश्यंतेधातवःपांचभौतिकाः॥ तेषांमनुष्यास्तर्केणप्रमाणानिप्रचक्षते॥ ११ ॥ अचिंत्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणसाधयेत्॥
प्रकृतिभ्यःपरंयत्तुतदचिंत्यस्यलक्षणं॥ १२ ॥ सुदर्शनंप्रवक्ष्यामिद्वीपंतुकुरुनंदन॥ परिमंडलोमहाराजद्वीपोसौचक्रसंस्थितः॥ १३॥

दितुल्यतैवास्याःकुतोनकल्प्यते ननुस्वप्नादिवदस्याबाधोनदृश्यतइतिचेत् प्राकूब्रह्मात्मज्ञानात्स्वप्नादर्शिकिनश्लिन्नंश्रुत्यातुज्ञातेद्वैतंनविद्यते नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिकयाब्रह्मदर्शनेनरज्जुदर्शनेनसर्पस्येवप्रपंच बाधआम्नायते तथाचनिष्कलंकात्श्रुतिप्रमाणात्ब्रह्माद्वैतमेवादर्त्तव्यंनतुसकलंकात्तर्काज्जगतोऽनिर्वचनीयत्वमितिभावः॥ १२॥ तर्हिकिमस्यप्रमाणंकावाआकृतिस्तत्राभिमतेत्याशंक्याह सुदर्शनमिति सु दर्शनोनामजंबूवृक्षविशेषस्तन्नामांकितोयंद्वीपःसुदर्शनद्वीपः कृत्स्नब्रह्मांडमित्यर्थः तंप्रमाणतआकृतितश्चप्रकर्षेणवक्ष्यामि तुशब्दःपक्षांतरव्यावृत्त्यर्थः परिमंडलःपरमाणुमात्रंपरिमाणतोदुर्लक्ष्यइत्यर्थः ए षोणुरात्माचेतसावेदितव्यइत्यात्मवदितिभावः परिमंडलइत्यस्यसर्वतोवृत्तरूपःकंदुकाकारइतिव्याख्यानेप्रागेवदोषउक्तः अथचक्राकारइत्युच्यतेचेन्न चिपिटाकारेतस्मिन्परिमंडलशब्दस्यायोगात् चक्रसं स्थितइत्यनेनचक्रवत्संस्थितंसंस्थानमाकारोऽस्येत्यनेनैवसिद्धत्वाच्च अयंहिशब्दस्तार्किकाणांपरमाणुपरिमाणेप्रसिद्धः नचानेनपरिमाणेनोपेतंनिरंशंवस्तुसिद्ध्यति यस्यकस्याप्यल्पपरिमाणस्यदशदिगव च्छेद्यप्रदेशभेदवत्त्वेनतस्यापिनिरंशत्वायोगात्नहिपरमाणोःपूर्वदिगवच्छिन्नोदेशःप्रतीच्याप्यवच्छिद्यतइतिवक्तुंशक्यं दृष्टविरोधात् तस्मात्परिमंडलशब्दोदुर्लक्ष्यसद्वस्तुमात्रवचनः तार्किकाणांपरमाणुर पिताहृशएव तत्रपारिभाषिकपरिमाणकल्पनंप्रस्थानभेदापादनार्थंशून्यकारणतानिरासार्थंचेतिदिक् एवंसुदर्शनद्वीपस्यपरिमाणमुक्त्वाआकारमाह चक्रसंस्थितइति परिदृश्यमानराष्ट्राकारइत्यर्थः चक्रं राष्ट्राऽस्त्रयोरपीतिविश्वः॥ १३ ॥ ॥७॥

तदेवसंस्थानमाहद्वाभ्यां नदीति ॥ १४ ॥ १५ ॥ नन्वेवंविधस्यकथमतिसूक्ष्मत्वमुच्यतेऽतआह यथाहीति चंद्रमंडलेचंद्राधिष्ठितेमनसीत्यर्थः यद्येतद्ब्रह्मांडंमहाप्रमाणंस्यात्कथंतर्हिगिरिगुहैकदेशस्थो योगीस्वीयेसूक्ष्मेस्वेदयावकाशेतत्कृत्स्नमादर्शमुखवत्पश्येत् नह्यल्पप्रमाणेसर्षपादौमहाप्रमाणानांमेवादीनांसंनिवेशोयुज्यतेप्रपंचस्यस्वप्नादिवदनिर्वचनीयत्वांगीकारंविनेतिभावः ॥ १६ ॥ द्विरंशइति तत्र चंद्रमंडलाख्येमनसिअंशेएकदेशेऽदृच्चानंत्यादनंतस्यमनसएकदेशएकाकारासूक्ष्माद्व्यत्तिरंशस्तत्रद्विःकार्यकारणरूपेणस्थूलसूक्ष्मरूपेणवाद्विरावृत्तः पिप्पलोगीतासुवक्ष्यमाणःसंसाराश्वत्थोस्ति सर्वमेतन्म नोमात्रमित्यर्थः द्विरंशेचशशोमहान् चकारात्तत्रेत्यनुवर्त्तते तस्मिन्नेवमनसिमहान्परमात्माशशइवशशःप्लुतगतिःशीघ्रगामी मनसोजवीयइति तद्धावतोऽन्यानत्येतीतिचश्रुतेः अंशेएकदेशेद्विर्वर्त्तते नियम्य नियामकभावेनेत्यर्थः तथाचकार्यकारणप्रपंचोजीवईश्वरश्चपरब्रह्मण्यधिष्ठानेमनसैवकल्पितइत्यर्थः॥ १७ ॥ अस्यशशस्यप्रत्यग्भेदंवक्ष्यन्प्रपंचादिभ्यःपृथक्त्वमाह आपइति आपइत्यंबूपलक्षितंभूत पंचकमुच्यते आपःपुरुषवचसोभवंतीत्यादिश्रुतौतथादर्शनात् एतेनकृत्स्नंभूतभौतिकंकार्यंततःशशादन्यत् तर्हिकारणंवस्तुतदभिन्नंस्यादित्याशंक्याह शेषःसंक्षेपउच्यतेइति समस्तकार्यप्रलयेसतिशिष्य

नदीजलप्रतिच्छन्नःपर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः॥ पुरैश्चविविधाकारैरम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १४॥ वृक्षैःपुष्पफलोपेतैःसंपन्नधनधान्यवान्॥ लवणेनसमुद्रेणसमंतात्प रिवारितः॥ १५॥ यथाहिपुरुषःपश्येदादर्शेमुखमात्मनः॥ एवंसुदर्शनद्वीपोदृश्यतेचंद्रमंडले ॥ १६ ॥ द्विरंशेपिप्पलस्तत्रद्विरंशेचशशोमहान्॥ सर्वौषधिसमा वायःसर्वतःपरिवारितः॥ १७॥ आपस्ततोन्याविज्ञेयाःशेषःसंक्षेपउच्यते॥ ततोन्यउच्यतेचायमेनंसंक्षेपतःश्रृणु॥ १८॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजं बूखंडनिर्माणपर्वणिसुदर्शनद्वीपवर्णनेपंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥ उक्तोद्वीपस्यसंक्षेपोविधिवद्बुद्धिमंस्त्वया॥ तत्त्वज्ञश्चा सिसर्वस्यविस्तरंब्रूहिसंजय॥ १॥ यावान्भूम्यवकाशोयंदृश्यतेशशलक्षणे॥ तस्यप्रमाणंप्रब्रूहिततोवक्ष्यसिपिप्पलं॥ २॥

तइतिशेषःकारणंतदपिसंक्षेपःकार्यस्यैवसूक्ष्मंरूपमाकुंचितावयवकूर्मसमानमुच्यतेऽतोऽव्याकृतंकारणमप्यापइवानात्मैवेत्यर्थः ततोऽव्याकृताव्याकृताद्यादन्यःशशःशुद्धंब्रह्मतदेवअयंप्रत्यगात्माजीवइत्यु च्यतेवेदेतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मेत्यादौ परमात्मनएवप्रत्यगात्मत्वमुच्यतेनततोन्योजीवोनामकश्चिच्चिद्धातुरस्तीत्यर्थः एनंप्रत्यगभिन्नंपरमेश्वरंशशाख्यंसंक्षेपतोमयाप्रोच्यमानंश्रृणु ॥ १८॥ इति करणे जंबूइतिजंबूद्वीपःखंडएकदेशोयस्यतस्यब्रह्मांडस्यनिर्माणेविस्तारेइत्यर्थः॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥ पिप्पलशशयोः स्वरूपश्रवणेस्वस्यानधिकारंपश्यन्स्थूलमेवतावत्भगवतोरूपंश्रोतुमिच्छन्धृतराष्ट्रउवाच उक्तोद्वीपस्येति द्वीपस्यविस्तरमितिसंबंधः॥१॥ यावानिति शशलक्षणेपरमात्मनोज्ञापकेमायाशबलेहार्देब्रह्मणि मायाकल्पितेभूम्यवकाशोयावान्व्यवहारदृष्ट्यासत्यवत्प्रतीयमानोयोगिभिर्दृश्यतेतस्यप्रमाणंप्रब्रूहि ननुकारणमेवादौज्ञातव्यंयज्ज्ञानात्सार्वज्ञ्यंभवतीतिवेदेप्रसिद्धंकिंद्वीपज्ञानेनेत्याशंक्याह ततोवक्ष्यसि पिप्पलमिति शशंचवक्ष्यसीतिशेषः प्रागेवकारणज्ञानात्तत्तद्विभूतिकार्यमेववदेत्येतेनतत्रात्यंतमादरोभवतीतिभावः॥ २॥

प्रागायताःपूर्वपश्चिमसमुद्रस्पर्शिनः अत्रेयंशास्त्रानुभवयोरविरोधेनभूकल्पनाप्रतिभाति यथाहस्तमात्रस्यचतुरस्रस्यचतुर्विंशत्यंगुलानिपरिणाहः षण्णवत्यंगुलानिपरिधिः किंचिन्न्यूनानिचतुस्त्रिंशदंगुलानिकर्णोभवति एवंअष्टादशसहस्राणिषट्शतानिचजंबूपर्वसंज्ञितायाभुवःप्रमाणमुक्तंतदेवात्रपरिधित्वेनकल्पितंतच्चतुर्थांशत्वेनचत्वारिसहस्राणिषट्शतानिपंचाशच्चयोजनान्येकैकोभुजइतिनदेवसमचतुरस्रस्यविष्कंभप्रमाणं अस्यकर्णःशुल्बशास्त्रोक्तरीत्याषट्सहस्राणिपंचशतानिषट्सप्ततिश्चयोजनानि तस्यास्यभूचतुरस्रस्यचतुर्भिःसमुद्रैर्वेष्टितस्यकोणादिक्षुवर्त्तंते तेनदक्षिणस्यांदिशिरामसेतौद्वयोःसमुद्रयोःसंधिः एवमितरास्वपिदिक्षुसमुद्रसंधयोज्ञेयाः यस्त्वत्रज्योतिर्विदांभूपरिधिःसप्तांगनंदाब्धियोजन ४९६७ संमितोऽभिमतःसएवास्माकंचतुरस्रविष्कंभःखबाणरसवेदमितः ४६५० यत्तुएतयोरंतरंसप्तदुरामाः ३१७ तदपियजमानेनोर्ध्वबाहुनाप्रपदोच्छ्रितेनसमपादस्थितेनवाउन्मितस्यसूत्रस्ययःपंचमोंशःसहस्तइतिविकल्पस्यकात्यायनादिभिरुक्तत्वाद्धस्तप्रमाणभेदकल्पनयायोजनबहुत्वाल्पत्ववचनेनसमाधेयं तथाभूमेश्चतुरस्रत्वेपितन्मध्यस्थमत्युच्छ्रितंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वतःसूर्यस्यमार्गोमंडलाकारोस्तीतिनबौद्धाभिमतंसूर्यद्वयंकल्प्यंभवति अन्यत्सर्वंयुक्त्यविरुद्धंज्योतिर्विन्मतमेवात्रानुसर्त्तव्यं यत्तुपुराणेपंचाशत्कोटियोजनंभूगोलप्रमाणमित्युक्तंतदप्यचिंत्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणसाधयेदित्यनेनैवप्रत्युक्तं अव्यवस्थितत्वान्मतानामनिर्वचनीयवादएवशरणीकरणीयइत्येववरं यद्वासर्वत्रयत्प्रमाणंदृष्टंतद्दिशा

वैशंपायनउवाच॥ ॥एवंराज्ञासपृष्टस्तुसंजयोवाक्यमब्रवीत्॥ ॥संजयउवाच॥ ॥प्रागायतामहाराजषडेतेवर्षपर्वताः॥ अवगाढाह्युभयतःसमुद्रौपूर्वपश्चिमौ ॥ ३ ॥ हिमवान्हेमकूटश्चनिषधश्चनगोत्तमः ॥ नीलश्चवैदूर्यमयःश्वेतश्चशशिसन्निभः ॥ ४ ॥ सर्वधातुविचित्रश्चशृंगवान्नामपर्वतः॥ एतेवैपर्वताराजन्सिद्धचारणसेविताः ॥ ५ ॥ एषामंतरविष्कंभोयोजनानिसहस्रशः ॥ तत्रपुण्याजनपदास्तानिवर्षाणिभारत ॥ ६ ॥

शेनतद्बोध्यं तेनपंचाशत्कोटिस्थानेसार्द्धकोटिद्वयविस्ताराभूमिः लक्षस्थानेपंचसहस्रविस्तारोजंबूद्वीपः नवसहस्रस्थानेसार्द्धचतुःशतयोजनायामंभरतखंडमिति अस्मिन्पक्षेउदाहरिष्यमाणवैष्णवादिवाक्येभ्योजंबूद्वीपश्चतुर्दलकमलाकारः तस्याश्चांतःपरिधिःषट्शताधिकान्यष्टादशयोजनसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानिमध्यव्यासः तेनफलतःपंचसहस्रव्यासताज्ञेया एवंसतियदाप्रागायतोहिमाचलःपूर्वपश्चिमसमुद्रौस्पृष्ट्वास्तितदाऽयंभरतवर्षस्त्रिकोणोभवतितेनपृथिवीत्रिकोणेतिलोकप्रवादोऽनुभवश्चानुसृतोभवति अन्यथाभरतवर्षस्यधनुराकारत्वेभूमध्यरेखायालंकातःसेतुमार्गेणप्रस्थितायाः पुरीरक्षसांदेवकन्याथकांचीसितःपर्वतःपर्यलीवत्सगुल्मं पुरीचोज्जयिन्याह्वयागर्गराटंकुरुक्षेत्रमेषाभुवोमध्यरेखेतिस्मर्यमाणयामध्यरेखयाकुरुक्षेत्रस्यरामसेतुःसन्निहितोद्वारकाचदूरेस्यात् द्वारकासमीपेसेतुश्चदूरेइतिप्रत्यक्षमुपलभ्यते भरतवर्षस्यत्रिकोणत्वमित्येषैवकल्पनासाधीयसीतिदिक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवंदक्षिणांदिशमारभ्ययावदुत्तरसमाप्तिषट्प्राक्पश्चिमायताःपर्वतास्तैश्चसप्तवर्षाणिभवंतिमध्येमध्येवासयोग्यानिस्थानानिभवंतितेषांस्थानानांवर्षाख्यानामंतरमाह एषामिति विष्कंभोविस्तारः सहस्रशःशब्दएषशतशःशब्दपरःकर्त्तव्यः लंकाहिमाचलयोरनेकसहस्रयोजनांतराभावात् षष्ट्यधिकशतचतुष्कयोजनसंमितस्यैवांतरस्यप्रसिद्धेः तत्रापिशतंसेतोःपरतःषष्ट्यधिकत्रिशतंयोजनानिसेतुतोहिमालयइतिप्रत्यक्षसिद्धं वर्षाणिवर्षंतिकामैःसिंचंतिपूरयंतीतिवर्षाणिरम्यस्थानानि ॥ ६ ॥

वसंत्येषुतानिवर्षाणीतियोगांतरमाह वसंतीति हिमवतोदक्षिणेभारतंवर्षं उत्तरतोहैमवतंवर्षंद्वितीयं ॥ ७ ॥ हेमकूटनिषधयोर्मध्येहरिवर्षं निषधनीलयोर्मध्येवर्षत्रिभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेनदक्षिणतःसमीपइत्यर्थः एवमुत्तरेणेत्यादौज्ञेयं ॥ ८ ॥ नीलनिषधयोर्मध्येमेरुस्तस्यप्राक्माल्यवान्पूर्वसमुद्रावधिः पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादनइत्यर्थः ॥ ९ ॥ परिमंडलशब्दस्यपूर्वोक्तएवार्थः अत्याश्चर्यमयोमेरुःप्रतिक्षणंनवोनवइत्यर्थः आदित्यतरुणोबालादित्यः ॥ १० ॥ चतुरशीतिसहस्रस्थानेद्विचत्वारिंशच्छतीउच्छ्रायोबोध्यः अधस्तात्भूमेर्गर्भे ॥ ११ ॥ तस्यपार्श्वेष्विति पार्श्वेषुचतुर्दिक्षु द्वीपाइवद्वीपाः नद्यंत

वसंतितेषुसत्वानिनानाजातीनिसर्वशः॥ इदंतुभारतंवर्षंततोहैमवतंपरं॥ ७॥ हेमकूटात्परंचैवहरिवर्षंप्रचक्षते ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ ८॥ प्रागायतोमहाभागमाल्यवान्नामपर्वतः॥ ततःपरंमाल्यवतःपर्वतोगंधमादनः॥ ९ ॥ परिमंडलस्तयोर्मध्येमेरुःकनकपर्वतः ॥ आदित्यतरुणाभासोविधूमइवपावकः ॥ १० ॥ योजनानांसहस्राणिचतुरशीतिरुच्छ्रितः॥ अधस्ताच्चतुरशीतिर्योजनानांमहीपते ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वमधश्चतिर्यक्चलोकानावृत्यतिष्ठति ॥ तस्यपार्श्वेष्वमीद्वीपाश्चत्वारःसंस्थिताविभो ॥ १२॥ भद्राश्वःकेतुमालश्चजंबूद्वीपश्चभारत ॥ उत्तराश्चैवकुरवःकृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥१३॥ विहगःसुमुखोयस्तुसुपर्णस्यात्मजःकिल॥ सवैविचिंतयामाससौवर्णान्वीक्ष्यवायसान्॥ १४॥ मेरुरुत्तममध्यानामधमानांचपक्षिणां ॥ अविशेषकरोयस्मात्तस्मादेनंत्यजाम्यहं॥ १५॥ तमादित्योनुपर्येतिसततंज्योतिषांवरः॥ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोवायुश्चैवप्रदक्षिणः॥ १६॥ सपर्वतोमहाराजदिव्यपुष्पफलान्वितः॥ भवनैरावृतःसर्वैर्जांबूनदपरिष्कृतैः॥ १७॥ तत्रदेवगणाराजन्गंधर्वासुरराक्षसाः॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःशैलेक्रीडंतिसर्वदा ॥ १८॥ तत्रब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चापिसुरेश्वरः॥ समेत्यविविधैर्यज्ञैर्यजंतेऽनेकदक्षिणैः॥ १९॥ तुंबुरुर्नारदश्चैवविश्वावसुर्हाहाहूहूः॥ अभिगम्यामरश्रेष्ठांस्तुष्टुवुर्विविधैःस्तवैः॥ २०॥ सप्तर्षयोमहात्मानःकश्यपश्चप्रजापतिः॥ तत्रगच्छंतिभद्रंतेसदापर्वणिपर्वणि ॥ २१ ॥ तस्यैवमूर्धन्युशनाःकाव्योदैत्यैर्महीपते॥ इमानितस्यरत्नानितस्येमेरत्नपर्वताः॥ २२॥ तस्मात्कुबेरोभगवांश्चतुर्थंभागमश्नुते॥ ततःकलांशंवित्तस्यमनुष्येभ्यःप्रयच्छति॥ २३॥

रत्वाद्वर्षाणि ॥ १२ ॥ भद्राश्वादिसाहचर्याज्जंबूद्वीपशब्दोत्रभरतवर्षपरस्तस्यतत्सारत्वज्ञापनार्थः तानेवस्तौति कृतपुण्यप्रतिश्रयाइत्यादिना कृताविहिताःपुण्यैःपुण्यवद्भिःप्रतिश्रयाआश्रमायेषुते ॥ १३ ॥ तत्रसुमुखाख्येनपक्षिणामेरुंत्यक्त्वाप्रश्रयःकृतइत्याह विहगइतिद्वाभ्यां ॥ १४ ॥ एनंत्यजामित्यक्त्वाउत्तरान्कुरूनेवगच्छामीतिशेषः ॥ १५ ॥ तंमेरुमादित्योऽनुपर्येतिप्रदक्षिणीकरोति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ काव्यःकविश्रेष्ठःशुक्रोरमतइतिशेषः तस्यकाव्यस्य ॥ २२ ॥ तस्मात्काव्यात् ततःकुबेरात् कलांशंषोडशभागस्यापिलेशं ॥ २३ ॥

कर्णिकाराराजवृक्षास्तेषांवनं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क्षीरवत्श्वेताधारायस्याःसागंगा विश्वरूपाविश्वोविष्णुस्तद्रूपा तथाचस्मरंति योसौसर्वगतोविष्णुश्चित्स्वरूपीनिरंजनः सएवद्रवरूपेणगंगांभोनात्रसंशयइति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तयैवप्रवेगेनमेरुप्राकारात्पतनजनितबलेनखनंत्यासरुहदउत्पादितइतिसंबंधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुवर्णवर्णाःगौराः ॥ ३३ ॥ निष्टप्तेति पीतभास्वराइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अपरगंडिकाःअन्येगंधमादनस्यैवावयवभूताबुद्बुदोपमाःक्षुद्रशैलाः गंडोभूषणबुद्बुदेइतिमेदिनी स्वार्थिकःकः ॥ ३५ ॥ उत्पलवर्णेनआभांतिताःउत्पलवर्णाभाः ॥ ३६ ॥ नीलात्परतरमिति नीलोत्पलधर

पार्श्वेतस्योत्तरेदिव्यंसर्वर्तुकुसुमैश्चितं॥ कर्णिकारवनंरम्यंशिलाजालसमुद्गतं॥२४॥ तत्रसाक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैःसमावृतः॥ उमासहायोभगवान्रमतेभूतभावनः॥ २५॥ कर्णिकारमयींमालांबिभ्रत्पादावलंबिनीं॥ त्रिभिर्नेत्रैःकृतोद्योतस्त्रिभिःसूर्यैरिवोदितैः ॥ २६ ॥ तमुग्रतपसःसिद्धाःसुव्रताःसत्यवादिनः॥ पश्यंतिनहिदुर्वृत्तैःशक्योद्रष्टुंमहेश्वरः ॥ २७॥ तस्यशैलस्यशिखरात्क्षीरधारानरेश्वर ॥ विश्वरूपापरिमिताभीमनिर्घातनिःस्वना॥ २८ ॥ पुण्यापुण्यतमैर्जुष्टागंगाभागीरथीशुभा॥ प्लवंतीवप्रवेगेनह्रदेचंद्रमसःशुभे॥ २९ ॥ तयाह्युत्पादितःपुण्यःसह्रदःसागरोपमः॥ तांधारयामासतदादुर्धरांपर्वतैरपि॥ ३० ॥ शतंवर्षसहस्राणांशिरसैवपिनाकधृक्॥ मेरोस्तुपश्चिमेपार्श्वेकेतुमालोमहीपते॥३१॥ जंबूखंडेतुतत्रैवमहाजनपदोनृप॥ आयुर्दशसहस्राणिवर्षाणांतत्रभारत॥३२ सुवर्णवर्णाश्चनराःस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ अनामयावीतशोकानित्यंमुदितमानसाः॥ ३३ ॥ जायंतेमानवास्तत्रनिष्टप्तकनकप्रभाः ॥ गंधमादनशृंगेषुकुबेरःसहराक्षसैः॥ ३४ ॥ संवृतोऽप्सरसांसंघैर्मोदतेगुह्यकाधिपः॥ गंधमादनपार्श्वेतुपरेत्वपरगंडिकाः॥ ३५॥ एकादशसहस्राणिवर्षाणांपरमायुषः॥ तत्रहृष्टानराराजंस्तेजोयुक्तामहाबलाः॥ स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाःसर्वाःसुप्रियदर्शनाः॥ ३६ ॥ नीलात्परतरंश्वेतंश्वेताद्धैरण्यकंपरं॥ वर्षमैरावतंराजन्नानाजनपदावृतं ॥ ३७॥ धनुःसंस्थेमहाराजद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे॥ इलावृतंमध्यमंतुपंचवर्षाणिचैवहि॥ ३८ ॥ उत्तरोत्तरमेतेभ्योवर्षमुद्रिच्यतेगुणैः॥ आयुःप्रमाणमारोग्यंधर्मतःकामतोर्थतः॥ ३९ ॥

मित्यपपाठः एवंहिमवतोदक्षिणेभरतवर्षं तदुत्तरेहैमवतंवर्षं हेमकूटादुत्तरेहरिवर्षं निषधादुत्तरेनीलाच्चदक्षिणेमेरोःपरितइलावृतमेकमेवचतुर्थंवर्षं अत्रैवकेचिद्भद्राश्वकेतुमालयोर्वर्षांतरत्वंप्रकल्प्यनववर्षाणीत्याचक्षते ततोनीलात्पर्वतादुत्तरतःश्वेतंपंचमंवर्षं श्वेतात्पर्वतादुत्तरतोहैरण्यकंवर्षंषष्ठं ततःशृंगवत्पर्वतादैरावतंसप्तमंवर्षं ॥ ३७ ॥ धनुःसंस्थेधनुष्कोटी संस्थाशब्दःसमाप्तिवचनः संतिष्ठतेग्निहोत्रमित्यादिप्रयोगदर्शनात् तेनमिश्रितधनुष्कोटिद्वयाकारेइत्यर्थः शार्ङ्गस्यहिधनुषोद्वेकोटीएकीकृतेभवतस्तदामध्येकिंचिन्नतंत्रिकोणंभवति अतएवरामसेतौधनुष्कोटिशब्देनैवरत्नाकरमहोदध्याख्यसमुद्रद्वयसंगमप्रदेशोव्यवह्रियते एवमाकारंदक्षिणेभरतवर्षमुत्तरेऐरावतंचमध्येपंचेतिसप्तवर्षाणि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ९ ॥

समन्वितानिभिन्नभावेनसंगतानि ॥ ४० ॥ हेमेति हेमकूटएवकैलासस्तस्योत्तरेमैनाकस्तस्योत्तरतोहिरण्यशृंगः एतयोरंतरालेबिंदुसरोस्तीतिश्लोकत्रयार्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५॥ भूतपतीरुद्रः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पावनीसरस्वतीत्येका ॥ ४८ ॥ प्रभोरीश्वरस्यैषसप्तनद्यात्मकःसंविधिःसमीचीनंलोकोपकारार्थंविधानं एषैवेतिसंधिरार्षः कारुण्यात्परमेश्वरेणपावनाःपदार्थानिर्मिताइत्यर्थः ॥

समन्वितानिभूतानितेषुवर्षेषुभारत॥ एवमेषामहाराजपर्वतैःपृथिवीचिता ॥ ४० ॥ हेमकूटस्तुसुमहान्कैलासोनामपर्वतः॥ यत्रवैश्रवणोराजन्गुह्यकैःसहमोदते॥ ४१ ॥ अस्युत्तरेणकैलासंमैनाकंपर्वतंप्रति॥ हिरण्यशृंगःसुमहान्दिव्योमणिमयोगिरिः॥ ४२ ॥ तस्यपार्श्वेमहद्दिव्यंशुभ्रंकांचनवालुकं॥ रम्यंबिंदुसरोनामयत्रराजाभगीरथः॥४३॥ दृष्ट्वाभागीरथींगंगामुवासबहुलाःसमाः॥ यूपामणिमयास्तत्रचैत्याश्चापिहिरण्मयाः॥४४॥ तत्रेष्ट्वातुगतःसिद्धिंसहस्राक्षोमहायशाः॥ स्रष्टाभूतपतिर्यत्रसर्वलोकैःसनातनः ॥ ४५ ॥ उपास्यतेतिग्मतेजायत्रभूतैःसमंततः॥ नरनारायणौब्रह्मामनुःस्थाणुश्चपंचमः ॥ ४६॥ तत्रदिव्यात्रिपथगाप्रथमंतुप्रतिष्ठिता॥ ब्रह्मलोकादपक्रांतासप्तधाप्रतिपद्यते॥ ४७॥ वस्वौकसारानलिनीपावनीचसरस्वती॥ जंबूनदीचसीताचगंगासिंधुश्चसप्तमी॥ ४८॥ अचिंत्यादिव्यसंकाशाप्रभोरेषैवसंविधिः॥ उपासतेयत्रसत्रंसहस्रयुगपर्यये ॥ ४९ ॥ दृश्याऽदृश्याचभवतितत्रतत्रसरस्वती॥ एतादिव्याःसप्तगंगास्त्रिषुलोकेषुविश्रुताः॥ ५० ॥ रक्षांसिवैहिमवतिहेमकूटेतुगुह्यकाः॥ सर्पानागाश्चनिषधेगोकर्णंचतपोवनं॥ ५१ ॥ देवासुराणांसर्वेषांश्वेतपर्वतउच्यते॥ गंधर्वानिषधेनित्यंनीलेब्रह्मर्षयस्तथा॥ शृंगवांस्तुमहाराजदेवानांप्रतिसंचरः॥५२॥ इत्येतानिमहाराजसप्तवर्षाणिभागशः॥ भूतान्युपनिविष्टानिगतिमंतिध्रुवाणिच॥ ५३॥ तेषामृद्धिर्बहुविधादृश्यतेदैवमानुषी॥ अशक्यापरिसंख्यातुंश्रद्धेयातुबुभूषता॥ ५४॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ श्वेतपर्वतःस्थानमितिशेषः गंधर्वावसंतीतिशेषः प्रतिसंचरःव्यवहारस्थानं ॥ ५२ ॥ इतीति वर्षाणितत्रउपनिविष्टानिगतिमंतिजंगमानिध्रुवाणिस्थावराणिचसर्वाणिभूतान्येव सर्वंदृश्यमाश्रयाश्रितरूपंपांचभौतिकमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ बुभूषताश्रेयःप्राप्तुमिच्छताश्रद्धेया अदृष्टेष्वर्थेषुश्रद्धावान्हितत्प्राप्त्यर्थंचोदितानिकर्माणिकरोतिनत्वश्रद्दधानइत्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवंभूसंस्थानमुक्त्वाएतदेवपरमात्मनःशरीरमितिचिंतनीयमित्याशयेनाह यांत्विति दिविमायाशबलेभवांदिव्यांमायिकींशशस्यचिदात्मनःआकृतिंपिप्पलाख्यां ततोवक्ष्यसिपिप्पलमितिपूर्वंत्वयैवोक्तत्वात् इदानींपृच्छसिअवसरंप्राप्यप्रक्ष्यसि वर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवन्निर्देशः तामहंत्वयाऽपृष्टामपिवक्ष्यामीतिशेषः तामेवाह पार्श्वेइति भुक्तस्यान्नादेःसंग्रहस्थानंपार्श्वद्वयंयथाएवंकर्मसंचयस्थानंभरतवर्षमेकंपरमेश्वरस्यदक्षिणपार्श्वत्वेनज्ञेयं तथाऐरावतवर्षमपियोगसंचयस्थानमुत्तरपार्श्वत्वेनज्ञेयं तत्रहिब्रह्मलोकच्युतायोगभ्रष्टाविदेहप्रकृतिलयाख्याएवजायंतेतेचपूर्वसंस्कारात्पुनर्योगमभ्यस्यंति भरतवर्षेतुकर्मयोगयोर्द्वयोरप्यनुष्ठानाययोग्यमितिदक्षिणकुक्षित्वेनाभ्यर्हितत्वमस्यसूचितं यथालौकिकेशशशरीरेकर्णावत्युच्छ्रितंस्थानंतत्तुल्यौपरमेश्वरशरीरेनागद्वीपकाश्यपद्वीपौक्रमेणदक्षिणोत्तरौ अर्चिरादिमार्गप्राप्यःसत्यलोकोयोगिप्राप्यः धूमादिमार्गप्राप्योदेवलोकःकर्मप्राप्यश्च विश्वकोशे नागंतुसीसकेरंगेइत्युपक्रम्यश्रेष्ठेस्यादुत्तरस्थितइतिसर्वोपरिस्थेश्रेष्ठेहिरण्यगर्भेनागशब्दप्रयोगदर्शनात्तस्यद्वीपइवद्वीपोलोकइतरैरगम्यइतिनागद्वीपःसत्यलोकः तथाकश्यंमद्यंसुरासोमादिरूपंमादकंकर्तारोयेपिबंतितेकश्यपाःकर्मिणस्तेषामयंकाश्यपद्वीपःस्वर्गः एवंशशस्यकुक्षिकर्णानुसारेणयेब्रह्मांडेउच्चप्रदेशास्तेकुक्ष्युपरि

यांतुपृच्छसिमांराजन्दिव्यामेतांशशाकृतिं ॥ पार्श्वेशशस्यद्वेवर्षेउक्तेयेदक्षिणोत्तरे॥ कर्णौतुनागद्वीपश्चकाश्यपद्वीपएवच ॥ ५५ ॥ ताम्रपर्णशिलोराजञ्छ्रीमान्मलयपर्वतः॥ एतद्द्वितीयंद्वीपस्यदृश्यतेशशसंस्थितं ॥ ५६॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिभूम्यादिपरिमाणविवरणेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥मेरोरथोत्तरंपार्श्वंपूर्वंचाचक्ष्वसंजय॥ निखिलेनमहाबुद्धेमाल्यवंतंचपर्वतं ॥ १ ॥ संजयउवाच॥ ॥दक्षिणेनतुनीलस्यमेरोःपार्श्वेतथोत्तरे॥ उत्तराःकुरवोराजन्पुण्याःसिद्धनिषेविताः॥ २ ॥ तत्रवृक्षामधुफलानित्यपुष्पफलोपगाः॥ पुष्पाणिचसुगंधीनिरसवंतिफलानिच॥ ३॥

भागत्वेन येवाधःप्रदेशास्तेकुक्षेरधोभागत्वेनचकल्पनीयाः तथाचश्रुतिः अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेति अत्रापिचंद्रसूर्यपदेनकृष्णशुक्लमार्गावेवगृह्येते दिक्शब्देनचतत्प्राप्यौशशकर्णस्थानीयौदेशभेदाविति‍ज्ञेयं ॥ ५५ ॥ एवंशशस्यमायिकंबाह्यंप्रथमंरूपमुक्तंतद्वासनोत्थंद्वितीयमांतररूपमाह ताम्रेति रंजनात्मकत्वात्रक्तंरजस्ताम्रशब्दितंतत्प्रधानंमनोपिताम्रमेवतन्मयानिपर्णोपलक्षितानिवस्त्रान्नपानफलपुष्पादीनिशिलोपलक्षितानिहर्म्यादीनिचयत्रासौताम्रपर्णशिलः अतएवश्रीमान्मलयपर्वतःमलयेषुआरामेषुपर्वतइवउच्छ्रितः श्रेष्ठतमआरामइत्यर्थः मलयोदेशआरामइतिविश्वः आराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चनेतिबृहदारण्यकषष्ठेस्वाप्नप्रपंचेआरामपदप्रयोगदर्शनात् एतत्मलयरूपंद्वीपस्यजंबूखंडस्यद्वितीयंवासनामयंशशसंस्थितंशशस्वरूपं एतेनद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचेतिश्रुतिप्रसिद्धेस्थूलसूक्ष्मेपरमेश्वरस्यद्वेरूपेचिंत्यत्वेनदर्शितेतेउभेधृतराष्ट्रेणापिचिंतनीयेइतिवक्तुराशयः ॥ ५६ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ ॥ एवमुक्तेपिध्यानमार्गेचित्तदोषेणानधिकारात्कर्मप्राप्याण्येवस्वर्गच्युतानांस्थानानिपृच्छति मेरोरिति ॥ १॥२॥ मधुफलाःस्वादुफलाः ॥३॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुक्लाभिजनोविष्णुभक्तजनस्तेनसंपन्नास्तत्संगिनः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ चक्रवाकौसहचरौपक्षिदंपती ॥ १० ॥ नजहति सममेवद्वावपिशरीरंत्यजतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सर्वकामफलास्तत्रकेचिद्वृक्षाजनाधिप॥ अपरेक्षीरिणोनामवृक्षास्तत्रनराधिप ॥ ४ ॥ येक्षरंतिसदाक्षीरंषड्रसंचामृतोपमं॥ वस्त्राणिचप्रसूयंतेफलेष्वाभरणानिच ॥५॥ सर्वामणिमयीभूमिःसूक्ष्मकांचनवालुका ॥ सर्वर्तुसुखसंस्पर्शानिष्पंकाचजनाधिप॥ पुष्करिण्यःशुभास्तत्रसुखस्पर्शामनोरमाः॥ ६॥ देवलोकच्युताःसर्वेजायंतेतत्रमानवाः॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाःसर्वेसुप्रियदर्शनाः॥७॥ मिथुनानिचजायंतेस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः॥ तेषांतेक्षीरिणांक्षीरंपिबंत्यमृतसन्निभं॥८॥ मिथुनंजायतेकालेसमंतच्चप्रवर्धते॥ तुल्यरूपगुणोपेतंसमवेषंतथैवच॥ ९॥ एवमेवानुरूपंचचक्रवाकसमंविभो॥ निरामयाश्चतेलोकानित्यंमुदितमानसाः॥१०॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥ जीवंतितेमहाराजनचान्योन्यंजहत्युत॥११॥ भारुंडानामशकुनास्तीक्ष्णतुंडामहाबलाः॥ तान्निर्हरंतीहमृतान्दरीषुप्रक्षिपंतिच ॥ १२॥ उत्तराःकुरवोराजन्व्याख्यातास्तेसमासतः ॥ मेरोःपार्श्वमहंपूर्वंवक्ष्याम्यथयथातथं॥ १३॥ तस्यमूर्धाभिषेकस्तुभद्राश्वस्यविशांपते॥ भद्रसालवनंयत्रकालाम्रश्चमहाद्रुमः ॥ १४ ॥ कालाम्रस्तुमहाराजनित्यपुष्पफलःशुभः॥ द्रुमश्चयोजनोत्सेधःसिद्धचारणसेवितः॥ १५ ॥ तत्रतेपुरुषाःश्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः॥ स्त्रियःकुमुदवर्णाश्चसुंदर्यःप्रियदर्शनाः॥ १६॥ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाःपूर्णचंद्रनिभाननाः॥ चंद्रशीतलगात्र्यश्चनृत्यगीतविशारदाः॥ १७॥ दशवर्षसहस्राणितत्रायुर्भरतर्षभ॥ कालाम्ररसपीतास्तेनित्यंसंस्थितयौवनाः॥ १८॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु॥ सुदर्शनोनाममहान्जंबूवृक्षःसनातनः॥ १९॥ सर्वकामफलःपुण्यःसिद्धचारणसेवितः॥ तस्यनाम्नासमाख्यातोजंबूद्वीपःसनातनः॥ २०॥ योजनानांसहस्रंचशतंचभरतर्षभ॥ उत्सेधोवृक्षराजस्यदिवस्पृङ्मनुजेश्वर॥ २१ ॥ अरत्नीनांसहस्रंचशतानिदशपंचच॥ परिणाहस्तुवृक्षस्यफलानांरसभेदिनां॥ २२॥ पतमानानितान्युर्वींकुर्वंतिविपुलंस्वनं॥ मुंचंतिचरसंराजंस्तस्मिन्रजतसन्निभं॥ २३॥ तस्याजंब्वाःफलरसोनदीभूत्वाजनाधिप ॥ मेरुंप्रदक्षिणंकृत्वासंप्रयात्युत्तरान्कुरून्॥ २४॥ तत्रतेषांमनःशांतिर्नपिपासाजनाधिप॥ तस्मिन्फलरसेपीतेनजराबाधतेचतान्॥ २५॥

मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषिक्तं मुख्यमितियावत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ योजनानामिति अत्राप्येकादशशत्याविंशोंशःपंचपंचाशत् ॥ २१ ॥ एवंसतिसार्धसहस्रद्वयमरत्नीनांतस्यपरिणाहोयत्त्वत्रसपादशतंअरत्नयःफलपरिणाहोयुज्यते रसभेदिनांकर्कटीफलवत्पक्वतादशायांभेदशीलानां ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ गंडिकाक्षुद्रपर्वतः ॥ २८ ॥ पंचषठ्पंचाधिकाःषट्एकादशेत्यर्थः महारजतंकांचनंतत्संकाशाः ॥ २९ ॥ ब्रह्मलोकेति येइतःकर्मणाब्रह्मलोकंगतास्तेततश्च्युताःसंतोमाल्यवतिपर्वतेजन्मल ब्ध्वाभूतानांरक्षणार्थंतपस्तप्त्वादिवाकरंप्रविशंतेतत्समीपंप्राप्नुवंति ॥३०॥३१॥ तत्रापिआदित्यालोकेनकृत्स्नंविराट्पुरुषंबहुकालमुपास्यचंद्रंमनसोधिष्ठातारंप्रविशंति सूत्रात्मभावंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्रजांबूनदंनामकनकंदेवभूषणं ॥ इंद्रगोपकसंकाशंजायतेभास्वरंतुतत् ॥ २६ ॥ तरुणादित्यवर्णाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ तथामाल्यवतःशृंगेदृश्यतेहव्यवा ट्सदा ॥ २७ ॥ नाम्नासंवर्त्तकोनामकालाग्निर्भरतर्षभ ॥ तथामाल्यवतःशृंगेपूर्वपूर्वानुगंडिका ॥ २८ ॥ योजनानांसहस्राणिपंचषण्माल्यवानथ ॥ महारज तसंकाशाजायंतेतत्रमानवाः ॥ २९ ॥ ब्रह्मलोकच्युताःसर्वेसर्वेसर्वेषुसाधवः ॥ तपस्तप्यंतितेतीव्रंभवंतित्यूर्ध्वरेतसः ॥ रक्षणार्थंतुभूतानांप्रविशंतिदिवाकरं ॥ ३० ॥ षष्टिस्तानिसहस्राणिषष्टिरेवशतानिच ॥ अरुणस्याग्रतोयांतिपरिवार्यदिवाकरं ॥ ३१ ॥ षष्टिंवर्षसहस्राणिषष्टिमेवशतानिच ॥ आदित्यतापतप्तास्ते विशंतिशशिमंडलं ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणप०माल्यवद्वर्णनेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ वर्षाणांचैवनामानिपर्वतानांचसंजय ॥ आचक्ष्वमेयथातत्त्वंयेचपर्वतवासिनः ॥ १ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ दक्षिणेनतुश्वेतस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षंरम णकंनामजायंतेतत्रमानवाः ॥ २ ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाःसर्वेसुप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्चतेसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ॥ ३ ॥ दशवर्षसहस्राणिशतानिदशपंच च ॥ जीवंतितेमहाराजनित्यंमुदितमानसाः ॥ ४ ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षंहिरण्मयंनामयत्रहैरण्वतीनदी ॥ ५ ॥ यत्रचायंमहाराजपक्षि राट्पतगोत्तमः ॥ यक्षानुगामहाराजधनिनःप्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ महाबलास्तत्रजनाराजन्मुदितमानसाः ॥ एकादशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप ॥ ७ ॥ आयुः प्रमाणंजीवंतिशतानिदशपंचच ॥ शृंगाणिचविचित्राणित्रीण्येवमनुजाधिप ॥ ८ ॥ एकंमणिमयंतत्रतथैकंरौक्ममद्भुतं ॥ सर्वरत्नमयंचैकंभवनैरुपशोभितं ॥ ९ ॥ तत्रस्वयंप्रभादेवीनित्यंवसतिशांडिली ॥ उत्तरेणतुशृंगस्यसमुद्रांतेजनाधिप ॥ १० ॥

इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्षाणामिति ॥ १ ॥ दक्षिणेनत्विति यद्यपिश्वेतस्यदक्षिणेनीलस्तस्यदक्षिणेनिषधस्तथापिनिषधोत्तरत्वमस्त्येवे त्यविरोधः रमणकंयत्पूर्वंनीलादुत्तरतःश्वेताद्दक्षिणतश्चश्वेतवर्षमित्युक्तंतस्यैवरमणकमितिसंज्ञांतरं दक्षिणेनतुनीलस्यनीलमाल्यवतोर्नीलगंधमादनयोश्चसंधावित्यर्थः निषधस्योत्तरेणतथैवतयोरेवसंधिद्व येइत्यर्थः २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शृंगाणिशृंगवतःषष्ठस्यवर्षपर्वतस्यसानूनि ॥ ८ ॥ ९ ॥ शृंगस्यशृंगवतः ॥ १० ॥

शृंगंशृंगवत् यस्मात्सर्वधातुविचित्रश्चशृंगवान्नामपर्वतइत्युक्तमहिम्नापर्वतेनपरिच्छिन्नंइदंऐरावताख्यंवर्षंतस्मात्अतःपूर्वोक्ताद्वर्षगणात्परंश्रेष्ठमिदंवर्षमित्यर्थः एतदेवाह नतत्रेत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनिष्यं दाअस्वेदाःदेवतुल्याइत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आदित्यतापतप्तास्तेविशंतिशशिमंडलमितिविराड्भावंत्यक्त्वासूत्रात्मभावंगच्छंतीत्युक्तंस्थूलसूक्ष्मरूपंकार्यद्वयं इदानींपिप्पलंतुवदिष्यसीत्युक्तःसंजयोऽवसरंप्राप्य पिप्पलाख्यंकारणमप्याह क्षीरोदस्येति तत्राधिदैवंलवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरशुद्धोदकानांसप्तसमुद्राणामुपांत्यःक्षीरोदःअध्यात्मं अन्नमयःकोशआत्मा प्राणमयस्तुइंद्रियमयप्राणमयभेदेनद्विविधइतिद्वौ चतुर्थोमनोमयः पंचमोविज्ञानमयः षष्ठआनंदमयः सर्वकारणभूतःसप्तमःशुद्धंब्रह्मेति तत्रक्षीरोदात्परतोमहाविष्णोर्जगज्जन्मादिहेतोःस्थानमस्तियदिदंदहराद्युपासकैःप्राप्यते यत्रारण्यश्चार्णवौयत्रप्रभुवि मितंहिरण्मयंवेश्मयत्राश्वत्थःसोमसवनइत्यादिचिन्हमुक्तंश्रुतिप्रसिद्धं सप्रभुरंतर्यामी हरिःसर्वसंहर्त्ता वैकुंठोऽकुंठितसामर्थ्यः शकटेशकटवदचेतनेकनकामयेकनकवद्भास्वरज्योतिर्मयेअन्येभ्योपिदृश्यतेइ तिदीर्घः चिन्मयेशरीरेवसति ॥ १५ ॥ अस्यवस्तुवत्त्वायद्यपिचिन्मयत्वंतथापिहिलोकप्रसिद्धंअष्टचक्रंअष्टाभिर्भगवत्तनुभिरुह्यतइतिअष्टचक्रंयानंइहलोकपरलोकगतिसाधनं अष्टौचक्राणितुकर्मेंद्रियपंच

वर्षमैरावतंनामतस्माच्छृंगमतःपरं ॥ नतत्रसूर्यस्तपतिनजीर्यंतेचमानवाः ॥ ११ ॥ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोज्योतिर्भूतइवावृतः ॥ पद्मप्रभाःपद्मवर्णाःपद्मपत्रनिभे क्षणाः ॥ १२ ॥ पद्मपत्रसुगंधाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ अनिष्यंदाइष्टगंधानिराहाराजितेंद्रियाः ॥ १३ ॥ देवलोकच्युताःसर्वेतथाविरजसोनृप ॥ त्रयोदशसह स्राणिवर्षाणांतेजनाधिप ॥ १४ ॥ आयुःप्रमाणंजीवंतिनराभरतसत्तम ॥ क्षीरोदस्यसमुद्रस्यतथैवोत्तरतःप्रभुः ॥ हरिर्वसतिवैकुंठःशकटेकनकामये ॥ १५ ॥ अष्टचक्रंहितद्यानंभूतयुक्तंमनोजवं ॥ अग्निवर्णमहातेजोजांबूनदविभूषितं ॥ १६ ॥ सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्त्ताकारयिता तथा ॥ १७ ॥ पृथिव्यापस्तथाकाशंवायुस्तेजश्चपार्थिव ॥ सयज्ञःसर्वभूतानामास्यंतस्यहुताशनः ॥ १८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तःसंजयेनधृतरा ष्ट्रोमहामनाः ॥ ध्यानमन्वगमद्राजापुत्रान्प्रतिजनाधिप ॥ १९ ॥ सविचिंत्यमहातेजाःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंसूतपुत्रकालःसंक्षिपतेजगत् ॥ २० ॥

कंज्ञानेंद्रियपंचकंमनआदिचतुष्कंप्राणपंचकंसूक्ष्मभूतपंचकंअविद्याकामःकर्मचेतिपुर्यष्टकात्मकंलिंगंशकटवदचेतनमचलमपिभूतयुक्तंभूतेननित्यसिद्धेनब्रह्मणाअनुप्रविष्टंसत्मनोजवंशीघ्रगंभवति प्राण नादिक्रियाःकरोतीत्यर्थः अतएवश्रूयतेकोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यादिति अग्निवर्णंअग्निवत्वर्णोवर्णनायस्यअत्यंतंसंसारदुःखप्रदमित्यर्थः महातेजःअनेकविधज्ञानेंद्रियप्रधानं जांबू नदंदिव्यसुवर्णंचेतोहरणंवासनाजालंतेनविभूषितंतन्मयमित्यर्थः अधिदैवंतुस्पष्टएवार्थः ॥ १६ ॥ सप्रभुरिति योस्मिन्शकटेवसतिसएवसर्वेषांजीवानांप्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः संक्षेपःसंहर्त्ता विस्तरःसम्यक् विरचयिता कर्त्ताजीवरूपेण कारयिताईश्वररूपेण ॥ १७ ॥ एवमध्यात्मादिदैवरूपत्वमुक्त्वाअधिभूताधियज्ञरूपत्वमपितस्यैवाह पृथिवीति सर्वेषांभूतानांसंबंधीयथाधिकारंनिर्वर्त्योयज्ञःसएवआस्यंतस्य हुताशनःविशेषतस्तुसयज्ञेनैवतृप्यतीतिभावः ॥ १८ ॥ एवंसंजयेनउक्तःउपदिष्टोधृतराष्ट्रोमहामनाःमहत्पिप्पलापरपर्यायविश्वरूपदर्शनयोग्यंमनोयस्यसएवंभूतोध्यानंसविकल्पसमाधिअन्वगमत्संज यवाक्यश्रवणमनुप्राप्तवान् ॥ १९ ॥ तत्रचयथाऽर्जुनेनविश्वरूपदर्शनकालेभावीक्षत्रक्षयोदृष्टस्तद्वत्सोऽपिनरनारायणाभ्यांक्रियमाणंसर्वक्षत्रक्षयंदृष्ट्वास्वपुत्रान्प्रतिविचिंत्यपुनरेवाब्रवीत् तदेववचनमाह असंशयमिति ॥ २० ॥

इहलोकेत्वदुक्तेजंबूखंडेशाश्वतंशश्वद्भवंमेर्वादिकमपिनास्तिकिंतुसर्वंदृष्टनष्टस्वभावंसंकल्पमात्रोत्थं किंतर्हिशाश्वतमस्तिनरोनारायणश्चेति जीवेश्वरावेवशाश्वतौनेत्याह उभयंमिलित्वाएकएवसर्वज्ञःसर्व भूतह्च्च तमेवेश्वरंदेवावैकुंठमाहुः अधिदैवंसएववैकुंठाधिपतिरित्युच्यतइत्यर्थः नराजीवास्तुतमेवविष्णुंअध्यात्मंअंतःप्रविष्टंजनानांशास्तारंअष्टचक्रस्यशकटस्यचालकमाहुः तथापिप्रभुंकृत्वापिलेपशू

सृजतेचपुनःसर्वंनेहविद्यतिशाश्वतं॥ नरोनारायणश्चैवसर्वज्ञःसर्वभूतह्त्॥ २१ ॥ देवावैकुंठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुं॥ २२॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्म पर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥ ७॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥यदिदंभारतंवर्षंयत्रेदंमूर्च्छितंबलं॥ यत्रातिमात्रलु ब्धोयंपुत्रोदुर्योधनोमम॥ १॥ यत्रगृद्धाःपांडुपुत्रायत्रमेसज्जतेमनः॥ एतन्मेतत्त्वमाचक्ष्वत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः॥ २॥ ॥संजयउवाच॥ ॥नतत्रपांडवागृ द्धाःशृणुराजन्वचोमम॥ गृद्धोदुर्योधनस्तत्रशकुनिश्चापिसौबलः॥ ३॥ अपरेक्षत्रियाश्चैवनानाजनपदेश्वराः॥ येगृद्धाभारतेवर्षेनमृष्यंतिपरस्परं॥ ४॥ अ त्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतं॥ प्रियमिंद्रस्यदेवस्यमनोर्वैवस्वतस्यच॥ ५॥ पृथोस्तुराजन्वैन्यस्यतथेक्ष्वाकोर्महात्मनः॥ ययातेरंबरीषस्यमांधातुर्नहुष स्यच॥ ६॥ तथैवमुचुकुंदस्यशिबेरौशीनरस्यच॥ ऋषभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा॥ ७॥ कुशिकस्यचदुर्द्धर्षगाधेश्चैवमहात्मनः॥ सोमकस्यचदुर्द्धर्षदि लीपस्यतथैवच॥ ८॥ अन्येषांचमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसां॥ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतं॥ ९॥ तत्तेवर्षंप्रवक्ष्यामियथायथमरिंदम॥ शृणुमेगद तोराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ १०॥ महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षवानपि॥ विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः॥ ११॥ तेषांसहस्रशोराजन्पर्वतास्तेस मीपतः॥ अविज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः॥ १२॥ अन्येततोऽपरिज्ञाताह्रस्वाह्रस्वोपजीविनः॥ आर्याम्लेच्छाश्चकौरव्यतैर्मिश्राःपुरुषाविभो॥ १३॥ नदींपिबंतिविपुलांगंगांसिंधुंसरस्वतीं॥ गोदावरींनर्मदांचबाहुदांचमहानदीं॥ १४॥ शतद्रूंचंद्रभागांचयमुनांचमहानदीं॥ दृषद्वतींविपाशांचविपापांस्थूल वालुकां॥ १५॥ नदींवेत्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिम्नगां॥ इरावतींवितस्तांचपयोष्णींदेविकामपि॥ १६॥ वेदस्मृतांवेदवतींत्रिदिवामिक्षुलांकृमिं॥ करीषिणीं चित्रवाहांचित्रसेनांचनिम्नगां॥ १७॥ गोमतींधूतपापांचवंदनांचमहानदीं॥ कौशिकींत्रिदिवांकृत्यांनिचितांलोहितारणीं॥ १८॥

न्यं अतईश्वरस्यचिकीर्षितःक्षत्रक्षयोनास्मद्दोषजइतिभावः॥ २१॥ २२॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टमोध्यायः॥ ८॥ ॥७॥ ॥यदिदमिति॥ १॥ गृद्धाःलोभयुक्ताः एततए तस्य मेमह्यं तत्त्वंयाथार्थ्यं॥ २॥ ३॥ ४॥ प्रियमिति कर्मभूमित्वादिंद्रादीनामिदंप्रियं॥ ५॥ अग्रेस्पष्टार्थोग्रंथः॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥

॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥

रहस्यांशतकुंभांचसरयूंचतथैवच॥ चर्मण्वतींवेत्रवतींहस्तिसोमांदिशंतथा॥ १९॥ शरावतींपयोष्णींचवेणांभीमरथीमपि॥ कावेरींचुलुकांचापिवाणींश तबलामपि॥ २०॥ नीवारामहितांचापिसुप्रयोगांजनाधिप॥ पवित्रांकुंडलींसिंधुंराजनींपुरमालिनीं॥ २१॥ पूर्वाभिरामांवीरांचभीमामोघवतींतथा॥ पा शाशिनींपापहरांमहेंद्रांपाटलावतीं॥ २२॥ करीषिणीमसिक्नींचकुशचीरांमहानदीं॥ मकरींप्रवरांमेनांहेमांघृतवतींतथा॥ २३॥ पुरावतीमनुष्णांचशैब्यांका पींचभारत॥ सदानीरामधृष्यांचकुशधारांमहानदीं॥ २४॥ सदाकांतांशिवांचैवतथावीरवतीमपि॥ वस्त्रांसुवस्त्रांगौरींचकंपनांसहिरण्वतीं॥ २५॥ वरांवीर करांचापिपंचमींचमहानदीं॥ रथचित्रांज्योतिरथांविश्वामित्रांकपिंजलां॥ २६॥ उपेंद्रांबहुलांचैवकुवीरामंबुवाहिनीं॥ विनदींपिंजलांवेणांतुंगवेणांमहान दीं॥ २७॥ विदिशांकृष्णवेणांचताम्रांचकपिलामपि॥ खलुंसुवामांवेदाश्वांहरिश्रावांमहापगां॥ २८॥ शीघ्रांचपिच्छिलांचैवभारद्वाजींचनिम्नगां॥ कौशि कींनिम्नगांशोणांबाहुदामथचंद्रमां॥ २९॥ दुर्गांचित्रशिलांचैवब्रह्मवेध्यांबृहद्वतीं॥ यवक्षामथरोहींचतथाजांबूनदीमपि॥ ३०॥ सुनसांतमसांदासींवसा मन्यांवराणसीं॥ नीलांधृतवतींचैवपर्णाशांचमहानदीं॥ ३१॥ मानवींवृषभांचैवब्रह्ममेध्यांबृहद्ध्वनीं॥ एताश्चान्याश्चबहुधामहानद्योजनाधिप॥ ३२॥ स दानिरामयांकृष्णांमंदगांमंदवाहिनीं॥ ब्राह्मणींचमहागौरींदुर्गामपिचभारत॥ ३३॥ चित्रोपलांचित्ररथांमंजुलांवाहिनींतथा॥ मंदाकिनींवैतरणींकोषांचा पिमहानदीं॥ ३४॥ शुक्तिमतीमनंगांचतथैववृषसाह्वयां॥ लोहित्यांकरतोयांचतथैववृषकाह्वयां॥ ३५॥ कुमारीमृषिकुल्यांचमारिषांचसरस्वतीं॥ मंदाकिनीं सुपुण्यांचसर्वांगंगांचभारत॥ ३६॥ विश्वस्यमातरःसर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः॥ तथानद्यस्त्वप्रकाशाःशतशोथसहस्रशः॥ ३७॥ इत्येताःसरितोराजन्समा ख्यातायथास्मृति॥ अतऊर्ध्वंजनपदान्निबोधगदतोमम॥ ३८॥ तत्रेमेकुरुपांचालाःशाल्वामाद्रेयजांगलाः॥ शूरसेनाःपुलिंदाश्चबोधामालास्तथैवच॥ ३९ मत्स्याःकुशल्याःसौशल्याःकुंतयःकांतिकोसलाः॥ चेदिमत्स्यकरूषाश्चभोजाःसिंधुपुलिंदकाः॥ ४०॥ उत्तमाश्चदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह॥ पंचालाः कोसलाश्चैवनैकपृष्ठाधुरंधराः॥ ४१॥ गोधामद्रकलिंगाश्चकाशयोपरकाशयः॥ जठराःकुकुराश्चैवसदशार्णाश्चभारत॥ ४२॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

कुंतयोऽवंतयश्चैवतथैवापरकुंतयः॥ गोमंतामंदकाःसंडाविदर्भारूपवाहिकाः॥ ४३॥ अश्मकाःपांडुराष्ट्राश्चगोपराष्ट्राःकरीतयः॥ अधिराज्यकुशाद्यश्चमल्ल
राष्ट्रंचकेवलं॥ ४४॥ वारवास्यायवाहाश्चचक्राश्चक्रातयःशकाः॥ विदेहामगधाःस्वक्षामलजाविजयास्तथा॥ ४५॥ अंगावंगाःकलिंगाश्चयकृल्लोमानएव
च॥ मल्लाःसुदेष्णाःप्रह्लादामाहिकाःशशिकास्तथा॥ ४६॥ बाह्लिकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः॥ अपरांताःपरांताश्चपंचालाश्चर्ममंडलाः॥ ४७॥
अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष॥ उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथा॥ ४८॥ कुंदापरांतामाहेयाःकक्षाःसामुद्रनिष्कुटाः॥ अंध्राश्चबहवोराजन्नं
तर्गिर्यास्तथैवच॥ ४९॥ बहिर्गिर्यागमलजामगधामानवर्जकाः॥ समंतराःप्रावृषेयाभार्गवाश्चजनाधिप॥ ५०॥ पुंड्राभर्गाःकिराताश्चसुदृष्टायामुनास्त
था॥ शकानिषादानिषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋताः॥ ५१॥ दुर्गालाःप्रतिमत्स्याश्चकुंतलाःकोसलास्तथा॥ तीरग्रहाःशूरसेनाईजिकाःकन्यकागुणाः॥ ५२॥ तिल
भारामसीराश्चमधुमंतःसुकुंदकाः॥ काश्मीराःसिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा॥ ५३॥ अभीसाराउलूताश्चशैवलाबाह्लिकास्तथा॥ दार्वीचवानवादर्वा
वातजामरथोरगाः॥ ५४॥ बहुवाद्याश्चकौरव्यसुदामानःसुमल्लिकाः॥ वध्राःकरीषकाश्चापिकुलिंदोपत्यकास्तथा॥ ५५॥ वनायवोदशापार्श्वरोमाणःकुश
बिंदवः॥ कच्छागोपालकक्षाश्चजांगलाःकुरुवर्णकाः॥ ५६॥ किराताबर्बराःसिद्धावैदेहास्ताम्रलिप्तकाः॥ औड्राम्लेच्छाःसैसिरिध्राःपार्वतीयाश्चमारिष॥ ५७
अथापरेजनपदादक्षिणाभरतर्षभ॥ द्रविडाःकेरलाःप्राच्याभूषिकावनवासिकाः॥ ५८॥ कर्णाटकामहिषकाविकल्पामूषकास्तथा॥ झिल्लिकाःकुंतलाश्चैवसौ
हृदानभकाननाः॥ ५९॥ कौकुट्टकास्तथाचोलाःकोंकणामालवानराः॥ समंगाःकरकाश्चैवकुकुरांगारमारिषाः॥ ६०॥ ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्त्ताःशाल्व
सेनयः॥ व्यूकाःकोकबकाःप्रोष्ठाःसमवेगवशास्तथा॥ ६१॥ तथैवविंध्यचुलिकाःपुलिंदावल्कलैःसह॥ मालवाबल्लवाश्चैवतथैवापरबल्लवाः॥ ६२॥ कुलिंदाः
कालदाश्चैवकुंडलाःकरटास्तथा॥ मूषकास्तनबालाश्चसनीपाघटसृंजयाः॥ ६३॥ अठिदाःपाशिवाटाश्चतनयाःसुनयास्तथा॥ ऋषिकाविदभाःकाकास्तंग
णाःपरतंगणाः॥ ६४॥ उत्तराश्चापरम्लेच्छाःक्रूराभरतसत्तम॥ यवनाश्चीनकांबोजादारुणाम्लेच्छजातयः॥ ६५॥ सकृद्ग्रहाःकुलत्थाश्चहूणाःपारसिकैःसह॥
तथैवरमणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः॥ ६६॥ क्षत्रियोपनिवेशाश्चवैश्यशूद्रकुलानिच॥ शूद्राभीराश्चदरदाःकाश्मीराःपशुभिःसह॥ ६७॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ यथागुणबलमिति यथागुणंसत्त्वादिगुणान्अनतिक्रम्य तद्वत्यथाबलंशौर्यंचानतिक्रम्य त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामात्मकस्यमहाफलंउत्कृष्टफलंहैरण्यगर्भपदप्राप्त्यंतंसम्यगनुष्ठितासम्य
क्पालिताभूमिर्दुह्येतप्रपूरयेत् धेनुरिवकामान्अन्यांश्चदुग्धेइतिकामधुक् ॥ ७१ ॥ गृद्ध्यंतिअभिकांक्षांकुर्वंति वसुगृद्धाःधनलुब्धाः ॥ ७२ ॥ देवकायानांयज्ञेनमानुषकायानामन्नप्रसवेनभूमिःपरायणंश
रणं ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तस्मात्अतृप्तत्वात् ॥ ७५ ॥ एवमाधिदैविकंभूमिजयफलमुक्तंअथाध्यात्मंभूमिजयफलमाह पितेति अच्छिद्रंसंपूर्णदर्शनंयस्याःसाभूमिःयोगमार्गरीत्याकार्त्स्न्येनदृष्टासतीपित्रादिवदि

खाशीराश्चांतचाराश्चपल्हवागिरिगह्वराः॥ आत्रेयाःसभरद्वाजास्तथैवस्तनपोषिकाः॥ ६८॥ प्रोषकाश्चकलिंगाश्चकिरातानांचजातयः॥ तोमराहन्यमाना
श्चतथैवकरभंजकाः॥ ६९॥ एतेचान्येजनपदाःप्राच्योदीच्यास्तथैवच॥ उद्देशमात्रेणमयादेशाःसंकीर्त्तिताविभो॥ ७०॥ यथागुणबलंचापित्रिवर्गस्यमहाफ
लं॥ दुह्येतधेनुःकामधुक्भूमिःसम्यगनुष्ठिता॥ ७१॥ तस्यांगृद्ध्यंतिराजानःशूराधर्मार्थकोविदाः॥ तेत्यजंत्याहवेप्राणान्वसुगृद्धास्तरस्विनः॥ ७२॥ देवमानु
षकायानांकामंभूमिःपरायणं॥ अन्योन्यस्यावलुंपंतिसारमेयायथामिषं॥ ७३॥ राजानोभरतश्रेष्ठभोक्तुकामावसुंधरां॥ नचापितृप्तिःकामानांविद्यतेद्यापि
कस्यचित्॥ ७४॥ तस्मात्परिग्रहेभूमेर्यतंतेकुरुपांडवाः॥ साम्नाभेदेनदानेनदंडेनैवचभारत॥ ७५॥ पिताभ्राताचपुत्राश्चखंद्यौश्चनरपुंगव॥ भूमिर्भवतिभूतानां
सम्यगच्छिद्रदर्शना॥ ७६॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिभारतीयनदीदेशादिनामकथनेनवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥धृतराष्ट्र
उवाच॥ ॥भारतस्यास्यवर्षस्यतथाहैमवतस्यच॥ प्रमाणमायुषःसूतबलंचापिशुभाशुभं॥ १॥ अनागतमतिक्रांतंवर्त्तमानंचसंजय॥ आचक्ष्वमेविस्तरे
णहरिवर्षंतथैवच॥ २॥ ॥संजयउवाच॥ ॥चत्वारिभारतेवर्षेयुगानिभरतर्षभ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचतिष्यंचकुरुवर्द्धन॥ ३॥ पूर्वंकृतयुगंनामततस्त्रेतायुगंप्र
भो॥ संक्षेपाद्वापरस्याथततस्तिष्यंप्रवर्त्तते॥ ४॥ चत्वारितुसहस्राणिवर्षाणांकुरुसत्तम॥ आयुःसंख्यांकृतयुगेसंख्याताराजसत्तम॥ ५॥ तथात्रीणिसहस्राणि
त्रेतायांमनुजाधिप॥ द्वेसहस्रेद्वापरेतुभुवितिष्ठंतिसांप्रतं॥ ६॥ नप्रमाणस्थितिर्ह्यस्तितिष्येऽस्मिन्भरतर्षभ॥ गर्भस्थाश्चम्रियंतेऽत्रतथाजाताम्रियंतिच॥ ७॥
महाबलामहासत्वाःप्रज्ञागुणसमन्विताः॥ प्रजायंतेचजाताश्चशतशोऽथसहस्रशः॥ ८॥ जाताःकृतयुगेराजन्धनिनःप्रियदर्शनाः॥ प्रजायंतेचजाताश्चमुन
योवैतपोधनाः॥ ९॥ महोत्साहामहात्मानोधार्मिकाःसत्यवादिनः॥ प्रियदर्शनावपुष्मंतोमहावीर्याधनुर्द्धराः॥ १०॥

हभौतिकेभ्यआघातेभ्यःपाति वज्रकायत्वंप्रयच्छतीत्यर्थः खंखस्थंसूर्यादीनांपदंद्यौःस्वर्गपदंचसैवभवति तत्त्वापयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवमोऽध्यायः
॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ भारतस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ तिष्यंकलियुगं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजायंतेप्रजांजनयंति ॥ ८ ॥ ९ ॥ वपुष्मंतःप्रशस्तदेहाः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ सर्वेवर्णाःपरस्परजयैषिणोजायंतइतिसंबंधः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं मानःस्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिः क्रोधोऽभिज्वलनं मायाकपटं असूयापरगुणेषुदोषाविष्करणं रागोविषयेषुप्रीतिःलोभस्तल्लिप्सा ॥१४॥ संक्षेपोगुणानामितिशेषः ॥ १५॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ जंबूखंडइति ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ग्रहंराहुं ॥४॥ अष्टादशसहस्राणिषट्शतानिचयोजनानिविष्कंभश्चतुर्दलकमलाकारस्यजंबूद्वीपस्यपत्रांतपरिधिः तादृशविस्तारएवपिंडप्रमाणमंतर्भाव्यपर्वताकृतित्वाज्जंबूपर्वतइत्युच्यते ॥५॥ लावणस्येति क्षेत्रफलतःपं

वराहायुधिजायंतेक्षत्रियाःशूरसत्तमाः॥त्रेतायांक्षत्रियाराजन्सर्वेवैचक्रवर्त्तिनः॥११॥सर्ववर्णाश्चजायंतेसदाचैवचद्वापरे॥ महोत्साहावीर्यवंतःपरस्परजयैषिणः॥ १२॥ तेजसाल्पेनसंयुक्ताःक्रोधनाःपुरुषान्नृप॥ लुब्धाअनृतकाश्चैवतिष्येजायंतिभारत॥ १३॥ ईर्ष्यामानस्तथाक्रोधोमायाऽसूयातथैवच॥ तिष्येभवतिभूतानांरागोलोभश्चभारत॥ १४॥ संक्षेपोवर्त्ततेराजन्द्वापरेस्मिन्नराधिप॥ गुणोत्तरंहैमवतंहरिवर्षंततःपरं॥ १५॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिभारतवर्षेकृतायनुरोधेनायुर्निरूपणेदशमोध्यायः॥१०॥ ॥७॥ ॥समाप्तंचजंबूखंडविनिर्माणपर्व॥ ॥अथभूमिपर्व॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥जंबूखंडस्त्वयाप्रोक्तोयथावदिहसंजय॥ विष्कंभमस्यप्रब्रूहिपरिमाणंतुतत्त्वतः॥१॥ समुद्रस्यप्रमाणंचसम्यगच्छिद्रदर्शनं॥ शाकद्वीपंचमेब्रूहिकुशद्वीपंचसंजय॥ २॥ शाल्मलिंचैवतत्त्वेनक्रौंचद्वीपंतथैवच॥ ब्रूहिगावल्गणेसर्वंराहोःसोमार्कयोस्तथा॥३॥ ॥संजयउवाच॥ ॥राजन्सुबहवोद्वीपायैरिदंसंततंजगत्॥ सप्तद्वीपान्प्रवक्ष्यामिचंद्रादित्यौग्रहंतथा॥ ४॥ अष्टादशसहस्राणियोजनानिविशांपते॥ षट्शतानिचपूर्णानिविष्कंभोजंबुपर्वतः॥ ५॥ लावणस्यसमुद्रस्यविष्कंभोद्विगुणःस्मृतः॥ नानाजनपदाकीर्णोमणिविद्रुमचित्रितः॥ ६॥ नैकधातुविचित्रैश्चपर्वतैरुपशोभितः॥ सिद्धचारणसंकीर्णःसागरःपरिमंडलः॥ ७॥शाकद्वीपंचवक्ष्यामियथावदिहपार्थिव॥ शृणुमेत्वंयथान्यायंब्रुवतःकुरुनंदन॥ ८॥ जंबूद्वीपप्रमाणेनद्विगुणःसनराधिप॥ विष्कंभेणमहाराजसागरोपिविभागशः॥ ९॥ क्षीरोदोभरतश्रेष्ठयेनसंपरिवारितः॥ तत्रपुण्याजनपदास्तत्रनम्रियतेजनः॥ १०॥

चसहस्रायामत्वाज्जंबूद्वीपस्यतदुभयतःपंचपंचभिःसहस्रैःसमुद्रस्यविष्कंभोविस्तारःतेनससमुद्रस्यद्वीपस्यपंचदशसहस्रयोजनोव्यासः द्विगुणःदशसहस्रयोजनःपरिमंडलश्चेदुभयतःसमुद्रवेष्टनेनसहचत्वारिंशत्सहस्रः एवंतृतीयोऽशीतिसहस्रःचतुर्थःषष्टिसहस्राधिकंलक्षं पंचमोलक्षत्रयंविंशतिसहस्राणि षष्ठोलक्षषट्कंचत्वारिंशत्सहस्राणि सप्तमोद्वादशलक्षाण्यशीतिसहस्राणि एतेषांसंकलनेपंचविंशतिलक्षाणि पंचत्रिंशत्सहस्राणियोजनानिसप्तानांद्वीपानांससमुद्राणांविस्तारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रेवतीज्योतिर्मंडलरूपेणदिविविभ्रम्यमाणापिदिव्येनरूपेणात्रापिवर्त्ततेएवंविधिर्मर्यादापितामहेनकृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पतगवर्णव्याच

कुतएवहिदुर्भिक्षंक्षमातेजोयुताहिते॥ शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावद्भरतर्षभ॥११॥ उक्तएषमहाराजकिमन्यत्कथयामिते॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावदिहसंजय॥१२॥ उक्तस्त्वयामहाप्राज्ञविस्तरंब्रूहितत्त्वतः॥ ॥संजयउवाच॥ ॥तथैवपर्वताराजन्सप्तात्रमणिभूषिताः॥ १३॥ रत्नाकरास्तथानद्यस्तेषांनामानिमेशृणु॥ अतीवगुणवत्सर्वंतत्रपुण्यंजनाधिप॥१४॥ देवर्षिगंधर्वयुतःप्रथमोमेरुरुच्यते॥ प्रागायतोमहाराजमलयोनामपर्वतः॥१५॥ ततोमेघाःप्रवर्तंतेप्रभवंतिचसर्वशः॥ ततःपरेणकौरव्यजलधारोमहागिरिः॥ १६॥ ततोनित्यमुपादत्तेवासवःपरमंजलं॥ ततोवर्षंप्रभवतिवर्षकालेजनेश्वर॥ १७॥ उच्चैर्गिरीरैवतकोयत्रनित्यंप्रतिष्ठिता॥ रेवतीदिविनक्षत्रंपितामहकृतोविधिः॥ १८॥ उत्तरेणतुराजेंद्रश्यामोनाममहागिरिः॥ नवमेघप्रभःप्रांशुःश्रीमानुज्ज्वलविग्रहः॥१९॥ यतःश्यामत्वमापन्नाःप्रजाजनपदेश्वर॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥सुमहान्संशयोमेद्यप्रोक्तोयंसंजयत्वया॥२०॥ प्रजाःकथंसूतपुत्रसंप्राप्ताःश्यामतामिह॥ ॥संजयउवाच॥ ॥सर्वेष्वेवमहाराजद्वीपेषुकुरुनंदन॥२१॥गौरःकृष्णश्चपतगस्तयोर्वर्णांतरेनृप॥ श्यामोयस्मात्प्रवृत्तोवैतस्माच्छ्यामोगिरिःस्मृतः॥२२॥ ततःपरंकौरवेंद्रदुर्गशैलोमहोदयः॥ केसरःकेसरयुतोयतोवातःप्रवर्त्तते॥२३॥ तेषांयोजनविष्कंभोद्विगुणःप्रविभागशः॥ वर्षाणितेषुकौरव्यसप्तोक्तानिमनीषिभिः॥२४॥ महामेरुर्महाकाशोजलदःकुमुदोत्तरः॥ जलधारोमहाराजसुकुमारइतिस्मृतः॥ २५॥ रैवतस्यतुकौमारःश्यामस्यमणिकांचनः॥ केसरस्याथमौदाकीपरेणतुमहापुमान्॥२६॥ परिवार्यतुकौरव्यदैर्घ्यंह्रस्वत्वमेवच॥ जंबूद्वीपेनसंख्यातस्तस्यमध्येमहाद्रुमः॥ २७॥ शाकोनाममहाराजप्रजातस्यसदानुगा॥तत्रपुण्याजनपदाःपूज्यतेतत्रशंकरः॥२८॥तत्रगच्छंतिसिद्धाश्चचारणादैवतानिच॥ धार्मिकाश्चप्रजाराजंश्चत्वारोतीवभारत॥२९॥ वर्णाःस्वकर्मनिरतानचस्तेनोत्रदृश्यते॥ दीर्घायुषोमहाराजजरामृत्युविवर्जिताः॥ ३०॥ प्रजास्तत्रविवर्द्धंतेवर्षास्विवसमुद्रगाः॥ नद्यःपुण्यजलास्तत्रगंगाचबहुधागता॥३१॥ सुकुमारीकुमारीचशीताशीवेणिकातथा॥ महानदीचकौरव्यतथामणिजलानदी॥ ३२॥

ष्टे तयोरिति मिश्रोवर्णःपतगइत्यर्थः कारणगुणाःकार्यगुणानारभंतइतिन्यायेनश्यामपर्वतभवःश्यामवर्णः शाकाद्यन्नपरिणामेनमनुष्याअपिश्यामत्वंगताइत्यर्थः यस्मात्श्यामोगिरिस्तस्मात्तत्स्थानांश्यामोवर्णःप्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ १५॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥ उत्तरेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मानः

चक्षुर्वर्धनिकाचैवनदीभरतसत्तम॥तत्रप्रवृत्ताःपुण्योदानद्यःकुरुकुलोद्वह॥३३॥सहस्राणांशतान्येवयतोवर्षतिवासवः॥नतासांनामधेयानिपरिमाणंतथैवच
॥३४॥शक्यंतेपरिसंख्यातुंपुण्यास्ताहिसरिद्वराः ॥ तत्रपुण्याजनपदाश्चत्वारोलोकसंमताः ॥ ३५॥ मंगाश्चमशकाश्चैवमानसामंदगास्तथा॥ मंगाब्राह्मण
भूयिष्ठाःस्वकर्मनिरतानृप ॥ ३६ ॥ मशकेषुतुराजन्याधार्मिकाःसर्वकामदाः॥ मानसाश्चमहाराजवैश्यधर्मोपजीविनः॥३७॥ सर्वकामसमायुक्ताःशूराध
मार्थनिश्चिताः॥ शूद्रास्तुमंदगानित्यंपुरुषाधर्मशीलिनः॥ ३८ ॥ नतत्रराजाराजेंद्रनदंडोनचदंडिकः॥ स्वधर्मेणैवधर्मज्ञास्तेरक्षंतिपरस्परं॥ ३९॥ एतावदेवश
क्यंतुतत्रद्वीपेप्रभाषितुं॥ एतदेवचश्रोतव्यंशाकद्वीपेमहौजसि ॥४०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभूमिपर्वणिशाकद्वीपवर्णनेएकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥
॥ संजयउवाच॥ ॥उत्तरेषुचकौरव्यद्वीपेषुश्रूयतेकथा॥ एवंतत्रमहाराजब्रुवतश्चनिबोधमे ॥ १ ॥ घृततोयःसमुद्रोत्रदधिमंडोदकोपरः॥ सुरोदःसागरश्चैव
तथान्योजलसागरः ॥ २॥ परस्परेणद्विगुणाःसर्वेद्वीपानराधिप ॥ पर्वताश्चमहाराजसमुद्रैःपरिवारिताः ॥ ३ ॥ गौरस्तुमध्यमेद्वीपेगिरिर्मानःशिलोमहान् ॥
पर्वतःपश्चिमेकृष्णोनारायणसखोनृप ॥ ४॥ तत्ररत्नानिदिव्यानिस्वयंरक्षतिकेशवः ॥ प्रसन्नश्चाभवत्तत्रप्रजानांव्यदधत्सुखं ॥५॥ कुशस्तंबःकुशद्वीपेमध्ये
जनपदैःसह॥ संपूज्यतेशाल्मलिश्चद्वीपेशाल्मलिकेनृप॥ ६॥ क्रौंचद्वीपेमहाक्रौंचोगिरीरत्नचयाकरः ॥ संपूज्यतेमहाराजचातुर्वर्ण्येननित्यदा ॥ ७॥ गोमंतः
पर्वतोराजन्सुमहान्सर्वधातुकः॥ यत्रनित्यंनिवसतिश्रीमान्कमललोचनः॥ ८॥ मोक्षिभिःसंगतोनित्यंप्रभुर्नारायणोहरिः॥ कुशद्वीपेतुराजेंद्रपर्वतोविद्रुमैश्चि
तः॥ ९॥ स्वनामनामादुर्द्धर्षोद्वितीयोहेमपर्वतः॥ द्युतिमान्नामकौरव्यतृतीयःकुमुदोगिरिः॥ १० ॥ चतुर्थःपुष्पवान्नामपंचमस्तुकुशेशयः॥ षष्ठोहरिगिरि
र्नामषडेतेपर्वतोत्तमाः॥ ११ ॥ तेषामंतरविष्कंभोद्विगुणःसर्वभागशः॥ औद्भिदंप्रथमंवर्षंद्वितीयंवेणुमंडलं॥ १२॥ तृतीयंसुरथाकारंचतुर्थंकंबलंस्मृतं॥
धृतिमत्पंचमंवर्षंषष्ठंवर्षंप्रभाकरं॥१३॥ सप्तमंकापिलंवर्षंसप्तैतेवर्षलंभकाः॥ एतेषुदेवगंधर्वाःप्रजाश्चजगतीश्वर॥१४॥ विहरंतेरमंतेचनतेषुम्रियतेजनः॥ न ॥ १५॥
तेषुदस्यवःसंतिम्लेच्छजात्योपिवानृप॥ १५॥ गौरप्रायोजनःसर्वःसुकुमारश्चपार्थिव॥ अवशिष्टेषुसर्वेषुवक्ष्यामिमनुजेश्वर ॥ १६॥

शिलोमनःशिलामयः॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥॥ १५॥ १६ ॥

॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चतुरस्रंचतुर्दलकमलाकारंजंबूमंडलमितिशेषः तस्यपूर्वंअश्रांतपरिधिरुक्तः अष्टादश सहस्राणिषट्शतानिचभारतेति इहयत्रमध्यममंडलपरिधिस्त्रयस्त्रिंशच्छतयोजनइत्युच्यते ततश्चपंचसहस्रीतोयावान्यत्राग्रभागोबहिर्वृद्धस्तावानेवत्रयस्त्रिंशतोग्रेपंचसहस्रीतोगर्भेभागऊनइतिज्ञेयं॥३२॥

यथाश्रुतंमहाराजतदव्यग्रमनाःशृणु ॥ क्रौंचद्वीपेमहाराजक्रौंचोनाममहागिरिः॥ १७॥ क्रौंचात्परोवामनकोवामनादंधकारकः ॥ अंधकारात्परोराजन्मै
नाकःपर्वतोत्तमः॥ १८ ॥ मैनाकात्परतोराजन्गोविंदोगिरिरुत्तमः॥ गोविंदात्परतोराजन्निबिडोनामपर्वतः॥ १९॥ परस्तुद्विगुणस्तेषांविष्कंभोवंशवर्द्धन॥ दे
शांस्तत्रप्रवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु ॥ २० ॥ क्रौंचस्यकुशलोदेशोवामनस्यमनोनुगः॥ मनोनुगात्परश्चोष्णोदेशःकुरुकुलोद्वह ॥ २१ ॥ उष्णात्परःप्रावरकः
प्रावारादंधकारकः॥ अंधकारकदेशात्तुमुनिदेशःपरःस्मृतः॥ २२॥ मुनिदेशात्परश्चैवप्रोच्यतेदुंदुभिस्वनः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णोगौरप्रायोजनाधिप ॥ २३॥
एतेदेशामहाराजदेवगंधर्वसेविताः॥ पुष्करेपुष्करोनामपर्वतोमणिरत्नवान्॥ २४॥ तत्रनित्यंप्रभवतिस्वयंदेवःप्रजापतिः ॥ तंपर्युपासतेनित्यंदेवाःसर्वेमहर्ष
यः॥ २५॥ वाग्भिर्मनोनुकूलाभिःपूजयंतोजनाधिप॥ जंबूद्वीपात्प्रवर्ततेरत्नानिविविधान्युत॥ २६॥ द्वीपेषुतेषुसर्वेषुप्रजानांकुरुसत्तम॥ ब्रह्मचर्येणसत्येनप्र
जानांहिदमेनच॥ २७॥ आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यांद्विगुणंद्विगुणंततः॥ एकोजनपदोराजन्द्वीपेष्वेतेषुभारत॥ उक्ताजनपदायेषुधर्मश्चैकःप्रदृश्यते ॥ २८॥ ईश्व
रोदंडमुद्यम्यस्वयमेवप्रजापतिः॥ द्वीपानेतान्महाराजरक्षंस्तिष्ठतिनित्यदा॥ २९॥ सराजासशिवोराजन्सपिताप्रपितामहः॥ गोपायतिनरश्रेष्ठप्रजाःसजडपं
डिताः॥ ३० ॥ भोजनंचात्रकौरव्यप्रजाःस्वयमुपस्थितं॥ सिद्धमेवमहाबाहोतद्धिभुंजंतिनित्यदा॥ ३१ ॥ ततःपरंसमानामदृश्यतेलोकसंस्थितिः ॥ चतुरस्रंम
हाराजत्रयस्त्रिंशत्तुमंडलं॥ ३२॥ तत्रतिष्ठंतिकौरव्यचत्वारोलोकसंमताः॥ दिग्गजाभरतश्रेष्ठवामनैरावतादयः ॥ ३३ ॥ सुप्रतीकस्तदाराजन्प्रभिन्नकरटामु
खः॥ तस्याहंपरिमाणंतुनसंख्यातुमिहोत्सहे॥ ३४॥ असंख्यातःसनित्यंहितिर्यगूर्ध्वमधस्तथा॥ तत्रवैवायवोवांतिदिग्भ्यःसर्वाभ्यएवहि॥ ३५॥ असंबद्धाम
हाराजतान्निगृण्हंतितेगजाः॥ पुष्करैःपद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः॥ ३६॥

तत्रपत्रसंधिस्थानेषुचतुर्षु ॥ ३३ ॥ तस्यगजचतुष्टयस्यपृथिव्याआश्रयभूतस्य तत्कस्योपरिवर्त्ततेइतिदुर्वचं तेनईश्वरशक्त्यैवदिग्गजाध्रियंतइतिभावः ॥ ३४ ॥ सःगजसमूहः वातरज्जुभिर्गजाबद्धाइत्येत न्मतांतरंतदपिदूषयति तत्रेति ॥ ३५ ॥ प्रत्युतवायोरेवनिग्रहंतेकुर्वंतीत्याह तानिति पुष्करैःशुंडाग्रैः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उत्तरंसूर्येंदुराहुप्रमाणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ परिणाहेनपरिधिनाषट्त्रिंशत्सहस्राणि विपुलत्वेनततोप्याधिक्येन इदमुत्तरान्वयि ॥ ४१ ॥ षष्टियोंजनानिपरिणाहएवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शतधापुनरेवाशुतेतान्मुंचंतिनित्यशः॥ श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तुदिग्गजैरिहमारुताः ॥ ३७ ॥ आगच्छंतिमहाराजततस्तिष्ठंतिवैप्रजाः॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥
परोवैविस्तरोत्यर्थंत्वयासंजयकीर्त्तितः॥३८॥ दर्शितंद्वीपसंस्थानमुत्तरंब्रूहिसंजय॥ ॥संजयउवाच॥ ॥उक्ताद्वीपामहाराजग्रहंवैश्शृणुतत्त्वतः ॥३९॥ स्वर्भा
नोःकौरवश्रेष्ठयावदेवप्रमाणतः॥ परिमंडलोमहाराजस्वर्भानुःश्रूयतेग्रहः॥ ४० ॥ योजनानांसहस्राणिविष्कंभोद्वादशास्यवै॥ परिणाहेनषट्त्रिंशद्विपुलत्वेन
चानघ ॥४१॥ षष्टिमाहुःशतान्यस्यबुधाःपौराणिकास्तथा॥ चंद्रमास्तुसहस्राणिराजन्नेकादशस्मृतः॥ ४२ ॥ विष्कंभेणकुरुश्रेष्ठत्रयस्त्रिंशत्तुमंडलं॥ एकोनष
ष्टिविष्कंभंशीतरश्मेर्महात्मनः॥४३॥सूर्यस्त्वष्टौसहस्राणिद्वेचान्येकुरुनंदन॥ विष्कंभेणततोराजन्मंडलंत्रिंशतासमं॥४४॥ अष्टपंचाशतंराजन्विपुलत्वेनचान
घ॥ श्रूयतेपरमोदारःपतगोसौविभावसुः॥४५॥ एतत्प्रमाणमर्कस्यनिर्दिष्टमिहभारत॥ सराहुश्छादयत्येतौयथाकालंमहत्तया॥ ४६॥ चंद्रादित्यौमहाराज
संक्षेपोयमुदाहृतः॥ इत्येतत्तेमहाराजपृच्छतःशास्त्रचक्षुषा॥ ४७॥ सर्वमुक्तंयथातत्त्वंतस्माच्छममवाप्नुहि॥ यथोद्दिष्टंमयाप्रोक्तंसनिर्माणमिदंजगत्॥४८॥
तस्मादाश्वसकौरव्यपुत्रंदुर्योधनंप्रति॥ श्रुत्वेदंभरतश्रेष्ठभूमिपर्वमनोनुगं॥ ४९ ॥ श्रीमान्भवतिराजन्यःसिद्धार्थःसाधुसंमतः ॥ आयुर्बलंचकीर्त्तिश्चतस्यते
जश्चवर्धते॥ ५० ॥ यःशृणोतिमहीपालपर्वणीदंयतव्रतः॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यतथैवचपितामहाः॥५१॥ इदंतुभारतंवर्षंयत्रवर्त्तामहेवयं ॥ पूर्वैःप्रवर्त्तितंपुण्यं
तत्सर्वंश्रुतवानसि ॥ ५२ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभूमिपर्वणिउत्तरद्वीपादिसंस्थानवर्णनेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥समाप्तमिदंभूमिपर्व॥
अथभगवद्गीतापर्व॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥अथगावल्गणिर्विद्वान्संयुगादेत्यभारत॥ प्रत्यक्षदर्शीसर्वस्यभूतभव्यभविष्यवित्॥ १ ॥ ध्यायतेधृतराष्ट्रा
यसहसोत्पत्यदुःखितः॥ आचष्टनिहतंभीष्मंभरतानांपितामहं॥ २॥ ॥संजयउवाच॥ ॥संजयोहंमहाराजनमस्तेभरतर्षभ ॥ हतोभीष्मःशांतनवोभरतानां
पितामहः॥ ३॥ ककुदंसर्वयोधानांधामसर्वधनुष्मतां॥ शरतल्पगतःसोद्यशेतेकुरुपितामहः॥ ४॥

॥ ४४ ॥ पतगःशीघ्रगः विभावसुःसूर्यः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेभूमिपर्वार्थप्रकाशेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥
अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ककुदंराज्ञांमध्येध्वजतुल्यं ककुदोप्यस्त्रीवृषांगेराट्ध्वजेवरेइतिमेदिनी धामतेजः ॥ ४ ॥

॥५॥६ ॥ अपसंभ्रमोनिर्भयः ॥७॥८॥९॥१०॥११॥ अर्बुदंकोटिदशकंलक्षंवा पूर्वमयुतस्यप्रत्यहंप्रतिज्ञानात् ॥१२॥१३॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥कथमिति ॥१॥२॥

यस्यवीर्यंसमाश्रित्यद्यूतंपुत्रस्तवाकरोत्॥ सशेतेनिहतोराजन्संख्येभीष्मःशिखंडिना ॥ ५ ॥ यःसर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे॥ जिगायैकरथेनैवका
शिपुर्यांमहारथः॥ ६ ॥ जामदग्न्यंरणेरामंयोयुध्यदपसंभ्रमः॥ नहतोजामदग्न्येनसहतोद्यशिखंडिना ॥ ७॥ महेंद्रसदृशःशौर्येस्थैर्येचहिमवानिव॥ समुद्रइव
गांभीर्येसहिष्णुत्वेधरासमः॥ ८॥ शरदंष्ट्रोधनुर्वक्त्रःखड्गजिह्वोदुरासदः॥ नरसिंहःपितातेद्यपांचाल्येननिपातितः॥ ९ ॥ पांडवानांमहासैन्यंयंदृष्ट्वोद्यतमाहवे॥
प्रावेपतभयोद्विग्नंसिंहंदृष्ट्वेवगोगणः॥ १० ॥ परिरक्ष्यससेनांतेदशरात्रमनीकहा॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करं॥ ११ ॥ यःसशक्रइवाक्षोभ्योव
र्षन्बाणान्सहस्रशः॥ जघानयुधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः॥ १२ ॥ सशेतेनिहतोभूमौवातभग्नइवद्रुमः॥ तवदुर्मंत्रितेराजन्यथानार्हःसभारत॥ १३॥ ॥इ
तिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणिभीष्ममृत्युश्रवणेत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥कथंकुरूणामृषभो
हतोभीष्मःशिखंडिना॥ कथंरथात्सन्यपतत्पितामेवासवोपमः॥ १ ॥ कथमाचक्ष्वमेयोधाहीनाभीष्मेणसंजय ॥ बलिनादेवकल्पेनगुर्वर्थेब्रह्मचारिणा॥ २॥
तस्मिन्हतेमहाप्राज्ञेमहेष्वासेमहाबले॥ महासत्वेनरव्याघ्रेकिमुआसीन्मनस्तव ॥ ३॥ आर्त्तिपरामाविशतिमनःशंससिमेहतं॥ कुरूणामृषभंवीरमकंपंपुरुषर्ष
भं॥४॥ केतंयांतमनुप्राप्ताःकेवास्यासन्पुरोगमाः॥ केतिष्ठन्केन्यवर्त्तंतकेऽन्ववर्त्तंतसंजय॥५॥ केशूराःरथशार्दूलमच्युतंक्षत्रियर्षभं॥ तथानीकंगाहमानंसहसा
पृष्ठतोन्वयुः॥ ६॥ यस्तमोर्कइवापोहन्परसैन्यममित्रहा॥ सहस्ररश्मिप्रतिमःपरेषांभयमादधत्॥ ७॥ अकरोद्दुष्करंकर्मरणेपांडुसुतेषुयः॥ ग्रसमानमनीका
नियएनंपर्यवारयन्॥८॥ कृतिनंतंदुराधर्षंसंजयास्यत्वमंतिके॥ कथंशांतनवंयुद्धेपांडवाःप्रत्यवारयन्॥ ९॥ निकृंतंतमनीकानिशरदंष्ट्रंमनस्विनं॥ चापव्या
त्ताननंघोरमसिजिह्वंदुरासदं॥ १० ॥ अनर्हंपुरुषव्याघ्रंह्रीमंतमपराजितं॥ पातयामासकौंतेयःकथंतमजितंयुधि ॥ ११ ॥ उग्रधन्वानमुग्रेषुंवर्त्तमानंरथोत्त
मे॥ परेषामुत्तमांगानिप्रचिन्वंतमथेषुभिः॥ १२॥ पांडवानांमहत्सैन्यंयंदृष्ट्वोद्यतमाहवे॥ कालाग्निमिवदुर्धर्षंसमचेष्टतनित्यशः॥ १३ ॥ परिकृष्यससेनांतुद
शरात्रमनीकहा॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करं॥ १४॥

॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ अस्यत्वमंतिकेस्थित्वासर्वंदृष्टवानसीतिशेषः ॥९॥१०॥११॥ प्रचिन्वंतंपुष्पवदादानं ॥१२॥ समचेष्टतम्रियमाणपशुवद्धस्तपादविक्षेपंकृतवत् ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥ अजह्रुस्त्यक्तवंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मौर्वीघोषेणस्तनयित्नुर्गर्जन्मेघइव पृषत्कपृषतोबाणबिंदुः धनुषैवह्रादह्रूपोमहाशब्दोऽशनिध्वनिरूपो

यःसशक्रइवाक्षय्यंवर्षंशरमयंक्षिपन् ॥ जघानयुधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः ॥ १५ ॥ सशेतेनिहतोभूमौवातभुग्नइवद्रुमः ॥ ममदुर्मंत्रितेनाजौयथानार्हति भारतः ॥ १६ ॥ कथंशांतनवंदृष्ट्वापांडवानामनीकिनी ॥ प्रहर्तुमशकत्तत्रभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ १७ ॥ कथंभीष्मेणसंग्रामंप्राकुर्वन्पांडुनंदनाः ॥ कथंचनाज यद्भीष्मोद्रोणेजीवतिसंजय ॥ १८ ॥ कृपेसन्निहितेतत्रभरद्वाजात्मजेतथा ॥ भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःकथंसनिधनंगतः ॥ १९ ॥ कथंचातिरथस्तेनपांचाल्येनशिखं डिना ॥ भीष्मोविनिहतोयुद्धेदेवैरपिदुरासदः ॥ २० ॥ यःस्पर्द्धतेरणेनित्यंजामदग्न्यंमहाबलं ॥ अजितंजामदग्न्येनशक्रतुल्यपराक्रमं ॥ २१ ॥ तंहतंसमरेभीष्मं महारथकुलोदितं ॥ संजयाचक्ष्वमेवीरंयेनशर्मनविद्महे ॥ २२ ॥ मामकाःकेमहेष्वासानाजह्रुःसंजयाच्युतं ॥ दुर्योधनसमादिष्टाःकेवीराःपर्यवारयन् ॥ २३ ॥ यच्छिखंडिमुखाःसर्वेपांडवाभीष्ममभ्ययुः ॥ कच्चित्तेकुरवःसर्वेनाजह्रुःसंजयाच्युतं ॥ २४ ॥ अश्मसारमयंनूनंहृदयंसुदृढंमम ॥ यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मं नदीर्यते ॥ २५ ॥ यस्मिन्सत्यंचमेधाचनीतिश्चभरतर्षभे ॥ अप्रमेयाणिदुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि ॥ २६ ॥ मौर्वीघोषस्तनयित्नुःपृषत्कपृषतोमहान् ॥ धनुर्ह्रा दमहाशब्दोमहामेघइवोन्नतः ॥ २७ ॥ योऽभ्यवर्षतकौंतेयान्सपांचालान्ससृंजयान् ॥ निघ्नन्पररथान्वीरोदानवानिववज्रभृत् ॥ २८ ॥ इष्वस्त्रसागरंघोरंबाण ग्राहंदुरासदं ॥ कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपंचलमप्लवं ॥ २९ ॥ गदासिमकरावासंहयावर्त्तगजाकुलं ॥ पदातिमत्स्यकलिलंशंखदुंदुभिनिःस्वनं ॥ ३० ॥ हया न्गजपदातींश्चरथांश्चतरसाबहून् ॥ निमज्जयंतंसमरेपरवीरापहारिणं ॥ ३१ ॥ विदह्यमानंकोपेनतेजसाचपरंतपं ॥ वेलेवमकरावासंकेवीराःपर्यवारयन् ॥ ३२ ॥ भीष्मोयदकरोत्कर्मसमरेसंजयारिहा ॥ दुर्योधनहितार्थायकेतस्यास्यपुरोऽभवन् ॥ ३३ ॥ केरक्षन्दक्षिणंचक्रंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ पृष्ठतःकेपरान्वी रानपासेधन्यतव्रताः ॥ ३४ ॥ केपुरस्तादवर्त्तंतरक्षंतोभीष्ममंतिके ॥ केरक्षन्नुत्तरंचक्रंवीरावीरस्ययुध्यतः ॥ ३५ ॥ वामेचक्रेवर्त्तमानाःकेऽघ्नन्संजयसृंजयान् ॥ अग्रतोग्र्यमनीकेषुकेऽभ्यरक्षन्दुरासदं ॥ ३६ ॥ पार्श्वतःकेऽभ्यरक्षंतगच्छंतोदुर्गमांगतिं ॥ समूहेकेपरान्वीरान्प्रत्ययुध्यंतसंजय ॥ ३७ ॥ रक्ष्यमाणःकथंवीरैर्गो प्यमानाश्चतेनते ॥ दुर्जयानामनीकानिनाजयंस्तरसायुधि ॥ ३८ ॥

यस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कार्मुकोर्मिणंचापोर्मिमंतं अद्वीपंनिराश्रयं अप्लवंतरणोपायहीनं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अपासेधन्न्यवारयन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

यःप्रजापतेर्दक्षादेःपरमेष्ठीपरमेपदेतिष्ठतीतितथाहिरण्यगर्भइवतस्मिन्निति शेषः॥३९॥४०॥४१॥४२॥पुत्रलक्ष्मणिपुत्रोत्तमे लक्ष्मचिह्नेप्रधानेचेतिविश्वः ॥४३॥ प्रोक्तंलोकेख्यातं॥४४॥सर्वास्त्रविनयोपेतंस

सर्वलोकेश्वरस्येवपरमेष्ठीप्रजापतेः ॥ कथंप्रहर्त्तुमपितेशेकुःसंजयपांडवाः ॥ ३९ ॥ यस्मिन्द्वीपेसमाश्वस्ययुध्यंतेकुरवःपरैः ॥ तंनिमग्नंनरव्याघ्रंभीष्मंशंससिसं जय ॥ ४० ॥ यस्यवीर्यंसमाश्रित्यममपुत्रोबृहद्बलः ॥ नपांडवानगणयत्कथंसनिहतःपरैः ॥ ४१ ॥ यःपुराविबुधैःसर्वैःसहायेयुद्धदुर्मदः ॥ कांक्षितोदानवान्घ्न द्भिःपितामममहाव्रतः ॥ ४२ ॥ यस्मिञ्जातेमहावीर्येशांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ शोकंदैन्यंचदुःखंचप्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ४३ ॥ प्रोक्तंपरायणंप्राज्ञंस्वधर्मनिरतंशु चिं ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञंकथंशंससिमेहतं ॥ ४४ ॥ सर्वास्त्रविनयोपेतंशांतंदांतंमनस्विनं ॥ हतंशांतनवंश्रुत्वामन्येशेषंहतंबलं ॥ ४५ ॥ धर्माद्धर्मोबलवान्संप्राप्तइ तिमेमतिः ॥ यत्रवृद्धंगुरुंहत्वाराज्यमिच्छंतिपांडवाः ॥ ४६ ॥ जामदग्न्यःपुरारामःसर्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ अंबार्थमुद्यतःसंख्येभीष्मेणयुधिनिर्जितः ॥ ४७ ॥ तमिंद्र समकर्माणंककुदंसर्वधन्विनां ॥ हतंशंससिमेभीष्मंकिंनुदुःखमतःपरं ॥ ४८ ॥ असकृत्क्षत्रियव्राताःसंख्येयेनविनिर्जिताः ॥ जामदग्न्येनवीरेणपरवीरनिघाति ना ॥ ४९ ॥ नहतोयोमहाबुद्धिःसहतोद्यशिखंडिना ॥ तस्मान्नूनंमहावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ॥ ५० ॥ तेजोवीर्यबलैर्भूयान्शिखंडीद्रुपदात्मजः ॥ यःशूरंकृति नंयुद्धेसर्वशास्त्रविशारदं ॥ ५१ ॥ परमास्त्रविदंवीरंजघानभरतर्षभं ॥ केवीरास्तममित्रघ्नमन्वयुःशस्त्रसंसदि ॥ ५२ ॥ शंसमेतद्यथाचासीद्युद्धंभीष्मस्यपांडवैः ॥ योषेवहतवीरामेसेनापुत्रस्यसंजय ॥ ५३ ॥ अगोपमिवचोद्भ्रांतंगोकुलंतद्बलंमम ॥ पौरुषंसर्वलोकस्यपरंयस्मिन्महाहवे ॥ ५४ ॥ परासक्तेचवस्तस्मिन्कथ मासीन्मनस्तदा ॥ जीवितेप्यद्यसामर्थ्यंकिमिवास्मासुसंजय ॥ ५५ ॥ घातयित्वामहावीर्यंपितरंलोकधार्मिकं ॥ अगाधेसलिलेमग्नांनावंदृष्ट्वेवपारगाः ॥ ५६ ॥ भीष्मेहतेभृशंदुःखान्मन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ अद्रिसारमयंनूनंहृदयंममसंजय ॥ ५७ ॥ यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मंनदीर्यते ॥ यस्मिन्नस्त्राणिमेधाचनीतिश्च पुरुषर्षभे ॥ ५८ ॥ अप्रमेयाणिदुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि ॥ नचास्त्रेणनशौर्येणतपसामेधयानच ॥ ५९ ॥ नधृत्यानपुनस्त्यागान्मृत्योःकश्चिद्विमुच्यते ॥ कालोनू नंमहावीर्यःसर्वलोकदुरत्ययः ॥ ६० ॥ यत्रशांतनवंभीष्मंहतंशंससिसंजय ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तोमहद्दुःखमचिंतयन् ॥ ६१ ॥ आशंसेहंपरंत्राणंभीष्माच्छांतनु नंदनात् ॥ यदादित्यमिवापश्यत्पतितंभुविसंजय ॥ ६२ ॥

र्वास्त्रशिक्षायुक्तं विनयातुबलायांस्त्रीशिक्षायांप्रणतौपुमानितिमेदिनी ॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥ परासक्तेपरलोकप्रिये ॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोऽ

दुर्योधनःशांतनवंकिंतदाप्रत्यपद्यत ॥ नाहंस्वेषांपरेषांवाबुद्ध्यासंजयचिंतयन् ॥ ६३ ॥ शेषंकिंचित्प्रपश्यामिप्रत्यनीकेमहीक्षितां ॥ दारुणःक्षत्रधर्मोयमृषिभिःसंप्रदर्शितः ॥ ६४ ॥ यत्रशांतनवंहत्वाराज्यमिच्छंतिपांडवाः ॥ वयंवाराज्यमिच्छामोघातयित्वामहाव्रतं ॥ ६५ ॥ क्षत्रधर्मेस्थिताःपार्थानापराध्यंतिपुत्रकाः ॥ एतदार्येणकर्त्तव्यंकृच्छ्रास्वापत्सुसंजय ॥ ६६ ॥ पराक्रमःपराशक्तिस्तत्तुतस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ अनीकानिविनिघ्नंतंह्रीमंतमपराजितं ॥ ६७ ॥ कथंशांतनवंतातंपांडुपुत्रान्यवारयन् ॥ यथायुक्तान्यनीकानिकथंयुद्धंमहात्मभिः ॥ ६८ ॥ कथंवानिहतोभीष्मःपितासंजयमेपरैः ॥ दुर्योधनश्चकर्णश्चशकुनिश्चापिसौबलः ॥ ६९ ॥ दुःशासनश्चकितवोहतेभीष्मेकिमब्रुवन् ॥ यच्छरीरैरुपास्तीर्णांनरवारणवाजिनां ॥ ७० ॥ शरशक्तिमहाखड्गतोमराक्षांमहाभयां ॥ प्राविशन्कितवामंदाःसभांयुद्धदुरासदां ॥ ७१ ॥ प्राणद्यूतेप्रतिभयेकेऽदीव्यंतनरर्षभाः ॥ केजीयंतेजितास्तत्रकृतलक्ष्यानिपातिताः ॥ ७२ ॥ अन्येभीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ नहिमेशांतिरस्तीहश्रुत्वादेवव्रतंहतं ॥ ७३ ॥ पितरंभीमकर्माणंभीष्ममाहवशोभिनं ॥ आर्तिमेहृदयेरूढांमहतींपुत्रहानिजां ॥ ७४ ॥ त्वंहिमेसर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसिसंजय ॥ महांतंभारमुद्यम्यविश्रुतंसार्वलौकिकं ॥ ७५ ॥ दृष्ट्वाविनिहतंभीष्मंमन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ श्रोष्यामितानिदुःखानिदुर्योधनकृतान्यहं ॥ ७६ ॥ तस्मान्मेसर्वमाचक्ष्वयद्वृत्तंतत्रसंजय ॥ यद्वृत्तंतत्रसंग्राममेमंदस्याबुद्धिसंभवं ॥ ७७ ॥ अपनीतंसुनीतंयत्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ यत्कृतंतत्रसंग्रामेभीष्मेणजयमिच्छता ॥ ७८ ॥ तेजोयुक्तंकृतास्त्रेणशंसतच्चाप्यशेषतः ॥ तथातदभवद्युद्धंकुरुपांडवसेनयोः ॥ ७९ ॥ क्रमेणयेनयस्मिंश्चकालेयच्चयथाभवत् ॥ ८० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० धृतराष्ट्रप्रश्नेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ त्वद्युक्तोयमनुप्रश्नोमहाराजयथार्हसि ॥ नतुदुर्योधनेदोषमिममासंक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ यआत्मनोदुश्चरितादशुभंप्राप्नुयान्नरः ॥ एनसातेननान्यंसउपाशंकितुमर्हति ॥ २ ॥ महाराजमनुष्येषुनिंद्यंयःसर्वमाचरेत् ॥ सवध्यःसर्वलोकस्यनिंदितानिसमाचरन् ॥ ३ ॥ निकारोनिकृतिप्रज्ञैःपांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूतःसहामात्यैःक्षांतश्चसुचिरंवने ॥ ४ ॥ हयानांचगजानांचराज्ञांचामिततेजसां ॥ प्रत्यक्षंयन्मयादृष्टंदृष्टंयोगबलेनच ॥ ५ ॥

ध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्वद्युक्तइति आसंक्तुंआसंजयितुं ॥ १ ॥ एनसापापेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्युत्थितस्यउच्छास्त्रवर्तिनउत्पत्तिःकारणंतस्यविज्ञानं ॥ ९ ॥ १० ॥ व्यूढेषुव्यूहरचनयास्थितेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इति

शृणुतत्पृथिवीपालमाचशोकेमनःकृथाः ॥ दिष्टमेतत्पुरानूनमिदमेवनराधिप ॥ ६ ॥ नमस्कृत्वापितुस्तेहंपाराशर्यायधीमते ॥ यस्यप्रसादाद्दिव्यंतत्प्राप्तंज्ञानमनुत्तमं ॥ ७ ॥ दृष्टिश्चातींद्रियाराजन्दूराच्छ्रवणमेवच ॥ परचित्तस्यविज्ञानमतीतानागतस्यच ॥ ८ ॥ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशेचगतिःशुभा ॥ अस्त्रैरसंगोयुद्धेषुवरदानान्महात्मनः ॥ ९ ॥ शृणुमेविस्तरेणेदंविचित्रंपरमाद्भुतं ॥ भरतानामभूद्युद्धंयथातल्लोमहर्षणं ॥ १० ॥ तेष्वनीकेषुयत्तेषुव्यूढेषुचविधानतः ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ दुःशासनरथास्तूर्णंयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ अनीकानिचसर्वाणिशीघ्रंत्वमनुचोदय ॥ १२ ॥ अयंसमामभिप्राप्तोवर्षपूगाभिचिंतितः ॥ पांडवानांससैन्यानांकुरूणांचसमागमः ॥ १३ ॥ नातःकार्यतमंमन्येरणेभीष्मस्यरक्षणात् ॥ हन्याद्गुप्तोह्यसौपार्थान्सोमकांश्चससृंजयान् ॥ १४ ॥ अब्रवीच्चविशुद्धात्मानाहंहन्यांशिखंडिनं ॥ श्रूयतेस्त्रीह्यसौपूर्वंतस्माद्वर्ज्योरणेमम ॥ १५ ॥ तस्माद्भीष्मोरक्षितव्योविशेषेणेतिमेमतिः ॥ शिखंडिनोवधेयत्ताःसर्वेतिष्ठंतुमामकाः ॥ १६ ॥ तथाप्राच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्योत्तरापथाः ॥ सर्वथास्त्रेषुकुशलास्तेरक्षंतुपितामहं ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमाणंहिवृकोहन्यात्सिंहंमहाबलं ॥ मासिंहंजंबुकेनेवघातयामःशिखंडिना ॥ १८ ॥ वामंचक्रंयुधामन्युरुत्तमौजाश्चदक्षिणं ॥ गोप्तारौफाल्गुनंप्राप्तौफाल्गुनोपिशिखंडिनः ॥ १९ ॥ संरक्ष्यमाणःपार्थेनभीष्मेणचविवर्जितः ॥ यथानहन्याद्गांगेयंदुःशासनतथाकुरु ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० दुर्योधनदुःशासनसंवादेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोरजन्यांव्युष्टायांशब्दःसमभवन्महान् ॥ क्रोशतांभूमिपालानांयुज्यतांयुज्यतामिति ॥ १ ॥ शंखदुंदुभिघोषैश्चसिंहनादैश्चभारत ॥ हयहेषितनादैश्चरथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २ ॥ गजानांबृंहतांचैवयोधानांचापिगर्जतां ॥ क्ष्वेलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलंसर्वतोभवत् ॥ ३ ॥ उदतिष्ठन्महाराजसर्वंयुक्तमशेषतः ॥ सूर्योदयेमहत्सैन्यंकुरुपांडवसेनयोः ॥ ४ ॥ राजेंद्रतवपुत्राणांपांडवानांतथैवच ॥ दुष्प्रधृष्याणिचास्त्राणिसशस्त्रकवचानिच ॥ ५ ॥ ततःप्रकाशेसैन्यानिसमदृश्यंतभारत ॥ त्वदीयानांपरेषांचशस्त्रवंतिमहांतिच ॥ ६ ॥ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनदपरिष्कृताः ॥ विभ्राजमानादृश्यंतेमेघाइवसविद्युतः ॥ ७ ॥ रथानीकान्यदृश्यंतनगराणीवभूरिशः ॥ अतीवशुशुभेतत्रपितातेपूर्णचंद्रवत् ॥ ८ ॥

भीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ युक्तंसन्नद्धं अशेषतःसर्वप्रकारैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥९॥ वागुराकाराःपरेषांबंधनार्थमित्यर्थः ॥१०॥११॥१२॥१३॥ तलबद्धाःतलंज्याघातत्राणंबद्धंयैस्ते कलापिनःतूणवंतः ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ बद्धकृष्णाजिनाइति युद्धेमरणदीक्षांकृतवंतइत्य

धनुर्भिर्ऋष्टिभिःखड्गैर्गदाभिःशक्तितोमरैः॥योधाःप्रहरणैःशुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः॥९॥ गजाःपदातारथिनस्तुरगाश्चविशांपते॥ व्यतिष्ठन्वागुराकाराःशत
शोथसहस्रशः॥१०॥ ध्वजाबहुविधाकाराव्यदृश्यंतसमुच्छ्रिताः॥स्वेषांचैवपरेषांचद्युतिमंतःसहस्रशः॥११॥ कांचनामणिचित्रांगाज्वलंतइवपावकाः॥अर्चि
ष्मंतोव्यरोचंतगजारोहाःसहस्रशः॥१२॥ महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव॥ सन्नद्धास्तेप्रवीराश्चददृशुर्युद्धकांक्षिणः॥१३॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः
कलापिनः॥ ऋषभाक्षामनुष्येंद्राश्चमूमुखगताबभुः॥१४॥ शकुनिःसौबलःशल्यआवंत्योथजयद्रथः॥ विंदानुविंदौकैकेयाःकांबोजश्चसुदक्षिणः॥१५॥
श्रुतायुधश्चकालिंगोजयत्सेनश्चपार्थिवः॥ बृहद्बलश्चकौशल्यःकृतवर्माचसात्वतः॥१६॥ दशैतेपुरुषव्याघ्राःशूराःपरिघबाहवः॥ अक्षौहिणीनांपतयोयज्वा
नोभूरिदक्षिणाः॥१७॥ एतेचान्येचबहवोदुर्योधनवशानुगाः॥ राजानोराजपुत्राश्चनीतिमंतोमहारथाः॥१८॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतस्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः॥
बद्धकृष्णाजिनाःसर्वेबलिनोयुद्धशालिनः॥१९॥ हृष्टादुर्योधनस्यार्थेब्रह्मलोकायदीक्षिताः॥ समर्थादशवाहिन्यःपरिगृह्यव्यवस्थिताः॥२०॥ एकादशीधा
र्त्तराष्ट्रीकौरवाणांमहाचमूः॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांयत्रशांतनवोऽग्रणीः॥२१॥ श्वेतोष्णीषंश्वेतहयंश्वेतवर्माणमच्युतं॥ अपश्याममहाराजभीष्मंचंद्रमिवोदि
तं॥२२॥ हेमतालध्वजंभीष्मंराजतेस्यंदनेस्थितं॥ श्वेताभ्रइवतीक्ष्णांशुंददृशुःकुरुपांडवाः॥२३॥ सृंजयाश्चमहेष्वासाधृष्टद्युम्नपुरोगमाः॥ जृंभमाणंमहा
सिंहंदृष्ट्वाक्षुद्रमृगायथा॥२४॥ धृष्टद्युम्नमुखाःसर्वेसमुद्विविजिरेमुहुः॥ एकादशैताःश्रीजुष्टावाहिन्यस्तवपार्थिव॥२५॥ पांडवानांतथासप्तमहापुरुषपालि
ताः॥ उन्मत्तमकरावर्त्तौमहाग्राहसमाकुलौ॥२६॥ युगांतेसमवेतौद्वौदृश्येतेसागराविव॥ नैवनस्तादृशोराजन्दृष्टपूर्वोनचश्रुतः॥ अनीकानांसमेतानांकौरवा
णांतथाविधः॥२७॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप०सैन्यवर्णनेषोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥यथासभगवान्व्या
सःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत्॥ तथैवसहिताःसर्वेसमाजग्मुर्महीक्षितः॥१॥

र्थः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ तथाविधःसंमर्दइतिशेषः ॥२७॥ ॥इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥७॥ ॥यथासइति॥१॥

मघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यतेति मघापिञ्यंनक्षत्रंतस्यविषयोदेशःपितृलोकस्तद्गतःसोमः कुरुपांडवयुद्धारंभदिनमुक्तंभारतसाविञ्यां हेमंतेप्रथमेमासिशुक्लपक्षेत्रयोदशी प्रवृत्तंभारतंयुद्धंनक्षत्रेयमदै वते प्रथमेमार्गशीर्षे अत्रत्रयोदशीशब्देनतद्युक्ताचतुर्दश्येवग्राह्या अर्जुनेनहतोभीष्मोमाघमासेऽसिताष्टमीति त्रयोदश्यांतुमध्याह्नेभारद्वाजोनिपातितइति तत्रैवयुद्धस्यदशमेपंचदशेचाह्निहतयोर्भीष्मद्रोण योरष्टमीत्रयोदशीसंयोगदर्शनात् अत्रपौषेपिमाघशब्दोमकरायनाभिप्रायेण तदानींतत्संभवात् असिताष्टमीतिच्छेदः अन्यथासप्तमीद्वादश्योरेवतयोर्हननंप्राप्नोति यत्तुअमावास्यायांदुर्योधनहननंतत्रैवोक्तं तत्राप्यमावास्याशब्दइष्टिदिनेप्रतिपद्येवप्रयुक्तोवेदितव्यः यमदैवतेइतिभरणीनग्राह्याकिंतुयुग्मदैवतंमृगशीर्षमेवग्राह्यं तस्यहिपूर्वदलंशुक्रदैवत्यत्वादासुरंउत्तरार्द्धंबुधदैवत्यत्वाद्दैवं तेनतत्रासुराणामुपरमोदे वानामभ्युदयश्चसिद्ध्यति किंच चत्वारिंशदहान्यद्यद्वेचमेनिःसृतस्यवै पुष्येणसंप्रयातोस्मिश्रवणेपुनरागतइतियुद्धारंभादष्टादशेह्नितीर्थयात्रातआगतस्यबलदेवस्यवचनात्श्रवणेयुद्धसमाप्तिर्दृश्यते ततः प्राचीनेऽष्टादशर्क्षेमृगशीर्षएवयुद्धारंभःसंभवतिनत्वेकविंशेभरण्यां अष्टादशदिनमध्येनक्षत्रत्रयक्षयस्यकल्पयितुमयुक्तत्वात् कार्त्तिकीकृत्तिकायोगानुपातेनचतुर्दश्यांमृगस्यैवसंभावनाच्च एतेनयुद्धारंभं प्रकृत्यमघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यतेतिभीष्मपर्वणिसंजयवाक्यान्मघायांयुद्धारंभइत्यपिनिरस्तं बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् शब्दार्थस्तुमघापदेनतत्सहचराःपितरोलक्ष्यंते तेनयुद्धेमृतानामुत्तमदेहप्रदा नार्थंचंद्रस्तदापितृलोकेसन्निहितोभूदिति स्वर्गिणांदिव्यदेहलाभश्चंद्राधीनइतिशास्त्रप्रसिद्धेः तथाद्वादश्यांरात्रियुद्धेचंद्रोदयकालेत्रिभागमात्रशेषायांरात्रौयुद्धमवर्त्ततेत्युक्तं तत्रत्रिभागेत्यस्यत्रिमुहूर्त्तशे

मघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यत॥ दीप्यमानाश्चसंपेतुर्दिविसप्तमहाग्रहाः॥२॥
द्विधाभूतइवादित्यउदयेप्रत्यदृश्यत॥ज्वलंत्याशिखयाभूयोभानुमानुदितोरविः॥३॥

षायामित्यर्थः तथाअष्टपंचाशतंरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताइतिभीष्मवचनंतुमाघोयंसमनुप्राप्तःत्रिभागमात्रःपक्षोयमितिवाक्यशेषानुसारात् अशतंशतहीनंयथास्यात्तथाअष्टपंचअष्टपंचाशद्रात्रयोव्यती ताइतिव्याख्येयं विलोमशोधनात्अष्टपंचाशदूनंशतंरात्रयोद्वाचत्वारिंशद्रात्रयोव्यतीताइत्यर्थः तथाचपौषकृष्णाष्टमीतोमाघशुक्लपंचम्यांतावतीदिनसंख्यापूर्यते पक्षस्यचतृतीयोभागोगतोभवति तत्राप्ये कतिथिक्षयात्पंचम्याःद्विचत्वारिंशत्तमत्वंज्ञेयं शेषोभवितुमर्हतीत्यत्रकार्यशेषोदेहत्यागादिरेवशेषोनतुपक्षशेषइतिव्याख्याज्ञेया तत्रायंनिष्कर्षः कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यांरेवत्यांकृष्णप्रयाणं ततोमार्गशीर्ष कृष्णपंचम्यांपुष्येसेनयोर्निर्याणं ततःपंचम्याउपरिषष्ठीमारभ्यसप्तदिनानिगणयित्वातदुपर्यष्टमेह्निअमावास्याभविष्यतीत्यनेनत्रयोदशदिनात्मकोयंकृष्णपक्षोमहोत्पातजनकइतिसूचितं क्षीणयोश्चतिथ्योः पक्षांतरेपुनर्वृत्त्यासंख्यापूरणंभवतीतिमार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्यपौषशुक्लप्रतिपत्द्विचत्वारिंशीतिथिर्भवतीतिबलदेववाक्योक्तादिनसंख्यानक्षत्रसंख्याचानुगृहीताभवति यत्तुसप्तमाच्चापिदिवसादमावा स्याभविष्यति संग्रामंयोजयेत्तत्रतांह्याहुःशक्रदैवतां प्रयाध्वंवैकुरुक्षेत्रंपुष्योद्येतिपुनःपुनरितिदुर्योधनवाक्यं तत्रसंग्राममित्यनेनसंग्रामेजयसाधनंधाराबंधादिकंतस्यांयोजयेदित्युक्तं शक्रदैवतामित्यनेनत स्यांज्येष्ठानक्षत्रयोगउच्यते सचतिथिद्वयक्षयात्तत्रासंभवन्नपितत्रतिथिवदेवनक्षत्रक्षयाद्वातिथिनक्षत्रयोराद्यंतयोगाद्वाज्ञेयइतिसर्वंसमंजसं महाग्रहाःराहुकेत्वोरुपग्रहत्वात्सप्तैव॥२॥३॥

ववाशिरेशब्दंकृतवंतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अयोनिधनंअयसाशस्त्रेणमरणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तालेनध्वजभूतेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ गोवासनःतद्दे

ववाशिरेचदीप्तायांदिशिगोमायुवायसाः ॥ लिप्समानाःशरीराणिमांसशोणितभोजनाः ॥४॥ अहन्यहनिपार्थानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ भरद्वाजात्मजश्चैवप्रा
तरुत्थायसंयतौ ॥५॥ जयोस्तुपांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ॥ युयुधातेतवार्थाययथाससमयःकृतः ॥ ६ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञःपितादेवव्रतस्तव ॥ समानीय
महीपालानिदंवचनमब्रवीत् ॥ ७॥ इदंवःक्षत्रियाद्वारंस्वर्गायापावृतंमहत् ॥ गच्छध्वंतेनशक्रस्यब्रह्मणःसहलोकतां ॥ ८ ॥ एषवःशाश्वतःपंथाःपूर्वैःपूर्वतरैः
कृतः ॥ संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसोयुधि ॥ ९ ॥ नाभागोथययातिश्चमांधातानहुषोनृगः ॥ संसिद्धाःपरमंस्थानंगताःकर्मभिरीदृशैः ॥ १० ॥ अधर्मःक्ष
त्रियस्यैषयद्व्याधिमरणंगृहे ॥ यदयोनिधनंयातिसोस्यधर्मःसनातनः ॥ ११ ॥ एवमुक्तामहीपालाभीष्मेणभरतर्षभ ॥ निर्ययुःस्वान्यनीकानिशोभयंतोरथोत्त
मैः ॥ १२ ॥ सतुवैकर्त्तनःकर्णःसामात्यःसहबंधुभिः ॥ न्यासितःसमरेशस्त्रंभीष्मेणभरतर्षभ ॥ १३ ॥ अपेतकर्णाःपुत्रास्तेराजानश्चैवतावकाः ॥ निर्ययुःसिंहनादे
ननादयंतोदिशोदश ॥ १४ ॥ श्वेतैश्छत्रैःपताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ॥ तान्यनीकानिशोभंतेगजैरथपदातिभिः ॥ १५ ॥ भेरीपणवशब्दैश्चदुंदुभीनांचनिः
स्वनैः ॥ रथनेमिनिनादैश्चबभूवाकुलितामही ॥ १६ ॥ कांचनांगदकेयूरैःकार्मुकैश्चमहारथाः ॥ भ्राजमानाव्यराजंतसाग्नयःपर्वताइव ॥ १७॥ तालेनमहता
भीष्मःपंचतारेणकेतुना ॥ विमलादित्यसंकाशस्तस्थौकुरुचमूपरि ॥ १८ ॥ येत्वदीयामहेष्वासाराजानोभरतर्षभ ॥ अवर्त्तंतयथादेशंराजन्शांतनवस्यते
॥ १९ ॥ सतुगोवासनःशैब्यःसहितःसर्वराजभिः ॥ ययौमातंगराजेनराजार्हेणपताकिना ॥ पद्मवर्णस्त्वनीकानांसर्वेषामग्रतःस्थितः ॥ २० ॥ अश्वत्थामाययौ
यत्तःसिंहलांगूलकेतुना ॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनःपुरुमित्रोविविंशतिः ॥ २१ ॥ शल्योभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चमहारथः ॥ एतेसप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ २२
स्यंदनैर्वरवर्माणोभीष्मस्यासन्पुरोगमाः ॥ तेषामपिमहोत्सेधाःशोभयंतोरथोत्तमान् ॥ २३ ॥ भ्राजमानाव्यरोचंतजांबूनदमयाध्वजाः ॥ जांबूनदमयीवेदी
कमंडलुविभूषिता ॥ २४ ॥ केतुराचार्यमुख्यस्यद्रोणस्यधनुषासह ॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ॥ २५ ॥ महान्दुर्योधनस्यासीन्नागोमणिमयोध्वजः
तस्यपौरवकालिंगकांबोजाःससुदक्षिणाः ॥ २६ ॥

श्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ अंगपतिनाकर्णपुत्रेणवृषकेतुना ॥ २८ ॥ वराहेणकेतुमुख्येनेतिसंबंधः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निष्केणकंठाभरणेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्व

क्षेमधन्वाचशल्यश्चतस्थुःप्रमुखतोरथाः ॥ स्यंदनेनमहार्हेणकेतुनावृषभेणच ॥ प्रकर्षन्नेवसेनाग्रंमागधस्यकृपोययौ ॥ २७ ॥ तदंगपतिनागुप्तंकृपेणचमनस्वि
ना ॥ शारदांबुधरप्रख्यंप्राच्यानांसुमहद्बलं ॥ २८ ॥ अनीकप्रमुखेतिष्ठन्वराहेणमहायशाः ॥ शुशुभेकेतुमुख्येनराजतेनजयद्रथः ॥ २९ ॥ शतंरथसहस्राणांत
स्यासन्वशवर्त्तिनः ॥ अष्टौनागसहस्राणिसादिनामयुतानिषट् ॥ ३० ॥ तत्सिंधुपतिनाराज्ञापालितंध्वजिनीमुखं ॥ अनंतरथनागाश्वमशोभतमहद्बलं ॥ ३१ ॥
षष्ट्यारथसहस्रैस्तुनागानामयुतेनच ॥ पतिःसर्वकलिंगानांययौकेतुमतासह ॥ ३२ ॥ तस्यपर्वतसंकाशाव्यरोचंतमहागजाः ॥ यंत्रतोमरतूणीरैःपताकाभिःसु
शोभिताः ॥ ३३ ॥ शुशुभेकेतुमुख्येनपावकेनकलिंगकः ॥ श्वेतच्छत्रेणनिष्केणचामरव्यजनेनच ॥ ३४ ॥ केतुमानपिमातंगंविचित्रपरमांकुशं ॥ आस्थितःस
मरेराजन्मेघस्थइवभानुमान् ॥ ३५ ॥ तेजसादीप्यमानस्तुवारणोत्तममास्थितः ॥ भगदत्तोययौराजायथावज्रधरस्तथा ॥ ३६ ॥ गजस्कंधगतावास्तांभगद
त्तेनसंमितौ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकेतुमंतमनुव्रतौ ॥ ३७ ॥ सरथानीकवान्व्यूहोहस्त्यंगोनृपशीर्षवान् ॥ वाजिपक्षःपतत्युग्रःप्रहसन्सर्वतोमुखः ॥ ३८ ॥ द्रो
णेनविहितोराजन्राज्ञाशांतनवेनच ॥ तथैवाचार्यपुत्रेणबाल्हीकेनकृपेणच ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० सैन्यवर्णनेसप्तदशोऽ
ध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोमुहूर्त्तात्तुमुलःशब्दोहृदयकंपनः ॥ अश्रूयतमहाराजयोधानांप्रयुयुत्सतां ॥ १ ॥ शंखदुंदु
भिघोषैश्चवारणानांचबृंहितैः ॥ नेमिघोषैरथानांचदीर्यतीववसुंधरा ॥ २ ॥ हयानांहेषमाणानांयोधानांचैवगर्जतां ॥ क्षणेनैवनभोभूमिःशब्देनापूरितंतदा
॥ ३ ॥ पुत्राणांतवदुर्धर्षपांडवानांतथैवच ॥ समकंपंतसैन्यानिपरस्परसमागमे ॥ ४ ॥ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनदविभूषिताः ॥ भ्राजमानाव्यदृश्यंतमेघाइव
सविद्युतः ॥ ५ ॥ ध्वजाबहुविधाकारास्तावकानांनराधिप ॥ कांचनांगदिनोरेजुर्ज्वलिताइवपावकाः ॥ ६ ॥ स्वेषांचैवपरेषांचसमदृश्यंतभारत ॥ महेंद्रकेतवः
शुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव ॥ ७ ॥ कांचनैःकवचैर्वीराज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ ८ ॥ कुरुयोधवराराजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ॥
उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाःपताकिनः ॥ ९ ॥

णिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शतानामयुतानिषट् षट्शतान्ययुतगुणानि षष्टिलक्षाणीतियावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशोऽध्यायः

ऋषभाक्षामहेष्वासाश्चमूमुखगताबभुः ॥ पृष्ठगोपास्तुभीष्मस्यपुत्रास्तवनराधिप ॥ दुःशासनोदुर्विषहोदुर्मुखोदुःसहस्तथा ॥ १० ॥ विविंशतिश्चित्रसेनोवि
कर्णश्चमहारथः ॥ सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवाःशलः ॥ ११ ॥ रथाविंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोथवसातयः ॥ १२
शाल्वामत्स्यास्तथांबष्ठास्त्रैगर्त्ताःकेकयास्तथा ॥ सौवीराःकैतवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यवासिनः ॥ १३ ॥ द्वादशैतेजनपदाःसर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ महतारथवंशे
नतेररक्षुःपितामहं ॥ १४ ॥ अनीकंदशसाहस्रंकुंजराणांतरस्विनां ॥ मागधोयत्रनृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५ ॥ रथानांचक्ररक्षाश्चपादरक्षाश्चदंतिनां ॥
अभवन्वाहिनीमध्येशतानामयुतानिषट् ॥ १६ ॥ पादाताश्चाग्रतोगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ॥ अनेकशतसाहस्रानखरप्रासयोधिनः ॥ १७ ॥ अक्षौहिण्योद
शैकाचतवपुत्रस्यभारत ॥ अदृश्यंतमहाराजगंगेवयमुनांतरा ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणिसैन्यवर्णनेअष्टादशोऽध्यायः ॥
॥ १८ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचव्यूढादृष्ट्वायुधिष्ठिरः ॥ कथमल्पेनसैन्येनप्रत्यव्यूहतपांडवः ॥ १ ॥ योवेदमानुषंव्यूहंदैवंगांधर्व
मासुरं ॥ कथंभीष्मंसकौंतेयःप्रत्यव्यूहतसंजय ॥ २ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ धार्तराष्ट्राण्यनीकानिदृष्ट्वाव्यूढानिपांडवः ॥ अभ्यभाषतधर्मात्माधर्मराजोधनंज
यं ॥ ३ ॥ महर्षेर्वचनात्तातवेदयंतिबृहस्पतेः ॥ संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून् ॥ ४ ॥ सूचीमुखमनीकंस्यादल्पानांबहुभिःसह ॥ अस्माकंचतथासैन्य
मल्पीयःसुतरांपरैः ॥ ५ ॥ एतद्वचनमाज्ञायमहर्षेर्व्यूहपांडव ॥ एतच्छ्रुत्वाधर्मराजंप्रत्यभाषतपांडवः ॥ ६ ॥ एषव्यूहामितेव्यूहंराजसत्तमदुर्जयं ॥ अचलंनामव
ज्राख्यंविहितंवज्रपाणिना ॥ ७ ॥ यःसवातइवोद्धूतःसमरेदुःसहःपरैः ॥ सनःपुरोयोत्स्यतेवैभीमःप्रहरतांवरः ॥ ८ ॥ तेजांसिरिपुसैन्यानांमृद्गन्पुरुषसत्तमः ॥
अग्रेऽग्रणीर्योत्स्यतिनोयुद्धोपायविचक्षणः ॥ ९ ॥ यंदृष्ट्वाकुरवःसर्वेदुर्योधनपुरोगमाः ॥ निवर्त्तिष्यंतिसंत्रस्ताःसिंहंक्षुद्रमृगायथा ॥ १० ॥ तंसर्वेसंश्रयिष्यामः
प्राकारमकुतोभयाः ॥ भीमंप्रहरतांश्रेष्ठंदेवराजमिवामराः ॥ ११ ॥ नहिसोस्तिपुमाँल्लोकेयःसंक्रुद्धंवृकोदरं ॥ द्रष्टुमत्युग्रकर्माणंविषहेतनरर्षभं ॥ १२ ॥

॥ १८ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ अक्षौहिण्यइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ संहतानिति अल्पैःसंहत्यैवयोद्धव्यं बहुभिस्तुविशकलितैरपियोद्धुंशक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यूहव्यूहंकुरु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ स्पंदमानांकिंचिच्चलंती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्रस्यदायादाइत्यनेनतवैवैतेभागइतिसूचयति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वामहाबाहुस्तथाचक्रेधनंजयः ॥ व्यूह्यतानिबलान्याशुप्रययौफाल्गुनस्तथा ॥ १३ ॥ संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वापांडवानांमहाचमूः ॥ गंगेवपूर्णास्तिमि
तास्पंदमानाव्यदृश्यत ॥ १४ ॥ भीमसेनोऽग्रणीस्तेषांधृष्टद्युम्नश्चवीर्यवान् ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टकेतुश्चपार्थिवः ॥ १५ ॥ विराटश्चततःपश्चाद्राजाथाक्षौहिणीवृ
तः ॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चसोभ्यरक्षतपृष्ठतः ॥ १६ ॥ चक्ररक्षौतुभीमस्यमाद्रीपुत्रौमहाद्युती ॥ द्रौपदेयाःससौभद्राःपृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपां
चाल्यस्तेषांगोप्तामहारथः ॥ सहितःपृतनाशूरैरथमुख्यैःप्रभद्रकैः ॥ १८ ॥ शिखंडीतुततःपश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ॥ यत्तोभीष्मविनाशायप्रययौभरतर्षभ ॥
॥ १९ ॥ पृष्ठतोप्यर्जुनस्यासीद्युयुधानोमहाबलः ॥ चक्ररक्षौतुपांचाल्यौयुधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २० ॥ कैकेयोधृष्टकेतुश्चचेकितानश्चवीर्यवान् ॥ भीमसेनोग
दांबिभ्रद्वज्रसारमयींदृढां ॥ चरन्वेगेनमहतासमुद्रमपिशोषयेत् ॥ २१ ॥ एतेतिष्ठंतिसामात्याःप्रेक्षंतस्तेजनाधिप ॥ धृतराष्ट्रस्यदायादाइतिबीभत्सुरब्रवीत् ॥
॥ २२ ॥ भीमसेनंतदाराजन्दर्शयस्वमहाबलं ॥ ब्रुवाणंतुतथापार्थंसर्वसैन्यानिभारत ॥ २३ ॥ अपूजयंस्तदावाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ राजातुमध्यमानीकेकुं
तीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ बृहद्भिःकुंजरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ अक्षौहिण्याथपांचाल्योयज्ञसेनोमहामनाः ॥ विराटमन्वयात्पश्चात्पांडवार्थेपराक्रमी ॥ २५ ॥
तेषामादित्यचंद्राभाःकनकोत्तमभूषणाः ॥ नानाचिह्नधराराजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६ ॥ समुत्सार्यततःपश्चाद्धृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चसो
भ्यरक्षद्युधिष्ठिरं ॥ २७ ॥ त्वदीयानांपरेषांचरथेषुविपुलान्ध्वजान् ॥ अभिभूयार्जुनस्यैकोरथेतस्थौमहाकपिः ॥ २८ ॥ पदातास्त्वग्रतोगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाण
यः ॥ अनेकशतसाहस्राभीमसेनस्यरक्षिणः ॥ २९ ॥ वारणादशसाहस्राःप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ शूराहेममयैर्जालैर्दीप्यमानाइवाचलाः ॥ ३० ॥ क्षरंतइवजीमू
तामहार्हाःपद्मगंधिनः ॥ राजानमन्वयुःपश्चाज्जीमूताइववार्षिकाः ॥ ३१ ॥ भीमसेनोगदांभीमांप्रकर्षन्परिघोपमां ॥ प्रचकर्षमहासैन्यंदुराधर्षोमहामनाः ॥
॥ ३२ ॥ तमर्कमिवदुष्प्रेक्ष्यंतपंतमिववाहिनीं ॥ नशेकुःसर्वयोधास्तेप्रतिवीक्षितुमंतिके ॥ ३३ ॥ वज्रोनामैषसव्यूहोनिर्भयःसर्वतोमुखः ॥ चापविद्युद्ध्वजोघो
रोगुप्तोगांडीवधन्वना ॥ ३४ ॥ यंप्रतिव्यूह्यतिष्ठंतिपांडवास्तववाहिनीं ॥ अजेयोमानुषेलोकेपांडवैरभिरक्षितः ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ वारणाराजानमन्वयुरितिसंबंधः अचलाःनिष्कंपाः ॥ ३० ॥ जीमूताःपर्वताः जीमूतोऽद्रावितिमेदिनी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रावात्प्रववौ सपृषतःसबिंदुः ॥ ३६ ॥ वाताःरूक्षावायवः ॥ ३७ ॥ आहत्यआस्फाल्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मज्जानइति नोस्माकंयोधानांमज्जाःधातुविशेषान्ग्रसंतइवेतियो
ज्यं ॥४४॥ भीमसेनंदृष्ट्वाव्यवस्थिताइतिसंबंधः ॥४५॥ ॥इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ ७ ॥ ॥भीष्मोनेतानिर्वोढायेषांतेभीष्मनेत्राः ॥ १ ॥ मेवंपुष्क

संध्यांतिष्ठत्सुसैन्येषुसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ प्रावात्सपृषतोवायुर्निरभ्रेस्तनयित्नुमान् ॥३६॥ विष्वग्वाताश्चविववुर्नीचैःशर्करकर्षिणः ॥ रजश्चोद्धूयतमहत्तमआ
च्छादयज्जगत् ॥३७॥ पपातमहतीचोल्काप्राङ्मुखीभरतर्षभ ॥ उद्यंतंसूर्यमाहत्यव्यशीर्यतमहास्वना ॥३८॥ अथसंनह्यमानेषुसैन्येषुभरतर्षभ ॥ निष्प्रभोऽभ्यु
द्यौसूर्यःसघोषंभूश्चचालच ॥ ३९ ॥ व्यशीर्यतसनादाचभूस्तदाभरतर्षभ ॥ निर्घाताबहवोराजन्दिक्षुसर्वासुचाभवन् ॥४०॥ प्रादुरासीद्रजस्तीव्रंनप्राज्ञायत
किंचन ॥ ध्वजानांधूयमानानांसहसामातरिश्वना ॥ ४१ ॥ किंकिणीजालबद्धानांकांचनस्रग्वरांबरैः ॥ महतांसपताकानामादित्यसमतेजसां ॥ ४२ ॥ सर्वंझ
णझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ एवंतेपुरुषव्याघ्राःपांडवायुद्धनंदिनः ॥ ४३ ॥ व्यवस्थिताःप्रतिव्यूह्यतवपुत्रस्यवाहिनीं ॥ ग्रसंतइवमज्जानोयोधानांभरतर्ष
भ ॥४४॥ दृष्ट्वाग्रतोभीमसेनंगदापाणिमवस्थितं ॥४५॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणिपांडवसैन्यव्यूहेएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥७
॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ सूर्योदयेसंजयकेनुपूर्वंयुयुत्सवोहृष्यमाणाइवासन् ॥ मामकावाभीष्मनेत्राःसमीपेपांडवावाभीमनेत्रास्तदानीं ॥ १ ॥ केषांजघन्यौ
सोमसूर्यौसवायूकेषांसेनांश्वापदाश्चाभषंत ॥ केषांयूनांमुखवर्णाःप्रसन्नाःसर्वमेत्वंब्रूहिमेवंयथावत् ॥ २ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ उभेसेनेतुल्यमिवोपयाते
उभेव्यूहेहृष्टरूपेनरेंद्र ॥ उभेचित्रेवनराजिप्रकाशेतथैवोभेनागरथाश्वपूर्णे ॥ ३ ॥ उभेसेनेबृहत्यौभीमरूपेतथैवोभेभारतदुर्विषह्ये ॥ तथैवोभेस्वर्गजयायसृष्टे
तथैवोभेसत्पुरुषोपजुष्टे ॥ ४ ॥ पश्चान्मुखाःकुरवोधार्त्तराष्ट्राःस्थिताःपार्थाःप्राङ्मुखायोत्स्यमानाः ॥ दैत्येंद्रसेनेवचकौरवाणांदेवेंद्रसेनेवचपांडवानां ॥५॥ च
क्रेवायुःपृष्ठतःपांडवानांधार्त्तराष्ट्रान्श्वापदाव्याहरंत ॥ गजेंद्राणांमदगंधांश्चतीव्रान्नसेहिरेतवपुत्रस्यनागाः ॥ ६ ॥ दुर्योधनोहस्तिनंपद्मवर्णंसुवर्णकक्षंजाल
वंतंप्रभिन्नं ॥ समास्थितोमध्यगतःकुरूणांसंस्तूयमानोबंदिभिर्मागधैश्च ॥ ७ ॥ चंद्रप्रभंश्वेतमथातपत्रंसौवर्णस्त्रग्भ्राजतिचोत्तमांगे ॥ तंसर्वतःशकुनिःपार्व
तीयैःसार्द्धंगांधारैर्यातिगांधारराजः ॥८॥

लंयथास्यात्तथाब्रूहि मेवमितिमीवतेःपुष्यर्थस्यघजिबाहुलकादुपधांह्रस्वेततोगुणेरूपं गौडास्त्विहपाठांतरंकल्पयंतिसर्वमेतद्ब्रूहिमेत्वंयथावदिति ॥ २ ॥ व्यूहेस्वेस्वेइतिशेषः ॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८॥

॥ ९ ॥ १० ॥ भूमींद्रइवपर्वतइवअप्रकंप्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ येनयत्र तेनतत्र ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनंतरूपाबद्धीत्वदीयानतुपांडवानांसेनाबद्धीतथापितांबृहती

भीष्मोग्रतःसर्वसैन्यस्यवृद्धःश्वेतच्छत्रःश्वेतधनुःसखड्गः ॥ श्वेतोष्णीषःपांडुरेणध्वजेनश्वेतैरश्वैःश्वेतशैलप्रकाशैः ॥ ९ ॥ तस्यसैन्येधार्त्तराष्ट्राश्चसर्वेबाल्हीकाना
मेकदेशःशलश्च ॥ येचांबष्ठाःक्षत्रियायेचसिंधोस्तथासौवीराःपंचनदाश्चशूराः ॥ १० ॥ शोणैर्हयैरुक्मरथोमहात्माद्रोणोधनुष्पाणिरदीनसत्वः ॥ आस्तेगुरुः
प्रायशःसर्वराज्ञांपश्चाच्चभूमींद्रइवाभियाति ॥ ११ ॥ वार्द्धक्षत्रिःसर्वसैन्यस्यमध्येभूरिश्रवाःपुरुमित्रोजयश्च ॥ शाल्वामत्स्याःकेकयाश्चेतिसर्वेगजानीकैर्भ्रा
तरोयोत्स्यमानाः ॥ १२ ॥ शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मामहेष्वासोगौतमश्चित्रयोधी ॥ शकैःकिरातैर्यवनैःपल्हवैश्चसार्धंचमूमुत्तरतोभियाति ॥ १३ ॥ महारथै
र्वृष्णिभोजैःसुगुप्तंसुराष्ट्रकैर्विदितैरात्तशस्त्रैः ॥ बृहद्बलंकृतवर्माभिगुप्तंबलंत्वदीयंदक्षिणेनाभियाति ॥ १४ ॥ संशप्तकानामयुतंरथानांमृत्युर्जयोवार्जुनस्येतिसृ
ष्टाः ॥ येनार्जुनस्तेनराजन्कृतास्त्राःप्रयातारस्तेत्रिगर्त्ताश्चशूराः ॥१५॥ साग्रंशतसहस्रंतुनागानांतवभारत ॥ नागेनागेरथशतंशतमश्वारथेरथे ॥ १६ ॥ अश्वेऽ
श्वेदशधानुष्काधानुष्केशतचर्मिणः ॥ एवंव्यूढान्यनीकानिभीष्मेणतवभारत ॥ १७ ॥ संव्यूह्यमानुषंव्यूहंदैवंगांधर्वमासुरं ॥ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवो
ग्रणीः ॥१८॥ महारथौघविपुलःसमुद्रइवघोषवान् ॥ भीष्मेणधार्त्तराष्ट्राणांव्यूहःप्रत्यङ्मुखोयुधि ॥१९॥ अनंतरूपाध्वजिनीनरेंद्रभीमात्वदीयानतुपांडवानां ॥
तांचैवमन्येबृहतींदुष्प्रधर्षांयस्यानेताकेशवश्चार्जुनश्च ॥२०॥ ॥इतिश्रीम०भी०भ०सैन्यवर्णनेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥बृहतीं
धार्त्तराष्ट्रस्यसेनांदृष्ट्वासमुद्यतां ॥ विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ व्यूहंभीष्मेणचाभेद्यंकल्पितंप्रेक्ष्यपांडवः ॥ अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविवर्णोऽर्जुनमब्र
वीत् ॥२॥ धनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ॥ धार्त्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषांयोद्धापितामहः ॥३॥ अक्षोभ्योयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ कल्पितःशास्त्र
दृष्टेनविधिनाभूरिवर्चसा ॥ ४ ॥ तेवयंसंशयंप्राप्ताःससैन्याःशत्रुकर्षण ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्थानंनोभविष्यति ॥ ५ ॥ अथार्जुनोब्रवीत्पार्थंयुधिष्ठिरममि
त्रहा ॥ विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनीं ॥ ६ ॥ प्रज्ञयाभ्यधिकान्शूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि ॥ जयंत्यल्पतरायेनतन्निबोधविशांपते ॥ ७ ॥ तत्रतेकारणं
राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ नारदस्तमृषिर्वेदभीष्मद्रोणौचपांडव ॥८॥ एनमेवार्थमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेऽब्रवीत् ॥ पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवौकसः ॥९॥

मवमन्येइतिसंबंधः ॥२०॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥बृहतीमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उत्थानंजयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ गुणभूतोदासभूतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अकुंठसायकःअप्रतिहतायुधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥

नतथाबलवीर्याभ्यांजयंतिविजिगीषवः॥ यथासत्यानृशंस्याभ्यांधर्मेणैवोद्यमेनच ॥ १० ॥ ज्ञात्वाधर्ममधर्मंचलोभंचोत्तममास्थिताः ॥ युध्यध्वमनहंकारा यतोधर्मस्ततोजयः॥ ११ ॥ एवंराजन्विजानीहिध्रुवोस्माकंरणेजयः॥ यथातुनारदःप्राहयतःकृष्णस्ततोजयः॥१२॥ गुणभूतोजयःकृष्णेपृष्ठतोभ्येतिमाधवं॥ तद्यथाविजयश्चास्यसन्नतिश्चापरोगुणः॥ १३ ॥ अनंततेजागोविंदःशत्रुपूगेषुनिर्व्यथः॥ पुरुषःसनातनमयोयतःकृष्णस्ततोजयः ॥ १४ ॥ पुराह्येषहरिर्भूत्वा विकुंठोऽकुंठसायकः॥ सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्केजयंत्विति॥ १५॥ कथंकृष्णजयेमेतियैरुक्तंतत्रतैर्जितं॥ तत्प्रसादाद्धित्रैलोक्यंप्राप्तंशक्रादिभिःसुरैः॥१६ तस्यतेनव्यथांकांचिदिहपश्यामिभारत॥ यस्यतेजयमाशास्तेविश्वभुक्त्रिदिवेश्वरः ॥ १७॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० युधिष्ठिरार्जुन संवादेएकविंशोऽध्यायः॥ २१॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततोयुधिष्ठिरोराजास्वांसेनांसमनोदयत्॥ प्रतिव्यूहन्ननीकानिभीष्मस्यभरतर्षभ ॥ १ ॥ यथोद्दिष्टान्यनीकानिप्रत्यव्यूहंतपांडवाः॥ स्वर्गपरममिच्छंतःसुयुद्धेनकुरूद्वहाः॥ २ ॥ मध्येशिखंडिनोऽनीकंरक्षितंसव्यसाचिना ॥ धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रेभीमसेने नपालितः॥ ३ ॥ अनीकंदक्षिणंराजन्युयुधानेनपालितं ॥ श्रीमतासात्वताग्र्येणशक्रेणेवधनुष्मता ॥ ४ ॥ महेंद्रयानप्रतिमंरथंतुसोपस्करंहाटकरत्नचित्रं॥ युधिष्ठिरःकांचनभांडयोक्त्रंसमास्थितोनागपुरस्यमध्ये॥५॥ समुच्छ्रितंदंतशलाकमस्यसुपांडुरंछत्रमतीवभाति॥ प्रदक्षिणंचैनमुपाचरंतमहर्षयःसंस्तुतिभिर्महेंद्रं॥ ६ ॥ पुरोहिताःशत्रुवधंवदंतोब्रह्मर्षिसिद्धाःश्रुतवंतएनं॥ जप्यैश्चमंत्रैश्चमहौषधीभिःसमंततःस्वस्त्ययनंब्रुवंतः॥ ७॥ ततःसवस्त्राणितथैवगाश्चफलानिपुष्पाणितथैवनिष्कान्॥ कुरूत्तमोब्राह्मणसान्महात्माकुर्वन्नयौशक्रइवामरेशः॥ ८ ॥ सहस्रसूर्यःशतकिंकिणीकःपरार्ध्यजांबूनदहेमचित्रः॥ रथोर्जुनस्याग्निरिवार्चिमालीविभ्राजतेश्वेतहयःसुचक्रः ॥ ९ ॥ तमास्थितःकेशवसंगृहीतंकपिध्वजोगांडिवबाणपाणिः ॥ धनुर्धरोयस्यसमःपृथिव्यांनविद्यतेनोभविताकदाचित् ॥ १० ॥ उद्वर्त्तयिष्यंस्तवपुत्रसेनामतीवरौद्रंसबिभर्त्तिरूपं ॥ अनायुधोयःसुभुजोभुजाभ्यांनराश्वनागान्युधिभस्मकुर्यात् ॥ ११ ॥ सभीमसेनःसहितो यमाभ्यांवृकोदरोवीररथस्यगोप्ता॥ तंतत्रसिंहर्षभमत्तखेलंलोकेमहेंद्रप्रतिमानकल्पं॥ १२॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरस्यमध्येस्थितंइदानीमानीतमितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहस्रंसूर्यतुल्यान्यादर्शचक्राणियस्मिन्ससहस्रसूर्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठांतरेयोनःसेनांयोभीष्मोनोऽस्मभ्यंअस्मत्तःसेनांस्वांआररक्षअभेद्यव्यूहरचनयारक्षितवान् ॥ १५ ॥ गूहंतिपरिवारयंति भरतर्षभेणभीष्मेण ॥ १६ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदानींस्वस्यदिव्यंज्ञानमस्तीतिदर्शयन्संजयउवाच धार्त्तराष्ट्रबलमिति हितार्थायहितश्चासावर्थश्चहितार्थोजयस्तदर्थं ॥ १ ॥ दुर्गायाःअसुरनिहंतृत्वेनप्रसिद्धायाःस्तोत्रंउदीरयअसुरांशानांशत्रूणांपराजयाय ॥ २ ॥ संख्येसंग्रामे ॥ ३ ॥ हेसिद्धसेनानिसिद्धानांयोगिनांसेनासमुदायस्तस्यनेत्रीपरमपदप्रापिकायोगसिद्धिकरीत्यर्थः आर्ये ऋगतौअस्मात्ऋहलोर्ण्यत् प्राप्यब्रह्मस्वरूपेइत्यर्थः मंदरेमंदरवनेवसतीतितथा कुमारिअविप्लुतब्रह्मचर्येजरादिहीनेइतिवा कालिकालशक्ते कापालिकपालस्यायंपतिःकापालोरुद्रस्तत्पत्नि कपिलःकृष्णपिंगल

समीक्ष्यसेनाग्रगतंदुरासदंसंविव्यथुःपंकगतायथाद्विपाः ॥ वृकोदरंवारणराजदर्पंयोधास्त्वदीयाभयविग्नसत्त्वाः॥ १३ ॥ अनीकमध्येतिष्ठंतंराजपुत्रंदुरासदम्॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंगुडाकेशंजनार्दनः॥१४॥ ॥वासुदेवउवाच॥ ॥ यएषरोषात्प्रतपन्बलस्थोयोनःसेनांसिंहइवेक्षतेच॥ सएषभीष्मःकुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतंवाजिमेधाः॥ १५ ॥एतान्यनीकानिमहानुभावंगूहंतिमेघाइवरश्मिमंतं ॥ एतानिहत्वापुरुषप्रवीरकांक्षस्वयुद्धंभरतर्षभेण॥ १६॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गी० श्रीकृष्णार्जुनसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥ ॥७॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ धार्त्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितं॥ अर्जुनस्य हितार्थायकृष्णोवचनमब्रवीत्॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥शुचिर्भूत्वामहाबाहोसंग्रामाभिमुखेस्थितः॥ पराजयायशत्रूणांदुर्गास्तोत्रमुदीरय॥२॥ ॥संजयउवाच॥ ॥एवमुक्तोर्जुनःसंख्येवासुदेवेनधीमता॥अवतीर्यरथात्पार्थःस्तोत्रमाहकृतांजलिः॥३॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥ नमस्तेसिद्धसेनानिआर्येमंदरवासिनि॥ कुमारिकालिकापालिकपिलेकृष्णपिंगले॥ ४ ॥ भद्रकालिनमस्तुभ्यंमहाकालिनमोस्तुते॥ चंडिचंडेनमस्तुभ्यंतारिणिवरवर्णिनि॥ ५ ॥ कात्यायनिमहाभागेकरालिविजयेजये॥ शिखिपिच्छध्वजधरेनानाभरणभूषिते॥ ६ ॥ अट्टशूलप्रहरणेखड्गखेटकधारिणि॥ गोपेंद्रस्यानुजेज्येष्ठेनंदगोपकुलोद्भवे॥ ७॥ महिषासृक्प्रियेनित्यंकौशिकिपीतवासिनि॥ अट्टहासेकोकमुखेनमस्तेस्तुरणप्रिये॥ ८॥

श्चवर्णविशेषौतद्वति ॥ ४ ॥ भद्रंकल्याणंकालयतिभक्तान्प्रत्यानयतिसाभद्रकाली महतीचासौकालीचकालयित्रीसंहर्त्रीकालरूपामहाकाली चंडिचंडस्यकालांतकस्यभार्ये चंडेप्रगल्भे तारिणिसंकटोत्तरणकर्त्रि वरवर्णिनीसर्वसौभाग्यलक्षणोपेतास्त्रीतद्रूपे ॥ ५ ॥ कात्यायनिकतगोत्रोद्भवे महाभागेअतिपूज्ये करालिक्रूरे विजयेविशिष्टोजयोयस्याःसाजयप्रदेइत्यर्थः जयेजयस्वरूपे ॥ ६ ॥ अट्टंअत्युत्कटंशूलंतदेवप्रहरणमायुधंयस्याः खेटकंचर्म ॥ ७ ॥ कौशिकिकुशिककुलोत्पन्ने अट्टहासेप्रशस्तस्मिते कोकंचक्रवत्वृत्तंवारक्तबीजवधेऽसुरादानशीलंवामुखंयस्याःसाकोकमुखा ॥ ८ ॥

श्वेतेमहेश्वररूपे कृष्णेवासुदेवरूपे हिरण्याक्षिपीतनेत्रे विरूपाक्षिविविधरूपयुक्तनेत्रेमनुष्यादौ सुधूम्राक्षिमार्जारादौ एतेनसार्वात्म्यमुक्तंभवति ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्येयज्ञकर्मविप्रादिषुसाध्वीब्रह्मण्या जातवेद सिअतीतज्ञेअर्तानैर्ज्ञातेवा जंबूकटकेषुजंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषुदेवतालयेषुनित्यंसन्निहितआलयःस्थानंयस्याःसातथा ॥ १० ॥ महानिद्राब्रह्मविद्याफलभूतामुक्तिः स्कंदमातरितिसर्वदेवतारूपत्वोपल क्षणं ॥ ११ ॥ स्वाहेतिसर्वकर्मरूपत्वं कलेतिसर्वस्थूलसूक्ष्मकालरूपत्वं सावित्रीतिसर्ववाङ्मयरूपत्वंचउच्यते ॥ १२ ॥ रणाजिरेयुद्धांगने ॥ १३ ॥ १४ ॥ जंभनीतंद्रा मोहिनीनिद्रा मायाअद्भुतप्रदर्श नं ह्रीर्लज्जाख्याचेतोवृत्तिः एतच्चकामादिवृत्तीनामप्युपलक्षणं श्रीर्लक्ष्मीः विद्यातपोधनादिसमृद्धिरूपा संध्यासंधौआदावंतेचभवासंध्यासृष्टिप्रलयकर्त्रीत्यर्थः प्रभावतीचंद्रसूर्यप्रभायुक्ताहोरात्ररूपा सावित्रीसवितुःसूर्यस्यसंबंधिनीप्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपा जननीमातृवत्पालयित्री ॥ १५ ॥ तुष्टिःसंतोषः पुष्टिरुपचयः धृतिर्धैर्यं दीप्तिर्ज्योतिः ययाकांत्याचंद्रादित्यौवर्धेतेअत्यंतंकांतिमंतौभवतः वक्ष्य तिच यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइतिश्रुतिश्च परंचिन्मात्रंब्रह्मैवेत्यर्थः भूतिःऐश्वर्यंभूतिमतांमहेश्वरादीनां एषास्यपरमासंपदि

उमेशाकंभरिश्वेतेकृष्णेकैटभनाशिनि॥ हिरण्याक्षिविरूपाक्षिसुधूम्राक्षिनमोस्तुते ॥ ९ ॥ वेदश्रुतिमहापुण्येब्रह्मण्येजातवेदसि॥ जंबूकटकचैत्येषुनित्यंसन्नि हितालये॥ १० ॥ त्वंब्रह्मविद्याविद्यानांमहानिद्राचदेहिनां॥ स्कंदमातर्भगवतिदुर्गेकांतारवासिनि॥ ११ ॥ स्वाहाकारःस्वधाचैवकलाकाष्ठासरस्वती ॥ सावि त्रीवेदमाताचतथावेदांतउच्यते ॥ १२ ॥ स्तुतासित्वंमहादेविविशुद्धेनांतरात्मना ॥ जयोभवतुमेनित्यंत्वत्प्रसादाद्रणाजिरे॥ १३ ॥ कांतारभयदुर्गेषुभक्तानां चालयेषुच ॥ नित्यंवससिपातालेयुद्धेजयसिदानवान्॥ १४ ॥ त्वंजंभनीमोहिनीचमायाह्रीःश्रीस्तथैवच ॥ संध्याप्रभावतीचैवसावित्रीजननीतथा॥ १५॥ तुष्टिःपुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चंद्रादित्यविवर्धिनी॥ भूतिर्भूतिमतांसंख्येवीक्ष्यसेसिद्धचारणैः ॥ १६॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततःपार्थस्यविज्ञायभक्तिंमानववत्सला॥ अंतरिक्षगतोवाचगोविंदस्याग्रतःस्थिता॥ १७॥

तिश्रुतेर्ब्रह्मरूपैव संख्येसम्यक्ख्यानंप्रकाशनंयत्रतस्मिन्नात्मानात्मविवेकरूपेसमाधौ सिद्धैर्जीवन्मुक्तैश्चारणैराजा नसिद्धैश्चवीक्ष्यसेऽनुभूयसेप्रत्यगात्मत्वेन तदेवमाकारविशेषोपहितंब्रह्माभिध्यातंसत्सर्वामोक्षादर्वाचीनाराज्यविजयादिसिद्धीःप्रयच्छतीतिप्रदर्शितं तदेववक्ष्यतिभगवान् येप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्ध यान्विताः तेपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकं लभंतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितानितिच तथामहतीविमोक्षाख्यासिद्धिरपिसर्वाकारानुपहितब्रह्मज्ञानादेवभवतीतिप्रतिपादनायगीताशास्त्रमारीप्समा नेनतत्रविश्वासोत्पत्त्यर्थंसद्यःप्रत्ययकरंदेवीस्तोत्रंकुर्वितिनियुक्तोऽर्जुनोदेवींप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाजातप्रत्ययोगीतास्वपिश्रद्धांबध्नीयादित्याशयवताभगवताएतदुक्तमितिप्रघट्टकार्थः एवमेववेदेपिकारीर्यादीनांसद्यो वृष्ट्यादिफलानांकर्मणांविधानमदृष्टार्थेषुकर्मसुश्रद्धोत्पादनार्थमेवेतिनिर्णीतंपूर्वाचार्यैः ॥ १६ ॥ ततःपार्थस्येति अंतरिक्षगतेत्यैश्वर्यप्रदर्शनार्थंविशेषणं ॥ १७ ॥

नरस्त्वमित्यर्जुनायपूर्वंनरनारायणात्मकंरूपंस्मारयति तेनचतत्स्मृत्यैवसर्वभयनिवृत्तिर्भवतितद्विस्मरणादेवतुपराजयभयमित्यपिदर्शितं एवमयंगीताशास्त्रस्यवक्ष्यमाणस्योपोद्घातोदर्शितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कथामनुसंधत्ते लब्ध्वेत्यादिना ॥२०॥ एतत्स्तोत्रपाठफलमाह यइदमिति कल्येप्रभाते ॥ २१ ॥ तेभ्योनभयमितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥२५ ॥ २६॥ २७ ॥ यत्रेति धर्मफलंद्युतिप्रभृतयः तर्हिमत्पक्षेपिधर्मोस्त्येवेतिमन्वानंप्रत्याह यत्रधर्मस्तत्रकृष्णः त्वत्पक्षेकृष्णाभावाद्धर्मोपिनास्तितत्फलभूताद्युत्यादयोपिनसंतीत्यर्थः फलितमाह यतःकृष्णस्ततोजयइति ॥ २८ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकं

देव्युवाच॥ ॥स्वल्पेनैवतुकालेनशत्रूंजेष्यसिपांडव ॥ नरस्त्वमसिदुर्धर्षनारायणसहायवान्॥ १८ ॥ अजेयस्त्वंरणेऽरीणामपिवज्रभृतःस्वयम्॥इत्येवमुक्त्वा वरदाक्षणेनांतरधीयत ॥ १९ ॥ लब्ध्वावरंतुकौंतेयोमेनेविजयमात्मनः॥ आरुरोहततःपार्थोरथंपरमसंमतम्॥ २० ॥ कृष्णार्जुनावेकरथौदिव्यौशंखौप्रदध्म तुः॥ यइदंपठतेस्तोत्रंकल्यउत्थायमानवः॥ २१ ॥ यक्षरक्षःपिशाचेभ्योनभयंविद्यतेसदा॥ नचापिरिपवस्तेभ्यःसर्पाद्यायेचदंष्ट्रिणः॥ २२ ॥ नभयंविद्यतेतस्य सदाराजकुलादपि॥ विवादेजयमाप्नोतिबद्धोमुच्यतिबंधनात्॥ २३ ॥ दुर्गंतरतिचावश्यंतथाचोरैर्विमुच्यते॥ संग्रामेविजयेन्नित्यंलक्ष्मींप्राप्नोतिकेवलाम्॥ ॥ २४ ॥आरोग्यबलसंपन्नोजीवेद्वर्षशतंतथा॥ एतद्दृष्टंप्रसादात्तुमयाव्यासस्यधीमतः॥ २५॥ मोहादेतौनजानंतिनरनारायणावृषी॥ तवपुत्रादुरात्मानःस र्वेमन्युवशानुगाः॥ २६ ॥ प्राप्तकालमिदंवाक्यंकालपाशेनगुंठिताः॥ द्वैपायनोनारदश्चकण्वोरामस्तथानघः॥ अवारयंस्तवसुतंनचासौतद्गृहीतवान् ॥ २७॥ यत्रधर्मोद्युतिःकांतिर्यत्रह्रीःश्रीस्तथामतिः॥यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः॥२८॥ ॥इतिश्रीम०भीष्मपर्वणिभगवद्गी०दुर्गास्तोत्रेत्रयोविंशोध्यायः ॥२३॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥केषांप्रहृष्टास्तत्राग्रेयोधायुध्यंतिसंजय॥ उदग्रमनसःकेवाकेवादीनाविचेतसः॥१॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रयुद्धेहृदयकंपने॥मामकाः पांडवेयावातन्ममाचक्ष्वसंजय॥ २॥ कस्यसेनासमुदयेगंधमाल्यसमुद्भवः॥वाचःप्रदक्षिणाश्चैवयोधानामभिगर्जताम् ॥ ३ ॥ ॥संजयउवाच॥ ॥उभ योःसेनयोस्तत्रयोधाजहृषिरेतदा॥ स्रजःसमाःसुगंधानामुभयत्रसमुद्भवः॥ ४ ॥ संहतानामनीकानांव्यूढानांभरतर्षभ॥ संसर्गात्समुदीर्णानांविमर्दःसुमहा नभूत्॥ ५ ॥ वादित्रशब्दस्तुमुलःशंखभेरीविमिश्रितः॥ शूराणांरणशूराणांगर्जतामितरेतरं॥ ६ ॥ उभयोःसेनयोराजन्महान्व्यतिकरोभवत्॥ अन्योन्यंवीक्ष्य माणानांयोधानांभरतर्षभ॥ कुंजराणांचनदतांसैन्यानांचप्रहृष्यतां॥ ७॥ ॥इ०म०भी०प०भगवद्गीताप०धृतराष्ट्रसंजयसंवादेचतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥

ठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥केषामित्यध्यायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥ ४ ॥५॥ ६॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंद सूरिसूनोःश्रीनीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणकात्यायनीस्तवांतग्रंथार्थप्रकाशेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥

LIBRARY

ओंनमोब्रह्मादिभ्योब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्योवंशऋषिभ्योनमोगुरुभ्यः प्रणम्यभगवत्पादान्श्रीधरादींश्वसद्गुरून् संप्रदायानुसारेणगीताव्याख्यांसमारभे ॥ १ ॥ भारतेसर्ववेदार्थोभारतार्थश्वकृत्स्नशः गीतायामस्तितेनेयंसर्वशास्त्रमयीमता ॥ २ ॥ कर्मोपास्तिज्ञानभेदैःशास्त्रंकांडत्रयात्मकं अन्येतूपासनाकांडान्तृतीयोनातिरिच्यते ॥ ३ ॥ तदेवब्रह्मविद्धित्वंनेदंयत्तदुपासते इतिश्रुत्यैववेद्यस्यह्युपास्यादन्यतेरिता ॥ ४ ॥ इयमष्टादशाध्यायीक्रमात्षट्कत्रिकेणहि कर्मोपास्तिज्ञानकांडत्रितयात्मानिगद्यते ॥ ५ ॥ तत्रयुद्धोद्यमंश्रुत्वौत्सुक्यादमिमंवृत्तांतंबुभुत्सुर्धृतराष्ट्रउवाच धर्मक्षेत्रइति तत्रवेदेतेषांकुरुक्षेत्रंदेवयजनमासेतिकर्मकांडप्रसिद्धंकुरुक्षेत्रमन्यत् अविमुक्तंवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्मसदममित्यविमुक्ताख्यंब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतंकुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वंचास्यात्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिवाक्यशेषेणव्युत्पादितं एतद्व्यावृत्त्यर्थंधर्मक्षेत्रेइतिविशेषणं कुरुदेशांतरगतंहिकुरुक्षेत्रंधर्मक्षेत्रमेवनतुतत्ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्यकांडेतस्यधर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात् तत्रसमवेताःमिलिताः युयुत्सवोयोद्धुमिच्छवः पांडवानांपृथग्ग्रहणंतेषुममत्वाभावसूचनार्थं ॥१॥ व्यूढंव्यूहरचनयास्थितं आचार्यंद्रोणं राजादुर्योधनः राजाब्रवीदित्येवसिद्धेवचनपदेनसंक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वंवाक्यस्यसूच्यते ॥ २ ॥ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेनक्रोधोद्दीपनार्थंविशेषणं ॥ ३ ॥ महेष्वासामहांतइष्वासाःधनूंषियेषांते युयुधानःसात्यकिः द्रुपदश्वमहारथइत्येकः ॥ ४ ॥ धृष्टकेत्वादयःषट् ॥ ५ ॥ युधामन्यूत्तमौजसौसौभद्रोभिमन्युःपंचद्रौपदेयाःप्रतिविंध्यादयश्वेत्यष्टौ चकारात्पांडवाघटोत्कचादयश्वातिप्रसिद्धाग्राह्याः सर्वेपिमहारथाएव तल्लक्षणंतु एकोदशसहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्वसवैप्रोक्तोमहारथः अमितान्योधयेद्यस्तुसंप्रोक्तोतिरथस्तुसः रथस्त्वेकेनयोद्धास्यात्तन्न्यूनोर्द्धरथःस्मृतइति ॥ ६ ॥ विशिष्टाःश्रेष्ठाः निबोधबुध्यस्व भौवादिकस्यपरस्मैपदिनोबुधेरिदंरूपं संज्ञार्थंअस्मत्पक्षेपिशूराःसंतीतिज्ञापनार्थं परेषुप्राबल्यंदृष्ट्वातवोत्साहभंगोमाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णःस्वभ्राता सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः जयद्रथपदस्थानेतथैवचेतिक्वचित्पाठः ॥ ८ ॥ अन्येशल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणिविदारकाणिखड्गादीनिप्रहरणानिकेवलंप्रहारार्थानिगदादीनि नानाविधानियेषांतेनानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ दृष्ट्वातुपांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत्॥२॥ पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूं॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता॥३॥ अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि॥ युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशिराजश्ववीर्यवान्॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्वशैब्यश्वनरपुंगवः॥५॥ युधामन्युश्वविक्रांतउत्तमौजाश्ववीर्यवान्॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्वसर्वएवमहारथाः॥६॥ अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम॥ नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते॥७॥ भवान्भीष्मश्वकर्णश्वकृपश्वसमितिंजयः॥ अश्वत्थामाविकर्णश्वसौमदत्तिर्जयद्रथः॥ ८ ॥ अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः ॥नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः॥ ९ ॥

पर्याप्तंपरितआप्तंपरिवेष्टितं पांडवसैन्यंहिसप्ताक्षौहिणीमितत्वादल्पंबहुनैकादशाक्षौहिणीमितेनास्मत्सैन्येनवेष्टयितुंशक्यंनतुतदीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवंचपर्याप्तमित्यस्यपारणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥ अयनेषुव्यूहरचनयास्थितेसैन्येप्रवेशमार्गेषुस्वेस्वेस्थानेस्थितायूयंमध्यस्थंभीष्ममेवाभिरक्षंतु अस्यसेनापतेश्वांचल्येसर्वापिसेनाआकुलीभवेत्तत्स्थैर्येस्थिराचभवेदतःसएवरक्ष्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्यैवंवदतोदुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमितिणमुलंतं तेनविनद्येत्यस्यानुप्रयोगःकषादित्वात् समूलकाषंकषतिस्मदैत्यानित्यादिवत् कुरुवृद्धोभीष्मः प्राग्विराटनगरादौदृष्टप्रभावान्पांडवान्दृष्ट्वाराज्ञोभयंमाभूदितिशंखंदध्मौ हर्षंयुद्धोत्साहं जनयन् हेत्वर्थेशतृप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यंतअभिहताः कर्मकर्त्तरिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ व्यवस्थितानृभयोद्विग्नतयावैषम्येणावस्थितान् कपिध्वजपांडवपदाभ्यांभीषणध्वजत्वंशौर्यंचप्रदश्यते ॥ २० ॥ हृषीकेशंसर्वेषामिंद्रियाणांप्रवर्त्तकत्वेनपरचित्ताभिज्ञं वाक्यमेवाहनतुकंचिदर्थमितिद्योतनार्थंवाक्यपदं वाक्यमवाह सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैःसहमयायोद्धव्यंमयासहवाकैर्योद्धव्यमित्युभयत्रसहशब्दसंबंधः केवामांजेतुंयततेमयावाकेजेतव्याइत्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान्नतुशांतिकामान् यतोदुर्बुद्धेःप्रियंचिकीर्षतितेनतेषामपितत्तुल्यत्वंसूचितं ॥ २३ ॥ रथोत्तमंस्थापयित्वाउवाचेतिद्वयोःसंबंधः ॥ २४ ॥

अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥ अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि॥ ११ ॥ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान्॥ १२॥ ततःशंखाश्वभेर्यश्वपणवानकगोमुखाः॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोभवत्॥ १३॥ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ॥ माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः॥ १४ ॥ पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः॥ १५॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ नकुलःसहदेवश्वसुघोषमणिपुष्पकौ॥ १६ ॥ काश्यश्वपरमेष्वासःशिखंडीचमहारथः॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्वसात्यकिश्वापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्वसर्वशःपृथिवीपते॥ सौभद्रश्वमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथक्पृथक्॥ १८॥ ॥सघोषोधार्त्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत्॥ नभश्वपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन्॥ १९॥ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः॥२०॥ हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेच्युत॥२१॥ यावदेतान्निरीक्षेहंयोद्धुकामानवस्थितान्॥ कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेत्रसमागताः॥ धार्त्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः॥ २३॥ ॥संजयउवाच॥ ॥एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत॥ सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमं॥ २४ ॥

महीक्षितांपृथिवीश्वराणां ॥ २५ ॥ पितॄन्पितृव्यादीन्भूरिश्रवःप्रभृतीन् पितामहान्भीष्मादीन् मातुलान्शल्यादीन् भ्रातॄन्दुर्योधनादीन् पुत्रान्लक्ष्मणादीन् पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन्अश्वत्थामादीन् ॥ २६ ॥ सुहृदःकृतवर्मादीन् ॥ २७ ॥ कृपयास्नेहेन सचस्वजनमितिविशेषणेनप्रदर्श्यते ॥ २८ ॥ सीदंतिनिश्चेष्टानिभवंति रोमहर्षोरोमांचः ॥ २९ ॥ ३० ॥ निमित्तानिलोकक्षयकराणिभूमिकंपादीनि ॥३१॥३२॥३३॥ स्यालाइतिस्यालशब्दोदंत्यादिः विजामातुरुतवाघास्यालादितिमंत्रवर्णात् स्याल्लाजानावपतीतिवालाजालाजतेःस्यंशूर्पस्यतेरितियास्कः ॥३४॥ हंतुंइच्छापिममनभवतिकिमुतहंतृत्वमित्यर्थः महीकृतेपृथिव्यर्थे ॥३५॥ आततायिनः अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्च

भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षितां ॥ उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥२७॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितं ॥ २८ ॥ सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशुष्यति ॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते॥ २९॥गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते॥ नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः॥३०॥निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव॥नचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच ॥ किंनोराज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखानिच ॥ तइमेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ॥ ३३ ॥ आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहाः ॥ मातुलाःश्वशुराःपौत्राःस्यालाःसंबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥ एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोपिमधुसूदन ॥ अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोःकिन्नुमहीकृते ॥ ३५ ॥ निहत्यधार्त्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्त्तराष्ट्रान्सबांधवान् ॥ स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकं ॥ ३८ ॥

नेति यद्यप्येवंतथापिएतान्हत्वाअस्मान्पापमेवआश्रयेत् आततायिवधोहिअर्थशास्त्रविहितः नहिंस्यात्सर्वभूतानीतितुधर्मशास्त्रं तच्चपूर्वस्मात्प्रबलं यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिरिति अस्मान्हत्वाएतान्आततायिनःपापमेवाश्रयेदित्यपरायोजना तथाचएतएवास्मद्वधेननश्यंतुनतुवयमेतेषांवधेननंक्ष्यामइतिभावः ॥३६॥३७॥३८॥

ननुआहूतोननिवर्त्तेतद्यूतादपिरणादपीतिविजितंक्षत्रियस्येतिचयुद्धादनिवृत्तिर्हिंसयाचवृत्तिःक्षत्रियस्येष्टातत्कथंयुद्धान्निवृत्तिमिच्छसीत्याशंक्याह कथमिति साहिलोभमूलिकास्मृतिःकुलक्षयदोषविधिनाबाध्यते यथा औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदितिस्पर्शनविधिनाविरुद्धासतीऔदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येतिसर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् नहिविधिमात्राद्यत्किंचित्कर्त्तव्यं श्येनादीनामधर्मरूपाणामप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः तस्माद्यत्फलतोनदुष्यतितदेवविहितंधर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं फलतोपिचयत्कर्मनानर्थेनानुबध्यते केवलंप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यतइति श्येनादिवत्पापानुबंधित्वात्युद्धंत्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रणश्यंतिअनुष्ठातॄणांवृद्धानामभावात् अवशिष्टंबालादिरूपंवंशंधर्मलोपादधर्मोभिभवति ॥ ४० ॥ दुष्टासुपुत्रार्थंवर्णांतरमुपासीनासु ॥ ४१ ॥ कथंतर्हिजामदग्न्येनरामेणक्षत्रियेषुहतेषुतत्स्त्रियःपुनःपुनर्ब्राह्मणेभ्यःपुत्रान्जनयामासुरित्युपाख्यायते कथंवाधृतराष्ट्रादीनांअसंकरजत्वमित्याशंक्याह पतंतीति हिशब्दोवैदिकीप्रसिद्धिंद्योतयति साहिनशेषोअग्नेअन्यजातमस्तीतिश्रुतिः अ

कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्त्तितुं ॥ कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥ अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ॥ ४१ ॥ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच ॥ पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन ॥ नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥ यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः ॥ धार्त्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥

न्यस्माज्जातंशेषोऽपत्यंनास्तीतितदर्थः अन्योदर्योमनसापिनमंतव्योममायंपुत्रइतियास्कवचनाच्च येयजामहइतिशास्त्रात्येवयंस्मस्तेवयंयजामहइत्यर्थकाद्दृश्यमानस्यपित्रादेःसंशयग्रस्तत्वादयंममपितैवेतिनिश्चयस्यदुःसाध्यत्वात् मंत्रश्चयोहमस्मिससन्यजे ब्राह्मणेर्थवादश्च नचैतद्विद्मोब्राह्मणाःस्मोवयमब्राह्मणावेति तस्माद्बीजपतेरेवपिंडादिप्राप्तिर्नतुक्षेत्रपतेरितिलुप्तपिंडोदकक्रियत्वादवश्यंपितॄणांपातोभवति क्षेत्रजपुत्रस्मृतिस्तुइहलोकेवंशस्थापनमात्रपरानतुतेनक्षेत्रपतेःकश्चिदामुष्मिकउपकारोस्ति उदाहृतश्रुतिविरोधात् अयंचसंकरोस्माभिःस्वयंकृतश्चेदवश्यमस्मान्बाधिष्यतएवेतिभावः ॥४२॥ एतदेवविवृणोतिद्वाभ्यां दोषैरिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ संख्येसंग्रामे ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीनैलकंठीयेभारतभावदीपेभीष्मपर्वप्रकाशेभगवद्गीतासुप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ पर्व० ॥ २५ ॥

अर्जुनेयुद्धादुपरतेमत्पुत्रानिष्कंटकंराज्यंप्राप्स्यंतीत्याशावंतंराजानंप्रतिसंजयउवाच तंतथेति तमर्जुनं तथास्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधवेत्युक्तप्रकारेण कृपयास्नेहेननतुदययापरदुःखप्रहाणेच्छा रूपया तस्याःपरदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याःअर्जुनेयदिवानोजयेयुरितिस्वपराजयमाशंकमानेदुर्भणत्वात् यानेवहत्वानजिजीविषामइतिस्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टंव्याप्तं विषीदंतं सीदंतिममगात्राणीत्यादिनाउक्तरूपंविषादंप्राप्नुवंतं इदंवक्ष्यमाणंवाक्यंवचनीयंउवाच मधुसूदनइतिदुष्टहंतृत्वादेवार्जुनंनिमित्तीकृत्यत्वत्पुत्रानपिहनिष्यत्येवेतित्वयाजयाशानकार्यैतिभावः ॥ १ ॥ अर्जुनमुद्योजयन्श्रीभगवानुवाच कुतइति कश्मलंवैक्लव्यं विषमेयुद्धसंकटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टंसेवितंनतुत्वादृशैःशूरैःनआर्यैर्जुष्टमितिवा यत्तुआर्यैरजुष्टमितिविग्रहोदर्शितस्तदर्थैक्येपिपदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यं अतएवास्वर्ग्यमकीर्त्तिकरंच हेअर्जुनस्वच्छस्वभाव तवनैतद्युक्तमितिभावः ॥२ ॥ तदेवाह क्लैब्यमिति क्लैब्यंनिर्वीर्यत्वंनचशक्तोम्यवस्थातुमित्युक्तरूपंमागाः नैतत्त्वयिमहादेवप्रतिभटेयुक्तं अतःक्षुद्रंतुच्छं हृदयकृतमेवतवदौर्बल्यंनतुशक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्त्यक्त्वाउत्तिष्ठयुद्धाय परंतपशत्रुतापन ॥ ३ ॥ ननुशत्रवोवास्वभावदुष्टावातापनीयाःनतुबांधवाःसाधवश्चेत्यर्जुनउवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेतिसंबोधयन्तवापिदुष्टानपिशत्रूनेवतापयतःपूजार्हौअदुष्टौगुरूचभीष्मद्रोणौजहीतिवक्तुमयुक्तमितिसूचयति समानार्थकमिदंसंबोधनद्वयंवक्तुःशोकेनविक्लवत्वान्नपौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये इषुभिरिति

संजयउवाच॥ ॥तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं॥ विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितं॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन॥ २॥ क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते॥ क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप॥३॥ ॥अर्जुनउवाच॥ कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन॥ ४॥ गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्षमपीहलोके॥ हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान्॥ ५॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताःप्रमुखेधार्त्तराष्ट्राः॥ ६॥

ताभ्यांसहवाचापियोद्धुमशक्यंकिमुतबाणैरितिभावः ॥ ४ ॥ ननुयुद्धोद्यतानांगुरूणामपिवधःश्रेयानित्याशंक्याह गुरूनिति यद्यपित्वदुक्तंप्रशस्तमेवतथापिमहानुभावान्गुरूनहत्वाभैक्षमेवभोक्तुंश्रेयःप्रशस्ततरं एवंतर्हिगुरूंस्त्यक्त्वादुर्योधनादीनेवदुष्टान्जहीत्याशंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनोगुरवोवश्यंदुर्योधनसाहाय्यंकरिष्यंतितेनतद्वधोपिप्रसक्तएवेत्यर्थः तुशब्दःपक्षांतरोपन्यासार्थःइहैवनतुपरलोके भुंजीयेतिसंप्रश्नेलिङ् गुरूनहत्वाभैक्षंश्रेयःउतहत्वाभोगसंपादनंश्रेयइतिसंप्रश्नेस्वयमेवांत्यपक्षेदूषणमाह रुधिरप्रदिग्धानिति ॥ ५॥ एवंतर्हिभैक्षमेवतवश्रेयइत्याशंक्याह नचैतदिति यद्यप्यक्षत्रियस्यभैक्षमेवेष्टंतथापि नःअस्माकंक्षत्रियाणांभैक्षभोगयोर्मध्येकतरत्गरीयइतिवयंनविद्मः ननूक्तंयुद्धमेवगरीयइतितत्राह यद्वेति यदिवावयंजयेमशत्रून्यदिवानोस्मान्शत्रवएवजयेयुःइदमपिनविद्मः अंत्यपक्षेपुनर्मरणमप्रार्थितंभैक्षमेववापद्यतइतिभावः ननुमयिसहायेसतितवजयएवनिश्चितइत्यतआह यानेवेति इष्टनाशाज्जयोपिपराजयरूपएवेत्यर्थः यत्तुनिश्चितेपिभैक्षश्रेयस्त्वेपुनर्युद्धभैक्षयोःकतरत्श्रेयइतिसंशयोनोचितःअतोनःअस्माकंमध्येकतरत्सैन्यंगरीयइतिव्याख्येयमिति तदसत् धर्मसंमूढचेताइतिवाक्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात् सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैवजयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्यवैयर्थ्यात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥

उक्तसंशयवानेवपृच्छति कार्पण्येति कार्पण्यंदीनत्वं स्वभावःशौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यमित्यादिनावक्ष्यमाणलक्षणः शेषंस्पष्टं ॥ ७ ॥ ननुक्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतपेतियुद्धमेवश्रेयइत्युक्तंकिंपुनःपृच्छसीत्यतआह नहीति बंधुनाशनिमित्तःशोकोराज्यलाभेनस्वर्गाधिपत्यलाभेनवानिवर्त्तयिष्यतइतियुद्धादन्यंकंचित्निवृत्तिरूपंशमोपायंब्रूहीत्याशयः अत्रार्जुनविषादव्याजेनब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणंभैक्षचर्याइहामुत्रार्थफलभोगविरागश्चदर्शितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तमिति मूढोप्ययममूढवद्वदतीतिप्रहसन्निव इदंवक्ष्यमाणं ॥ १० ॥ अर्जुनस्यदेहनाशेआत्मनाशधीःस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरितिमोहद्वयं तत्राद्यंब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विंशत्याश्लोकैरपनिनीषन्श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेनजीवोम्रियतइतिश्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशेप्याकाशवन्नाशरहितत्वेनअशोचनीयान्

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नं ॥ ७॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यं॥८॥ ॥संजयउवाच॥ ॥एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतप॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह॥ ९॥ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत॥ सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः॥१०॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः॥ ११॥

भीष्मादीनन्वशोचःकथमेतेगुरवोमयाहंतव्याःकथंवातैर्विनाहंजीविष्यामीतिशोकंकृतवानसि एवंमूढोपित्वंप्रज्ञावादान्प्रज्ञावतांदेहादन्यमात्मानंजानतांवादान्शब्दान्नरकेनियतंवासःपततिपितरोह्येषामित्यादीन्भाषसेपरंनतुप्रज्ञावानसि तत्रहेतुः गतासूनिति गतासून्गतप्राणान्देहान्नानुशोचंतिप्रत्युतनिर्हरंत्येव एतेनप्राणएवेष्टोनतुदेहः तथाचश्रुतिः प्राणोहपिताप्राणोमाताप्राणआचार्यइत्यादिः अतएवसप्राणानेतानवगणयंतंनरंपित्रादिहंतात्वमसिधिक्त्वामितिवदंतिउत्क्रांतप्राणान्दहंतमपिनैवंवदंतीतिलोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात्आत्मादेहादन्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेणघटवत् देहोनचेतनः दृश्यत्वात् घटवत् यदि देहश्चेतनःस्यात्मृतेपितत्रचैतन्यमुपलभ्येततस्माद्देहनाशेनात्मनाशंमन्वानोमूर्खएवासीत्यर्थः यत्तुप्रज्ञानांपंडितानांअवादान्वक्तुमयोग्यान्भाषसेइतितार्किकव्याख्यानंतत्अर्हार्थेघञोदुर्लभत्वात्विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यं ॥ ११ ॥

ननुदेहादन्योपिदेहनाशेननश्यतांकोशकारइवकोशनाशेनेतितत्राह नत्वेवाहमिति त्वमहमिमेचसर्वेअनादयोऽनंताश्चस्मइत्यर्थः जातुकदाचित्अहंनआसंइतिनअपितुआसमेव तथात्वमपिनासीरितिनअ पित्वासीरेव इमेजनाधिपाःराजानइत्युपलक्षणंसर्वस्यजंतुजातस्य नासन्नितिनअपित्वासन्नेवेतियोजना अनादित्वादनंताश्चेत्याह नचेति नभविष्यामइतिनैवकिंतुसर्वेभविष्यामएव ननुदेहस्यानात्मत्वेक थंतत्पीडयायंपीड्यतइतिचेद्यक्षवत्तदभिमानमात्रादितिब्रूमः यदाहियक्षःपरशरीरेविशतितदातत्पीडयादेहपतिर्नबाध्यते तस्यतदानींदेहाभिमानाभावात् यक्षस्तुबाध्यतेऽभिमानसत्वादितिलोकेप्रसिद्धं किंच प्राचीनकर्मव्यतिरेकेणजीवनंनोपपद्यते कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् वृक्षादिष्वपिप्राक्कर्मास्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् अपिच क्रि यावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यंदृष्टंघटशरावोदंचनादिषुतद्वदिहापिसुखदुःखादिवैचित्र्यंप्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं तथासद्योजातस्यगोवत्सस्यस्तनपानादौप्रवृत्तिर्जंतुमात्रस्यमरणात्त्रासश्चप्राग्भवीयानुभवजनितसं स्कारजन्यौभोजनादिप्रवृत्तिश्वोच्छ्वासादिवदित्यतोस्तिप्राचीनंकर्म अपिचकौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् यथादेवदत्तःस्वशरीरेकंटकवेधेनखिद्यतेएवंशत्रुकृतायांदेवदत्तप्रतिमायांकंटकेनविद्धायांदेवदत्तोव्य थते तत्रव्यथाहेतुर्नांतरंधातुवैषम्यंनापिबाह्यंकंटकवेधादिकिंतुकेवलंप्राक्कर्ममात्रं एवंचबीजांकुरन्यायेनकर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिःसंसारइतिनदेहनाशादात्मनाशोस्तीतिनभीष्मादयःशोचनीयाः

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम्॥ १२॥
देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति॥ १३॥

अत्रपूर्वस्मिन्श्लोकेआत्मनोदेहादन्यत्वमुक्तंगतासूनदेहानितिविशेषणेन अत्रतुसूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनोव्यवहारदृष्ट्यानित्यत्वंसाधितमितिभेदः ॥ १२ ॥ यद्यप्येवंतथापीष्टदेहवियोगजःशोकोभवत्ये वेत्याशंक्याह देहिनइति देहौस्थूलसूक्ष्मौविद्येतेअस्यसदेहीचिदात्मातस्ययथास्मिन्स्थुलशरीरेकौमाराद्यवस्थासुदेहभेदेपिएकएवाहंबालआसमिदानींवृद्धोस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादैक्यंबालादिशरीरेभ्यो न्यत्वंच व्यावृत्तेभ्योनुवृत्तंभिन्नंकुसुमेभ्यःसूत्रमिवेतिन्यायात् एवंदेहांतरप्राप्तिरपिस्थूलाच्छरीरादन्येषांलिंगशरीराणांसूक्ष्माणांस्थूलशरीरानुकारिणांप्राप्तिः अयमर्थः यथाएकमपिस्थूलंशरीरंकौमारा द्यवस्थाभेदादनेकरूपंएवंनित्यमपिलिंगशरीरंप्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकंभवति ततश्चोक्तन्यायेनस्थूलादिवत्सूक्ष्मादपिशरीरादात्माविविक्तएव एवंचशोकादिधर्मिणोलिंगादपिविभिन्न स्यतवइष्टवियोगजःशोकोपिनयुक्तः अतएवतत्रतस्मिन्विषयेधीरोनमुह्यति आभिमानिकौशोकमोहौदेहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरंनबाधेतेअतस्त्वमपिधीरोभवेतिभावः पूर्वश्लोकयोर्गतासूनितिवयमितिचब हुवचनंउपाधिभेदाभिप्रायं अत्रतुदेहिनइत्येकवचनंउपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमितिज्ञेयं तथाचश्रुतिरेकस्यात्मनऔपाधिकंभेदमाह यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति क्षेत्रेषुवक्ष्यमाणलक्षणेषुस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मेतिच एकत्वाच्चविभुत्वमप्यस्यसिद्धं तेनदेहादीनामनित्यानाम विभूनांचपराभिमतमात्मत्वंप्रत्याख्यातंवेदितव्यं ॥ १३ ॥

ननुआत्मनोलिंगशरीरादन्यत्वेप्यहंदुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखादिधर्माश्रयत्वंदुर्वारं ततश्चभीष्मादिबंधुवर्गनाशेसतिदुःखसंबंधोभवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेविषयाआभिस्तामात्राइंद्रियवृत्तयः यद्वा दशप्रज्ञामात्राःवागादयः दशभूतमात्राःनामादयःकौषीतकिप्रसिद्धाइंद्रियविषयरूपायात्राः तासांस्पर्शाःपरस्परंविषयविषयिभावेनसंबंधाइतिव्याख्येयं यद्वा मात्राप्रमात्रासहस्पर्शाःविषयेंद्रियसं बंधाः स्पर्शशब्दस्यतद्वाचित्वंस्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानित्यत्रदृष्टं तत्रस्पर्शपदेनतद्वतोर्विषयेंद्रिययोरपिलाभः तेनप्रमातुःप्रमाणद्वाराप्रमेयेणसहसंबंधाःसर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनउत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्याश्चतद्वदेवसुखदुःखदाश्च अतस्तान्तितिक्षस्वसहस्व हेकौंतेय भारतेत्युत्तमवंश्यत्वेनधीरत्वमस्यसूचयति प्रमातृत्वादिरनर्थोहिसुप्तिसमाधिग्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्नादौभावाच्चकादाचि त्कतयाआत्मनिप्रतीयमानोपिरज्जूरगादिवन्मिथ्याभूतःसन्नतद्धर्मत्वंभजते यद्धियत्राभेदेनकदाचिद्भातिकदाचिन्नतत्तत्राध्यस्तंरज्ज्वामिवसर्पः प्रमात्रादिश्चप्रतीचिप्रत्यगभेदेनकदाचिद्भातिअतोमिथ्येतिनि श्चितं तेनप्रतीचिप्रमातृसंबंधएवनास्ति सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबंधायोगात् प्रमातृधर्माणांदुःखादीनांतुप्रतीचिसंबंधोदूरापेतएव कथंतर्ह्यात्मनिदुःखित्वप्रत्ययः तत्तदुपाधितादात्म्याध्यासादितिब्रूमः अ

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत
॥ १४॥ यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ॥ समदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते॥ १५॥

तएवजायतिदृष्टंदुःखंस्वप्नेनानुवर्त्तते स्वप्नदृष्टंवाजाग्रतिनदृश्यते तथाचश्रुतिः सयत्तत्रपश्यतिपुण्यंचपापंचानन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति कामःसंकल्पोविचिकित्सेत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वंमनएवेतिअभे दनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वंमनसएवाह तस्मात्स्वप्नइवात्मनिदुःखित्वप्रतीतिर्भ्रांतिरेवेतीष्टवियोगजनितांतांतितिक्षस्वेतिभावः ॥ १४ ॥ तितिक्षाफलंप्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शाःप्रा कृव्याख्यातरीत्यात्रिविधाअपियंजाग्रतिस्वप्नेऽसंप्रज्ञातसमाधौवानव्यथयंतिस्वास्थ्यान्नप्रच्यावयंति पुरुषंपूर्षुअष्टासुवसतीतिपुरुषस्तं पुरश्च कर्मेंद्रियाणिखलुपंचतथापराणिज्ञानेंद्रियाणिमनआदिचतुष्ट यंच प्राणादिपंचकमथोवियदादिकंचकामश्चकर्मचतमःपुनरष्टमीपूरितिप्रसिद्धाः यद्वास्थूलसूक्ष्मोपाधिमध्येएवइतरासामंतर्भावादत्रपूरितितमएवग्राह्यं तेनकारणोपाधेरप्यात्मनोविविक्तत्वंदर्शितं पुरु षर्षभेतित्वमप्येतदनुभवितुंयोग्योसिसर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादितिसूचयति उपाधित्रयत्यागादेवसमेदुःखसुखेयस्यतं नहिसमाधिस्थस्यसुखायदुःखायवाशीतोष्णस्पर्शौभवतइतियुक्तमस्यसमदुःखसुखत्वं धीरंध्या यिनंयोगिनंनव्यथयंतिसोऽमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥ १५ ॥

ननुसुप्तिसमाध्यादौत्यक्तोपाधेरात्मनःसमदुःखसुखत्वेपिसोपाधिकदशायांतप्तायःपिंडस्यदग्धृत्वमिवतस्यदुःखित्वंदुर्वारं उपाधिश्चमूलप्रकृतेर्व्यापिकायामात्राह्रूपइतितत्सत्वेतुननिर्मूलोच्छेदमर्हत्यतःसोम्
तत्वायकल्पतइत्यनुपपन्नमित्याशंक्याह नासतइति प्रमात्रादेरागमापायित्वेनकादाचित्कत्वात्रज्जूरगादिवत्असतःभावःसत्ताकालत्रयेपिनास्ति अयमर्थः प्रमात्रादिर्मूलाज्ञानेनचिदात्मनिकल्पितः मूला
ज्ञानस्यचात्मज्ञानेननिवृत्तौकारणाभावान्नपुनःप्रमात्राद्युद्भवोस्तीतिनिष्प्रत्यूहममृतत्वंज्ञानात्सिद्ध्यतीति नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमेआत्मनोपिसुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु
उभयोर्वासत्यत्वमस्तुइत्याशंक्याह नाभावोविद्यतेसतइति सद्वस्तुनःअभावोऽसत्त्वंकदाचिदपिनविद्यते सुषुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुखाज्ञानयोःसुखमहमस्वाप्संनाकिंचिदवेदिषमित्युत्थानेपरामर्शदर्शनात् त
दनुभवमंतरेणतयोःपरामर्शासंभवात् अतःसतोऽसत्त्वंनास्ति श्रुतिरपिसुप्तिकैवल्ययोःप्रमात्राद्यभावंदृशोनित्यत्वंचाह यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीय
मस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येदिति यदिप्रमात्रादिःसत्यस्तर्हिसतोर्थस्यसुषुप्त्यादावदर्शनंसान्निध्याभावाद्वाद्रष्टुर्दृग्लोपाद्वावक्तव्यं नाद्यः आत्मनिदृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्रसद्भावकल्पनायोगात् नांत्यःउदाहृ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥ १६॥

तयाश्रुत्यैवतन्निषेधात् तस्मादुभयोरपिसत्यत्वेनमिथ्यात्वेनवासाम्यंदुर्वचं ननुसतआकाशादेःक्वचिदपिदेशेकालेचाभावोयद्यपिनास्तितथापिसतएवपरमाणोर्देशांतरेऽभावोस्तिप्रागसतोपिघटादेर्भावश्चदृष्टः
तत्कथमुच्यतेनासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइत्याशंक्यविद्वदनुभवेननिरस्यति उभयोरपीति अंतोयाथात्म्यं यथास्वमेनभःकुंभरज्जूरगादयोनित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततयानिश्चिता
अपिप्रबोधेनबाध्यंतेतद्वज्जाग्रद्दृष्टाअपितेतत्वज्ञानेनबाध्यंते ननुजाग्रद्वासनावशात्स्वप्नगतनभआदौनित्यत्वादिनिश्चयोभ्रमइतिचेत्अनादिकालप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात्जाग्रन्नभआदावपिसभ्रमए
वेतितुल्यं ननुस्वरूपसदेवरजतादिकंशुक्त्यादावध्यस्यतेनत्वसत्शशशृंगादिकं गगनादिकंतुत्वद्रीत्यास्वरूपेणासदपिकथमात्मन्यध्यस्यतइतिचेन्न अध्यासेहिपूर्वानुभवमात्रमपेक्षतेनत्वनुभूतस्यस्वरूपेणसत्त्व
मपि दर्पणप्रतिबिंबितेगगनेपिनैल्याध्यासदर्शनात् नचगगनेनैल्यंस्वरूपेणसत्यमस्ति अथचान्यत्राध्यस्यते तस्मात्भ्रमपरंपरायाःसंभवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपिसदसतोर्याथात्म्यंप्रबुद्धैर्द्रष्टुंशक्य
मेव तथाचश्रुतयः नेहनानास्तिकिंचन अस्तीत्येवोपलब्धव्यः अतोन्यदार्त्तमित्याद्याःअनात्मनोऽसत्त्वंचात्मनश्चसत्त्वंप्रतिपादयंति एवंसतोज्ञानेनासतोबाधात्कैवल्यंसिद्ध्यतीतिभावः॥ १६ ॥

यस्याभावोनास्तितस्यसतःसत्त्वेकिंमानमित्याशंक्याह अविनाशीति तच्छब्देनप्रकृतंसत्परामृश्यते येनसताइदंसर्वंवियदादिततंव्याप्तं घटःसन्पटःसन्निति सर्वस्यसदभेदानुभवात् यथाघटोमृत्शरावोमृदिति
घटादीनांमृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वंतद्वत्सर्वस्यापिसदुपादानकत्वंबोध्यं ननुमृद्वत्सदपिकिंविकारवद्भवतीत्याशंक्याह अविनाशीति तत्सत्अविनाशिविद्धि अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागोत्रविनाशः मृ
द्धिपिंडाकारतांत्यक्त्वाघटीभवतिअतःसाविनाशशीला विकारधाराश्रयत्वात् ब्रह्मतुनतथा किंतर्हिरज्जुवत्स्वयमविनश्यदेवकार्याकारंभवति स्वकीयेचसत्तास्फुरणेकार्येर्पयति अतोऽविनाशि तथाचश्रुत
यः अजायमानोबहुधाविजायते जातएवनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः अजायमानोजन्माख्यंविकारमलभमानोपिविजायतेवियदादिरूपेणाविर्भवति तथालोकदृष्ट्याजातोघटादिःपरमार्थदृष्ट्यानजाय
ते परिणाम्युपादानस्याभावात् मृदादेस्तुस्वाप्नमृदादिवत्तुच्छत्वात् अतएनंघटादिकोनुजनयेन्नकोपि कुतस्तर्हिभासतइतिचेत्रज्जूरगादिवदितिदत्तोत्तरमेतत् तथाप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं तस्यभासासर्वमि
दंविभातीति सतःसत्यत्वेनप्राणोपलक्षितस्यप्रपंचस्यसत्यत्वंसतोभानमेवप्रपंचस्यभानमिति तथाचप्रपंचगतेसत्तास्फूर्तीसतःसत्त्वेप्रमाणमित्यर्थः श्रुतिश्चअन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छअद्भिःसोम्यशुंगे
नतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइतिसतोजगदुपादानत्वंकार्यलिंगेनद्रढयति सतोऽविनाशित्वंचविनाशहेत्वभावादित्याह विनाशमिति न

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततं॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १७॥
अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत॥ १८॥

व्येतिनापक्षीयतइत्यव्ययं एतेनसर्वविकारशून्यस्यविनाशोनास्तीत्यर्थः अपक्षयोहिजन्मादिविकारवतएवभवतीतिसएवात्रसर्वविकारोपलक्षणतयाबोध्यः नकश्चिदित्यनेनतदन्यस्यविनाशहेतोरभावोद
र्शितः द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः॥ १७॥ एवंसतआत्मनोनित्यत्वमसतोदेहादेरनित्यत्वंचोक्तमुपसंहरन्नेनंयुद्धाभिमुखंकरोति अंतवंतइति यद्यपिनासतोविद्यतेभावइत्यसतांदेहानांकालत्रयेपिसत्त्वंना
स्तीतिपरमार्थदृष्ट्योक्तंतथापितांदृष्टिमप्रतिपद्यमानस्यनरकादिभयमनुरुध्यमानस्यव्यवहाराभिप्रायेणनित्यानित्यविभागमभिप्रेत्यदेहानामंतवत्त्वमुच्यतइतिनदोषः नित्यत्वंकालापरिच्छेद्यत्वंतच्चव्यवहारे
नभसोप्यस्तीत्यतउक्तमनाशिनइति नाशःअदर्शनंतद्वान्हिआकाशः नभआत्मनिलीयतइतिस्मृतेः अयंतुनतथेत्यनाशी सर्वदैवप्रकाशमानइत्यर्थः एतदपिनघटादिवद्दृश्यत्वेनेत्याह अप्रमेयस्येति तथाचश्रु
तिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह एतदप्रमयंध्रुवमिति अप्रमयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः एतच्चात्मनिप्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयं तथाचश्रुतिः येनेदंसर्वंविजानातितंकेनविजानीयाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति प्रसिद्धिस्त्व
स्यप्रत्यगात्मत्वादेव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरइतिश्रुतेः उक्तंच प्रमाणमप्रमाणंचप्रमाभासस्तथैवच यत्प्रसादात्प्रसिद्ध्यंतितदसंभावनाकुतइति तस्माद्युध्यस्वभारत भीष्मादिदेहानांमिथ्यात्वाद
नित्यत्वाच्चस्वयमेवनष्टप्रायतयाहननान्निवृत्त्यात्वयास्वधर्मोननाशनीयइतिभावः॥ १८ ॥

ननुनासतोविद्यतेभावइतिन्यायेनासतोमात्रादेर्मिथ्यात्वेननिःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वंनसंभवति अतःसतएवकर्तृत्वंबंधमोक्षभाक्त्वंचवाच्यं अन्यथांऽतःकरणेबंधआत्मनश्चमोक्षइतितयोर्वैयधिकरण्यंस्यात्तथा येनसर्वमिदंततमितिसतोदेहाद्युपादानत्वंचोक्तं तथाचहननक्रियांप्रत्येकस्यैवकर्तृत्वंकर्मत्वंचापततितच्चविरुद्धं स्वात्मनिस्वव्यापारायोगात् नहिवह्निर्वह्निंदहतीतियुक्तमित्याशंक्याह यएनमिति यश्चतार्किकादिरेनमात्मानंहंतारंहननक्रियायाःकर्त्तारंमन्यते यश्चचार्वाकादिरेनंहतंहननक्रियायाःकर्मीभूतंमन्यते तावुभावपिनजानीतः आत्मतत्त्वमितिशेषः यस्मान्नायंहंतिनहन्यते नहियःकर्त्तासआत्मानापि देहआत्मा तयोःप्रागेवानात्मत्वावधारणात् अयंभावः यथायःपिंडेवह्निसंबंधादेवदग्धृत्वंनतुस्वतः एवंमात्राद्युदयसमनियतंकर्त्तृत्वंमात्रादिधर्मएवनात्मनः आत्मनितुकर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसंबंधादेवअतो मात्रादिविशिष्टस्यैवबंधोनकेवलस्य मोक्षश्चमात्रादिवियोगएवेतिनबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं नचमात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यव्यवहारयोग्यस्यब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्यस्वप्नमा

यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतं॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥१९॥

यागंधर्वनगरादितुल्यस्यतत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मान्नकर्त्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं आत्माकर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्तर्हिमुक्ततां नहिस्वभावोभावानांव्यावर्त्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति किंच कर्तृत्वंरागद्वेषादिविकारवतएवसंभवतितद्वांश्चदुःखीत्यात्मनोनुभूयमानंसाक्षित्वंबाध्येत यथोक्तं नर्त्तेस्याद्विक्रियांदुःखीसाक्षिताकाविकारिणः धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमविक्रियइति नचसतोदेहाद्युपादानत्वेनहननक्रियाकर्मत्वंसंभवति विवर्त्तवादाभ्युपगमात् नह्यध्यस्तस्यधर्मैरधिष्ठानेविकारोदृश्यते यथोक्तंभाष्ये यत्रयदध्यस्तंसत्तत्कृतेनगुणेनदोषेणवाऽणुमात्रेणापिनसंबध्यतइति विवृतंचैतद्वृद्धैः नहिभूमिरूषरवती मृगतृट्जलवाहिनींसरितमुद्वहति मृगवारिपूरपरिपूरवतीननदीतथोषरभुवंस्पृशतीति एतेनकर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनितदुभयविरोधोद्भावनमपिनिरस्तंवेदितव्यं एवंचार्वाकतार्किकाभिमतौदेहात्मकर्त्रात्मवादौ हंताचेन्मन्यतेहंतुंहतश्चेन्मन्यतेहतं उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यतइतिकाठकोक्तेनमंत्रेणपूर्वार्धेपाठभेदात्पठितेनपरिहृतौवेदितव्यौ ॥ १९ ॥ ॥३०॥

नायंहंतिनहन्यतइत्युक्तंतत्रनहन्यतइत्येतदुपपादयतितत्रस्थेनैवद्वितीयेनमंत्रेण नजायतइति अयंआत्माकदाचित्नजायतेअभिनवोनोत्पद्यते नवाम्रियतेनिरन्वयोननश्यति तार्किकाभिमतघटवत् तत्रक्रमेणहेतुद्वयं अजोनित्यइति अजत्वान्नजायते नित्यत्वाच्चनवाम्रियतइत्यर्थः अस्तुतर्हिक्षणिकविज्ञानधारारूपः तस्याविज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशंक्याह भूत्वाभवितावानभूयइति अयमित्यनुवर्तते अयंभूत्वाभूयोभविताान भूयोऽसकृत्भूत्वाभवितेतिभवनक्रियाद्वयस्यक्त्वाप्रत्ययोक्तंसमानकर्तृत्वंधर्मैक्याभिप्रायेण भूत्वैवभवितानतुभूत्वास्थित्वाविनश्यति तार्किकाणांहिविज्ञानमुत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्त्रिक्षणावस्थायि विज्ञानवादिनातुपूर्वस्यनाशक्षणएवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएवतस्यस्थितिक्षणश्चेतिक्षणिकत्वाद्विज्ञानानांभवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वाभवितेत्युक्तं तादृशोप्ययंनयतःशाश्वतःशश्वदेकरूपःयोहंबाल्येपितरावन्वभूवंसोहंस्थाविरेप्रणप्तॄननुभवामीतिबाल्यस्थाविरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् नचसादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यग्रहीतुःस्थिरस्याभावात् यद्वाजन्ममरणहीनोपिधर्मांतरविशिष्टःपूर्वंभूत्वापुनर्धर्मांतरविशिष्टोभविताइत्यपिन भूत्वैवभवितानत्वभूत्वेतियोजना आर्हताहिशरीरपरिमाणमात्मानमभ्युपगच्छंतोनित्यस्यैवात्मनःक्रमेणव्युत्क्रमेणवामशकमनुजमतंग

नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥ अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥ २० ॥

जशरीरप्राप्तौपरिमाणभेदंमन्यमानाभूतस्यैवात्मनोविशेषणीभूतपरिमाणभवनादौपचारिकंभवनमभ्युपगच्छंतितदपिन शाश्वतत्वादेवउपचयापचयवतोमध्यमपरिमाणस्यवस्तुनोनित्यत्वायोगात् अनेनैवसुखदुःखादिधर्मांतरोत्पत्त्यात्मनोभाक्तंभूत्वाभवनंप्रत्याख्येयं नहिदुःखादिधर्मिणःस्वनाशमंतरेणात्यंतिकदुःखोच्छेदःसंभवति घटादौयावद्रूपनाशादर्शनात् नन्वजत्वंनित्यत्वंशाश्वतत्वंचाकाशेप्यस्तिअतआह पुराणइति पुरावियदादिसृष्टेःप्रागपिनवएव एतेनअपक्षयादिधर्मराहित्यान्मुख्यमजत्वादिकंआत्मनएववियदादेस्त्वमुख्यंतदितिदर्शितं अतएवशरीरेहन्यमान्यनेनहन्यते भाष्येतुवाशब्दश्चार्थेनजायतेम्रियतेचेत्यर्थः तत्रोपपत्तिः अयंनभूत्वाअनुत्पद्यनभविताघटादिवदतोनजायते अथवानजःपूर्वान्वयित्वंनजायतेनवाम्रियतइति यतोभूत्वाअभविताघटवद्विनाशीनअतोनम्रियतइति शाश्वतःपुराणइत्येताभ्यामुपचयापचयौनिषिध्येतेइतिनहन्यतेनविपरिणम्यतइतिचव्याख्यातं केचिदेवमाहुः नजायतेम्रियतइतिप्रतिज्ञा कदाचिदित्यादिनातस्याउपपादनं अजइत्यादिरुपसंहारइति ॥ २० ॥

नायंहंतीत्येतदुपपादयति वेदेति विनष्टुंअदर्शनंगंतुंशीलमस्येतिविनाशिरज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयंस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यंततोन्यंअविनाशिनं अतएवनित्यंनाशहीनं तत्रहेतुः अजं जन्मवान्हिअनित्यः अयंतुअजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः ननुविनाशिनःस्वकार्यापेक्षयाअन्यत्वमजत्वंनित्यत्वंचसांख्याभिमतेप्रधानेतार्किकाभिमतेनभसिचास्ति अतउक्तंअव्ययमिति नव्येतिपूर्वावस्थांत्यजतीत्यव्ययमपरिणामि प्रधानंतुचलंगुणवृत्तमितिन्यायेनगुणसाम्यावस्थायामपिपरिणममाणमेवसर्वदास्तीतितेषामभ्युपगमात् आकाशस्यापितस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइतिउत्पत्तिश्रवणादजत्वाभावादेवनाव्ययत्वं तादृशंआत्मानंयोवेदअपरोक्षीकरोतिसपुमान्कथंकेनप्रकारेणकमन्यंघातयतिहननक्रियायांप्रवर्त्तयति कंवाहंति नकेनचित्प्रकारेणकमपिघातयतिनवाहंतीत्यर्थः द्वैताभावात् तथाहिश्रुतिर्विद्यावस्थायां सर्वकारकव्यापारंनिषेधति यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादि अविद्यावस्थायामेवचसर्वकारकव्यवहारंदर्शयति यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यादि एतेनसर्वकारकोपमर्दिन्याविद्यायाःसर्वकारकसापेक्षैःकर्मभिःसहसमुच्चयोनिरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेनशीतोष्णयोरिवद्वयोरेककार्यकारित्वस्यरथाश्वन्यायेनासंभवादित्यन्यत्रविस्तरः मादृशानांज्ञानिनांव्युत्थानकालेअविद्याले

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययं॥ कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकं॥ २१॥ वासांसिजीर्णा
नियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोपराणि॥ तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही
॥ २२॥ नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः॥ २३॥

शानुवृत्त्याघातयितृत्वादेःप्रसक्तावपिविद्ययातस्यबाधितत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्चनदोषः तथाचवक्ष्यते हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यतेइति ॥ २१ ॥ ननुब्राह्मणोयजेतजातपुत्रःकृष्णकेशोग्नीनादधीतेतिआत्मानंवयोवर्णादिविशेषणवंतमेवाधिकृत्यकर्मविधयःप्रवर्त्तंतेतेननीलादुत्पलमिवदेहादन्यआत्मावधारयितुंनशक्यतइत्याशंक्याह वासांसीति दंडीप्रैषानन्वाहेतिदंडस्यविशेषणत्वेपिनप्रैषानुवकृत्स्वरूपांतर्गतत्वं एवंब्राह्मणत्वादेरपिनस्वर्गकामस्वरूपांतर्गतत्वमितिवस्त्रदेवदत्तयोरिवजडाजडयोर्देहात्मनोरत्यंतविलक्षणत्वमस्तीतिवस्त्रनाशेनदेवदत्तनाशंमन्वानस्येवतवदेहनाशादात्मनाशंमन्वानस्यात्यंतमौढ्यंस्पष्टमितिभावः स्पष्टार्थश्चश्लोकः॥२२॥ कीदृशोसौदेहीत्यतआह नैनमिति एनंशस्त्राणिनछिंदंतिनद्वेधाकुर्वंति अस्थूलत्वात् तर्हिपार्थिवपरमाणुवत्पाकजरूपाद्याश्रयोभविष्यतिइत्याशंक्याह नैनं दहतिपावकइति अनणुत्वात् आपश्चैनंनक्लेदयंति अस्पर्शत्वात् स्पर्शवद्धिद्रव्यमद्भिरार्द्रीकर्त्तव्यंनत्वस्पर्शं नशोषयतिमारुतः अस्नेहत्वात् एतेनअदीर्घमस्थूलमनणुअशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयदितिश्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घत्वाशब्दत्वादीनामपिसंग्रहोज्ञेयः ॥ २३ ॥

कुतोहेतोरस्यशस्त्रादीनिच्छेदादीन्नकुर्वंतीत्याशंक्यतस्यच्छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योयमिति अत्राच्छेद्यत्वादौपूर्वोक्तान्येवअस्थूलत्वादीनिकारणानिज्ञेयानि एवमच्छेद्यत्वादिनास्थूलादीनभावरूपान्गुणानुक्त्वाभावरूपानपिगुणानाह नित्यइति सर्वैर्विशेषणैरखंडैकरसस्यैववस्तुनोलक्ष्यत्वात्नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकंनिराक्रियते यतोनित्यःअतोघटवदनुत्पाद्यःयतःसर्वगतःअतोग्रामवदप्राप्यःयतःस्थाणुःपूर्वरूपापरित्यागेनस्थिरस्वभावःअतःक्षीरादिवदविकार्यः अचलःयथादर्पणःस्वतःस्वाच्छ्यादप्रच्युतोपिमलरूपेणावरणेनस्वाच्छ्यात्प्रच्याव्यते एवंस्वयंस्थाणुरपिअन्यसंयोगाच्चांचल्यमश्नुवीतसचदोषापकर्षणलक्षणंसंस्कारमपेक्षते अयंतुअचलत्वान्नतथा एवंचउत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपंचतुर्विधंक्रियाफलमात्मनिनसंभवतीत्युक्तं तत्रहेतुः सनातनइति सनाइत्यव्ययंनैरंतर्ये तच्चदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदराहित्यं परमतेपरमाणूनांकालतःपरिच्छेदाभावेपिदेशतःपरिच्छेदोस्ति आकाशस्यतदुभयाभावेपिवस्तुतःपरिच्छेदोस्ति सोपित्रिविधःसजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः यथा वृक्षस्यस्वगतोभेदःपत्रपुष्पफलादितः वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयःशिलादितः ततश्चसनानैरंतर्येणत्रिविधपरिच्छेदराहित्येनभवतिअस्तीतिसनातनोऽखंडैकरसोयस्मात्तस्मान्नोत्पत्त्याद्याश्रयइत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएवच॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातनः॥ २४॥
अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि॥ २५॥
अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतं॥ तथापित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि॥ २६॥

ज्ञेयंवस्तूक्तंतच्चतत्राध्यस्तदेहत्रयनिरासेनअपरोक्षीकर्त्तव्यमित्याह अव्यक्तोयमिति व्यक्तंस्थूलशरीरंप्रत्यक्षगम्यंतदन्योयंप्रत्यगात्मा तथाअचिंत्योयंचिंत्यंचितायोग्यंरूपादिप्रकाशकार्येणानुमेयंचक्षुरादिसमुदायात्मकंलिंगशरीरंअप्रत्यक्षंततोप्यन्योयं तथाअविकार्योयंविकारंस्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीतिविकार्यंत्रिगुणात्मकंमूलाज्ञानंकारणशरीरंसुप्तोत्थितस्यनकिंचिदवेदिषमितिपरामर्शदर्शनादहंनजानामीत्यनुभवाच्चसाक्ष्येकगम्यंततोप्यन्योयं उच्यतेव्यक्तादिनिषेधमुखेननतुश्रृंगग्राहिकयाऽयमेवंविधइतिविधिमुखेनोच्यते यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनंविदित्वानानुशोचितुमर्हसि तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेरात्मविद्भूत्वाबंधुवियोगजंशोकंमाकार्षीरित्यर्थः उक्तंचात्मनोवस्थात्रयातीतत्वं स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौप्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ननिद्रांनैवचस्वप्नंतुर्येपश्यंतिनिश्चिताइति ॥ २५ ॥ एवंतत्त्वदृष्ट्याशोकोनोचितइत्युक्तंइदानींप्राकृतजनदृष्ट्यापिशोकोनोचितइत्याह अथचेति नित्यंनियमेनजातंनित्यजातमितिचार्वाकपक्षः नित्यंसर्वदाजातमितिक्षणिकविज्ञानवादिपक्षः नित्यश्चासौअपूर्वदेहेंद्रियसंबंधाज्जातश्चेतितार्किकादिपक्षः एवंनित्यंवामन्यसेमृतमित्यपियोज्यं पक्षत्रयेपिशोकोनयुक्तः महाबाहोइतियुद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥

शोचितुंनार्हसीत्युक्तंतत्रहेतुमाह जातस्येति ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्मरणं अपरिहार्येऽर्थेमरणाख्येत्वदुद्योगंविनापिअवश्यंभाविनिविषयेनत्वंशोचितुमर्हसि वक्ष्यतिच मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवेति ॥ २७ ॥ अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वंतथापिइष्टदेहविनाशजःशोकोभवत्येवेत्याशंक्यसकारणस्यदेहादेर्मिथ्यात्वंसाधयति अव्यक्तादीनीति भूतानिवियदादीनितद्विकारभूतानिजरायुजादीनिच नव्यक्तमव्यक्तमज्ञानंआदिर्येषांतथाविधानि व्यक्तःस्पष्टःमध्यःउत्पत्तिमारभ्यमरणात्प्रागवस्थायेषां अव्यक्तेएवनिधनंलयोयेषामिति अयमर्थः रज्जूरगादिकारणमज्ञानंनरज्जुवत्उरगवद्वाव्यक्तमस्ति परीक्ष्यमाणंचनदृष्टिपथमवतरति अतस्तदव्यक्तं ततउत्पन्नःसर्पस्तत्रैवलीयतेनरज्ज्वां एवंआत्मनिकल्पितानांभूतानांआदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेनआदावंतेचयन्नास्तिवर्त्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनमध्येभासमानान्यपितानिरज्जूरगवत्असंत्येव एवंविधेतत्रतस्मिन्विषयेकापरिदेवनाकोवाविलापः नहिमरुमरीचिकाह्रदोनष्टइतिकश्चित्तत्त्ववित्विलपति अतएवभूतानांरज्जूरगादीनामिवप्रतीतिसमकालिकींसृष्टिमभिप्रेत्यकौषीतकिब्राह्मणेस्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयौपठ्येते सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतिश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येतिसयदाप्रबुध्यतेऽथैतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति प्राणाश्चक्षुरादींद्रियाणि देवास्तदनुग्राहकाःसूर्यादयः लोकाःरूपादयः नन्विहान्यत्रचआत्मैवसर्वभूतानांलयोदयस्थानमित्युच्यतेनान्यत् तत्कथमेषामव्यक्तंलयोदयस्थानमित्युच्यते सत्यं अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणितथात्वव्यपदेशोनवस्तुगत्या नहिअपरिणामिनःकूटस्थस्यमृद्वत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वंसंभवति यथोक्तं अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणंअज्ञानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यतइति ॥ २८ ॥

जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥
अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना ॥ २८ ॥

ननुवज्रपंजरतुल्यस्यसर्वप्रमाणसिद्धस्यवियदादिप्रपंचस्यकथंरज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततुच्छत्वमुच्यते कथंवाकर्मज्ञानकांडापेक्षितमात्मनोयज्ञादिकर्तृत्वंश्रवणादिकर्तृत्वंचापन्हूयतइत्याशंक्याह आश्चर्यवदिति कश्चित्ज्ञातात्मतत्त्वएनमतीतानंतरश्लोकोक्तंभूतग्राममाश्चर्यवत्आश्चर्यमद्भुतंस्वप्नमायेंद्रजालादिकंतेनतुल्यंआश्चर्यवत्तथाभूतंपश्यति तथाकश्चिदेनंआश्चर्यवद्वदति सत्त्वेनअसत्त्वेनवानिर्वक्तुमशक्यमपिअनिर्वचनीयेनैवलोकाप्रसिद्धेनरूपेणोपपादयति तथाहि रज्जूरगवत्प्रपंचःसंश्चेन्नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्यानबाध्येत असंश्चेन्नप्रतीयेत तस्मादनिर्वचनीयोयमिति तदिदंसर्वव्यवहारास्पदस्यापिप्रपंचस्यमिथ्यात्वोपपादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः तथाएनंप्रपंचमन्यआश्चर्यवत्शृणोति इमेलोकाइमेदेवाइमेवेदाइदंसर्वंयदयमात्मेतिप्रत्यक्षेणानात्मतयाउपलभ्यमानस्यापिप्रपंचस्ययत्प्रत्यगभिन्नत्वेनश्रवणंतदत्यंतमाश्चर्यं नहीयंश्रुतिर्यजमानःप्रस्तरइत्यादिवदुपचरितार्था प्रपंचस्यात्मनःपृथक्त्वे आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितंभवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः नचप्रतिज्ञाप्यौपचारिकी प्रदेशांतरेश्रुतस्ययथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यादितिदृष्टांतस्योपरोधापत्तेः तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्यत्वात्नप्रपंचस्यात्मान्यत्वं तच्चभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिवशृणोति तथाकश्चिदेनंप्रपंचंप्रत्यगनन्यत्वेनश्रुत्वाअपिशब्दात्उक्त्वाश्चमादिदृष्टैतिरुपपाद्यदृष्ट्वाध्यानेनचसाक्षात्कृत्वापितत्त्वतोनवेदनजानाति तथाहि प्रागपिप्रज्ञातीव्रविक्षेपवतःपरिहीयतइतिवक्ष्यति तस्मादात्मैक्यात्संभवत्येवप्रपंचस्यरज्जूरगादितुल्यत्वेनतुच्छत्वं यद्वा एनंआत्मानंकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्तयाप्रसिद्धमपितत्त्वमसीत्यागमोत्थयाब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्याब्रह्मविद्याख्ययाअकर्त्तारमभोक्तारमानंदघनंसत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीतिमहदाश्चर्यं यत्पश्यतितदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषणंवा आविद्यकमपिदर्शनमविद्यांस्वात्मानंचकतकरजोवन्निवर्त्तयतीति यद्वा यःपश्यतिसआश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणं यतएकएवविद्वान्समाधिव्युत्थानयोःपरस्परविरुद्धमात्मनोब्रह्मभावंजीवभावंचयावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीतितथावाङ्मनसातीतमप्यात्मानंयद्वाचावदतितदप्याश्चर्यं अगृहीतसंगतिकेनापिशब्देनयथासुप्तःप्रबोध्यतेतद्वत् यथोक्तंवार्त्तिके अगृहीत्वैवसंबंधमभिधानाभिधेययोः हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेबोधिताःपरैः जाग्रद्वन्नयतःशब्दंसुषुप्तेवेत्तिकश्चन ध्वस्तेतोज्ञानतोज्ञानेब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं अविद्याघातिनःशब्दाद्याहंब्रह्मेतिधीर्भवेत् नश्यत्यविद्ययासार्द्धंहत्वारोगमिवौषधमिति तथायःशृणोतिसोपिआश्चर्यवत्अतिदुर्लभइत्यर्थः श्रवणायापिबहुभिर्योनलभ्यइतिश्रुतेः शृण्वंतोपिबहवोयन्नविद्युरितिश्रुतिद्वितीयपादार्थंसंगृह्णाति श्रुत्वाप्येनमिति आश्चर्योवक्ताकुशलोस्यलब्धाआश्चर्योज्ञाताकुशलेनानुशिष्टइतिउत्तरार्द्धस्तुश्लोकपूर्वार्द्धेनसंगृहीतइतिज्ञेयं दुर्विज्ञेयोयमात्मातस्त्वंतज्ज्ञानार्थंयतस्वेतिभावः ॥ २९ ॥

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चित् ॥ २९ ॥

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणिभूतानिकथमेतेदीनाअल्पबलाबलवत्तरेणमयाहंतव्याःकथमेषांपुत्रादयएतैर्विनाजीविष्यंतिकथंवाहंभीष्मादिभिर्गुरुभिर्विनाजीविष्यामीतिशोचितुंनार्हसीत्यर्थः॥३० अर्जुनस्यअनात्मनिदेहेआत्मधीरूपोमोहोनिवारितः इदानींस्वधर्मेयुद्धेअधर्मधीरूपंमोहंनिवारयति स्वधर्ममपीत्यादिना युद्धंक्षत्रियस्यस्वोधर्मःतमवेक्ष्यापिविकंपितुंचलितुंनार्हसि हियस्मात्धर्म्यात्धर्मादनपेताद्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्यश्रेयःप्रशस्ततरंनास्ति ॥३१॥ किंच यदृच्छयाअप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितंस्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितंयेक्षत्रियालभंतेतेसुखिनोधन्याभवंतीतिसंबंधः ॥ ३२ ॥ युद्धत्यागेइष्टनाशोनिष्टप्राप्तिश्चभवतीत्याह अथचेदिति ॥ ३३ ॥ अव्ययांदीर्घकालां ॥ ३४ ॥ अकीर्त्तिमेवाह भयादिति त्वंबहुमतोभूत्वास्वतएवअतिश्लाघ्यवृत्तःसन्लाघवंलघुभावंकातर्याख्यंयेषांपुरतोयास्यसि तेमहारथास्त्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंतइतियोजना ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्यवादान्वक्तुमयोग्यान्शब्दान्षंढतिलोर्जुनइत्यादीन् सामर्थ्यंनिंदंतःधिगस्यशौर्यंयोभीष्मादिभयात्पलायितइति इदंवचनंमरणा

देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि॥३०॥ स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते॥ ३१॥ यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतं॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशं॥ ३२॥ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि॥ ततःस्वधर्मंकीर्त्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि॥ ३३॥ अकीर्त्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेव्ययां॥ संभावितस्यचाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ३४॥ भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवं॥ ३५॥ अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यंततोदुःखतरंनुकिं॥ ३६॥ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः॥ ३७॥ सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि॥३८॥

दप्यधिकंदुःखं इतोऽन्यद्दुःखतरमधिकंदुःखंकिंनकिमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरित्युक्तंतत्राह हतोवेति रणेस्थितस्यस्वर्गोवाराज्यंवासिद्धमस्तीतिपक्षद्वयमपिहितावहमित्यर्थः॥३७॥ स्वधर्मस्ययुद्धस्याकरणेधर्मकीर्त्योर्नाशःपापावाप्तिश्चाथचेदितिश्लोकेनभगवतायद्यप्युक्तातथापियुद्धस्यअर्जुनाभिमतेकाम्यत्वपक्षेअहोबतमहत्पापंकर्त्तुंव्यवसितावयं यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताइतितत्करणेपापप्रसक्तिरस्तितांनिवारयितुंसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वलक्षणंयोगमाह सुखदुःखेइति समेकृत्वासुखदुःखयोस्तद्धेत्वोःराज्यलाभाभावयोस्तद्धेत्वोश्चजयाजययोःरागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः केवलंस्वधर्मोयमितिमत्वायुद्धाययुज्यस्वघटस्व एवंकुर्वंस्त्वंपापंनावाप्स्यसि यस्तुराज्यलोभेनसुहृद्वधंकरोतितस्यास्त्वेवपापमितिभावः कथंतर्हिस्वधर्मत्वेनानुष्ठितेपियुद्धेहतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गमित्यादिफलस्मरणंआनुषंगिकमितिब्रूमः तथाचापस्तंबः तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्यतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतेनधर्महानिर्भवतीतिआम्रनिदर्शनेनप्रतिपादयति ॥ ३८ ॥

एवमर्जुनस्यपूर्वोक्तौद्वावपिमोहावपनीतौतत्रकंघातयतिहंतिकमितिकर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभवउक्तः ततोयुद्धाययुज्यस्वेतिनियोगश्चोक्तः नह्यकर्त्तुराकाशवत्सर्वगतस्यनियोज्यत्वंसंभवतीतिपरस्परव्याहतमेतदितीमामाशंकांअधिकारिभेदेनोभयंव्यवस्थापयन्परिहरति एषातेइति एषातेतुभ्यंअभिहिताअशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनास्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यन्तःप्राक्तनेनसंदर्भेणउक्ता सांख्येसम्यक्ख्यायतेप्रकथ्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्याउपनिषत्तत्रविदितेसांख्येऔपनिषदेब्रह्मणिविषयेबुद्धिर्ज्ञानंसंसारनिवर्त्तकं एषातेसांख्येबुद्धिरभिहितेतिसंबंधः योगेसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यतइतिवक्ष्यमाणलक्षणेविषये तुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः वक्ष्यतिचज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामिति एतेनज्ञानकर्मणोः समुच्चयशंकाप्यपास्ता इमांस्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यादिनाऽनंतरग्रंथेनोक्तामपिविस्तरेणाभिधीयमानांश्रृणु इमामेवबुद्धिंस्तौतिसार्धेनबुद्ध्येत्यादिना ननुकर्मबंधप्रहाणमात्मज्ञानेनैवश्रूयते तपसैवात्मपदंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेतिश्रुतेः कर्मयोगस्तुकर्मबंधंदृढीकरिष्यत्येवेतिकथमुच्यतेकर्मबंधंप्रहास्यसीतिचेत् श्रुतिबलादितिब्रूमः तथाहि ईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचिज्जगत्यांजगत् तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधःकस्यचिद्धनं कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिश्रुतिरीश्वरेणेदंसर्वंस्तंभितमस्तीतिनकश्चित्किंचित्स्वेच्छयाकर्तुंप्रभवति अतःसर्वत्रममताहीनःसन्भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैवभोगान्भुंक्ष्वकर्माणिचकुरु एवंकुर्वतित्वयिकर्मलेपोनास्तिइतोन्यदुपायांतरंचनास्तीतिवदति तस्मात्कनककार्ष्णायसादिवत्केनचिद्विशेषरूपेणोपेतंकर्मैवसजातीयोच्छेदनिमि

एषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांश्रृणु॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि॥ ३९॥
नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात्॥ ४०॥

त्तंभविष्यतीतियुक्तमुक्तंकर्मयोगेनापिकर्मबंधंप्रहास्यसीति ॥३९॥ एतदेवोपपादयति नेहेति इहकर्मबंधप्रहाणार्थेकर्मयोगेनुष्ठीयमाने अभिक्रम्यतेव्याप्यतइत्यभिक्रमःकर्मारंभःकर्मैववातस्यनाशोनास्ति अन्यत्तुफलंदत्वानश्यतिनत्विदमिष्टफलस्याजननात् नन्वेतस्यापिकाम्यांतःपातितयानित्याकरणजनितःप्रत्यवायउत्पद्येतैवसकृदनुष्ठितस्यबंधप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशंक्याह प्रत्यवायोनविद्यतइति तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुत्यासंयोगपृथक्त्वन्यायेनदध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादित्यनेननित्यस्यदध्नोवीर्यार्थत्वमिवनित्यानामपिकर्मणांविविदिषार्थत्वंविनियोगबलात्सिद्ध्यति ततश्चकाम्येनैवप्रयोगेणनित्यस्यापिसिद्धेर्ननित्याकरणनिमित्तोवाकाम्यत्वात्सर्वांगानुपसंहारनिमित्तोवाप्रत्यवायोविद्यते नित्यानामेवविनियोगात् नित्येषुचयथाशक्त्युपबंधस्यानुज्ञानात् वार्त्तिकेतुकाम्यानामप्यत्रविनियोगोदृष्टः यथा वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने तमेतमितिवाक्येननित्यानांवक्ष्यतेविधिः यद्वाविविदिषार्थत्वंकाम्यानामपिकर्मणां तमेतमितिवाक्येनसंयोगस्यपृथक्त्वतइति अस्मिन्पक्षेकाम्यानामपितुल्यफलत्वात्नित्यवद्यथाशक्त्युपबंधोभविष्यतीतिनसर्वांगानुपसंहारजनितःप्रत्यवायोविद्यते स्वल्पमपिअस्ययोगधर्मस्यानुष्ठितंअनुपभुक्तबीजकल्पं जन्मजन्मांतराभ्यस्तंदानमध्ययनंतपः तेनैवाभ्यासयोगेनतच्चैवाभ्यसतेपुनरितिस्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारास्वसजातीयवृद्धेर्निमित्तंसत्कामादिदोषक्षपणद्वारामहतोभयात्संसारात्त्रायते तस्मात्सांख्यानधिकारिणाकर्मयोगएवानुष्ठेयइतिभावः ॥ ४० ॥

नन्वेवंसांख्ययोगयोर्महाभयात्राणहेतुत्वंतुल्यंचेत्कोनयोर्विशेषइत्याशंक्यसांख्यानांपातशंकानास्तियोगिनांतुयावद्विदेहकैवल्यंपातशंकास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिकात दाकाराबुद्धिरंतःकरणवृत्तिःअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजन्याब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधानासमस्तवृत्त्यंतरबाधेनसम्यगभ्युदिताएकाएवैव सकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोकइतिश्रुतेः ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोक इहब्रह्मैव नहिसकृत्ज्ञातेब्रह्मणिज्ञातव्यंकर्त्तव्यंवाकिंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्यपातशंकानास्ति अव्यवसायिनामज्ञानिनांतुबुद्धयोनंताःताश्चप्रत्येकंबहुशाखाइतिइदमेवममश्रेयइतिनिश्च यस्यदुर्लभत्वात्कदाचिदश्रेयस्यपिश्रेयोबुद्धौसत्यांपातशंकास्तीतिमहांस्तयोर्विशेषइतिभावः॥ ४१ ॥ उत्तरार्धमेवविवृणोति यामिमामित्यादिना यांपुष्पितांपुष्पितद्रुमवद्दूरतोरमणीयांवाचं अक्षय्यंहवै चातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतिअपामसोममममृताअभूमेत्येवंरूपांप्रवदंतिअविपश्चितःअव्यवसायिनोमूढाःयतोवेदवादरताःवेदांतर्गतेषुअर्थवादेषुयस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनपापश्लोकंशृणोतीत्येवमादिषु रताःबद्धश्रद्धाःअतएवकर्मणोन्यत्आत्मज्ञानंतत्फलंमोक्षश्चनास्तीतिवादिनोवदनशीलाः ॥ ४२ ॥ तथाभोगश्चऐश्वर्यंचतयोर्गतिःप्राप्तिस्तांप्रतितदर्थमित्यर्थः कामात्मानःकामपरस्तचित्ताःअतएवस्वर्गपराः

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन॥ बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनां॥ ४१ ॥ यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः॥ वदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां ॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसां ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥

कीदृशींभोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदां प्राप्तभोगैश्वर्योहिपुरुषस्तद्वासनावासितःपुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तयेजन्मलभतेतदर्थंकर्माणिचकुरुतेफलंचततोभोगादिकंप्राप्नोतीतिचक्रमनिशमावर्त्तते तेननिष्ठातश्च्युतो भवतीत्यर्थः किंचक्रियाविशेषेणबहुलांयथायथावित्तव्ययायासाद्याधिक्यंतथातथाभोगैश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः एतेनात्यंतायाससाध्येष्वपिकर्मसुफललोभात्सज्जंतइत्युक्तं भाष्येभोगैश्वर्यगतिंप्र तिसाधनभूताःयेक्रियाविशेषाअग्निहोत्रादयःतद्बहुलांजन्मरूपंयत्कर्मफलंतत्प्रदांचवाचमेवेतिव्याख्यातं॥ ४३ ॥ भोगेति तयापुष्पितयावाचाअपहृतचेतसांपुंसांबुद्धिःसमाधौसमाध्यनुष्ठानकालेव्यवसा यात्मिकाव्यवसायोज्ञानंतदात्मिकाशुद्धचिन्मात्राकारानविधीयतेनभवति कर्मकर्त्तरिलकारः विरक्तस्यहिबुद्धिःसमाधौचिन्मात्राकाराभवतिनतुभोगाद्यासक्तस्येतिस्पष्टमेव भाष्येतुसमाधौअंतःकरणेव्य वसायात्मिकाबुद्धिर्नभवतीतिव्याख्यातं यद्वासमाध्यनुष्ठानार्थमेवनिश्चयात्मिकातेषांबुद्धिर्नभवतीतिव्याख्येयं॥ ४४ ॥

कस्यतर्हिसमाधौबुद्धिर्भवतीत्यतआह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यंगुणत्रयकार्यमूर्ध्वमध्याधोगतिरूपंसंसरणंतदेवप्रकाश्यत्वेनविषयोयेषांतादृशाःकर्मकांडपरावेदाः त्वंतुनिस्त्रैगुण्योभव ऊर्ध्वगतावपिविरक्तोभवेत्य र्थः वक्ष्यतिचतत्तद्गुणप्रधानंगतित्रयं ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थाइति दिव्येभ्योपिविषयेभ्योविरक्तःसमाधावधिक्रियतइतिभावः किंलक्षणोसौनिस्त्रैगुण्यइत्यतआह निर्द्वंद्वइति सुखदुःखेमानापमानौशत्रुमित्रे शीतोष्णेइत्यादीनिद्वंद्वानिसप्रतिपक्षपदार्थरूपाणितेभ्योनिर्गतोनिर्द्वंद्वः सर्वत्रसमबुद्धिरित्यर्थः ननुबाधमानमुष्णादिकंकथंशीतादिवत्क्षंतुंशक्यमतआह नित्यसत्वस्थइति नित्यंसर्वदासत्वंधैर्यंसत्वगुणोवातदा श्रितोभूत्वा धीरोहिसर्वंसोढुंशक्तः सात्विकोवाप्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदंदुःखमपरिहार्यंकिमुतप्रतयेतिजानन्सर्वंसोढुंशक्नोत्येव नन्वत्यंतदुःसहंक्षुधादिदुःखंकथंनिस्त्रैगुण्येनसर्वथाप्रवृत्तिशून्येनसोढुंश क्यमतआह निर्योगक्षेमइति अप्राप्तस्यप्राप्तिर्योगः प्राप्तसंरक्षणंक्षेमः एतद्द्वयमपिप्रारब्धकर्माधीनमितिततोपिनिर्गतइत्यर्थः तत्रहेतुः यतआत्मवान्जितचित्तः सहिसर्वास्वप्यापत्स्वनाकुलोनित्यमप्रमत्तया निरुद्यमश्चभवतीतित्वमप्येनादृशोनिस्त्रैगुण्योभवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ नन्वात्मवत्त्वंचित्तशुद्धौसत्यामेवभवतिसाचसकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या अतोनिस्त्रैगुण्यत्वंदुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति सर्वतःसं प्लुतोदकेमहतिउदपानेजलाशयेपुरुषस्ययावान्अर्थोयावत्स्नानपानादिकंप्रयोजनंघटमात्रजलनिर्वर्त्यंभवतिनकृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वर्त्यं तावानेवार्थोविजानतोव्युत्पन्नचित्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मबुभूषोःस

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्॥ ४५॥ यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्रा ह्मणस्यविजानतः॥ ४६॥ कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातिसंगोस्त्वकर्मणि॥ ४७॥ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंज य॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते॥ ४८॥

र्वेषुवेदेषुवेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्योभवति नकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानंस्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते एकेनजन्मनाकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात् ऐहिकेनजन्मांतरीयेणवाजपादिनाचित्तशुद्धौसत्यामुपनिषच्छ्रवणा न्निस्त्रैगुण्यतासंभवतीतिभावः वृद्धास्तुसर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेआत्मज्ञानेपुरुषस्यतावानर्थःकृत्स्नोपिभवतियावान्अनेककूपरूपोदपानस्थानीयेषुसकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषुभवति ब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामं तर्भावात् तथाचश्रुतिर्ज्ञानेसर्वकर्मफलांतर्भावंदर्शयति यथा कृतायविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेवैनंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदेति वक्ष्यतिच सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिस माप्यतइति गंगातुल्यज्ञानोदयात्प्रागेवकूपोपमानिकर्माणिकर्त्तव्यानीतिभावइतिव्याचख्युः अस्मिन्पक्षेपूर्वार्धेअनेकस्मिन्यथातथाभवतीतिपदचतुष्टयाध्याहारः यावान्तावान्पदयोरनुषंगश्चदार्ष्टांतिके द्रष्टव्यः॥ ४६ ॥ ननुममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनःशमएवेष्टस्तत्कथंमांयुध्यस्वेतिप्रेरयसीत्याशंक्याह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारोनज्ञाननिष्ठायां माफलेषुसंगोस्त्वित्यपकृष्यतेकर्मफलंस्वर्गपश्वा दिहेतुःकर्मसुप्रवर्त्तकंयस्यतादृशोमाभूः अकर्मणिकर्माकरणेपितवसंगोमास्तु॥ ४७ ॥ एतदेवविवृणोति योगस्थइति योगस्थःसन्संगंफलतृष्णांकर्तृत्वाभिमानंचत्यक्त्वाकर्माणिज्ञानार्थंकुरु हेधनंजय सि द्ध्यसिद्ध्योःकर्मफलस्यविविदिषादेःसिद्धावसिद्धौवासमोहर्षविषादशून्योभूत्वाकर्माणिकुर्वितिसंबंधः इदमेवसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वंयोगइत्युच्यते॥ ४८ ॥

इममेवबुद्धियोगंस्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेनक्रियमाणंबुद्धियोगात्पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणःदूरेण हिप्रसिद्धं अवरंअत्यंतनिकृष्टं अतोबुद्धौयोगरूपायांतत्फलभूतायांसांख्यरूपायांवातन्निमित्तंशर णंरक्षितारंआश्रयंवाईश्वरंअन्विच्छप्रार्थयस्वतत्प्रीत्यर्थंकर्माणिकुर्वित्यर्थः यतःफलहेतवःफलमेवहेतुःप्रवर्त्तकंयेषांतादृशाःफलतृष्णावंतःकृपणादीनाभवंति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिस कृपणइतिश्रुतेः॥४९॥किंच बुद्धीति बुद्धियुक्तःसमत्वबुद्धियुक्तोयोगायसमत्वबुद्धियोगाययुज्यस्वघटस्व योगःसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वबुद्धिःकर्मसुबंधकेष्वपिकौशलंबंधनिवर्त्तकत्वसंपादनं ननुबुद्धियुक्तःकर्म भिर्दुष्कृतंत्यजतु धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतेः सुकृतंतुसजातीयत्वात्तैर्दुष्परिहरमितिकथमुभेसुकृतदुष्कृतेजहातीत्युच्यते सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेतिप्राञ्चः अर्वाञ्चस्तुदुष्कृतत्यागमुक्तरीत्याभ्युपेत्यफलत्या गात्सुकृतत्यागोपिकर्मयोगिनोभवति दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्यानुत्पादात् यत्तुआपस्तंबोक्ताम्रवृक्षनिदर्शनेननांतरीयकंसुकृतफलमुक्तंनतत्फलत्वेनोपपद्यते नांतरीयकत्वादेव तस्मात्फलद्वा रामोक्षप्रतिबंधकेक्रियमाणेएवसुकृतदुष्कृतेकर्मयोगीजहातिज्ञानीतुसंचितेअपितेजहातीतितयोर्विशेषइत्याहुः ॥५० ॥ एतदेवाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ताःसमत्वबुद्धियुक्ताःक्रियमाणकर्मजंफलंत्यक्त्वाम नीषिणोमनोनिग्रहसमर्थाभूत्वाजन्मरूपेणबंधेनमुक्ताःसंतोऽनामयंनिरुपद्रवंपदंमोक्षाख्यंगच्छंति ॥ ५१ ॥ कदामनीषिणोभवंतीत्यतआह यदेति तेतवमोहइष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजन्यंवैचित्त्यं

दूरेणत्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय॥ बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः॥ ४९॥ बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःक र्मसुकौशलं॥ ५०॥ कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयं॥ ५१॥ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच॥ ५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदास्थास्यतिनिश्चला॥ समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि॥ ५३॥ ॥ अर्जुन उवाच॥ ॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव॥ स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिं॥ ५४॥

तदेवकलिलमिवकलिलंकालुष्यंबुद्धिगतंबुद्धिर्व्यतितरिष्यतिव्यतिक्रमिष्यति बुद्धिःप्रसन्नाभविष्यतितदाश्रोतव्यस्यशास्त्रभागस्यश्रुतस्यचनिर्वेदंवैराग्यंगंतासि अयंभावः मलिनायांबुद्धावसकृद्गृहीतस्या पिशास्त्रार्थस्यास्फुरणात्श्रोतव्यंश्रुतंचव्यर्थैवतद्वत्शुद्धायामपिबुद्धौसद्यःशास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्युभयथापितत्रनिर्वेदउचितः प्रसन्नाचबुद्धिर्नियहीतुंयोग्याभवतीतिश्रवणादिकंत्यक्त्वाध्याननिष्ठए वभवेदिति ॥ ५२ ॥ ननुबुद्धिप्रसादोपिकेनलिंगेनज्ञेयइत्यतआह श्रुतीति श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्नाआत्मानित्योऽनित्योवानित्योपिकर्ताऽकर्त्तावाअकर्त्ताप्येकोऽनेकोवेत्येवमादिसंशयग्र स्तासतीयदाअसंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकंश्रुतितात्पर्यविषयीभूतेब्रह्माद्वैतेनिश्चलापुनःकुतर्कैरनास्कंदनीयानिर्विचिकित्सापरोक्षनिश्चयवतीभूत्वासमाधौनिर्विकल्पकेप्रत्यगात्मनिअचलालयवि क्षेपशून्यास्थास्यतिस्थिराभविष्यतितदायोगंविवेकप्रज्ञांप्राप्स्यसि निश्चलसमाधिलाभएवबुद्धिप्रसादलिंगमितिभावः ॥५३ ॥ लब्धसमाधेःस्थितप्रज्ञापरनाम्नोलक्षणानिबुभुत्सुरर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्ये ति स्थिताप्रत्यगात्मनिप्रतिष्ठिताप्रज्ञायस्यतस्यस्थितप्रज्ञस्यसमाधिस्थस्यसमाधौस्थितस्यकाभाषाभाषणंवचनंकथमसौपरैर्भाष्यतेइत्येकःप्रश्नः स्थितधीःस्थितप्रज्ञःअर्थाद्व्युत्थितःसन्किंप्रभाषेतकथंवद तिकथमास्तेकथंवाव्रजतिविषयान्भुंक्तेइतिप्रश्नत्रयं ॥ ५४ ॥

एतेषांक्रमेणोत्तराण्याहभगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्रयान्येवकृतार्थलक्षणानितानिज्ञानसाधनानीतिमत्वाउपदिश्यंतेस्थितप्रज्ञलक्षणानितेषामकृतार्थेषुयत्नसाध्यत्वात्कृतार्थेषुस्वाभाविकत्वात् यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः भवंत्ययत्नतस्तस्यनतुसाधकरूपिणइति यदायंयोगीसर्वान्स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान्कामान्काम्यमानान्विषयान्प्रकर्षेणसमूलंजहातित्यजति कीदृशान्का मान् मनोगतान्मनस्येवसंकल्पविकल्पात्मकेस्थितान्नतुबहिः यथोक्तमक्षपादाचार्यैः दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति तत्रस्थूलानांकामानांत्यागएकांतसेवनमात्राद्भवतीतिसस्थवीयानेव वि लीनकरणग्रामस्यसमनस्कस्यजाग्रद्वासनामयाःस्वप्नेयेकामाःस्फुरंतितेषामपित्यागोभगवद्ध्यानादिरूपसद्वासनाभ्यासबलेनभवति येतूपसंहृतकरणस्यसंप्रज्ञातसमाधिकालेदिव्याःकामाःसंकल्पमात्रोपन तादहरविद्यादिषुप्रसिद्धास्तेषामपित्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेनभवति एवंत्रिविधान्कामान्त्यक्त्वाआत्मन्येवाखंडैकरसेआत्मनास्वेनैवस्वरूपानंदेनतुष्टोबाह्यविषयनिरपेक्षोयदाभवतितदायंस्थितप्र ज्ञइत्युच्यते ॥५५॥दुःखेषुशस्त्रपातादिषुदुःखसाधनेषुप्राप्तेष्वपिअनुद्विग्नमनाअचंचलमानाः वक्ष्यतिच यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यतइति सुखेषुसुखसाधनेषुस्रक्चंदनादिषुप्राप्तेष्वपिविगतस्पृहो निर्वृत्तिकत्वाद्भवति अतएववीताःरागभयक्रोधायस्मात्सतथा नहितस्यामवस्थायांरागादयोदुःखादयोवासंभवंति एवंविधःसमाधिस्थःस्थितधीःस्थितप्रज्ञउच्यते॥५६॥स्थितधीःकिंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह

श्रीभगवानुवाच॥ ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान्॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृ हः॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ ५६॥ यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७॥ यदासंहरतेचा यंकूर्मोंगानीवसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥ ५८॥ विषयाविनिवर्त्तंतेनिराहारस्यदेहिनः॥ रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्त्तते॥५९॥

यःसर्वत्रेति सर्वेषुधनदारदेहजीवनादिषुअनभिस्नेहः अभिस्नेहवान्हिधनदारादिषुविकलेषुसकलेषुवाऽहमेवविकलःसकलोऽस्मीतिदैन्यदर्पोपेतःपूर्वापरानुसंधानरहितोजल्पतिअयंतुनतथेतिभावः तथाशुभं प्राप्यनाभिनंदतिसंतुष्टोभूत्वाशुभप्रापयितारंनप्रशंसति तथाअशुभंप्राप्यनद्वेष्टिदुःखीभूत्वाअशुभप्रापयितारंननिंदतियस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥५७॥ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिवि षयेभ्यःप्रारब्धकर्मवशेनव्युत्थितोपियोगीद्वैतदर्शनादुद्विग्नःसन्निरोधसंस्कारप्राबल्यात्प्रीत्यासमाधिमनुतिष्ठन्नेवास्तेइत्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥५८॥ननुविषयेभ्यइंद्रियाणांनिवृत्तिश्चेत्स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हिसुप्ति मूर्च्छालयग्रहावेशादावपिसास्तीतिसर्वोपिस्थितप्रज्ञएवेत्याशंक्याह विषयाइति सत्यंदेहिनोदेहाभिमानवतोमूढस्यसुप्त्यादौनिराहारस्यइंद्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुंजानस्यविषयाविनिवर्तंतएव तथापिरसव र्जंरसोरागस्तद्वर्जंनिवर्त्तंते तदापिसूक्ष्मरूपेणरागोस्तिरागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नासौस्थितप्रज्ञइत्यर्थः अस्यैवपुनःपरंदृष्ट्वाआत्मानंसाक्षात्कृत्यनिराहारस्यशब्दादीनगृह्णतोरसोपिनिवर्त्ततेमूलाज्ञानदा हादित्यस्तिसुप्त्यादेःसमाधिस्थस्यचमहान्विशेषइतिभावः प्राञ्चस्तुरोगिणःकाष्ठतपस्विनोवामूढस्यापिविषयाननाहरतोरसवर्जंविषयाविनिवर्त्तंतेतस्यैवपरंदृष्ट्वास्थितस्यरसोपिनिवर्त्ततइतिव्याचख्युः ॥५९॥

किंच सुमादेरिंद्रियाणिश्रांत्यास्वयमेवलीयंते समाहितेनतुतानिकूर्मेणांगानीवस्वेच्छयासंकुच्यंते एतच्चात्यंतायाससाध्यमित्याह यततइति विपश्चितःशास्त्राचार्योपदेशवतोयततोपिसमाधिसिद्ध्यर्थंयतमान स्यापिपुरुषस्यइंद्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्थिरीक्रियमाणंकर्मीभूतंहरंतिविषयप्रवणंकुर्वंति यतःप्रमाथीनि यथाबहवश्चोरावनेएकंपुरुषंप्रमथ्यतस्यवित्तंहरंति एवमिंद्रियाणियततोमनोहरंति यतःप्रसभ मतिशयेनप्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यप्येवंतथापितानिनियंतव्यान्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह तानीति संयम्यवशीकृत्ययुक्तःसंनद्धोमत्परःअहमेवसर्वेषांप्रत्यगात्मापरःश्रेष्ठ्यादिभ्योबाह्ये भ्योदेहेंद्रियादिभ्यआंतरेभ्यश्चउत्कृष्टःप्रियतमोयस्यसमत्परःसन्नासीत हियस्मात्वशेआज्ञायां शेषंस्पष्टं ॥ ६१ ॥ यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमितिश्रुतौइंद्रि यमनोबुद्धीनांनिग्रहेपरमपदप्राप्तिरित्युक्तं तत्रउपसंहृतकरणस्यबाह्यान्शब्दादीनगृह्णतोमनोमात्रेणावस्थितस्ययोगिनोमनसोऽनिग्रहेकिंस्यादित्याह ध्यायतइतिद्वाभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतश्चिंतय तःपुंसःपुरुषस्यतेषुशब्दादिषुसंगःसंबंधोजायते बाह्यार्थेभ्योनिगृहीतान्यपिइंद्रियाणिमनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान्गृह्णंतीत्यर्थः ततःसंगात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषःसंजायते कामात्कुतश्चिद्धेतोःप्रतिहतादभि

यततोह्यपिकौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥ तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्र ज्ञाप्रतिष्ठिता॥ ६१ ॥ ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते॥ संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्र मः॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥ ६४ ॥

ज्वलनात्माक्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥ ततःक्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावोभवति ततःस्मृतिविभ्रमःशास्त्रार्थानुसंधानस्यविभ्रंशरूपंचलनंभवति स्मृतिभ्रंशात्बुद्धिनाशःशास्त्रार्थस्यनिश्चितस्यापिति रोधानंभवति तस्मिंश्चशास्त्रजेपरोक्षज्ञानेपिनष्टेपुरुषोनश्यतिपुरुषार्थायोग्योभवति योहितादृशःसनष्टएवेतिलोकेवदंति ॥ ६३ ॥ ननुविषयानध्यायतोपियोगिनोव्युत्थानेप्रमाणस्वाभाव्यादिंद्रियाणांवि षयेषुसंगोदुष्परिहरस्ततश्चोक्तरीत्यातस्यापिनाशप्रसक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेषेति विधेयात्माकिंकरीकृतमनास्तुआत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिंद्रियैःस्वामिनश्चित्तस्यकिंकरीकृतस्यकामक्रोधहीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैःविषयान्पथिपतिततृणादीनीवानास्थयाचरन्पश्यन्नपिपुमान्तत्रकामाद्यनुदयात्प्रसादंसंकल्पविकल्पपंकलेपप्रक्षालनेनमनसःस्वाच्छ्यंअधिगच्छति मनसःस्वाच्छ्यमेवप्रत्यगात्मनःस्वा च्छ्यंतस्यतद्गुणसारत्वात् अजितमनस्कमिवजितमनस्कंविषयसंगोनबाधतेऽतोमनोजयोवश्यंकर्त्तव्यइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

किंच चित्तस्यप्रसादेहिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानांकामाभावात्हानिःपरिहारोजायते कामानुदयेहेतुमाह प्रसन्नेति हियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयआशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेसु दृढोभवति तस्मिंश्चसतिप्राप्याभावान्नकामोदयइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ समनस्कानामिंद्रियाणामनिग्रहेदोषउक्तः बुद्धेरपर्यवस्थानेकोदोषइत्यतआह नास्तीति अयुक्तस्यश्रवणमननयोरनासक्तस्यबुद्धिर्ब्रह्मा त्मैक्यनिश्चयोनास्ति प्रमाणविषयासंभावनायाःप्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् तथाअयुक्तस्यासमाहितमनसोभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिप्रवाहोनास्ति मनसश्चांचल्येनबुद्धेरपिचांचल्यात् अभावयतोध्यानमकुर्वतःशांतिःसर्वदुःखोपरमश्चनास्ति चेतसोनवस्थितत्वेनदुःखावश्यंभावात् अशांतस्यानुपरतसर्वदुःखस्यसुखंप्रत्यगद्वयानंदात्मकंकुतोनकुतश्चित् दुःखित्वादेव आद्यमयुक्तस्येतिपदंयु जिर्योगेइत्यस्यरूपं द्वितीयंयुजसमाधावित्यस्य तस्माद्बुद्धेःपर्यवस्थानमावश्यकं ॥ ६६ ॥ तदभावेदोषमाह इंद्रियाणांहीति हियस्मादिंद्रियाणांचरतांस्वस्वविषयेप्रवर्त्तमानानां कर्मणिषष्ठी यत्रागादिक लुषितंमनःतान्यनुलक्षीकृत्यविधीयतेप्रवर्त्यते कर्मकर्त्तरिलकारः प्रवर्त्ततइत्यर्थः तत्इंद्रियानुसारिमनोऽस्यसाधकस्यप्रज्ञामात्मतत्त्वविषयांबुद्धिंहरति तस्यामनोनुसारित्वात् दृष्टांतःस्पष्टार्थः अन्येतुइं द्रियाणांमध्येयदिंद्रियमनुलक्षीकृत्यमनःप्रवर्त्ततेतदिंद्रियमस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञांहरतीतियोजयंति आत्मविषयांप्रज्ञांहृत्वामनोविषयविषयांकरोतीतिभाष्यमप्यालोचनीयं ॥ ६७ ॥ यततोह्यपीत्यत्रो

प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशां तस्यकुतःसुखं॥ ६६ ॥ इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः॥ इंद्रि याणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥ ६८ ॥ यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमी॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः॥ ६९ ॥

पक्रांतमर्थंबहुधाउपपाद्यउपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियाधीनंमनोमनोनुगाचप्रज्ञातस्मात्हेमहाबाहोयस्ययतेरिंद्रियाणिसर्वशःसर्वप्रकारेणस्वकारणेनमनसासहितानीतियावत् इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादि भ्योनिगृहीतानिभवंतितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि ॥ ६८ ॥ यदापंचावतिष्ठंतइत्युदाहृतश्रुतेस्तामाहुःपरमांगतिमित्येतंचतुर्थपादंव्याचष्टे यानिशेति सर्वेषांभूतानामज्ञानांयानिशेवनिशायस्यांमध्यंदिनेउलू काइवानंधाअप्यंधाएवसर्वेप्राणिनोभवंतितस्यांतस्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषिसंयमीइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहणशीलोयोगीजागर्त्तिइंद्रियादीनांदृक्शक्तिलोपेप्यनुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते तथाचश्रुतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वादिति यस्यामविद्याख्यायांनिशायांक्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्त्तिकायांसर्वाणिभूतानिजाग्रतिनिशीथेउलूकाइवस्वस्वव्यापारेप्रवर्त्तंते साअविद्यापश्यतोमुनेःआत्मदर्शनव तोयोगिनःप्रारब्धकर्मणाविदेहकैवल्यप्रतिबंधात्लेशतोनुवर्त्तमानाव्युत्थानकालेव्यवहरतोस्यगाढांधकारवतीनिशेवक्लेशकरीभवति अतिसुकुमाराहियोगिनोबाह्यव्यवहारादुद्विजंतेनराइवगाढांधकारेसं चारात् यथोक्तंयोगभाष्ये अक्षिमात्रकल्पोहिविद्वानल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजतइति अत्रवार्त्तिकानि कारकव्यवहारेहिशुद्धंवस्तुनवीक्ष्यते शुद्धेवस्तुनिसिद्धेचकारकव्यापृतिस्तथा काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः यानिशासर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयंहरिरिति बुद्धतत्त्वस्यलोकोयंजडोन्मत्तपिशाचवत् बुद्धतत्त्वोपिलोकस्यजडोन्मत्तपिशाचवदिति तदेवंकिमासीतेत्यस्योत्तरंयदासंहरतेचायमित्या दिनाएतदंतेनग्रंथेनस्थितप्रज्ञःसदासमाधिमनुतिष्ठन्परमांगतिंप्राप्यास्तइत्युक्तं ॥ ६९ ॥

ननुप्रजहातियदाकामानूइंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योनिगृहीतानीत्यादिनाऽसकृद्विषयाणांप्रहाणंतेभ्यश्चइंद्रियादीनांप्रत्याहरणमुक्तं तेनतेषामात्मनःपृथक्सत्त्वमस्तीतिसिद्धं नचनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्या तेषांबाधान्नतदस्तीतिवाच्यं इहेतिप्रतीच्येवतन्निषेधात् नहिइहभूतलेघटोनास्तीत्युक्तेघटस्यस्वरूपंनिषिध्यतेकिंतुतस्यभूतलसंबंधमात्रं तस्मात्कामानांपृथक्सत्त्वमस्त्यतोनाद्वैतसिद्धिरित्याशंक्यसदृष्टांतंप रिहरति आपूर्यमाणमिति प्रविशंतीभिरद्भिरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनुद्रिक्तं वृद्धिहीनत्वात् एवंनिर्गच्छंतीभिरद्भीरिच्यमानमप्यचलप्रतिष्ठमरिक्तंह्रासहीनत्वादित्यपिबोध्यं एवंविधंसमुद्रंयद्वत्आत्मप्र भवाआपःप्रविशंतितद्वत्यंपुरुषंकामैरापूर्यमाणंहीयमानंवाअचलप्रतिष्ठंनिर्विकारंवृद्धिह्रासहीनत्वात्आत्मप्रभवाःसर्वेकामाःप्रविशंतिसएवशांतिमोक्षमात्यंतिकंदुःखोपरमंप्राप्नोतिनतुकामकामीविषया र्थी अयंभावः कूटस्थादात्मनःसर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैवचलयइतिसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तेनकामानांप्रहाणंतेभ्यश्चेंद्रियाणांप्रत्याहरणंस्मर्यमाणंनतेषांपरमार्थतःपृथक्सत्त्वंसाधयति बहुप्रमाणविरोधात् किंतु पामरप्रसिद्धंपृथक्सत्त्वमभिप्रेत्यप्रहाणादिकमुक्तं प्रविलापनंत्वेवमेवव्याख्येयं यथाग्नयेपथिकृतेष्टाकपालंनिर्वपेदित्यादौनिर्वपतिनायागउच्यतेनतुश्रौतार्थमात्रंतद्वदिहापिज्ञेयं नेहनानास्तीत्यपीहपरिदृ

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत्॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी॥ ७०॥
विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति॥ ७१॥

श्यमानेप्रपंचेआत्मातिरिक्तंनानाकिमपिनास्तीत्येवंपरतयाव्याख्येयं तथाच आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादयःश्रुतिवादाःसंगच्छंते आत्मनिकल्पितस्यास्यतत्रैवनिषेधेनान्यत्रसत्त्वानुपपत्तेर्न कामामांपृथक्सत्त्वमस्तीतियुक्तएवसमुद्रदृष्टांतः यत्तुसमुद्रात्पृथग्गंगायाःसत्त्वमस्तीति तन्न कार्यकारणसत्तातिरिक्तसत्तायाअभावात् वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिकार्यस्यवागालंबनमात्रत्वश्रव णादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ७० ॥ प्रासंगिकीमाशंकांपरिहृत्यव्रजेतकिमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह विहायेति पूर्वोक्तान्त्रिविधान्कामान्विहाययश्चरतिविषयान्भुंक्तेनिस्पृहश्चयतोनिर्ममः ममतावान्हिइ दंममभूयादित्यन्यधनाद्यर्थंस्पृहांकरोति निर्ममोपिकुतः यतोनिरहंकारः नह्यहंकारशून्यस्यसुप्त्यादौममतादृष्टा तस्मादहंकारप्रविलयात्शांतिमोक्षंप्राप्नोति अत्रयःसर्वत्रानभिस्नेहइतिसर्वत्रयच्छब्ददर्शना त्साधनविधिपरएवायंग्रंथः अन्यथास्थितप्रज्ञस्यप्रकृतत्वात्तदनुवादार्थोयच्छब्दोनर्थकःप्राप्नोति लोकेपिहिपरस्वभावकथनेसएवंकरोतीतितच्छब्दएवप्रयुज्यतेनतुयच्छब्दः विधौतुयएवंकरोतिसइदंप्रा प्नोतीतिद्वयोरपिप्रयोगोदृश्यते लक्षणकथनार्थत्वेपितत्रतात्पर्याभावाद्विधावेवपर्यवस्यतीतिदिक् ॥ ७१ ॥

प्रतिपादितांकर्मयोगप्राप्यांसांख्ययोगनिष्ठांफलेनस्तुवन्नुपसंहरति एषेति एषास्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात्कथिताब्राह्मीब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मविदुच्यते ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेःतस्येयंब्राह्मीस्थितिर्निष्ठा एनांनिष्ठां प्राप्यनरोनविमुह्यतिपुनर्मोहंनप्राप्नोति अस्यामंतकालेपिस्थित्वेतिसकृज्ज्ञातापीयंफलवतीनतूपासनावच्चिराभ्याससापेक्षेत्युक्तं ब्रह्मऋच्छतिप्राप्नोति किंलोकांतरवत्गतिप्राप्यंब्रह्मनेत्याह निर्वाणमितिनिर्गतं वानंगमनंयस्मिन्प्राप्येब्रह्मणितन्निर्वाणं तथाचश्रुति नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिगतिमंतरेणप्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात्घटाकाशस्यमहाकाशत्वप्राप्तिवत्जीवस्यब्रह्मप्रा प्तिमाह अंतकालेपीत्यपिशब्दात्योब्रह्मचर्यादारभ्यात्रतिष्ठतिसब्रह्मनिर्वाणंकैमुतिकन्यायेनप्राप्नोतीतिगम्यते अस्याध्यायस्यार्थःसंगृहीतोमधुसूदनश्रीपादैः ज्ञानंतत्साधनंकर्मसत्त्वशुद्धिश्चतत्फलं तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितं ॥७२॥ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्य० मर्या० चतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभार० भगवद्गीताप्रकाशेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ पर्व०॥२६॥ ॥ ५ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेएषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिद्वेबुद्धीप्रदर्श्यव्यवसायात्मिकाबुद्धिरितिश्लोकेनसांख्यनिष्ठावतांपातशंकानास्तिकर्मयोगनिष्ठावतांतुसास्तीत्युक्त्वायावानर्थउदपानेइतिसांख्य

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति॥स्थित्वास्यामंतकालेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥ ७२ ॥ ॥इतिश्रीम० भी० श्रीमद्भ० सू० सांख्ययोगो नामद्वितीयोध्यायः॥ २॥ ॥पर्वणितुषड्विंशोध्यायः॥ २६॥ ॥ ५॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव॥ १॥ व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोहमाप्नुयां॥ २॥

निष्ठायांसर्वकर्मफलांतर्भावश्रवणात्तामेवप्रशमात्मिकांस्वाशयानुकूलांमन्वानोर्जुनउवाच ज्यायसीति हेजनार्दनकर्मणोनिष्कामकर्मयोगापेक्षयाबुद्धिःसांख्यनिष्ठालक्षणंज्ञानंज्यायसीप्रशस्ततराचेत्तेत वमतातत्तर्हिमांभैक्ष्यवृत्त्यापितुष्यंतंघोरेबंधुवधाख्येकर्मणिकिंकुतोहेतोर्नियोजयसिपुनःपुनर्युध्यस्वेतिवदन् ॥ १ ॥ ननुतवज्ञाननिष्ठायामनधिकारात्कर्मैवकुर्वितित्वांब्रवीमीत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेणअविविक्तेन इवशब्दोविविक्तेपिबुद्धिदोषात्अविविक्ततांगृह्णामीतिसूचयति तेनवाक्येनत्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेतिक्वचिद्वेदनिष्ठांत्याजयसि कर्मण्येवाधिकारस्तेइतितामेवचग्राह यसि तथानिर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्भवेतिनिवृत्तिमार्गमुपदिशसि धर्म्याद्धियुद्धात्श्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइतिप्रवृत्तिमप्युपदिशसि नह्येकेनमयायुगपदुभयंस्थितिगतिवदनुष्ठातुंशक्यं मतोमेममबुद्धिंमोहयसीववस्तुतस्तुममोहंनाशयितुंप्रवृत्तोसीतिइवशब्देनोच्यते तत्तयोर्मध्येयदेकंप्रधानंमद्योग्यंतत्निश्चित्यवदयेनानुष्ठितेनाहंश्रेयःकल्याणमाप्नुयां ॥ २ ॥

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति पुरापूर्वाध्यायेमयानिष्ठाएकैवप्रोक्तापरंतुसाद्विविधाद्विप्रकारा एकस्याएवब्रह्मनिष्ठायाःप्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेननतुब्रह्मप्राप्तयेपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमितिभावः हेऽनघविशुद्धांतःकरणमद्वचनस्यार्थंसम्यगालोचयेत्यर्थः तदेवप्रकारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानांप्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वंजानतामात्मानात्मविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थंयुज्यतेइतिज्ञानयोगःज्ञानोपायोवेदांतश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकस्तेनज्ञानयोगेनब्रह्मणिनिष्ठांपरिसमाप्तिंसांख्याःप्राप्नुवंतीत्यर्थः योगिनांसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यतइत्युक्तलक्षणयोगवतांकर्मयोगेनसंध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतमिहकर्मयोगपदार्थः तेनयोगिनोब्रह्मनिष्ठांप्राप्नुवंतीत्यर्थः अयंभावः इहजन्मनिजन्मांतरेवाईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैःकर्मभिर्विशुद्धसत्वोविवेकवैराग्यशमादिषट्कोपेतोमुमुक्षुःप्रत्यक्प्रवणचित्तःश्रवणमननाभ्यामेवकृतकृत्योभवति सचेत्श्रवणादेःप्रागसमाहितचित्तस्तर्हिनिदिध्यासनमस्यापेक्षितं अतएवसहकार्यंतरविधिःपक्षेणेतिसूत्रकृतानिदिध्यासनस्यपाक्षिकत्वमुक्तं

श्रीभगवानुवाच॥ ॥लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनां॥ ३॥

सोयंसांख्यमार्गः तथासर्वाणिकर्माणिपरमगुरावर्पयन्श्रवणमननात्मकंविचारमंतरेणैवकेवलंश्रद्धामात्रात्प्रतीचोनिर्विशेषब्रह्मरूपत्वंगुरुवाक्यतोनिश्चित्यासंभावनादिदोषरहितआचार्यान्निर्गुणब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्यकर्मच्छिद्रेषुसमाध्यभ्यासंकुर्वन्निष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपंसाक्षात्करोतिसोयंयोगमार्गः तेनऊहापोहकौशलंयेषामस्तितेसांख्याः येषांतन्नास्तितेयोगिनइति अतइयंद्विप्रकारानिष्ठानतुद्वेनिष्ठेइतिभ्रमितव्यं यथोक्तंवसिष्ठेन द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञानंचराघव योगोवृत्तिनिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणं असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचित्तत्त्वनिश्चयः प्रकारौद्वौततोदेवोजगादपरमःशिवइति चित्तादर्शनोपलक्षितस्यब्रह्मसाक्षात्कारस्यद्वौक्रमौ चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षेज्ञानमेवयथारज्जूरगादिसम्यगवेक्षणेनैवनश्यतितद्वत् तस्यसत्यत्वपक्षेयोगएव यथासत्यउरगोमंत्रादिनानिरुद्धप्रचारःस्वयमेवनश्यतितद्वच्चित्तमपियोगेननिरुद्ध्यमानंनश्यति तस्यनिरन्वयोच्छेदस्तुप्रारब्धकर्मांतेपक्षद्वयेपितुल्यइति ॥ ३ ॥

अनयोःप्रकारयोरंगांगिभावमाह नकर्मणामिति कर्मणांयज्ञादीनामनारंभादननुष्ठानात्नैष्कर्म्यंज्ञाननिष्ठांनाश्नुतेनप्राप्नोति विविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुत्यायज्ञादीनांविद्यांगत्वेनविधानात् ननुसन्न्यासप्राधान्यात्कर्मणांविविदिषांगत्वमत्रगम्यते तेनविविदिषायांयज्ञादिनासिद्धायामेतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिश्रुतेःप्रव्रज्यारूपमेवनैष्कर्म्यमिहज्ञाननिष्ठासाधनंग्राह्यं नज्ञानंनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यादाविवात्रतद्ग्राहकस्यपरमत्वविशेषणस्याभावात् ननुकर्मयोगजनितचित्तशुद्ध्यभावेकेवलात्संन्यासात्सिद्धिंसमधिगच्छतीतियोजनायांविप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयासंभवस्याभीष्टस्यसिद्धेःकिमितिनैष्कर्म्यशब्देननिष्ठागृह्यतइतिचेसत्यं गुणैःकर्मकार्यतइतिवाक्यशेषान्नैर्गुण्यहेतुकंमुख्यंज्ञानमेवेहनैष्कर्म्यपदार्थोनतुप्रव्रज्या विविदिषंतियज्ञेनेत्यत्रापिजिगमिषत्यश्वेनजिघांसत्यसिनेत्यादाविवतृतीयांतस्यधात्वर्थेनैवान्वयादश्वादीनांगमनादाविवयज्ञादीनांवेदनएवान्वयोज्ञेयः एतमेवेतिश्रुतिस्तुविविदिषासंन्यासाभिप्रायेणप्रवृत्ता एतंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिज्ञानपरिपाकार्थस्यजीवन्मुक्तिसुखार्थस्यवायाज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्यविद्वत्संन्यासस्यापिशास्त्रेदर्शनात् असंन्यासिनोज्ञानमेवनोत्पद्यतइतिप्राचामाग्रहोविक्षेपककर्मत्यागरूपसंन्यासविषयोनतुकाषायपरिधानमात्रविषयः गर्गीव्याधवासिष्ठादीनामतथाविधानामपिज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तांतावत् कर्मभिरशोधितचित्तस्यमंदबुद्धेःरागद्वेषादिग्रस्तस्यात्मानात्मविवे

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुते॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति॥ ४॥
नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत्॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः॥ ५॥
कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन्॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते॥ ६॥

कद्वाराचित्तरोधद्वारावानैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीतिपूर्वार्द्धार्थः नन्वभयंसर्वभूतेभ्योदत्वानैष्कर्म्यमाचरेदितिकेवलात्कर्मसंन्यासादपिनैष्कर्म्यसिद्धिःस्मर्यतेतत्कथमुच्यतेनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमस्तीतितत्राह नचेति कर्मजचित्तशुद्ध्यभावेकृतादपिसंन्यासान्नमोक्षसिद्धिः उदाहृतस्मृतिस्तुचित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया नहिरागादिग्रस्तःसर्वभूतेभ्यःसर्वात्मनाऽभयंदातुमीष्टेऽतोयुक्तमुक्तंनचसंन्यसनादेवेति ॥४॥ एतदेवप्रपंचयति नहीति अवशःकर्मजशुद्ध्यभावादजितचित्तःकश्चिदपिजातुकदाचित्समाधिकालेपिक्षणमपिअकर्मकृत्कर्माणिदुर्मनोरथादीनिअकुर्वन्हिप्रसिद्धंनतिष्ठति हियस्मात्सर्वोपिलोकःप्रकृतिजैर्गुणैःसत्त्वरजस्तमोभिःस्वभावप्रभवैःरागद्वेषादिभिर्वाकर्मकायिकंवाचिकंमानसिकंवाकार्यतेऽवश्यंतत्रप्रवर्त्यते ॥ ५॥ ननुसंन्यासपूर्वकंध्यानेनैवचित्तशुद्धिमपिसंपादयिष्यामिकिंकर्मभिरित्याशंक्याह कर्मेंद्रियाणीति योविमूढात्मारागाद्याक्रांतचित्तःकर्मेंद्रियाणिवागादीनिसंयम्यनिगृह्यआस्तेएकांतध्यानापदेशेनोपविशतिसमिथ्याचारः तस्यतदासननियमनादिकमाचरणंमिथ्याअलीकमेवनिष्फलत्वात् तत्रहेतुः इंद्रियार्थान्मनसास्मरन्निति यतःइंद्रियार्थान्शब्दादीन्श्रोत्रादिभिर्गृह्णातिमनसाचस्मरतिअतोमिथ्याचारःसविषयाश्चितयन्योगनिष्ठामात्मनोलोकेऽभिव्यनक्त्यतःकपटीत्यर्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्ध्युपायोनास्तीतिभावः ॥ ६ ॥

यस्तुपूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणःपुरुषधौरेयइंद्रियाणिमनसासहनियम्यरागद्वेषवियुक्तानिकृत्वाकर्मेंद्रियैःकर्मयोगंआरभतेहेअर्जुनसःकर्मफलेस्वर्गादावैहिकेवाशब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतोविशिष्यतेपूर्वस्मादधिकोभवतीत्यर्थः ॥ ७॥ नियतमिति यस्मादेवंतस्मात्त्वंनियतंसंध्योपासनादिकमेवकुरु यद्वा नियतंनियमेनत्वंकर्मनित्यकाम्यसाधारणंयत्पापनिवर्त्तकत्वभावंतत्तदेवकुरु हियस्मात्अकर्मणःसकलकर्मेंद्रियनिग्रहेणतदकरणात्चित्तजयशून्यात्कर्मैवज्यायःप्रशस्ततरं अपिचतेतवक्षत्रियस्यअकर्मणःसत्यामपिचित्तशुद्धौसर्वकर्मत्यागिनःशरीरयात्रादेहव्यवहारोनप्रसिद्ध्येत् भैक्ष्यचर्यायामनधिकारात् ब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिसंन्यासविधायकेवाक्येराजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजपदवद्ब्राह्मणपदस्यविवक्षितस्वार्थत्वात्चत्वारआश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवैश्यस्येतिस्मृतेश्च अन्यत्राप्युक्तंपारिव्राज्यंप्रकृत्य मुखजानामयंधर्मोवैष्णवंलिंगधारणं बाहुजातोरुजातानांनायंधर्मोविधीयतइति॥८॥ ननुकर्मणाबध्यतेजंतुरितिकर्मणांबंधकत्वस्मृतेःकथंमुमुक्षुंमांतत्रनियोजयसीत्याशंक्याह यज्ञार्थादिति यज्ञःपरमेश्वराराधनं यजदेवपूजायामितिधात्वर्थानुगमात् तदर्थं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेर्विष्णुर्वातदाराधनार्थंयत्कर्मततोन्यत्रकर्मणिस्वर्गाद्यर्थेप्रवृत्तोयंलोकःकर्मबंधनःकर्मणाबध्यतेनत्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थंईश्वराराधनार्थंकर्मवर्णाश्रमोचितंहेकौंतेयमुक्तसंगःफलाभिलाषशून्यःसन्समाचरसम्यक्कुरु ॥९॥ एतदेवार्थवादे

यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७॥ नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिद्ध्येदकर्मणः॥ ८॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगःसमाचर॥ ९॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक्॥ १०॥ देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११॥ इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥ १२॥ यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः॥ भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३॥

तद्द्रढयति सहेति यज्ञैःसहेतिसहयज्ञाः वोपसर्जनस्येतिपक्षेसादेशाभावः कर्माधिकृताइतियावत् प्रजास्त्रैवर्णिकाः अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसवोवृद्धिस्तांलभध्वं एषयज्ञोवोयुष्माकमिष्टकामधुक्इष्टार्थपूरकोस्तु ॥१०॥ इष्टार्थपूरकत्वमेवाह देवानिति भावयततर्पयत अनेनदेवतापूजात्मकेनयज्ञेनवःयुष्मान्भावयंतुवृष्ट्यादिदानेनपरस्परंभावयंतोदेवाश्चयूयंचश्रेयःपरंप्राप्स्यथ॥११॥ किंच इष्टान्पुत्रपश्वादीन्वःयुष्मभ्यं एभ्योदेवेभ्यस्तद्दत्तानेवव्रीहिपश्वाज्यादीन्अप्रदायअदत्वादेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकंयागंनित्यनैमित्तिकरूपंवैश्वदेवाग्निहोत्रजातेष्ट्यादिरूपमकृत्वेत्यर्थः अदत्वायोभुंक्तेसस्तेनएव ॥१२॥ येतुयज्ञशिष्टाशिनःवैश्वदेवादिशेषान्नभोजनशीलाःसंतःऋणापाकरणात्तेमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैःप्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैःपंचसूनानिमित्तैर्वा येत्वात्मकारणात्स्वार्थमेवपचंतिनतुपंचमहायज्ञार्थंतेपापाःस्वयंपापरूपाएवसंतःपापमेवभुंजते तथाचस्मृतिः कंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतीति पंचसूनाकृतंपापंपंचयज्ञैर्व्यपोहतीतिच श्रुतिश्च इदमेवास्यतत्साधारणमन्नंयदिदमद्यतेसयएतदुपास्तेनसपाप्मनोव्यावर्त्ततेमिश्रंह्येतदिति मंत्रवर्णोपि मोघमन्नंविंदतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइत्सतस्य नार्यमणंपुष्यतिनोसखायंकेवलाघोभवतिकेवलादीति ॥ १३॥

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्त्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नाद्रेतोरूपेणपरिणतात्भूतानिप्राणिशरीराणिभवंति अन्नंचपर्जन्यात् एतत्प्रसिद्धमेव यज्ञाद्भवतिपर्जन्यः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेः यज्ञोदेवताराधनजोधर्मः कर्मभ्योयागहोमदानादिभ्यःसमुद्भवतीतिकर्मसमुद्भवः ॥१४॥ कर्मब्रह्मोद्भवंवेदोद्भवं वेदएवधर्मेप्रमाणंनतुपाखंडादिप्रणीतागमः ब्रह्मवेदोपिअक्षरसमुद्भवं अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवोत्पन्नोऽतोनतत्रभ्रमविप्रलंभकत्वादिदोषाक्रांतपाखंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकास्तीतिभावः यस्मादेवंतस्मात्सर्वस्मिन्देशेकालेचवर्त्तमानंब्रह्मवेदः एतेनवेदस्यनित्यत्वंशब्दस्यविभुत्वंचदर्शितं नित्यंनियमेनयज्ञेप्रतिष्ठितंतात्पर्येणपर्यवसन्नं ॥१५॥ भवत्वेवंततःकिंफलितमित्यतआह एवमिति भूतानामादौवेदाधिगमस्ततःकर्मानुष्ठानंततोदेवानांतृप्तिस्ततोवृष्टिस्ततोन्नंततोभूतानिनेषांवेदाधिगमइत्येवंरूपंचक्रमिवचक्रंनिरंतरमावर्त्तमानंजगद्यात्रानिर्वाहकंनानुवर्त्तयतिनानुतिष्ठतिसःअघायुःपापजीवनः इंद्रियारामोनतुधर्मारामआत्मारामोवा मोघंव्यर्थंदंशमशकादिवत्जीवति यस्त्वेतदनुवर्त्तयतिसजगदुपकारकोधन्यइतिभावःतथाचश्रुतिः अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकःसयज्जुहोतियद्यजतेतेनदेवानांलो

**अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः॥ यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवं ॥
तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितं॥ १५॥ एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्त्तयतीहयः॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति॥ १६॥
यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते॥ १७॥**

कोथयदनुब्रूतेतेनऋषीणामथयत्पितृभ्योनिपृणातियत्प्रजामिच्छतितेनपितृणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयदेभ्योशनंददातितेनमनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनांयदस्यगृहेषुश्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्यउपजीवंतितेनतेषांलोकइति ॥ १६॥ एवमीश्वरेणवेदयज्ञपूर्वकंजगच्चक्रंप्रवर्त्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं अस्याननुवर्त्तनेचमहान्प्रत्यवायउक्तः सब्रह्मविदमपिस्पृशेदितिसंभाविताशंकांपरिहरति यस्त्विति आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्यनतुस्त्र्यादौसतथा नन्वात्मनिप्रीतिःप्राणिमात्रस्यानौपाधिकीअस्तिप्रत्युततदर्थत्वेनैवस्त्र्यादिष्वपिप्रीतिर्भवतीत्यतउक्तं आत्मतृप्तइति आत्मनैवपरमानंदरूपेणतृप्तोनमिष्टान्नादिना ननुमंदाग्निरपिस्त्र्यादौनरमतेनापिमिष्टान्नेनतृप्यतिअतउक्तं आत्मन्येवचसंतुष्टइति मंदाग्निर्हिधातुवृद्धिजाठरोद्दीपनंचकामयमानऔषधाद्यर्थमितस्ततोधावतिनत्वात्मन्येवतुष्यतिविद्वांस्तुरतितृप्तितुष्टीरात्मनैवानुभवतिनस्त्र्यन्नधनादिभिरितितस्यकार्यंकर्त्तव्यंकिमपिनास्ति क्रियाप्राप्यस्यकस्यचिदप्यर्थस्याभावात् ॥ १७॥

एतदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेःकृतेनकर्मणाअर्थःप्रयोजनंनास्ति स्वर्गादौलिप्साभावात् मोक्षस्यचाक्रियासाध्यत्वात् नास्यकृतःकृतेनेतिश्रुतेः अकृतोमोक्षःकृतेनकर्मणानास्तीतिश्रुत्यर्थः अकृतेनविरुद्धक र्मणापिअर्थोनरकादिरस्यनास्ति अत्रकृताकृतशब्दौमित्रामित्रपदवत्परस्परविरुद्धार्थवाचितयापुण्यपापवचनौ येतुअकृतेनेतिभावेनिष्ठा नित्याकरणात्गर्हितत्वरूपोवाप्रत्यवायप्राप्तिरूपोवाकश्चनार्थो विदुषोनास्तीतिव्याचक्षते तेषामप्यभावात्भावोत्पत्तेरनभ्युपगमान्नित्यानांकालेयदन्यदविहितंक्रियतेततएवप्रत्यवायोत्पादोवक्तव्यइतिघट्टकुट्यांप्रभातदृत्तांतआपद्यते अत्रोपपत्तिमाह नचेति चोहेतौ य स्मात्आत्मरतेःसर्वभूतेषुचेतनाचेतनेषुउत्तममध्यमाधमेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयःसुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसंबंधोनास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषःपुण्यपापफलसंबंधोनास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मान्निष्कामस्यकर्मलेपोनास्तितस्मात्त्वमपिअसक्तःफलासक्तिशून्यःसततंसर्वदाकार्यंअवश्यकर्त्तव्यंकर्मनित्यनैमित्तिकंसमाचर हियस्मात्असक्तःकर्माचरन्परंमोक्षंसत्त्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति ॥ १९ ॥ अ त्रशिष्टाचारंप्रमाणयति कर्मणेति कर्मणैवसहसंसिद्धिंश्रवणादिसाध्यांज्ञाननिष्ठांगंतुंआस्थिताःप्रवृत्ताःजनकादयस्त्वादृशाःक्षत्रियाःनतुसंन्यासेन ननुशुद्धचित्तस्यममनास्तिकर्मापेक्षेत्याशंक्याह लोकेति लोकस्यसंग्रहःस्वधर्मेप्रवर्त्तनं ननुस्वप्रयोजनाभावेपिकेवलंलोकसंग्रहार्थंचेत्कर्मकर्त्तव्यंतदाविदुषांब्राह्मणानामपिसंन्यासोनस्यात् यतीनेवसंन्यासधर्मान्ग्राहयितुंतेषांसंन्यासइतिचेन्नेत्अर्जुनेपिनतद्वंद्वा

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८॥ तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोति पूरुषः॥ १९॥ कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि॥ २०॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः॥ सयत्प्रमाणंकुरु तेलोकस्तदनुवर्त्तते॥ २१॥ नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन॥ नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदिह्यहंनवर्त्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः॥ म मवर्त्मानुवर्त्ततेमनुष्याःपार्थसर्वशः॥२३॥ उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहं॥ संकरस्यचकर्त्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः॥२४॥ सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोय थाकुर्वंतिभारत॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं॥ २५॥

रितमस्ति ननुक्षत्रियस्यसंन्यासेधिकारोनास्तीतिचेत्लिंगधारणेधिकाराभावेपिभरतऋषभादिवद्विक्षेपकर्मत्यागमात्रेधिकारात् वार्त्तिके सर्वाधिकारविच्छेदिज्ञानंचेदभ्युपेयते कुतोधिकारनियमोव्युत्थाने क्रियतेबलादितिविद्वत्संन्यासेक्षत्रियादेरपिअधिकारस्यसाधितत्वात् अतोलोकसंग्रहोनमुख्यंकर्मप्रयोजनमितिचेत्सत्यं नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यमितिस्वदृष्टांतेनाधिकारिकत्वादर्जुनएवैवंनियोज्यतेनक्षत्रिय मात्रमितितुष्यतुभवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ कर्मणिवर्त्तेएवअहंकर्मकरोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यहंकर्मणिनवर्त्तेयंतर्हिमनुष्याःममैववर्त्मानुवर्त्ततेअनुवर्त्तेरन्कर्मनकुर्वीरन्नित्यर्थः अतंद्रितोऽनलसः सर्वशःसर्व प्रकारैः ॥ २३ ॥ ततश्चकिमित्यतआह उत्सीदेयुरिति यद्यदाचरतीत्यादेरपराग्रोजना नकेवलंलोकसंग्रहंपश्यन्कर्त्तुमर्हसिअपितुश्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथाचममश्रेष्ठस्ययादृशआचारस्तादृश एवमदनुवर्त्तिनात्वयानुष्ठेयःनस्वातंत्र्येणान्यइत्यर्थः कीदृशस्तवाचारोयोमयानुवर्त्तनीयइत्याकांक्षायांनमेपार्थेत्यादिभिस्त्रिभिःश्लोकैस्तत्प्रदर्शनमितिमधुसूदनश्रीपादाः ॥ २४ ॥ यदिमादृशएवत्वंकृता र्थोसितथापिपरानुग्रहार्थंकर्माणिकुर्वित्याह सक्ताइति कर्मणिकर्मफले कुर्वंतिकर्माणीतिशेषः असक्तइतिच्छेदः ॥ २५ ॥

विद्वान्अज्ञानांकर्मस्वासक्तानांबुद्धिभेदंबुद्धेश्चालनंनजनयेत्नोत्पादयेत्किंतुतान्सर्वाणिकर्माणिजोषयेत्सेवयेत् कथं युक्तआदृतोभूत्वासमाचरन् ॥ २६ ॥ अविद्वान्कथंकर्मसुसज्जतइत्यतआह प्र कृतेरिति प्रकृतेःपारमेश्वर्याःसत्वरजस्तमोगुणात्मिकायादेवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतिप्रसिद्धायाःशक्तेर्गुणैःकार्यकारणसंघातात्मकैःक्रियमाणानिकर्माणिअहंकारेणस्वस्मिन्नध्यस्तेनविमूढःतदीया न्कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेनपश्यन्आत्मनश्चअसंगानंदसंविद्रूपतामपश्यन्आत्माअहंकारेणविमूढश्चासावात्माचेतिविग्रहः अहंकर्माणिकर्मणांकर्त्तेतिमन्यतेकर्त्रध्यासेन कर्ताहमितितृन्प्रत्ययस्तेननलोका व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिषष्ठीनिषेधः अन्यथातृच्प्रत्ययेकर्मणांकर्त्ताहमितिषष्ठ्याभाव्यं॥२७॥ एवंसक्तस्यकर्माचरणंप्रदर्श्यासक्तस्यतत्प्रदर्शयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोःगुणविभागस्यकर्मवि भागस्यचतत्त्वविदितिभाष्यं नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यआत्मनोविभागः नाहंकर्मात्मकइतिकर्मभ्यश्चात्मनोविभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वंवेत्तीतिश्रीधरः मधुसूदनस्तुगुणाःदेहेंद्रियांतःकरणानिअहं कारास्पदानि कर्माणिचतेषांव्यापारभूतानिममकारास्पदानि गुणकर्मेतिद्वंद्वैकवद्भावः विभज्यतेसर्वेषांजडानांभासकत्वेनपृथक्भवतीतिविभागःस्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसंगआत्मा गुणकर्मचविभागश्चेतिद्वंद्वः तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वंयोवेत्तिसःगुणाःकरणात्मकाःगुणेषुविषयेषुवर्त्ततेइतिमत्वानसज्जतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोतीत्यर्थः गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्वविदितिपक्षेगुणकर्मणोरित्येवसिद्धेविभागपदं

नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनां॥ जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन्॥ २६॥
प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥ २७॥
तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः॥ गुणागुणेषुवर्त्ततइतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥

व्यर्थमिति यद्वायस्तत्त्ववित्सगुणाःगुणेषुवर्त्ततइतिमत्वागुणविभागेकर्मविभागेचनसज्जतेइतियोजना गुणानांसत्त्वरजस्तमसांविभागोबुद्ध्यहंकारज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियविषयरूपेणविभज्यावस्थानंतस्मिन्नस ज्जतेइदमहमितिनमन्यते तथाहि शरीरेगौरेऽहंगौरोस्मिहस्ताभ्यामात्तेमयेदमात्तमितिचक्षुषादृष्टेमयेदंदृष्टमितिअहंकारेणाभिमतेममेदमित्यभिमन्यते बुद्धौविक्रियमाणायामहंसुखीतिचसर्वेषुबुद्ध्यादिषुवि भज्यगृह्यमाणेष्वपिप्रत्येकंप्रत्यक्त्वमध्यस्याहमिदमितिममेदंकर्मेतिचमन्यते एतेनकर्मविभागोप्यावश्यकत्वेनव्याख्यातः अन्यथाचिदात्मन्येवआदानादिकर्तृत्वंदुःखादिमत्त्वंचापतति अयंचकर्मविभागः श्रुत्यापिदर्शितः अंधोमणिमविंदत् तमनंगुलिरावयत् अग्रीवःप्रत्यमुंचत् तमजिह्वोअसश्चतेति अंधःस्वयंप्रकाशहीनोपिचक्षुरादिर्मणिंरूपादिकंविषयमविंदत्प्रकाशयति अनंगुलिःकाष्ठलोष्ठादिवत्जडत्वात् स्वयंकर्मकर्तुमशक्तोपिपाण्यादिःआवयत्आसीव्यत्विषयंउपादत्ते अग्रीवःछिन्नशिरस्कवन्निर्जीवोहंकारस्तंप्रत्यमुंचत्ग्रीवायांधारयतिमयेदंलब्धमितिमन्यते अजिह्वोधीधातुःजडत्वात्स्वयंस्वगतसुखदुः खयोःपटइवस्वगतरूपादेःप्रकाशनेअसमर्थोपिअहंसुखीदुःखीतिचानुभवति तथाचआत्मानात्मनोर्याथात्म्यज्ञोव्यावृत्तेष्वहंकारादिषुतत्कर्मसुचाभिमानादिषुकुसुमेषुसूत्रमिवानुवर्त्तमानमात्मानंतेभ्यःपृथ क्भूतंजानन्गुणाधीचक्षुरादयोगुणेषुदुःखरूपादिषुवर्त्ततेनत्वात्मेतिमत्वानसज्जतेऽहमेवहस्तादिसंघातरूपोममैवेदमादानादिकंकर्मेतिनसक्तोभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवंसक्तासक्तयोःकर्माणिविभज्यसक्तकर्मानूवादपूर्वकंनबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानामित्युपक्रांतमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणैरहंकारादिभिःस्वस्मिन्नध्यस्तैःसंमूढाःएकीभावेनअभेदाध्यासेनमूढास्तुप्रकृतेःप्रकृति संबंधिषुगुणेषुदेहादिषुकर्मसुगमनादिषुचसज्जंतेअहमयंब्राह्मणोममैवेदंयज्ञादिकंकर्मेतिसज्जंतेसक्ताभवंतितानूमूढत्वात्अकृत्स्नविदःआत्मज्ञानहीनान् आत्मविद्धिकृत्स्नवित् आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेन मत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमितिश्रुतेः मंदान्शास्त्रार्थग्रहणासमर्थान्कृत्स्नवित्आत्मविन्नविचालयेत्कर्मनिष्ठातोनप्रच्यावयेत् तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैःसंमूढाःगुणानांकर्मसुसज्जंतइतिप्राचांयोजना ॥ २९ ॥ मयीति त्वंतुअज्ञोमुमुक्षुश्चमयिसर्वांतर्यामिणिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्यअध्यात्मचेतसाआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तंशास्त्रंअध्यात्मंतत्रप्रवणेनचेतसा शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपीसमासः आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः ईश्वरप्रेरितोहंकरोमीत्यनयाबुद्ध्यानिराशीःफलमनिच्छन्निर्ममोलब्धेममत्वाभिमानशून्यश्चभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरोविशोकःसन् ॥ ३० ॥ येमइति येन्येपित्वादृशाःमेममतं असक्त्याकर्मानुष्ठानंअनुतिष्ठंतिअनुवर्त्तंतेमानवाःश्रद्धावंतःअनसूयंतःअत्रदोषमपश्यंतःतेपिस्वकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैःमुच्यंते ॥ ३१ ॥ विपक्षेदोषमाह येत्विति सर्वशब्दईश्वरवाची सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्व इतिनिर्वचनात् तस्यज्ञानेविषयेविशेषेणमूढान्पारोक्ष्येणापितेईश्वरमजानंतोदेहमात्रनिष्ठास्तान्नष्टान्स्वर्गापवर्गभ्रष्टान्अचेतसःविवेकशून्यान् ॥३२ ॥ ननुतेचेत्तवमतंनानुतिष्ठंतितर्हिकथंतवांतर्यामित्वमि

प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु॥ तानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेत्॥ २९॥ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरः॥ ३०॥ येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेपिकर्मभिः॥ ३१॥ येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतं॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः॥ ३२॥ सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति॥ ३३॥ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौव्यवस्थितौ॥ तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ॥ ३४॥

त्यतआह सदृशमिति स्वस्याःप्रकृतेःस्वकीयस्यप्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्यसदृशमनुरूपंज्ञानवानपिचेष्टतेकिमुमूर्खः पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् तस्मात्प्रकृतिंयांतिअनुसरंतिभूतानिप्राणिनस्त त्रममवान्यस्यवानिग्रहःकिंकरिष्यतिनकिमपि अहमपिपूर्वकर्मापेक्षयैवतान्प्रवर्त्तयामीतिभावः॥ ३३ ॥ एवंतर्हिपुरुषस्यस्वातंत्र्याभावाद्विधिनिषेधशास्त्रंव्यर्थमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रिय स्येतिद्विर्वचनंवीप्सायां प्रतींद्रियंस्वेस्वेर्थेशब्दादौवचनादौचविषयेरागद्वेषौअनुकूलेरागःप्रतिकूलेद्वेषश्चव्यवस्थितौनित्यसंबद्धौ तत्रतयोर्वशंनागच्छेदितिशास्त्रस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्यचतदनुष्ठानेस्वातंत्र्यमस्ति हियतःतौरागद्वेषावेवास्यप्राणिनःपरिपंथिनौविरोधिनौदृष्टद्वारेणप्रवर्त्तकत्वात्नतुप्रकृत्यनुसारीईश्वरोस्यपरिपंथी तस्यवैषम्यादिदोषापत्तेः अयंभावः यथाह्यस्तनेनस्वाज्ञोल्लंघनजेनापराधेनकुपितोराजा ऽपराधिनंहिनिगडादौनिग्रहीतुंस्वीयान्भटान्प्रवर्त्तयतिसएवाद्यतनेनदानमानेनप्रसादितएनंतेषामेवभटानामाधिपत्येनियुंक्ते एवंपूर्वकर्मानुसारीईश्वरोरागादिद्वारापुरुषंबाधमानोपिविधिप्रतिषेधशास्त्रानुसा रिणातेनैवभक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितःएनंरागादिजयेनियुंक्तेतस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यनानर्थक्यं पुरुषस्यस्वातंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरेवैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति॥ ३४ ॥

यस्मादेवंतस्मात्श्रेयान्प्रशस्ततरःस्वधर्मः स्वस्यवर्णाश्रमानुरूप्येणईश्वरेणविहितत्वात् विगुणोहिंसादिमिश्रोपिकिंचिदंगहीनोपिपरधर्मात्हिंसादिदोषरहितपरधर्मापक्षयास्वनुष्ठितात्सर्वांगोपसंहारेणस म्यगनुष्ठितादपिसएवश्रेयान् स्वधर्मेयुद्धादौनिधनंमरणमपिश्रेयः विहितत्वात् परस्यधर्मोभैक्षचर्यादिर्भयावहः क्षत्रियस्यतवनिषिद्धत्वात् तस्मात्स्वतंत्रेणत्वयास्वधर्मएवानुष्ठेयइतिभावः॥ ३५॥ ईश्वरोध र्माधर्मौरागद्वेषौवापुरुषस्यप्रवर्त्तकौभवतइत्यात्मनोऽस्वातंत्र्यमन्वानोर्जुनउवाच अथकेनेति केनईश्वरादीनामन्यतमेनान्येनवाप्रयुक्तःप्रवर्तितःसन्नयंपुरुषःपापमनिष्टंचरतिकरोति अनिच्छन्नित्यनेनराग द्वेषयोःप्रवर्त्तकत्वंनिरस्तं सतिहिरागेइच्छाभवति अतइच्छायाअभावाद्रागाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वेतन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्त्तकत्वंततश्चतत्सापेक्षस्यईश्वरस्यापीतिसर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मु ख्यंप्रवर्त्तकंयत्तद्वाच्यमित्यर्थः बलादिवनियोजितःविष्टिगृहीतइवेत्यर्थः ॥३६॥ अत्रोत्तरंकाममयएवायंपुरुषइत्यादिश्रुतिसिद्धंभगवानुवाच कामएषइति एषप्रसिद्धःकामःसोकामयतजायामेस्यादथप्र जायेयाथवित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीयेतिश्रुतेरिदंमेभूयादिदंमेभूयादितितीव्राभिलाषहेतुभूतश्चेतसोऽनवस्थितत्वापादकोवृत्तिविशेषःसचचेतोरूपएव कामःसंकल्पइत्युपक्रम्यैतत्सर्वंमनइत्युपसंहारात् सएष कामःकेनचिन्निमित्तेनप्रतिहतःक्रोधरूपेणपरिणमतेऽतःक्रोधोभिज्वलनात्माप्येषएवतमेनमिहशरीरेंतःस्थितंवैरिणंविद्धि कुतोवैरी यतःरजोगुणसमुद्भवःरजोरंजनात्मकःप्राकृतोगुणस्तस्यगुणौकार्यभूतौतृ

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात्॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः॥ ३५॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥अथकेनप्रयुक्तोयंपापंचरतिपूरुषः॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः॥३६॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः॥ महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणं॥३७॥ धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतं॥ ३८॥ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा॥ कामरूपेणकौंतेयदुष्पूरेणानलेनच॥ ३९॥

ष्णासंगौतावेवउद्भवोयस्यसः रजःकार्यत्वात्दुःखैकफलोयमतोवैरी यद्वारजोगुणस्यलोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्यसमुद्भवोयस्मात् ननुविषयाभिलाषात्मकःकामोविषयार्पणेनशाम्यतिविषयस्यदौर्लभ्यनिश्चये स्वतएववानिवर्त्ततेअंधइवरूपदर्शनाभिलाषादित्याशंक्याह महाशनोमहापाप्मेति महत्दातुमपारणीयंअशनमस्यसतथा यथोक्तं नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभि वर्धतेइति यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः नालमेकस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंव्रजेदिति तथामहापाप्माअत्युग्रः सहिसहस्रशःप्रबोधितोपिननिवर्त्ततेतद्धृदयमपिदुश्चिकित्स्यः महाशनत्वान्नायंवैरीदा नसाध्यः नापिसामभेदसाध्यः अत्युग्रत्वात् अतोहंतव्यएवेति॥३७॥ अस्यवैरित्वमेवविवृणोति धूमेनेत्यादिना उल्बेनगर्भवेष्टनेनजरायुणा तेनकामेनइदंवक्ष्यमाणंज्ञानमावृतं आवरणीयस्यत्रैविध्यात्तदनु गुणंदृष्टांतत्रयंज्ञेयं॥३८॥ आवृतमिति ज्ञानंअंतःकरणसत्त्वं ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेः एतेनकामेनरजोगुणात्मकेनआवृतं ज्ञानिनःअंतःकरणविशिष्टस्यप्रमातुर्नित्यवैरिणाकामरूपेणदुष्पूरेणपूरयि तुमयोग्येन अयंहिपूर्यमाणोऽनर्थानेवप्रसवेत् अनलेन अथापिपूर्यतेचेत्अनलःनास्त्यलंपर्याप्तिर्यस्यसतथातेनानलेन नह्यनलःकाष्ठैस्तर्पयितुंशक्यःकिंतुवर्धतएवतद्वदयमपीत्यर्थः अयंभावः अंतःकरणस त्वंहिवह्निवत्प्रकाशात्मकंतत्सहजेनकामेनवह्निरिवधूमेनावृतंचेत्प्रमातारमनर्थेपातयति अन्यथातदेवस्वभावशुद्धत्वात्विवेकवैराग्योपगंभूत्वातमुद्धरेत् अतोयंकामोज्ञानिनोनित्यवैरीति॥ ३९ ॥

किंच इंद्रियाणीति अयमर्थः इंद्रियमनोबुद्धयोहिकामेनाधिष्ठिताबाह्यार्थप्रवणाभवंति तैश्चतथाभूतैरयंकामोज्ञानंचिदाकाशरूपमादर्शतलप्रख्यं यत्रयोगिनोव्यवहितंविप्रकृष्टमतीतमनागतंवापश्यंति यथोक्तमाचार्यैः विश्वंदर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यंनिजांतर्गतंपश्यंत्यात्मनीति निजांतर्गतंशरीरांतर्गतं आत्मनिहार्दाकाशाख्येब्रह्मणि तत्मलेनादर्शमिवावृत्यदेहिनंदेहाभिमानिनंविशेषेणमोहयति विशब्दात्दे हाभिमानशून्यंयोगिनमपिव्युत्थानावस्थायांकिंचिन्मोहयतीतिगम्यतइति अक्षरयोजनास्पष्टा ॥४०॥ तस्मादिति यस्मादिंद्रियाण्यस्याधिष्ठानंसामंतस्येवगिरिदुर्गादिकंतस्मात्तान्येवनियम्यवशीकृत्यए नंकामंहिनिश्चयेनप्रजहिप्रकर्षेणनाशय गिरिदुर्गादीन्स्वायत्तीकृत्येवतत्स्थंसामंतंघ्नंतिराजानस्तद्वत् हंतव्यत्वेहेतुःपाप्मानमत्युग्रं तत्रापिहेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्यशास्त्राचार्योपदेशजस्यपरोक्ष स्यविज्ञानस्यनिदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्यचनाशनं ॥४१॥ नकेवलंबाह्येंद्रियजयेनैवकृतार्थत्वंकिंतुमनोबुद्ध्योरपिजयःकर्तव्यःकामस्यसमूलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्यसामंतस्येवाभ्यंतरप्राका रद्वयजयेन अतोमनोबुद्ध्योर्जयार्थंयोगंदर्शयति इंद्रियाणीति अत्रपरत्वंसूक्ष्मत्वेनकारणत्वेनवाबोद्ध्यं इंद्रियाणिचक्षुरादीनिपराणिस्वविषयेभ्यःपृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्योगंधादिभ्योवित्तपुत्रशरीरेभ्य

इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनं ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनं॥ ४१ ॥
इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ॥ ४२ ॥

श्च तेषांतत्कारणत्वात् तथाचकौषीतकिनःसमामनंतिब्राह्मणे प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति व्युच्चरंतीत्यनुषज्जते प्राणेभ्यइंद्रियेभ्योदेवास्तदधिष्ठात्र्योदेवताउत्पद्यंते देवेभ्यश्चलोकाभूतभौतिकाउत्पद्यंतइ तिश्रुत्यर्थः इंद्रियेभ्यःपरंमनःमनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीतिश्रुतेरिंद्रियाणांमनोविकारत्वात् तेनबाह्यार्थेभ्यइंद्रियाण्याकृष्यमनसिप्रविलापनीयानीतिदर्शितं केवलंपरत्वमात्रप्रतिपादनेप्रयोजनाभावा त्मनसस्तुपराबुद्धिः तस्माद्वाएतस्मान्मनोमयात् अन्योंतरआत्माविज्ञानमयइतिश्रुतेः मनसःप्रविलापनंतत्कारणेबुद्धौकर्त्तव्यमित्यर्थः समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवांतर्भावः योबुद्धेःपरतस्तुसः यस्तुतुशब्दोभास्यवर्गात् बुद्ध्यादेर्भासकस्यज्ञानस्यवैलक्षण्यंगमयति योबुद्धेरपिपरतःसज्ञानपदाभिधेयःकामेनउल्बेनगर्भइवआवृतइतिव्यवहितेनसंबंधः तथाचश्रुतिः यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ज्ञानमात्मनि महतितद्यच्छेच्छांतआत्मनीति एतदुक्तंभवति वागादिबाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपिविषयविकल्पाभिमुखंज्ञानात्मशब्दोदितायांबुद्धौधारयेत् तामपिमहत्यात्मनिसमष्टिबुद्धौधा रयेत् तत्तंमहांतमात्मानंशांतेनिष्कलेपरस्मिन्ज्योतिषिप्रत्यगात्मनिधारयेदिति ॥ ४२ ॥ ॥४२॥

योगफलमाह एवमिति आत्मानंमनः हार्दाकाशेपितत्स्थान्नित्यान्कामान्कामयानं श्रूयतेहिदहरविद्यायांहार्दाकाशंप्रकृत्ययच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइतितत्रत्यानांकामानांसत्त्वं तेषां चसत्यत्वं तइमेसत्याःकामाइतिश्रुतेः आत्मानंमनःआत्मनामनसैवबुद्धौववासंस्तभ्यनिर्वृत्तिकंकृत्वाबुद्धेःपरंपरमात्मानंबुध्वासमूलघातंकामरूपंशत्रुंशातयितारंजहिनाशय हेमहाबाहोइतिसंबोधयंस्तन्ना शेतवसामर्थ्यमस्तीतिदर्शयति अयमर्थः यावत्काममूलस्याज्ञानस्योच्छेदआत्मतत्त्वज्ञानेनक्रियतेतावत्पर्यंतंकामस्यनिर्मूलोच्छेदोनभवतीतिबुद्धेःपरंबुध्वाकामोनाशनीयः तस्मिंश्चनष्टेसंसारानर्थोच्छेदोभ वतीति दुरासदंपरबोधंविनादुःखेनापिनाशयितुमशक्यं उपायःकर्मनिष्ठात्रप्राधान्येनोपसंहृता उपेयाज्ञाननिष्ठातुतद्गुणत्वेनकीर्त्तिता ॥ ४३ ॥ ॥ इतिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः॥ ३॥ अ ध्यायद्वयोक्तेर्थेऽप्रामाण्यशंकामाभूदितिविद्यावंशसंप्रदायमात्मनश्चभ्रमविप्रलंभकत्वादिनिरासायेश्वरत्वंसर्वज्ञत्वंचदर्शयति इममित्यादिना इमंसांख्ययोगंकर्मयोगरूपोपायसहितं ससंन्यासमितिभाष्यंइ मंसंध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतंकर्मयोगंज्ञाननिष्ठोपसर्जनंपारिव्राज्यानधिकारिणांराज्ञामेवयोग्यं विवस्वतेसूर्यायमंडलाभिमानिनेसर्वेषांक्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यांतर्यामी यएषों

एवंबुद्धेःपरंबुध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना॥ जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदं॥ ४३॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेकर्मयोगोनामतृतीयोध्यायः॥ ३॥ पर्वणितुसप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानह मव्ययं॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥ १॥ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोऽविदुः॥ सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप॥ २॥ सएवायंमयातेद्ययो गःप्रोक्तःपुरातनः॥ भक्तोसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमं॥ ३॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः॥ कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रो क्तवानिति॥ ४॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप॥ ५॥

तरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीतस्योदितिनामेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धःप्रोक्तवान्पुरा अव्ययंअविच्छिन्नसंप्रदायं तेनाना दित्वमपि मनवेस्वपुत्रायविवस्वान्प्राह इक्ष्वाकवेमनुःस्वपुत्रायाब्रवीत्॥१॥एवमिति एवंपरंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयःजनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयोराजानः ऋषयश्चसनकवसि ष्ठाद्याःसूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजानएवऋषयइतिवा अविदुर्ज्ञातवंतः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिलङोझेर्जुस् नष्टःअदर्शनंगतः ॥२ ॥ सइति अद्यसंप्रदायविच्छेदेसति भक्तःशरणागतः सखाप्रीतिविषयः रहस्यं गोप्यंअभक्तादिभ्योनदेयं अन्यथानिर्वीर्याविद्याभवेदित्यर्थः तथाचमंत्रवर्णः विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्यामिति ॥ ३ ॥ भग वद्देहस्यवसुदेवादुत्पत्तिमन्वानोर्जुनउवाच अपरमिति अपरंअर्वाक्कालिकं परंबहुकालिकं विजानीयां यद्यपिशब्दादयमर्थोज्ञातस्तथापिविरुद्धस्यवाक्यस्याबोधकत्वात्कथमेतद्विजानीयामित्युक्तं पद योजनास्पष्टा ॥ ४ ॥ स्वदेहस्याजत्वंसाधयितुंस्वस्यसर्वज्ञत्वंतावदाह बहूनीति स्पष्टार्थःश्लोकः ॥ ५ ॥

कितर्हियोगिनांसर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वंजातिस्मरोजीवोसीत्याशंक्याह अजइति देहान्निष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेनत्वेवाहंजातुनासमित्यत्रसाधिते इहतुदेहविशिष्टस्यैवतेउच्यते ईश्वरोपीत्यनेनदेहान्निष्कृष्टस्या स्मदादेरपीश्वरत्वंतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतोदेहविशिष्टस्यैवाजत्वनित्यत्वेदृढीक्रियेतेऽन्यथानीश्वरत्वप्रसंगात् नह्यादित्यांतर्यामिणःपरमेश्वरस्यहिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टोदेहोजन्मव्ययवा नितिवक्तुंशक्यं अकर्मजत्वात्कर्मफलस्यहिपराकाष्ठाहैरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः नचपुरुषोहवैनारायणोकामयतअत्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतानिअहमेवेदंसर्वंस्यामितिसएतंपुरुषमेधंपंचरात्रंयज्ञक्रतुमपश्यदित्यादि नाशतपथेनारायणाख्यस्यपरमात्मनःसहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् सभूमिंविश्वतोवृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलमितिपादोस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीतिचपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्यसर्वाणिभूतान्यतिक्र म्यस्थितस्येश्वरस्यापिशरीरंपंचरात्राख्यकर्मविशेषफलमितिश्रूयतेइतिवाच्यं तत्रनारायणशब्देनहिरण्यगर्भस्यैवविवक्षितत्वात् नहिपरमेश्वरस्यपूर्णकामस्यसर्वानतिक्रम्यस्थितस्यपुनरत्यतिष्ठेयंसर्वाणिभू तानीतिकामनाभवति ननुपरमेश्वरेपिकामनादृष्टासोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतीतिचेत्श्लाघनीयप्रज्ञोदेवानांप्रियोयतआप्तकामस्यकास्पृहेतिश्रुतेर्लोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिन्यायाच्चनिस्पृहस्यलीलयैव ब्रह्मांडकोटीःसृजतोभगवतोराजगोपालस्यकर्मीकिकरेणकर्मणासार्वात्म्यंप्रार्थयतासाम्यमापादयति तस्मान्नकर्मफलंभगवतःशरीरं अतएवनभौतिकं विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्यभौतिकस्याभावात् तस्मा युक्तमजोपिसन्निति ननतर्हिभगवच्छरीरस्यकिमुपादानमविद्येतिचेन्न परमेश्वरेतदभावात् जीवाविद्याचेन्न शुक्तिरजतादेरिवतुच्छत्वापत्तेः चिन्मात्रंचेन्न चितःसाकारत्वायोगात् तथात्वेवातस्यातींद्रि

अजोपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन्॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया॥ ६॥

यत्वापत्तिः तस्मात्किमालंबोभगवद्देहोदेवकीगर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगंडयौवनादिप्रतीतिविषयइतिचेत् शृणु प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममाययेति अयमर्थः जीवात्मानोहिअनात्मभूतांप्रकृ तिंतेजोबन्नात्मिकांपंचभूतात्मिकांवाअधिष्ठायसंभवंतिजन्मादीँल्लभंते अहंतुस्वांप्रत्यगनन्यांप्रकृतिंप्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः तदेवाधिष्ठायनतूपादानांतरं आत्ममाययास्वीयमाययासंभवामि यथाकश्चिन्मा यावीस्वयंस्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोप्यदृश्योभूत्वास्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैवकेवलयामाययाद्वितीयंमायाविनंस्वसदृशमेवसूत्रमार्गेणगगनमारोहंतंसृजति एवमहंकूटस्थचिन्मात्रोप्यजःस्वमाययाचि न्मयमात्मनःशरीरंसृजामितस्यबाल्याद्यवस्थाश्चसूत्रारोहणवद्दर्शयामि एतावांस्तुविशेषः लौकिकमायावीमायामुपसंहरन्द्वितीयंमायाविनमप्युपसंहरति अहंतुतामनुपसंहरन्स्वविग्रहमपिनोपसंहरामी ति एवंहिसतिहिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्यअंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिन्यायसिद्धंवियदाद्युपादानत्वलक्षणंसर्वेश्वरत्वंयुज्यतेनान्यथेति तस्मात्सिद्धंपरमेश्वरस्यमायामयंशरीरंनित्यमि त्येकेनैवदेहेनविवस्वंतमुपदिश्यत्वामप्युपदिशामीति अन्यत्रापिनित्यैवसाजगन्मूर्त्तिरितिसावधारणंप्रतिज्ञायते देवानांकार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयतइति नित्या याअप्याविर्भावापेक्षयासूर्यस्येवबाल्यादिकमुत्पत्त्याद्युपगम्यते भाष्येतुस्वांप्रकृतिंवैष्णवींत्रिगुणात्मिकांमायांअधिष्ठायवशीकृत्यआत्ममाययासंभवामिदेहवान्जातइवात्मनोमाययानपरमार्थतोलोक वदितिव्याख्यातं ॥ ६ ॥

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्ह्रासः अभ्युत्थानंवृद्धिः ॥ ७ ॥ किमर्थमात्मानंमाययासृजसीत्यतआह परित्राणायेति दुष्कृतांदुष्टंकर्मकुर्वतांपापिनां संभवामिआविर्भवामि ॥ ८ ॥ जन्ममा यामयंकर्मसाधुत्राणंदिव्यंअप्राकृतंयोवेत्तिसत्यक्त्वादेहंपुनःजन्मनप्राप्नोतिकिंतुमामेतिमामेवप्राप्नोति एतेनभगवतोजन्मानिकर्माणिचभगवत्प्राप्तिकामेनगेयानीतिदर्शितं ॥ ९ ॥ एतस्यापिभगवत्प्राप्तेर्द्वा रमाह वीतेति रागोविषयेषुप्रीतिः भयंस्वोच्छेदाशंका क्रोधःस्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनंतेत्रयोवीताःयेभ्यस्तेवीतरागभयक्रोधाः अतएवमन्मयाःमदेकप्रधानाः किंजारिणीयथाजारमपिभर्त्तारंचाश्रितायो गक्षेमार्थंतद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिताःज्ञानतपसाज्ञानमयंतपआलोचनंममजन्मकर्मणोःस्वरूपस्यचनिरंतरंचिंतनंयस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतिप्रसिद्धंज्ञानतपःतेनपूताःसंतोमद्भावंमत्तादात्म्यंप्राप्ताइत्यर्थः ॥ १०॥ ननुसाध्वसाध्वोस्त्राणविनाशौकुर्वतस्तववैषम्यनैर्घृण्येस्तोऽतःकितवास्मदादितुल्यस्यजन्मकर्मस्वरूपाणांचिंतनेनेत्याशंक्याह येयथेति येमनुष्याःमांसर्वशरीरस्थंयथायेनप्रकारेणशत्रुत्वेनमित्रत्वेनवाप्रपद्यं

यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत॥ अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहं॥ ७॥ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृतां॥ धर्मसंस्थापनार्थायसं भवामियुगेयुगे॥ ८॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः॥ बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः॥ १०॥ येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहं॥ ममवर्त्मानुवर्त्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः॥११॥कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिं यजंतइहदेवताः॥ क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा॥ १२॥

तेप्राप्नुवंतितांस्तेनैवप्रकारेणाहमपिभजामिअनुसरामि येतुममवर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्त्तंतेतान्ममात्मभूतांस्तथैवसर्वशःसर्वैःप्रकारैरनुवर्त्तेहमितियोजना ततश्चमद्बिंबभूतेप्राणिजातेयथायःप्री तिंद्वेषंवाकरोतितस्मिन्मत्प्रतिबिंबभूतेहमपितथैवप्रीतिंद्वेषंचकरोमि बिंबपूजापरिभवौप्रतिबिंबेएवसंक्रामतोतोनममवैषम्यनैर्घृण्येस्तः तस्मात्श्रेयोर्थिनासर्वस्यकल्याणायैवयतितव्यमितिभावः भाष्येतुये यथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेनआर्ताजिज्ञासवोर्थार्थिनोज्ञानिनोवाप्रतिपद्यंतेतांस्तथैवपीडापरिहारेणज्ञानदानेनअर्थदानेनमोक्षदानेनवाऽनुगृह्णामि सर्वथातेममैववर्त्मानुवर्त्तंतइतिअन्यदेवताभक्ताइतिचैत द्याचक्ष्यते ॥ ११॥ कांक्षंतइति हियस्मात्मानुषेलोकेकर्मसिद्धिःकाम्यकर्मफलंपुत्रपश्वादिकंक्षिप्रंभवतिनतुनिष्कामकर्मजाचित्तशुद्धिः अतोयेकर्मणांसिद्धिफलंइहैवक्षिप्रंकांक्षंतःकांक्षमाणाःदेवताःइंद्रा दीन्यजंतेतेपिममैववर्त्मानुवर्त्तंतइतिपूर्वेणान्वयः वक्ष्यतिचयेप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादि ॥ १२ ॥

अन्यदेवताभक्ताअपिकस्मात्पुनःकारणात्त्वैववर्त्मानुवर्त्ततेनान्यस्येत्यतआह चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्णांवर्णानांहितंचातुर्वर्ण्यं गुणाश्चकर्माणिचेतिगुणकर्म द्वंद्वैकवद्भावः कर्माणिअग्निहोत्रादीनिगुणाश्चद्रव्य देवतादिरूपाः विभागशःसाधारणासाधारणविभागेन तथाहि दानजपादिकंसर्वसाधारणं अग्निहोत्रादिकंत्रैवर्णिकस्यैवनशूद्रस्य राजसूयादिकंराज्ञएवनेतरेषामितिविभागोदृश्यते यतश्चातुर्वर्ण्यंगुणकर्म मयासृष्टंततोऽन्यदेवतानामपिमदुत्थत्वात्पुत्रप्रीत्यापितुरिवतत्प्रीत्याममैवतृप्तिरस्तीत्यर्थः यद्वागुणविभागशःकर्मविभागशइतियोज्यं तथाहि सत्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांकर्मशमदमादिकं सत्वोपसर्जनरजः प्रधानाःक्षत्रियास्तेषांकर्मशौर्यादि तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्यास्तेषांकर्मकृष्यादि रजउपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांकर्मशुश्रूषैवेतिगुणकर्मविभागोदृश्यते तदाचातुर्वर्ण्यमितिस्वार्थेष्यञ् चत्वारोव र्णाःगुणकर्मविभागशोमयासृष्टाइत्यर्थः अन्यदेवताभक्ताअपिमदुक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ताएवेतिभावः ननुयद्येवंत्वंस्वसंततितर्पणेनस्वाज्ञाकरणेनप्रीयसेतदर्थंचत्वयाचातुर्वर्ण्यंसृष्टंतर्हिमहान्संसारीत्वमसी त्याशंक्याह तस्येति कर्त्तारंमायायोगात् वस्तुतोऽकर्त्तारं अतएवाव्ययंअविकारिणं ॥ १३ ॥ ननुकर्त्तुरपिकथमकर्त्तृत्वमतआह नमामिति कर्मलेपोपिकुतोनास्तीत्यतआह नमेइति यःकर्तृत्वाभिमानी

चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः ॥ तस्यकर्त्तारमपिमांविद्ध्यकर्त्तारमव्ययं ॥ १३ ॥
नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा ॥ इतिमांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते ॥ १४ ॥
एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः ॥ कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतं ॥ १५ ॥ किंकर्म
किमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः ॥ तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥
कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः ॥ अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः ॥ १७ ॥

सलिप्यतेयस्तुफलेच्छुःसएवात्मनःकर्तृत्वंमनुतइतिफलेच्छाभावादकर्त्ताअकर्तृत्वाच्चनलिप्यतेऽयंइतिमांयोभिजानातिसकर्मफलस्पृहात्यागात्कर्मभिर्नबध्यते ॥ १४ ॥ एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति एवंज्ञात्वेति पूर्वतरंवेदोक्तत्वात् नत्वधुनाकेनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरंप्रथमतरंकृतंअत्यावश्यकत्वादितिवार्थः ॥ १५ ॥ आवश्यकत्वेपिनकर्मणोगतानुगतिकतयानुष्ठानंकर्त्तव्यंकिंतुज्ञात्वाकर्मा णिकुर्वीतेतिवचनात्कर्माश्रितंकिंचिद्विशेषंज्ञापयितुमुपोद्घातयति किंकर्मेति यतः कर्माकर्मणीकवीनामपिदुर्निरूपेतत्तस्मात्तेतुभ्यंकर्मअकर्मचाकारप्रश्लेषेणयाह्यं तेउभेप्रवक्ष्यामियत्द्वयंज्ञात्वाऽशुभात्सं सारात्मोक्ष्यसे ॥ १६ ॥ एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मणइति तत्त्वंबोद्धव्यमस्तीतिस्थलत्रयेपितत्त्वमस्तीतिपदद्वयाध्याहारः कर्मणःशास्त्रविहितस्य विकर्मणःप्रतिषिद्धस्य अकर्मणस्तूष्णींभावस्य गहनाकर्मणइत्यत्रकर्मणइतित्रितयोपलक्षणं कर्मविकर्माकर्मणांगतिर्याथात्म्यंतत्त्वंगहनं ॥ १७ ॥

यत्कर्मादेस्तत्त्वंवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंतदाह कर्मणीति कर्मणिकर्माकर्मविकर्मात्मकेदेहेंद्रियादिव्यापारेअविद्ययाप्रत्यगात्मनिआरोपितेसतितत्रअकर्मकर्माभावंनौस्थेनतीरतरौचलनेआरोपितेसतितत्त्वबुद्ध्या तत्रचलनाभावमिवयःपश्येत् तथाचलंगुणवृत्तमितिन्यायेनत्रिगुणात्मकेषुदेहेंद्रियादिषुनित्यकर्मवत्सुयश्चंद्रतारकादौगत्यभावमिवतूष्णींभूतोहमस्मिनकिंचित्करोमीत्यध्यस्तेअकर्मणिकर्माभावेकर्मतन्निग्र हाख्यप्रयत्नरूपंयःपश्यतिसमनुष्येषुबुद्धिमान्तत्त्वदर्शी आत्मनिभ्रांतिजनितव्यापारस्यअनात्मनिचतादृशनिर्व्यापारत्वस्यबाधात्सएवचयुक्तोयोगीकृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्यतत्त्वज्ञानस्यप्राप्तत्वादि तिस्तुतिमात्रं आत्मनोऽकर्तृत्वंसंघातस्यैवकर्तृत्वमितिभावयताकर्माणिकर्त्तव्यानीत्यर्थः यद्यप्येतद्बहुधाप्रपंचितंअव्यक्तोयमित्यादौतथापितत्त्वस्यदुर्ज्ञेयत्वात्पुनःपुनरुच्यतइतिप्रांचः यत्तुकर्मणिनित्येपरमे श्वरार्थेनुष्ठीयमानेबंधहेतुत्वाभावादकर्मेदमितियःपश्येत्तथाऽकर्मणिनित्यकर्माकरणेप्रत्यवायहेतुत्वेनकर्मेदमितिचयःपश्येत्सबुद्धिमानितितदसंगतमेव नित्यकर्मणिअकर्मेदमितिज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभा वान्मिथ्याज्ञानत्वेनतस्यैवाशुभत्वाच्च नचैतादृशंमिथ्याज्ञानंबोद्धव्यंतत्त्वंनाप्येतादृशज्ञानेबुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिरितिदिक् येतुकर्मणिज्ञानकर्मणिदृश्येजडेसद्रूपेणस्फुरणरूपेणवानुस्यूतंसर्वभ्रमाधिष्ठानंअ कर्मअवेद्यंस्वप्रकाशचैतन्यंपरमार्थदृष्ट्यायःपश्येत् तथाअकर्मणिस्वप्रकाशेदृग्वस्तुनिकल्पितंकर्मदृश्यंमायामयंनपरमार्थसदितियःपश्यतिसबुद्धिमानितिपरमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेवगुणैःस्तूयतइत्यपिव्याच ख्युः तदप्यसंगतमेव कर्मकुरुकर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावेतत्त्वज्ञानानवसरात् नापिकर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिपारिभाषिक्याकर्मसंज्ञयादृश्यस्यकर्मशब्दार्थत्वंग्रहीतुंशक्यं तस्याघुटिभादिसंज्ञानामिवाग

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥

मार्थनिर्णयानर्हत्वादितिसंक्षेपः वस्तुतस्तुकर्मणोहीतिश्लोकेकर्मविकर्माकर्मणांगतिशब्दितंपर्यवसानंगहनत्वाद्बोद्धव्यमित्युपक्षिप्तंतद्व्याख्यानंकर्मण्यकर्मयःपश्येत्समनुष्येषुबुद्धिमानिति तथाहि कर्मणिक र्माकर्मविकर्मरूपेअकर्मतद्वैपरीत्यंशास्त्रतोदृश्यते यथाक्रतुःकर्मणिश्रद्धाहीनस्यकृतोप्यकृतएवभवतीत्यकर्मणिपर्यवस्यति दांभिकस्यतुविकर्मणिपर्यवस्यति यथोक्तं अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् अ सदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइहेतिचत्वारिकर्माण्यभयंकराणिभयंप्रयच्छंत्ययथाकृतानि मानाग्निहोत्रमुतमानमौनंमानेनाधीतमुतमानयज्ञइतिच एवमौदासीन्यमकर्मापिशक्तस्यार्त्तपरित्राणाभावाद्विक र्मणिपर्यवस्यति दीक्षितस्यभगवद्ध्यानाद्यासक्तस्यवास्यकालेपंचयज्ञाद्यकरणंदीक्षितोनददातीत्यादिवचनात्सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिवचनाच्चकर्मण्येवपर्यवस्यति नित्यकर्मकालेप्रत्यवायहेतोरन्यस्यावि हितस्याकरणात् एवंविकर्मापिहिंसाअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिवचनाद्यज्ञेकर्मैवभवति सैवदृथानष्टेपशौनकर्म विध्यर्थानिष्पत्तेः नापिविकर्म कामकारेणाकृतत्वात् किंतुपरिशेषात्कृताप्यकृतैवेत्यकर्म णिपर्यवस्यति एवंस्तेनप्रमोचनंतत्सयूथ्यानांकर्मापिराज्ञोऽवकर्म स्तेनःप्रमुक्तोराजनिपापंमार्ष्टीतिवचनात्तदेवयतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म एवंहिंसाफलकेसत्यादौदानफलकेअनृतादौचविकर्मत्वकर्मत्वेबो ध्ये तस्मात्कर्माकर्मविकर्माख्येकर्मणिअकर्मतद्वैपरीत्यंयःपश्येत्सकार्याकार्यविभागज्ञोबोद्धव्यानामेषांप्रबोधात्बुद्धिमानित्युच्यते तथाकिंकर्मेतिश्लोकेयत्रकवीनामपिमोहोस्तिययोश्चज्ञानमशुभमोक्ष हेतुस्तेकर्माकर्मणीप्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तंतद्व्याख्यानमकर्मणिचकर्मयःपश्येत्सयुक्तइति चकारोदर्शनद्वयसमुच्चयार्थः तेनयोबुद्धिमान्युक्तश्चसएवकृत्स्नकर्मकृत्नत्वेकैकइत्यपिज्ञेयं तथाहि अकर्मणिस्पंदशून्ये

कूटस्थेत्रस्तुनिकर्मसस्पंदंबाह्यंवियदादिआभ्यंतरंप्रमात्रादिकंचाधाराधेयभावेनवाउपादानोपादेयभावेनवाअधिष्ठानाध्यस्तभावेनवापश्यंतःशास्त्रविदःकर्माणिकुर्वंति तत्राद्यःसांख्यः असंगेमयिसंघातधर्म
एवसन्कर्त्रादिरविवेकात्स्फटिकेलौहित्यमिवभातीतिमन्यते द्वितीयस्तुकनककुंडलवत्ब्रह्मोद्भवंसर्वंब्रह्मैवेतिकर्मतत्साधनादिकंअहंचब्रह्मैवेतिभावयन्करोति एतौयुक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तःकरोतितस्य
सर्वंअसदेवभवतिनत्वशुभमोक्षाय योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिन्लोकेयजतिददातितपस्तप्यतेपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतीतिश्रुतेः यस्तुयुक्तोपिनिर्बुद्धित्वादकार्यमपिकरोतिसप्रत्यवेति पापा
श्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् अनयोश्चाविद्याविद्याशब्दितयोःकर्मपरोक्षज्ञानयोःसमुच्चयःश्रूयतेविद्यांचाविद्यांचेतिमंत्रे यद्वा द्विविधंकर्मणिकर्मदर्शनंपरोक्षमपरोक्षंच तत्राद्यवान्ज्ञानकर्मसमु
च्चयानुष्ठाताबुद्धिमानुच्यते अपरोक्षमपिद्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपंतत्त्वसाक्षात्काररूपंच तत्राद्यमपिव्याकृताव्याकृतरूपोपास्यभेदेनद्विविधं तत्रापिव्याकृतंसूत्रंकार्यं तद्दर्शीविगतदेहाहंकारत्वात्योग
शास्त्रेविदेहउच्यते अव्याकृतंकारणंतद्दर्शीप्रकृतिलयउच्यते अनयोरुपासनयोःसंभवासंभवसंज्ञयोःसमुच्चयोविधीयते अन्यदेवाहुःसंभवादित्यादिना सोयंयुक्तइत्युच्यते अस्याप्ययेकर्त्तव्यमवशिष्टमस्ती
तिनायमपिकृत्स्नकर्मकृत् किंतुयस्यकर्मबाधेनाकर्मदर्शनंमुख्यमस्तिसएवकृतकृत्यत्वान्मुख्यःकृत्स्नकर्मकृदिति एतेष्वाद्योमनुष्येषुदेहाभिमानिष्वेवबुद्धिमानित्यक्रांतदर्शित्वादकविरेव मध्यमौक्रांतदर्शिना
वपितत्त्वविषयेमूढत्वात्कवयोप्यत्रमोहिताइत्युक्तौ एतयोर्व्यवधानेनाशुभान्मुक्तिः उत्तमस्तुजीवन्नेवाशुभान्मुक्तइतिश्लोकार्थःप्रतिभाति व्याख्यातुरपिमेनास्तिभाष्यकारेणतुल्यता गुहावद्योतिनोप्य

सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत्॥ १८॥

स्तिकिंदीपस्यार्कतुल्यता यद्वाकर्माकर्मणीवक्तव्यत्वेनबोद्धव्यत्वेनचोपक्षिप्यात्रतयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं अतोयदकर्मणाविशेषितंतदेवकर्मनान्यदितिकर्मलक्षणं यच्चकर्मणाविशेषितंतदेवाकर्मेत्यकर्मल
क्षणमितिव्याख्येयं अक्षरार्थस्तुकर्मयज्ञादिकंससाधनं तत्राकर्मस्पंदशून्यंकूटस्थंब्रह्मयःपश्येत् कर्मतदंगेषुब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतमित्युक्त
प्रकारेण अन्यथायत्कृतंतद्वृथाचेष्टारूपमेवातोगहनाकर्मणोगतिः किंतदकर्मयत्कर्मण्यध्यस्यतइत्याकांक्षायांयत्रैतत्कर्मपुण्यपापात्मकंदृश्यते पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतितत्फलंचसुखदुःखा
दिकं अहंसुखीअहंदुःखीतिसप्रत्यक्चेतनोऽकर्म तत्रैवेदंकर्मअस्पंदेस्पंदात्मकमसर्पेसर्पइवाध्यस्तमितियःपश्येदिति अयंभावः यथारज्ज्वामध्यस्तंसर्पंपश्यन्नायंसर्पोरज्जुरियमितिवाक्यात्तस्यरज्जुत्वंविक्षेपप्रा
बल्यादप्रतिपद्यमानोनरःसर्पमिमंरज्जुदृष्ट्योपास्वेतिनियोज्यते सचोपासनादार्ढ्येसर्पंविस्मृत्यरज्जुतत्त्वमेवविंदति यस्तुवाक्यादेवरज्जुतत्त्वंविंदतिनतस्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणयाउपास्त्याप्रयोजनमस्ति एवमकर्म
ण्यध्यस्तंकर्त्रादितत्त्वमसीतिवाक्याद्बाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवतिशुद्धसत्वस्य अन्यस्यतुकर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्याउपासीनस्यभावनादार्ढ्यात्कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति यद्वाकर्मणीवअक
र्मण्यपिविकर्मसहितेअकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंक्याह कर्मणीति विहिताकरणेप्रतिषिद्धाचरणेचकर्मदृष्टिरेवभवेत् अकर्मतोबिभ्यत्कर्मब्रह्मदृष्ट्याकुर्यान्नत्वकर्मापितादृशदृष्ट्याकुर्यादित्यर्थः ॥१८॥

अविदुषांकर्मण्यकर्मभावनांद्रढयितुंविदुषांकर्मदर्शनंस्तौति यस्यसर्वेसमारंभाइत्यादिभिःषड्भिः यस्यविदुषःसर्वे समारभ्यंतइतिसमारंभाःकर्माणि कामेनफलेच्छयासंकल्पेनअहमिदंकरोमीत्यभिमानेनच
वर्जिताःतंज्ञानाग्निनाकर्मादावकर्मादिदर्शनेनदग्धानिअंकुरीभावाच्यावितानिकर्माणिशुभाशुभानियेनतंपंडितंबुधाआहुः ॥ १९ ॥ ननुप्रायश्चित्तेनेवज्ञानाग्निनापूर्वकर्मदाहेपिक्रियमाणंतत्फलायभवेदित्य
तआह त्यक्त्वेति आत्मलाभेननित्यतृप्तत्वात्फलासंगंत्यक्त्वानिराश्रयत्वात् अहंकाराद्याश्रयेणहिकर्मक्रियते निराश्रयोनिरहंकारोयस्मात्ततःकर्मसंगंअहंकरोमीत्यभिमानंचत्यक्त्वाकर्मणिलौकिकेवैदिके
वाअभितःसर्वांगोपसंहारेणप्रवृत्तोपिसनैवकिंचित्करोतिअतोऽस्यक्रियमाणमपिकर्मनफलायप्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वेतस्माद्गौणात्कर्मकरणादकरणंमुख्यमेवतद्वरमित्याशंक्यगृहस्थस्यतत्प्रत्यवायाव
हमितिव्यतिरेकमुखेनाह निराशीरिति योनिष्परिग्रहःस्त्र्यादिपरिग्रहरहितःसंन्यासीसचेन्निराशीर्योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यतंचित्तंबुद्धिःआत्माचदेहेंद्रियसंघातोयेनसयतचित्तात्मा समाधिकालेनिरुद्धबा
ह्याभ्यंतरवृत्तिरित्यर्थः सव्युत्थानकालेशारीरंशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंभिक्षाटनादितदपिकेवलंकर्तृत्वाभिमानशून्यंपराध्यारोपितकर्तृत्वेनकुर्वन्नपिकिल्बिषंयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादितियावज्जीवाधि

यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः॥ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः॥ १९॥त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिरा
श्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्ना
प्नोतिकिल्बिषं॥ २१ ॥यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वापिननिबध्यते॥ २२ ॥

कारचोदिताग्निहोत्राद्यकरणजंप्रत्यवायंनाप्नोति विधितस्तेषांत्यागात् यस्तुसपरिग्रहःसनिराशीरपियतचित्तात्मापिकेवलमपिशारीरंकर्मकुर्वन्विहिताकरणात्किल्बिषंप्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननुसपरि
ग्रहःकुटुंबभरणव्यग्रतयाकथंवित्तव्ययायाससाध्यान्यग्निहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशंक्याह यदृच्छेति यदृच्छयाअप्रार्थितोपनतोलाभोयदृच्छालाभस्तेनसंतुष्टः तथाहि ऋतामृताभ्यांजीवनंब्राह्मणस्यविधा
यव्याख्यातं ऋतमुंछशिलंप्रोक्तममृतंस्यादयाचितमिति द्वंद्वातीतःबहुलाभेऽलाभेवासुखदुःखाद्यतीतः विमत्सरःपरस्यलाभंदृष्ट्वासंतापहीनः समःयदृच्छालाभेनैवेष्टिपशुचातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणःसिद्धौअ
सिद्धौवासमोनिर्विकारएवंभूतइष्ट्यादीनिकृत्वापितत्फलेनस्वर्गादिनाननिबध्यते अपिशब्दात्तज्जेनप्रत्यवायेननिबध्यते बंधहेतोःकर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैवदाहात् तथाचस्मृतिः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठो
ऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादीचगृहस्थोपिविमुच्यतइति भाष्येत्वयंश्लोकःसंन्यासिपरत्वेनैवव्याख्यातः ॥ २२ ॥

त्यक्त्वाकर्मफलासंगमित्यादिनाश्लोकत्रयेणविद्वान्कर्माणिकुर्वन्नपिनकरोतिअतोनलिप्यतेलेपाभावाच्चनबध्यतइत्युक्तं तत्किंकर्मणांफलदानशक्तिप्रतिबंधावाज्ञानेनक्रियतउतानन्वयाच्छेदएवत्याशंक्याद्येमुक्तस्यापिपुनःसंसारप्रसक्तिंपश्यन्द्वितीयमभ्युपगच्छति गतसंगस्येति यतोविद्वान्गतसंगःकर्तृत्वाभिमानशून्योऽतोनकरोतीत्युक्तं यतोमुक्तःफलकामनामुक्तःअतोनलिप्यतइत्युक्तं यतोयज्ञायैवयज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरतिनफलांतरार्थं प्राप्याभावात् अतस्तामेवोत्पाद्यकृतार्थैःकर्मभिर्नबध्यतइत्युक्तं यतोयंज्ञानेसम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताःप्रतिष्ठितप्रज्ञः अतईश्वरप्रीतिफलस्यज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापिप्रागेवलाभात्अस्यगतसंगस्यमुक्तस्ययज्ञायकर्माचरतोज्ञानावस्थितस्यसर्वंकर्मक्रियमाणादिकंसर्वप्रकारेणनिष्प्रयोजनंसत्समग्रंअग्रेणफलेनवासनयावासहसमग्रंप्रकर्षेणनिरन्वयंविलीयतेनश्यत्यतोनकदाचिदपिप्रादुर्भवति अयंचक्रियमाणकर्मप्रलयोविद्वद्दृष्ट्यैव स्वाभाविकस्यतेषांफलजननसामर्थ्यस्यवह्न्यौष्ण्यवदप्रत्याख्येयत्वात् अतएवज्ञानेनपूर्वकर्मणांदाहउत्तरेषामश्लेषश्चश्रूयतेनतूत्तरेषामपिदाहः तद्यथैषीकतूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतेइति तंविदित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेनेतिच तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामिति विदुषोधनस्येवकर्मणामप्यन्यत्रगमनदर्शनान्नतेषांवस्तुवृत्त्याप्रलयोस्तीतिध्येयं ॥ २३ ॥ कुतोविदुषांकर्माणिप्रविलीयंतइत्याशंक्याह ब्रह्मार्पणमिति यतस्तेविद्वांसःसविकल्पसमाधौसर्वंजगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितंपश्यंति तथाचश्रुतिः किंकारणमित्युपक्रम्यकालःस्वभावइति कालादीनिलोकदृष्ट्यानेकानिकारणान्युपक्षिप्यकारणंनिर्णीयतेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिसमाधिनादर्शयति तथाचसमाधिनासर्वस्य

गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं ॥
ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

ब्रह्मणिकल्पितत्वंपश्यतांतेषांयदर्पणंअर्पणसाधनंमंत्रजुह्वादितत्ब्रह्मैव एवशब्दःसर्वत्रानुषंजनीयः यदर्पणीयंहविस्तदपिब्रह्मैव यत्हुतंहवनक्रियाहुतंतर्पितंदेवब्राह्मणादिवातदपिब्रह्मैव यत्अग्नौहुतंतदपिब्रह्मण्येवहुतं अत्रब्रह्मणीतिपदमध्याहर्तव्यं यत्यजमानेनहुतंतद्ब्रह्मणैवहुतं यत्तेनकर्मणागंतव्यंप्राप्तव्यंफलंतदपिब्रह्मैव किंबहुना यत्किंचित्तस्यकर्मशयनासनादिकंतत्सर्वंब्रह्मैव तत्रकारणंसमाधिनासमाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण यतःसर्वमस्यब्रह्मात्मकंब्रह्मचप्रत्यगनन्यत्अतःप्रदेयस्यफलस्याभावात्कर्माणिप्रविलीयंतेदाह्याभावाद्दहनइवेतिभावः यत्तुकर्मणितदंगेषुचनामादिष्विवब्रह्मदृष्टिरत्रविधीयतइतिव्याख्यानंतत्उपक्रमादिविरोधात्ब्रह्मविद्यायाःप्रकृतत्वाच्चासंगतमितिभाष्येएवनिरस्तं याहिब्रह्मविदांकर्मांगेषुतात्विकीब्रह्मदृष्टिःकीर्त्तितासास्थितप्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैवफलतोभवतीतिनतत्रतस्यास्तात्पर्यंवर्णनीयमितिदिक् ॥ २४ ॥ एवंसम्यग्दर्शनस्ययज्ञत्वंसंपाद्यतत्स्तुत्यर्थंयज्ञांतराण्युपक्षिपति दैवमेवेत्यादिना दैवंदेवताप्रधानमेवदर्शपूर्णमासादियज्ञंनान्यंएकेयोगिनःकर्मयोगिनःपर्युपासते अपरेतुब्रह्मैवसत्यज्ञानानंतानंदात्मकमखंडैकरसंवस्तुतदेवज्ञातंसत्सर्वकर्मदग्धृत्वादग्निरिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र यज्ञंजीवं यज्ञशब्दस्यात्मनामसुपाठात् सोपाधियज्ञेनैवआत्मनैवनिरुपाधिकेनरूपेणजुह्वतिघटाकाशमिवमहाकाशेउपाधिप्रहाणेनप्रविलापयंतिसोऽयंज्ञानयज्ञोमुख्यः ॥ २५ ॥

यज्ञांतरमाह श्रोत्रादीनीति तत्रकंचित्बाह्यमाभ्यंतरंवाविशेषमुपादायतत्रचेतसोनियमनंक्रियते तेचसंयमाःअनेकविषयत्वादनेकेपृथक्फलाश्च तथाचयोगसूत्रकृताप्रोक्तं भुवनज्ञानंसूर्यसंयमात्चंद्रेताराव्यूहज्ञानंकंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यादि तएवाग्नयइंद्रियेंधनसंहारहेतुत्वात्तेषुसंयमाग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वतिप्रक्षिपंति तत्रश्रोत्रंअनाहतेध्वनौसंनियम्यहंसोपनिषदुक्तरीत्याघंटानादादीन्दशनादाननुभवंति नहितत्रसन्नियतेचेतसिशब्दांतरग्रहणंतदाभवति सोयंश्रोत्रस्यसंयमाग्नौहोमोबोध्यः एवमन्यत्रापितद्द्वाराचनिष्कलंतत्त्वंप्रतिपद्यंते तथान्येविषयेभ्यःप्रत्याहृतकरणाःधारणाध्यानसमाध्यात्मकंमनसःसंयमंएकत्रमूलाधाराद्यन्यतमचक्रेकर्तुमशक्ताः समनस्केंद्रियेषुविषयवियोगाद्दग्धेंधनानलवत्स्वयंविलीनेषुयेषांसमाधिबुद्धिस्तैरिंद्रियेषुविषयाएवोपसंहृतानत्विंद्रियादीनिमनआदिषुपूर्वोक्तरीत्याउपसंहृतानि तानेतानिंद्रियचिंतकान्प्रकृत्योक्तंवायवीये दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाइति ॥ २६ ॥ इतोविशिष्टंयोगांतरमाह सर्वाणीति इंद्रियाणांकर्माणिशब्दादिग्रहणानि प्राणकर्माणिआकुंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि अपरेयोगिनः आत्मनिबुद्धौसंयमःसएवयोगोग्निश्चतस्मिन् ज्ञानेनदेहेंद्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेनदीपितेप्रकाशितेजुह्वतिप्रविलापयंति इंद्रिययोगिनांहिसुप्ताविवप्राणोनुपसंहृतएवास्ते तत्सहचरस्यमनसोनुपसंहारात् बुद्धियोगिनांतुमनसोप्युपसंहारात्तदायत्तस्यप्राणस्याप्युपसंहारोभवतीतिविशेषः एतेषामपिबुद्धौबोद्धव्याभावात्पूर्ववल्लीनायांसमाधिबुद्धिरस्तिनत्वेतैर्बुद्धेरन्य

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्येसंयमाग्निषुजुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्येइंद्रियाग्निषुजुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्मा
णिचापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञा
श्चयतयःसंशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेपानंतथापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

त्वेनआत्माज्ञातोनापितस्मिन्बुद्धिरुपसंहृता अतएवैतान्प्रकृत्योक्तंवायवीये बौद्धादशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराइति बौद्धाबुद्धौलीनाः दशसहस्राणिमन्वंतराणीत्यनुषंगात् ॥ २७ ॥ एवंयज्ञपंचकंश्लोकत्रयेणोक्तं अथैकेनैवश्लोकेनपंचयज्ञानाह द्रव्येति द्रव्यसाध्याःवापीकूपारामाःतीर्थेबहिर्वेदिकादानंश्रौतयज्ञानांप्रागेवग्रहणात् तएवयज्ञायेषांतेद्रव्ययज्ञाः तथातपःकृच्छ्रचांद्रायणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयंयेषांतेतपोयज्ञाः तथायोगयज्ञाःसंगफलत्यागपूर्वकंसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतानांकर्मणामनुष्ठानंतृतीयाध्यायोक्तंयोगः सएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः यद्वायमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोष्टांगोपेतोयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइतिसूत्रितोयोगएवयज्ञोयेषांतइति तथास्वाध्याययज्ञाःनित्यंवेदाध्ययनरतास्तेस्वाध्याययज्ञाः ज्ञानंस्वाध्यायार्थस्यपूर्वोत्तरमीमांसाविचारःसएवयज्ञोयेषां स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चेतिस्वाध्यायज्ञानयज्ञाइतिसमासः यतयोयतनशीलाः संशितव्रताःसम्यक्शितंतीक्ष्णंव्रतंअहिंसादिकंयेषांतेइतिसर्वेषांविशेषणं ॥ २८ ॥ एकादशंयज्ञमाह अपानेइति अपरेअपानेअपानवृत्तौजुह्वतिप्रक्षिपंतिप्राणंप्राणवृत्तिं पूरकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः तथाप्राणेचअपानंप्रक्षिपंति रेचकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः प्राणापानगतीरुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यांवायोर्निर्गमनंप्राणस्यगतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्यगतिः तेप्राणापानगतीएतेनिरुध्य प्राणायामपरायणाःप्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

द्वादशंयज्ञमाह अपरेइति नियतोनिगृहीतआहारोविषयभोगोयैस्तेनियताहारावैराग्यादिमंतः प्राणान् अत्रसमनस्कानींद्रियाणिप्राणशब्देनगृह्यंते तान्प्राणेषुमनश्चित्ताहंकारेष्वंतःकरणवृत्तिभेदेषु बुद्धेः प्राग्गृहीतत्वादग्रहणं जुह्वतिप्रविलापयंति इंद्रियाणिसंकल्पात्मकेमनसिसंहृत्यमनोपिस्मरणात्मकेचित्तेसंहृत्यतदपिअहंकारेसंहरंति सचाभिमानरूपोहंकारोभिमंतव्याभावात्स्वयमेवदग्धेंधनानलवद्विली यतेतत्रयेषांसमाधिबुद्धिरस्तितेआभिमानिकाबुद्धियोगिभ्यःपूर्वोक्तेभ्योनिकृष्टाः अतएवएतान्प्रकृत्योक्तंवायवीये सहस्रंत्वाभिमानिकाइति सहस्रंमन्वंतराणिइत्यनुषंगः भौतिकस्तुयोगोत्रनोक्तः यदनुष्ठातृन्प्रकृत्यतत्रैवोक्तं भौतिकास्तुशतंपूर्णमिति अत्रापिशतंमन्वंतराणीत्यनुषंजनीयं सर्वेप्येतेयज्ञविदोयज्ञलब्धारोयज्ञेनक्षपितंकल्मषंयेषांतेतथाविधाभवंति सर्वेयज्ञाःकल्मषक्षयायैवभवंतिनपुनःसाक्षान्मोक्षायेत्यर्थः॥३०॥सर्वेषामेतेषांमध्येन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तंप्रतिप्राह यज्ञेति यज्ञाःपंचमहायज्ञाःतेभ्यःशिष्टमवशिष्टमन्नममृताख्यंयेभुंजतेतेपिचित्तशुद्धिद्वारासनातनंब्रह्मयांतिप्राप्नुवंति अयज्ञस्यपूर्वोक्तेषु द्वादशस्वन्यतमोवानित्याःपंचवायस्ययज्ञानसंतिसअयज्ञस्तस्यअयमपिलोकोनास्ति अन्यःपरलोकआत्मलोकोवाकुतोभवेन्नकुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमिति ब्रह्मणोवेदस्यमुखेद्वारे वेदद्वारेणैवविततावि

अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति॥ सर्वेप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनं॥ नायंलोकोस्त्ययज्ञस्यकुतो
न्यःकुरुसत्तम॥३१॥ एवंबहुविधायज्ञाविततात्रह्मणोमुखे॥ कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे॥३२॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप॥
सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया॥ उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोह
मेवंयास्यसिपांडव॥ येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि॥ ३५॥ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि॥ ३६॥

स्ताविस्तारिताःगुरुभिरुपदिष्टाइत्यर्थः कर्मजान्कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्नतुनैष्कर्म्यरूपान् एवंज्ञात्वाअस्मादशुभान्मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदर्थमेतेयज्ञाउपन्यस्तास्तंज्ञानयज्ञंस्तौति श्रेयानिति द्रव्यंबाह्यमाभ्यंतरंचदेहेंद्रियादितत्साध्यात्द्रव्यमयात्यज्ञात् ज्ञानयज्ञःनिःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकःश्रेयान्प्रशस्ततरः ईयसुन्प्रत्ययेनतेषामपिप्रशस्ततरत्वंद्योत्यते तत्रहेतुः सर्वमिति कर्मकर्मफलंसर्वंअखिलंसर्वांगोपसंहारयुक्तंज्ञानेपरिसमाप्यतेअंतर्भवति यथाकृतायाविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेवैनंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदेति ॥ ३३ ॥ तद्विद्धीति ज्ञानिनःपंथज्ञाः तत्त्वदर्शिनःअनुभववंतः ज्ञानंब्रह्म स्पष्टार्थःश्लोकः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वेति यत्चिन्मात्रस्वरूपंब्रह्मज्ञात्वा एवंइदानीमिवपुनर्मोहंनयास्यसि अथोअपिचयेनज्ञानेनभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिआत्मनिमयित्वंपदलक्ष्यार्थादनन्यभूतेपरमेश्वरेद्रक्ष्यसि नान्योतोस्तिद्रष्टेतिप्रतीचोन्यस्यद्रष्टुर्निषेधात् भाष्येतुसाक्षादात्मनिमत्स्थानीमानीतिद्रक्ष्यसि अथोअपिमयिवासुदेवेपरमेश्वरेचात्मनीतिक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वंसर्वोपनिषत्प्रसिद्धंद्रक्ष्यसीत्यर्थइति ॥ ३५ ॥ अपिचेदिति वृजिनंवृजिनार्णवं धर्मोपीहमुमुक्षोःपापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

यथेति एधांसिकाष्ठानि कर्माणिप्रारब्धादन्यानि ॥ ३७ ॥ नहीति योगेननिष्कामकर्मानुष्ठानेनसमाधियोगेनवासंसिद्धःसंस्कृतोयोग्यतामापन्नः कालेनेतिचिरप्रयत्नसाध्यत्वंज्ञानस्योच्यते ॥३८॥ श्रद्धावान्ज्ञानंलभते श्रद्धावानपिमंदप्रयत्नोमाभूदतआह तत्परइति तत्परोप्यजितेंद्रियोमाभूदतआह संयतेंद्रियइति परांशांतिविदेहकैवल्यं अचिरेणप्रारब्धकर्मसमाप्तौसत्यां ॥ ३९ ॥ अज्ञइति अज्ञःसुखेन चिकित्सितुंशक्यः अश्रद्दधानोयत्नेन संशयात्मात्वसाध्यएव यतोमित्रादिष्वपिसंशयंकुर्वतोस्यायंलोकोपिनास्तिनापिपरः वेदवाक्येपिसंशयात् अतएवसर्वदासंशयाकुलत्वात्सुखमपितस्यनास्तितस्मात्सं

यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन॥ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७॥
नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति॥ ३९ ॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति॥ नायंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयं ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥
तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः॥ छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत॥ ४२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुन
संवादेयज्ञविभागयोगोनामचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ पर्वणितुअष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥

शयोनकर्त्तव्यः ॥ ४०॥ किंच योगेति योगेनकर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेनसंन्यस्तानिफलतःस्वरूपतोवात्यक्तानिकर्माणियेनतंयोगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानेनसम्यक्दर्शनेनसम्यक्छिन्नाःसंशयाःआत्मादेहोऽन्योवाअन्योपिविभुरविभुराविभुरपिकर्त्ताऽकर्त्तावाअकर्त्ताप्येकोनेकोवाएकोपिसगुणोनिर्गुणोवेत्येवमादयःयस्यसज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं आत्मवंतंशमदमादिपरं कर्माणिकृतानिननिबध्नंतिहेधनंजय ॥ ४१ ॥ तस्मादिति हृत्स्थंबुद्धिस्थं ज्ञानासिनाज्ञानखड्गेन योगंसम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्मआतिष्ठकुरु उत्तिष्ठ युद्धायेतिशेषः ॥४२॥ ॥ इतिभी०भगवद्गी०नै०भा०चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ प०॥२८॥ ॥ ७॥

तृतीयेऽध्यायेलोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठेतिविभिन्नाधिकारिकंनिष्ठाद्वयंप्रस्तुत्यनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुतइत्यादिनाकर्मनिष्ठायाज्ञाननिष्ठांगत्वेनभूयसानिर्बंधेनानुष्ठेयत्वमुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्त
इत्यादिना चतुर्थेतूत्पन्नसम्यग्दर्शनैःकृतमपिकर्माकृतमेवभवतिज्ञानेनकर्तृत्वादिबाधात् अतस्तैर्वृथाचेष्टावत्कर्मवाकर्त्तव्यंसंन्यासोवाकर्त्तव्यइत्यनास्थयाप्रोक्तं अथेदानींपंचमषष्ठयोरज्ञानिनाज्ञानार्थि
नावैराग्योत्पत्तेःप्राक्कर्मैवानुष्ठेयं संपन्नेतुवैराग्येदृष्टविक्षेपनिवृत्त्यर्थंकर्मसंन्यासंकृत्वाज्ञानोत्पत्त्यर्थंयोगोनुष्ठेयइत्युच्यते तत्रचतुर्थेत्यक्तसर्वपरिग्रहइतिसंन्यासोयोगमातिष्ठेतिकर्मयोगश्चैकंमांप्रतिविहितः न
चैतयोःस्थितिगतिवद्युगपदेकेनमयानुष्ठानंकर्त्तुंशक्यतेपरस्परविरुद्धत्वादितिमन्वानोऽर्जुनउवाच संन्यासमिति हेकृष्णपापकर्षण मेमज्ञानार्थिनेसंन्यासंकर्मयोगंचेतिद्वयंपरस्परविरुद्धंकथंशंससिकथ
यसि पुनरित्यनेनप्रागपित्वयावेदकर्त्राइदंद्वयंविहितमस्तीतिगम्यते तथाचश्रुतिस्मृतीभवतः एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति संसारमेवंनिःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाःपरंवैराग्यमा
स्थिताइतिच तथातमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुरितिच ब्राह्मीब्रह्मदर्शनयोग्या अतएतयोःश्रुतिविहितत्वेनप्रशस्तयोर्मध्येएकंश्रे

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितं ॥ १ ॥
॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ॥तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥
ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते॥ ३ ॥

यःप्रशस्ततरंयत्तन्मेसुनिश्चितंब्रूहीतिप्रश्नः ॥ १ ॥ अस्योत्तरंभगवानुवाच संन्यासइति निःश्रेयसकरौज्ञानोत्पत्तिहेतुतया तथापिकर्मसंन्यासादविरक्तकृतात्कर्मयोगएवविशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारावैरा
ग्यादिहेतुत्वात् ॥ २ ॥ ननुप्रत्यक्षःकर्मयोगिनांविक्षेपःसंन्यासिनंतुसनास्तीतिकथमुच्यतेकर्मयोगोविशिष्यतइत्याशंक्याह ज्ञेयइति योरागद्वेषरहितःसकर्मसुस्वरूपतस्त्यक्तेष्वत्यक्तेषुवानित्यंसंन्यास्येव ए
तेनसाधनभूतयोःसांख्ययोगयोःरागद्वेषराहित्यकृतंसाम्यमुक्तं फलभूतयोस्तुसर्वविकल्पराहित्यरूपसाम्यमनंतरश्लोकाभ्यामुच्यते तथापिचित्तस्वाभाव्यात्कदाचित्संन्यासिनोरागोदयेपाताशंकास्तिनेतर
स्येतिसएवश्रेयानितिभावः यद्यप्येवंतथापिहिप्रसिद्धं निर्द्वंद्वोद्वंद्वंसत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्मिथुनंपरस्पराध्यासस्तद्रहितःसांख्योरागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात् सुखंकर्मकरणायासंविनापिबंधात्
संसारात्केवलज्ञानेनैवमुच्यतेनकर्माण्यपेक्षते यद्वानिर्द्वंद्वोद्वंद्वंवैमिथुनंतस्माद्द्वंद्वान्मिथुनंप्रजायतेइतिश्रुतेर्द्वंद्वंस्त्रीपुंसयोर्मिथुनंतद्रहितःकृत्यादित्यागीसंन्यासीअनायासेनमुच्यते रागादिजयस्योभयत्रतुल्यत्वात्
अत्रचकुटुंबभरणवैयग्र्याभावात्सुखंमुच्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वेकत्रपाताशंकाएकत्रकर्मश्रमस्तदनयोःपथोःकतरःश्रेयानित्याशंक्यद्वयोरपिफलतःसाम्यमित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यं समित्येकीभावेइतियास्कः एकीभावेनात्मानन्यत्वेनख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तु
स्वरूपमनयेतिसंख्यास्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचस्यनिर्विकल्पेप्रत्यगात्मनिप्रविलापनेनोदिताचेतोवृत्तिस्तत्साधनभूतोयंसांख्यःसंन्यासः सचदारादिबुद्ध्यंतानांपदार्थानामात्मन्येकीभावेनन्यसनंत्यागःप्रविलाप
नं तथायोगोप्यग्निहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतमनुष्ठानं तत्रमुख्यस्ययोगस्यलक्षणंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति वृत्तयश्चप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइतिपंच तत्रप्रत्यक्षानुमानागमाःप्रमा
णानि तेषुप्रत्यक्षमिंद्रियंतज्जावृत्तिःशुक्त्यादिविषयंयाथार्थ्येनज्ञानं विपर्ययस्तुतत्रैवरजतादिविषयंभ्रांतिरूपंज्ञानं संशयोपिइयंशुक्तिर्वारजतंवेतिअनिर्धारितान्यतरकोटिकंज्ञानं सविपर्ययएवांतर्भवति वि
कल्पस्तुशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः यथापुरुषस्यचैतन्यंवंध्यापुत्रइति नहिपुरुषचैतन्यतत्संबंधानांपृथक्त्वमस्तिकिंतुचैतन्यमेवहिशब्दत्रयेणोच्यते नापिवंध्यासुतस्यस्वरूपमस्तिथापिशब्देनाभिलप्यते
सोयंविकल्पःशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः एकस्मिन्ननेकबुद्धिरसतिचसद्बुद्धिरिति निद्रास्मृतीलोकप्रसिद्धे एतासांनिरोधेपिनिर्विकल्पःप्रत्यगात्मैवावशिष्यते तावेतौफलभूतौसांख्ययोगौ साधनभूतौतावेव
संन्यासकर्मयोगाख्यौ तत्रांत्ययोःसाम्यंज्ञेयःसनित्यसंन्यासीत्यनेनसूचितं आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते आस्थितःअनुतिष्ठन् फलंनिर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपं ॥ ४ ॥ योगैर्योगिभिः अर्शआद्यच्प्रत्ययांतो

सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलं॥ ४ ॥ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते॥
एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति॥५॥ संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति॥ ६ ॥

यंयोगशब्दः स्थानंमोक्षाख्यं एकमभिन्नं स्पष्टायोजनाश्लोकद्वयस्य ॥ ५ ॥ नन्वेवंनिर्विकल्पस्थानप्राप्तयेद्वौमार्गावुक्तौस्यातांतन्ननान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिश्रुतिविरुद्धमित्याशंक्याह संन्यास
स्त्विति संन्यासोनैष्कर्म्यं अयोगतोयोगंविनाअवाप्तुंदुःखंहेमहाबाहो अयमर्थः निर्विकल्पकसमाधिरपितत्त्वमसीत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतएवनस्वतःपुरुषार्थइतिद्वितीयमार्गस्याभावान्नोदाहृतश्रुति
विरोधः शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुत्यैवशमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्यदर्शितत्वात् तथाचसमाहितपदंवार्त्तिककारैर्व्याख्यातं स्वातंत्र्यंयेषुकर्त्तुःस्यात्करणाक
रणंप्रति तान्येवतुनिषिद्धानिकर्माणीहशमादिभिः शमादिश्रुत्या अस्वातंत्र्यंतुयेषुस्यात्करणाकरणंप्रति समाहितोक्त्याथेदानींतन्निरोधोविधीयते अस्वातंत्र्यंगुरूपदेशापेक्षत्वं येषुमानमेयव्यवहारनिरोधेषु
पिंडीकृत्येंद्रियग्रामंबुद्धावारोप्यनिश्चलं विषयांस्तत्स्मृतीस्त्यक्त्वातिष्ठेच्चिदनुरोधतः एषोभ्युपायःसर्वत्रवेदांतेषुप्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति एवंव्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह योगयु
क्तइति मुनिःसंन्यासीनचिरेणशीघ्रमेवब्रह्माधिगच्छतिवाक्यश्रवणमात्रेण नतुकेवलसंन्यासी यथोक्तं नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छतीति ॥ ६ ॥

योगेति योगेननिर्विकल्पसमाधिनायुक्तोयोगयुक्तः अतएवविशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेणहीनआत्माप्रत्यक्चेतनोयस्य निर्विकल्पावस्थायांकेवलएवचेतनोस्तिनान्यदेत्युक्तं तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानंवृत्ति सारूप्यमितरत्रेति तदावृत्त्यभावे इतरत्रवृत्तिकालेइतिसौत्रपदद्वयार्थः अत्रहेतुः यतोयंविजितात्माविजितचित्तोजितेंद्रियश्च एवंशुद्धस्त्वंपदार्थउक्तस्तस्यतत्पदार्थाभेदमाह सर्वभूतात्मेति सर्वेषांभूतानांब्रह्मा दिस्तंबपर्यंतानांवियदादीनांचचेतनाचेतनानामात्मभूतःउपादानत्वेनस्वरूपभूतः कनकमिवकुंडलादीनांस्वरूपभूतं कारणानन्यत्वात्कार्यस्य सर्वभूतात्मभूतआत्माप्रत्यक्चेतनोयस्यससर्वभूतात्मभूतात्मा यत्तु सर्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्येतिभाष्यंसर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतइत्यधिकमितिदूषितंस्वयंचसर्वभूतआत्मभूतश्चात्मायस्येतिविग्रहोदर्शितः तत्रसंकोचेकारणाभावात्सर्वपदेनैवचिज्जडयोर्य हेपरस्याप्यात्मभूतेत्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपंचभूतआत्मायस्येतितत्रापीष्टार्थलाभात् सर्वंचआत्मानश्चतद्भूतआत्मायस्येतिविग्रहसर्वात्मभूतात्मेत्येतावतैवसिद्धेप्रथमभूतपदस्यवैयर्थ्यंचभाष्यमते ब्रह्मादीनांप्रत्यग्भूतआत्मायस्येतिश्रुत्यैवजीवेशाभेदउच्यते परस्यतुउपादानत्वलिंगेनजडसाधारण्येनजीवस्यब्रह्माभेदोवगम्यतइतिविद्वद्भिरविनयःक्षंतव्यः यतोयंसर्वेषांप्रत्यगात्माअतोहमिवसोपिकुर्वन्नपि

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः॥ सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते॥७॥ नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्॥पश्यन्शृण्वन्स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन्॥८॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्त्ततइतिधारयन्॥ ९॥ ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्य क्त्वाकरोतियः॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा॥ १०॥ कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ११॥

नलिप्यतेअसंगात्मज्ञानात्कर्त्रादेर्बाधितत्वाच्च व्युत्थानेतत्प्रतीतावप्युत्खातदंष्ट्रोरगवदबाधकत्वाच्चेत्यर्थः॥ ७॥ नलिप्यतइत्येतदुपपादयति नैवेतिद्वाभ्यां तत्त्ववित्अहंनैवकिंचित्करोमीतिमन्येतमन्यते तत्र हेतुः इंद्रियाणिउपलक्षणमिदंप्राणादेरपि इंद्रियादयइंद्रियार्थेषुस्वेषुविषयेषुवर्त्तंतेइतिधारयन्निश्चिन्वन्नत्वहंविषयेषुवर्त्तेइतिमन्यते धारयन्नितिहेतौशतृप्रत्ययः अत्रदर्शनादयःपंचज्ञानेंद्रियाणांव्यापाराः गमनविसर्गप्रलपनग्रहणानिकर्मेंद्रियाणां तानिचानंदस्योपलक्षणानि श्वसन्नितिप्राणस्य स्वपन्नितिबुद्धेः उन्मेषणनिमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविभागः क्रमस्त्वविवक्षितः एतानिकुर्वन्नप्यभिमानाभावान्न लिप्यतेइत्यर्थः॥ ८॥ ९॥ ब्रह्मणीति यतोविद्वानसंगत्वात्कुर्वन्नपिनलिप्यते तस्मादविद्वानपिब्रह्मणिसर्वांतर्यामिणिकर्माण्याधायअयमेवकारयितानत्वहंकर्त्तेतिसमर्प्यर्यःकर्माणिकरोतिसपापेननलिप्य तेंऽभसापद्मपत्रमिव॥ १०॥ कायेनेति केवलैरितिविपरिणामेनसर्वत्रसंबंधनीयं केवलेनकायेनअहमयंब्राह्मणोयुवेत्यात्माध्यासशून्येन एवमन्यत्रापि संगंत्यक्त्वादेहादिभ्योविविक्तेप्यात्मनितार्किकादि वदहंकरोमीत्यभिनिवेशंत्यक्त्वायोगिनःकर्मकुर्वंति आत्मशुद्धयेचित्तशुद्ध्यर्थं तस्मात्त्वमपितत्रैवाधिकारोस्तीतितदेवत्वंकुरु॥ ११॥

किंच युक्तइति युक्तोब्रह्मण्याधायकर्माणीत्यादिनाउक्तलक्षणः कर्मणांफलंत्यक्त्वाईश्वरेसमर्प्यशांतिंकैवल्यंनैष्ठिकींसत्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतांप्राप्नोति अयुक्तस्तद्विपरीतःकामकारेणस्वैरवृ त्त्याफलेसक्तःसन्नितरांबध्यते॥ १२॥ एवमविद्वान्फलासक्त्यनासक्तिवशात्कर्मभिर्बध्यतेनबध्यतेचेत्युक्तं विद्वांस्तुतद्विपरीतइत्याह सर्वकर्माणीति वशीजितचित्तःसमाधिस्थोयोगीनवद्वारेनैवपंचज्ञा नेंद्रियाणिषष्ठःप्राणस्तेनैवतत्प्रवर्त्यानांकर्मेंद्रियाणांसंग्रहः बुद्ध्यहंकारचित्तानीतिनव एतानिद्वाराणीवपुरपतेर्जीवस्यभोगार्थंविषयप्रवेशस्थानानियस्मिन्नवद्वारेशरीराख्येपुरेविचित्रवासनाकल्पितानंतविष यवतिअनेकैःकर्मसचिवैरधिष्ठितेसुखदुःखादिनानापण्यवतिमनसासर्वद्वारोद्घाटनकुंचिकयासहसर्वाणिकर्माणिपुरपतिरिवराजकार्याणिसंन्यस्यसुखंनिर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते कर्माणिक्षेत्रस्यैवधर्मान त्वात्मनइतिक्षेत्रेत्यक्तुंशक्यान्येव तथाचश्रुतिः शरीरेपाप्मनोहित्वेति यत्रसुहार्दःसुकृतोमदंतेविहायरोगंतन्वाँ स्वायामितिच देहीसन्देहाभिमानकाले व्युत्थानेपीत्यर्थः तदापिनैवकुर्वन्नास्तेनापिकारय न्नास्तेराजेवामात्येषुनिहितभारः समाधौक्षेत्रेणसहात्मनःसंबंधाभावदर्शनात् यद्वा नवद्वाराणिचक्षुःश्रोत्रनासाबिलद्वंद्वानिषट्सप्तमंमुखंअधस्तनेद्वेइति अस्मिन्पक्षेइंद्रियाणिपरिचारिकाबुद्धिरमात्योऽहंका रोयुवराजइत्यादिकमूह्यं विदुषःकर्मसंबंधएवनास्तिदूरेतत्फलासक्त्यनासक्तीइतिभावः॥ १३॥ नन्वेवंभृत्यवत्कर्तृत्वंस्वामिवत्कारयितृत्वंवास्यमास्तु अयस्कांतवदविकारस्यैवसतःकर्त्रादिधर्मकाहंकारादिप्रव र्त्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह नकर्तृत्वमिति कर्तृत्वमहंकारस्य कर्माणिइंद्रियाणांवचनादानादीनिश्रवणदर्शनादीनिच लोकस्यलोक्यतेप्रकाश्यतइतिलोकोजडवर्गः प्रभुश्चिदात्मासूर्यइवास्मदादीनांप्रकाशको

युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीं॥ अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते॥ १२॥ सर्वकर्माणिमनसासं न्यस्यास्तेसुखंवशी॥ नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन्॥ १३॥ नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः॥ नकर्मफल संयोगंस्वभावस्तुप्रवर्त्तते॥ १४॥ नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः॥ १५॥

पिनकर्मादौप्रवर्त्तकस्तद्वत् अस्यकर्मफलसंयोगंवानसृजतिकिंतुयोयादृक्स्यस्वभावःसतथाप्रवर्त्तते यथासूर्येभ्युदितेकमलानांविकसनंकुमुदानामुन्मुद्रणंचेति तद्वदेवमात्मनिप्रकाशमानेघटादयोनचेष्टंतेम नुष्यादयस्तुचेष्टंते नत्वात्माकस्यचित्प्रवर्त्तकोनिवर्त्तकोवा लोहायस्कांतयोरिवसत्यानृतयोरात्मानात्मनोःसंबंधाभावादितिभावः॥ १४॥ ननुएषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतेएषह्येवा साधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतइतिश्रुत्यापरमेश्वरेकारयितृत्वंबोध्यते तत्कथमुच्यतेस्वभावस्तुप्रवर्त्ततइतितत्राह नादत्तइति कस्यचित्कर्त्तुःपापंअयंनादत्तेनापिसुकृतं कारयितृत्वाभावात् यतोविभुर्व्या पकःनिष्क्रियइतियावत् सक्रियोह्यन्यंप्रवर्तयतितदीयंपापंपुण्यंवालभतेअयंतुनतथाकिंतुसूर्यवत्प्रकाशतएवननुस्वप्रकाश्यानांकर्त्रादीनांकर्मणासंबध्यतेइतिभावः कारयितृत्वमप्यस्यसत्तामात्रेणसूर्यवत् यथाघटःप्रकाशतेसविताप्रकाशयतीतिनोदाहृतश्रुतिविरोधः कथंतर्हिईश्वराराधनार्थंकर्माणिकुर्वंतितदकरणाच्चबिभ्यतीत्याशंक्याह अज्ञानेनेति यथाहिमहाराजस्यसार्वभौमस्याहंसर्वेश्वरोनिर्वृतोस्मीति ज्ञानंअज्ञानेनसौषुप्तेनावृतंचेत्सतत्रविविधानिपरचक्रादीनिमहांतिसंकटशतानिपश्यतिअहोअहंदीनोस्मिदुःख्यस्मीतिचमुह्यतितद्वदेतेजंतवःस्वस्याहंब्रह्मास्मीतिप्रमाणेनब्रह्मभावमजानंतईश्वरादात्मानंपृथ ङ्मन्यमानाईशात्मनोःसेव्यसेवकभावंचपश्यंतोमुह्यंति तथाचश्रुतिः अथयोन्यांदेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमितिनसवेदयथापशुरेवसदेवानामिति एषह्येवेतिश्रुतिरपिभ्रांतजनव्यवहारविषयैवेतिभावः॥ १५

तदात्मनआवरकमज्ञानंयेषांज्ञानेनब्रह्मास्मीतिप्रमाणजेननाशितंतेषांतज्ज्ञानंकर्तृआदित्यवदादित्योयथाकृत्स्नंदृश्यंप्रकाशयतितद्वत्परंपरमार्थवस्तुप्रकाशयति अज्ञानजानर्थनिवृत्त्यर्थंज्ञानमेष्टव्यमितिभा
वः ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयइति यत्परंब्रह्मप्रशांतंतत्रैवबुद्धिःअस्तिब्रह्मेतिनिश्चयोयेषामापाततःश्रुत्यर्थविदांतेतद्बुद्धयः तदेवआत्माप्रत्यकूतत्त्वंयेषांश्रवणमननात्मकविचारेणप्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविहीना
नांतेतदात्मानः तत्रैवनिष्ठाविजातीयवृत्त्यनंतरितसजातीयवृत्तिप्रवाहोयेषांदेहादावनात्मनिआत्मधीरूपविपरीतभावनारहितानांतेतन्निष्ठाः तदेवपरंअयनंअज्ञानरूपोपाधिनिरासेनप्राप्यंयेषामखंडानंदम
ग्नानांतेतत्परायणाः अपुनरावृत्तिमोक्षंगच्छंति यतःज्ञानेननिर्धूतंकल्मषंमूलाज्ञानंसंसारबीजभूतंयेषांतेज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥ एतेषांजगतिदृष्टिमाह विद्येति उत्तमब्राह्मणेचंडालादौवासमंब्रह्मैवसद्रू
पेणस्फुरणरूपेणचभासमानंद्रष्टुंशीलंयेषांतेसमदर्शिनः यथोक्तं अस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंशपंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयमिति चराचरंजगद्ब्रह्मदृष्ट्यैवपश्यंतीत्यर्थः ॥१८॥ ननुसमासमाभ्यां

ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परं ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिं
ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थि
तंमनः ॥ निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः ॥ १९ ॥ नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥

विषमसमेपूजातइतितुल्यश्रुतशीलायब्राह्मणद्वयायविषमांपूजांप्रयुक्तवतःतथाअतुल्यश्रुतशीलायब्राह्मणद्वयायसमांपूजांप्रयुक्तवतश्चाभोज्यान्नत्वंगौतमेनस्मर्यतेतत्कथंब्राह्मणचंडालयोःसमदर्शित्वंयुक्त
मित्याशंक्याह इहैवेति येषांमनःसर्वभूतेषुसाम्येब्रह्मभावेस्थितंनिश्चलंतैरिहैवजीवद्भिरेवसर्गोजन्मजितोवशीकृतः हियस्मान्निर्दोषंसमंसर्वत्राविषमंब्रह्मास्तियथाहिरण्मययोर्देवतातत्पीठयोःस्वर्णदृक्साम्यंप
श्यतिपूजकस्तुआकारदृकूतारतम्यंपश्यतितद्वत् पूजास्मृतिर्भ्रांतिकृततारतम्यविषया साम्यदृष्टिस्तुतत्त्वविषयेतिभावः यस्मादेवंतेसाम्यंपश्यंतितस्मात्ब्रह्मणिअखंडैकरसेतेद्रष्टारःस्थिताएकीभावेनसमाप्ति
गताः॥१९॥ नप्रहृष्येदिति यस्मान्निर्दोषंसमंब्रह्मतस्मात्प्रियंपुत्रादिंप्राप्यनप्रहृष्येत् अप्रियंशत्रुंदुःखदंप्राप्यनोद्विजेत् बुद्धस्थितिरबुद्धेमानुष्ठेयेतिज्ञापयितुमुभयत्रलिङ्प्रयोगः स्थिरबुद्धिःप्रत्यगद्वैतेश्रुतियु
क्तिभ्यांस्थिरीकृतप्रज्ञः असंमूढोध्यानजसाक्षात्कारेणनिर्गतमोहः अतएवब्रह्मवित्ब्रह्मभावस्यलब्धा ब्रह्मभावंगतइत्यर्थः ब्रह्मण्येवप्रत्यगद्वयेव्युत्थानावस्थायामपिस्थितः सर्वंब्रह्मेत्येवपश्यन्नित्यर्थः॥२०॥

नन्वननुभूतात्मसुखेप्सयाप्रसिद्धंबाह्यंसुखंत्यक्तुमशक्यमतोनप्रहृष्येदित्यसंगतमतआह बाह्येति बहिर्भवाःबाह्याःस्पर्शाविषयेंद्रियसंबंधास्तेषु असक्तात्माअनासक्तचित्तःसन्नात्मनिप्रत्यगद्वयानंदेसुषुप्ति
कालेस्थित्वायत्सुखंविंदतिलभतेसतदेवसुखं विधेयापेक्षंपुंस्त्वं कस्तत्सुखं योब्रह्मयोगेब्रह्मणियोगःसमाधिस्तत्रयुक्तोयोजितआत्माबुद्धिर्येनसब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः
ब्रह्मयोगयुक्तात्मातदेवसुखंविंदतीतिवक्तव्येब्रह्मविदेवतत्सुखमितितस्यसुखाभिन्नत्वविवक्षयाइदमुक्तं ननूभयत्रएकमेवसुखंचेत्कःसुप्तसमाधिस्थयोर्विशेषइत्याशंक्याह सुखमिति अक्षय्यंसुखंमोक्षस्तमश्नु
तेव्याप्नोतिद्वैतादर्शनस्यतुल्यत्वादुभयत्रैकमेवसुखंतथापियोगीमूलाविद्यायानष्टत्वादक्षय्यंसुखमश्नुतेनसुप्तःअविद्यानुच्छेदात् तथाचमोक्षसुखस्यमुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थंबाह्यंसुखंसुत्यजमित्यर्थः॥२१
ननुसुषुप्तितुल्यस्यमोक्षसुखस्यार्थेकःप्राप्तमेवबाह्यंदिव्यस्त्र्यन्नपानगीतवाद्यादिसुखंत्यजेदित्याशंक्यबाह्यसुखमनित्यत्वान्निंदति येहीति संस्पर्शजाविषयसंबंधजाः दुःखयोनित्वेहेतुः आद्यंतवंतइति जातेषु

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखं ॥ सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥ येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते ॥ आ
द्यंतवंतःकौंतयनतेषुरमतेबुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः ॥ २३ ॥ योंऽतः
सुखोंतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधा
यतात्मानःसर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसां ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्त्ततेविदितात्मनां ॥ २६ ॥

त्रेयत्सुखंतत्तस्मिन्नष्टेनश्यतिदुःखंचमहत्प्रयच्छतीतितेषुभोगेषुबुधःपरिपाकदर्शीनरमते ॥२२॥ कःपुनर्मुख्यःसुखीत्याह शक्नोतीति इहैवजीवत्येवदेहेप्राक्शरीरविमोक्षणात्यावद्देहपातंमयाकामक्रोधौजि
तावितिविस्रंभोनकर्त्तव्यइत्यर्थः श्रुतेदृष्टेअनुमितेवाविषयेयोगर्द्धस्तृष्णारूपोऽतृप्तिश्चसकामःक्रोधस्तादृशेएवविषयेद्वेषस्तौकामक्रोधौउद्भवोयस्यवेगस्यसरोमांचहृष्टनेत्रवक्त्रलिंगोंऽतःकरणप्रक्षोभरूपः
कामोद्भवोवेगः गात्रप्रकंपप्रस्वेदसंदृष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिंगःक्रोधोद्भवोवेगस्तंकामक्रोधोद्भवंवेगंसोढुंयःशक्नोतिसएवयुक्तोयोगीमुख्यःसुखीचनान्यः ॥ २३ ॥ कोसौयोगीयोमुख्यःसुखीत्युक्तंतत्राह यइति
सुखंविषयसंगजाप्रीतिः आरामःप्रीतिहेतुःस्त्र्यादिभिःसहक्रीडा ज्योतिःक्रीडोपकरणानांप्रकाशः तदेतत्त्रयंयस्यांतरेवसोंतःसुखोंतरारामोंतर्ज्योतिश्चनत्विंद्रियद्वारकमितिएवशब्दार्थः यएवंभूतःसयोगी
किमतोयद्येवंब्रह्मनिर्वाणंगत्यप्राप्यपरमानंदंब्रह्मइहैवाधिगच्छति यतोब्रह्मभूतोजीवन्नेवब्रह्मदर्शनेब्रह्मभावंगतः ॥ २४ ॥ लभंतइति ऋषयःसम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशयाः यतात्मानोजितचित्ताः
॥ २५ ॥ किंचकामेति अभितोजीवतांमृतानांच विदितात्मनांज्ञातात्मतत्त्वानां ॥ २६ ॥

एवंसम्यग्दर्शननिष्ठानांसद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चसंगफलत्यागेनईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितःसत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणमोक्षायभवतीत्यप्युक्तं अथेदानींसम्यग्दर्शनस्यांतरंगसाधनंध्यानयोगंविस्तरेणवक्ष्यामी तितत्सूत्रभूतांस्त्रीन्श्लोकानुपदिशति स्पर्शानिति अत्रोत्तरार्धेनप्राणायामउक्तः स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानितिप्रत्याहारउक्तः भ्रुवोरंतरेचक्षुःकृत्वेतिधारणाउक्ता विगतेच्छाभयक्रोधइतिसाधनभूताःफलभूता श्चद्विविधायमानियमाश्चोक्ताः यतेंद्रियइतिवितर्काख्यःसंप्रज्ञातोयतमानइतिविचाराख्यःयतबुद्धिरित्यानंदास्मितारव्यौ मोक्षपरायणइत्यसंप्रज्ञातउक्तः शेषेणयोगफलमितिविभागः पाठक्रममननुरुध्यार्थ क्रमेणाक्षरार्थःस्पष्टीक्रियते तत्रविगतेच्छोविगतभयोविगतक्रोधइतिसंबंधः योहिइच्छावान्सइष्टसिध्यर्थंहिंसानृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहानिच्छेदतोविगतेच्छपदेनतद्विपर्ययानहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्र हायमाइतिसूत्रोक्तान्यमान्लक्षयति तथाभयंस्वोच्छेदशंकातयाशुद्धिग्रोनशौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइतिसूत्रोक्तान्नियमान्स्वीकर्तुमिच्छेदतोविगतभयइत्यनेनतेषांग्रहणं तथाक्रो धाक्रांतोमैत्र्यादीन्भावयितुमशक्तश्चित्तप्रसाधनंकर्तुंनशक्नोति तच्चमैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसाधनमितिसूत्रितं तत्रविगतक्रोधःशांतप्रकृतित्वात्सुखितेषुमै

स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः॥

त्रींपरस्येष्टेनममैवेष्टमिदंजातमितिभावयेत् तथादुःखितेषुकरुणांपुण्यवत्सुमुदितांपापवत्सूपेक्षांचभावयेत् नचैतैनप्रसाधनेनविनाचित्तादर्शस्यनैर्मल्यंभवति एवंसाधनावस्थायांयमनियमचित्तप्रसाधनानां सिध्यर्थंविगतेच्छाभयक्रोधत्वमीप्सितं एवंफलावस्थायामपितदीप्सितं तथाहि संप्रज्ञातसमाधिफलभूतायांमधुमत्यांयोगभूमौस्थितंयोगिनंप्रतिदिव्याःकामाउपतिष्ठंतेतत्रापिविगतेच्छत्वमिष्टं तथाहि स्था न्युपनिमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसंगादितिसूत्रं स्थानिनोदेवास्तैरुपनिमंत्रणेइहास्यतांइमेरम्यावसथाइमारम्यारामाइमानिजरामरणहराणिरसायनानिइमेवयंकिंकराःस्वपुण्यार्जितमिदंस्थानंत्वयाभु ज्यतामितिप्रार्थनायांक्रियमाणायांसंगोलिप्सातत्रनकर्त्तव्या नापितल्लाभेनात्मनोमहाभागत्वंदेवप्रार्थ्यत्वंमत्वागर्वोपिकर्त्तव्यस्तयोःसंगस्मययोर्भ्रंशहेतुत्वादितिसूत्रार्थः तथाभयमपिद्विविधं योगांतराय जंवितर्कजंच तत्राद्यं व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेंतरायाःदुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवइतिसूत्राभ्यामुक्तं स्त्या नमकर्मण्यता अविरतिरवैराग्यं अंगमेजयत्वंकंपवायुः वितर्काहिंसादयस्तज्जंचभयं आद्यस्यनिवारणमीश्वरप्रणिधानेन तथाचसूत्रितं ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोंतरायाभावश्चेति ततईश्वरप्रणिधानात्

द्वितीयस्यप्रतिपक्षभावनेन तथाचसूत्रितं वितर्कबाधनेप्रतिपक्षभावनमिति वितर्काहिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहमूलामृदुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावनमितिच आ दिपदादनृतस्तेयादयः हिंसादयःप्रत्येकंकृतकारितानुमोदितभेदेनत्रिविधाः तेपिप्रत्येकंलोभादिमूलकत्वेनत्रिविधाः तेपिमृदुमध्यमाधिमात्रभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः तेचमूलभूतावितर्कास्त्रयश्चत्वारःपंचवाधि कावात्रिस्त्रिगुणिताएकाशीतिरष्टोत्तरशतंपंचत्रिंशदधिकंशतंअधिकावाभवंति शाखाप्रशाखाभेदेनानंताश्च दुःखरूपंअज्ञानरूपंचअनंतफलंयेषांतेदुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावनयातेनिव र्त्तनीयाइति एवंयमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावनैर्निरंतरायंमृदूकृतचित्तोयोगीविविक्तेदेशेआसीनःसंभवादितिन्यायेनस्थिरसुखमासनमभ्यासीत तत्रदेशासनेश्रूयेते समेशुचौशर्करवह्निवालुकाविव र्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेत् त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरंहृदींद्रियाणिमनसासंनिरुध्य ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानीति चक्षुरित्य

प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ॥२७॥

त्रविसर्गलोपश्छांदसः त्रिरुन्नतंकटिवक्षःकंधराप्रदेशेषून्नतं ततोजितासनःप्राणायाममभ्यसेत् तेनहिमंदगतोप्राणेसतितदनुसारिमनोपिचांचल्यंत्यजति नोचेद्वायुविक्षेपेणविक्षिप्यते तत्रप्राणजयप्रमाणं प्रा णान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीतेतिश्रुत्युक्तमेवसंगृह्णाति प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणाविति प्राणापानौसमौतुल्यौऊर्ध्वाधोगतिविच्छेदेननासाभ्यंतरचारिणौकुंभकेनकृ त्वाततोबाह्यान्बहिर्भवान्स्पर्शान्विषयसंबंधान्इंद्रियद्वारानित्यंअंतर्बुद्धौक्रियमाणान्योगींद्रियाणांप्रत्याहरणेनतान्बहिरेवकुर्यात् ततोविषयेभ्योव्यावृत्तेषुकरणेषुस्वप्नकालेइवांतर्मनोमात्रेणावतिष्ठतेइ त्यर्थः इमंप्रत्याहारंकर्त्तुमशक्तस्याविरक्तस्यकागतिरित्यतआह चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोरिति चशब्दोवार्थे चक्षुरेववाभ्रुवोरंतरेकुर्यात् खेचरींमुद्रामभ्यस्येदित्यर्थः साचोक्तायोगसारे लंबिकोर्ध्वस्थितेगर्त्तेजिह्वां व्यावृत्त्यधारयेत् दृढासनश्चिरंतिष्ठेन्मुद्रैषाखेचरीमता भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषामहादेवेनकीर्तितेति यएवंसर्वोपिबाह्येविषयेसूर्यादौसंयमोयथोक्तंप्रत्याहारमनुष्ठातुमशक्तान्प्रत्येवोपदिश्यतइतिज्ञेयं॥२७॥

यतेंद्रियेति यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थूलेविषयेसूर्येंतद्रश्मिषुवाविष्णुप्रतिमायांवाऽनाहतध्वनौवान्यत्रवाचक्षुराद्यन्यतमद्वारामनोधारयेत् तच्चमनस्तद्विषयाकारतांप्राप्तंतत्रैवस्थिराभ्यासेनविश्रांतंस्वदेहमपिनप श्यतिसेयंमहाविदेहानामधारणा अस्यांसिद्धायामिंद्रियगणःस्वंस्वंविषयंनतुगृह्णाति सोयंबहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्त्वांतरइतिभेदः अतएवतयोस्तुल्यफलत्वंसूत्रितं ततःक्षीयतेप्रकाशावरणमिति ततः अभ्यंतरप्रत्याहारात् तथाबहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहातत्संयमात्प्रकाशावरणक्षयइति यदाचित्तंदेहमविस्मृत्यैवहठेनपुरःस्थितमूर्त्याद्याकारंक्रियतेतदासाचित्तस्यमूर्त्याकारतारूपावृत्तिःकल्पिता यदातु निरवशेषेणदेहंविस्मृत्यचेतःकेवलंध्येयाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामधारणा तस्याअपिफलंतदेव तत्संयमात्तस्यांचेतसोनिग्रहात्प्रकाशावरणक्षयोभवतिसोयंबाह्यविषयःसमाधिः वितर्काख्योद्वि विधःसवितर्कनिर्वितर्कभेदात् तत्राद्यस्यलक्षणंसूत्रितं शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णासवितर्केति सवितर्कानामसमापत्तिःसमाधिरित्यर्थः यदाविष्णुप्रतिमादौपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखेनचभावनाप्रवर्त्त तेतदासवितर्कासमापत्तिः अस्मिन्नेवालंबनेपूर्वापराननुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखनमंतरेणभावनाप्रवर्त्ततेतदानिर्वितर्कानामसमापत्तिः तथाचसूत्रं स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्का स्मृतेः शब्दार्थस्मरणस्यपरिशुद्धौवर्जनेसतिभावयितुःस्वरूपेणशून्यातदाहमिदंभावयामीत्येवमाकारावृत्तिरपिभावयितुर्नास्तीवेतिभाति यतोर्थमात्रनिर्भासाध्येयार्थमात्रमस्यांभासतेनत्वन्यदितिसूत्रार्थः अस्यां सिद्धायांयोगीजितेंद्रियइत्युच्यतेजितमनाइति आभ्यंतरप्रत्याहारपूर्वकंयदामनःकल्पितेसूक्ष्मेविषयेपूर्ववत्शब्दार्थोल्लेखपूर्वकंतद्वर्जंचमनसोभावनाप्रवर्त्ततेतदातेउभेसमापत्तीसविचारनिर्विचाराख्येभवतः तथाचसूत्रंएतयैवसविचारानिर्विचाराचसूक्ष्मविषयाव्याख्यातेति अत्रसूक्ष्मविषयेतिग्रहणात्पूर्वस्यांस्थूलविषयत्वंगम्यते एतयैवद्विविधवितर्कसमापत्त्यैवनिर्विचारसमापत्तौदृढायांयोगीजितमनाइत्युच्य

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः॥ २८॥

तेयदापुनश्चेतसोमूर्त्याकारतांपरित्यज्यसत्त्वोद्रे कात्समष्टिमनोमयविषयाअहमेवेदंसर्वोस्मीत्येवमाकाराभावनाप्रवर्त्ततेसोयंसानंदःसमाधिः यदातुतामपिभावनांपरित्यज्यविषयवेदनमंतरेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्त्ततेसास्मिता अस्मिताहं कारयोर्भेदस्तुक्रमेणविषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्रकृतः यथैकएवपूर्वाभिमुखःपश्चिमाभिमुखश्चेतितद्वत् अस्यामवस्थायांयोगीबुद्धितोविविक्तस्यत्वंपदार्थस्यसाक्षात्कारात्जितबुद्धिरित्युच्यतेतदेतदुक्तं यतेंद्रियमनोबुद्धिरिति एतान्येवप्रसाधनानिगुणपर्वाण्युच्यंते तथाचसूत्रं विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणीति तत्रविशेषाःस्थूलभूतानिएकादशेंद्रियाणिच अविशेषाःपंचतन्मात्राणिअहंकार श्च लिंगमात्रंमहत्तत्वं अलिंगंप्रधानं तत्रविशेषाद्विशेषंप्रविविक्षतोयोगिनोदिनंदिनलयाभ्यासात्समनस्कानींद्रियाणिलीयंतेसलयः बहिर्मुखान्येववाभवंतिसविक्षेपः एवंअविशेषेभ्योलिंगमात्रंविविक्षतो पिलयविक्षेपौस्तः लिंगमात्रात्परंपुरुषंप्रविविक्षतोपितौस्तः तावेतौलयविक्षेपौहेयौश्रूयेते लयविक्षेपरहितंमनःकृत्वासुनिश्चलं यदायात्युन्मनीभावंतदातत्परमंपदमिति एतेषुत्रिषुलीनेष्वाद्यःसुप्तएव द्विती योविगलितदेहाहंकारत्वाद्विदेहसंज्ञः तृतीयःप्रकृतिलयइति एतयोःसमाधिर्गौणः अतएवसूत्रितं भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति भवप्रत्ययोजन्मांतरहेतुरेषांसमाधिर्भवति यद्वा जन्मांतरेएतेषांजन्मनै वसमाधिसिद्धिःपक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीतिसूत्रार्थः सर्वथापितेषांसद्योमुक्तिर्नास्तीतिसिद्धं यदातुअस्मितामात्रस्यापिनिर्विकल्पेचिन्मात्रेलयोभवतितदायंविद्वान्कैवल्यंधर्ममेघसमाध्याख्यमनु भवति यमधिकृत्यश्रूयते क्षणमेकंक्रतुशतस्यचतुःसमत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति अयमेवमोक्षाख्यः परंअयनंप्राप्यंस्थानंयस्यसमुनिर्मोक्षपरायणइत्युच्यते यतोस्यामेवावस्थायांयोगीजीवन्मुक्तइत्युच्यते विगतेच्छाभयक्रोधइतिपादःप्रागेवव्याख्यातः यएवंभूतःससदामुक्तःबंधप्रतीतिकालेपिसमुक्तएवास्ति अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः एतेनाहंकारादेर्बंधस्यकालत्रयेपिअसत्त्वोक्त्यामिथ्यात्वंदर्शितं॥२८॥

एवंसमाहितचित्तेनकिंविज्ञेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेनरूपेणयज्ञानांतपसांचकर्तृरूपेणदेवतारूपेणचभोक्तारं तथासर्वेषांभूतानांहिरण्यगर्भादीनामपिमहांतंव्यापकमीश्वरमीशितारमंतर्या मिणं सुहृदंसर्वभूतानांप्राणिनांप्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणंसर्वप्रत्ययसाक्षिणंनारायणंमांप्रत्यगभेदेनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यतद्भावंप्राप्यशांतिमनुपाध्यवस्थांनिरुपाख्यांकैवल्यसंज्ञांऋच्छतिप्राप्नोति एवं चसोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैवनिरुपाधिप्राप्तिरितिगम्यते यथोक्तंवार्त्तिकसारे सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधिकः जक्षन्क्रीडन्रतिंप्राप्तइतिसोपाधि कस्यतु छांदोग्येसर्वकामाप्तिःसार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता अहमन्नंतथान्नादःश्लोककार्यप्यहोअहं इतितत्त्वविदःसामगानेसर्वात्मताश्रुता अत्रापिचक्रदृष्टांतात्सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः अपूर्वानपराद्युक्त्याश्रो ष्यतेनिरुपाधिकइति ॥ २९ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेश्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ प० ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वाध्यायांतेसूत्रितंध्यान योगंविवरीतुमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगंतावत्स्तौतिद्वाभ्यां अनाश्रितइति यःकर्मणांफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःकार्यमवश्यकर्त्तव्यंनित्यंकर्मकरोतिसएवफलसंकल्पत्यागात्संन्यासीचयोगीचभ वति नतुनिरग्निर्योविधितःश्रौतस्मार्त्तकर्मत्यागीसएवसंन्यासीनापिअक्रियस्त्यक्तवाङ्मनःकायक्रियएववायोगीति ॥ १ ॥ केनसाम्येनायंसंन्यासीयोगीचेतिस्तूयतेअतआह यमिति योहित्यक्तसर्वसंकल्पः

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरं ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ ॥ इति० म० भा० भीष्मप० श्रीमद्भगव० संन्यासयोगोनामपंच मोऽध्यायः॥ ५॥ पर्वणितुएकोनत्रिंशोध्यायः॥ २९॥ ॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः॥ ससंन्यासीचयोगीचननि रग्निर्नचाक्रियः॥ १ ॥ यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते ॥ योगा रूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते॥ ३ ॥ यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते॥ ४ ॥

ससंन्यासीतादृशश्चध्यानयोगीअतोनतयोर्भेदः निःसंकल्पस्तटस्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिमैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्यमोक्षलक्षणस्यनिःसंकल्पत्वस्योभयत्रापितुल्यत्वात् अतोऽयमपिकर्मयोगीफलसंक ल्पत्यागान्निःसंकल्पत्वसाम्यात्संन्यासीयोगीचभवतीतिस्तूयतइत्यर्थः योगाधिकारसिद्धयेनिष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीतिश्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ तत्रकर्मानुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति याव द्वियोगंयमनियमाद्यष्टांगोपेतमत्यौत्कंठ्यादारोढुमिच्छतितावत्कर्माण्यनुतिष्ठेत् तस्यारुरुक्षोर्मुनेरारुरुक्षाकारणंतीव्रवैराग्योत्पादनद्वाराकर्मभवति तस्यैवयोगारूढस्ययोगांगानुष्ठानेप्रवृत्तस्यविक्षेपासह स्ययोगारोहेकर्मणांशमःसंन्यासःकारणमुच्यते नहिकर्मसुव्यापृतोऽनन्यचित्ततयायोगमनुष्ठातुमीष्टे ॥ ३ ॥ ननुयोगपदेनमुख्ययावृत्त्यानिर्बीजःसमाधिरुच्यतेतमारूढस्यकर्मणांत्यागःस्वतःसिद्धत्वादविधे यइत्याशंक्यप्रकृतेयोगारूढपदस्यार्थमाह यदाहीति इंद्रियार्थेषुशब्दादिषुरमणीयेषुकर्मसुचतत्प्राप्तिसाधनेषुतद्दर्शनमनुनसज्जतेवैराग्यदार्ढ्यात्सक्तोनभवति नापिमनसाइदंमेभूयादेतदर्थमहमिदंकर्मकुर्या मितिसंकल्पयति तादृशश्चसर्वसंकल्पसंन्यासीयदाभवतितदायोगारूढइत्युच्यते यथातीव्रबुभुक्षयोपेतोन्यत्रनीरागोव्यासंगांतरंत्यक्त्वाभोजनारूढएवभवतितथातीव्रारुरुक्षावान्सर्वत्रवीतरागस्त्यक्तसर्वक र्मायोगारूढएवभवतितावत्कर्माणिकर्तव्यानिततःपरंत्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उद्धरेदिति एवंक्रमेणकर्मद्वाराचित्तशुद्धिंसंपाद्ययोगारूढोभ्यासवैराग्यबलेनात्मानमुद्धरेत् हियस्मादात्मैवात्मनोबंधुर्नपुत्रादयउद्धर्त्तुंक्षमाः आत्मैवरिपुरात्मनःनत्वन्येशत्रवःसंसारेमज्जयितुमेनंक्षमाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ आत्मामनः आत्मनामनसा अनात्मनोऽजितचेतसः आत्मामनएवशत्रुः ॥ ६ ॥ मनसोजयेफलमाह जितात्मनइति शीतोष्णादिषुप्राप्तेषुजितात्मनोनिर्विकारचित्तस्यात्माचित्तंपरमुत्कर्षेणसमाहितःसमाधिप्राप्तोभवति अतःसमाधिसिद्ध्यर्थंमनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिसिद्धेरपिकिंफलमतमाह ज्ञानेति ज्ञानंशास्त्रोपदेशजाबुद्धिः विज्ञानंशास्त्रार्थध्यानजःप्रमारूपोनुभवस्ताभ्यांतृप्तःसंजातालंप्रत्ययआत्माचित्तंयस्यसज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा यतस्तृप्तात्माऽतःकूटस्थोऽप्रकंप्यःसंसारतापानास्कंदितोभवतीतिसमाधिफलं अस्यलोकप्रसिद्धंलक्षणमाह विजितेंद्रियइति समलोष्टाश्मकांचनइत्येवंविधोयोगीसयुक्तःप्राप्तयोगइत्युच्यतेविद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेवस्तौति सुहृदिति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्त्ता मित्रंस्नेहवान् अरिःशत्रुः उदासीनउभयत्रपक्षपातशून्यः मध्यस्थउभयहितैषी द्वेष्यआत्मनोऽप्रियः बंधुःसंबंधी तेषुसाधुषुपुण्यकृत्सुपापेषुपापाचारेषुकस्यांकिंकर्मेत्यनालोचयन्तेषुसर्वेषुयःसमबुद्धिःसविशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीति योगीयोगाभ्यासपरोरहसिएकांतेस्थितःसन्आत्मानंबु

उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मैवात्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेंद्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरं ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

द्धियुंजीतसमादध्यात् सततमितिनैरंतर्यमुक्तं निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानस्तदेकनिष्ठइतियावत्तेनसत्कारउक्तः एकाकीअसहायः संन्यासीत्यर्थः यतौस्थिरीकृतौचित्तंमनआत्मासेंद्रियंशरीरंयेनसयतचित्तात्मा तथाअपरिग्रहःएकाकित्वेपिकंथापुस्तकादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥ योगंयुंजीतेत्युक्तंतत्कथमित्याकांक्षायांतदंगान्यासनादीन्याह शुचौदेशेइत्यादिना शुचौस्वभावतःसंस्कारतोवापुण्येदेशेस्थानेप्रतिष्ठाप्यसुस्थितंकृत्वास्थिरंनिश्चलं आस्तेस्मिन्नित्यासनंस्थंडिलं निश्चलमित्यनेनमृन्मयमेवस्थंडिलंनतुकाष्ठमयंपीठं आसनमितिपरासनव्यावृत्त्यर्थं नात्युच्छ्रितंनात्युच्चं नातिनीचंचैलाजिनकुशाउत्तरेउपर्युपरियस्यतच्चैलाजिनकुशोत्तरं अजिनादुपरिचैलंकुशेभ्यउपरिअजिनंस्थंडिलस्योपरिकुशाइत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठाप्यकिंकुर्यादितितत्राह तत्रेति तत्रासनेपद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासनेनोपविश्य यताःनिगृहीताश्चित्तस्यक्रियाविषयाणांस्मरणानिइंद्रियक्रियास्तेषांग्रहणंयेनासौयतचित्तेंद्रियक्रियः अतएवमनोबाह्याभ्यंतरविषयानुपरक्ततयाएकंध्येयमेवप्रत्यक्तत्वमप्रमेयस्यस्फुरतिनान्यत्तदेकाग्रंवृत्त्यंतरानंतरितब्रह्मैकाकारवृत्तिप्रवाहिकृत्वाआत्मविशुद्धयेचित्तशुद्ध्यर्थंयोगंवृत्तिप्रवाहस्यापिनिरोधंयुंज्यादनुतिष्ठेच्चित्तस्यस्थैर्यतापादनेन ॥ १२ ॥

आसनउपविश्येत्युक्तंतत्कथमित्यतआह सममिति कायःशरीरमध्यंशिरोग्रीवाचकायशिरोग्रीवंसमंमूलाधारमारभ्यमूर्धांतंअवक्रंअचलंनिष्कंपंधारयन्स्थिरोभूत्वासंप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वमितिनासिकाग्रावेक्षणंनविधीयतेकिंतुनिमीलनेलयभयमुन्मीलनेविक्षेपभयमतोदिशोपिस्थ्यादिविक्षेपकविषयदर्शनभयादनवलोकयन्नर्धोन्मीलितनेत्रआसीतेतिउत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ एवमासनेउपविष्टेनयत्कर्त्तव्यंतदाह प्रशांतात्मेति योगयुक्तोयोगीब्रह्मचारिव्रतेभैक्षचर्यायांस्थितः संन्यासीत्यर्थः मच्चित्तोमयिपरमेचित्तंयस्यसएवंभूतोमय्येवमनःसंयम्यमत्परआसीतसप्रशांतात्माभूत्वाविगतभीर्भवतीतियोजना भवतिहिकश्चिदात्मनोन्यमीश्वरंमत्वातच्चित्तस्तमेवाराध्यत्वेनाभिगतस्तत्रैवचमनसःसंयमंकरोतिनतुसतत्परस्तमेवपरमपुरुषार्थतयाप्राप्यत्वेनमन्यतेकिंतुतत्प्रीत्यान्यदेवफलंकामयते अयंतुमच्चित्तोमय्येवमनःसंयम्यमत्परोमामेवसर्वांतरंप्रत्यगद्वयंकामयतइति यतोमत्परोऽतएवप्रशांतात्माप्रकर्षेणबाह्याभ्यंतरविषयत्यागेनसमाधिसुखास्वादत्यागेनचशांतउपरतःआत्माचित्तंयस्यसोस्मितामात्रावशेषोविगतभीर्भवति इयमेवावस्थासत्वपुरुषान्यताख्यातिरितिब्रह्मसाक्षात्कारइतिचविकल्प्यते सर्वथातस्यांसिद्धायांपुरुषःपरमपुरुषार्थभाग्भवति ॥ १४ ॥ अस्याःफलमाह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणसदानिरंतरंदीर्घकालंचा

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः ॥ संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ॥ मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः ॥ १४ ॥ युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः ॥ शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः ॥ नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा ॥ १७ ॥

त्मानंमनोयुंजन्समादधानोयोगी नियतंख्यातिफलादपिनिगृहीतंमानसंयेनसनियतमानसः शांतिपरमवैराग्यबलात्ख्यातिमपिनिरुध्यनिर्विकल्पंपदंनिर्वाणंमोक्षस्तदेवपरमानिष्ठायस्याःशांतेस्तांमत्संस्थांमय्येवसंस्थाएकीभावेनावस्थानंसमाप्तिर्वायस्यास्तामधिगच्छतिप्राप्नोति ख्यातिफलंचसूत्रकृतादर्शितंप्रसंख्यानेप्यकुसीदस्यसर्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिरितितत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमितिसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रात्सर्वज्ञातृत्वंसर्वभावाधिष्ठातृत्वंचेतिसूत्रत्रयेण प्रसंख्यानेध्याने अकुसीदस्यवणिजइवफलानिच्छोःसर्वथाविवेकख्यातिरेवभवतितस्याश्चफलंधर्ममेघःसमाधिःसचप्रागेवव्याख्यातः तद्वैराग्यंपरंपरसंज्ञंपुरुषख्यातेःफलं तस्यलक्षणंगुणेषुदिव्यादिव्यविषयेषुवैतृष्ण्यं एतस्यैवहिनांतरीयकंफलंकैवल्यमितियोगावदंति तृतीयसूत्रोक्तंफलंसार्वज्ञ्यादिकंत्वभिप्रेत्यश्रूयते कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिसर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिरित्यादिकं ॥ १५ ॥ एवंयोगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाहद्वाभ्यां नात्यश्नतइति एकांतमतिशयेन जाग्रतइत्यत्राप्यतिशब्दोयोज्यः ॥ १६ ॥ युक्ताःपरिमिताआहारादयोयस्यसतथा ॥ १७ ॥

निर्वाणपरमांशांतिप्राप्तस्यलक्षणान्याह यदेत्यादिभिःषड्भिः विनियतंविशेषेणएकाग्रताभूमेरपिनिरुद्धमात्मनिप्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठतेनत्वस्मितादिरूपेणउद्रिच्यतेतदायोगीसर्वेभ्योजापरत्वप्रसबीजसमाधि षूपस्थितेभ्यः ल्यब्लोपेपंचमी सार्वात्म्यप्राप्त्यैवतान्प्राप्यतेषुनिस्पृहोभवतितदायुक्तोनिर्विकल्पकइत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायांयोगिचित्तस्योपमामाह यथेति नेंगतेनचलतितद्वत् यतंचतच्चित्तंच यतचित्तंतस्य एकाग्रतांप्राप्तंचित्तंनिवातप्रदीपवन्नचलतीत्यर्थः आत्मनोयोगंसमाधियुंजतोऽनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥ यत्रेति एवंचित्तमेकाग्रीभूतंसत्योगसेवयानिरुद्धंयत्रयस्यामवस्थायामुपरमतेविलीनंभव तियचवाआत्मनाचित्तेनात्मानंनिर्विकल्पंपश्यन्नात्मनितुष्यतिनबाह्यार्थेतुष्टिंभजते ॥ २० ॥ किंच सुखमिति आत्यंतिकमनंतंयत्सुखंतत्केवलंबुद्धिग्राह्यंसौषुप्तसुखवद्यतोऽतींद्रियमिंद्रियागोचरंयत्रसुखे स्थितोयंनवेत्तिवेद्याभावान्नकिंचिदनुभवतिनापितत्त्वतश्चलति बुद्धितादात्म्याध्यासकालेचलतीवेतिभातिपरंतुतत्त्वतोनचलति तथाचश्रुतिर्ध्यायतीवलेलायतीवेतीवशब्दंप्रयुंजानाध्यानादेरतात्त्विकत्वंद

यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा ॥ १८ ॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता ॥ यो
गिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया ॥ यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥ सु
खमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं ॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः ॥ २१ ॥ यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः ॥ यस्मिन्
स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते ॥ २२ ॥ तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितं ॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

र्शयति बुद्धौध्यायंत्यांध्यायतीवेतिलेलायंत्यांलेलायतीवेतिश्रुत्यर्थः यद्वातत्सुखंयत्रायंनचैववेत्तिकिमपिनैवानुभवति यत्रेत्यादिभिन्नंवाक्यं ॥ २१ ॥ दुःखेनशस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणामहता ॥ २२ ॥ तमिति यत्रोपरमतेचित्तमित्यादिनाउक्तलक्षणंतंदुःखसंयोगस्याप्यंतःकरणसंबंधस्यवियोगमेवसंतंविरुद्धलक्षणयायोगसंज्ञितंविद्यात् योगफलमुपसंहृत्यपुनर्निश्चयानिर्वेदयोःसाधनत्वविधानपूर्वकंतमेवश तकृत्वोपिपथ्यंवदितव्यमितिन्यायेनविधत्ते सइत्यादिना सयोगोनिश्चयेनाध्यवसायेनानिर्विण्णंनिर्वेदरहितंचेतोयस्यतेनयोक्तव्योऽभ्यसनीयः यद्वाशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदितिश्रुतिविहितंश्रुत्यंतरदृष्टंश्रद्धावित्तपदोपेतंशमादिषट्कमत्रक्रमतोविधीयते तत्रनिश्चयेनेतिगुरुवेदवाक्यादौफलावश्यंभावनिश्चयलक्षणाश्रद्धात्रनिश्चयपदेनगृह्यते तथानिर्विण्णचेतसेतिवैराग्ये णद्वंद्वसहिष्णुत्वलक्षणातितिक्षाविधीयतेइतिज्ञेयं ॥ २३ ॥

अथशमदमोपरमसमाधानानिक्रमेणश्लोकद्वयेनविधत्ते संकल्पेति संकल्पइदंमेभूयादितिचेतोवृत्तिस्ततउद्भवोयेषांतान्कामान्काम्यमानान्विषयानशेषतोवासनोच्छेदपूर्वकंसंकल्पनिरोधेनत्यक्त्वा एते नांतरिंद्रियनिग्रहलक्षणःशमउक्तः बाह्येंद्रियनिग्रहलक्षणंदममाह मनसैवेति विषयदोषदर्शिनामनसैवसर्वतःसर्वप्रकारेणश्रोत्रादिकमिंद्रियग्रामंसमंततःसर्वेभ्योविषयेभ्योविनियम्यउपरमेदित्युत्तरेणा न्वयः ॥ २४ ॥ शनैःशनैरिति भूमिकाजयक्रमेणदिव्यादिव्यविषयेभ्यउपरमेत्व्यावृत्तोभवेत् कथं धृतिगृहीतयाबुद्ध्येति धृतिः धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसा पार्थसात्त्विकीत्युक्तलक्षणातयागृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्याउपरमेत् तथाएवमुपरतंमनःआत्मनिस्वरूपेसंस्थास्थितिर्यस्यनतुदृश्येद्रष्टरिवातत्तथाआत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थंस र्वार्थतैकार्थतयोःक्षयोदयौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामइतिसूत्रितमैकाग्र्यंप्रापयेत् सूत्रार्थस्तुअहमिदंपश्यामीत्यनुभवेहिद्रष्टादृश्यंदर्शनंचभासते तत्रदर्शनभानमप्रत्याख्येयमतोद्रष्टरिदृश्येचोपरक्तंचित्तंसर्वा र्थमिति नतुदर्शनोपरक्ततापिसर्वार्थतायांगणिता तदभावेचित्तस्यनाशापत्तेः द्रष्टृदृश्योपरागाभावेतुएकार्थंतदुच्यते यथास्वप्ने तत्रहिदृश्यंनास्तीतिपामराणामपिप्रसिद्धं द्रष्टापिनास्ति तदाइंद्रियाणामभा वात् आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेतिश्रुत्यैवभोक्तृत्वस्येंद्रियसन्नियोगशिष्टत्वात् किंतुद्रष्टृदृश्यवासनावासितंचित्रपटसदृशमेकंमनएवास्ति तच्चस्वयंज्योतिषापुरुषेणभास्यमानंजाग्रद्वत्स्वप्नेपिद्रष्टृदृश्योपरागंप्र काशयति तद्वासनावासितत्वात् एवंसतियदासर्वार्थतायाःक्षयःएकार्थतायाउदयश्चतदाचित्तस्यैकाग्रतारूपःपरिणामोभवतीति तदेवमात्मसंस्थंमनःकृत्वेतिसंप्रज्ञातसमाधिरुक्तः तत्रापिपूर्वाभ्यासवशाच्चि

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः ॥ २४ ॥ शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वान
किंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं ॥ ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् ॥ २६ ॥ प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमं ॥
उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ २७ ॥ युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥

त्तस्यद्रष्टृदृश्योपरागोवासनामयोभातीतितन्निवारणेनअसंप्रज्ञातसमाधिमाह नकिंचिदपिचिंतयेदिति ध्यातृध्यानध्येयविभागमपिनस्मरेत्किंतुअखंडैकरससंविदात्मनासुषुप्तवत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ शनैः शनैरित्येतंश्लोकंव्याचष्टे यतोयतइतित्रिभिः यतोयतोहेतोर्यंयंविषयंग्रहीतुंमनोनिश्चरतिबहिर्गच्छतिततस्ततस्तत्रतत्रदोषदर्शनेनततस्ततोविषयात्एतन्मनोनियम्यप्रत्याहृत्यआत्मनिस्वरूपेएववशंनयेत्पर्य वस्थापयेत् एतेनपूर्वार्धंव्याख्यातं ॥ २६ ॥ एवमात्मवशेमनसिकिंस्यादित्याशंक्याह प्रशांतेति हियस्मात्एनंप्रशांतमनसंप्रकर्षेणउपरतचेतसंयोगिनंएकाग्रताभूमौउत्तमंसुखंसंप्रज्ञातसमाधिफलभूतंउपै ति भौतिकानांबाह्यानांमानोरथिकानामांतराणांचविषयाणांत्यागात्शांतरजसंप्रक्षीणमोहादिक्लेशंब्रह्मभूतंसद्वस्तुरूपं अकल्मषंधर्माधर्मवर्जितं यथोक्तंयोगभाष्ये यस्त्वेकाग्रेचेतसिसद्भूतमर्थंप्रद्योतयतिक्षि णोतिचक्लेशान्कर्मबंधनानिश्लथयतिनिरोधमभिमुखीकरोतिससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायतइति एतेनात्मसंस्थंमनःकृत्वेतिव्याख्यातं ॥ २७ ॥ अस्यफलमाह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणयोगीआत्मानं मनोयुंजन्समादधानःविगतकल्मषोनिरस्ताविद्यादिक्लेशःसुखेनअनायासेनब्रह्मसंस्पर्शंनिर्विशेषंब्रह्मणाऐक्यंचिविधोपाधिप्रविलयात्अश्नुतेप्राप्नोति कीदृशंब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतंअंतोद्रष्टृदृश्यभावेनपरिच्छे दस्तमतिक्रांतंनिर्विशेषंसुखंपरमानंदैकरूपं एतेननकिंचिदपिचिंतयेदितिचतुर्थपादोव्याख्यातः ॥ २८ ॥

द्विविधस्यापियागस्यफलमाह सर्वेति सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधिकइतिवार्त्तिकोक्तरीत्यासंप्रज्ञातेआत्मनःसार्वात्म्यमनुभवन्योगीसर्वेषुभूतेषुउपादा
नतयास्थितंआत्मानंईक्षतेपश्यति तथाअसंप्रज्ञातेसर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिआत्मन्येकतांगतानिरज्ज्वामिवाध्यस्तसर्पदंडधारादीनितद्वत्पश्यति योगयुक्तात्मायोगेनसमाहितचित्तः अस्यैवव्युत्था
नावस्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविषमेषुभूतेषुसमंनिर्विशेषंब्रह्मात्मैकत्वविषयंदर्शनंयस्यससर्वत्रसमदर्शनः तथाचश्रुतयः यस्तुसर्वाणिभूतानिआत्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषुचात्मानंततोनवि
जुगुप्सते सर्वस्यात्माभवति ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउत इदंसर्वंयदयमात्मेत्यादयएतमर्थंप्रतिपादयंति यत्तुयोयोगयुक्तात्मायोवासर्वत्रसमदर्शनःसआत्मानमीक्षतइतियोगिसमदर्शिनावात्मेक्षणाधि
कारिणावुक्तौ यथाहिचित्तवृत्तिनिरोधःसाक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथाजडविवेकेनसर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यंयोगएवापेक्षितइति तन्न समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यति ततस्तुतंपश्यतिनिष्क
लंध्यायमानइत्यादिश्रुतिभिःसमाधिध्यानापरपर्याययोगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात् तत्कारणंसांख्ययोगाभिपन्नंविद्यामेतांयोगविधिंचकृत्स्नमितिलिंगाच्चज्ञानयोगयोःसमुच्चयावगमात् नचश्रौतं
यौक्तिकविवेकमात्राज्जडाजडयोर्देहात्मनोःपृथक्करणंसंभवति सोपाधिकस्यभ्रमस्यउपाधिनिवृत्तिमंतरेणनिवृत्त्यसंभवात् आदर्शाद्यनिवृत्तावपिप्रतिबिंबादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः अतएवाधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये

सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः॥ २९ ॥
योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति॥ तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति॥ ३० ॥

सतितत्रकल्पितस्यचित्तस्यतदृश्यस्यचादर्शनमनायासेनैवोपपद्यतइतिनिरस्तं योगंविनाधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् यदाहदक्षः स्वसंवेद्यंहितद्ब्रह्मकुमारीस्त्रीसुखंयथा अयोगीनैवजानातिजात्यंधोहियथाघट
मिति यत्तूक्तंभगवत्पूज्यपादैः ब्रह्मविदःकुत्रापियोगापेक्षांनव्युत्पादयांबभूवुरिति तदथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयांतर्गतंशमाद्युपेतसमाधिमदृष्ट्योक्तमितिनदोषः द्वौ
क्रमाविनिवसिष्ठवाक्यतात्पर्यंतुपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमेनान्यःपंथाइतिश्रुतिबाधापत्त्याप्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतयाप्रागेववर्णितमितिदिक् किंचयोगप्रकारेणयोगानपेक्षमार्गांतरप्रतिपादनमसंगतं न
चतत्सूचकोत्रकश्चिच्छब्दोवर्त्तते संभवतिवाउक्तयुक्तेरतोयोवासमदर्शनइतिवापदाध्याहारोप्यसंगतइतिदिक् ॥ २९ ॥ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापिफलमाह योमामिति सर्वत्रास्मच्छब्दःप्रत्यगात्मपरः यो
योगीआत्मानंसर्वत्रपश्यतिसर्वंचात्मनिपश्यतितस्ययोगिनःज्ञातआत्मानप्रणश्यतिअदर्शनंनगच्छतिज्ञातआत्मानपुनस्तिरोभवति सकृन्नष्टस्यमूलाज्ञानस्यबीजाभावेनपुनरुदयासंभवादित्यर्थः ननुकार्यका
रणसंघाताभिमानिनाशुक्तिरूप्यवद्ब्रह्मण्यध्यस्तेनतदभिमानत्यागपूर्वकंज्ञातंस्वाधिष्ठानभूतंब्रह्ममातिरोधायि बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् ब्रह्मदृष्ट्यातुमुक्तजीवस्यनिरन्वयोच्छेदोभवतीत्याशंक्याह सचमेनप्र ॥५५॥
णश्यतीति सचविद्वान्मेममनप्रणश्यतिनतिरोभवतिमदभिन्नत्वात् भवेदेतदेवंयदिजीवोमयिअध्यस्तोवाममविकारोवाभवेत्तदानिरन्वयोच्छेदंप्राप्नुयात् अहमेवतुसः तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मेत्या
दिशास्त्रात् तस्माद्युक्तमुक्तंसचमेनप्रणश्यतीति ॥ ३० ॥

यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शीअहमेवातोनास्यमोक्षःप्रतिबध्यतइत्याह सर्वभूतेति सर्वोपादानतयासर्वेषुभूतेषुसत्तारूपेणस्फुरणरूपेणचस्थितंमांपरमात्मानमेकत्वंजीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितःसन्भजतिनिर्विकल्पेन
समाधिनासेवतेसयोगीव्युत्थानदशायांप्रारब्धकर्मवशात्बाधितानुवृत्त्यादेहमारूढःसर्वथासर्वप्रकारेणयाज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेनवावसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणावादत्तात्रेयादिवन्निषिद्धकर्मणावावर्त्त
मानोपिव्यवहरन्नपिमय्येववर्त्ततेनमत्तश्च्युतोभवति यतोदेवेभ्योपिनास्यभयमितिश्रूयते तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतआत्माह्येषांसभवतीतिच नेत्यव्ययमप्यर्थे देवाअपितस्यब्रह्मविदःअभूत्यैअनैश्वर्यायन
ईशतेनसमर्थाभवंति यतोयमेषामात्मेतिश्रुत्यर्थः सनपुनःसंसारीपूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१॥ यद्यपिनिषिद्धकर्मणाप्यात्मविन्नबध्यतेतथापिशीलवानेवयोगीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनेति यथास्वस्यसुखमिष्टं
दुःखमनिष्टंतद्वत्परस्यापीतिबुद्ध्यायोन्यस्मैदुःखंनप्रयच्छतिसोऽहिंसकःपरमयोगीमतइत्यर्थः॥३२॥साम्ययोगमशक्यंमन्वानउपायांतरबुभुत्सयार्जुनउवाच योयमिति योयंयोगस्त्वयासाम्येनप्रोक्तोऽहिंसा
प्राधान्येनसंन्यासपूर्वकतयावर्णितः हेमधुसूदन तस्ययोगस्यसर्ववृत्तिनिरोधरूपस्यस्थिरांस्थितिंनपश्यामि मनसश्चंचलत्वादितिशेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपपादयति चंचलंहीति प्रमाथिबद्धदस्युवदेकस्यप्र

सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः॥ सर्वथावर्त्तमानोपिसयोगीमयिवर्त्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंस
योगीपरमोमतः॥३२॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिरां॥ ३३ ॥ चंचलंहिमनः
कृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करं॥ ३४॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलं॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवै
राग्येणचगृह्यते॥ ३५॥ असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः॥ वश्यात्मनातुयतताशक्योवाप्तुमुपायतः॥ ३६॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥अयतिःश्रद्धयोपे
तोयोगाच्चलितमानसः॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति॥ ३७॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणः
पथि॥ ३८॥ एतन्मेसंशयंकृष्णच्छेत्तुमर्हस्यशेषतः॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यच्छेत्तानह्युपपद्यते॥ ३९॥

मथनशीलं ॥ ३४ ॥ मनसोदुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्यभगवानुवाच यद्यप्येवंतथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यांसमुच्चिताभ्यांदुर्निग्रहमपिमनोनिगृह्यते तत्राभ्यासोनामकस्यांचिच्चित्तभूमौसमानप्रत्ययावृत्तिः वैराग्यंतु
दृष्टादृष्टेष्टभोगेषुससाधनेषुदोषदर्शनेनवैतृष्ण्यं तत्रयथाकैदारिकःकेदारेषुकुल्याजलंसंचारयन्नेकस्यद्वारंपिधायापरस्योद्घाटयतितद्वद्वैराग्येणविषयस्रोतःखिलीक्रियतेअभ्यासेनकल्याणस्रोतउद्घाट्यतइ
तिद्वयोरप्यावश्यकत्वं तथाचसूत्रं अभ्यासवैराग्याभ्यांतन्निरोधइति ॥ ३५॥ असंयतात्मनाअजितचित्तेन वश्यात्मनाजितचित्तेन उपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥ मनसोदुर्निग्रहत्वाद्योग
सिद्धौविघ्नंपश्यन्नर्जुनउवाच हेकृष्ण योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मासंन्यासीत्यर्थः श्रद्धयोपेतोयोगमार्गंप्रविष्टोपि अयतिःआयुषोल्पत्वाद्वावैराग्यदौर्बल्याद्वाअल्पप्रयत्नः अलवणायवागूरि
तिवदत्राल्पार्थेनञ् सकदाचित्योगसंसिद्धिंयोगफलंसम्यक्दर्शनमप्राप्यमृतश्चेत्कांगतिंगच्छति ॥ ३७॥ कच्चिदिति कच्चिन्नोभयविभ्रष्टःकर्ममार्गाद्योगमार्गाच्चविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवपूर्वमपरंवामेघसंघम
प्राप्यमध्येएवनश्यतितद्वत् अप्रतिष्ठोनिराश्रयः हेमहाबाहो विमूढोब्रह्मणःपथिब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतत्एतं स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

अत्रोत्तरंभगवानुवाच पार्थेति हेताततेतिवात्सल्यात्संबोधयति तस्येहविनाशोनीचयोनिप्राप्तिःअमुत्रविनाशोनरकप्राप्तिस्तदुभयमपिनजायते हियतःकल्याणकृच्छुभकृत्तदुर्गतिंनैवप्राप्नोति ॥ ४० ॥ इहा मुत्रचतस्यमहत्त्वमेवास्तीत्याह प्राप्येति उषित्वावासंकृत्वा शाश्वतीःसमाःनित्यान्वत्सरान्योगभ्रष्टोरागीचेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत्श्रीमतांगेहेजायते तत्रापिश्रीमानधोगच्छतीत्याशंक्यशुचीनामित्यु क्तं शुचयोहिसत्कार्येष्वेवश्रियमुपयुंजानाःपूर्वापेक्षयामहत्तरंस्थानमासादयंतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सयोगीविरक्तश्चिराभ्यस्तयोगोवाचेत्तस्यगतिमाह अथवेति ॥ ४२ ॥ तत्रद्विविधेपिजन्मनिपौर्वदेहिकंपूर्वदे हप्राप्तंबुद्धिसंयोगं यावतीचयोगभूमिःपूर्वजन्मनिजितातत्रचयावान्बुद्धिलाभोजातस्तावंतंबुद्धिसंयोगंपूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेनलभतेतस्मादपिभूयस्यांबह्व्यांसंसिद्धौ ऊर्ध्वभूमिलाभार्थमित्यर्थः यतते यत्नंकरोति ॥ ४३ ॥ कुतोयततेशिक्षितोपीत्यतआह पूर्वेति अवशोपिप्रह्लादादिवत्पित्रादिभिरन्यथानीयमानोपितेनैवपूर्वाभ्यासेनबलवताह्रियतेयोगप्रवणःक्रियते यतोयोगस्यजिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छ न्योभवतिसोपिशब्दब्रह्मकर्मकांडंवेदमप्यतिक्रम्यवर्त्ततेकिंपुनःपित्राद्याज्ञां इत्थंपूर्वाभ्यासबलंयन्महांतमपिपित्रादियत्नंवृथाकरोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंयोगभ्रष्टगतिमुक्त्वायोविषयैर्ह्रियमाणोपिप्रयत्नेन

श्रीभगवानुवाच॥ ॥पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते॥नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति॥४०॥प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते॥४१॥ अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमतां॥एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशं॥ ४२ ॥तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभ तेपौर्वदेहिकं॥यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन॥४३॥पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसः॥ जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ४४॥प्रयत्नाद्य तमानस्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिं॥ ४५ ॥ तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिकः॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीत स्माद्योगीभवार्जुन॥४६॥ योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना॥श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः॥४७॥ ॥इतिम०भीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गी ता०अध्यात्मयोगोनामषष्ठोध्यायः॥६॥ ॥पर्वणितुत्रिंशोऽध्यायः॥३०॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ ॥ ॥

योगमेवाभ्यसितुंप्रवर्त्ततेतस्यगतिमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्प्रकृष्टात्हठात्वायुनिरोधादिरूपात्खेचर्यादिमुद्राविशेषाभ्यासाद्योयतमानःसंशुद्धकिल्बिषोनिष्पापोभवति यदाहमनुः प्राणायामैर्दहेद्देनइति हठ योगानांसर्वेषांपापनिवृत्त्युपयोगित्वंनतत्त्वसाक्षात्कारेसाक्षात्साधनत्वमित्यर्थः अतएवसःअनेकैर्जन्मभिःसंसिद्धःप्राप्तयोगोभूत्वाततःपरांगतिंमोक्षंयाति एतेनचक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोरितिपंचमांतेयत्सूत्रितंतद्व्या ख्यातं ॥ ४५॥ एवंयोगिनंस्तौति तपस्विभ्यइति तपस्विनोऽत्रकृच्छ्रचांद्रायणमासोपवासादिकर्त्तारः ज्ञानिनश्चशास्त्रीयपांडित्यवंतः कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठातारः तेभ्यःसर्वेभ्योयोगीयतोधिकोमतस्तस्मा द्योगीभवार्जुन ॥ ४६ ॥ समाप्तःकर्मप्रधानस्त्वंपदार्थविवेकः अतःपरमुपासनाप्राधान्येनतत्पदार्थंनिरूपयितुकामस्तदुपासनांमहाफलत्वेनस्तौति योगिनामिति दैवमेवापरेयज्ञमित्यादिनाचतुर्थाध्यायप्रो क्ताद्वादशयोगास्तद्वतांयोगिनांसर्वेषांमध्येयोमद्गतेनमयिवासुदेवेसमर्पितेनांतरात्मनाचित्तेनश्रद्धावान्सन्मांभजतेसमेममयुक्ततमोऽतिशयेनयुक्तःश्लाघ्योमतोऽभिप्रेतः तस्मान्मद्भक्तोभवेतिभावः ॥४७॥

॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधर०नीलकंठकृतौभार०भीष्मपर्वणिभगवद्गीता०षष्ठोऽध्यायः त्वंपदार्थविवेकश्चसमाप्तिमगमत् ॥ ६ ॥प० ३० ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥

पूर्वाध्यायांतेयोमांभजतेसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकीदृशंपूर्वोक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षयाविलक्षणंतद्भजनंकेनवागुणेनपूर्वयोगापेक्षयातस्ययुक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशंकांस्वयमेवपरिहरन्भगवानु वाच मयीति कश्चिद्राजाश्रयोधनमानासक्तमनाभवति अयंतुमदाश्रयेणमामेवपरमपुरुषार्थभूतंप्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः ईदृशोयोगंयुंजन्समाधिमनुतिष्ठन् त्वंपदार्थविवेककालेयद्यपिसार्वज्ञ्यमस्तिसर्वभूत स्थमात्मानमित्यादिवचनात्तथापित्वस्मादन्यईश्वरोस्तिनवेतिपातंजलकापिलयोस्तार्किकमीमांसकयोर्वासेश्वरानीश्वरयोर्मतभेदात्संशयःकारणाज्ञानाच्चासमग्रंतत्सार्वज्ञ्यमितिमत्वाआह असंशयंसमग्र मितिमांतत्पदार्थमीश्वरंयथाज्ञास्यसितत्तंप्रकारंशृणु अत्रवक्ष्यमाणरीत्यासर्वंब्रह्मवासुदेवात्मकमितिभजनेवैलक्षण्यंकारणज्ञातृत्वमस्ययोगिनःपूर्वयोग्यपेक्षयाऽऽधिक्यमितिभावः ॥ १॥ एतदेवाह ज्ञानमि ति ज्ञानंशुद्धप्रज्ञानघनंब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेः तेतुभ्यमहंवक्ष्यामि अशेषतःसाधनकलापसहितं किंवचनमात्रजेनपरोक्षज्ञानेनशब्दस्यस्वविषयेपरोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशं क्याह सविज्ञानंअनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौशब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञांश्रौतीमेववर्णयति यज्ज्ञात्वेति जगत्कारणा

श्रीभगवानुवाच॥ ॥मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः॥ असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसि
तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः॥ यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्य
ते॥ २ ॥मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः॥ ३ ॥
भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

धिष्ठानस्यज्ञानरूपस्यब्रह्मणोज्ञानेसंशयोच्छेदात्सर्वस्यात्ममात्रत्वेनज्ञातव्यानवशेषोयुक्तइत्यर्थः ॥२॥ एतदेवज्ञानंदौर्लभ्यप्रदर्शनेनस्तौति मनुष्याणामिति यततांयतमानानां॥३॥एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञा नंप्रतिज्ञायतदुपपत्तयेसर्वस्यजडाजडप्रपंचस्यज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाहत्रिभिः भूमिरिति अत्रभूम्यादिपदैस्तत्तत्कारणान्येवगृह्यंते प्रकृतिरित्यधिकारात् स्थूलभूम्यादेश्चविकृतिमात्रत्वात् तथाचभूमिरि तिगंधतन्मात्रं आपइतिरसतन्मात्रं अनलइतिरूपतन्मात्रं वायुरितिस्पर्शतन्मात्रं खमितिशब्दतन्मात्रं मनइतितत्कारणमहंकारः बुद्धिरितिसमष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वं अहंकरोत्यनयेत्यहंकारोमूलप्रकृतिःकरणेघ ञोदुर्लभत्वेप्यगत्याबाहुलकात्तद्बोध्यं इयंमेमत्तोभिन्नाऽपृथक्सिद्धाशुक्तिशकलादिवरजतं अष्टधाअष्टप्रकाराप्रकृतिर्जडप्रपंचोपादानभूता यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येवाष्टौसांख्याभिम ताएवप्रकृतयोग्राह्याइतिनियमोस्ति मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीतिमनसइंद्रियांतरप्रकृतित्वश्रवणेनसंतुनवापिप्रकृतयः तथाचैवंयोज्यं इयंमेमद्भिन्नाप्रकृतिरव्याकृताख्याभूम्यादिभेदेनाष्टधेतिमूलप्र कृतेरत्रभूम्यादिभिःसहपाठाज्जन्यत्वमवगम्यतेनसांख्यानामिवाजन्यत्वं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेति अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेप्रविलीयतइतिचतस्याअपिप्रभवप्रलययोःस्मरणात् ॥ ४ ॥

एवंक्षेत्रात्मिकांप्रकृतिमुक्त्वाक्षेत्रज्ञात्मिकांतामाह अपरेयमिति इयंप्रागुक्तासाऽपराअश्रेष्ठाजडत्वात् इतस्तुविलक्षणामन्यांपरांचेतनत्वेनमदनन्यत्वादुत्कृष्टांमेमत्संबंधिनींप्रकृतिंजीवभूतांप्राणधारणनि मित्तभूतांक्षेत्रज्ञाख्यांविद्धिजानीहिहेमहाबाहो ययाप्रकृत्याऽंतःप्रविष्टयेदंजगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकंधार्यते ॥५॥ एतदिति एतेपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनिरुत्पत्तिलयस्थानंयेषांभूतानांतान्येतद्यो नीनिभूतानिचतुर्विधानीत्येतदुपधारयसम्यग्जानीहि किंपातंजलानामिवएतेप्रकृतीईश्वरादन्येइत्याशंक्याह अहमिति कृत्स्नस्यस्वस्वप्रकृतिसहितस्यजगतोजडाजडरूपस्यप्रभवः प्रभवत्यस्मादितिप्रभव उत्पत्तिकारणं तथाप्रलीयतेस्मिन्निति प्रलयःलयस्थानंच अतस्तेउभेअपिप्रकृतीमत्तोनातिरिच्येते ॥६॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंप्रकृतमात्मनोजगदुपादानत्वेनोपपाद्यततएवात्मनोनिर्विकारत्वहानेप्रा प्तेआह मत्तइति कारणान्मृदादेःपरंपृथग्भूतंघटादि व्यवहारेतयोर्भेदानुभवात् परतरंतुगवाश्वादि मृदनुपादानकत्वात् एवंब्रह्मणःपरतरंतदनुपादानकंकिंचिदपिनास्तिहेधनंजय एवंप्रपंचेब्रह्माव्यतिरेकंप्रदर्श्य ब्रह्मणिप्रपंचव्यतिरेकंसदृष्टांतमाह मयीति मयिसद्रूपेणस्फुरणरूपेणचसूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते यदिदंसर्वंमणिगणवत्परस्परव्यावृत्तंतत्प्रोतं तेनव्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तंभिन्नमितिन्यायेनप्रपंचातीतोहमतोनममविका

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपरां॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत्॥ ५॥ एतद्योनीनिभूता
निसर्वाणीत्युपधारय॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥ ६॥ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनं
जय॥ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव॥ ७॥ रसोहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोः॥ प्रणवःसर्व
वेदेषुशब्दःखेपौरुषंनृषु॥८॥ पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मिविभावसौ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मि
तपस्विषु॥ ९॥ बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनं॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं॥ १०॥

रित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवंप्रपंचपरमात्मनोर्मणिसूत्रवदुपादानोपादेयभावोपिनस्यात् नह्युपादानंचाननुवृत्तंचेतिघटते मृद्घटादावदर्शनादित्याशंक्यस्वप्नमायेंद्रजालरज्जूरगतुल्यत्वंप्रपंचस्योपपाद्योभयमप्य विरुद्धमित्युपदिष्टंचेदयमकस्मादुद्विग्नोभविष्यतीतिमत्वादृष्टांतांतरैरेवानुवृत्तिव्यावृत्तिचिज्जडयोर्दर्शयति रसइति यथारसोऽप्सुएकमप्यप्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतोदृश्यतेऽतोरसरूपेमयिआपःप्रोताःएवं प्रभायांचंद्रादयःप्रोताःप्रणवेसर्वेवेदाःप्रोताः तद्यथाशंकुनासर्वाणिपर्णानिसंतृण्णान्येवमोंकारेणसर्वावाक्संतृण्णेतिवाक्यात्प्रणवानुस्यूतिश्रवणात् संतृण्णानिसंग्रथितानि एवमाकाशेशब्दःसारभूतस्तस्मि न्मयिखंप्रोतं सर्वपुरुषेषुसारंपौरुषंशौर्यधैर्यादिरूपंतत्रपुरुषाःप्रोताः एवमग्रेपिद्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ पुण्यइति रसादिष्वपिद्रष्टव्यं अपुण्यस्यसर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् विभावसौवन्हौतेजःदहनशक्तिः जी वंत्यनेनेतिजीवनमन्नंविराजं तत्रहिसर्वाणिभूतानिप्रोतानि अन्येतुजीवनमायुरितिव्याचक्षते तपश्चेति तपोधर्मस्तद्रूपेमयितपस्विनःप्रोताः ॥ ९ ॥ बीजंकारणं सर्वभूतानांपिंडब्रह्मांडात्मकानांबीजेमयिपिं डादिकंप्रोतं कनकेकुंडलादिवत् सनातनंनित्यंबीजांतरादनुत्पन्नं बुद्धिरूपेमयिबुद्धिमंतःप्रोताः तेजःप्रागल्भ्यंतद्रूपेमयिप्रगल्भाःप्रोताः ॥ १० ॥

बलरूपेमयिबलवंतःप्रोताः कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागोरंजना तौहिआविषयकौ अतोनिरविषयस्यबलंतद्वर्जितं एवंधर्माविरुद्धकामरूपेमयिईदृशाःकामवंतःप्रोताः ॥११॥ सात्विकाधर्मज्ञानवैराग्यै श्वर्यादयः राजसालोभप्रवृत्त्यादयः तामसानिद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्तएवरसतन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनोनिर्गताइतिविद्धि नन्वेवंतवसर्वजगदात्मनोविकारित्वापत्त्याकौटस्थ्यहानिरित्याशंक्याह नत्वहं तेषुतेमयीति येष्वबादयःप्रोतास्तेषुसूत्रावयवभूतेषुरसादिष्वनृतजडरूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपोघटशरावोदंचनादाविवमृन्नास्मि अनृतस्यास्यसत्तास्फुरणेएवस्वकीयेप्रयच्छामिनत्वनृतात्माभवामीत्य र्थः तेतुमय्येवाध्यस्तामदनन्याः यथारज्ज्वामध्यस्ताःसर्पादयोरज्ज्वनन्याः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायात् अनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभावः नखल्वनन्यत्वमित्यभेदंब्रूमःकिंतुभेदंनिषेधामः कुतः आरंभणशब्दात् वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिविकारस्यवागालंबनत्वेनस्वप्नमायेंद्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः नह्यात्मनोविचित्रप्रपंचात्मत्वेतेमयीत्यंशाविरोधेपिनत्वहंतेष्वित्यंशेविरोधपरिहारोयुज्यते कार्यस्यकारणात्मकत्वावश्यंभावात् तस्माद्विवर्त्तवादाश्रयेणैवब्रह्मणोजगदुपादानत्वकूटस्थत्वेनिर्वहतइतिसाधूक्तंनत्वहंतेषुतेमयीति ॥ १२ ॥ कथंतर्हिस्थूलसूक्ष्मप्रपंचबाधेनजनाआत्मानंनावगच्छंतीत्या शंक्याह त्रिभिरिति एभिःपूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैःप्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैःसत्वरजस्तमोगुणविकारैरिदंचराचरंप्राणिजातंजगच्छब्दवाच्यंमोहितंसदेभ्योगुणेभ्यःपरंमांनजानाति यथारज्ज्वांसर्प

बलंबलवतांचाहंकामरागविवर्जितं॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोस्मिभरतर्षभ॥ ११ ॥ येचैवसात्विकाभावाराजसास्ता
मसाश्चये॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजाना
तिमामेभ्यःपरमव्ययं ॥ १३ ॥ दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥

भ्रमेणव्याकुलःसर्पात्परांरज्जुंनजानातितद्वत् परत्वेहेतुः अव्ययं एतेभावाःपरिणामित्वात्व्ययवंतःअहंतुतद्विपरीतःसाक्षीइत्यव्ययः ॥ १३ ॥ देवस्यजीवरूपेणलीलयाक्रीडतोममसंबंधिनीयंदैवी हिप्रसि द्धा पिंडब्रह्मांडरूपेणवितितैषाममचिन्मात्रस्यमायामामहंनजानामीतिसाक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हाऽनृतस्यप्रपंचस्येंद्रजालादेरिवप्रकाशिका गुणमयीसत्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्ययादुरतिक्रमा येमामे वसर्वभूतस्थंभगवंतंवासुदेवंप्रपद्यंतेविषयीकुर्वंतितएवैतांमायांतरंति अधिष्ठानज्ञानेनैवसमूलस्यभ्रमस्योच्छेदोभवतिनतुज्ञानांतरेणवावृत्तिनिरोधेनवेत्यर्थः अयमर्थः जीवेश्वरविभागशून्येशुद्धचिन्मात्रेक ल्पितोमायादर्पणश्चित्प्रतिबिंबरूपंजीवंवशीकृत्यबिंबचैतन्यमनुरुध्यप्रचलति अयस्कांतमनुरुध्येवलोहशलाका इदमेवईश्वराधीनत्वंमायायाः ईश्वरस्यचमायाद्वारासर्वस्रष्टृत्वमपि तथाचश्रुतिः अस्मा न्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धइति तथाचैकैवमायाजीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पणइवबिंबप्रतिबिंबयोर्बिंबप्रतिबिंबभावानाक्रांतमुभयानुस्यूतंशुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयंमुक्तप्राप्यं जीवेश्व रोचोपाधिपक्षपातदशायामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावंभजेते तावेवतदभावेउपाधिप्रचारदर्शिनावुदासीनबोधरूपतयाजीवसाक्षीश्वरसाक्षीतिशब्दाभ्यांव्यवह्रियेते एवंचजीवईश्वराराध नावाप्तप्रत्यक्तत्त्वज्ञानेनमायायांनष्टायांतत्कार्यस्यापिनाशेनसाक्ष्याभावात्साक्षित्वमपिपरित्यज्यबिंबप्रतिबिंबानुस्यूतंशुद्धंतृतीयंचैतन्यंप्राप्नोतीतितदिदमुक्तं दैवीमायेति ममभायेतिचैकस्याएवजीवेश्वरसं बंधित्वंजीवस्येश्वरभजनेनमायातरणमितिच ॥ १४ ॥

कुतस्तर्हिसर्वेत्वांप्रपद्यमायांनतरंतीत्याशंक्याह नमामिति यतोदुष्कृतिनोऽतश्चित्तशुद्ध्यभावान्मूढाःआत्मानात्मविवेकहीनाः अतएवनराधमामांनप्रपद्यंते कुतोदुष्कृतिनः यतोमायया ऽपहृतंतिरस्कृतं ज्ञानमखंडसंविद्रूपंब्रह्मयेषांतेअपहृतज्ञानाः एतेनमायायाआवरणशक्तिरुक्ता किंच आसुरंअसुराणांविरोचनादीनांभावंचित्ताभिप्रायमात्मैवेहमहय्यइत्यादिनाश्रुतंदेहेंद्रियसंघातएवसम्यक्संतर्पणीयइत्येवंविधमाश्रिताः एतेनमायायाविक्षेपशक्तिरुक्ता तदेवंमाययास्वरूपानंदमावृत्यदेहात्मभ्रमेजनितेसतितदभिमानाद्देहादिपुष्ट्यर्थंदुष्कृतंकुर्वंतितेनचमूढाःसंतोनराधमामांनप्रपद्यंते सर्वानर्थमूलंमायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ येतुसत्यपिदेहाद्यध्यासेमत्तोबिभ्यतिमत्प्रीत्यर्थंसुकृतमेवाचरंतितेपिचतुर्विधानकेवलंसर्वेमदेककामाइत्याशयेनाह चतुर्विधाइति आर्त्तःपीडितःपीडापरिहारार्थी जिज्ञासुःस्वाज्ञाननाशार्थी अर्थार्थीधनाद्यर्थी ज्ञानीचेतिचतुर्विधामांभजंते ॥ १६ ॥ किंसर्वेपिसमाएतेसुकृतिनइतिसाधारण्येनविशेषणादतआह तेषामिति तेषांमध्येज्ञानीविशिष्यते यतोनित्ययुक्तः आर्त्तादयोहिकामिनःकामपूर्त्तौनमद्भजनेयुक्ताभवंति अयंतुनित्ययुक्तएकभक्तिश्चैकभावेमभजनंकरोति तथाहि आर्त्तारोगिणःसूर्यंभजंते जिज्ञासवःसरस्वतीं अर्थार्थिनःकुबेरादीनितितेषांतत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वंदृश्यते

नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनोर्जुन ॥ आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥ उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतं ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिं ॥ १८ ॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥

तस्यनित्ययुक्तत्वेएकभक्तित्वेचहेतुः हियतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थंप्रियः आत्मत्वादेव आत्माचप्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात् तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादांतरंयदयमात्मेतिश्रुतेश्च सचज्ञानीममप्रियोभक्तानांदुर्लभत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ उदाराइति सर्वेप्येतेउदाराउत्कृष्टाएव ज्ञानीतुममात्मैवेतिमममतंनिश्चितं हियतःसयुक्तात्मा अहमेवभगवान्वासुदेवइत्यभेदेनमयिसमाहितचित्तोमामेवानुत्तमांश्रेष्ठांगतिमास्थितोनतुमत्तोन्यदारोग्यादिकंकामयानोमद्भक्तिंकरोति किंतर्हिमत्प्राप्त्यर्थमेवमांभजतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच वासुदेवःसर्वमितिज्ञानवान्योबहूनांजन्मनामंतेचरमजन्मनिमांप्रपद्यतेसम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति समहात्माब्रह्मभूतःसुदुर्लभइतियोजना ॥ १९ ॥ अन्येतुतैस्तैःकामैःपुत्रपश्वादिविषयैः हृतज्ञानाः हृतंदूरीकृतंज्ञानंविवेकोयेषांते अन्यदेवताः अहमेतस्याआराधनेनेदंफलमवाप्स्यामीतिभेदबुद्ध्याप्रपद्यंतेइंद्रादीन् तंतंनियमंचतुर्दश्युपवासादिकमास्थाय स्वयाप्रकृत्यावक्ष्यमाणविधयादैव्याआसुर्यावानियताःनिगृहीताः ॥ २० ॥

किंच योयोभक्तःसात्विकोराजसस्तामसोवायांयांतनुंतादृशीमेवदेवादिरूपांयक्षरक्षोरूपांभूतप्रेतरूपांवामूर्त्तिंश्रद्धयानादृश्यैवार्चितुमिच्छतितस्यतस्यभक्तस्यतामेवश्रद्धांसात्त्विकींराजसींतामसींवाऽहंसर्वेश्वरोऽचलांविदधामि ॥ २१ ॥ ततश्चसतयाश्रद्धयायुक्तःसन्तस्यामूर्त्तेराराधनंससाधनंवशीकरणमीहतेइच्छति ततश्चकामान्विषयान्लभते मयैवविहितानाज्ञापितान् हितान्ईप्सितान् एतेनसर्वासांदेवतानांस्वाज्ञावशवर्त्तित्वंदर्शितं ॥ २२ ॥ अल्पमेधसां अथयत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतिअन्यन्मनुतेन्यद्विजानातितदल्पमितिश्रुतेः द्वैतमल्पंतत्रैवमेधायेषांते बाह्यार्थाभिलाषिणामित्यर्थः तेषांतत्फलमंतवत् सर्वस्यबाह्यार्थस्यांतवत्त्वादेव तुशब्दोऽभेदेनेश्वरभक्तेभ्योविभेदार्थः यतोदेवयजोदेवान्यजंतेइतिदेवयजस्तेदेवानंतयुक्तानेवयांति एवंयक्षरक्षोभक्तायक्षादीनेवयांति भूतप्रेतभक्ताश्चभूतादीनेवेत्यपिद्रष्टव्यं मद्भक्तास्तुमामेवानंतंयांति अतस्तेऽनंतफलभाजइत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंतर्हिकुतस्त्वामेवसर्वेनप्रतिपद्यंतइत्याशंक्याज्ञानादित्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तंसर्वोपाधिशून्यत्वेनास्पष्टमपिवासुदेवशरीरेणव्यक्तिमापन्नं अस्मदादिवच्छरीराभिमानिनंमामबुद्धयोमन्यंते यतोममपरंभावंपरत्वमुत्कृष्टत्वमजानंतः उत्कृष्टत्वमेवविशिनष्टि अव्ययंनव्येतीत्यव्ययमविनाशिनं अनुत्तमंयस्मादन्यदुत्कृष्टंचनास्तिनिरतिशयमखंडैश्वर्यरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानंलोकस्येत्यतआह नाहमिति हेयोगयोगिन् अर्शआद्यच्प्रत्ययांतोयंयोगशब्दः अहंतत्पदार्थःसर्वस्ययोगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्यनप्र

योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं ॥ २१ ॥ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ २२ ॥ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसां ॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमं ॥ २४ ॥ नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययं ॥ २५ ॥ वेदाहंसमतीतानिवर्त्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत ॥ सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप ॥ २७ ॥

काशोस्मि तत्रहेतुः मायासमावृतइति भाष्येतुयोगोयुक्तिर्गुणानांघटनंसैवयोगमायाचित्तसमाधिर्वायोगोभगवतस्तत्कृतामायेति भगवत्संकल्पवशवर्त्तिनीमायेत्यर्थः उत्तरार्धःस्पष्टार्थः ॥ २५ ॥ ननुत्वदभिन्नंलोकंत्वन्मायामोहयतिचेत्त्वांकुतोनमोहयतीत्यतआह वेदाहमिति सत्यं सत्यपिलोकस्यममचाभेदेऔपाधिकभेदस्यसत्त्वादुपाधिधर्माभिमानित्वाल्लोकोमूढः तदभावाच्चाहंसर्वज्ञइतिविशेषः अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ २६ ॥ केनपुनर्निमित्तेनातीतादीनिभूतानिनजानंतीत्याशंक्याह इच्छेति इच्छारागःद्वेषस्ताभ्यांसमुत्थितोद्वंद्वमोहःशोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसुविपर्ययःअशोभनेशोभनबुद्धिःशोभनेवाअशोभनबुद्धिरित्येवंरूपस्तेन हेभारतभरतान्वय सर्वभूतानिसर्गेस्थूलसृष्टिविषयेमोहंअविवेकंयांतिहेपरंतप अयंभावः योहिस्रष्टेरुपादानंस्वरूपंचतत्त्वतोजानातिसब्रह्मवित्सर्वज्ञत्वादतीतादीन्जानाति सृष्टौचसर्वेषांमोहोस्ति अशोभनेस्त्र्यादौशोभनाध्यासात् असत्येप्रपंचेसत्यत्वाध्यासात् सत्येचात्मनोऽसंगत्वेऽसत्यत्वाध्यासात् अनित्येस्वर्गादौनित्यत्वाध्यासात् अनात्मनिदेहादावात्माध्यासात् अतोविपर्ययेणसृष्टिज्ञानंप्रतिबद्धंतेनचसार्वज्ञ्यंनजायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥

केषांतर्हिसार्वइयंभवतीत्याशंक्याह येषांत्वितिद्वाभ्यां येषांपुनर्जनानांपुण्यकर्मणांपापं अंतगतंअंतंनाशंप्राप्तं द्वितीयाश्रतातिसमासः तेद्वंद्वमोहउक्तलक्षणस्तेननिर्मुक्ताःसंतःप्रथमंदृढव्रताःशमदमादिदार्ढ्यभाजोभूत्वामांभजंते ॥ २८ ॥ ततश्चजरामरणयोःप्रवाहादात्मनोमोक्षायमामाश्रित्यमयिसमाहितचेतसोभूत्वायेयतंतियतंतेज्ञानलाभायवेदांतश्रवणादौ तेतत्सर्ववेदांतप्रसिद्धंकृत्स्नंब्रह्मविदुः विराड्युपासकास्मकृत्स्नब्रह्मविदःसूत्रकारणयोर्निष्कलस्यचाज्ञानात् श्रीगोपालबालोपासकास्तुतत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोतस्तेध्यात्मादिकंकार्त्स्न्येनजानंतिसर्वविदोभवंतीत्यर्थः अनेनयज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यत्ज्ञातव्यमवशिष्यतइत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायापूर्वकृतातस्याउपसंहारोदर्शितः अध्यात्मंआत्मनिशरीरेस्थितंप्रत्यगात्मविषयंवस्तुशुद्धंत्वंपदार्थमित्यर्थः कर्मचतत्त्वंपदार्थज्ञानयोःसाधनंश्रवणादिकंसर्वविदुः ॥ २९ ॥ एवंतत्पदार्थविवेकंसद्योमुक्तिहेतुंसमाप्यतत्प्राप्युपायभूतान्युपासनानिक्रममुक्तिफलानिविस्तरेणवक्तुकामःसंक्षेपेणसूत्रयति साधिभूतेति अधिभूतंचअधिदैवंचताभ्यांसहितंसाधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेनसहितंसाधियज्ञंचमांयेविदुःउपासतेतेयुक्तचेतसः यतोनित्यंसमाहितचित्तास्ततोमांप्रयाणकालेपिसर्वजनव्यामोहकेविदुरेव भावनादार्ढ्यान्मरणकालेपितस्यज्ञानस्यप्रमोषोनभवत्यतोभगवतिनैरंतर्येणदृढाभावनाकर्त्तव्येतिभावः अधिभूतादिपदार्थंतुभगवानेवव्याख्यास्यतीतिनोक्तवंतोवयं ॥३०॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोध्यायः ॥७॥ प० ३१ ॥७॥

येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणां॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजतेमांदृढव्रताः॥२८॥ जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये॥ तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलं॥२९॥ साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः॥ प्रयाणकालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः॥३०॥ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानयोगोनामसप्तमोऽध्यायः॥ ७॥ पर्वणितुएकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥ ॥७॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते॥ १॥ अधियज्ञःकथंकोत्रदेहेस्मिन्मधुसूदन॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोसिनियतात्मभिः ॥ २॥

पूर्वस्मिन्नध्यायेमायोपहितंब्रह्मजगत्कारणमुक्तंतच्चउत्तमानामनुपाधिब्रह्मप्रतिपत्तावुपलक्षणंमध्यमानामुपास्यंचेतिमत्वाप्रतिपत्तव्यंब्रह्मतद्विषयएकःउपासनाविषयाश्चषट् एवंसप्तप्रश्नविषयास्तेब्रह्मतद्विदुरित्यध्यायांतेसार्धश्लोकेनभगवतासूत्रितास्तद्वृत्तिरूपोयमध्यायआरभ्यते तत्रसूत्रितानांब्रह्मादिशब्दानामर्थंबुभुत्सुरर्जुनउवाच किंतत्कृत्स्नंब्रह्मेतिप्रथमःप्रश्नः शेषःस्पष्टार्थःश्लोकः ॥ १ ॥ अधियज्ञःकथंकोत्र कइतिस्वरूपप्रश्नः कथंज्ञेयइतिपदापकर्षेणतत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेतिद्वयंमिलित्वाएकएवप्रश्नः शेषंस्पष्टं ॥ २ ॥

क्रमेणैषांप्रश्नानामुत्तरमाह अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः तत्रकिंतद्ब्रह्मेत्यस्योत्तरमक्षरंपरमंब्रह्मेति यत्परममक्षरंतद्ब्रह्मेतियोजना अक्षरशब्दस्यवर्णेषुरूढत्वात् ओमित्येतदक्षरमित्यादिश्रुतौओमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिस्मृतौचदर्शनेनात्रापिप्रणवस्याक्षरशब्देनग्रहणेप्रसक्तेपरममितिविशेषणं प्रणवस्यपरब्रह्मत्वासंभवात् अतश्चएतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमितिश्रुतिप्रसिद्धमखंडैकरसंवस्तुअक्षरशब्दितंतद्ब्रह्मेतिप्राञ्चः यद्वा अक्षरशब्देनजीवः कूटस्थोक्षरउच्यतेउत्तमःपुरुषस्त्वन्यइतिगीतासुक्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइतिश्रुतौचकूटस्थपदेनामृतपदेनचविशेषितस्याक्षरपदस्यजीववाचित्वदर्शनात् अमृतोक्षरमित्यपेक्षितेउत्वाभावश्छांदसः तथाचाक्षरंजीवाख्यंपरमंब्रह्म परममितिविशेषणेनसोपाधिकस्यपूर्वाध्यायोक्तस्यव्यावृत्तिः नहिजीवस्यसोपाधिकस्यब्रह्मभावःसंभवति व्यावर्त्तकोपाधौमायादर्पणेजायतितयोरभेदायोगात् किंतद्ब्रह्मेतिप्रश्नेपरममितिविशेषणाभावेपितेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमितिप्रश्नोत्थापकेसूत्रेपरमत्ववाचिनाकृत्स्नपदेनब्रह्मणोविशेषितत्वादुत्तरेपिब्रह्मणएवपरममितिविशेषणंयुज्यतएव प्रश्नेपितच्छब्देनकृत्स्नत्वस्यैवग्रहात् ततश्चकिंतत्कृत्स्नंब्रह्मेतिप्रश्नेयदक्षरंजीवाख्यंतदेवापेतोपाधिसंबंधसत्कृत्स्नंब्रह्मेतितत्त्वमसीतिमहावाक्यार्थःप्रतीचोब्रह्मभावःप्रतिपादितोभवतीतिरहस्यं तथास्वोऽनागंतुकोभावःस्वरूपंस्वभावःशुद्धस्त्वंपदार्थःसोध्यात्ममुच्यते भाष्येतुतस्यैवपदस्यब्रह्मणःप्रतिदेहंप्रत्यगात्मभावःस्वोभावःस्वभावोध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयतइति विसर्गोदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकोयागःसकर्मसंज्ञितः तमेवविशिनष्टि भूतेति भूतानांभावःसात्विकादिःस्वभावःउद्भवश्चतयोःकरणाद्भूतभावोद्भवकरः तथाहि बुद्धिःकर्मानुसारिणीतिकर्मानुसारित्वंभावस्यस्मर्यते तथाउद्भवोपिकर्मतएवस्मर्यते अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ॥ ३ ॥ क्षरोभावोजनिमद्वस्तुकर्मफलभूतंतत्साधनभूतंचतदधिभूतमित्युच्यते अधिदैवतंपुरुषःसर्वासुपूर्षुवसतीतिसर्वकरणानुग्राहकःसकलदेवतात्माहिरण्यगर्भः अधियज्ञोयज्ञाभिमानीविष्णुरंतर्यामीसोहमेवदेवस्मिअत्रास्मिन्देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच॥ ॥ अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतं ॥ अधियज्ञोहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥

॥५९॥

अत्रषट्प्रश्नोत्तरेषुप्रथमेजीवस्यब्रह्मभावउक्तः तंजानतांप्रयाणमेवनास्ति नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः द्वितीयेशुद्धंत्वंपदार्थउक्तस्तज्ज्ञानस्यापिवस्तुतत्त्वविषयत्वा न्नतत्रभावनापेक्षास्तीतिनभावनाफलभूतकालेतत्प्रत्ययोपेक्षते तृतीयचतुर्थयोस्तुकर्मतत्साधनभूतंचजन्यंवस्तूक्तं तत्रापिनभावनापेक्षास्ति अंतकालेप्रबलेनैवकर्मणाचित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यै वस्मरणावश्यंभावेनतत्रभावनायावैयर्थ्यात् परिशेषादंत्ययोरेवकार्यकारणब्रह्मणोःसोपाधिकनिरुपाधिकयोरन्यतरस्यभावनासुदृढाचेदंतकालेतत्प्रत्ययोवश्यंभावीतितयोरन्यतरंरूपंपरमात्मानंस्मरनूयः कलेवरंमुक्त्वार्चिरादिमार्गेणप्रयातिसब्रह्मलोकप्राप्तिद्वाराक्रमेणमद्भावंमोक्षंयातीत्याह अंतकालेचेति स्पष्टायोजना नास्त्यत्रसंशयइति सोपाधिकब्रह्मोपास्तिप्रकृत्यशतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धा नमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतीतितदुपासकस्यगतिपूर्वकस्यामृतत्वस्यश्रवणात् यस्तुशुद्धत्वंपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रंवेदअसौब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावान्नतस्यप्राणा उत्क्रामंतीत्येतद्वाक्यविषयोनभवतिकिंतुशतंचैकाचेत्येतस्यैवविषयः ननुतस्यानुपासकत्वात्कथमेतदितिचेन्न नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिन्यायेनतस्योभयभ्रष्टत्वासंभवात् कठवल्लीषुनिष्क लप्रत्यगात्मविदंकेवलयोगिनंप्रकृत्यशतंचैकाचेत्याम्नानाच्च वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाः तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वेइतिश्रुतेर्निश्चितार्थानांशोधितत्वंप

अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरं॥ यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः॥५॥
यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं ॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयं ॥ ७॥

दार्थानामेवक्रममुक्तिरवगम्यते नचात्रसुनिश्चितार्थाइत्यनेनब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवंतोग्रहीतुंशक्याः तेषांगत्यभावस्यप्रोक्तत्वात् नाप्युपासकाः असंभवात् उपासनाहिनामअतस्मिंस्तद्बुद्धिः यथाशालग्रामे विष्णुबुद्धिरेवंसूत्रविराडंतर्यामिष्वात्मबुद्धिरितिनतद्वंतःसुनिश्चितार्थाइतिवक्तुंशक्यं तस्मादध्यात्मविदांब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनांत्यप्रत्ययाभावेप्यर्चिरादिगतिप्राप्तिरस्तीतिसर्वमनवद्यं ॥ ५ ॥ नके वलंकार्यकारणब्रह्मणोरेवभावनांत्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुरपितुकीटस्यजीवतएवभावनाबलाद्भाव्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते नंदिकेश्वरस्यचस्मर्यते सहिमहादेवंभावयंस्तत्सारूप्यंदेहांतरंविनैवप्राप्तइ तियोगशास्त्रेपिप्रसिद्धं तत्रकिमुवक्तव्यमंतप्रत्ययवशाद्देहांतरेभाव्यभावप्राप्तिरस्तीतिमत्वातमेवार्थमन्यत्रापिदर्शयति यंयमिति तद्भावभावितःभाव्याकारवासनयारंजितइत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादेवंतस्मात्स र्वेषुकालेषुमामनुस्मरअंतकालेमत्स्मृत्यामद्भावप्राप्त्यर्थं युध्यचेतिचकारात्कर्मोपास्त्योःसमुच्चयोवगम्यते ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्त्तरीवतदुभयानुष्ठातर्येकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्ययकृतविरोधा भावात् मयिअर्पितेमदेकनिष्ठतांनीतेमनोबुद्धीयेनसमय्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वंअसंशयंमामेवैष्यसिप्राप्स्यसि अंतकालेस्मरणेनेतिशेषः ॥ ७॥

एतदेवश्लोकत्रयेणविवृणोति अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेन तत्रस्थितौयत्नोभ्यासइतिसूत्रितोऽभ्यासः तत्रध्येयेवस्तुनिचित्तस्यस्थिरीकरणार्थोयत्नःसचविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाही करणरूपःसोत्राभ्यासः तत्रभाव्योविषयःसिद्धःविष्णुप्रतिमादिर्विराडादिर्वा असिद्धस्तुमानसप्रतिमादिः तत्रासिद्धेमनसःप्रतिमाकारतासंपादनेतत्रस्थैर्यसंपादनेचेतिविषयभेदाद्विगुणोयत्नःकर्त्तव्योभवति सिद्धेतुचित्तस्थिरीकरणार्थएकएवयत्नः तत्रयथास्वतःस्वच्छःस्फटिकोजपाकुसुमोपरागाल्लोहितःस्फटिकइतितत्रलौहित्याध्यासः तत्प्राबल्यात्तत्रैवस्फटिकधीप्रमोषेपद्मरागत्वाध्यासः पद्मरागेपिचंद्रिका यामिंद्रनीलत्वाध्यासस्तत्रैवतदानीमेवकिंचिद्दूरस्थेनिहीनोपलत्वाध्यासइत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेणशुद्धएकएवस्फटिकःपंचविधोभवति एवंस्वतःशुद्धंचैतन्यंमायोपरागात्तदेवेश्वरः मायाप्राबल्येनस्यैवे श्वरत्वांशप्रमोषेतत्रैवसूत्रात्माध्यासः सूत्रेप्यज्ञानदार्ढ्याद्विराडध्यासः ततएवविराडेकदेशेषुशरीरादिषुआत्मत्वभ्रमः तत्रयथाघटांतर्गतःप्रदीपोघटमात्रंभासयतिघटच्छिद्रात्तुबहिर्गतःकिंचित्स्वप्रभयासंस्त ष्टंविषयमवभासयति सर्वात्मनाघटाद्बहिर्गतस्तुकृत्स्नंभवनोदरवर्त्तिपदार्थजातंप्रकाशयति तद्वद्देहांतर्गताचितिर्देहमात्रंभासयति देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गतासतीतत्सन्निकृष्टंकंचिद्विषयंरूपादिकमवभास यति सर्वात्मनागुरूक्तयुक्त्यादेहकृतपरिच्छेदाभिमानेत्यक्तेत्वपरिच्छिन्नासतीकृत्स्नंविराडात्मानमवभासयति यथोक्तंबाह्यपंथेष्वपि मणिहुतवहतारासोमसूर्यादयोपिक्षितिविषयमिहाल्पंबाह्यमुद्योतयंति सहजलयसमुत्थंद्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपिसूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेणेति सहजलयसमुत्थं सहजःस्वाभाविकोदेहकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्यलयमात्रादेवउत्थितं क्रमेणसंकल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्व

अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिंतयन् ॥८॥

त्तत्वात्सर्वस्यप्राक्संकल्पादसत्त्वात् तथाचश्रुतिः सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीति दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइत्यक्षपादसूत्राच्च दोषारागादयः तदेवंप्रकाशमा नेविराजिअहमेवेदंसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकइतिशास्त्रप्रामाण्यादुपासकेनगृहीतोहंग्रहोयद्यपिवस्तुतत्त्वापेक्षयाभ्रांतिरूपस्तथापिस्वाभाविकाद्देहाहंग्रहात्सत्यरूपः यथास्फटिकेहीनोपलत्वग्रहा पेक्षयाइंद्रनीलत्वग्रहस्तद्वत् यथाचस्फटिकेप्रणिधीयमानंचक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविवृद्धाविंद्रनीलत्वंबाधित्वापद्मरागत्वंतद्बाधेनलोहितस्फटिकत्वंतद्बाधेनशुद्धत्वंचावगच्छति एवंगुरूक्तयुक्त्याप्रत्यगात्मनिप्र णिधीयमानंमनोस्यबाह्यंबाह्यंरूपमपोह्यआंतरेआंतरेअवतिष्ठते चरमंविशुद्धंरूपंप्राप्यतुस्वयमेवविलीयते यथोक्तं येनत्यजसितत्त्यजेति येनमनसात्यजसिविराडादिभावंतदपिमनस्त्यजेत्यर्थः तदेवंव्यवहा रापेक्षयासिद्धेषुविराट्सूत्रांतर्यामिषुमनसःस्थिरीकरणार्थोयत्नोभ्यासस्तत्फलभूतोयोगःसमाधिर्ध्येयवस्तुन्येवचेतसःस्थैर्यंतेनगुणेनयुक्तंयच्चेतस्तेन नान्यगामिनाअनन्यगामिना नैकधेतिवत्समासः तेनचेत सापरमंसर्वोत्कृष्टंपुरुषंनिरस्ताशेषदोषं यत्सर्वेषांपुरस्तात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषइतिनिर्वचनात् दिव्यंद्योतमानमनुचिंतयन्नहमेवभगवान्सर्वात्मावासुदेवइतिसततमाचार्योपदेशमनुध्यायन्तमेवनदीस मुद्रन्यायेनयातिहेपार्थ तथाचश्रुतिः यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय तथाविद्वान्पुण्यपापेविधूयपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमिति परात्सूत्रात्परंअंतर्यामिणं ॥ ८ ॥

तदेवमुपासनायाःस्वरूपमुक्त्वाउपास्यस्यस्वरूपमाह कविमिति कविंक्रांतदर्शिनंसर्वज्ञं पुराणंचिरंतनं अनुशासितारंजगतोंतर्यामिणं अणोःसूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसंसूक्ष्मतरंयोनुस्मरेत्अनुचिंतयेत् सर्वस्य कर्मफलस्यधातारंविभागेनप्रदातारं अचिंत्यरूपंनास्यरूपंविद्यमानमपिकेनचिच्चिंतयितुंशक्यं आदित्यवर्णआदित्यस्येवनित्यप्रकाशरूपोवर्णोदीप्यमानतायस्यतंआदित्यवर्णंसर्वजगदवभासकमित्यर्थः तमसोदेहेंद्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाऽविद्यातःपरस्तात्पराचीनंसतिदेहाभिमानेनप्रकाशतेयोगयुक्त्यात्यक्तेतुतस्मिन्स्वयमेवप्रकाशतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाःफलमाह प्रयाणेति प्रयाणकालेमनसाऽचलेनवृत्त्यंतरवर्जितेन भक्त्याभगवतिवासुदेवेआराध्यत्वबुद्ध्यायुक्तोयोगबलेनयोगोमनःप्राणेंद्रियक्रियानिरोधोहृदयपुंडरीकेतेषांवशीकरणमित्यर्थः तस्यैवबलेनचयुक्तोभूमिकाजयक्रमेणप्रागेवमूलाधारादिब्रह्मरंध्रांतस्थानेष्वारोहावरोहक्रमेणसंचारितपवनोंतकालेभ्रुवोर्मध्येआज्ञाचक्रेप्राणंआवेश्यसुषुम्नयानाड्यामूलाधारादुत्थापनपूर्वकंसम्यक्निवेश्यस्थापयित्वा स्थापनप्रयोजनंतुअन्यविस्मर

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव॥भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यं॥१०॥

णपूर्वकंदिव्यपुरुषचिंतनं तत्रभ्रूमध्यादुपर्युन्नीयमानेवायौमनोमूर्छामापद्यतइतितस्यामवस्थायांनभवतीत्यंत्यप्रत्ययस्तत्रैवसंपाद्यस्ततोर्चिरादिमार्गपर्वणाअमानवस्यपुरुषस्यस्थानविशेषप्रापकस्यप्राप्यस्थानस्यचतस्मिन्नेवस्मरणंकर्तव्यं तद्वासनावासितंमनोभ्रूमध्याद्योगिनाऊर्ध्वयानाड्याउत्क्षिप्तेप्राणेमुक्तेषुवद्ब्रह्मांडखर्परंभित्वाप्रचलितेसतिलब्धवृत्तिकंभूत्वापूर्वसंस्कारप्राबल्याद्योगमाहात्म्याच्चदिव्योपाध्युपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरंस्थानंप्रत्यतिवाह्यमानममानवेनचपुरुषेणसंगच्छमानंतेनचयथाभिलषितंस्थानंप्रापितमात्मानंपश्यति तदिदमुक्तंभ्रुवोर्मध्येसम्यक्प्राणमावेश्येति सएवंकृत्वायोगीकविंपुराणमित्युक्तलक्षणंपरंपुरुषंहिरण्यगर्भाख्यंसर्वस्यभूतजातस्यजनयितारंनारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपैतिसमीपेप्राप्नोति तल्लोकंप्राप्नोतीत्यर्थः नहिपौराणिकानामिववैदिकानांमतेब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरिकल्पनास्ति किंतर्हिसर्वेहिरण्यगर्भलोकाख्येसत्यलोकएवांतर्भवंति पराहिसोपासनकर्मोर्जितिर्हिरण्यगर्भप्राप्त्यंतेतिबृहदारण्यकेतद्भाष्यादौचस्पष्टं ॥ १० ॥

भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येत्युक्तंतत्किंकृत्वाकर्तव्यंतत्कृत्वाचकिंकर्तव्यमित्येतद्द्वयंवदिष्यंस्तत्रप्रतीकत्वेनचिंत्यंप्रणवंतावद्वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षयास्तौति यदक्षरंप्रणवाख्यंवाचकंवेदविदोवेदादौवदंति यद्वा यदक्षरंब्रह्मतद्वाच्यं एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्येवंलक्षणंवावेदविदउपनिषद्विदोवदंति यच्चयतयोविशंतिब्रह्मप्रतीकत्वेनशरणीकुर्वंति पक्षेसम्यग्दर्शनेसतिसरित्सागरन्यायेनयत्प्रविशंतियतयः यदक्षरमिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतीतिपक्षद्वयेपिसमानं तत्तेपदंवर्णत्रयात्मकंपदनीयंवास्थानंविष्णोःपरमंपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये अयंचवाच्यवाचकयोरभेदःश्रुतिच्छाययागम्यते अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादितिसर्वधर्मातीतंब्रह्मप्रकृत्य सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणब्रवीम्योमित्येतदित्योंकारेणोपसंहारात्तत्फलंचप्रतीकभावात् ओंकारंप्रतीकत्वेनप्रकल्प्यतद्द्वाराशुद्धंशबलंवाब्रह्मप्रतिपत्तव्यं तथाचश्रुत्यंतरे एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारइत्युपक्रम्यतस्मादेवंविद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीतिदृष्टं आयतनंशालग्रामवत्प्रतीकंतेन ॥ ११ ॥ भ्रुवोर्मध्येकथंप्राणमावेशयेदित्यतआह सर्वेति सर्वाणिशब्दादिविषयग्रहणद्वाराणींद्रियाणिसंयम्यनिगृह्य तथाहृदिमनोपिनिरुध्य तेषांकंचुकभूतंप्राणंमूर्द्धन्यनाड्यासुषुम्नाख्ययामूर्ध्निभ्रुवोर्म

यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदि
निरुध्यच ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयाति
परमांगतिं॥ १३ ॥ अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरतिनित्यशः॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः॥ १४ ॥

ध्येआधाय कथं योगधारणांयोगशास्त्रोक्तांधारणांमनसोदेशविशेषनिबंधिनीमास्थितःअनुतिष्ठन्सन् ॥१२ ॥ मूर्ध्निप्राणमाधायकिंकुर्यादतआह ओंकाररूपंएकाक्षरंएकंचतदक्षरंचवर्णोब्रह्मचतद्व्याहरन् उच्चरन्मांचब्रह्मभूतंअनुस्मरन्योहिदेवदत्तंस्मृत्वातन्नामव्याहरतितस्मैदेवदत्तोभिमुखोभवत्येवंब्रह्मणोनामोच्चारणेनसन्निहिततरंव्यापकंब्रह्मसाधकस्यसन्निधीयते. सन्निहितेचब्रह्मणियोदेहंत्यजन्म्रियमाणःप्रयातिऊर्ध्वनाड्याउत्क्रामतिसपरमांगतिंसन्निकृष्टब्रह्मरूपांयाति ब्रह्मैवप्रकृत्यश्रूयते एषास्यपरमागतिरेषास्यपरमासंपदेषोस्यपरमआनंदइति तामेवगतिंशुद्धंब्रह्मैवप्राप्नोतिब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥ इयंमतिरतीवदुर्लभेतिमामंस्थाइत्याह अनन्येति नास्तिअन्यत्रचेतोयस्यासौअनन्यचेताइत्यनेनस्मरणेआदरउच्यते सततमितिनैरंतर्यं योमांस्मरतिनित्यशइतिदीर्घकालत्वं यावज्जीवंस्मरतीत्यर्थः तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्यनित्येयोगिनामावश्यकेयुक्ताहारविहारादौयमनियमादौचयुक्तस्यावहितस्ययोगिनःयोगमनुतिष्ठतः ॥ १४ ॥

त्वल्लाभेपिकिंस्यादतआह मामिति मामुपेत्यपुनर्द्वितीयवारंजन्मनाप्नुवंति यज्जन्मदुःखानामालयभूतंमूढदृष्ट्याकिंचित्सुखालयत्वेपिअशाश्वतंनश्वरंतुच्छमित्यर्थः केनाप्नुवंति महात्मानोयोगेनजितचित्ताः अतएवपरमांसंसिद्धिंमोक्षंगताः अगताअपिप्रत्यासन्नत्वाद्गताएव तथाब्रह्मलोकगतान्प्रकृत्यस्मर्यते ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति प्रतिसंचरेब्राह्मेप्रलये परस्य चतुर्मुखस्यअंतेनाशे ॥ १५ ॥ त्वल्लाभेपिकिंस्यादतआह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात्ब्रह्मलोकमभिव्याप्य ब्रह्मलोकेनसहैवेत्यर्थः लोकाःपुनरावर्तिनःपुनरावृत्तिस्वभावाः हेअर्जुन शेषंस्पष्टं अत्रेयं व्यवस्था येक्रममुक्तिफलाभिर्दहरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकंगतास्तेतत्रैवज्ञानंप्राप्यब्रह्मणासहमुच्यंते येतुपंचाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकंगतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराःपुनरावर्त्ततइति ॥ १६ ॥ आवृत्तिभाजांकाल परिच्छेदमाह सहस्रेति युगशब्दोत्रचतुर्युगपर्यायः चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यतइतिपुराणांतरदर्शनात् सहस्रंचतुर्युगानिपर्यंतोवसानंयस्य चतुर्युगसहस्रंब्रह्मणोदिनंरात्रिरपितावतीत्याह रात्रिमिति अत्रा पिचतुर्युगसहस्राणांअंतेभवतितांचतुर्युगसहस्रांतां तेप्रसिद्धाअहोरात्रविदोजनाविदुः ॥१७॥ किंब्रह्मणोह्निजायतेकिंवारात्राविात्यतआह अव्यक्तादिति अत्रदैनंदिनसृष्टिप्रलययोःप्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन नाव्याकृतंवियदादिकारणमिहग्राह्यं तदाआकाशादीनांसत्त्वात् किंतर्हिप्रजापतेःस्वापावस्थैवेहाव्यक्तशब्दार्थः अयंभावः प्रजापतेःस्वापकालेतत्कल्पितःस्थावरजंगमप्रपंचःसर्वोपितदीयेऽज्ञानेऽव्याकृता

मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतं॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्त्तिनोर्जुन॥ मामु
पेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते॥ १६॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदोजनाः॥१७॥ अव्यक्ताद्व्यक्त
यःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते॥ रात्र्यागमेऽवशः
पार्थप्रभवत्यहरागमे॥ १९॥ परस्तस्मात्तुभावोन्योव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः॥ यःससर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति॥ २०॥

स्व्येलीयतेरात्र्यागमे तथादिवसागमेपुनस्ततएवयथापूर्वमाविर्भवति एवंदृष्टिसृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोप्ययंवियदादिप्रपंचोऽस्मत्सुषुप्तौलीयतेअस्मत्प्रबोधेयथापूर्वंप्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कृतहानाकृता भ्यागमदोषापनुत्तयेबंधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यायचअविद्यादिवशादवशोयंभूतग्रामःपुनःपुनर्भूत्वापुनःपुनःप्रलीयतइत्याहवैराग्योत्पादनार्थं भूतग्रामइति अहरागमेभूत्वाभूत्वारात्र्यागमेप्रलीयतइति योजना सएवभूत्वाप्रलीयतेनान्योऽभिनवोभवतीत्यर्थः कुतः यतोऽवशःअविद्याकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वानर्थबीजभूतायाअविद्याया विद्ययाउच्छेदेजन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यंयतितव्यमित्यर्थः ॥ १९॥ एवंब्रह्मभुवनांतानामावृत्तिंव्याख्याययत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्तितदक्षरंपरमंब्रह्मेत्युपक्रांतंवस्तुलक्षयति परस्तस्मादितित्रिभिः परइति तस्मादव्यक्तात्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादनृतात्अन्यो ऽत्यंतविलक्षणोभावःसत्ता तुशब्दात्पराभिमतंसत्तासामान्यंवारयति तस्यसामान्यादिभ्योव्यावृत्तत्वात् अस्यचसर्वानुगतत्वात् सनातनोनित्यैकरूपः उपाधिमान्हिउपाधिविक्रिययानित्यंविक्रियतइ वभाति अयंत्वनुपाधित्वान्नित्यैकरूपएवयःसभावःसर्वेषुभूतेषुवियदादिषुनश्यत्सुनविनश्यतिकेवलसत्तारूपत्वात् एतेनतस्यकालत्रयाबाध्यत्वंनित्यत्वंचोक्तं ॥२०॥

अव्यक्तोनव्यज्यतइतिदृश्यत्वंनिरस्तं अक्षरोश्नुतेव्याप्नोतीतित्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं तंभावंपरमांगतिं ब्रह्मलोकांतागतिरपरमा कार्यत्वात् इयंतुपरमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः एषास्यपरमागति रित्यादयःश्रुतयः यंभावंप्राप्यननिवर्त्ततेपुनःसंसारेनपतंति तदितिविधेयापेक्षंक्लीबत्वं सएवममविष्णोःपरमंउपाध्यस्पृष्टंधामप्रकाशःतद्विष्णोःपरमंपदमितिश्रुतिप्रसिद्धंनिष्कलंब्रह्म ॥ २१ ॥ एवंज्ञेयंप्रत्यग भिन्नंब्रह्मोक्त्वाजगत्कारणमुपासनीयमितोन्यदित्याह पुरुषइति तुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः हेपार्थयोयंभक्त्याआराधनेनउपासनेनेतियावत् कीदृश्या अनन्ययानास्त्यन्योयस्यांसातयाउपास्योपास कभेदमंतरेणअहंग्रहरूपयेत्यर्थः तयाभक्त्यायोलभ्यःसपरःपूर्वोक्तादव्यावृत्ताननुगतादक्षरादन्यःकारणात्मेतियावत् लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि नह्यात्माचलभ्यश्चेतियुज्यते अस्यकारणत्वमेवाह यस्येति यस्यपुरुषस्यांतःस्थानिबीजेद्रुमइवसर्वाणिवियदादीनिस्थावरजंगमानिचयेनचइदंसर्वंततंव्याप्तमुपादानत्वात्सभक्त्यालभ्यतइतियोजना ॥ २२ ॥ पूर्वोक्तानामोंकारद्वारासगुणब्रह्मविदांक्रममुक्तिभाजां

अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिं॥ यंप्राप्यननिवर्त्ततेतद्धामपरमंमम॥ २१॥ पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया॥ यस्यां
तस्थानिभूतानियेनसर्वमिदंततं ॥ २२॥ यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥
अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणं ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः ॥ २४॥ धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणा
यनं॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्तते॥ २५॥ शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्ततेपुनः
॥ २६॥ नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७॥

ब्रह्मप्रतिपत्तयेउत्तरोमार्गोवक्तव्यइत्यतआह यत्रेति आवृत्तिमार्गोपन्यासोऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः योगिनइति योगिनःकर्मिणश्चोच्यंते तेषांयथायोगंमार्गद्वयविभागः शेषंस्पष्टं ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानां देवयानंपंथानमाह अग्निरिति अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनीदेवतालक्ष्यते एवंअहरित्यहरभिमानिनी एवंशुक्लपक्षस्यषष्ठमाससंमितोत्तरायणस्यचाभिमानिन्यौदेवतेएव एतच्चान्यासामप्युपलक्षणं तत्र प्रयाताउत्क्रांताब्रह्मकार्यंब्रह्मतद्द्वारापरंचगच्छंति ब्रह्मविदोब्रह्मोपासकाजनाः ॥ २४ ॥ एतेनचधूमोरात्रिरित्येषोपिधूमादिमार्गःकर्मिणामपक्वयोगिनांचउचितआवृत्तिफलश्चव्याख्यातः ॥ २५ ॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लाज्ञानहेतुत्वादर्चिरादिगतिः तदभावात्कृष्णाधूमादिगतिः एकयाशुक्लया अन्ययाकृष्णया ॥ २६ ॥ एतेसृतीमार्गौआवृत्त्यनावृत्तिफलेजानन्योगीनमुह्यतियोगभ्रष्टोऽयतिरल्प प्रयत्नश्चयोगीनभवति कश्चनकोपि यस्मादेवंतस्मात्सर्वेष्वित्यादिस्पष्टं ॥ २७ ॥

पुनःश्रद्धाभिवृद्धयेयोगंस्तौति वेदेष्विति वेदेषुसम्यगधीतेषुयज्ञेषुतपःसुचसम्यगनुष्ठितेषुदानेषुचसम्यग्दत्तेषुयत्पुण्यंतत्फलंचेतिपुण्यफलंसर्वेषुसमुच्चितेषुयत्प्रदिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वंयोगीअत्येतिअतिक्रामतिकार्यब्रह्मलोकंप्राप्नोतीत्यर्थः किंकृत्वा इदंपूर्वोक्तमुपासनंविदित्वाज्ञात्वानुष्ठायच ततश्चकिमित्यतआह यत्स्थानंनिर्विशेषंब्रह्मउपैतिप्राप्नोतिचक्रमेणेत्यर्थः आद्यंनतुकेनचिन्निर्मितं तदनेनाध्यायेनध्येयस्तत्पदार्थोव्याख्यातः अग्रिमेध्यायेज्ञेयंब्रह्मव्याख्यास्यति ॥२८॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेगीतार्थ० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ पर्व०॥३२॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

पूर्वाध्यायेकिंतद्ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्न्यामक्षरंब्रह्मपरममित्यादिनासंक्षिप्यव्याख्यातायांतज्ज्ञानस्यपृथक्प्रयोजनाकांक्षायांकर्मविदआधिभौतिकंधूमादिमार्गप्राप्यंस्थानमितिनिरूपणेनप्राप्यप्रापकादिविभागोदर्शितः तेनकर्माधिभूतेव्याख्याते तथासूत्रांतर्यामिणोरुपासकस्यार्चिरादिमार्गेणक्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तेनाधिदैवाधियज्ञौव्याख्यातौ ओमित्येकाक्षरमित्यादिनाअंतकालेकथंज्ञेयोसीत्यस्योत्तरंव्याख्यातं तदेवंध्येयब्रह्मविद्यासांगानिरूपिता परिशिष्टमाद्यंज्ञेयब्रह्मविषयंप्रश्नद्वयंकिंतद्ब्रह्मकिमध्यात्ममितितद्विवरणायनवमोध्यायआरभ्यते नकेवलमर्चिरादिगतिप्राप्याकालांतरएवमुक्तिरस्तिकिंत्विहैवसद्योमुक्तिरस्तीतिविशेषंवक्तुंश्रीभगवानुवाच इदंतुतेइति इदंवक्ष्यमाणं तुपूर्वस्माद्ध्येयाद्विलक्षणंज्ञेयंतेतुभ्यंगुह्यतममतिगोप्यंप्रवक्ष्यामि अनसूयवेअसूयागुणेषुदोषाविष्करणंतद्रहिताय ज्ञानंज्ञप्तिमा

वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं ॥ अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यं ॥ २८॥ ॥इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ पर्वणितुद्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १॥ राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययं॥ २॥ अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप॥ अप्राप्यमांनिवर्त्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि॥ ३॥

त्रस्वरूपंब्रह्म विज्ञानेनानुभवेनसहितंनतुकेवलंपारोक्ष्येणयत्ज्ञानंज्ञात्वासाक्षात्कृत्यअशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे अत्रयत्सप्तमादौ ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतइतिप्रतिज्ञातं यस्यचविज्ञानायशाखाचंद्रन्यायेनोपलक्षणीभूतंजगत्कारणंब्रह्मतत्रैवनिरूपितं यद्विज्ञानेऽधिकारसंपत्त्यर्थंतस्यैवसगुणस्योपासनमुक्तंतदिहसर्वशेषीभूतंब्रह्मवक्तव्यमितितथैवप्रतिजानीतेवचनमात्रेणैवात्रापरोक्षंज्ञानंजायतइतितच्चतत्रैवव्युत्पादितंनविस्मर्त्तव्यं ॥ १ ॥ एतदेवस्तौति राजविद्येति विद्यानांराजाइतिराजविद्याअध्यात्मविद्या गुह्यानांराजाइतिराजगुह्यं राजदंतादिषुपरमित्युपसर्जनस्यपरनिपातः पवित्रंपावनं उत्तमंपूर्वापरदुरितनाशाश्लेषहेतुत्वात्प्रायश्चित्ताद्यपेक्षयाश्रेष्ठं प्रत्यक्षावगमंप्रत्यक्षंनित्यापरोक्षंयत्प्रत्यगात्मवस्तुतदेवयाथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेतिप्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेणसुखादिवदगमोयस्येतिवा अस्मिन्पक्षेविज्ञानसहितमितिविशेषणस्यश्लोकांतरस्थत्वान्नतेनपौनरुक्त्यदोषः तर्ह्यपूर्वत्वाभावान्निष्फलंस्यादतआह धर्म्यंधर्मादनपेतं तथाहि क्षणमपिप्रत्यगात्माकारवृत्तौसत्यांश्रूयते क्षणमेकंक्रतुशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति तर्हिदुःसाध्यंस्यान्नेत्याह सुसुखंकर्तुमिति कर्त्तुंसंपादयितुंआविष्कर्त्तुंसुसुखंअनायाससाध्यं अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् तर्हिआशुविनाशिफलंचेत् अव्ययं वस्तुमात्रविषयत्वादनंतफलंनतुकर्मफलवन्नश्यति ॥ २ ॥ तर्हिकुतएतज्ज्ञानंसर्वैनसंपादयंतीत्याह अश्रद्दधानाइति स्पष्टार्थःश्लोकः ॥ ३ ॥

एवंस्तुत्याभिमुखीकृत्ययद्वक्तव्यंतदाह मयेति मयाइदंसर्वंजगत्ततंव्याप्तंउपादानत्वात् कनकेनेवकुंडलादीनि ननुप्रागेवैतदुक्तंअहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेति तथाचराजविद्येत्यादिस्तुतिरस्थानेएवकृतास्यात् वक्तव्यविशेषाभावादितिचेत् अत्रब्रूमः यथा यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेतीतिज्ञेयस्यब्रह्मणोलक्षणंजगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्तातस्यानुगममन्नादिशब्दशब्दितेषुविराडादिषुदर्शयति अन्नाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते प्राणाद्ध्येवेत्यादिना तस्यनिर्णयवाक्यंतु आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेइति सैषाभार्गवीवारुणीविद्येतितत्रैवविद्यायाःपर्यवसानाभिधानात् एवमिहापिसप्तमे भूमिरापोनलोवायुरित्यादिनासर्वभूतात्मकस्यविराजोजगज्जन्मादिहेतुत्वंप्रदर्श्यपश्चादहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यनेनमायाशबलेपितत्प्रदर्श्येदानींशुद्धेप्रत्यगात्मन्येवतद्दर्शयतिस्थूलारुंधतीन्यायेनप्रतिपत्तिसौकर्यार्थमितिगम्यते राजविद्येत्यादिनास्तुतत्वात् यथाकश्चिद्दुर्लक्ष्यांसूक्ष्मामरुंधतींदिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थांस्थूलांतारामरुंधतीतिधा

मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्त्तिना॥ मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः॥ ४॥

ह्यतिप्रतिपद्यतेचानेनैवक्रमेणप्रतिपत्ता एवमिहापिकार्यकारणप्रतिपत्तिद्वाराअकार्यकारणस्यशुद्धस्यप्रतिपत्तिर्युक्ता अतएवभगवान्भाष्यकारोमयाततमिदंसर्वमित्यत्रमयाममयःपरोभावस्तेनततंव्याप्तमितिव्याचख्यौ नत्वहंसर्वस्यजगतःप्रभवइत्यत्रममयःपरोभावःससर्वस्यजगतःप्रभवइति सचभगवतःकारणात्मनःपरोभावःपरमानंदएवतेनैवचेदंततं आनंदाद्ध्येवेत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैवजगदुपादानत्वेनतदीयसत्तास्फूर्त्तिभ्यांजगतोव्याप्तत्वात् अतएवाव्यक्तमूर्त्तिनेतिविशेषणं मायाशबलंहिकारणंबुद्धिग्राह्यत्वात्करणगोचरःशुद्धंहिबुद्धेःपरत्वात्करणागोचरइति किंभूताकारेणानंदःपरिणमतइत्यतआह मत्स्थानीति मयिप्रत्यगानंदेरज्ज्वांस्रक्सर्पदंडधारादयइवसर्वभूतानिस्थितान्यतोमत्स्थानीत्युपचारादुच्यंते अधिष्ठानाध्यस्तयोर्वास्तवसंबंधायोगात् एतदेवाह नचेति नचाहंपरमानंदस्तेषुभूतेष्ववस्थितोस्मिघटादाविवमृत् अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥

एवमभ्युपगतमानंदस्यजगद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वंतदप्यपवदति नचमत्स्थानीति अयंभावः अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणं अज्ञानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यतइतिवार्त्तिकोक्तेरज्ञानमेवजगत्कारणंतच्च तुच्छं अहंचासंगः ततश्चतुच्छतरेणतत्कार्येणभूतसंघेनममासंगस्याधाराधेयभावसंबंधोऽनिर्वचनीयोप्यस्ति आवृतंहिरज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेनसर्पादिनासंबध्यते अहंतुसर्वदानावृतःसाक्षिरूपत्वात्तत्सं बंधशून्यइतिनचमत्स्थानिभूतानीत्युक्तमिति ननुसाक्षिणस्तवब्रह्मणोयुवासुखीचेतिप्रतीत्येवभूतसंबंधानुभवात्कथंनचमत्स्थानीत्युक्तिरित्याशंक्याह पश्यमेयोगमैश्वरमिति मेममभूतैःसहयोगंयुक्तिघट नांपश्य ऐश्वरंईश्वरेणमायाविनानिर्मितं गगनेगंधर्वनगरमिव अतएवममकारणशरीरस्यात्माप्रत्यगानंदोभूतभृदपिभूतस्थोन चकारोप्यर्थेभिन्नक्रमश्च खमिवगंधर्वनगरभृदपितत्स्थंन तस्यतदाकारेणप रिणामासंभवात् एवंरूपोपिपरानंदरूपोममात्मासभूतभावनःभूतानांवृद्धिकरः एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यादित्यादिश्रुतिभ्यः आ काशेअव्याकृताख्येस्वाधिष्ठानभूतआनंदोऽनुस्यूतोनस्यात्तर्हिप्राणापानक्रियांकश्चिदपिनकुर्यात् कारणगतंजाड्यंकार्येपिस्यात् आकाशेआनंदानुबंधेतुकारणस्यचेतनत्वात्कार्यमपिचेतनावत्स्यादितिश्रु त्यर्थः बृहदारण्यकेपि यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदवाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमे यद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतआकाशएवतदोतंचप्रोतंचेतिमायाविनिसर्वस्योतप्रोतत्वमुक्त्वाकस्मिन्नुखल्वाकाशओत

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरं ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ॥५॥ य
थाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

श्चप्रोतश्चेत्यस्योत्तरमेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्गिआकाशओतश्चप्रोतश्चेत्यस्थूलादिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तं तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेणभगवताकारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेणममा त्माभूतभावनइति ॥ ५ ॥ श्लोकद्वयोक्तेर्थेदृष्टांतमाह यथेति यथालोकेआकाशेस्थितोनित्यंसदावायुःसर्वत्रगःपरिमाणतश्चमहान् तथासर्वाणिभूतानिसर्वगतेमयिअसंश्लेषेणैवस्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राश्वः किंतद्ब्रह्मेतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तंअक्षरंपरमंब्रह्मेति अक्षरसंज्ञंशुद्धस्त्वंपदार्थएवनिरुपाधिकंब्रह्मेत्युक्तं तत्रनिरुपाधिकंब्रह्मश्लोकद्वयेनव्याख्यातं इदानींतस्याक्षराख्येनजीवेनाभेदंसदृष्टांतमाह यथेति वा युःसूत्रात्मा वायुर्वैगोतमतत्सूत्रमितिश्रुतेः सर्वत्रगइतिसमष्टिलिंगत्वात्तस्यसर्वगतत्वं महानितिबाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थं सयथाआकाशस्थितःअव्याकृताकाशेस्वकारणेस्थितः नित्यमितिकालत्रयेपितस्या काशसंबंधउक्तः सर्वाणिभूतानिउपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपीचेतनवर्गः बहुत्वंलोकाभिप्रायेण यथाकार्यंसर्वमुत्पत्तेःप्राक्नाशादूर्ध्वंमध्येचस्वकारणएवाभेदेनतिष्ठति एवंसर्वोपिजीववर्गउपाध्युत्पत्तेःप्राक् तन्नाशादूर्ध्वंमध्येवाघटाकाशोमहाकाशादिवपरस्माद्ब्रह्मणःकालत्रयेपिनातिरिच्यतइत्यर्थः एतेनजीवब्रह्माभेदकथनेनस्वभावोध्यात्ममुच्यतइतियत्प्रागुक्तंब्रह्मैवजीवइतितद्विवृतं ॥ ६ ॥

नन्वेवमुपाधिरहितस्यैवब्रह्मणिलयश्चेदुपाधेःकागतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणिभूतानिस्थावरजंगमशरीराणिमामिकांममायाविनःप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकामपरांसूक्ष्मभूम्यायात्मिकांयांतिप्रविशंति कदा यांतिकल्पक्षये पुनश्चतान्येवभूतानिप्रकृतौसुप्ताविवसंस्कारात्मनास्थितानिएकतांगतानिकल्पादौविसृजामिविविधरूपेणसृजाम्यहंकारणात्मामायावी ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणांस्वां प्रकृतिमवष्टभ्यआश्रित्यतांविनाकेवलस्यस्रष्टृत्वासंभवात् इमंभूतग्रामंपुनःपुनर्विविधंसृजामि किंभूतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् अवशंरागद्वेषाद्यधीनं ॥ ८ ॥ ननुविषमांसृष्टिंकुर्वतस्तववैषम्यनैर्घृण्येस्या तामतआह नचेति तानिविषमसृष्टिरूपाणिकर्माणिमांननिबध्नंति तत्रहेतुः उदासीनवदासीनमिति यथापर्जन्योबीजविशेषेषुरागंकेषुचिद्द्वेषंचाकृत्वाउदासीनःसन्वर्षतिएवमीश्वरोपिपुण्यवत्सुरागंपापिषुद्वेषं चाकुर्वन्जगत्सृजति तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्तेतेविभिन्नंफलंप्राप्नुवंतीतिनेश्वरवैषम्यादीत्यर्थः ननुविसृजामिउदासीनवदासीनमितिपरस्परविरुद्धमुच्यतइत्याशंक्याह मयेति मयाकूटस्थेनअध्यक्षेण

सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकां ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहं ॥७॥ प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमव
शंप्रकृतेर्वशात् ॥८॥ नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥९॥ मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरं ॥ हेतुनानेनकौं
तेयजगद्विपरिवर्त्तते ॥ १० ॥ अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरं ॥ ११ ॥ मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेत
सः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥

अयस्कांतकल्पेनप्रवर्त्तकेनप्रकृतिश्चराचरंजगत्सूयतेउत्पादयति अनेनअध्यक्षत्वेनैवहेतुनाहेकौंतेयजगद्विपरिवर्त्ततेजन्माद्यवस्थासुभ्रमति अयस्कांतवदहमुदासीनश्चसृष्टिप्रवर्त्तकश्चभवामीतिभावः त थाचमंत्रवर्णः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिएकस्यैवदेवस्यसर्वाध्यक्षत्वंसाक्षित्वंचप्रतिपादयति ॥ १० ॥ एवंभूतंमांसंतंमूढाःअ वजानंतियतोमानुषींतनुंआश्रितंमनुष्यदेहेनव्यवहरंतं ममपरंप्रकृष्टंभावंतत्त्वंअजानंतःभूतानांमहेश्वरंमामवजानंतीतिसंबंधः ॥ ११ ॥ मदवज्ञानाच्चतेमोघाशाःवृथैवआशाआशिषोयेषांतेमोघाशाःतथा मोघकर्माणःनिष्फलोद्योगाः मोघज्ञानाःनिष्फलज्ञानाः यतोविचेतसःनिर्विवेकाः यतोराक्षसींआसुरींचरजस्तमःप्रधानांमोहिनींमोहकरींप्रकृतिंश्रिताः छिंधिभिंधिपिबखादपरस्वमपहरेत्येवंशीलाःक्रूरक र्माणोभवंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तथा येमहात्मानःअक्षुद्रचित्ताः तुपूर्वेभ्योऽत्यंतंविलक्षणाःमांभजंति यतोदैवींप्रकृतिंसत्वप्रधानांआश्रिताः अनन्यमनसःएकाग्रचेतसः किंगतानुगतिकतयादंभेनवाभजंति न किंतर्हिमांभूतादिंसर्वभूतकारणंअव्ययंज्ञात्वामत्वाभजंति ॥ १३ ॥

भजनस्वरूपमाह सततमिति यतंतःइंद्रियोपसंहारशमदमादिषुप्रयतमानाःदृढान्यहिंसादीनिव्रतानियेषांतेदृढव्रताःनमस्यंतश्चमांहृदयेशयंप्रतिमादिरूपंवाभक्त्यानित्ययुक्ताःनित्यमवहिताःसंतउपासते॥ १४
ज्ञानयज्ञेननिर्विकल्पसमाधिनापातंजलाः एकत्वेनअहमेवभगवान्वासुदेवइत्यभेदेनौपनिषदाः पृथक्त्वेनअयमीश्वरोममस्वामीतिबुद्ध्याप्राकृताः अन्येपुनर्बहुधाबहुप्रकारंविश्वतोमुखंसर्वैर्द्वारैर्यत्किंचिद्दृ
ष्टंतद्भगवत्स्वरूपमेवयच्छ्रुतंतन्नामैव यद्दत्तंभुक्तंवातत्तदर्पितमेवेत्येवंविश्वतोमुखंयथास्यात्तथामांउपासते ॥ १५ ॥ इदमेवोपासनंविवृणोति अहमिति क्रतुःसंकल्पोदेवताध्यानरूपः यज्ञःश्रौतःस्मार्त्तश्चदे
वतोद्देशेनद्रव्यत्यागः स्वधापितृणामन्नं औषधंमनुष्याणामन्नं मंत्रोयेनदीयतेसः आज्यंहविः अग्निः हुतंप्रक्षेपक्रिया इदंसर्वंयस्मादहमेवातस्तेषांविश्वतोमुखमुपासनंयुक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥ धाताकर्म
फलानांविकर्ता वेद्यंवेदितव्यंब्रह्म पवित्रंपावनंतपआदिकं ॥ १७ ॥ गतिर्मुक्तप्राप्यंस्थानं भर्ताकर्मफलदानेनपोषकः प्रभुःअंतर्यामी साक्षीकृताकृतावेक्षकः निवसंत्यस्मिन्निितिनिवासआश्रयोयजमानादिः

सततंकीर्त्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः॥ नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधावि
श्वतोमुखं॥ १५॥ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधं॥ मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतं॥ १६॥ पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः॥ वेद्यंपवित्रमोंका
रऋक्सामयजुरेवच ॥ १७ ॥ गतिर्भर्त्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत्॥ प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययं॥१८॥ तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजा
मिच ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते ॥ तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिवि
देवभोगान्॥ २०॥ तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते॥ २१ ॥

शरणंरक्षकः सुहृदुपकारमनपेक्ष्यउपकर्त्ता प्रभवउत्पत्तिस्थानं प्रलयोलयस्थानं स्थानंस्थितिस्थानंनिधानंकर्मफलसमर्पणस्थानंकालांतरेफलप्रसवार्थं बीजंप्ररोहकारणंप्ररोहधर्मिणां अव्ययंयावत्सं
सारभावित्वात्॥ १८ ॥ अहंतपामिआदित्योभूत्वा अहंवर्षंवृष्टिःतांनिगृह्णामिअष्टसुमासेषुकैश्चिद्रश्मिभिः उत्सृजामिचचतुर्षुमासेषुकैश्चिदिति अमृतंजीवनं मृत्युर्मरणं अमृतंदेवान्नंवा सत्साधु असत्
असाधु एतत्सर्वमहमेव - अतस्तेषांविश्वतोमुखंममभजनंकुर्वतांसर्वरूपेणाहमनुग्रहंकरोमीतिभावः ॥ १९ ॥ येपुनरुक्तेषुप्रकारेष्वन्यतमेनापिमांनभजंतेतेकेवलकर्मठाःकांगतिंप्राप्नुवंतीतिश्रृणु त्रैविद्याइति
तिस्रःऋग्यजुःसामरूपाःविद्यायेषांतेत्रिविद्याः तएवत्रैविद्याः सोमपाःसोमपायिनोयाज्ञिकाः यज्ञैर्मामिष्ट्वास्वर्गतिफलंप्रार्थयंते दिव्यान्अप्राकृतान्संकल्पमात्रोपनतान्दुःखासंभिन्नान् ॥ २० ॥ त्रयी
वेदत्रयीतस्यामुक्तंधर्मंत्रयीधर्मंकाम्ययज्ञं कामकामाःविषयकामुकाःगतागतंयातायातंसातत्येनलभंते तथाचश्रुतिः प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजराम्
त्युंतेपुनरेवापियंतीति अष्टादशशोडशर्त्विजःयजमानःपत्नीचेतिद्वौ ॥ २१ ॥

एवंकर्मिणामावृत्तिफलंचोक्त्वाभक्तानामपिमद्भजनेनैवसर्वसिद्धिरित्याह अनन्याइति नास्तिअन्यउपास्योयेषांअहमेवभगवान्वासुदेवइतिअभेदेनचिंतयंतइत्यर्थः येजनाःपर्युपासतेपरितःसाकल्येनका
रस्न्येनाद्वैतदृष्ट्येत्यर्थः उपासते तेषांनित्याभियुक्तानांसतताभियोगिनांयोगःअप्राप्तस्यअन्नादेर्योगभूमिकायावाप्रापणं क्षेमःतस्यैवप्राप्तस्यसंरक्षणंतद्द्वयंअहमेववहामिनिर्वहामि तैरन्नाद्यर्थंवायोगभूमि
षूर्ध्वोर्ध्वभूमिलाभार्थंवाचिंतानकर्त्तव्येत्यर्थः अनन्यचेतसांतेषांमदभिन्नत्वात्सर्वंसेत्स्यतीत्यर्थः तथाचोक्तं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमिति ॥ २२ ॥ अविधिपूर्वकंविधिरभेदबुद्धिस्तद्राहित्यादविधिपूर्वकत्वंतदीय
भजनस्य ॥ २३ ॥ हियतःसर्वयज्ञानामहमेवसर्वदेवतारूपेणभोक्ताप्रभुःफलदाताच एवंसतितेमांप्रत्यगभिन्नंतत्त्वेनयाथातथ्येननजानंतिअतश्च्यवंतिज्ञाननिष्ठामलब्ध्वासंसारगर्तेपतंति ॥ २४ ॥ सर्वेभक्ता
यथाभजनंप्राप्नुवंतिस्वाराध्यसांनिध्यमित्याह यांतीति भूतार्थमिज्यायेषांतेभूतेज्याः ॥ २५ ॥ मद्भक्तिरतिसुकरादेवतांतरभक्तिस्तुबहुवित्तव्ययायाससाध्येत्याशयेनाह पत्रमिति भक्तिरेवकेवलंममापेक्षि

अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते॥ तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं॥ २२॥ येप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः॥ तेपिमामेव
कौंतेययजंत्यविधिपूर्वकं॥ २३॥ अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच॥ नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते॥ २४॥ यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄ
न्यांतिपितृव्रताः॥ भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोपिमां ॥ २५ ॥ पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रय
तात्मनः॥ २६॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणं॥ २७॥ शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः॥
संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि॥ २८॥ समोहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योस्तिनप्रियः॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहं ॥ २९॥ अपि
चेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक्॥ साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः॥ ३०॥

तानान्यदितिभावः भक्त्युपहृतंभक्त्यासमर्पितं ॥ २६ ॥ अतःसर्वंमदर्पणंकुर्वित्याह यदिति यत्करोषिगमनादिकंतद्भगवतएवप्रदक्षिणादिकंकरोमीतिमत्वेत्यर्थमेवतदर्पणंकुर्विति एवंवचनादिष्वपिनामकीर्त
नादिदृष्ट्याऊह्यं ॥ २७ ॥ एवंकुर्वतःफलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैःइष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्बंधनैः एवंकुर्वन्त्वंमोक्ष्यसेभगवदर्पणबुद्ध्यायत्किंचित्कर्मकुर्वतःकर्मलेपोनास्तीत्यर्थः अयमेवोक्तलक्षणः
कर्मफलसंन्यासरूपोमार्गस्तत्रयुक्तात्मासमाहितचित्तःसन्विमुक्तःकर्मबंधनैर्विमुक्तःसन्मांसर्वेषांप्रत्यगात्मानंउपैष्यसि ॥ २८ ॥ यतोभक्तानेवानुगृह्णातिनेतरानित्यतोरागद्वेषवान्भगवानित्यतआह समोह
मिति यथाग्निःरागादिशून्योपिसमीपस्थानामेवशीतंनाशयतिनदूरस्थानांतद्वत्सर्वत्रसमोप्यहंशरणागतानामेवबंधनाशयामिनान्येषामित्यर्थः अतोममनरागद्वेषाविितिभावः मयितेतेषुचाप्यहं भक्ताअनन्य
शरणतयामय्येववर्त्तंतेअहमपितेष्वेववर्त्ते अभक्तचित्तानांरागाद्याक्रांतत्वेनतत्रममविशेषतोभिव्यक्तिर्नास्तीतिभावः ॥ २९ ॥ भक्तेर्माहात्म्यमाह अपिचेदिति अत्यंतपापिष्ठोपिमांयद्यनन्यचेताःसन्भज
तेतथापिससाधुरेवमंतव्यः हियतःससम्यग्व्यवसितःसम्यग्वृत्तः ॥ ३० ॥

सम्यग्व्यवसितत्वादेवक्षिप्रंशीघ्रंधर्मात्माभवति शांतिंचशश्वन्निगच्छतिप्राप्नोति हेकौंतेयत्वमेवमदाज्ञयाप्रतिजानीहिप्रतिज्ञांकुरुमेममभगवतोहरेर्भक्तोननश्यतीति ॥ ३१ ॥ किंच हेपार्थहिप्रसिद्धंमांव्यपा श्रित्यआश्रित्ययेत्यंतंपापयोनयःस्त्र्यादयस्तेपिपरांगतिंयांति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयःपुनःपुण्याःमदाश्रयेणपरांगतिंयांतीत्यत्रकिंचित्रं अतस्त्वंइमंमर्त्यलोकंअनित्यंनश्वरंअसुखंसुखलेशहीनंप्राप्यमांपरमा त्मानंभजस्व लोकांतरेभजनंनभविष्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः इहचेदवेदीदथसत्यमस्तिनचेदवेदीन्महतीविनष्टिरिति ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारंदर्शयति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यनपुत्रादौसमन्मनाः ममैवभ क्तोनराजादेर्धनाद्यर्थंसमद्भक्तः मद्याजीमदर्थमेवयजतेनस्वर्गाद्यर्थंसमद्याजीतादृशोभव मामेवनमस्कुरुशरणंव्रजनत्वन्यान् एवमनेनप्रकारेणयुक्त्वायोगंकृत्वामामेवात्मानंसर्वांतरंएष्यसिप्राप्स्यसि अभेदे नघटाकाशइवमहाकाशं यतोमत्परायणःअहमेवसर्वोपाधिशून्यश्चिदात्मापरंसर्वोत्कृष्टंअयनंप्राप्यंयस्यसमत्परायणः तथाचश्रूयते यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय तथाविद्वान्नामरू

क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयः॥ स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं॥ ३२ ॥ किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमां॥ ३३ ॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजी मांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ ३४॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० राजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमो ऽध्यायः॥ ९ ॥ पर्वणितुत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः॥ यत्तेहंप्री यमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया॥ १ ॥ नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः॥ अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥

पाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमिति ॥३४॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेगी० नवमोऽध्यायः ॥९॥ प० ३३ ॥ ॥७॥ ॥ सप्तमेत्वंपदवाच्योर्थोनिरूपितः तदुपासनाच्चक्रममुक्तिरित्य ष्टमेतप्रोक्तंनवमेत्पदलक्ष्यार्थउक्तस्तत्प्राप्तयेचविश्वतोमुखंसर्वत्रभगवद्भावभावनात्मकंभगवद्भजनमुक्तं तद्रागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमितिमन्वानोभगवांस्तत्सिद्धयेस्वविभूतीःकेषुचिदेवपदार्थेषुभगवद्बु द्धिविधानार्थास्तावद्दर्शयतिदशमे तत्फलभूतंविश्वतोमुखस्योपासनंतेनचविश्वरूपदर्शनमेकादशे द्वादशेपुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनंतदुपासकलक्षणानिचोक्त्वाउपासनाकांडंतत्पदार्थशोधनार्थंस मापयिष्यतितत्रवात्सल्यात्स्वयमेवश्रीभगवानुवाच भूयएवेति हेमहाबाहोभूयःप्रागुक्तमपिपुनर्मेपरमंनिरतिशयवस्तुनःप्रकाशकंवचःशृणु प्रीयमाणायअमृतपानादिवन्मद्वचनात्प्रीतिमनुभवतेवक्ष्यामि हि तकाम्ययातवहितेच्छया ॥ १ ॥ दुर्ज्ञेयत्वाच्चमत्स्वरूपस्याहंत्वांब्रवीमीत्याह नमेइति प्रभवंप्रकृष्टंभवंऐश्वर्यंवियदादिसृष्टिसामर्थ्यंनविदुः तत्रहेतुः अहमिति अयंभावः देहोत्पत्त्यनंतरंहिदेवादीनांबुद्ध्यादि लाभोनचार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिःस्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोर्थःपरिच्छेत्तुंशक्यतइति पदार्थःस्पष्टः ॥ २ ॥

कस्तर्हित्वांवेत्तीत्यतआह यइति यःअसंमूढःसमांवेत्ति सएवचसर्वपापैःप्रमुच्यतइतिसंबंधः जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेनमूढःसंमूढस्तद्विपरीतोऽसंमूढस्तत्त्वज्ञानेनबाधिताध्यासः सएवात्मवित्त्वादितरस्यजनिमनुभवन्मांप्रत्यगात्मानंलोकमहेश्वरमनादिंआदिःकारणंतच्छून्यमतएवाजमजातंवेत्तिससर्वैःकृतैःक्रियमाणैर्वापापैःप्रमुच्यते मर्त्येषुमध्ये ॥ ३ ॥ ममममहेश्वरत्वादेवमत्तो बुद्ध्यादयोभवंतीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिःअंतःकरणस्यसूक्ष्मार्थावबोधनेसामर्थ्यं ज्ञानंआत्मानात्मादिपदार्थावबोधः असंमोहःप्रत्युत्पन्नेषुबोद्धव्येष्वव्याकुलतयाविवेकपूर्विकाप्रतिपत्तिः क्षमाआक्रुष्टस्य ताडितस्यवाअविकृतचित्तता सत्यंप्रमाणेनावगतस्यार्थस्ययथार्थत्वेनभाषणं दमोबाह्येंद्रियनियमः शमोमनोनिग्रहः सुखमाह्लादः दुःखंतापः भवउत्पत्तिः भावःसत्ता अभावस्तद्विपर्ययः भयंत्रासः अभ यमेवचतद्विपरीतं ॥ ४ ॥ अहिंसाप्राणिनामपीडा समतामित्रामित्रादौसमचित्तता तुष्टिःसंतोषोलब्धेपर्याप्तबुद्धिः तपइंद्रियसंयमपूर्वकंशरीरपीडनं दानंयथाशक्तिसंविभागः यशोधर्मनिमित्ताकीर्त्तिः अ यशोऽधर्मनिमित्ताअकीर्त्तिः एतेबुद्ध्यादयोविंशतिभावामत्तएवप्राणिनांभवंति पृथग्विधाःप्रत्येकंनानाप्रकाराः ततउत्तमगुणलाभायाहमेवत्वयाशरणीकरणीयइतिभावः ॥ ५ ॥ एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शने

योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरं॥ असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ ३॥ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभ यमेवच॥ ४ ॥ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः॥ भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५॥ महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा ॥ मद्भावामा नसाजातायेषांलोकइमाः प्रजाः ॥ ६॥ एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः॥सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७॥ अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वं प्रवर्त्तते॥ इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः॥ ८॥

नद्रढयति महर्षयइति सप्तभृग्वाद्याश्चत्वारःसनकादयश्चपूर्वेप्रसिद्धामहर्षयइतिसंबंधः तथामनवश्चतुर्दशप्रसिद्धाः तेसर्वेमानसाहिरण्यगर्भरूपस्यममनसएवोद्भूताअयोनिजाजाताउत्पन्नाः इमाःप्रजा श्चतुर्विधाअयंलोकश्चतदाधारभूतःतदुभयंयेषांयत्संबंधिसंततिर्येषांसंततिरित्यर्थः यद्वा येषामितिषष्ठीपंचम्यर्थे येभ्यइमाःप्रजाअयंलोकश्चजाताइत्यर्थः तेपिमद्भावामय्येवभावोमनोयेषांते प्रसिद्धम हिमानोप्येतेयतोमामेवोपासतेऽतस्त्वमपिमामुपास्वेतिभावः ॥ ६ ॥ उपास्तावधिकारिणमाह एतामिति एतांवक्ष्यमाणांविभूतिंयोगंचविश्वतोमुखेभगवतिमनःसमाधानंयस्तत्त्वतोवेत्तिसम्यगनुष्ठातुंज्ञातुंच समर्थोभवतिसोऽविकंपेनाचलेननिर्विकल्पकेनषष्ठाध्यायोक्तेनयोगेनमद्विषयेणसमाधिनायुज्यतेततश्चकृतकृत्योभवति नात्रसंशयइतिप्रवक्त्यतिशयार्थमुच्यते भगवद्वचसिसंशयासंभवात् ॥ ७ ॥ उपा सनास्वरूपमाहद्वाभ्यां अहमिति बुधामांप्रत्यगात्मानमितिमत्वाभजंते इतिकथं अहमेवसर्वस्यजगतःप्रभवउत्पत्तिः मत्तोमदनुग्रहंप्राप्यैवसर्वंबुद्ध्यादिकंस्वस्वकार्यायप्रवर्त्तते अहमेवजगतःकर्त्तांतर्यामी चेत्यहंग्रहेणात्मानमुपासीतेतिभावः भावसमन्विताःभावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थं ॥ ८ ॥

एवंध्यानेभावनाप्रकारमुक्त्वाव्युत्थानेतमाह मच्चित्ताइति अहमेवचित्तेयेषांतेमच्चित्ताः तथाहमेवगतोविद्यमानोयेषुतेमद्गतास्तथाविधाःप्राणाइंद्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाः चित्तेनेंद्रियैर्वायद्गृह्यतेतत्सर्वंप्रत्य
गात्मावासुदेवइतिभावयंतइत्यर्थः इममेवार्थंपरस्परंबोधयंतःश्रुतियुक्तिप्रदर्शनेनसमानानांसमुदायंज्ञापयंतःकथयंतश्चशिष्यान्प्रतितुष्यंतितेनैवज्ञानेनननतुमिष्टान्नादिना रमंतिचतत्रैवनतुरूयादावित्यर्थः॥ ९॥
उपासनायाःफलमाह तेषामिति सततयुक्तानांनित्योत्साहवतां प्रीतिःप्रेमातत्पूर्वकंभजतांसेवमानानांतेभ्योददामितंबुद्धियोगंज्ञानरूपंयोगंसमाधिज्ञाननिष्ठामित्यर्थः तांददामियेनयया निष्ठयातेमामु
पयांतिसमुद्रमिवनद्योऽभेदेनप्रविशंति ॥ १० ॥ किंच तेषांभक्तानामुपर्यनुकंपार्थंनस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थंराजवत् बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितंमिथ्याप्रत्ययलक्षणंमोहांधकारंतमोनामकंस
र्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेननाशयामि आत्मभावस्थःआत्मनोभावोंतःकरणगृहंतत्स्थः ज्ञानरूपेणदीपेन भास्वताप्रबलेन अयंभावः तत्त्वमसीतिवाक्यजाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिःस्वोत्पत्तयेश्रवणमन

**मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परं॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच॥ ९॥ तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं॥ ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांति
ते॥ १०॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता॥ ११॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभ
वान्॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं॥ १२॥ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे॥ १३॥ सर्वमेतदृतंम
न्येयन्मांवदसिकेशव॥ नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः॥ १४॥ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते॥ १५॥ वक्तु
मर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि॥ १६॥**

नध्यानानिशमादीनिकर्माणिचापेक्षते यथादीपःस्वोत्पत्तयेतैलवर्त्यग्न्यादीन् उत्पन्नातुतमोनाशेनस्वविषयप्रकाशनार्थंप्रत्ययावृत्तिलक्षणंप्रसंख्यानंचकर्मभिरुपकारंवानापेक्षते नहिज्ञातेघटेतदाकारप्रत्य
यावृत्तिर्वाकर्मापेक्षावातज्ज्ञानदार्ढ्यायापेक्षतेप्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य तस्माद्येउत्पन्नज्ञानानामपिप्रसंख्यानापेक्षांकर्मभिरुपकारापेक्षांचवदंतितेबलादेवमोक्षस्यकृतकतामनित्यतांचप्रार्थयं
तइतिदिक्॥ ११॥ एवमेतांविभूतियोगंचेत्यादिनाविभूतिज्ञानस्यफलोदर्कंश्रुत्वातत्प्राप्त्युत्सुकःप्रथमंस्तुत्याभगवंतमावर्जयन्नर्जुनउवाच परमिति परंब्रह्मनत्वपरमुपास्यं तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासत
इतिश्रुतेः परंधामज्योतिर्नत्वपरंवृत्तिरूपंज्ञानं एतस्यह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात् परमंपवित्रंनतुतीर्थादिवदपरमंभवान् तत्रमानमाह पुरुषमितिसार्धेन पुरुषंदेहांतरस्थं शाश्वतंनित्यं
दिव्यंदिविहार्दाकाशेआविर्भूतं आदिदेवंसूत्रात्मनोप्याद्यं अतएवअजंविभुंव्यापकं त्वांऋषयआहुरितिसंबंधः॥ १२॥ १३॥ व्यक्तिंप्रभवं॥ १४॥ हेभूतभावनभूतानांभावक॥ १५॥ एवंस्तुत्वात्म
नोबुभुत्सितमाह वक्तुमिति॥ १६॥

योगऐश्वर्यंतद्वन्हेयोगिन् त्वांकथंचर्मचक्षुषाविद्यांनकथमपीतिविश्वरूपदर्शनस्यदौर्लभ्यंमन्वानःकतिपयेष्वेवस्थानेषुभगवंतंचिंतयिष्यामिविश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्ध्यर्थमित्याशयेनाह केष्विति॥ १७॥
योगंवैश्वरूप्यं विभूतिंध्यानालंबनं अमृतममृतस्यमोक्षस्यसाधनं॥ १८॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच हंतेति हंतइदानीं हंतेत्यनुमतौवा दिव्याःपुराणांतरेष्वपिश्रेष्ठत्वेनप्रसिद्धायाआत्मविभूतयस्ताःकथ
यामीतियोजना प्राधान्यतइति योगोपकारित्वेनविभूतयइहप्राधान्येन योगस्तुसंक्षेपेणैवोच्यते तस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः अन्यथायोगंविभूतिंचकथयेतिपृष्टेविभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं
भगवतःस्यात् नास्त्यंतोविस्तरस्यमेविभूतीनामितिविपरिणामेनानुषंजनीयं॥ १९॥ संक्षेपेणयोगमाह अहमिति हेगुडाकेशहेजितनिद्रघनकेशेतिवा अहंवासुदेवआत्माअततीत्यात्माव्यापकः अतएवसर्वे
षांभूतानामाशयएकीभावस्थानं जलानामिवकासारोजलाशयस्तद्वदहंसर्वभूताशयः स्थितोऽचलः खर्परेशरिवाविसर्गलोपोवक्तव्यइतिवार्त्तिकेनपक्षेविसर्गलोपः भाष्येतुसर्वेषांभूतानामाशयेंतर्हृदि

**कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन्॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योसिभगवन्मया॥ १७॥ विस्तरेणात्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन॥ भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्व
तोनास्तिमेऽमृतं॥ १८॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ हंततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः॥ प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे॥ १९॥ अहमात्मा
गुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच॥ २०॥ आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान्॥ मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणाम
हंशशी॥ २१॥ वेदानांसामवेदोस्मिदेवानामस्मिवासवः॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना॥ २२॥ रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसां॥
वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहं॥ २३॥ पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिं॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः॥ २४॥**

स्थितइतिव्याख्यातं सर्वभूताशयत्वादेवाहंआदिर्जन्मकारणं मध्यंस्थितिकारणं भूतानामंतोलयस्थानं सर्वमिदंब्रह्मांडंमय्येवास्तीतिभावः॥ २०॥ योगमुक्त्वाविभूतीराह आदित्यानामित्यादिनायाव
दध्यायसमाप्ति आदित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुनामादित्योहं वामनावतारोवा ज्योतिषामग्न्यादीनांमध्येरविरंशुमान्अत्यंतंप्रतपनशीलोनिदाघमध्याह्नेतीव्रातपवान्रविरहमेवेत्यर्थः मरुतांसप्तसप्तका
नांमध्येमरीचिरहं नक्षत्राणांताराणां अत्रप्रायेणनिर्द्धारणेषष्ठी भूतानामस्मिचेतनेत्यादौसंबंधेपि शशीचंद्रमाः॥ २१॥ सामवेदोगानेनरमणीयत्वात् वासवोदेवराजत्वात् मनइंद्रियांतरप्रवर्त्तकत्वात् चेत
नाधीवृत्तिः चिदभिव्यक्तिहेतुत्वात् एतेवेदादीनांमध्येश्रेष्ठाः॥ २२॥ रुद्राणामेकादशानां वसूनामष्टानां शिखराणिरत्नविशेषास्तद्वतांमध्येमेरुरहं॥ २३॥ पुरोधसांपुरोहितानांबृहस्पतिंदेवराजपुरोहितत्वा
त् सेनानीनांसेनापतीनांस्कंदःकार्त्तिकेयः सरसांजलाशयानां॥ २४॥

एकमक्षरंओंकाराख्यं जपयज्ञोहिंसाशून्यत्वात् स्थावराणांस्थितिमतां ॥ २५ ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवंअमृतमथनावसरेउद्भवोयस्यतं ॥२७॥ प्रजनोऽपत्यजनयिताकंदर्पःकामः नतुवृथामैथुनरूपः ॥२८॥ नागानांसर्पावांतरभेदानां यादसांजलचराणां संयमतांनियमनकर्तॄणां ॥ २९ ॥ कलयतांगणनंकुर्वतां ॥ ३० ॥ पवतांपावयितॄणांवेगवतांवा रामोदाशरथिः रामादीनांपरमेश्वराणामपिविभूतिमध्येगण नंध्यानार्थं झषाणांमत्स्यादीनां मकरोजातिभेदः स्रोतसांनदीनां ॥ ३१ ॥ सर्गाणांभौतिकानांभूतानामादिरंतइतिप्रागेवोक्तत्वात् विद्यानांचतुर्दशसंख्यानांमध्येअध्यात्मविद्याबंधच्छेदहेतुत्वात् प्रवदतां प्रवक्तृद्वारेणवदनभेदाएववादजल्पवितंडाइहगृह्यंते तेषांमध्येवादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहं ॥ ३२ ॥ अक्षराणांमध्येअकारः अकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः सामासिकस्यसमाससमुदायस्यमध्येऽहंद्वंद्वोस्मि उभ

महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरं ॥ यज्ञानांजपयज्ञोस्मिस्थावराणांहिमालयः ॥ २५॥ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः ॥ गंधर्वाणांचित्ररथःसि द्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६॥ उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवं ॥ ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपं ॥ २७॥ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधु क् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८॥ अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहं ॥ पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहं ॥ २९ ॥ प्रह्लाद श्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहं ॥ मृगाणांचमृगेंद्रोहंवैनतेयश्चपक्षिणां ॥ ३०॥ पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहं॥ झषाणांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहं ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोस्मिद्वंद्वःसामासिकस्यच ॥ अह मेवाक्षयःकालोधाताहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यतां ॥ कीर्त्तिःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥ ३४ ॥

यपदार्थप्रधानत्वादितिप्राञ्चः समंएकत्रासनंसमासोविदुषांवागुरुशिष्याणांवामंत्रार्थकथनार्थंवाएकत्रावस्थानंतत्रविदितमर्थजातंसामासिकं चातुरर्थिकष्ठक् ठस्येकइतीकादेशः यस्येतिचेत्यलोपः तस्य मध्येद्वंद्वोरहस्योर्थोहं द्वंद्वंरहस्येतिसूत्रेद्वंद्वशब्दस्यरहस्यवाचित्वंशाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयःक्षयहीनः कालःक्षणादिःपरोवाईश्वरः कालस्यापिकालोस्मि धाताकर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणिव्याप्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सर्वहरःप्रलयकालिकोमृत्युरस्मि भविष्यतांभाविकल्याणानामुद्भवऐश्वर्योत्कर्षोहं कीर्त्यादिसप्तकमप्यहं यासांसंश्रयमात्रेणमनुष्येषुकृतार्थताबुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥

बृहत्सामत्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृचिगीयमानंसामपृष्ठ्यस्तोत्रेविनियुक्तमिंद्रदेवत्यंतत्साम्नांमध्येऽहमस्मि छंदसांमध्येगायत्रीद्विजत्वसंपादनात्सोमाहरणाच्चश्रेष्ठाहमस्मि कुसुमाकरोवसंतः ॥३५॥ व्यव सायोनिश्चयउद्यमोवा ॥ ३६ ॥ वृष्णीनांयादवानां उशनाशुक्रः ॥३७॥ दमयतांराजादीनांदमनसाधनंदंडोहमस्मि जिगीषतांजेतुमिच्छतांजयसाधनंनीतिरस्मि मौनंवाचोनिग्रहः ॥३८॥ सर्वभूतानांबी जमित्यनेनसर्वभूतानिमद्विभूतिरितिदर्शितं तदेवोपपादयति नतदस्तीति मयाविनाभूतंकिमपिनास्ति उपादेयस्योपादानमंतरेणस्थित्यसंभवात् ॥ ३९ ॥ नांतोस्तीति उद्देशतएकदेशेनविभूतेर्विस्तरोविस्तारो मयाप्रोक्तः ॥४०॥ सर्वभूतानांबीजमहमित्युक्त्यास्वस्यसार्वात्म्योक्तेःसर्वंस्वविभूतिरित्युक्तमेवतथापितद्ग्रहणाशक्तंप्रतिप्राह यद्यदिति यद्यत्सत्वंप्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीर्लक्ष्मीःशोभावातद्युक्तं ऊर्जि तंबलाद्यतिशययुक्तं तत्तत्सर्वंममतेजसश्चिच्छक्तेरंशसंभवंअंशात्संभूतंत्वमवगच्छजानीहि लोकेयदतिरमणीयंतद्भगवतोरूपमितिध्यायेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह अथवेति मूढान्प्रत्ये तदुक्तंत्वंतुएतावदेवविद्धि एकांशेनएकदेशेनाहमिदंविष्टभ्यव्याप्यस्थितोस्मि पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः तस्मात्परिच्छिन्नदर्शनंत्यक्त्वासर्वत्रब्रह्मबुद्धिमेवकुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकं

बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहं ॥ मासानांमार्गशीर्षोहमृतूनांकुसुमाकरः ॥३५॥ द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं ॥ जयोस्मिव्यवसायोस्मिस त्त्वंसत्ववतामहं ॥ ३६ ॥ वृष्णीनांवासुदेवोस्मिपांडवानांधनंजयः ॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ॥ ३७॥ दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगी षतां ॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥ यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरं ॥ ३९ ॥ नांतोस्तिमम दिव्यानांविभूतीनांपरंतप ॥ एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ॥४०॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंशसंभवं ॥४१॥ अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥४२॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासू० विभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥ पर्वणितुचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४॥ ॥ ७॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितं ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोयं विगतोमम ॥ १ ॥

ठीयेभारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ प० ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेयोगोविभूतिश्चव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातौएतांविभूतियोगंचममयोवेत्तीति आत्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन भूयःकथयेतो तरेणचश्रोतव्यत्वेनप्रार्थितौ तत्राहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितइतिसंक्षेपेणयोगोभगवतःसर्वभूताधारत्वलक्षणउक्तःप्राग्विभूतिकथनात् तदंतेचविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिकुसूलेन धान्यमिवमयेदंजगद्विष्टब्धमित्युक्त्यासएवस्मारितस्तदेवभगवतःसर्वभूताधारत्वंसाक्षात्कर्तुकामोर्जुनउवाच मदनुग्रहायेति मयिअनुग्रहोनुकंपातदर्थंमदनुग्रहाय परमंसद्यःशोकमोहनिवर्त्तकत्वेनोत्कृष्टं गुह्यंगोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थंशास्त्रमध्यात्मंतत्संज्ञितं यत्त्वयावचःअशोच्यानन्वशोचइत्यादिनाषष्ठाध्यायपर्यंतंत्वंपदार्थशुद्धिप्रधानंनायंहंतिनहन्यतइत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपा दकंतेनममोहःअविवेकोयंविशेषेणगतोनष्टः अत्रप्रथमेपादेऽक्षराधिक्यमार्षं ॥ १ ॥

भवेति तथासप्तमाध्यायमारभ्यदशमपर्यंतंत्वयाभूतानांभवाप्ययावप्युक्तौअहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्ततइति तावपिमयाविस्तरशस्त्वत्तःश्रुतौहेकमलपत्राक्ष अव्ययंमाहात्म्यमपिनचमांतानिकर्माणि लिंपंतीतिविषमसृष्टिकर्त्तुरपिवैषम्यनैर्घृण्यदोषोनास्तिजगत्कर्त्तुरपिविकारगंधोनास्तीत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानंश्रुतमित्यनुषंगः ॥ २ ॥ एवमिति यच्चत्वंविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति आत्मानंजगदाधारमात्थतदपिइत्थमेवनममात्रासंभावनास्ति हेपरमेश्वरतेतवरूपंऐश्वरमीश्वरस्येदंविश्वात्मकंमायामयमित्यर्थः हेपुरुषोत्तमक्षराक्षरातीत विश्वरूपंमायामयंवास्तवंतुरूपंमायातीतमित्यैश्वरमितिपुरुषोत्तमेतिचपदाभ्यांलभ्यते तथाचवक्ष्यति मायाह्येषामयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवंमांज्ञातुमर्हसीति उक्तंच शुद्धंरूपमभिप्रेत्यअव्यक्तोयमचिंत्योयमिति ॥ ३ ॥ मन्यसइति हेयोगेश्वरयोगानांयोगिनामीश्वर तद्रूपंयदिमयाद्रष्टुंशक्यमितिमन्यसेयदिमयितद्दर्शनाधिकारंपश्यसिततस्तर्हिमेमह्यमव्ययंमायामयमात्मानंदर्शय मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वं मायायांहिसर्वंसर्वात्मकं

भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययं॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥३॥मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययं॥४॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोथसहस्रशः॥ नानाविधानिदिव्यानिनानावर्णाकृतीनिच ॥५॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत॥ ६॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरं॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा॥ दिव्यंददामितेचक्षुः पश्यमेयोगमैश्वरं॥ ८॥

सर्वदास्तीतिप्रसिद्धं यथोक्तंवसिष्ठेन वर्त्तमानमतीतंचभविष्यत्स्थूलमण्वपि तथादूरमदूरंचनिमेषःकल्पइत्यपि चिदात्मनिस्थितान्येवपश्यमायाविजृंभितमिति नहिमरुमरीचिसरसीक्रमशःशुष्यति अतोमायामयत्वादेवास्यैश्वरस्यरूपस्याप्यव्ययत्वं ॥ ४ ॥ एवंप्रार्थितःसन्भगवानुवाच पश्येति शतशइत्यादिनाअनंतानीत्युक्तं नानावर्णानिनानाकृतीनिच ॥ ५॥ दिव्यानितावदाह पश्यादित्यानिति अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याण्यद्भुतानिचतुर्मुखपंचमुखषण्मुखादीनि ॥ ६ ॥ हेगुडाकेशजितनिद्र इहममदेहेएकस्थमेकस्मिन्नेवावयवेनखाग्रमात्रेस्थितंकृत्स्नंवर्त्तमानंजगत्पश्य यच्चान्यत्अतीतमनागतंविप्रकृष्टंव्यवहितंस्थूलंसूक्ष्मंवातत्सर्वमिहपश्य ॥७॥ यत्तूक्तंमन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितितत्राह नत्विति शक्यसेशक्नोषि पदविकरणव्यत्ययआर्षः अनेनप्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ऐश्वरमीश्वरसंबंधिनंयोगंविश्वाश्रयत्वलक्षणंसामर्थ्यं ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायदिव्यंरूपंदर्शितवान्सचदृष्ट्वाविस्मयाविष्टोभगवंतंविज्ञापितवानितीमंवृत्तांतमेवमुक्त्वेत्यादिषड्भिःश्लोकैर्धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एवमुक्त्वेत्यादि ततःदिव्यचक्षुःप्रदानानंतरं राजन्हे धृतराष्ट्रमहांश्चासौयोगेश्वरश्चेतिविग्रहः महतोयोगस्यवाईश्वरः परमंदिव्यंरूपं ऐश्वरंमायाविसंबंधिनतुमायातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥ तदेवरूपंविशिनष्टिद्वाभ्यां अनेकेत्यादिना अनेकान्यनंतानिवक्त्राणि नयनानिचयस्मिंस्तदनेकवक्त्रनयनं अनेकान्यद्भुतानिदर्शनानियस्मिंस्तदनेकाद्भुतदर्शनं अनेकानिदिव्यान्याभरणानियस्मिन् दिव्यान्यनेकानिचउद्यतानिआयुधानिचक्रादीनीयस्मिन् ॥१०॥ विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्यएकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखमित्यस्यायंपरामर्शः अनंतंसर्वतःपरिच्छेदरहितं ॥ ११ ॥ दिविअंतरिक्षे भाःदीप्तिः भासःदीप्तेः अभूतोपमेयंनिरुपमतामेवतस्यदीप्तेर्दर्शयति उभौयदिव्योम्निपृथक्प्रवाहावित्यादिवत् ॥ १२ ॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्येतियत्प्राक्भगवताउक्तंतदप्यपश्यदित्याह तत्रेति अनेकधाप्रविभक्तमित्येतत्वर्षासुस्थिततितिणीबीजेसूक्ष्मरूपेणतरुर्दृश्यतेतद्वन्माभूदितिदर्शयितुंसावकाशं अनेकधाविभागयुक्तंविविक्तंअपश्यत् एकस्थंएकावयवस्थं अयमर्थः यदाभगवतश्चतुर्भुजंरूपंचिंत्यतेतत्रचचेतसिलब्धपदेसतिक्रमशस्तदीयावयवांस्त्यक्त्वामुखेस्मितेवापदनखेवा

संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः॥ दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरं ॥ ९॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं ॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधं ॥ १० ॥ दिव्यमाल्यांबरधरंदिव्यगंधानुलेपनं ॥ सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखं ॥ ११ ॥ दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥ तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततःसविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनंजयः॥ प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तदाभूतविशेषसंघान्॥ ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान्॥१५॥

चित्तंध्रियते तत्रापिलब्धपदेतस्मिंस्तदपित्यक्त्वाविश्वरूपमारोहति दिव्यंचक्षुरपिएवंसूक्ष्मतामापादितंमनएव मनोस्यदैवंचक्षुःसएतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान्पश्यन्रमतइतिश्रुतेःकामान्विषयान् एतान् हार्दाकाशाख्यसगुणब्रह्मगतानितिश्रुतिपदयोरर्थः यथोक्तंश्रीभागवते तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखं तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेदिति तत्रमूर्त्तौ एकत्रअंगे व्योम्निकारणे मदारोहोनिर्विकल्पेब्रह्मण्यारूढः तदिदमुक्तं देवदेवस्यशरीरेकृत्स्नंजगदेकस्थंपांडवोपश्यदिति ॥ १३ ॥ हृष्टरोमारोमांचितगात्रः ॥ १४ ॥ देवानादित्यादीन् भूतविशेषाश्चतुर्विधाजरायुजादयस्तेषांसंघान्समूहान् ब्रह्माणंचतुर्मुखं ईशंईशितारं कमलासनस्थमित्यनेनदूरदर्शनमुक्तं उरगान्पातालस्थाननंतादीन् दिव्यान्कैलासादौस्थितान्वासुकिप्रमुखान् एतेनव्यवहितदर्शनमुक्तं ॥ १५ ॥

अनेकेअनंताःबाहवःउदराणिवक्त्राणिनेत्राणिचयस्मिंस्तदनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतश्चतुर्दिक्षुउपर्यधश्चअनंतमपरिच्छिन्नंरूपमस्यतं अनंतत्वमेवाह नांतमिति दीर्घरज्ज्वाइवतवाद्यंतौदैशिकौनस्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमस्त्वादेवदुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यं समंतात्सर्वतोयेदीप्ताअनलाअर्काश्चतद्वत्द्युतिर्यस्यतंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकंपदं अतएवाप्रमेयंद्रष्टुमशक्यपरिच्छेदं ॥ १७ ॥ एवंतवयोगैश्वर्यदर्शनात्त्वामेवमवैमीतिवदन्नप्रमेयत्वमेवविवृणोति त्वमिति परममक्षरमस्थूलादिलक्षणं अक्षरंब्रह्मपरममित्यत्रप्रागुक्तंनिष्कलंब्रह्मतदेवत्वमसि एतेनसगुणरूपस्यनिर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं शाखाग्रस्येवचंद्रज्ञापकत्वं अतएववेदितव्यंवेदांतप्रमाणेनज्ञातुंयोग्यंनतूपासनीयं सगुणंब्रह्मापित्वमेवेत्याह त्वमस्येति निधानंलयस्थानं एतेनकारणत्वमुक्तं अव्ययःअमृतःदेवत्वात् शाश्वतस्यवैदिकस्यधर्मस्यगोप्तेत्यनेनकार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तं सनातनश्चिरंतनोनादिपुरुषोजीवात्मासोपित्वमेवमेममतः एवंविश्वरूपदर्शनेजीवब्रह्मणोरैक्यंशाखयाचंद्रइवाधिगम्यतइत्युक्तं ॥ १८ ॥ एतदेवाह अना

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोनंतरूपं ॥ नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूपं ॥ १६ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतो दीप्तिमंतं ॥ पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं ॥ त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तास नातनस्त्वंपुरुषोमतोमे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं ॥ पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥ २० ॥ अमीहित्वाऽसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे ॥ २२ ॥

दीति देशतःकालतश्चादिमध्यांतहीनत्वादनादिमध्यांतं दीप्तोहुताशोवक्त्रेयस्येतिभास्वरदंतत्वंव्यज्यते स्वतेजसाचैतन्यज्योतिषाइदंविश्वंविश्वरूपंतपंतंप्रकाशयंतं अनादित्वादिसर्वविशेषणविशिष्टंविश्वंतपिकर्मीभूतंतापयंतंत्वांपरज्योतीरूपंपश्यामिजानामि चित्रपटस्थानीयंविश्वरूपंसकलकारकात्मकधीवासनोपेतंयेनज्योतिषाप्रकाशतेतदेवत्वमसीतिजानामीतिभावः ॥ १९ ॥ एवंस्वयंकृतविश्वरूपदर्शनेनकृतकृत्योभूत्वातदुपसंहारमिच्छन्स्तौति द्यावापृथिव्योरिति हेमहात्मन्हिप्रत्यक्षंत्वयाएकेनइदंद्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंसर्वाःदिशश्चव्याप्ताः अतस्तवेदंअद्भुतंउग्रंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रकर्षेणव्यथितं अतःपरमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥ व्यथामेवाह अमीति हियतःअमीत्वात्वांअसुरसंघाःअसुरांशाःदुर्योधनादयःत्वांपतंगाःपावकमिवअदृष्टप्रेरिताःविशंतिमरणायेत्यर्थः केचिद्भीताःप्रांजलयोबद्धांजलयोगृणंतिस्तुवंति ॥ २१ ॥ किंच येत्वदनुगृहीताःरुद्रादयस्तेपिविस्मिताःसंतःसर्वेत्वांवीक्षंतइत्याह रुद्रादित्याइति साध्याःविश्वेचदेवगणविशेषौरुद्रादित्यवज्ज्ञेयौ ऊष्मपाःपितरः गंधर्वाणांयक्षाणामसुराणांसिद्धानांजातिभेदानांसंघाःसमूहाः शेषंस्पष्टं ॥ २२ ॥

पुनर्लोकानामात्मनश्चव्यथामाह रूपमिति महत्आदिमध्यांतहीनं हेमहाबाहो तेतवकरालंमहारूपंदृष्ट्वालोकाव्यथितास्तथाहंचव्यथितइतियोजना ॥ २३ ॥ करालत्वप्रपंचनेनस्वव्यथामेवाह नभइति नभःस्पृशंव्योमव्यापिनं दीप्तमग्निवज्जाज्वल्यमानं व्यात्ताननंविस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रंरक्तनेत्रमित्यर्थः हिप्रत्यक्षंत्वात्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितांतरात्माप्रकर्षेणव्यथितचित्तोधृतिंधैर्यंनविंदामिनलभेशमंचशांतिंस्वास्थ्यंचनलभेहेविष्णोव्यापक भयानकत्वदाक्रांतंदेशंत्यक्त्वान्यत्रगंतुमशक्यंतवव्यापकत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ कालानलःप्रलयाग्निस्तत्तुल्यानि प्रसीदप्रसन्नःसुखदोभवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अमीत्वांविशंतीत्यग्रिमश्लोकादपकृष्यते ॥ २६ ॥ तेभीष्मादयः उत्तमांगैःशिरोभिः अयंभावः धृतराष्ट्रस्यपुत्राःपापिष्ठाःभवंतमेवत्रैलोक्यशरीरंविशंति पापानुरूपंतस्यपायुस्थानस्थितान्नरकानेवगच्छंतीतितत्वांविशंतीत्येवोक्तं भीष्मादयस्तुभक्तायतोग्निर्ब्राह्मणावेदाश्चप्रसूतास्तद्भगवतोमुखंप्रविशंतीतिवैषम्यगतिसूचनार्थंत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राविशंतिभीष्मादयस्तेवक्त्राणिविशंतीतिविभागदर्शनंयुक्तमिति ॥ २७ ॥

रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादं ॥ बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहं ॥ २३ ॥ नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रं ॥ दृष्ट्वाहित्वाप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि ॥ दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ २५ ॥ अमीचत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथासौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि ॥ केचिद्विलग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथानदीनांबहवोंबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति ॥ तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः ॥ तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसेग्रसमानःसमंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥

इदमेवसदृष्टांतमाह यथेति तववक्त्राणिविशंतीतिसंबंधः अभिविज्वलंतिसर्वतःजाज्वल्यमानानि ॥ २८ ॥ बुद्धिपूर्वकमेवतेत्वद्वक्त्राणिप्रविशंतीतिसदृष्टांतमाह यथाप्रदीप्तमिति ॥ २९ ॥ येचपतंतस्तांस्त्वंकरुणावानपिनवारयसिप्रत्युतग्रसितुमिच्छस्येवेत्याह लेलिह्यसेभूयोभूयोतिशयेनवास्वादयसि कीदृशस्त्वं समंताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान्ग्रसमानः एवंनिर्घृणस्यापितवतेजोनहीयतेप्रत्युतवर्द्धतएवेत्याह तेजोभिरिति हेविष्णोव्यापनशील समग्रंजगत्तेजोभिरापूर्यतवउग्राःस्प्रष्टुमशक्याभासोदीप्तयःप्रतपंतीतियोजना पदार्थःस्पष्टः ॥ ३० ॥ एवंदीप्त्याकुलीभूतोर्जुनोभगवानयमितिविस्मृत्याह आख्याहीति एवमुग्ररूपःक्रूरकर्माभवान्कोसीत्याख्याहि अमुकोस्मीतिकथय प्रसीदशांतोभव त्वामहंविज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेष्टांनजानामि ॥ ३१ ॥

एवमर्जुनेनप्रार्थितोभगवानुवाच कालइति इहास्मिन्संग्रामेलोकान्समाहर्तुंभक्षितुंप्रवृत्तःप्रवृद्धोमहान्लोकक्षयकृत्कालोनामपरमेश्वरोस्मि यस्मादेवंतस्मात्ऋतेपित्वात्वांविनापिसर्वेनभविष्यंतिमरिष्यंतिकेतेसर्वेयेप्रत्यनीकेषुशत्रुसैन्येषुयोधाःशूराभीष्मादयोऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥ तस्मादिति यस्मात्त्वांविनाप्येतेमरिष्यंतितस्मात्त्वमुत्तिष्ठयुद्धाय शेषंस्पष्टं ॥३३॥ माव्यथिष्ठाःएतेमहांतःकथंहंतुंशक्याइत्याकुलीभावंमागाइत्यर्थः जेतासिजेष्यसि सपत्नान्शत्रून् ॥ ३४ ॥ भगवतैवमुक्तेसतिपश्चात्किंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच अत्रकृतांजलित्वादिनाचिन्हेनभगवद्वाक्योल्लंघनंकिरीटीनकरिष्यतीतिसूच्यते सगद्गदंभयहर्षाद्यावेशेनगद्गदेनकंठाकंपनेनसहवर्त्ततइतिसगद्गदंयथाभवतितथाआहउक्तवान् भीतभीतोत्यंतंभीतःसन्नाहेतिसंबंधः अत्रआहेतिपदच्छेदेपुनरर्जुनउवाचेतिपुनरुक्तंस्यात् अतःप्रणम्यअर्जुनउवाचेत्येवसंबंधोनतुप्रणम्यआहेति कातर्हिआहेतिक्रियायागतिः नेयंक्रियाकिंतुआहेतिप्रसिद्धार्थमव्ययमित्यदोषः ॥ ३५ ॥ एकादशभिःश्लोकैरर्जुनउवाच स्थानेइति हेहृषीकेशसर्वेंद्रियप्रवर्त्तकअं

श्रीभगवानुवाच॥ ॥कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः॥ ऋतेपित्वानभविष्यंतिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रुन्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धं॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथान्यानपियोधवीरान्॥ मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान्॥ ३४॥ ॥संजयउवाच॥ ॥एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ॥ ३५ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच ॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः॥ ३६ ॥ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे॥ अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत्॥३७॥

तर्यामिन् तवप्रकीर्त्यानामसंकीर्तनेनजगत्प्रहृष्यतियत्तत्स्थानेयुक्तं स्थानेइत्यव्ययंयुक्तमित्यर्थे यत्तवप्रकीर्त्याजगदनुरज्यतेतदपिस्थानेयुक्तं यत्तवप्रकीर्त्यारक्षांसिभीतानिसंतिदिशोद्रवंतिपलायंतेतदपिस्थानेयुक्तं यच्चत्वांसर्वेसिद्धसंघाःकपिलादीनांसमुदायानमस्यंतितदपिस्थाने अयंश्लोकोरक्षोघ्नमंत्रत्वेनमंत्रशास्त्रेप्रसिद्धः सचनारायणाष्टाक्षरसुदर्शनाख्यमंत्राभ्यांसंपुटितोज्ञेयइतिरहस्यं ॥ ३६ ॥ कुतोमांसिद्धसंघानमस्यंतियतस्तेप्यहमिवब्रह्मांडशतानिस्रष्टुमर्हंतीत्यतआह कस्मादिति हेमहात्मन्कस्माद्धेतोस्तेत्वांननमेरन्नपितुनमेरन्नेव तत्रहेतुः गरीयसे तेपिगुरवस्त्वमपिगुरुस्तथापित्वमतिशयितोगुरुरसीत्यर्थः कुतोममैवातिशयस्तेषांममचसमानेपिसत्यसंकल्पत्वादौसत्यतश्चाह ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यापिआदिकर्त्रेपितामहाय पंचमहाभूतसृष्टिद्वाराब्रह्माणंसृजतेइत्यर्थः जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेतिन्यायेननित्यसिद्धेश्वरस्यतवाज्ञयातेसर्वेप्यैश्वर्यभाजोभवंतिनतुत्वत्समास्ते अतएवहेअनंत हेदेवानांईश जगन्निवासजगतामालयभूत त्वमक्षरंशुद्धंब्रह्म कीदृशमक्षरं यत्सदसत्तत्परं सच्चअसच्चसदसतीताभ्यांपरंचसदसत्तत्परं कार्यकारणंतदुभयातीतंचेतित्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

पुनरपिस्तौति त्वमिति आदिदेवोजगतःस्रष्टृत्वात् पुरुषःसर्वशरीरशायी पुराणःशरीरनाशादिनाप्यविनश्यन् विश्वस्यास्यत्वंपरंनिधानंनिधीयतेस्मिन्नितिलयस्थानं सांख्यानांजडांप्रकृतिवारयति वेत्ताज्ञाता वेद्यंतदृश्यंचत्वमेव परंवेत्तृवेद्याभ्यामन्यत्धामचैतन्यं त्वयाविश्वंततंव्याप्तंस्वसत्तास्फूर्त्तिभ्यां हेअनंतरूपत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ॥ ३८ ॥ सर्वदेवतात्मत्वेनस्तौति वायुरिति प्रजापतिर्दक्षादिश्चतुर्मुखोवा प्रपितामहश्चतुर्मुखपिता ॥ ३९ ॥ हेअनंतवीर्ययतःसर्वंसमामोषिएकीभावेनासमंताद्व्यामोषिततोहेतोःसर्वइतितवनाम पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषांसमाप्तौ सर्वतोमध्येपितेनमोस्तु ॥ ४० ॥ एवंस्तुत्वास्वापराधान्क्षमापयते सखेतीति अयंममसखाइतिमत्वाप्रसभंस्वोत्कर्षाविष्करणपूर्वकंयत्मयाउक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेइति इतिशब्देनसंधिरार्षः कुतउक्तं तवेदमेवंविधंमहिमानंमाहात्म्यंअजा

त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं ॥ वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च॥ नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते ॥ ३९॥ नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः॥ ४० ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवापि॥ ४१॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोसिविहारशय्यासनभोजनेषु॥ एकोथवाप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं ॥ ४२ ॥ पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान्॥नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्योलोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभावः॥४३॥ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यं॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुं॥४४॥ अदृष्टपूर्वंहृषितोस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास॥ ४५॥

नताकदाचित्प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्कदाचित्प्रणयेनस्नेहेनच ॥ ४१ ॥ तथायच्चअवहासार्थंविहारादिष्वसत्कृतोसिपरिभूतोसि एकोवासखीनांनियोगकालेवातत्समक्षंसखिजनसमक्षंवाऽसत्कृतोसितत्क्षामयेक्षमापये यतस्त्वमप्रमेयोचिंत्यस्वभावःकरुणापरः यतःशत्रुभ्योपिशिशुपालादिभ्यउत्तमांगतिंदत्तवानसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अप्रमेयत्वमेवाह पितासीति यतस्त्वमस्माकंपितासिअतोस्माभिःशिशुभिःकृताअपराधास्त्वयाक्षंतव्याएवेतिभावः ॥ ४३ ॥ एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्त्वंपितागुरुश्चतस्मात्कायंशरीरंप्रणिधायभूमौकृत्वादंडवत्प्रणम्यत्वांप्रसादये ईड्यंस्तुत्यं स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥ एवंस्तुत्वास्वेष्टंप्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति हेदेवकदाचिदपिपूर्वंनदृष्टंतादृशमदृष्टपूर्वंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितउत्फुल्लोस्मि तथाविकरालरूपदर्शनजेनभयेनचमेममनःप्रव्यथितं अतस्तदेवधारणाविषयभूतंरूपंमेमह्यंदर्शय ॥ ४५ ॥

तदेवरूपमाह किरीटिनमिति एतेनार्जुनस्यचक्रगदाकिरीटोपेतंचतुर्भुजंभगवतोरूपंधारणाविषयइतिदर्शितं हेसहस्रबाहोहेविश्वमूर्त्तेसहस्रबाहुत्वादिकमुपसंहृत्यतेनैवरूपेणभवप्रकटोभव ॥ ४६ ॥ एवमर्जुनेनप्रार्थितस्तंस्तुवन्भगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनप्रसन्नेनमयातवतुभ्यमिदंपरंरूपंदर्शितं आत्मयोगात्स्वसामर्थ्यात् करुणयानतुतद्दर्शनेधिकारोस्ति तथाचप्रागुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइति तेजोमयंचिद्रूपंदिव्यंविश्वंविश्वात्मकंआद्यमनादिअनंतंचयत्रूपंत्वदन्येनकदाचिदपिनपूर्वंदृष्टंदृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥ योगैकगम्यमेतत्कर्मिणांदुष्प्रापमित्याह नवेदेति वेदानांयज्ञानांचाध्ययनैरधिगमैःनचदानैर्नच क्रियाभिःस्मृत्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकूपारामादिभिस्तपोभिःकृच्छ्रचांद्रायणाद्यैः उग्रैर्मासोपवासाद्यैः नृलोकेएवंरूपोहंद्रष्टुंनशक्यः रोरुत्वाभावआर्षः त्वदन्येनकुरुप्रवीर ॥४८॥ इदमतिदुर्लभद

किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव ॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्त्ते ॥ ४६ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥ नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपःशक्य अहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं ॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥ आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

र्शनंरूपंदृष्ट्वापिचेद्व्यथसेतर्हिउपसंहरामीदमित्याशयेनाह मातेइति ममेदंईदृक्घोरंरूपंदृष्ट्वातेतवव्यथामाभूदितिशेषः विमूढभावोमोहश्चतेमाभूत् व्यपेतभीर्निर्भयःप्रीतमनाश्चपुनस्त्वंभूत्वातदेवयत्त्वयाद्रष्टुंप्रार्थितंमेममेदंरूपंप्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजयउवाच इतीति वासुदेवोर्जुनंप्रतिइतिपूर्वोक्तरीत्याउक्त्वायथापूर्वमासीत्तथास्वकंमानुषंरूपंभूयःपुनर्दर्शयामास यदर्जुनेनप्रार्थितंचतुर्भुजंधारणाविषयंरूपंतदपितिरोदधेइत्यर्थः तथामहात्माव्यापकोपिसन्सौम्यवपुरनुग्रदेहोभूत्वाभीतमेनमाश्वासयामासच ॥ ५० ॥ ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्ट्वेति सचेताअव्याकुलः प्रकृतिंगतःस्वास्थ्यंप्राप्तः संवृत्तोजातोस्मि ॥ ५१ ॥ अस्यविश्वरूपदर्शनस्यदौर्लभ्यंदर्शयन्श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति दर्शनकांक्षिणः दर्शनंकांक्षंतेएवनतुलभंते ॥ ५२ ॥

नाहमिति नवेदयज्ञाध्ययनैरित्यनेनोक्तएवार्थःपुनरुच्यतेविश्वरूपदर्शनस्यातिदौर्लभ्यसूचनाय स्पष्टार्थश्चश्लोकः ॥ ५३ ॥ कथंतर्हिद्रष्टुंशक्यस्त्वमतआह भक्त्येति भक्त्याआराधनेन अनन्ययाअव्यभिचरितयाअखंडयेत्यर्थः अहमेवंविधोज्ञातुंशक्यस्तंपदार्थशोधकशास्त्रतः द्रष्टुंशक्योध्यानतः तत्त्वेनयाथात्म्येनप्रवेष्टुंशक्यस्तत्त्वमसिवाक्यार्थजज्ञानतः हेपरंअज्ञानशत्रुंतापयतीतिपरंतप ॥ ५४ ॥ शास्त्रसर्वस्वंसंगृह्णाति मत्कर्मकृदिति मदर्थमेवकर्माणिकरोतीतिमत्कर्मकृत् अहमेवपरमोनिष्कलःप्राप्योयस्येतिसमत्परमः एतेनकृत्स्नःकर्मयोगोध्यानयोगश्चत्वंपदार्थशोधकउक्तः ममभक्तआराधनकृदित्युपासनाकांडार्थसंग्रहः संगवर्जितइत्यनेनएकतेभगवाद्ध्याननिष्ठइत्युक्तं निर्वैरइतिविश्वंभगवदात्मनापश्येदित्युक्तं अन्यथाभेदबुद्धिमतोनिर्वैरत्वासंभवात् एवंभूतोयःसमांतत्पदलक्ष्यार्थभूतमखंडानंदैकघनमेतिप्राप्नोतिप्रत्यगभेदेन हेपांडवविशुद्धवंशज त्वमेवैतज्ज्ञातुंशक्नोषीतिभावः ॥५५॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेगी० एकादशोऽध्यायः ॥११॥ प० ३५ ॥ ॥७॥ ॥ समम

नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० विश्वरूपदर्शनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ पर्वणितुपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥७॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः ॥ १ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः ॥ २ ॥

मारभ्यैतावताग्रंथेनतत्पदवाच्यार्थोनिरूपितः इदानींतत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडंचसमापयिष्यन्निहार्थतःप्राधान्येनतत्पदलक्ष्यमर्थंतद्विदांलक्षणानिचप्रदर्श्यंते शब्दतस्तुलौकिकबुद्ध्यनुसारेणतत्पदवाच्यस्यैवोपासनादिकंप्रपंच्यते तत्रपूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्यादिनास्वभजनमुक्तं तत्रमच्छब्दार्थःकिंसगुणमुतनिर्गुणंब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्यपूर्वंप्रयोगदर्शनात्संदिहानःपृच्छति एवमिति एवमित्यव्यवहितंमत्कर्मकृदित्यादिनोक्तंप्रकारंपरामृशति अनेनप्रकारेणयेसततयुक्तानित्यंसमाहितचित्ताभक्ताःसगुणंवेदिनस्त्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तंबुद्ध्याद्यगोचरमुपासतेतेषांमध्येयोगवित्तमाःकेकतरेइत्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गुणस्यदुष्प्रापत्वोक्त्यैवश्रेष्ठत्वंसूचयन्सगुणप्राशस्त्यंचशब्दतोदर्शयन्श्रीभगवानुवाच मयीति मयिसगुणेब्रह्मणिमनआवेश्यप्रवेश्ययेनित्ययुक्ताःसदोयुक्तामांपरमेश्वरमुपासतेचिंतयंतिश्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्यापरयासात्त्विक्याअवश्यंपरमात्मायमाराधितोऽस्मांस्तारयिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपयाश्रद्धयाउपेतास्तेमेममज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिज्ञानिनमात्मत्वेनैवपश्यतोमूर्खेष्वपिकारुण्यात्पक्षपातवतःसर्वज्ञस्ययुक्ततमामताः ॥ २ ॥

एवमुपासकान्स्तुत्वाअव्यक्तविदांज्ञानिनांदौर्लभ्यंश्लोकत्रयेणाह येत्विति तुशब्दःसगुणाद्वैलक्षण्यार्थःअक्षरंएतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्यासर्वधर्मशून्यंनिरूपि तंअतएवानिर्देश्यंनिर्देष्टुमशक्यंवाचा अव्यक्तंच वाचामगोचरत्वाद्बुद्धेरप्यविषयइत्यर्थः तथाचश्रुतिर्यतोवाचोनिवर्त्तंते अप्राप्यमनसासहेतिब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वंदर्शयति पर्युपासतेसर्वप्रकारेणोपास ते उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव यथोक्तं अनात्मादर्शनेनैवपरात्मानमुपास्महइति ननुतर्ह्येवंविधस्यशून्यकल्पस्यसत्त्वेकिंमानमतआह सर्वत्रगमिति सत्तारूपेणस्फुरणरूपेणचसर्वत्रगतं यत्सत्तयासर्वंस त्तावद्भवतिकथंतस्यासत्त्वंवाच्यमितिभावः नन्वेवंतार्किकाभिमतंसत्तासामान्यमुक्तंस्यात् तद्धिघटःसन्पटःसन्नितिसर्वत्रानुगतंदृश्यतइत्याशंक्याह अचिंत्यमिति सत्तासामान्यंहिप्रत्यक्षंतदपिब्रह्मसत्ता नुवेधेनैवात्मानंलभतेनस्वतःसिद्धंसामान्यंसत्जातिःसतीघटत्वंसदितिप्रत्ययात् सामान्यस्यसदितिप्रत्ययागोचरत्वेतुतस्यासत्त्वापत्त्यापदार्थत्वमेवनस्यात् तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतंब्रह्मरूपादिहीनत्वाच्चिंतयि तुमशक्यंदूरतस्यसर्वगतत्वेनप्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः ननुसत्सदितिप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तौसत्तासामान्यवादिनंप्रतितेनाधिष्ठानभूतंब्रह्मनसाधयितुंशक्यमतआह कूटस्थमिति वस्तुतोसदपिसदिवावभास मानंकूटंयथाकूटकार्षापणंकूटतुलेतितद्वत्कूटःअहंकारःप्रतीच्यभेदेनभासमानत्वेसतिकादाचित्कत्वाद्योयदभेदेनकदाचिद्भातिसतत्रमिथ्याकल्पितोयथारज्जूरगस्तथाचायमहंकारोमिथ्यात्वात्कूटसंज्ञस्त

येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवं ॥ ३ ॥

त्रतिष्ठतितद्भासकत्वेनेतिकूटस्थंचैतन्यंअहमनुभवेह्यहंकारोदृश्यतयाभातितद्भासकंचचैतन्यंततोन्यत् यथाघटभासकोर्कोघटादन्यस्तद्वत् एतेननित्यापरोक्षत्वंब्रह्मणःसाधितंनन्वहमनुभवएवात्मविषयोऽतो हमर्थएवात्माननतोन्यआत्मास्तीत्याशंक्याह अचलमिति अहमर्थोहिसुखीदुःखीपरिणाम्याविर्भावतिरोभावशीलश्चातश्चंचलः आत्मातुनतथा तस्यतथात्वेऽनिर्मोक्षापत्तेः वन्ह्यौष्ण्यवद्दुःखादिधर्मिणआ त्यंतिकदुःखनाशस्यमोक्षस्यधर्मिनाशमंतरेणासंभवात् घटेयावद्रूपनाशादर्शनात् आत्मनस्तिरोभावेचजगदांध्यंप्रसज्येत सुषुप्तावपितत्रत्यसुखाज्ञानसाक्षित्वेनाविर्भूतस्वरूपएवात्मास्ति अन्यथासुप्तोत्थि तस्यसुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शायोगात् ननुसुषुप्तौसन्नप्यात्मानप्रकाशतेतत्प्रकाशकस्यमनःसंयोगस्याभावात् कर्त्राव्याप्रियमाणंहिकरणंक्रियांसाधयति नचसुषुप्तौकरणव्यापारोस्ति तस्मान्न्यस्तवा स्यस्तक्षेवात्मासुषुप्तौज्ञानादिगुणहीनोऽप्रकाशमानोस्त्येवेत्याशंक्याह ध्रुवमिति नन्वात्माकिंसत्तामात्रेणायस्कांतवत्करणानिप्रवर्त्तयतिउतव्यापाराविष्टःसन् नाद्यः इष्टापत्तेः त्वन्मतेचआत्मनःकर्त्तृत्वासि द्धेः नांत्यः अनित्यत्वापत्तेः व्यापारोहिस्पंदः सचपरिच्छिन्नस्यैवयुज्यतेनविभोः विभुत्वहानेचाणुत्वानभ्युपगमात् मध्यमपरिमाणत्वेघटादिवदनित्यतापत्तिः तस्माद्ध्रुवमप्रच्युतस्वभावमक्षरमित्यर्थः॥३॥

एवंविधमक्षरंकथमुपासनीयमित्यतआह संनियम्येति सर्वत्रकालेसर्वदा एतेनध्यानस्यनैरंतर्यमुक्तं इंद्रियग्रामंसमनस्कानींद्रियाणिसंनियम्यएकीभावेनात्मनिवशेकृत्वा स्वकारणेप्रविलाप्येत्यर्थः समाचां चल्यहीनाबुद्धिर्येषांतेसमबुद्धयोयेभवंतितेपिमामेवनिर्विकल्पंपरंब्रह्मपरांकाष्ठांप्राप्नुवंति श्रुतिश्च यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति सर्वभूतहितेरताइत्यनेनसर्वभू ताभयदानेनसंन्यासोपिध्यानांगमितिविधीयते ॥ ४ ॥ अस्यागतेर्दुष्प्रापत्वमाह क्लेशइति यद्यपिसगुणविदामधिकःक्लेशोस्त्येवतथापितेसालंबनाध्यायंतिसोपानारोहक्रमेणपरांकाष्ठांप्रविशंति येषांतुनिरा लंबंध्यानमाकाशयुद्धसमंतेषांनिर्विषयेचेतःस्थिरीकरणेधिकतरःक्लेशोस्ति तत्रक्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धेचिन्मात्रेविश्वरूपंमाययाध्यस्तं तत्रचकेवलमातिवाहिकंकृत्स्नंजडमाधिभौतिकमध्यस्तं यथोक्तं वसिष्ठेन आतिवाहिकएवायंत्वादृशैश्चित्तदेहकः आधिभौतिकयाबुद्ध्यागृहीतश्चिरभावनादिति अतिक्रम्यपाषाणादीन्वहतिइष्टदेशंनयत्यभिमानिनमित्यतिवाहिसर्वत्राप्रतिहतगतिकंभूतसूक्ष्मंतेननिर्वृत्त आतिवाहिकोयंकृत्स्नःप्रपंचोयतश्चित्तदेहकःचित्तमेवदेहःस्वरूपमस्येतिस्वमतुल्यएवसन्चिरभावनात्वज्रपंजरवत्काठिन्येनोपेतआधिभौतिकयास्थूलभूतप्रभवयाबुद्ध्यागृहीतइतिश्लोकार्थः एवंचय थातीव्राभिनिवेशेननिरीक्ष्यमाणोरज्जूरगःस्वयंशाम्यतितदधिष्ठानभूतारज्जुश्चाविर्भवति तथावस्तुतश्चिद्रूपायामपिमाधवादिमूर्त्तौजाड्यमध्यस्तंतामेवाभिनिवेशेनचिरकालंचर्मचक्षुषैवपश्यतस्तस्यामूर्त्तेर्जा

संनियम्येंद्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः॥ तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः॥ ४ ॥ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां ॥ अव्य क्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः॥ अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥

ड्यंतिरोधीयतेचैतन्यमाविर्भवति अतएवबाणादयःस्वाराध्यैःसार्द्धंस्वामिभृत्यन्यायेनव्यवहरंतीतिसर्वत्रोपाख्यायते एवमचेतनायामूर्त्तेरपितत्त्वंविश्वरूपमेवेतिमूर्त्तिमेवात्यादरेणपश्यंस्तस्यास्तत्त्वंविश्वरूप मवगच्छतियदपश्यदर्जुनोवासुदेवदेहे एतदेववितर्कजंप्रत्यक्षंप्रकृत्योक्तंभगवतायोगभाष्यकारेणबादरायणेन तत्परंप्रत्यक्षंतच्चश्रुतानुमानयोर्बीजमिति स्थूलालंबनःसमाधिर्वितर्कः विश्वरूपस्याप्यस्मितामा त्रेध्यासात्तस्यावलोकनेऽस्मितामात्रमवशिष्यते अस्मितायाअपिशुद्धायांचितावध्यस्तत्वात्तस्यामपिसमाहितेमनसिसहैवमनसास्मितातिरोधीयतेशुद्धाचितिरेवावशिष्यतेइति एवंव्यक्तासक्ताःसोपानारो हक्रमेणपरांकाष्ठांप्रतिपद्यंते येतुअव्यक्तासक्ताःपक्षिवदकस्मादूर्ध्वंपदमारुरुक्षंतितेलयेनविक्षेपेणचभृशंबाध्यंतेलयमेवचकदाचित्समाधित्वेनाभ्युपगच्छंतीतितेषांपराभवसंभावनाप्यस्तीत्यतउक्तं क्लेशोधि कतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति हियस्मादव्यक्तानिरालंबनागतिःपदप्राप्तिर्देहवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुःखंयथास्यात्तथाअवाप्यते नतुसासुखप्राप्येतिभावः ॥ ५ ॥ नन्वव्यक्तासक्तचेतसांक्लेशाधिक्येपि क्लेशांतेसद्यःकैवल्यसिद्धिरस्तीतिकिंविलंबसाध्येनव्यक्तभावनेनेत्याशंक्याह येत्वितिद्वाभ्यां सर्वाणिनित्यनैमित्तिकस्वाभाविकादीनिसंन्यस्यसमर्प्यमत्पराअहमेवपरःसर्वकर्मभिःप्राप्योयेषांतेमत्परामद्ध्या नपरावा अनन्येनभेदशून्येनअहमेवभगवान्वासुदेवइतिपरमेश्वरेऽहंप्रहलक्षणेनयोगेनचेतःसमाधानेनमांध्यायंतउपासतेतत्रैवध्यानेस्थैर्यंलभंते ॥ ६ ॥

तेषांध्यायिनांनचिरात्शीघ्रमेवाहंसमुद्धर्त्तासमुद्धरणकर्त्ता यतस्तेमयिसगुणेविश्वरूपेआवेशितचेतसोभवंति अतोव्यक्तासक्ताअपिशीघ्रमेवपरंपदमारोढुमर्हाइतिनाव्यक्तेऽत्यंताभिनिवेष्टव्यमितिभावः ॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मान्मय्येवविश्वरूपेईश्वरेमनःसंकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्वस्थापयमय्येवाध्यवसायंकुर्वतींबुद्धिंनिवेशयतत्फलंच निवसिष्यसिनिवत्स्यसिनिश्चयेनमदात्मनामयिवासंकरिष्यसि अतः शरीरपातादूर्ध्वंनसंशयःकर्तव्यः ॥ ८ ॥ विश्वरूपधारणायामशक्तंप्रतिप्राह अथेति मयिविश्वेश्वरेविश्वरूपेअथयदिचित्तंसमाधातुंनिवेशितुमचलंधारयितुंनशक्नोषिततस्तर्ह्यभ्यासयोगेनचित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यंतरेबाह्येवाप्रतिमादावालंबनेसर्वतःसमाहृत्यपुनःपुनःस्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वकोयोगःसमाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेनमांविश्वरूपमाप्तुंप्राप्तुमिच्छप्रार्थयस्वहेधनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेपीति अभ्यासेपूर्वश्लोकोक्ते मत्कर्म श्रवणंकीर्त्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनमितिनवविधभजनात्मकंभगवत्प्रीत्यर्थंकर्ममत्कर्मशब्दितं तदेवपरममावश्यकंयस्यतादृशोभव कर्माणिश्रव

तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥ अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं ॥ अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेप्यसमर्थोसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं ॥ १२ ॥

णादीनि सिद्धिंसत्वशुद्धिं ॥ १० ॥ मद्योगंश्रवणादौनिष्ठां तर्हिपूर्वोक्तंश्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मफलत्यागंकुर्वित्यर्थः यतात्मवान्यतश्चनियमादिमांश्चआत्मवान्जितचित्तश्चेतियतात्मवान् ॥ ११ ॥ इममेवत्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वात्स्तौति श्रेयोहीति अभ्यासान्निदिध्यासनात्ज्ञानंश्रवणमननजंपरोक्षंश्रेयः ज्ञानादपिध्यानंविष्णोःश्रवणकीर्त्तनादिविशिष्यते ततोपिकर्मफलत्यागःश्रेयान् यस्मादनंतरमव्यवधानेन शांतिर्मोक्षोस्तिचित्तशुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण अत्रबाह्यसाधनंसुकरत्वात्पूर्वपूर्वापेक्षयाप्रशस्तमित्युच्यतेतत्रैवप्रवृत्त्यतिशयाय यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात्तज्जंज्ञानंतत्त्वनिश्चयात्मकंश्रेयः ततोपिज्ञातस्यार्थस्यसाक्षात्कारार्थंध्यानंश्रेयः ततोपिकर्मफलत्यागः योगीहिसर्वकर्मत्यागीप्रजहातियदाकामानितिप्रोक्तः अयमपिकर्मफलत्यागेनकामान्जहात्येवेतितेनसमइतिस्तूयते ॥ १२ ॥

परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकंस्तौति तद्गुणकथनेहिसाधकानांतेषुगुणेष्वादरोभविष्यतीतिबुद्ध्याह अद्वेष्टेति अद्वेष्टाचेदुदासीनःस्यान्नेत्याह मैत्रःमित्रमेवमैत्रान्ननूदासीनःकदाचिदपि नन्वन्यस्मिन्शत्रौसति कथंमैत्रत्वंस्यात्तत्राह करुणइति दुःखदातारमपिकरुणयानबाधितुमीष्टेअपितुत्रातुमेवेच्छति एतेनसर्वभूताभयप्रदःसंन्यासीउक्तः अतएवतस्यनिर्ममइतिविशेषणंयुज्यते मुख्यमक्षरविदोलक्षणं निरहंकार इति अहंकारोहिसर्वानर्थनिदानंसएवनिर्गतोयस्मात्सनिरहंकारः अतएवसमेदुःखसुखेयस्य तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेः क्षमीक्षमावान्परिभवप्राप्तावपिस्वस्थचित्तः अन्योपिमुमुक्षुरेतान्धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ संतुष्टोयदृच्छालाभेनैवसंजातालंप्रत्ययः सततंसर्वदा योगीश्रवणादौसमाहितचित्तः यतात्मासंयतशरीरेंद्रियादिसंघातः दृढःस्थिरआत्मतत्त्वविषयेनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयोऽसंभावनाशून्योदृढश्रद्धावान् मयिनिर्गुणेब्रह्मण्यर्पितेनिहितेप्रविलापितेवामनःसंकल्पादिरूपंबुद्धिरध्यवसायस्तेउभेयेनसमर्प्यर्पितमनोबुद्धिः एतादृशोयोमेममभक्तःसमेममप्रियःआत्मत्वादेवसपरमप्रेमास्पदं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्युक्तं एतेनपूर्वश्लोकोक्तायानिरहंकारतायाःसाधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥ सचनिरहंकारोद्विविधः समाधिस्थोव्युत्थितश्च तयोर्लक्षणंक्रमेणाहद्वाभ्यां यस्मादिति यस्मात्स

अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥ संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमेभक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥ योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७ ॥

माधिस्थत्वेमकाष्ठसमाल्लोकोनोद्विजतेनत्रस्यति लोकादपियोनिर्मनस्कत्वान्नोद्विजते अतएवहर्षइष्टलाभेसतिमनसउत्फुल्लता अमर्षःअसहिष्णुता भयमात्मोच्छेदशंका उद्वेगस्तत्कृतैवव्याकुलता एतैर्निर्मनस्कत्वादेवस्वयमेवमुक्तस्त्यक्तः नत्वेतान्स्वयंत्यक्तुंयततेसाधकवत् ईदृशोयोमद्भक्तःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥ अस्यैवव्युत्थानावस्थामाह अनपेक्षइति सुखप्राप्तौदुःखहानेवातत्साधनेवालिप्साशून्योऽनपेक्षः शुचिःबाह्याभ्यंतरशौचवान्पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तोवा दक्षःभगवद्भजनादावनलसः उदासीनोमानापमानादौसमवृत्तिः अतएवगताव्यथाचेतःपीडायस्यसगतव्यथः सर्वारंभपरित्यागीसंन्यासित्वादेव योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥ एतमेवश्लोकंव्याचष्टेत्रिभिःश्लोकैः योनेति इष्टलाभेसतिनहृष्यति अनिष्टप्राप्तौनद्वेष्टि इष्टवियोगेसतिनशोचति इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारंवानकांक्षति अनपेक्षत्वात् शुभंकल्याणंपुण्यंचअशुभममंगलंपापंचतेउभेपरित्यक्तुंशीलमस्यसशुभाशुभपरित्यागी एतेनशुचित्वंव्याख्यातं भक्तिमान्भक्तौसततोयुक्तइतिदक्षइत्यर्थः ॥ १७ ॥

उदासीनत्वंव्याचष्टे समइति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जितइति संगीहिव्यथतेनतुतद्वर्जितइत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्व्याचष्टे तुल्येति शिष्टेषुविगीतोनस्यामितिवालोकेषुप्रख्यातःस्यामितिवाइदंमेभूयादितिवाकामयमानःकिंचिदारभतेनत्वयं तुल्यनिंदास्तुतित्वात्संतुष्टत्वाच्च मौनीसंन्यासी अतएवानिकेतोः गृहशून्यकुटीमपिवासार्थंनारभते यतःस्थिरमतिःस्थितप्रज्ञोभक्तिमान्योगीमेमप्रियोनरःपुरुषः ॥ १९ ॥ मुक्तलक्षणान्येवमुमुक्षोःसाधनत्वेनविधत्ते येत्विति येमुमुक्षवः तुपूर्वोक्तमुक्तापेक्षयाविलक्षणाः इदमद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादिनाग्रंथेनप्रतिपादितंधर्मजातंतदेवामृतस्यमोक्षस्यसाधनत्वादमृतंधर्मामृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेणपर्युपासतेसाकल्येनानुतिष्ठंति श्रद्दधानाःश्रद्धायुक्ताःमत्परमाःअहमेवभगवान्वासुदेवोऽक्षराख्यःसर्वविशेषरहितःपरमानंदरूपःपरमःपार्यंतिकःप्राप्योयेषां

समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतुधर्मामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीता० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ पर्वणितुषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तेमत्परमाः भक्ताःशांतिदांत्यादिमंतोमद्भजनशीलास्तेऽतीवमेममप्रियाः ज्ञानीतुभगवतआत्मैव परिशेषादतीवप्रियत्वंभक्तेष्वेवपर्यवसन्नं योमुक्तानांस्वाभाविकोधर्मःसमुमुक्षुणायत्नतोनुष्ठेयइत्यर्थः यथोक्तंवार्त्तिके उत्पन्नात्मप्रबोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः अयत्नतोभवंत्येवनतुसाधनरूपिणइति समाप्तउपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः अतःपरंवाक्यार्थविचारोजीवब्रह्माभेदप्रतिपादकोभविष्यति ॥ २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेगी० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तश्चायमुपासनाकांडः ॥ प० ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ननुअव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातनइतिद्वितीयेत्वंपदार्थस्वरूपमुक्तं तथाद्वादशेयेत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवमितितत्पदार्थस्वरूपमुक्तं नचतयोर्भेदःसंभवति लक्षणैक्यात् लक्षणंहितयोरव्यक्तत्वमचिंत्यत्वमचलत्वंसर्वगतत्वंचेत्यादिसमानं नचद्वयोःसर्वगतत्वंसंभवति अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः नचलक्षणभेदाभावेपितत्तदात्मगतविशेषाःसंतियेमुक्तात्मनांजीवेशयोश्चान्योन्यंभेदमावहंतिस्वात्मानंचस्वाश्रयात्स्वयमेवव्यावर्त्तयंतीतिवाच्यं विशेषाणांसत्त्वेप्रमाणाभावात् ननुमासंतुविशेषाः बंधमोक्षादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्यातुनिर्विशेषेष्वपिपुरुषेषुभेदःसिध्यति यथोक्तंसांख्यवृद्धैः जन्ममरणकरणानांप्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेतिजन्मादिव्यवस्थातोयुगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात्सात्विकराजसादिभेदाच्चनपुरुषैक्यमित्यर्थइतिचेन्न व्यापकानेकात्मवादेभोगसांकर्यप्रसंगात् नह्येकत्रांतःकरणेसुखादिरूपेणपरिणतेतत्प्रतिसंवेदीएकएवचेतनइतिनियंतुंशक्यं सर्वेषांसान्निध्याविशेषेणप्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् श्रोत्रस्यैकस्यापिकर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदादिवांतःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनःशब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थापिसेत्स्यतीतिनपुरुषबहुत्वंवक्तव्यं ततश्चजीवेशयोर्लक्ष

अत्रक्षिप्तः ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच ॥ एतद्वेदितुमिच्छामिज्ञानंज्ञेयंचकेशव ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः ॥ १ ॥

णैक्यादभेदेसिद्धेकिमुत्तरग्रंथेनतत्प्रतिपादनार्थेनेतिचेत्सत्यं यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेर्विद्यावस्थायांभेदाभावेप्यविद्यावस्थायामंतःप्रविष्टःशास्ताजनानां एषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतइतिव्यवहारदशायांशास्यशासितृभावेनकर्तृकारयितृभावेनचप्रसक्तस्यजीवेश्वरयोर्भेदस्यनिरासार्थत्वादुत्तरग्रंथस्यारंभउपपद्यते तत्रानुपदोक्तेनतत्पदार्थेनसहास्याभेदंवक्तुंयोग्यतायैभास्यभासकभावेनक्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्यकुंभाद्द्रष्टृवतइवविवेकंदर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वेनभास्यंघटाद्यहंकारांतंशरीरंविशरणधर्मि हेकौंतेय क्षेत्रंक्षिणोत्यात्मानमविद्ययात्रायतेचविद्ययेतिक्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहस्थानंक्षेत्रशब्देनोच्यते एतद्योवेत्तिभासयतितंचिदात्मानंक्षेत्रज्ञइत्यन्वर्थसंज्ञंप्राहुः केप्राहुः तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेनगच्छामिपश्यामिभुंजेइतिअनुभवाद्देहेंद्रियाहंकाराःप्रतीतितोभासककोटिनिविष्टाइवभांति तथापितेषांतत्त्वतोभास्यत्वलक्षणोनात्मभावःसिद्धः ॥ १ ॥

THE ASIATIC SOC... LIBRARY

तमेवंलक्षणमुपाधितोनिष्कृष्टंक्षेत्रज्ञंचात्क्षेत्रमपिमांपरमेश्वरमेवउभयरूपेणसंतंविद्धि तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः यस्मादुभयात्माहंतस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानंक्षेत्रस्यबाध्यत्वेनक्षेत्रज्ञस्यसर्वबाधावधिभूतत्वेनचयज्ज्ञानमापरोक्ष्येणतत्त्वनिश्चयस्तदेवज्ञानंममसद्विषयंसम्यग्ज्ञानंएतयोरेवज्ञानंब्रह्मज्ञानमितिमतंनिश्चितंब्रह्मविद्भिः नेहनानास्तिकिंचनेतिक्षेत्रस्यबाधान्नान्योतोस्तिद्रष्टेतिक्षेत्रज्ञादन्यस्यद्रष्टुर्निषेधाच्च यद्यपिसर्वस्यब्रह्माभिन्नत्वाद्यत्किंचिदपिज्ञानंतत्सर्वंब्रह्मविषयमेवभवति तथापिरज्जुंसर्पात्मनापश्यतोनतुरज्जुविषयंसर्पविषयंवासम्यग्ज्ञानमस्ति नापितस्यज्ञानस्यरज्जुव्यतिरेकेणविषयांतरंवास्तवमस्ति किंतुयदासर्पबाधेनरज्जुतत्त्वमधिगच्छतितदेवसर्पंमिथ्यायमितिसम्यग्जानातिरज्जुंच तद्वदिहाप्युभयविदेवसम्यग्ज्ञानीत्यर्थः नह्यन्यतरस्यतत्त्वेज्ञातेकृतकृत्यतास्ति नहिसांख्योनिर्विशेषात्मविदपिप्रपंचमबाधमानःशून्यवादीवाप्रपंचंतुच्छत्वेनपश्यन्नधिष्ठानंब्रह्मनास्तीतिब्रुवाणःकृतकृत्योभवतीतिवक्तुंयुक्तमतोद्वयोरपितत्त्वंबोध्यमेव ॥ २ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदेविवरीतुमारभते तदितियच्चेदंक्षेत्रंनिर्दिष्टंतत्यादृक्यादृशंस्वकीयैर्धर्मैरस्ति यद्विकारियेचतस्यविकाराःयतश्चयत्यस्माद्विकाराद्यज्जायतइतिप्राञ्चः तत्पूर्वोक्तंक्षेत्रंयच्चयत्स्वरूपंयादृक्यत्प्रकारकंयद्विकारियेचतस्यविकाराःयतश्चक्षेत्रावयवाद्यज्जायतेतत्शृणुतथासचक्षेत्रज्ञःयोयत्स्वरूपःयत्प्रभावश्चतदपिमत्तःशृणु ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाणेर्थेप्रमाणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठाद्यैर्बहुधागीतंयोगवासिष्ठादौप्रतिपादितं छंदोभिर्वेदैर्मंत्रै

क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ २ ॥ तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत्॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥ ३ ॥ ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक्॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥ महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराः ॥ ५॥

र्वापृथक्प्रतिशाखमनेकप्रकारंगीतं ब्रह्मसूत्रपदैःब्रह्मणःसूचकानिपदानिसमुच्चित्यवाक्यभावमापन्नानितैर्ब्रह्मसूचकैर्ब्राह्मणवाक्यैस्तत्त्वमसीत्याद्यैरित्यर्थः हेतुमद्भिःअन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छअद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःप्रजाइत्यादिनाकार्यलिंगान्यनुमानानिब्रह्माधिगमायप्रदर्शयंतोहेतवस्तद्वद्भिः विनिश्चितैःअसकृदभ्यासेनसकलशंकापंकक्षालनेननिश्चितार्थैःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपमेतैःसर्वैर्यद्गीतंतत्शृणुइतिपूर्वेणसंबंधः॥४॥ तच्चयच्चयादृक्चयद्विकारिचेत्येतद्व्याचष्टे महाभूतानीति चकारोभिन्नक्रमोबुद्धिश्चेतिबुद्धिपदादुपरिद्रष्टव्यः यत्क्षेत्रंशरीराख्यमुक्तंतदव्यक्तमेव शरीरंरथमेवतुविद्धीतिश्रुतौअव्यक्तपदेनतस्यैवग्रहणात् क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वातत्प्रकारमाह महाभूतान्यहंकारोबुद्धिश्चेतिसप्तप्रकारैरंकुरितं महाभूतशब्देनपंचतन्मात्राउच्यंते अहंकारोबुद्धिरितिमहत्तत्त्वमुच्यते स्थूलंहिएतान्येवकरणानिभासंतेतत्प्रकारकएवभूतगणइतितावत्प्रकारकमेवक्षेत्रमित्युक्तं यद्विकारीत्यस्योत्तरमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाणिदशैकंचेत्येकादश पंचज्ञानेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानिपंचकर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिमनश्चेत्येकादश इंद्रियाणांगोचराविषयाःस्थूलावियदादयःपंच अयंषोडशकोविकारएव एतान्येवसांख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानिगण्यंते एतावांस्त्वस्माकंविशेषः तैःस्वतंत्रासत्याचप्रकृतिरुच्यतेअस्माभिर्मायारूपामिथ्याईश्वराधीनाचोच्यतइति तथाचश्रुतिः मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमिति तस्मात्सांख्यप्रक्रियात्रभगवताश्रितेतिनभ्रमितव्यं ॥ ५ ॥

यतश्चविकाराद्यज्जायतइत्युक्तंतदाह इच्छेति इच्छासुखेतत्साधनेवास्पृहारूपाचित्तवृत्तिरिदंमेभूयादितिसाकामइतिरागइतिचोच्यते द्वेषोदुःखेतत्साधनेचेदंमेमाभूदितिस्पृहाविरोधिनीचेतोवृत्तिः सुखदुःखेप्रसिद्धे संघातःआत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुतेरिंद्रियमनश्चिदात्मनामेकलोलीभावरूपोभोक्ता चेतनायापूर्वोक्ताबुद्धिःसैवशुद्धासत्त्वमयत्वाद्विमलादर्शवच्चित्प्रतिबिंबग्राहिणीतप्तायःपिंडेवह्नित्वमिवस्वयमचेतनापिचेतनात्वंप्राप्तायया॒व्याप्तःस्थूलपिंडोपिचेतनएवप्रतीयतेसेयंचेतनामनःसंज्ञितासैवइच्छादिरूपापरिणमते तथाचश्रुतिः कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिकामादीनांमनोवृत्तित्वमाह एतत्क्षेत्रमव्यक्ताख्यंसविकारंविकारेणमहदादिनातद्विकारेणचेच्छादिनासहितमुदाहृतमुक्तं नन्विच्छादयोहंप्रत्ययविषयस्यात्मनोधर्माइतिकाणादावदंति सत्यमेववदंतितेपरंतुसोस्माकंमुख्यआत्मैवनभवतितस्यशुद्धायांचितिअभेदेनाध्यस्तत्वादितिप्रागेवोक्तं अतःक्षेत्रांतर्गतस्याहमर्थस्यदृश्यस्यतादृशाएवदृश्याइच्छादयोधर्माःसंतुननःकिंचिच्छिन्नं आत्मनोसंगत्वमहंकारस्यानृतत्वंचानुभवसिद्धंश्रुतीअप्यनुवदतः असंगोह्ययंपुरुषइतिअनृतेनहिप्रत्यूढाइति ॥ ६ ॥ इदानींज्ञानसाधनानिविधत्ते अमानित्वमिति अमानित्वादयोपिचेतोवृत्तिविशेषादृश्यत्वाच्चतत्क्षेत्रविकाराएवसंतःसत्त्वगुणकार्यत्वात्ज्ञानस्यसाधनभूताअप्युपचाराज्ज्ञानपदवाच्याभवंति एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमित्युपसंहारात् तत्रविद्यमानैरविद्यमानैर्वागुणैरात्मनःश्लाघित्वंमानित्वं लाभ

इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतं ॥ ६ ॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥ ७॥ इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं॥ ८ ॥ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनं ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोन्यथा ॥ ११ ॥

पूजाख्यात्यर्थंस्वधर्मस्यप्रकटीकरणंदंभित्वं कायवाङ्मनोभिःप्राणिनांपीडनंहिंसा तेषांवर्जनममानित्वमदंभित्वमहिंसाच परेणापकृतेपिचित्तस्यनिर्विकारत्वंक्षांतिः आर्जवमकौटिल्यं आचार्योपासनंस्पष्टं शौचंमृज्जलाभ्यांबाह्यंभावशुद्धिरांतरं स्थैर्यंमोक्षसाधनेप्रवृत्तस्यविघ्नसद्भावेपितदगणनं आत्मविनिग्रहोदेहेंद्रियादिप्रचारसंकोचः ॥ ७ ॥ इंद्रियार्थेषुदृष्टेषुआनुश्रविकेषुवाशब्दादिषुवैराग्यंरागाभावः अनहंकारोदर्पराहित्यं अयोगव्यवच्छेदार्थएवकारः समुच्चयार्थश्चकारः जन्मादिषुयज्जायमानंदुःखंपरस्यव्यथादोषाश्चदैन्यादयस्तेषामनुदर्शनं ॥ ८ ॥ असक्तिरिति सक्तिःपुत्रादौममतामात्रं अभिष्वंगस्तेनसहतादात्म्याभिमानोयमेवाहमितिच पुत्रादेःसुखेऽहमेवसुखीतस्यदुःखेहमेवदुःखीतिसंगाभिष्वंगौतद्वर्जनमित्यर्थः समचित्तत्वंहर्षविषादराहित्यं कुत्र इष्टानिष्टोपपत्तिषुइष्टप्राप्तौहर्षाभावोनिष्टप्राप्तौविषादाभावः ॥ ९ ॥ मयीतिश्लोकःस्पष्टार्थः ॥ १० ॥ अध्यात्मशास्त्रजेज्ञानेनिष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनमविद्यानिवृत्तिरानंदावाप्तिश्चतयोर्दर्शनं एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतंविंशकंज्ञानंज्ञानसाधनमितिप्रोक्तंवेदेषु अज्ञानंज्ञानविरोधिइतोन्यथायत्तत्मानित्वादिकमित्यर्थः तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वादिकमेवोपादेयमितिभावः ॥ ११ ॥

एवंक्षेत्रंव्याख्यायसचयोयत्प्रभावश्चेत्युक्तंक्षेत्रज्ञस्वरूपंतस्यमायिकंप्रभावंव्याचष्टे ज्ञेयमिति एतैर्ज्ञानसाधनैर्यत्तुज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञेयंज्ञात्वाअमृतंमोक्षमश्नुतेप्राप्नोति तस्यस्वरूपंतावदाह अनादिमदिति आदिमदव्यक्तं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमितितदुत्पत्तिस्मरणात् तदन्यदनादिमत् अनादीत्येतावत्युक्तेप्रवाहनित्यत्वमव्यक्तादीनामप्यस्तीतितेषामप्यनादितायांप्राप्तायांतत्प्रतिषेधार्थमनादिमदित्युक्तं यद्वाआदिमच्चततःपरंचआदिमत्परेकार्यकारणेताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति अतएवपरंनिर्विशेषंनत्वपरंसविशेषं ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं नसत्प्रधानपरमाण्वादिवत्सदितिनोच्यते नाप्यसत्शून्यवदसदपिनोच्यते तथाचश्रुतिर्नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयदिति असच्छब्दितस्यशून्यस्यसच्छब्दितस्यप्रधानस्यरजःशब्दितानांपरमाणूनांपरव्योमशब्दितस्यास्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापिसृष्टेःप्राकूनिषेधंदर्शयति ॥ १२ ॥ एवंसचयइत्येतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषमुपपाद्ययत्प्रभावइतिप्रतिज्ञातंतस्यप्रभावंवैश्वरूप्यलक्षणमुपपादयति सर्वतइति सर्वतःसर्वासुदिक्षुअंतर्बहिश्चपाणयःपादाश्चास्यसंतीतिसर्वतःपाणिपादं एवंसर्वतःअक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत्श्रवणवत् लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति यथास्वप्नदृक्तैजसोवासनामयेनैवपाणिपादादिनास्वाप्नंप्रपं

ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुते॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते॥ १२॥
सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति॥ १३॥

चमनुभवति तस्यचजाग्रत्कालेउपाधिभूतंपिंडगतमेवपाणिपादादिकंतदेवस्थूलप्रपंचानुभवसंस्काराधानद्वारावासनामयस्यप्रपंचस्यकारणं वासनामयश्चस्थूलप्रपंचस्यकारणमितिबीजांकुरन्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोन्योन्यकारणत्वंचास्तीति एवंसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकंचैतन्यंसकलप्राणिधीवासनामयंसमष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति अस्यचोपाधिभूतंब्रह्मांडगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव एवंचपूर्ववत्स्थूलसूक्ष्मयोरपिसमष्टिप्रपंचयोरन्योन्यंबीजांकुरन्यायेनकार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्सद्भावंचाभिप्रेत्योक्तंभगवताभाष्यकारेण सकलप्राणिकरणोपाधिद्वारेणज्ञेयब्रह्मणोस्तित्वंप्रतिपाद्यतइति कार्यद्वाराकारणास्तित्वसिद्धौचकारणाभावोप्यपोद्यते अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यतइति ननुप्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायेनव्यर्थस्तर्हिकारणोपन्यासइतिचेन्न तंविनाशुद्धाधिगमायोगात् शाखाचंद्रन्यायेनहिसगुणंनिर्गुणस्यवस्तुनोज्ञापकं यथोक्तंभाष्ये उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि तथाहिसंप्रदायविदांवचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइति ॥ १३ ॥

ननुयूपाहवनीयादिवदलौकिकमपिब्रह्मकार्यकारणप्रपंचविशिष्टंचित्रमेवसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाशास्त्रेणकार्यशेषतयासमर्थ्यते नचवाच्यंउपासनापरंशास्त्रंनब्रह्मणोवैचित्र्यंप्रतिपादयितुमीष्टेइति देवताधिकरणन्यायेनदेवताविग्रहादिवत्तद्वैचित्र्यस्याप्यवांतरतात्पर्यविषयतयासिद्धेः नचदेवताविग्रहादेर्व्यावहारिकमेवसत्वंनपारमार्थिकंब्रह्मज्ञानेनतस्यबाधादितिवाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकंब्रह्मणोवास्तवमेवेतिनापवादमर्हतीत्याशंक्याह सर्वेंद्रियेति सर्वाण्यांतराणिबाह्यानिचेंद्रियाणिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यानिश्रोत्रादीनिचेतिग्राहकमात्रसंगृहीतं गुणाश्चविषयास्तेनग्राह्यमात्रंगृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभासतेनतुग्राह्यग्राहकस्वरूपंविचित्रं यथाजलसूर्योऽधस्थइवकंपतइवाभासतेनतुवस्तुतोऽधस्थःकंपतेवातद्वदात्मनोग्राह्यग्राहकाकारत्वंमिथ्येत्यर्थः कुतएतत् यतःसर्वेंद्रियविवर्जितं इंद्रियेतिगुणानामप्युपलक्षणं नहिब्रह्मणिकिंचित्ग्राह्यंरूपादिग्राहकंवामनआदिवर्तते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अप्राणोह्यमनाःशुभ्रः यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादमित्यादिशास्त्रात्तस्मान्नप्रपंचविशिष्टंविचित्रंब्रह्म कथंतर्हिसर्वंब्रह्मेतिशास्त्रमित्याशंक्याह असक्तंसर्वभृच्चैवेति अत्रसर्वभृदितिसर्वाधारत्वोक्त्यासर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं सर्वस्यब्रह्मणासहाधाराधेयभावोपिकिंघटरूपयोरिवसमवायसंबंधेनकुंडबदरयोरिवसंयोगसंबंधेनवेत्याशंक्यसंबंधंविनैवसर्वभृत्त्वंब्रह्मणइत्याह असक्तमिति ननुव्याहतमेतत्असक्तमितिसर्वभृदितिचेति नैषदोषः नह्यूषरभूमिर्मरीचिकोदकेनसंसक्ताअथ

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच॥ १४॥

चतदाधारभूतापिभवतितद्वदेतद्भविष्यति नन्वेवंप्रपंचस्यमिथ्यात्वमापततीति तथाचकर्मोपास्तिविधयउपरुध्येरन् नब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनयावद्वैतंनबाध्यतेतावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्यसत्यत्वोपगमात् प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितिश्रुत्यापिप्राणोपलक्षितस्यकृत्स्नस्यप्रपंचस्यव्यावहारिकंसत्यत्वमुक्त्वाततोप्यधिकंपरमार्थसत्यंब्रह्मदर्शितं सत्यत्वंचाबाध्यत्वंतत्किंचित्कालंप्राणानामस्तिब्रह्मणस्तुसार्वदिकमितियथाभूपतीनांभूपतिरित्युक्तेऐश्वर्याल्पत्वभूयस्त्वकृतोभेदःस्पष्टएवमिहापिद्रष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणःसविशेषत्वंनिष्कलात्मबोधात्प्रागेवनतूर्ध्वमित्यवश्यंतत्त्वज्ञानेनबाधितुंशक्यमित्यनुपाधिकंब्रह्मनकेनचित्कार्यशेषतांनेतुंशक्यं तदधिगमेक्रियाकारकादिद्वैतोपमर्दाद्रुपास्योपासकोपासनाभेदस्यबाधितत्वात् तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिकृतंरूपंमिथ्येति किंच निर्गुणंगुणभोक्तृच ग्राह्यग्राहकसंबंधशून्यमपिग्राहकेषुबुद्ध्यादिषुग्राह्यसंबंधात्सुखाद्याकारेणपरिणतेषुसत्सुकेवलंतत्प्रकाशकत्वमात्रेणगुणभोक्तृत्वमप्यस्यचिदाभासरूपस्योपपद्यते यथाप्रतिबिंबरूपेरवावुपाधिगतंचलनादिकं तथाचश्रुतिः ध्यायतीवलेलायतीवेति बुद्धौध्यायंत्यांतत्रप्रविष्टश्चिदाभासोध्यायतीवविषयान् बुद्धौलेलायंत्यांविषयप्रदेशंगच्छंत्यांसोपिलेलायतीवनतुस्वतोध्यायतिलेलायतिवेतिप्रतिपादयति एतेनअपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्यपिब्रह्मणउपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्त्वेनैवव्याख्येयं अयमपादोपिपादेजववतिजववान्भवतीति अंधोमणिमविंददित्यादिकंवचनजातंचात्रानुसंधेयं तस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणंगुणभोक्तृचेति भाष्येतुनिर्गुणंसत्वादिगुणरहितमपितेषांगुणानांसुखदुःखमोहात्मकत्वेनपरिणतानांभोक्तृचउपलब्धृचेतिव्याख्यातं ॥ १४ ॥

नन्वसक्तमसंबद्धंचेत्कथमुपलब्धंस्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानांप्राणिनामेकादशेंद्रियाणिस्थूलभूतानिचकेवलविकारत्वेनव्यवहितत्वात्बहिरित्युच्यंते महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानिप्रकृतिरूपत्वे नसंनिहितत्वादंतरित्युच्यंते चराचरमिति उभयनिकृष्टाश्चराचरोपाध्युपलक्षिताअवधिभूताःपुरुषाश्चरमचरंचेत्यनेनोच्यंते तत्रचराचरंज्ञेयमितिसामानाधिकरण्यात्पुरुषाणांज्ञेयब्रह्मभावउक्तः बहिरंतश्चज्ञे यमितिषोडशसुविकारेष्वष्टासुप्रकृतिषुचज्ञेयस्यसंबंधउक्तः सचसंबंधोयादृशोयक्षस्तादृशोबलिरितिन्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्तएव एवंचपुरुषस्योपलब्धिमात्रशरीरस्यगुणैःसहा ध्यासिकसंबंधसत्त्वात्गुणोपलब्धृत्वंयुज्यते यथाप्रकाशमात्रस्वरूपस्यरवेःप्रकाश्यसंबंधापेक्षंप्रकाशयितृत्वंतद्वदित्यर्थः ननुनित्यापरोक्षःपुरुषप्रकृतिविकारसंबद्धश्चतर्हिकुतोनसर्वैर्गृह्यतइत्याशंक्याह सूक्ष्म त्वात्दुर्लक्ष्यत्वात्तज्ज्ञेयं अविज्ञेयंदुर्विज्ञेयं यथाजपाकुसुमोपहितस्यस्फटिकस्यशौक्ल्यंसन्निहितमपिरूपांतरविक्षेपेणतिरोहितंसन्नगृह्यते एवंनित्यापरोक्षमप्यसंगंब्रह्मोपाध्युपधानाद्विविक्ततयानग्रहीतुंश क्यंकिंत्वौपाधिकधर्मोपेतमेवगृह्यतेमूढैः विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेनसुग्रहमित्याशयः एतदेवाह दूरस्थंचांतिकेचतदिति यथामूढोजलसूर्यबिंबसूर्याद्दूरस्थंमन्यते विद्वांस्तुउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपर्यु त्प्लुत्यगतानांबिंबग्राहित्वंस्पष्टं बिंबस्याधस्थत्वग्रहणंतुपूर्वप्रवृत्ताधोमुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमितिजानन्बिंबदेशेएवप्रतिबिंबंपश्यति बिंबेएवजलस्थत्वमध्यस्यतेनतुजलेप्रतिबिंबइति उपाधौधर्म्यध्यासकल्प नातोविषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पनेलाघवात् एवंबिंबभूतंब्रह्मप्रतिबिंबभूताज्जीवान्मूढानांविप्रकृष्टंविदुषांत्वत्यंतंसंनिकृष्टमिति ॥ १५ ॥ एतदेवोपपादयत्यर्द्धेन अविभक्तंचेति एकएवतुभूतात्मा

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ १५ ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितं ॥ भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच ॥ १६ ॥ ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितं ॥ १७ ॥

भूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिश्रुतेर्भूतेषुकार्यकारणसंघातापन्नेषुजलपात्रेषुचंद्रस्येवब्रह्मणःप्रतिबिंबाजीवास्तेचोक्तरीत्याबिंबादनन्याइतितद्रूपेणभूतेष्वविभक्तंचविभागमप्रा प्तमपिज्ञेयवस्तुमूढदृष्ट्याविभक्तमिवदूरदेशस्थमिवचाद्विभिन्नमिवचस्थितं एवंतर्हिचंद्रादुदपात्राणामिवभूतानांपृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशंक्याह भूतभर्तृचेति अधिष्ठानत्वेनसर्वाणिभूतानिधारयतीतिनततस्ते षांपृथक्सत्तास्तिरज्जुतइवतदध्यस्तानांसर्पदंडधारादीनामित्यर्थः एतदेवाह ग्रसिष्णुप्रभविष्णुच यथारज्जुस्तत्त्वज्ञानदशायांसर्पादीन्ग्रसतिअज्ञानदशायांचतानेवप्रसूतेतद्वत्ज्ञातंब्रह्मसर्वभूतानिग्रसिष्णुग्रसन शीलमज्ञातंच सर्वभूतानांप्रभविष्णुउत्पादनशीलं ॥ १६ ॥ एवंज्ञेयस्यतटस्थलक्षणमुक्त्वास्वरूपलक्षणमाह ज्योतिषामिति ज्योतिषांबाह्यानामादित्यादीनामांतराणांचबुध्यादीनामितरावभासकानामपि तज्ज्ञेयंब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषोजडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः तथाचश्रुतयः येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः तस्यभासासर्वमिदंविभातीत्याद्याः वक्ष्यतिच यदादित्यगतंतेजइत्यादि तमसोऽज्ञानात्भू तयासप्रसवहेतोःपरंदूरस्थंतदुच्यते ननुयथाचांद्रस्यज्योतिषोवभासकंतत्सजातीयंसौरंज्योतिरितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं एवंसौरादिज्योतिषामप्यवभासकंकिंचित्तत्सजातीयंज्योतिरलौकिकंस्यादित्याशंक्या ह ज्ञानमिति केवलज्ञप्तिमात्रशरीरंयज्ज्योतिर्नतुभौतिकंतदेवज्ञेयंवस्तु आवृतत्वात्ज्ञानेनप्राप्तुमिष्टतमं कुतस्तर्हितज्ज्ञानमतआह ज्ञानगम्यमिति यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिनाज्ञानसाधनेनगम्यंप्राप्यं किंतर्हि ग्रामांतरवद्देशव्यवहितंवाबाल्ययौवनाद्यवस्थांतरवत्कालव्यवहितंवातत्प्राप्यमस्तीत्यतआह हृदिसर्वस्यधिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेवतदंतर्दृष्टीनांसम्यक्प्रकाशतइत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तमर्थजातमुपसंहरति इतीति क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतं ज्ञानंज्ञानसाधनममानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयमनादिमत्परमित्यादिधिष्ठितमित्यंतं श्रुतिभ्यःस्मृतिभ्यश्चसमासतःसंक्षेपतउक्तं मद्भक्तएतत्त्रयंवि ज्ञायमद्भावायब्रह्मभावायोपपद्यतेयुक्तोभवति भक्त्यैवप्राप्यंब्रह्मयत्प्राप्यब्रह्मैवभवति तथाचश्रुतिः यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइति ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच ॥ १८ ॥ एवंक्षेत्रंशरीराख्यमव्यक्तमुक्तंतत्प्रकाराश्चमहदाद्यास्त्रयोविंशतिस्तद्विकाराइच्छादयोज्ञानाज्ञानशब्दिताअमानित्वमानित्वादयः पुरुषश्चउक्तः इदानींक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्येयस्माद्यज्जायतेतच्चक्षे त्रज्ञस्यप्रभावश्चेतिद्वयंवक्तव्यंतत्राद्यंविवृणोतित्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्यायेऽष्टधाप्रकृतिरपराउक्तासात्रप्रकृतिः यातुजीवभूतापराप्रकृतिरुक्तासात्रपुरुषशब्देनोच्यते एतौहिसंपृक्तौसंसारंजनयतः वियोगश्चतयोर्मोक्षः तत्रतावुभावप्यनादीविद्धि तयोरादिमत्त्वेसंसारस्याकस्मिकत्वापातात्कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्चेत्यन्यत्रविस्तरः विकारान्इच्छादीन् गुणान्बुद्ध्यादीयादींश्च प्रकृतिसंभवान्विद्धि ॥ १९ ॥ उभयोरपिसंसारंप्रतिकारणत्वेद्वारमाह कार्येति कार्यंशरीरंतदारंभकाणिभूतानिविषयाश्च कारणंत्रयोदशेंद्रियाणितदाश्रिताश्चसुखदुःखमोहात्मकागुणाश्च करणेतिपाठेपिसएवार्थः एतयोः

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि ॥ विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यकारणयोःकर्तृत्वेनिमित्तेसतिकर्तृत्वेनेत्यर्थः हेतुःसंसारस्यकारणंप्रकृतिर्भवति तथापुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेनसंसारस्यहेतुरिति यदिहिकार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलात्मनाप्रकृतिर्नपरिणमेतत दापुरुषःकिमुपलभेत अनुपलब्धावाकथंसंसारीस्यात् अनुपलब्धृकावाप्रकृतिःकुत्रोपयुज्येत तस्मादुपलभ्योपलब्धृसंयोगःसंसारकारणमितियथाभाष्यंव्याख्यातं यद्वा पुरुषस्यकार्यत्वेकारणत्वेकर्तृत्वे चप्रकृतिरेवपुरुषतादात्म्यंप्राप्ताहेतुर्भवति वह्नितादात्म्यंप्राप्तंलोहंवह्नेश्चतुष्कोणत्वादाविवहेतुर्भवति तथाप्रकृतेःसुखदुःखभोक्तृत्वेस्वच्छायाप्रदानेनपुरुषःकारणं वह्निरिवलोहस्यस्वच्छायाप्रदानेनदग्धृत्वे तथाहि कार्यत्वादयःप्राकृतदेहेंद्रियबुद्धिधर्माःसंतश्चिदात्मन्यारोप्यंतेगौरोहंमनुष्यपुत्रोहंकाणोहंखंजोहंकरोम्यहमकार्षमहमिति तथाचिच्छायापन्नाबुद्धिश्चेतयाम्यहंसुखदुःखादीनुपलभेइतिमन्यते सो यंप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासःसंसारस्यकारणमित्युपपादितंभवति सांख्याभिमतंपुरुषस्यभोक्तृत्वमपिनिरस्तंभवति अन्यथाप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत न चभोक्तुःपुरुषस्यनिर्विकारत्वमपिवक्तुंशक्यमित्यन्यत्रविस्तरः द्वंद्वांतेश्रूयमाणंपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतइतित्वप्रत्ययस्यपूर्वाभ्यामपिसंबंधेकार्यत्वंकारणत्वंकर्तृत्वंचेतिविग्रहः द्वंद्वैकवद्भावश्चप्रातिपदिकार्थ लिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमेत्यादिवत् ॥ २० ॥

ननुयथाबौद्धंकर्तृत्वंपुंस्यारोप्यतेएवंपौरुषंभोक्तृत्वंबुद्धावस्त्वित्येतंभ्रमंवारयति पुरुषइति हिप्रसिद्धं प्रकृतिस्थःदेहेंद्रियमनःसंघातमध्यारूढस्तत्तादात्म्यगतइत्यर्थः प्रकृतिजान्सुखदुःखमोहात्मकान्गुणा न्भुंक्तेउपलभते यदातुसुप्तिसमाधिमूर्छादौप्रकृतिस्थत्वंनास्तितदानसुखादीनुपलभते तेनोपाधिगतान्येवसुखादीनितदभावेनप्रतीयंतइतिसिद्धं श्रुतिरप्यात्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतींद्रियमनो योगादेवात्मनिभोक्तृत्वंदर्शयंतीशुद्धस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंनास्तीतिदर्शयति कुतस्तर्हिभोक्तुरप्यस्यप्राकृतोबंधइतितत्राह कारणमिति अस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसु तत्रसद्योनिजन्मानोदेवाः असद्योनि जन्मभाजस्तिर्यंचःस्थावराश्च सदसद्योनिजन्मानोमनुष्याः एतेषुत्रिष्वपिजन्मसुप्राप्येषुअस्यपुंसोगुणसंगःसुखादिष्वभिष्वंगःकारणंहेतुः तथाहि सात्विकादेवाभवंतिराजसामनुष्यास्तामसाश्चपशवस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्तौतद्गुणप्राधान्यमेवकारणं वक्ष्यतिच ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थाइत्यादि यद्वाप्रकृतिस्थोविद्वानविद्वान्वागुणान्भुंक्ते पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् तत्किंविद्वानिवाविद्वानपिकुतोनमुच्यते अविद्वानिवविद्वान्वाकुतोनबध्यतेइत्याशंक्याह कारणमिति गुणेषुदेहेंद्रियविषयेषुसंगःअहमिदंममेदमित्यभिनिवेशःसएवजन्मकारणं विदुषांतुतदभावान्नजन्म समानेपिदेहसंबंधेयदायक्षोदेहाभिमानंध त्तेतदासएवदेहपीडयापीड्यतेनतुदेहपतिर्जीवः यदात्वयंदेहाभिमानंधत्तेतदानेतरइतिप्रसिद्धं संगस्यबंधकत्वंनतुसांनिध्यमात्रंबंधकं अतोविद्वदविदुषोःसमानेपिदेहसंबंधेसंगतदभावकृतोमहान्विशेषइति भावः ॥ २१ ॥ सचयोयत्प्रभावश्चेतिक्षेत्रज्ञतत्प्रभावौव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातौतत्रक्षेत्रज्ञःप्रागेववर्णितःस्तस्येदानींप्रभावमाह उपद्रष्टेति तत्रपूर्वंगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्तं तत्रसंगश्चतुर्विधः पुरुषापलापेन

पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥
उपद्रष्टानुमंताचभर्त्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २२ ॥

गुणमात्रप्राधान्येनवातमंतर्भाव्यगुणप्राधान्येनवागुणानांसमप्राधान्येनवाअप्राधान्येनवेति तत्राद्येदेहेंद्रियमनआदिरूपंगुणसंघातमेवआत्मत्वेनपश्यन्भोक्ताभवति यथाचार्वाकादिः द्वितीयेगुणानांप्राधा न्यादात्मनिवास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेनकर्मफलानांभर्त्तासंचेताभवति यथातार्किकादिः तृतीयेगुणानांसमप्राधान्येनगुणगतमपिभोक्तृत्वमसंगेप्यात्मनिवस्त्रेभल्लातकांकवदनुमन्यते यथासांख्यः चतुर्थेसर्व थापिगुणधर्माणामात्मनिसंक्रममपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेनगुणप्रचारदर्शीउपद्रष्टाभवति यथास्माकंसाक्षी एतेषुचतुर्ष्वपिगुणसंगिषूपद्रष्टोत्तमः अनुमंतामध्यमः भर्त्ताअधमः भोक्ताअधमाधमः सएवगु णान्वशीकृत्ययदाक्रीडतितदामहेश्वरइत्युच्यते यःसर्गस्थित्यंतकर्त्ताप्रभुर्जगदंतर्यामीसएवगुणानपहायस्थितःपरमात्मेतिचाप्युक्तोभवति यद्यप्युपद्रष्टापिगुणानपहायतत्साक्षित्वेनस्थितोभवतितथापितस्यै वसंघातोपहितस्यसंघातांतरप्रचारदर्शित्वाभावादयंसकलसंघातप्रचारदर्शीतिसर्वोत्कृष्टत्वात्परमोयमात्मा तमेनंवक्ष्यति उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरइति एतावपिगुणसंगिनौ एवमेकएवदेहेस्मिन्विद्यमानःपरोगुणातीतःस्वात्मनिगुणान्प्रविलाप्यस्थितोखंडैकरसआत्मागुणसंगेनषड्विधोभवति अयमेवास्यप्रभावः तत्रअनुमंतृभर्तृभोक्तृभिस्त्रिभीरूपैरयंबध्यते उपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्मरूपैस्तुनित्यमुक्तएकएवेतिज्ञेयं अत्रभाष्यार्थोप्यनुसंधेयोविस्तरभयात्तुनप्रदर्शितः ॥ २२ ॥

एवंयथोक्तलक्षणात्मज्ञानेफलमाह एवमिति गुणैःस्वविकारैःसर्वथाविहितेननिषिद्धेनवाकर्मणावर्तमानोपिनसभूयोभिजायतेपुनर्जन्मनलभतेमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदे नोपायविकल्पानाह ध्यानेनेति अत्रयेआत्मानंविविदिषंतितेनिष्कामकर्मणापरमेश्वरमाराधयंतितेकर्मयोगिनः ततएवोत्पन्नविविदिषावेदांतश्रवणेप्रवर्तंते ततःप्रमाणगतासंभावनानिवृत्तौसत्यांतस्यैवार्थ स्यमननेप्रवर्त्तंतेप्रमेयगतासंभावनानिवृत्त्यर्थंतेसांख्याः ततःप्रमाणप्रमेयगतासंभावनायानिवृत्त्यनंतरमनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपायाविपरीतभावनायानिवृत्त्यर्थंनिदिध्यासनंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपू र्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणंकर्तुंप्रवर्तंतेततस्तत्परिपाकेआत्मनिबुद्धिवृत्तौआत्मानंपरमेश्वरंपश्यंतितेध्यायिनः तत्रयेकर्मसांख्ययोर्निष्णातास्तेध्यानेनात्मनिदेहेआत्मानंपरमेश्वरंआत्मनाबुद्ध्याप श्यंति अन्येत्वकृतकर्माणःसांख्येनयोगेमविचारात्मकेनयोगेनध्यानद्वारापश्यंति अन्येपुनःकर्मयोगेनैवपूर्वोक्तलक्षणेनसांख्याध्यानद्वारापश्यंतीतिसाधनत्रयस्यसमुच्चयोनतुविकल्पः ॥ २४ ॥ पक्षांतरमाह अन्येत्विति अन्येऊहापोहकौशलहीनाः तुशब्देनपूर्वोक्तेभ्योविलक्षणाः एवंपूर्वोक्तप्रकारमजानंतोन्येभ्यआचार्येभ्यःश्रुत्वाआत्मनोनिर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वंतदुपासनामार्गंचाधिगत्यउपासतेयथोक्तप्र कारेणध्यायंतितेपिचमृत्युंसंसारंतरंत्येव अपिशब्दात्पूर्वश्लोकोक्तास्तरंतीत्यत्रकिमाश्चर्यमितिगम्यते एवशब्दात्तेषांमुख्यक्रमाभावेपितरणेसंशयोनास्ति यतस्तेश्रुतिपरायणाःश्रुतिःश्रवणंतदेवपरंअयनंमो

यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥ सर्वथावर्तमानोपिनसभूयोभिजायते ॥ २३ ॥ ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसां
ख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे ॥ २४ ॥ अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते ॥ तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥ यावत्संजा
यतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २६ ॥

क्षसाधनंयेषांतेतथा ध्यानेप्रवृत्त्यतिशयान्नतेषांचित्तशुद्ध्यर्थंकर्मापेक्षा वेदोक्तत्त्वेदृढनिश्चयाच्चासंभावनानिवृत्त्यर्थंश्रवणमननापेक्षेतिभावः अयंचब्रह्मसाक्षात्कारःसंवादिभ्रमरूपइतिकेचित् प्रमारूपइ त्यन्ये तथाहि यथाकश्चिन्मणिप्रभांमणिबुद्ध्यापश्यन्भ्रांतएवतथापितद्ग्रहणकालेमणिंलभतेऽतःससंवादिभ्रमः एवंत्वंपदार्थंतत्पदार्थमणिप्रभाभूतंतत्पदार्थबुद्ध्याभावयन्व्यवहारतोभ्रांतएवतथापितत्सा क्षात्कारकालेतदनन्यस्यतत्पदार्थस्यसाक्षात्कारोपिसंवादिभ्रमन्यायेनजायतेइति तथाचवसिष्ठः असत्येसत्यतासाधोशाश्वतीपरिदृश्यते शून्येनध्यानयोगेनशाश्वतंप्राप्यतेपदमिति व्यवहारतोनिर्विशेषस्य रूपत्वेनासत्येआत्मनितत्रनिर्विशेषत्वभावनंशून्योनिर्विषयोयंध्यानयोगोयोषित्यग्निध्यानवत्तथापितेनशाश्वतीसत्यताप्राप्यतेदृश्यतइतिवसिष्ठवाक्यार्थः कल्पद्रुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावना जाऽपरोक्षधीर्मूलप्रमाणदार्ढ्येनभ्रमत्वंप्रतिपद्यतेइतिप्राहुः ॥ २५ ॥ पूर्वंकार्यकारणकर्तृत्वेइत्यत्रचिदचितोःपुंप्रकृत्योरन्योन्यधर्माध्यासउक्तस्तस्यैवगुणसंगरूपस्यकारणंगुणसंगोस्येतिनानाजन्महेतुत्वं चोक्तंतद्विशदयति यावदिति सत्त्वंजीवरूपं गुणसंगोत्ररूपाद्यासक्तिर्नकिंतुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्षणोबोध्यः शेषंस्पष्टं ॥ २६ ॥

तन्नाशोपायमाह सममिति सममपरिणामिनंकूटस्थंनित्यं सर्वेषुभूतेषुदेहाद्याकारेणपरिणतेषुतिष्ठंतं एतेनदेहएवतदधिगमस्थानमित्युक्तं परमेश्वरमंतर्यामिणंसर्गस्थित्यंतकर्तारं अतएवांतर्मुखदृष्ट्याविनश्य त्सुतेषुभूतेषुरज्जूरगादिवत्कल्पितत्वाददर्शनंगच्छत्सुविभुत्वादात्मत्वान्नित्यदृग्रूपत्वाच्चाविनश्यंतंसर्वास्वप्यवस्थास्वदर्शनमगच्छंतंयःपश्यतिसएवपश्यति अन्येंऽधाइत्यर्थः ॥ २७ ॥ दर्शनफलमाह सममिति स्वदेहेइवसर्वत्रदेहमात्रेसमवस्थितंसम्यगवस्थितमीश्वरंसमंसमतयापश्यन्हियतःससर्वाभेददर्शीआत्मनादेहादिनाआत्मानंईश्वरंनहिनस्तिनानायोनिसंकटेषुपातनेननपीडयतिकिंतुततःपरांगतिंमोक्षंयाति य द्वाऐकात्म्यदर्शित्वात्स्वात्मानमिवान्यमपिनहिनस्ति सर्वत्रदयालुर्भवतीतिभावः ततश्चपरांगतियाति ॥ २८ ॥ ननुविषमस्वभावानिभूतानिकःसमबुद्ध्यापश्यत्यग्निमिवशीतबुद्ध्येत्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति सर्व शःसर्वप्रकारेणकर्माणिवाङ्मनःकायैरारब्धानिप्रकृत्यैवक्रियमाणानीतियःपश्यतितथाआत्मानंचाकर्तारंयःपश्यतिपूर्वोक्तरीत्यासएवसर्वत्रसमंपश्यतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥ ननुकथंप्रकृतेरेवकर्तृत्वंनत्वा त्मनइत्याशंक्याह यदेति भूतानांवियदादीनांजरायुजादीनांचपृथग्भावंनानाभावेनावस्थानंपरिदृश्यमानमिदंयदाएकस्थंएकस्मिन्नात्मनिस्थितंरज्ज्वांसर्पादिवत्कनकेवाकुंडलादिवत्विलीनंशास्त्राचार्योप देशमनुपश्यति ततएवैकस्मात्विस्तारंचभूतपृथग्भावस्यव्युत्थानावस्थामनुस्वप्नादिवत्पश्यतितदाब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवति अयंभावः कर्तृत्वंहिक्रियावत्त्वंक्रियाचपरिस्पंदःसचपरिच्छिन्नस्यपृथग्भूतस्यप्रा

समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरं ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥ २७॥ समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरं॥ नहिनस्त्यात्मनात्मानंततोयाति परांगतिं॥ २८॥ प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः ॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्त्तारंसपश्यति ॥ २९ ॥ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ ३०॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः॥ शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते॥ ३१॥

कुतस्यबुद्ध्यादेरेवसंभवतिनतुव्यापकस्यसर्वभूतपृथग्भावपसिष्णोरात्मनइति ॥ ३० ॥ नन्वात्मनोविभुत्वेनरूपेणकर्तृत्वंमास्त्वीकारिदेहाद्यवच्छिन्नेनतुरूपेणतद्वक्तव्यमन्यथानुभवविरोधादित्याशंक्याह अ नादित्वादिति अयंसर्वेषांप्राणिनांनित्यापरोक्षः परमोदेहादिभ्योऽपरमेभ्यआत्मभ्योन्यःकोशपंचकातीतआत्मापरमात्मा अव्ययःनव्येतिपरिच्छिद्यतेदेशतःकालतोवस्तुतश्चेत्यव्ययः अव्ययत्वेहेतुः अनादि त्वादिति यद्धिआदिमदाकाशादितद्व्येतिनत्वयंव्येतिअनादित्वात् नन्वनादिभावस्यानंत्यनियमेनात्मनःकालतःपरिच्छेदोमास्तु तथादेशतःपरिच्छिन्नस्यनाशावश्यंभावादनादित्वायोगाच्चदेशतोपिपरिच्छेदो ब्रह्मणोमास्तु ननुपरमाणुवद्भविष्यतीतिचेन्न दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतोद्रव्यस्यनिरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेःनहिपरमाणोःपूर्वदिगवच्छिन्नोभागःपश्चिमयाप्यवच्छेत्तुंशक्यते अनुभवविरोधात् देशतःपरि च्छेदाभावादेवसजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतःपरिच्छेदोपिमास्तुतथापिविचित्रशक्तियुक्तस्याभिनवप्रपंचरचनापटीयसःपरस्यसर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तस्यस्वगतभेदोवश्यंभावी स्वशक्तिमायाव च्छिन्नेनरूपेणजगत्कर्तृत्वंदेहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वंचावश्यंवक्तव्यमित्याशंक्याह निर्गुणत्वादिति योहिगुणवानाकाशादिःससंयोगंविभागंवोपाधिप्राप्यस्वगुणंशब्दमाविष्करोतिनतुस्वस्मिन्नसंतंस्प र्शंकेनचिदपिउपाधिनादर्शयितुमीष्टे एवंआत्मासर्वगुणहीनःसत्यप्यवच्छेदलाभेकर्तृत्वादिकंगुणमाविष्कर्तुंनसमर्थइति फलितमाह शरीरस्थोपीति स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३१ ॥

निर्गुणत्वान्नकरोतीतिसिद्धं असंगत्वान्नोपलिप्यतइत्याह यथेति यथाआकाशोधूमादिनानलिप्यतेसौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् एवमात्मापुण्यपापादिनानोपलिप्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ नकरोतिनलिप्यतइ तिद्वयमपिदृष्टांतांतरेणप्रतिपादयति यथेति यथासूर्यःस्वसत्तामात्रेणविश्वंप्रकाशयतिनतुव्यापाराविष्टतयाकुविंदइवपटं यथाचैषप्रकाश्यधर्मैर्दुर्गंधादिभिर्नलिप्यतेएवमयंक्षेत्रीक्षेत्रज्ञःसूर्यवदेकएवसन्नने कधाभूतंक्षेत्रंमहाभूतानीत्यादिनाचतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तंतत्स्वसत्तामात्रेणप्रकाशयतिहेभारतनतुव्यापाराविष्टतयातत्संपादयति तद्धर्मैर्वापुण्यपापादिभिर्नलिप्यते सूर्यदृष्टांतेनै कत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वंचदर्शितं तथाचश्रुतयः यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथासर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइति ॥ ३३ ॥ अध्यायार्थंकृत्स्नमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःपूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्याअंतरंभेदंजडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्व विकारित्वाविकारित्वकृतंवैलक्षण्यंज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्ययजनितेनज्ञानचक्षुषायेविदुस्तेपरंमोक्षंयांतिप्राप्नुवंति किंसांख्यानामिवास्माकमपिगुणपुरुषांतरज्ञानादेवकैवल्यमुच्यतेइत्याशंक्या ह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानांवियदादीनांप्रकृतिरुपादानंत्रिगुणात्मिकाअविद्यातस्याविद्यायामोक्षंनिरन्वयोच्छेदंचयेविदुस्तएवपरंयांतिनतुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरमात्रविदइत्यर्थः यद्येकासत्याविश्वीचप्रकृति

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते॥ ३२॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नं प्रकाशयतिभारत॥ ३३॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरं॥ ३४॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गी तासू० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ पर्वणितुसप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः॥ १॥

त्तर्हिविभूनामलिप्तदृशांबहूनांपुरुषाणांमुक्तानामपितद्दर्शनमपरिहार्यं तथाचतेषामपिबंधप्रसक्तिः यदितुमिथ्यातर्हियस्यैवात्मसाक्षात्कारोजातस्तदृष्ट्यासर्वथैवरज्जूरगवद्बाधिताकालत्रयेपिनास्ति इतरेषां त्वनादिरनंतास्त्येवेतिवक्तुंशक्यं तस्मान्नप्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यंकिंतुप्रकृतिबाधेनपुरुषज्ञानात्सर्पबाधेनरज्जुदर्शनात्भयनिवृत्तिवद्बंधनिवृत्तिरितिसिद्धं ॥ ३४ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठी येभारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ प० ३७॥ ॥७॥ ॥ पूर्वाध्यायांतेभूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुस्तेपरंयांतीत्युक्तंतत्रकावाभूतप्रकृतिःकिमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंकथंवाबंधकत्वंकथंचततोमो क्षःकिंचमुक्तानांलक्षणमित्येतदर्थजातंविवरीतुंचतुर्दशोध्यायआरभ्यते तत्ररुच्युत्पादनार्थंपरंज्ञानंस्तुवन्श्रीभगवानुवाच परमिति परंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मविषयत्वात्ज्ञानंभूयःपुनःअसकृदुक्तमपिप्रवक्ष्यामि किं तत्स्वरूपं आह ज्ञानानाममानित्वादीनांयज्ञादीनांज्ञानसाधनानांमध्येयदुत्तमंमोक्षफलत्वादंतरंगंतदेवतत् अहंघटंजानामीत्यत्राहमर्थस्यघटाकारवृत्तेर्घटस्यचज्ञानमस्तीतिविषयभेदात्ज्ञानत्रयमस्ति तत्रा द्यद्वयंनांतरीयकंयच्चउत्तमंचरमंघटप्रकाशफलरूपंज्ञानंतदेवपरंब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तंवार्तिककारैः परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहज्ञेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति यत्ज्ञानंज्ञात्वावेदांतवाक्यज न्ययाधीवृत्त्याअपरोक्षीकृत्यपरांसिद्धिंमोक्षमितःसंसारात्संसारंविहायगताःप्राप्ताः ॥ १॥

इदंज्ञानंविषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्यममईश्वरस्यसाधर्म्यंसर्वात्मत्वंसर्वनियंतृत्वंसर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यंसाधर्म्यमागताः तथाचश्रुतयोयएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिः सनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयानितिज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः किंच भुशुंडिप्रभृतयोज्ञानबलादेवसर्गेपिनजायंतेप्रलयकालेचतत्तद्भूतभावंगच्छंतोनप्रलयाग्न्यादिभिर्व्यथंतेव्यथांप्राप्नुवंति इदंश्लोकद्वयंभाष्येवक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैवव्याख्यातं तज्ज्ञानमुपाश्रित्यज्ञानसाधनमनुष्ठायेतिपदार्थः शेषंस्पष्टं॥२॥अथेदानींकावाभूतप्रकृतिःकिमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंतदाह ममेति ममशुद्धचिन्मात्रस्ययोनिःप्रवेशस्थानं महद्ब्रह्ममहत्तत्त्वस्यप्रथमकार्यस्यब्रह्मबृंहकंकारणमव्यक्ताव्याकृतापरपर्यायंत्रिगुणात्मकमायाख्यंतस्मिन्गर्भंस्वप्रतिबिंबरूपंदधामिअर्पयामिअहंचिदात्मा ततोमत्प्रतिबिंबगर्भितायामायाततःसर्वेषांभूतानांभवनधर्मणांमहदादीनांहिरण्यगर्भादीनांचसंभवउत्पत्तिर्भवतिहेभारत एतेनचित्प्रतिबिंबसापेक्षत्वोपपादनेनप्रकृतेःसांख्याभिमतस्वातंत्र्यंनिरस्तं॥३॥ किंच सर्वेषुभूतेषुयोनिषुउपादानभूतेषुपृथिव्यामोषधयइवयामूर्त्तयःशरीराणिसुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकानिचतुर्विधानिसंभवंतितासांमूर्तीनांब्रह्ममहत्पूर्वोक्तं महतोब्रह्मब्रह्ममहत् राजदंतादित्वादुपसर्जनस्यपरनिपातः मायैवयोनिरित्यर्थः अहंतुतासांबीजप्रदःपितातास्वपिस्वप्रतिबिंबस्यार्पयिता यथापुरुषोभार्यायामनुशयिसंपृक्तंरेतोनिषिंचतिततोभार्यातःपिंडोत्पत्तिःरेतोंशतस्तत्रचैत

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः॥सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच॥ २ ॥ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवति भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्त्तयःसंभवंतियाः ॥ तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥ सत्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं॥५॥ तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं॥सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ॥६॥ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं॥ तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनं॥ ७॥ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत॥८॥

न्योत्पत्तिरितिचैतन्यविशिष्टस्यपिंडस्यपिताऽहंमाताचमायेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमीश्वराश्रयेणप्रकृतिर्भूतानिसृजतीत्युक्तं इदानींसाकथंभूतानिबध्नातीतितदुच्यते सत्वमिति प्रकृतिःसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था ततःसकाशात्परस्परांगांगीभावेनवैषम्येणोद्रिच्यमानाःप्रकृतिसंभवाइत्युच्यंतेनतुप्रकृतितोवैशेषिकाणामिवद्रव्यात्गुणाअन्येएतेहेमहाबाहो देहेअव्ययमविकारिणमपिदेहिनंस्थूणायांवत्समिवरशनाभूतागुणानिबध्नंति ॥ ५ ॥ तत्रकःकेनसंगेनबध्नातीत्युच्यते तत्रेति तत्रतेषुगुणेषुसत्वंनिर्मलत्वाद्दुःखमोहाख्यमलराहित्यात्प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्थावद्योतकं यतोऽनामयंरजस्तमोभ्यामनभिभूतं तत्सुखसंगेनज्ञानसंगेनचनरमविद्ययातिरोहितस्वरूपज्ञानानंदमहंसुख्यहंज्ञानीत्यभिमानेनांतःकरणवृत्तिधर्मयोःसुखज्ञानयोरात्मन्यारोपेणबध्नाति हेअनघअव्यसनिन् ॥ ६ ॥ रजोगुणोरागोरंजनात्तदात्मकंविद्धि तृष्णाप्राप्यमाणेष्वप्यर्थेष्वतृप्तिः संगःप्राप्तेविषयेमनसःप्रीतिलक्षणःसंश्लेषस्तयोःसमुद्भवंनिदानभूतंतद्रजोहेकौंतेय कर्मसंगेनदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगस्तत्परतातेननिबध्नातिदेहिनंदेहाभिमानिनं ॥ ७॥ तमोगुणः तुपूर्वाभ्यांविलक्षणः अज्ञानंमायायाआवरणशक्तिस्ततउद्भूतमज्ञानजंविद्धि अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिहेतुः प्रमादोऽनवहितत्वंसचसत्वकार्यप्रकाशविरोधी आलस्यंजडतातच्चरजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि उभयकार्यनिरोधिनीतमोगुणालंबनावृत्तिर्निद्रा ताभिस्तत्तमोनितरांबध्नाति हेभारत देहिनमित्यनुवर्तते ॥ ८ ॥

सत्त्वमुत्कृष्टंसत्सुखदुःखकारणमभिभूयसंजयतिसंश्लेषंजनयति एवमुत्तरत्रापि ज्ञानंप्रकाशमावृत्यप्रमादेअवश्यकर्तव्यस्याकरणे ॥ ९ ॥ सत्त्वादयःकदास्वस्वकार्येप्रभवंतीत्याशंक्येतरेतरयोरभिभवेसतीत्याह रजइति रजस्तमसीअभिभूयसत्त्वंभवतिवर्धते एवंरजोपिसत्त्वतमसीअभिभूयभवति तथातमोपिसत्त्वरजसीअभिभूयभवतीत्यर्थः ॥१०॥ तत्तद्गुणोद्भवलिंगान्याहत्रिभिः सर्वेति अस्मिन्देहेयदासर्वेषुद्वारेषुबाह्याभ्यंतरविषयोपलब्धिसाधनेषुबाह्याभ्यंतरकरणेषु प्रकाशःस्वस्वविषयावरणविरोधीपरिणामविशेषोजायतेतेनचज्ञानंशब्दादिविषयस्ययाथात्म्येनप्रकाशोयदाजायतेतदासत्त्वंविवृद्धमितिविद्याज्जानीयात् उतअपि सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ लोभःप्राप्ताधिकेगर्धः प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ आरंभोगृहादेः कर्मणामशमःसतामसतांवाकार्याणामनुपरमः स्पृहादृष्टेपरधनादावुपादित्सा रजसिविवृद्धेसतिएतानिलिंगानिजायंतेहेभरतर्षभ ॥ १२ ॥ सत्यपिबोधकेगुर्वादावप्रकाशःसत्वकार्यप्रकाशानुदयः अप्रवृत्तिःसत्यपिप्रवृत्तिनिमित्तेरजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः प्रमादःकार्याकार्यविवे

सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत॥ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत॥९॥ रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत॥रजःसत्त्वंतमश्चैवतमःसत्त्वंरजस्तथा ॥१०॥ सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते ॥ ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्त्वमित्युत॥ ११ ॥ लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा॥ रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ॥१२॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच ॥तमस्येतानिजायंतेविवृद्धेकुरुनंदन॥ १३ ॥ यदासत्त्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् ॥ तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते॥१४॥ रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते॥ तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते॥ १५॥ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलं॥ रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं॥१६॥ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच॥प्रमादमोहौतमसोभवतोज्ञानमेवच॥१७॥ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्त्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः॥जघन्यगुणवृत्तस्थाअधोगच्छंतितामसाः॥१८॥ नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति॥ गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोधिगच्छति॥१९॥

कराहित्यं मोहोनिद्रालस्यादिरूपः ॥ १३ ॥ प्रलयंमरणं उत्तमविदांहिरण्यगर्भाद्युपासकानांदेवानांवालोकान् अमलान्निर्दुःखान् ॥ १४ ॥ कर्मसंगिषुश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठातृषुमनुष्येषु मूढयोनिषुतिर्यक्स्थावरचांडालादिषु ॥ १५ ॥ सुकृतस्यसात्विकस्यकर्मणःफलंनिर्मलंदुःखाज्ञानमलशून्यंसात्विकंज्ञानवैराग्यादिकं रजसोराजसस्यकर्मणःफलंदुःखं तमसस्तामसस्यकर्मणःफलमज्ञानं सात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहितमित्यादिनाऽष्टादशेवक्ष्यति ॥ १६ ॥ एतादृशफलवैचित्र्येपूर्वोक्तमेवहेतुमाह सत्त्वादिति ॥ १७ ॥ यतःसत्त्वादिभ्योज्ञानादीनिजायंतेऽतःसत्त्वादिवृद्धिकालेप्रलयंगच्छंतःक्रमेणोत्तममध्यमाधमासुयोनिषुजायंतइत्याह ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वेदेवभावे मध्येमानुषभावे अधोनरकतिर्यक्स्थावरभावे जघन्यंनिंद्यंयद्गुणवृत्तंनिद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः ॥ १८ ॥ कथंप्रकृतिःपुरुषंबध्नातीत्यस्योत्तरमुक्तं कथंवाततोस्यमुक्तिरित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यःकार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योन्यंदृशिमात्रमात्मानंद्रष्टाजीवःकर्तारंनानुपश्यतिविवेकमनुनपश्यति किंतुगुणाएवकर्तारइत्येवपश्यतिनत्वहंकर्तेति तथागुणेभ्यःपरंगुणव्यापारसाक्षिभूतंमांयदावेत्तितदासवेदितामद्भावंब्रह्मभावंगच्छति अन्यदातुगुणभावंगतोभवति ॥ १९ ॥

कथंत्वद्भावंगच्छतीतितत्राह गुणानिति एतान्गुणान्महदादित्रयोविंशतिविकारात्मनापरिणतान् देहसमुद्भवान्स्थूलदेहस्यसमुद्भवोयेभ्यस्तानतीत्यजीवन्नेवातिक्रम्यनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेनबाधित्वाऽ
मृतंमोक्षमश्नुतेप्राप्नोति एतेनानंदावाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तं यतोमुक्तोजन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तःसन्निति तुअनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥ प्रकृतितोमुक्तिप्रकारेउक्तेऽथमुक्तलक्षणानिपृच्छन्नर्जुनउवाच
कैरिति कैर्लिंगैश्चिह्नैस्त्रीन्गुणानेतान्व्याख्यातानतीतोभवतिपुमान्हेप्रभो सचकिमाचारःकोस्याचारःकथंकेनचप्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिक्रम्यवर्तते ॥ २१ ॥ तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रकाशमिति प्रकाशप्रवृ
त्तिमोहाःसत्वरजस्तमसांकार्याणिव्युत्थानावस्थायांतानिसम्यक्प्रवृत्तानि सामान्येनपुंसकं तान्संप्रवृत्तान्नद्वेष्टि नापिसमाध्यवस्थायांतानिनिवृत्तानिसंतिकांक्षति सोयंनित्यसमाधिस्थोब्रह्मविद्वरिष्ठः यं
प्रकृत्यश्रीभागवतेस्मर्यते देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतीति अत्रवासिष्ठेसप्तयोगभूमयउक्ताः ज्ञानभूमिःशुभेच्छाख्याप्रथमासमुदाहृता विचारणाद्वितीयातुतृतीयातनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतु
र्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृतेति तत्रयथोक्तासाधनसंपत्मुमुक्षांताप्रथमा श्रवणमननाख्यविचारात्मिकाद्वितीया निदिध्यासनरूपातृतीया एताःसाधनभूमयः सत्त्वा
पत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्काररूपाचतुर्थीफलभूता यस्यांयोगीकृतार्थोपिजीवन्मुक्तिसुखंपुष्कलंनानुभवति परास्तिस्रोजीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः तत्रापिपंचम्यांभूमौस्वयंस्थितःस्वयमेवव्युत्तिष्ठति षष्ठ्यांपरप्रयत्नेन

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमश्नुते ॥ २० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ कैर्लिंगैस्त्री
न्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ प्रकाशंचप्रवृ
त्तिंचमोहमेवचपांडव ॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्तंत
इत्येवयोवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

सप्तम्यांतुनस्वतःपरतोवाव्युत्तिष्ठति सोयंनित्यसमाधिस्थःप्रकाशमित्यनेनश्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥ अथषष्ठ्यांपदार्थाभावन्यांगतोब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदिति योयंसमाधावुदासीनइवास्तेव्युत्थाने
किमपिप्रयोजनमपश्यन् इदंममकर्तव्यमस्तीतिवासनाशून्यत्वात् यआस्तेएवनतुपरप्रयत्नमंतरेणकदाचिदपिगुणैर्विचाल्यते परेणव्युत्थापितोपिगुणान्पश्यन्गुणावर्तंतइत्येवज्ञात्वायोवतिष्ठतिस्तब्धएववर्तते
नतुगुणकृतैरिष्टानिष्टस्पर्शैरिंगतेचलति अयमर्थः यथाकश्चिद्भुंजानोरसनामौढ्यात्स्वयंशाकादिरसंनविदति परेणज्ञापितोपिकंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापितत्रोदासीनएवास्ते झटित्येवविशेषदर्शनस्य
तिरोधानात्नतत्कृतंसुखंदुःखंवापश्यतितद्वदयंज्ञेयः ॥ २३ ॥ अथपंचम्यांभूमावसंसक्तिनामिकायांस्थितोब्रह्मविद्वरउच्यते समेति समाधौसमेदुःखसुखेयस्यससमदुःखसुखः स्वस्थः स्वेनैवस्वेच्छयैवतिष्ठ
तीतिस्वस्थः यदातुनसमाधाविच्छातदास्वयमेवव्युत्तिष्ठतीतिभावः सोपिव्युत्थानावस्थायांसमलोष्टाश्मकांचनोविरक्तइत्यर्थः तुल्यप्रियाप्रियःतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्निंदास्तुत्योश्चप्राप्तौतु
ल्योहर्षविषादशून्यः अत्रहेतुर्धीरइति यथाकश्चिच्छूरस्तीव्रप्रहारवेदनार्त्तोपिनव्यामुह्यतिधैर्याद्वेदनांचानुभवति तद्वदयंहर्षविषादावनुभवन्नपिधैर्यान्नचलति पूर्वस्यतुजातायामपिवेदनायांहर्षाद्युदयएव
नास्ति तत्पूर्वस्यतुवेदनैवनास्तीतिभेदः एतेनश्लोकत्रयेणसर्वेषांजीवन्मुक्तानांसमाधौलिंगानितत्संवेद्यान्याचाराश्चपरसंवेद्यानिलिंगान्युक्तानि ॥ २४ ॥

अथचतुर्थ्यांभूमौसत्त्वापत्तिसंज्ञायांस्थितस्ययोगिनःसमाधिसुखाभावेनस्वसंवेद्यलिंगाभावात्तत्त्वनिश्चयेनद्वैतस्यबाधाल्लिंगमाचारश्चपरसंवेद्यएवतदाह मानेति यथाहिपरीक्षकःकूटकार्षापणस्यलाभे
विनाशेवाहर्षविषादशून्योनचतल्लाभार्थंयत्नमारभते मूढस्तुताभ्यांबाध्यतेतल्लाभार्थंयत्नंचारभते एवंविद्वान्द्वैतंमरुमरीचिकाकृदसमानंपश्यन्तत्रमानापमानयोर्वामित्रारिपक्षयोर्वातुल्यएवनत्वन्यतरला
भायपरिहारायवायत्नमारभते अतोगुणातीतइत्युच्यते सर्वत्रपदार्थःस्पष्टः ॥ २५ ॥ अथकथंत्रीन्गुणानतिवर्ततइत्यस्योत्तरंविवक्षन्साधनभूतासुतिसृषुभूमिषुतृतीयांतनुमानसामाह मांचेति यश्चसाधको
मांप्रत्यगात्मानं चकारस्त्वर्थेपूर्वभूमिस्थापेक्षयास्यवैलक्षण्यंद्योतयति अव्यभिचारेणवृत्त्यंतरानंतरितेनभक्तियोगेनमयिभगवतितैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेणयोगेनसेवतेध्यायति
सएवंसूक्ष्मीकृतचित्तएतान्गुणान्समतीत्यध्यानपरिपाकांतेसत्त्वमपिबाधित्वाब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पतेयोग्योभवति भुवोभावइतिभवतेर्भावेक्यप् ॥ २६ ॥ विषयप्रदर्शनद्वाराविचारणाख्यांद्वितीयां
भूमिमाह ब्रह्मणोहीति ब्रह्मणोवेदस्यप्रतिष्ठातात्पर्येणपर्यवसानस्थानमहमेव अमृतस्यकर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्य अव्ययस्यअनादित्वादनंतत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशंकाकलंकशून्यस्य
स्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनयावेदाविरुद्धतर्कोपकरणयाकृत्स्नस्यवेदस्यतात्पर्यमद्दर्शनकामेननिर्णेतव्यमितिविचारणाख्याद्वितीयाभूमिरुक्ता हेतुफलोपदर्शनमुखेनशुभे
च्छाख्यांप्रथमांभूमिमाह शाश्वतस्येति काम्यधर्मवत्फलदानेननाशाभावात्भगवत्यर्पितोनित्योधर्मःशाश्वतः विविदिषादिपारंपर्येणमोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् शाश्वतस्यचधर्मस्यप्रतिष्ठापरमंप्राप्यं

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते ॥ २५ ॥ मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणान्समतीत्यै
तान्ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच ॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासू०गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ पर्वणितुअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययं ॥ छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥

फलमहमेव तथाऐकांतिकंविषयसंगजन्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतंमोक्षसुखंतस्यापिप्रतिष्ठापराकाष्ठाअहमेव एवंनिष्कामधर्मेणविशुद्धचित्तस्यैकांतिकसुखेच्छाभवतिसेयंशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिः अ
त्रपरांपरांभूमिमारोढुमशक्तस्यपूर्वापूर्वाभूमिरुपदिश्यते यथाध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यत्रनिदिध्यासनाशक्तस्यसांख्यनामाविचारस्तत्राप्यशक्तस्यकर्मयोगउपदिश्यतेतद्वत् ॥ २७ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकं
ठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ प० ॥ ३८ ॥ पूर्वाध्यायांतेसुखस्यैकांतिकस्यप्रतिष्ठापराकाष्ठाहमित्युक्तंतत्रकिंलक्षणंतत्सुखंकेनवाआवृतंकेनवासाधनेनास्यावरणभंगःकेनवाधिकारिणातत्प्रा
प्यमित्यादिवर्णयितुंपंचदशोध्यायआरभ्यते ऊर्ध्वमूलमिति आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतइतिश्रुतिप्रसिद्धंमानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणवृद्धानंदसोपानपंक्तेरुपरिस्थितंपरमानंदाद्वयंवस्तुऊ
र्ध्वंतदेवमूलंमूलकारणमस्यसंसाराश्वत्थस्यतमूर्ध्वमूलं अधःशाखंऊर्ध्वादधोधःसोपानस्थानीयाःशाखाइवशाखाःअव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राषोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वासुरनर
तिर्यक्स्थावररूपायस्यसोधःशाखस्तं नश्वोपिस्थातुंयोग्यमनृतत्वादश्वत्थंसंसारवृक्षं तथाप्यव्ययंमूढानामनाद्यनंतंप्राहुर्वेदाःऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएषोश्वत्थःसनातनइत्यादयः छंदांसिवेदास्तदुपलक्षिता
यज्ञादयस्तएवपर्णानिपर्णसंघातवत्शोभाहेतवोयस्यतरोस्तमश्वत्थंयोवेदमिथ्यात्वेनसएववेदवित्विदितवेद्यइत्यर्थः अत्राश्वत्थरूपकेणसंसारोवर्ण्यते ॥ १ ॥

अधश्चमानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थावरादयोऽवीच्यंताः ऊर्ध्वंचमानुषेभ्यएवोपरिचगंधर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यंतंप्रसृताःप्रसरंप्राप्तास्तस्यशाखाः गुणैःसत्वादिभिःप्रकर्षेणवृद्धाःगुणप्रवृद्धाः विषयाएवरंजकतया कोमलपल्लवरूपाणिप्रवालानियासांताः संसारवृक्षस्योपरिमूलंब्रह्मउक्तं अधश्चइहमनुष्यलोकेचतस्यमूलानिवासनारूपाण्यवांतरमूलान्यनुसंततानिप्रवाहनित्यानि यतःकर्मानुबंधीनिकर्मैवधर्माधर्माख्यमनुबंधःपश्चाद्भावियेषांतानिकर्मानुबंधीनि वासनाभ्यःकर्माणिकर्मभ्योवासनाइत्यनवरतसंतानोयंवृक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुश्वोपिस्थातुमनर्हश्चाव्ययश्चेत्युक्तेप्रतिक्षणविनाशिविज्ञानसंतानरूपोवाव्रीह्यादिवत्प्रवाहनित्योवायंसंसारस्तर्हिदुरुच्छेद्योवासनानांकर्मणांचबीजांकुरवदन्योन्यजन्महेतुत्वस्यावर्जनीयत्वादित्याशंक्यसत्वासत्वाभ्यामनिर्वचनीयोयमित्येतंपक्षमाश्रित्यपरिहरति नरूपमिति रज्जूरगस्येवास्यरूपंसम्यग्दृशावीक्ष्यमाणंसन्नोपलभ्यते इहजीवत्येवदेहे यथापूर्वमज्ञानदशायांतथानोपलभ्यतेज्ञानदशायां तेनास्यमृषात्वमनुभवैकवेद्यमित्युक्तं एतेनानुपलभ्यरूपत्ववचनेनस्वप्रकाशानांविज्ञानानांरूपवतांबीजादीनांचसादृश्यस्यव्यावृत्तिः तर्हिशशविषाणवत्तुच्छएवायंस्यादित्यतआह नांतोनचादिरिति उपादानस्यमूलाज्ञानस्याद्यंतशून्यत्वादयमप्याद्यंतशून्यइत्यर्थः तर्ह्यात्मवदपरिहार्यःस्यादित्याशंक्याह नचसंप्रतिष्ठाअस्यप्रतिष्ठाख्यंलयस्थानंवृक्षस्यभूमिरिवनास्ति नचायंब्रह्मणोविकारोयेनतत्रैवलीयेत नचेष्टापत्तिः ब्रह्मणःकौटस्थ्यभंगापत्तेः किंतर्हितुच्छमज्ञानमस्योपादानंतस्मिंश्च

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके॥ २ ॥
नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनच्छित्वा ॥ ३ ॥ ततःपदं
तत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गतानननिवर्त्तंतिभूयः॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी॥ ४ ॥

ज्ञानेनविनष्टेसमूलस्यास्योच्छेदोभवत्यज्ञानस्यचतुच्छत्वंतुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीदित्यादिश्रुत्या तत्कार्यस्यरज्जूरगादेःप्रलयेतदनुपलंभस्यानुभवेनचसिद्धं तस्मादस्यप्रतिष्ठानोपलभ्यतइतियुक्तमेवोक्तं तमेनमश्वत्थंवासनानांदार्ढ्यात्सुविरूढमूलंदृढतरमूलमप्यसंगशस्त्रेणसंगोदेहादितादात्म्यबुद्धिस्तद्वर्जनमसंगःसएवशस्त्रंतेनदृढेनपरिपक्केनच्छित्वा ततःपदंतत्परिमार्गितव्यमित्युत्तरेणान्वयः यद्यपिस्थूलसूक्ष्मयोःसंसारयोरसंगःसुषुप्तौस्वयमेवजायते तेनतन्मूलवासनाभिरप्यात्मनोऽसंगोनुमीयतेतथापिवासनामूलस्याज्ञानस्यज्ञानेनानुच्छेदान्नासंगधीर्दृढाभवतितस्मान्निर्विकल्पसमाध्यभ्यासेनकारणशरीरस्याप्यसंगःसाध्यः तेनचासंगशस्त्रेणास्यच्छेदोमूलोच्छेदोलवणोदकवद्रज्जूरगवद्वाप्रविलापनरूपःकर्तव्यः नतुसांख्यानामिवस्वरूपेणसतःपरिवर्जनमात्रं ॥३॥ तमिममश्वत्थंछित्वाकिंकर्तव्यमतआह ततइति नकेवलंनिर्विकल्पसमाधिनातदसंगमात्रेणकृतार्थताकिंतर्हिततोऽसंगानंतरंतत्श्रुतिप्रसिद्धंपदंपदनीयंब्रह्मपरिमार्गितव्यंश्रुतियुक्तिबलेनाहमेवब्रह्मास्मीतिज्ञातव्यं यस्मिन्पदेनिर्विकल्पेगताःप्राप्ताःसंतोननिवर्तंतिनपुनार्निवर्तंते तमेवप्रत्यगानंदमाद्यंपुरुषंपुरिशरीरेशयानमहमपिप्रपद्येशरणागतोस्मीतिभावयेत् भगवतएववाइदंवचनंलोकशिक्षार्थंवर्तएवचकर्मणीतिवत् कोसौपुरुषःयतःपुराणीआद्याप्रवृत्तिः सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतीत्येवंरूपाप्रसृताअस्मास्वपिप्रवृत्ता यतोवयमपिइदानींकामयामहेधनादिनावयंभूयांसःस्यामप्रजयाप्रजायेमहीतिचेति येनेयंप्रवृत्तिर्दर्शितातत्पणामेनैवसानिवर्तिष्यतइत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमैकांतिकस्यसुखस्याच्छादकंससंसाराश्वत्थंतच्छेदकमसंगशस्त्रंचोक्त्वातस्यसुखस्यप्राप्तावधिकारिणंतस्यस्वरूपंचाहद्वाभ्यां निर्मानेति मानोदर्पः मोहोविपर्ययस्तद्रहिताःनिर्मानमोहाः जितःसंगःकर्ताहमित्यभिमानोदोषोरागादिश्चयैस्तेजितसंगदोषाः अध्यात्मंआत्मनिनित्याःनिष्ठावंतःआत्मध्यानपराइतियावत् विनिवृत्तकामाःत्यक्तसर्वपरिग्रहाः द्वंद्वैःसुखदुःखेत्युपलक्षणंशीतोष्णादीनामपि तैर्विमुक्तास्तितिक्षावंतइत्यर्थः अमूढाःविद्ययाऽविद्यानाशंकृतवंतः तत्पदंअव्ययंअपुनरावृत्तिगच्छंति ॥ ५ ॥ ननुयदितदूर्ध्वंपदंगच्छंतितर्हिततःपातोप्यवश्यंभावीपतनांताःसमुच्छ्रयाइतिन्यायात् ततश्चयस्मिन्गताननिवर्तंतीत्यनुपपन्नमित्याशंक्यतस्यपदस्यस्वरूपमाह नतदिति तत्पदंसूर्योनभासयति रूपादिहीनत्वेनचक्षुरयोग्यत्वात् एतेनसर्वेषांबाह्येंद्रियाणांनिवृत्तिः यद्धिरूपवच्चक्षुर्योग्यंतत्सूर्येणचक्षुरनुग्राहकेणभास्यंइदंतुनतथेत्यर्थः नशशांकश्चंद्रोपिभासयति यन्मनोग्राह्यंवस्तुतच्चंद्रेणमनोनुग्राहकेणभास्यंइदंतुनतथा यन्मनसानमनुतइतिश्रुत्यास्यमनोग्राह्यत्वनिषेधात् नापिपावकोभासयति यद्धिवाचाग्राह्यंतत्तदनुग्राहकेणपावकेनभास्यंइदंतुनतथा यद्वाचानभ्युदितमितिश्रुत्यास्यवाग्गोचरत्वनिषेधात् नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचेत्यादिश्रुत्यंतरंच यतश्चक्षुर्मनोवाचामगम्यंतेनस्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचातीतंप्रत्यगद्वयं नांतःप्रज्ञं

निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः
पदमव्ययंतत् ॥ ५ ॥ नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥ यद्गत्वाननिवर्त्तंतेतद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥

नबहिःप्रज्ञंअस्थूलमनणुइत्यादिश्रुतिभिःसर्वविशेषरहितंयत्प्रतिपादितंतत्ममपरमंधामवृत्तिरूपज्ञानादपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेतिसंबंधोराहोःशिरइतिवदुपचारात् मदभिन्नंज्योतिःस्वयंप्रकाशमित्यर्थः अतएवयद्गत्वाप्राप्यज्ञात्वेत्यर्थः ननिवर्तंतेनिवृत्तिकारणस्यमूलाज्ञानस्याभावात् एवंव्याख्यानेहियदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्तेनिलयनेभयंप्रतिष्ठांविंदते अथसोऽभयंगतोभवतीतिश्रुत्यर्थानुगमोदृश्यते अदृश्येइतिदृगयोग्यत्वेनसूर्यभास्यत्वंपर्युदस्यते अनात्म्येआत्मनोमनसोयोग्यंआत्म्यंतदन्यत्रअनात्म्येइतिमनसोप्ययोग्यत्वेनचंद्रमोभास्यत्वंनिरस्यते अनिलयनेनिलीयतेस्मिन्सर्वंस्थूलंसूक्ष्ममितिनिलयनंकारणंतद्भिन्ने अतएवानिरुक्तेनिर्वचनायोग्येवाचामगोचरइत्यर्थः तेनपावकाप्रकाश्येइतिसिद्धं येतुसूर्याद्यप्रकाश्यमर्चिरादिमार्गगम्यंसत्यलोकादप्युपरितनमप्राकृतंवैष्णवंपदंनित्यंदेशांतरेऽस्तितद्गत्वापुनर्ननिवर्ततइतिव्याचक्षते तेषांनरूपमस्येहतथोपलभ्यतइतिदृश्यस्यतुच्छत्वादेवतादृशस्यापितुच्छत्वमपरिहार्यं दृश्यत्वाविशेषात् तस्माद्यथोक्तएवश्लोकार्थः ॥ ६ ॥

ननुयदिसूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीतित्वस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंब्रूषेतर्हिक्षेत्रज्ञस्यसतस्तवघटादिप्रकाशेकिमितिसूर्याद्यपेक्षादृश्यते नहिस्वयंज्योतीरूपःस्वविषयावभासनेज्योतिरंतरमपेक्षतेदी पादिष्वदर्शनादित्याशंक्याहत्रिभिः ममैवेति यद्यस्मादीश्वरोजगत्स्रष्टाशरीरंअवाप्नोति सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वरएवशरीरधारी तथायद्यस्माद्धेतोःअ पिशब्दोऽवधारणार्थे चःसमुच्चयार्थे कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेतिश्रुतेः प्राणधारणेनोपाधिनाईश्वरएवचउत्क्रामतिततोहेतुद्वयाज्जीवलोकेसंसारे योजीवभूतःप्राणीससनातनःसर्वदैकरूपोहमेवेतिवक्तव्येयथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवैतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिवह्निविस्फुलिंगन्यायेनसममैवांशइत्यंशांशिभावोक्तिः यद्यपिवह्नौ भेदःपरिमाणंचस्वगतंनदृश्यतेतथापितूपाधिगतमेवतदुभयंतत्राप्युपचर्यतेअयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नःअयमस्यस्फुलिंगःअयमस्मादल्पइति एवमस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमितिश्रुतेश्चतुर्विधपरिमाणशून्येब्रह्मणि ममैवांशइत्यंशांशिभावेनभेदोऽल्पत्वमहत्त्वेचोपचारादौपाधिकेध्येये तथाचश्रुतिः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवह्याराग्रमात्रोह्यवरोपिदृष्टइतिसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैरितिच तथा चविस्फुलिंगोवह्निरेवनतुवन्ह्यंशः एवंजीवोपिब्रह्मैवनतुब्रह्मांशः ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउतेतिदाशादिष्वपिपिंडेषुगोत्वस्येवकात्स्न्येंनएकैकस्मिन्ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात् निरंशेंशांशिकल्पना

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७॥ शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवा युर्गंधानिवाशयात्॥ ८ ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितं ॥ वि मूढानानुपश्यंतिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः॥ १० ॥ यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

याअयोग्यत्वाच्च सएवंजीवभूतईश्वरोममैवांशइवांशोरूपभेदोमनःषष्ठंयेषुतानिमनसासहषडिंद्रियाणि प्रकृतिस्थानिइंद्रियाणांप्रकृतिःस्वभावोविषयप्रावण्यंतत्रस्थितानि कर्षतिसुप्तिप्रलयसमाधिकाले षुसंकोचयति ॥ ७ ॥ तथैतान्येवआशयात्स्वलयस्थानात्गृहीत्वासंयातिविषयदेशंप्रतिगच्छतिप्रबोधसर्गव्युत्थानकालेषु तत्रदृष्टांतः वायुर्गंधानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ॥ ८ ॥ कानितानिमनःष ष्ठानि तानिगृहीत्वागत्वाचार्यंकिंकरोतीत्यतआह श्रोत्रमिति अधिष्ठायव्यापारवंतिकृत्वाविषयान्शब्दादीनुपसेवतेप्रकाशयति यथादीपःस्वस्यवृत्तिलाभायतैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोपिस्वविषयावभासनेस्व यमेवप्रभुः एवंजीवोपिघटाकारत्वलाभायमनःषष्ठानींद्रियाणिसूर्यादींश्चापेक्षतेतथापिघटावभासंस्वयमेवकरोतिनेतराणिइंद्रियसूर्यादीनिस्वभास्यत्वात्तैलवर्त्यादिवदित्याशयः ॥ ९ ॥ तमेवंभूतंमनःषष्ठा नींद्रियाणिप्राणंचाधिष्ठायतेषामुत्क्रमणेनोत्क्रामंतंतेषांस्थित्यास्थितंतेषांभोगेनभुंजानंतेषांसत्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेनगुणान्वितंघटसूर्यमिवघटाकाशमिववाघटगमनादिनागमनादिमंतंस्वतस्तूत्क्रमणादिशून्य मपिविमूढास्तात्त्विकरूपंनानुपश्यंति ज्ञानचक्षुषस्तुपश्यंतिउपाधेरेवोत्क्रमणादिकंनतूपहितस्यात्मनइतिजानंत्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥ यतंतोयत्नशीलायोगिनश्चएनंआत्मनिबुद्धाववस्थितंविभुमुत्क्रांत्यादिहीनम संगंपश्यंति यतंतोपिअकृतात्मानः येयज्ञादिभिरशोधितचित्ताःएनंनपश्यंति यतःअचेतसःअनिर्जितचित्ताः पाषाणतुल्याइत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथंतर्हिसूर्यादीनामपिभासकत्वंलोकेदृश्यतेतदपिमदावेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्राप्यादित्यादिपदैःकरणाधिष्ठात्र्योदेवतास्तदधिष्ठेयानिकरणानिचतंत्रेणैवगृह्यंते यदादित्यादिषुबाह्यकरणाधिष्ठातृषुत त्तदधिष्ठेयेषुबाह्यकरणेषुचगतंविद्यमानंतेजोविषयप्रकाशनसामर्थ्यंसर्वंजगद्भासयतेतत्तेजोमामकंमदीयंविद्धि येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः येनचक्षूंषिपश्यंतीत्यादिश्रुतिभ्यः एवंमनश्चंद्रमसोर्यदांतरप्रपंचप्रका शनसामर्थ्यंतदपिमामकमेव तथायद्वागग्न्योरव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यंतदपिमामकमेवेत्यर्थः अक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १२ ॥ नकेवलमादित्यादिगतप्रकाशनसामर्थ्यंमामकमपितुपृथिव्यादिगतंभूत धारणव्यापनसामर्थ्यमपिमदीयमेवेत्याह गामिति गांपृथिवीमाविश्यतांपृथिवींदृढांकृत्वाभूतान्यहमेवधारयामिओजसाबलेन अन्यथापृथिवीसिकतामुष्टिवद्विशीर्येत तथाचमंत्रवर्णः येनद्यौरुग्रापृथिवीच दृढेति सदाधारपृथिवीमितिच तथाहमेवसोमोरसात्मकोजलात्मकः रसोजलंरसोहर्षइत्यनेकार्थमंजरी जलमयोभूत्वासर्वाओषधीःपुष्णामिचरसवतीःपुष्टाश्चकरोमि सोमोहिस्वात्मरसानुप्रवेशेनसर्वाओ षधीःपुष्णातीतिप्रसिद्धं ॥ १३ ॥ अहंवैश्वानरसंज्ञउदरस्थोऽग्निर्भूत्वाप्राणिनांसर्वेषांदेहमाश्रितःसन्प्राणापानाभ्यांवायुभ्यांसमायुक्तःसमुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयंभक्ष्यंदंतव्यापारापेक्षमपूपादि भोज्यं तदनपेक्षंपायसादि लेह्यंगुडशर्करादि चोष्यंनिश्चोष्यत्यज्यमानमिक्षुदंडादि एतेनसर्वत्रसर्वाशक्तिर्यादृश्यतेसामदीयैवेतिभावः तदेवंभोक्ताविश्वानरोग्निर्भोज्यमन्नंसोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमौसर्वमितिपश्यतो

यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकं॥ १२॥ गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा॥ पुष्णामिचौ षधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः॥ १३॥ अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः॥ प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधं॥ १४॥ सर्वस्यचा हंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच ॥ वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्वेदविदेवचाहं ॥ १५॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच॥ क्षरः सर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते॥ १६॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः॥ १७॥

न्नदोषलेपोनभवतीत्यपिद्रष्टव्यं ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्यप्राणिजातस्याहंहृदिसन्निविष्टआत्मेत्यर्थः अतोमत्तआत्मनस्तेषांस्मृतिर्ज्ञानंचपुण्यवतां पापिनांतुतयोरपोहनंविस्मरणमज्ञानंचभवति तथाचसर्वै र्वेदैःकर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकैरहमेवपरमात्मावेद्योवेदांतकृत्वेदांतोक्तविद्यासंप्रदायकृत्वेदवित्वेदार्थविच्चाहमेव एतेनवेदांतविद्वेदविच्चस्वविभूतिरित्युक्तंभवति ॥ १५॥ सर्वशास्त्रहृदयंसंगृह्णाति द्वाविति लोकेप्रसिद्धौइमौद्वावेवपुरुषौ क्षरोविनाशीसचसर्वाणिभूतानिप्राणवंति कर्मक्षयेसुप्तिप्रलयकैवल्यादावुपाधिनाशमनुविनाशशीलोजीवोब्रह्मप्रतिबिंबभूतोजलार्कोपमः प्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमु त्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतेः कूटस्थोनिर्विकारोमायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेननाशासंभवात् उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्चासौनक्षरतिस्वरूपान्नच्यवतइत्यक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यांकार्यकारणो पाधिभ्यामन्योनिरुपाधिरुत्तमःपुरुषः योसौपरमात्मेत्युदाहृतःशास्त्रे योसौमाययाईश्वरोभूत्वालोकत्रयमुत्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्यप्रविश्यधारयतिशरीरत्रयं अथापिअव्ययःसर्वज्ञत्वेनईश्वरधर्मे णअल्पज्ञत्वेनजीवधर्मेणवानव्येतिवर्धतेक्षीयतेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यस्मादिति क्षरमुपाधिमक्षरंचोपाधिमतीतो तिक्रम्यस्थितोहमतोऽक्षरादपिचेतिचशब्दात्क्षरादपिउत्तमःउत्कृष्टतमः जडात्क्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टस्तदुपहितोजीवश्चेतनत्वात् ततोप्युत्कृष्टतरोमायोपाधिः स्वतंत्रत्वात् ततोप्युत्कृष्टतमोनुपाधिरनागंतुकरूपत्वात् अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ १८ ॥ एनद्विज्ञानफलमपिभक्तिरेवेत्याह योमामिति असंमूढःममपुरुषोत्तमत्वेसंशयविपर्यासादिहीनःसएवसर्ववित् यतोमांपुरुषोत्तमंजानाति तत्फलंचमांसर्वभावेनसर्वात्मनासर्वैःप्रकारैर्भजति ॥ १९ ॥ अस्मिन्नध्यायेभगवत्तत्त्वज्ञानस्यमोक्षफलत्वमुक्त्वाऽथेदानींतत्स्तौति इतीति इतिएतद्गुह्यतममत्यंतरहस्यंशास्त्रं यद्यपिइयमष्टादशाध्यायीकृत्स्नाशास्त्रंतथाप्यस्मिन्नध्यायेकृत्स्नस्यशास्त्रार्थस्यप्रदर्शनादयमपिशास्त्रं अत्रहिकार्यकारणविभागःसंसारवृक्षस्यानित्यत्वंभगवतोविभूतयोयस्तंवेदसवेदवित्वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यादिनासर्वःशास्त्रार्थोदर्शितोस्ति इदंमयोक्तं हेअनघनिर्व्यसन एतत्रहस्यंबुध्वाबुद्धिमानूज्ञानीस्यात्आत्मविद्भवेत् तावताकृतकृत्यः सर्वंहिकृत्यंपरमात्मावगतिपर्यंतंतत्रैवकृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तेः चात्याप्तप्रापणीयश्वस्यात्भवतिज्ञातःपरंकर्त्तव्यमवशिष्यतेइत्यर्थः ॥२०॥ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ५० ॥ ३९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ नवमाध्यायेराक्षसीआसुरीदैवी

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः॥१८॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत॥१९॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ॥ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत॥ २०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू०पुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः ॥ १५॥ पर्व० ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः॥३९॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः॥ दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं॥ १॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनं॥ दयाभूतेष्वलोलुत्वंमार्दवंह्रीरचापलं ॥ २॥

चेतितिस्रःसंपदउक्तास्तासुराक्षसीमासुर्यामेवांतर्भाव्यद्वेएवसंपदावत्रव्युत्पाद्येते द्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेतिश्रुतौअभयसत्वशुद्ध्यादिधीवृत्तयोदेवाःदंभदर्पादिधीवृत्तयोऽसुराइतिद्वैराश्यस्यैवदर्शनात् पूर्वाध्यायांतेइदमुक्तंमयानघेत्यर्जुनंसंबोधयताऽनघत्वंदैवसंपत्तिमत्त्वंतद्विपर्ययस्त्वासुरीसंपदितिदर्शयितुंश्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयंस्वोच्छेदबुद्ध्यभावः सत्वसंशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यं ज्ञानंश्रवणादिजन्यंयोगोज्ञातेर्थेचित्तप्रणिधानंतयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा एषामुख्यादैवीसंपत् दानंयथाशक्तिसंविभागोन्नादीनां दमोबाह्येंद्रियनियमः यज्ञःश्रौतस्मार्तादिः स्वाध्यायोवेदाध्ययनं तपोवक्ष्यमाणलक्षणंशारीरादित्रिविधं आर्जवमृजुत्वंसर्वदा ॥ १ ॥ किंच अहिंसाप्राणिपीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्जनंयथाभूतार्थभाषणं अक्रोधःपरैराकुष्टस्याभिहतस्यवाप्राप्तस्यक्रोधस्योपशमनं त्यागःसर्वकर्मसंन्यासः पूर्वंदानस्योक्तत्वात् शांतिरंतःकरणस्योपरमः पैशुनंपरदोषप्रकाशनंअपैशुनंतद्वर्जनं दयादुःखितेषुभूतेषुकृपा अलोलुत्वमिंद्रियाणांविषयसंनिधावप्यविक्रिया मार्दवंमृदुता ह्रीर्लज्जा अचापलंअसतिप्रयोजनेवाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं ॥ २ ॥

किंच तेजःप्रागल्भ्यंनत्वग्गता क्षमाआकुष्टस्यताडितस्यवांतर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायाविक्रियायाःप्रशमनमक्रोधइत्युक्तं धृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादंप्राप्तेषुतस्यप्रतिषेधकोंतःकरणवृत्तिविशेषोयेनोत्तंभिता निदेहादीनिनावसीदंति शौचंद्विविधंमृज्जलाभ्यांबाह्यमांतरंमनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यंमायारागादिकालुष्याभावः अद्रोहःपरजिघांसायाअभावः नातिमानिताअत्यंतमानराहित्यं एतानिअभयादीनिदैवींसत्वप्रधानांसंपदमभिलक्ष्यजातस्यस्वभावतोभवंतिहेभारत ॥ ३ ॥ अथेदानींरजस्तमोमयीआसुरीसंपदुच्यते दंभइति दंभोधर्मध्वजित्वं दर्पःधनाभिजननिमित्तउत्सेकः अभिमानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः क्रोधःप्रसिद्धःपारुष्यंनिष्ठुरभाषणं अज्ञानमविवेकजनितोमिथ्याप्रत्ययः एतेआसुरींसंपदमभिलक्ष्यजातस्यभवंतिहेपार्थ ॥ ४ ॥ अनयोःसंपदोःकार्यमाह दैवीति दैवीपूर्वोक्ता अर्जुनस्यशंकाकिमहमासुर्यांसंपदिजातोस्मीतितामपनुदति माशुचइति ॥ ५ ॥ द्वौद्विसंख्यौभूतसर्गौभूतानांस्वभावौ मेमद्वचनाच्छृणु ॥६॥ प्रवृत्तिविधिवाक्यंनिवृत्तिनिषेधवाक्यंनविदुः धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टहेतुत्वज्ञानरहिताइत्यर्थः ॥ ७॥ असत्यंसत्यवर्जितंजगत्प्राणिजातं तथाऽप्रतिष्ठंधर्माधर्माख्याप्रतिष्ठाआश्रयस्तच्छून्यं अनीश्वरमनियंतृकं आहुः अपरस्परसंभूतं अपरस्पराःक्रियासातत्येइतिसुट् बीजांकुरवत्परस्परकारणीभूतानांधर्म

तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता॥भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥३॥ दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच॥ अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीं॥ ४॥ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता॥ माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव ॥ ५ ॥ द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच॥ दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु॥ ६ ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः॥ नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते॥ ७॥ असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं॥ अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकं॥८॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः॥ कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपरायणाः॥ ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्॥ १२॥

धर्मतद्वासनानांयत्सातत्यंतस्मात्संभूतंकिमन्यल्लोकेस्तिनकिंचिदपिधर्माद्यपेक्षयाउत्पद्यतेकिंतुसर्वंकामहैतुकंस्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावःकामस्तदुत्थमेव स्वभावादेवजंतुर्जायतेनत्वदृष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतामनुपदोक्तांलौकायतिकानामभिप्रेतांदृष्टिमवष्टभ्यतामाश्रित्यनष्टात्मानःकामादिवशेननष्टधैर्याः यतोल्पेक्षुद्रेदृष्टसुखेएवबुद्धिर्येषांतेऽल्पबुद्धयः अहिताःहिंस्राः ॥ ९ ॥ असद्ग्राहानवश्याकर्षणनिध्यंजनकायसिद्ध्यादिसाधनेषुअसत्सुअसमीचीनेषुयाग्राहानिर्बंधाअत्यंताभिनिवेशास्तान्गृहीत्वाअशुचीनिमद्यमांसादिसापेक्षाणिव्रतानिनियमविशेषायेषांतेतथाभूताःसंतःकुमार्गप्रवर्तनेनप्रवर्तंतेजगतःक्षयायेतिसंबंधः ॥ १० ॥ चिंतांयोगक्षेमविषयां प्रलयांतांमरणावधि एतावत्देहएवात्माकामभोगएवपुरुषार्थइतोन्यन्नास्तीतिनिश्चिताःनिश्चयवंतः तथाचबार्हस्पत्यंसूत्रं चैतन्यविशिष्टःकामःपुरुषः कामएवैकःपुरुषार्थइतिच ॥ ११ ॥ अन्यायेनपरवंचनादिना अर्थसंचयान्धनराशीन् ईहंतेलिप्संते ॥ १२ ॥

आशापाशान्विवृणोति इदमद्येति ॥ १३ ॥ क्रोधपरायणत्वंकामपरायणत्वंचपूर्वोत्तराभ्यामर्धाभ्यामाह असाविति ईश्वरःसमर्थःसर्वेषांनिग्रहे सिद्धःलब्धाखिलभोगसाधनः बलवान्विषयोपभोगेसम
र्थः अतएवसुखी ॥ १४ ॥ आढ्योधनी अभिजनवान्कुलीनः अज्ञानेनअविवेकेनमोहिताःविविधंभ्रमंप्रापिताः ॥१५॥ अनेकंनास्तिएकंचिंतनीयंयस्यतत्अनेकंबहुषुविषयेषुपूर्वोक्तेषुलग्नंचित्तंयेषांतेअ
नेकचित्तास्तेचतेविभ्रांताश्वकिमिदमादौसाधनीयमिदमादौसाधनीयमितिविशेषेणभ्रांत्याकुलाअनेकचित्तविभ्रांताः मोहःअसत्स्वपिसद्बुद्धिस्तदेवजालंतेनसम्यगावृताः प्रसक्ताःप्रकर्षेणलग्नाः अशुचौवि
ण्मूत्रादिमये ॥ १६ ॥ आत्मनैवात्मानंमहांतंमन्यंतेतेआत्मसंभाविताः स्तब्धाःअप्रणताः धननिमित्तोमानोगर्वोमदउन्मत्ततताताभ्यामन्विताःधनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेनधर्मध्वजितया
अविधिपूर्वकंयथोक्तधनज्ञानस्वयम्‌त्विकूपंत्यादिशुद्धिरहितंयजंते ॥ १७ ॥ अहंकारोहमेवसर्वश्रेष्ठइतिबुद्धिः बलंशारीरंधनाभिजननिमित्तंच दर्पंपरावज्ञां कामंक्रोधंचसंश्रिताः मांसर्वदेहेषुप्रविष्टं आ

इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं॥इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं॥१३॥असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि॥ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवा
न्सुखी॥१४॥आढ्योभिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया॥यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः॥१५॥अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृ
ताः॥प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ॥१६॥आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः॥यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकं॥१७॥अहंकारंब
लंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः॥मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूयकाः॥१८॥तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान्॥क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु
॥१९॥आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं॥२०॥त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः॥कामःक्रोधस्त
थालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत्॥२१॥एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः॥आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिं॥२२॥

त्मदेहेस्वदेहशोषणेन कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयानितिवक्ष्यमाणदिशापरदेहेचहिंसादिनाप्रद्विषंतः अभ्यसूयकाःसर्वत्रगुणेषुवेदोक्तेषुशमादिषुअशक्तत्वादिल
क्षणंदोषमारोपयंतः ॥ १८ ॥ तेषांफलमाह तानिति सर्वभूतसमोप्यहंतान्वेदोक्तशासनातिगान्भूतद्रोहकर्तॄन् अहमंतरात्मानतुतटस्थोयेनममवैषम्यंस्यात् पूर्वसंस्कारास्तेतथैवपापंकुर्वंतितदनुरूपंफलंचप्रा
मुवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आसुरयोनिप्राप्तेरपिफलमाह आसुरीमिति अधमांनारकीं तिर्यक्स्थावरादिरूपांवा ॥ २० ॥ संक्षेपमासुर्याःसंपत्तेराह त्रिविधमिति ॥ २१ ॥ कामादित्रयत्यागेकिंस्यादतआह ए
तैरिति तमोद्वारैःतमसोनरकस्यदुःखमोहात्मकस्यद्वारभूतैर्विमुक्तःसन् आत्मनःश्रेयःकल्याणंभगवदाराधनादिकंआचरति ततःपरांगतिमोक्षंयातितस्मात्कामादित्रयंत्यजेदिति ॥ २२ ॥

नकेवलंकाष्ठतपस्विवत्कामादित्यागमात्रेणोच्छास्त्रवर्तीसिद्ध्यतीत्याह यइति शास्त्रविधिंशास्त्रेणइष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतयाचज्ञापितंब्राह्मणोयजेतनसुरांपिबेदित्यादिनाविहितंनिषिद्धंचउत्सृज्यविहित
मकरणेननिषिद्धमाचरणेनचउत्सृज्ययोवर्ततेकामकारतइच्छयासःसिद्धिंचित्तशुद्धिंसुखंवैराग्यादिजनितांतृप्तिंपरांगतिंमोक्षंचनावाप्नोति ॥ २३ ॥ यस्माच्छास्त्रातिगःशुद्ध्यादिकंत्रयंनाप्नोतितस्मात्तेतवशु
द्ध्यादिकामस्यशास्त्रमेवप्रमाणंकिंकार्यंकिंनकार्यमित्यस्यांव्यवस्थायां एवंज्ञात्वाशास्त्रंइदंकर्तव्यमिदंनकर्तव्यमितिशासनंवेदाज्ञारूपं विधानंचतदुल्लंघनेप्रतिसमाधानं अग्निहोत्राद्यकरणेऽयंदोषस्तत्परि
हारार्थमिदंकृच्छ्रादिकंप्रायश्चित्तं ब्रह्महत्यादिकरणेऽयंदोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादिअन्यद्वाप्रायश्चित्तं शास्त्रंचविधानंचताभ्यामुक्तंकर्मइहमनुष्यलोकेकर्तुमर्हसि लोकांतरेकर्मस्वनधिकारंदर्शयितु
मिहेत्युक्तं तदेवंशास्त्रानुवर्तिनएवचित्तशुद्ध्यादिकंनान्यस्येतिसिद्धं ॥ २४ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ५० ॥ ४० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणं
तइतिप्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुनउवाच यइति येपुरुषाःशास्त्रविधिं शास्त्रपदेनात्रश्रुतिसदाचारकुलाचारागृह्यंते सर्वेषांतेषांधर्मेप्रमाणत्वात् तत्रयोधिगतोविधिर्विधेयंतदुत्सृज्यसर्वात्मनापरित्यज्ययजंतेपूजयं

यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः॥नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिं॥२३॥तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ॥ज्ञात्वाशा
स्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमिहार्हसि॥२४॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्म०श्रीमद्भ०देवासुरसंपद्विभागयोगोनामषोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥पर्व
णितुचत्वारिंशोऽध्यायः॥४०॥ ॥६॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥येशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयान्विताः॥तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्वमा
होरजस्तमः॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा॥सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु॥२॥

तितातकूपादीन् मत्पित्राकृतोयंकूपोगंगाशतादप्यधिकोत्रैवस्नानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादेतत्सेवनादहमिष्टंफलमवश्यंप्राप्स्यामीतितत्रदृढतरयाश्रद्धयान्विताःसंतस्तेषांनिष्ठाइयंकाकी
दृशी किंसत्वंसात्विकीवापिन्र्येकूपेश्रद्धाधिक्यदर्शनात् किंरजःराजसीवातेषांनिष्ठाशास्त्रातिक्रमेणकामकाररूपत्वात् आहोइतिप्रश्ने किंतमःतामसीवासानिष्ठारंगेरजतधीरिवाशास्त्रीयायाअल्पेमहत्त्वबुद्धे
र्विपर्यासरूपायादर्शनात् यदपितुभाष्येवृद्धव्यवहारदर्शनादेवश्रद्दधानतयादेवादीन्यजंतइत्युक्तं तत्राप्यविगीतएववृद्धव्यवहारोग्राह्यः अविगीतेस्मिंस्तामसत्वादिशंकायाअयोगात् ॥ १ ॥ एवंसामान्यतः
पृष्टेसामान्यमेवोत्तरंश्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावःप्राग्भवीयौधर्माधर्मौततोजातास्वभावजा यदिप्राग्भवेसात्विकोदेवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हितस्यशुद्धसात्विक्येवश्रद्धाभवति यदिराजसोय
क्षादिपूजारूपस्तर्हिराजस्येव यदितामसोभूतप्रेतादिपूजारूपस्तर्हितामसीश्रद्धाभवति एवंत्रिविधाश्रद्धादेहिनांदेहाभिमानवतांभवतितांमयाव्याख्यास्यमानांशृणु ॥ २ ॥

ननुश्रद्धान्वितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रद्धायाआत्मदर्शनेसाधनेष्वंतरंगत्वमुच्यतेकथंतस्याराजसत्वंतामसत्वंचोच्यतइत्यतआह सत्वेति प्रा कृकर्मसंस्कारोपेतंयादृशंबुद्धिसत्वंसात्विकंराजसंवातदनुरू पैवसात्विक्यादिरूपादेवतादिपूजासुफलावश्यंभावनिश्चयात्मिकाश्रद्धापिभवति तथायंपुरुषोपिश्रद्धामयःश्रद्धाप्रधानोयोयच्छ्रद्धोयोययाश्रद्धयोपेतःसएवसइतिसात्विक्याश्रद्धयाउपेतःसात्विकएवराज स्याराजसस्तामस्यातामसइति एवंसतियदितातकूपभक्तःपूर्वपुण्यवशात्तातंदेववन्मन्यतेतर्हितंसात्विकंपुंडलीकमिवदेवाअनुगृह्णंतिनित्यकर्मत्यागनिमित्तमपिदोषमस्यापनुदंति यदित्वेनंमंत्रादिनासिद्धंपूर्व वासनावशाद्यक्षादिरूपंमन्यतेतदातंराजसंराजसायक्षाएवानुगृह्णंति नास्यकामकारवतोनित्यकर्मत्यागजंदोषमपनेतुमर्हंति नहिदेवतापराधीयक्षैस्त्रातुंशक्यते यदित्वयंप्रेतःपितामत्कुटुंबंमाबाधिष्टेतिसर्वंधर्मं त्यक्त्वाएनमस्यप्रियंकूपंपूजयामीतिमन्यतेतदातंपितरिप्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तंतामसंप्रेताएवानुगृह्णंतिक्षुद्रभोगैर्देवाश्वनरकेपातयंति॥३॥ कुतएतदेवंकल्प्यतेयस्मात्सात्विकादयोदेवादीनेवयजंतेइत्याह य जंतइति यजंतेपूजयंति ॥ ४ ॥ सात्विकानांदौर्लभ्यमभिप्रेत्याह अशास्त्रेति शास्त्रंवेदादितद्विरोधिनाकौलिकाद्यागमेनविहितंघोरंस्वमांसहोमेनब्राह्मणलोहितादिनावादेवतासंतर्पणाद्यात्मकंयेजनास्तपस्त प्यंतेतानासुरनिश्चयान्विद्धीतिद्वयोःसंबंधः दंभोधर्मध्वजित्वं अहंकारःस्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिस्ताभ्यांसंयुक्ताः कामरागोविषयाभिलाषः बलंसाहसेनापिविषयसाधनेउत्साहस्ताभ्यामन्विताः ॥ ५॥ कर्शयं

सत्वानुरूपासत्वस्यश्रद्धाभवतिभारत॥श्रद्धामयोयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः॥३॥यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः॥प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेता मसाजनाः॥४॥ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः॥दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः॥५॥ कर्शयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः॥ मांचैवांतःशरी रस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥६॥आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः॥यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु॥७॥आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्ध नाः॥रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः॥८॥कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः॥आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः॥९॥

तःकृशंकुर्वंतः भूतग्रामंकरणसमूहं अचेतसोमूढाः मांचांतःशरीरस्थंभोक्तृरूपेणशरीरांतःस्थंमांपरमेश्वरंवाभोग्यस्यशरीरस्यकृशीकरणेनमदाज्ञालंघनेनवाकृशीकुर्वंतःतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ अत्र सात्विकानांश्रद्धाराध्याहारयज्ञतपोदानानांपरिग्रहार्थंराजसतामसानांवर्जनार्थंचतेषांप्रत्येकंत्रैविध्यंविधीयते तत्रापिश्रद्धात्रैविध्यमाराध्यत्रैविध्यंचप्रागेवोक्तं आहारादीनांत्रैविध्यंप्रतिज्ञापूर्वकमाह आ हारस्त्विति आह्रियतइत्याहारोन्नं अतःपरंप्रायेणपदार्थःस्पष्टः तथापिक्वचित्क्वचित्किंचित्किंचिद्व्याख्यायते ॥ ७ ॥ आयुर्जीवनं सत्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यं सुखंचित्तप्रसादः प्रीतिःअ भिरुचिः एतेषांविवर्धनावृद्धिकराःतेआयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याःरसोपेताः स्निग्धाःस्नेहवंतः स्थिराःदेहेरसांशेनचिरकालस्थायिनः हृद्याःदृष्टमात्राएवहृदयप्रियाः आहाराःघृतक्षीरसि तादयःसात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्विति अतिशब्दःसर्वत्रसंबध्यते अतिकटुर्निबादि अत्यम्लातिलवणात्युष्णाःप्रसिद्धाः अतितीक्ष्णोमरीचादिः अतिरूक्षःस्नेहशून्यःकंगुकोद्रवादिः अतिविदाहीराजिकादिः दुःखंतात्कालिकीपीडा शोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोधातुवैषम्यापादनेनरोगस्तत्प्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामंप्रहरात्प्राक्कृतंशीतलतांगतमित्यर्थः यातयामंअर्धपक्वंनिर्वीर्यस्यगतरसेनैवोक्तत्वात्इतिभाष्यं गतरसंरसविमुक्तं पूतिदुर्गंधि पर्युषितंपक्वंसद्रात्र्यंतरितं उच्छिष्टंभुक्तावशिष्टं अमेध्यंयज्ञानर्हं भोज नमन्नंतामसप्रियं ॥ १० ॥ यज्ञत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टःआवश्यकतयाविहितः यष्टव्यमेवनतुयज्ञाद्दृष्टमदृष्टंवाफलंप्राप्तव्यमितिमनःसमाधायसमाहितंकृत्वायोयज्ञइज्यतेससात्विकः ॥ ११ ॥ राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति ॥ १२ ॥ विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिहीनं असृष्टंनदत्तमन्नंयस्मिन्तंअसृष्टान्नं ॥ १३ ॥ देवाःविष्ण्वाद्याः द्विजाब्राह्मणाः गुरवोमातृपित्राचार्यादयः प्राज्ञाःब्रह्मनिष्ठाः तेषांपू जनं आर्जवमकौटिल्यं ॥ १४ ॥ प्रियंचतत्हितंचप्रियहितंश्रवणकालेपरिणामेचसुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःरागद्वेषादिराहित्यं सौम्यत्वंपरहितैषित्वं मौनंवाक्संयमः आत्मविनिग्रहोमनोनिरो धः भावशुद्धिःपरैर्व्यवहारकालेमायाराहित्यं इतिएवंप्रकारंअन्यद्दयादिकं एतन्मानसंतपउच्यते ॥ १६ ॥ त्रिविधंकायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैःअवहितैः ॥ १७ ॥ सत्कारःलोकेसाधुरयमितिवाक्पू

यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत्॥उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियं॥१०॥अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते॥ यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधा यससात्विकः॥११॥अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत्॥इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसं॥१२॥विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं॥श्रद्धाविरहि तंयज्ञंतामसंपरिचक्षते॥१३॥देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं॥ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते॥१४॥अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत्॥स्वा ध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते॥१५॥मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः॥भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते॥१६॥श्रद्धयापरयातप्तंतपस्त त्रिविधंनरैः॥अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्विकंपरिचक्षते॥१७॥सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत्॥क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवं॥१८॥मूढग्राहेणा त्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः॥परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतं॥१९॥दातव्यमितियद्दानंदीयतेनुपकारिणे॥देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतं॥२०॥

जा मानःअभ्युत्थानाभिवादनादिकायिकीपूजा पूजालाभादि एतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियतेतद्राजसं चलंविनाशि अध्रुवंअनिश्चितफलं ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणअविवेककृतेनदुराग्रहेण आत्मनःशरीरस्यउ त्सादनार्थंविनाशार्थं ॥ १९ ॥ दातव्यमेवेतिबुद्ध्यायद्दानंप्रदेयद्रव्यंदीयतेनतुफलमुद्दिश्यदीयते कस्मै अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेसंक्रांत्यादौ यद्दीयतेतत्सात्विकमितिसंबंधः य च्चपात्रेदानंसमर्पणंतदपिसात्विकमितियोजना अत्रआद्योदानशब्दःकर्मणिव्युत्पन्नःप्रदेयद्रव्यवाचीकर्मभूतः तत्संयोगात्संप्रदानेचतुर्थ्यपेक्षा द्वितीयस्तुभावव्युत्पन्नस्त्यागमात्रवाचीतिनतत्रपात्रभूतेपुंसिनचतु र्थ्यपेक्षा कर्मणायमभिप्रैतिसंसंप्रदानमितिहिपारिभाषिक्याःसंप्रदानसंज्ञायाअत्रकर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेनपात्रेइतिचतुर्थ्यर्थेसप्तमीतिवापात्रशब्दस्यचतुर्थीयमितिवाकल्पनंव्यर्थमेव दानशब्दस्याद्य स्याचदेशकालानुपकारित्वविशिष्टेदानमित्येकाकोटिः पात्रेदानमित्यपरा उभयसमुच्चयेतुमहान्गुणइतिभावः ॥ २० ॥

परिक्लिष्टंकथमेतावद्द्रव्यव्ययःकर्तव्यइत्याकुलतायुक्तंयथास्यात्तथादीयतेइतिक्रियाविशेषणं ॥ २१ ॥ असत्कृतंप्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तद्रहितं अवज्ञातंपात्रपरिभवयुक्तं दानंप्रदेयंहिर
ण्यादि॥२२॥ अदृष्टार्थानांयज्ञदानतपःप्रभृतीनांवैकल्यशंकायांसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थंप्रायश्चित्तमुपदिश्यते ओंतत्सदिति ओमितितदितिसदितिचत्रिविधस्त्रिप्रकारोयंब्रह्मणोनिर्देशोनाम्नांपाठः यथासहस्रनाम्नां
पाठेसहस्रंनामानिएवमस्मिन्नपिनामपाठेत्रीण्येवनामानीत्यर्थः ओमितिब्रह्मेतितैत्तिरीयकेतदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीत्यैतरेयकेसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिछांदोग्येचएतेषांशब्दानांब्रह्मनाम
त्वप्रसिद्धेः तेननामत्रयेणब्राह्मणादयोविहिताः पुरासर्गादौब्रह्मणाःएतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैवविधात्राविप्रादयोविहिताःप्रकाशिताइत्यर्थः ॥ २३ ॥ यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकंएतेषांविधानंसर्गादौदृष्टं
तस्मात्त्रिष्वेतेषुनामसुओमित्येकमेवनामउदाहृत्यब्रह्मवादिनांवैदिकानांविधानोक्ताःवेदोक्ताःयज्ञादयःक्रियाःसततंप्रवर्तंते तथाचश्रुतिः ओमितिब्रह्माप्रसौतिओमितिशस्त्राणिशंसंति ओमित्यध्वर्युःप्रतिगरंप्र
तिगृणाति ओमितिसामानिगायंतीतियज्ञेसर्वेषामृत्विजांक्रियाओंकारपूर्विकाइत्येतद्दर्शयति ॥ २४ ॥ ओमितिनाम्नःकाम्याकाम्यकर्मसाधारण्येनयज्ञादौविनियोगमुक्त्वातदितिनाम्नोनिष्कामेषुमुमुक्षुक
र्मसुविनियोगंदर्शयति तदिति मोक्षकांक्षिभिःफलंअनभिसंधायविविधाःयज्ञतपःक्रियाःदानक्रियाश्चक्रियंतेइतियोजना ननुफलंचेन्नाभिसंधीयतेतर्हिकिमभिसंधायक्रियंतइत्याकांक्षायामाह तदितिक्रि

यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः॥ दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्दानंराजसंस्मृतं॥२१॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृ
तं॥२२॥ ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा॥२३॥ तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञदानतपःक्रियाः॥ प्रवर्त्ततेवि
धानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनां॥२४॥ तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः॥२५॥ सद्भावेसाधुभावेचसदि
त्येतत्प्रयुज्यते॥ प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यते॥२६॥ यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते॥ कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते॥२७॥

यंतेइति सर्वाःक्रियास्तदितिब्रह्मेतिक्रियंते यथाब्रह्मवादिभिःब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युक्तदिशासर्वाःससाधनफलाःक्रियाःब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुद्ध्याक्रियंते तथा
मुमुक्षुभिरपीत्यर्थः यदेवहिमुक्तानांस्वाभाविकंशीलंतदेवमुमुक्षूणांशास्त्रेणविधीयतइतिप्रसिद्धेः फलमनभिसंधायेतिसान्निध्यात्तदितीत्यत्रापिसामर्थ्यादभिसंधायेतिलभ्यते तेनफलमनभिसंधायतदित्यभिं
संधायक्रियाःप्रवर्ततइत्यन्वयोपिसुलभएव तदितिब्रह्माभिधानमुच्चार्येतिभाष्येपिउदाहृत्येतिपूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्यायोजनमस्मदुक्ताभिप्रायेणैवव्याख्येयं उच्चारणस्यापिब्रह्मानुसंधानार्थत्वादितिदि
क् ॥ २५ ॥ ओंतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वासच्छब्दस्यविनियोगमाहद्वाभ्यां सद्भावेइति सद्भावेअस्तित्वेसाधुभावेसमीचीनत्वेसच्छब्दःसदिदंकर्मेतिप्रशस्तेकर्मणिसत्त्वंवेदोक्तत्वादस्येवेतिसच्छब्दःप्रयुज्य
तेआस्तिकैः ॥ २६ ॥ किंच यज्ञादौस्थितिर्निष्ठासदितिसमीचीनेतिउच्यते तदर्थःसच्छब्दार्थोब्रह्मतदीयंतदर्थंकृतंतदर्थीयंपरमेश्वरप्राप्त्यर्थंकृतंकर्मसदित्येवसमीचीनमित्येवाभिधीयतेलोके तदेवंअसात्विकं
विगुणंवायज्ञादिकंश्रद्धापूर्वकंब्रह्मणोभिधानत्रयोच्चारणेनसात्विकंसद्गुणंचसंपादितंभवति ॥ २७ ॥

सर्वत्रश्रद्धैवसाद्गुण्यहेतुरितिव्यतिरेकमुखेनाह अश्रद्धयेति हुतंहोमः दत्तंदानं तपस्तप्तमनुष्ठितं कृतमश्रद्धयाविहितंभगवन्नामस्मरणमपियच्चान्यत्तत्सर्वमसत्अभावभूतमित्युच्यते पार्थअतएवतत्प्रे
त्यमृत्वापरलोकेनोपयुज्यते इहास्मिन्लोकेवानोनैवोपयुज्यते तस्मात्श्रद्धैवसात्विकीमातेवसुखकामैःशरणीकरणीयेतिभावः ॥ २८ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः
॥ १७ ॥ ५० ॥ ४१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अस्यामष्टादशाध्याय्यांप्रथमेउपोद्घातितानांद्वितीयेसूत्रितानांशेषैर्व्युत्पादितानामर्थानांकात्स्र्येनोपसंहारार्थोयमंतिमोध्यायआरभ्यते तत्रपूर्वाध्यायांतेऽश्रद्धयाकृ
तंसर्वंव्यर्थमित्युक्तं तत्रफलावश्यंभावनिश्चयःश्रद्धासाचफलवतांकर्मणामेवांगंनतुकर्मविरहरूपस्यसंन्यासस्यभावरूपफलवर्जितस्य अभावाद्भावोत्पत्तेरयोगात् तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकर्मापेक्षयाश्रद्धानपे
क्षःसंन्यासःश्रेयान् नचास्यैवंरूपस्यश्रद्धात्रैविध्यप्रयुक्तंसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यंसंभवति येनफलेतारतम्यंस्यात् तत्फलस्यदृष्टविक्षेपनिवृत्तिरूपस्यसर्वत्रतुल्यत्वात् सचसंन्यासोयदिकर्मत्यागएवतर्हिसिद्धं
नःसमीहितं यदितुतौभिन्नौतर्हितयोर्वैलक्षण्यंविचार्यमित्याशयेनार्जुनउवाच संन्यासस्येति हेमहाबाहो हेहृषीकेशहेकेशिनिषूदनेतिबहुकृत्वःसंबोधयन्जिज्ञासितेर्थेऽत्यादरंदर्शयति संन्यासस्यतत्त्वंया
थात्म्यंत्यागात्पृथग्भूतंवेदितुमिच्छामि त्यागस्ययाथात्म्यंसंन्यासात्पृथग्भूतंवेदितुमिच्छामीतिचकारेणानुवर्त्यते ॥ १ ॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच काम्यानामिति काम्यानांरागतःप्राप्तानांपुत्रकामेष्ट्यादीनां

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत्॥ असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह॥२८॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासू० श्रद्धात्रयविभागयो
गोनामसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ ॥पर्वणिएकचत्वारिंशोऽध्यायः॥४१॥ ॥६॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुं॥ त्या
गस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः २॥

ननुफलस्यकामनाविषयत्वात्सर्वस्यकर्मणःफलवत्त्वनियमात्सर्वकर्मकाम्यमेवेतिनित्यादीनामपिमुमुक्षोस्त्यागःस्यादितिसिद्धंनःसमीहितमित्याशंक्याह सर्वेति सर्वेषांनित्यनैमित्तिककाम्यानांकर्मणांफल
त्यागमेवत्यागंविचक्षणाःप्राहुर्नस्वरूपतस्त्यागंप्राहुः अतोनत्वदिष्टःसंन्यासःसिद्ध्यतीत्यर्थः अयमाशयः यद्यपिसंन्यासत्यागशब्दौनिवृत्तिमेवब्रूतः तथापिसावैराग्याद्वाकायक्लेशभयाद्वामौढ्याद्वाभवतीतित
त्कारणानांसात्विकादिभेदेनभिन्नत्वात्तस्याअपिसात्विकराजसतामसभेदेनत्रैविध्यंत्रिविधश्रद्धाप्रधानत्वंचदुर्वारं नचाविरक्तोश्रद्दधानश्चत्यक्तकर्मापिदृष्टविक्षेपहीनोदृश्यते यथोक्तंवार्त्तिककाचार्यैः प्रमादि
नोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाइति तस्मादविरक्तकृतसंन्यासापेक्षयानिष्कामकर्माचरणमेवश्रेयइत्याशयेनभगवताकाम्यकर्मत्यागःसंन्यासत्वेननित्यादिकर्म
णांफलानभिसंधानंचत्यागत्वेनस्तूयतइति तस्मादश्रद्धयाकृतःसंन्यासोप्यसन्नेवेतिसंन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमितिस्मृतंस्वफलंदातुंनसमर्थइतियुक्तमुक्तंभगवताअश्रद्धयाकृतंसर्वंव्यर्थमिति यत्तुनित्यानामेवविवि
दिषायोगात्काम्यानांस्वरूपतोपित्यागःपूर्वार्द्धस्यार्थः सर्वेषांकर्मणांफलतस्त्यागइत्युत्तरार्द्धार्थइतिव्याख्यानंपक्षद्वयप्रदर्शनपरंतद्ग्रिमेणश्लोकेनपौनरुक्त्यमावहतीत्युपेक्षितं ॥ २ ॥

इदमेवपक्षद्वयमाह त्याज्यमिति एकेमुख्यामनीषिणोमनोनिग्रहसमर्थाःपरमात्मन्युत्पन्नविविदिषाणांपुरुषाणांदोषवत्रागादयोयथात्याज्यास्तद्वत्कर्मत्याज्यमितिप्राहुः अपरेतुविविदिषार्थिनायज्ञादिकंन
त्याज्यमितिवाप्राहुरित्यनुवर्त्तते तथाचद्विविधाःश्रुतयउपलभ्यंते नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइत्याद्याः अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषांतुकर्म
सुप्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्यनष्टत्वात्स्वतःसिद्धएवत्यागइतिनतान्प्रतिकर्मविधिर्वात्तत्त्यागविधिर्वाप्रवर्त्तत यथोक्तं नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसाविति ॥३॥ निश्चयमिति तत्रकर्मणांत्यागात्यागवि
षयेविप्रतिपत्तौसत्यांप्रथमोपात्तेत्यागेविषयेमेमद्वचनान्निश्चयंश्रृणु हियस्मात्हेपुरुषव्याघ्रत्यागस्त्रिविधःसात्विकराजसतामसभेदेनत्रिप्रकारःपरिकीर्त्तितःशास्त्रे दृढवैराग्यपूर्वकःकर्मसंन्यासःसात्विकः आ
यासभयात्तत्त्यागोराजसः मौढ्यात्तत्त्यागस्तामसइति तस्माद्दुहनत्वात्त्यागोनिश्चयेनविचारणीयइत्यर्थः ॥४॥ सूचीकटाहन्यायेनत्यागस्वरूपकथनात्प्राकूपरमतमत्यागपक्षमुपन्यस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं
कर्मनत्याज्यंकिंतुकार्यमेवविष्टिगृहीतेनेवपुंसाअवश्यमनुष्ठेयमेवतत् अकरणेप्रत्यवायश्रवणात् चकारोहेत्वर्थः यस्माद्यज्ञोदानंतपश्चैवमनीषिणांनिष्कामानांदंभादिरहितानांपावनानिचित्तशोधकानि त
थाचश्रुतिः त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोध्ययनंदानमितिप्रथमस्तपएवद्वितीयोब्रह्मचर्याचार्यकुलवासीतृतीयःसर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीतियज्ञादीनांगृहस्थधर्माणांतपसोवनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्यब्रह्मचारिध

**त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥ निश्चयंश्रृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम ॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसं
प्रकीर्तितः॥ ४ ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत्॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणां ॥ ५ ॥ एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच ॥ कर्तव्या
नीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमं॥ ६ ॥ नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेश
भयात्त्यजेत्॥ सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत्॥ ८ ॥**

र्मस्यचपावनत्वंदर्शयति अत्रापियज्ञदानशब्देनगृहस्थधर्माज्ञेयास्तपइतिवानप्रस्थधर्माःपरिशेषात्कर्मेतिब्रह्मचारिधर्माश्चज्ञेयाः ॥५॥ एवमत्यागपक्षमुक्त्वाऔत्सुक्यात्प्रथमंस्वाभिमतंत्यागात्यागसमुच्चयप
क्षंदर्शयति एतानीति तुशब्दःपूर्वोपन्यस्तात्पक्षाद्वैलक्षण्यंदर्शयति अपिशब्दएवशब्दार्थः एतान्येवकर्माणियज्ञदानतपांसिसंगंत्यक्त्वाअहमेतेषांकर्तामयावश्यमेतानिकर्त्तव्यानीत्यभिमानंवयोवर्णाद्यध्यास
निमित्तंत्यक्त्वाएतैःकृतैरहंस्वर्गंवाचित्तशुद्धिंवाज्ञानंवाप्राप्स्यामीतिफलानिचत्यक्त्वाचकारादेषामकरणेममप्रत्यवायोभविष्यतीत्येतमप्यभिसंधित्यक्त्वाब्रह्मनिष्ठेनेवासंगस्वभावेनपुरुषेणकर्त्तव्यानि इतिएवं
प्रकारंमेममतमुत्तमंपूर्वमतात्श्रेष्ठं तत्रहिकर्तृत्वाभिमानरूपेणसंगेनप्रत्यवायोत्पादभयाच्चकर्मानुष्ठानंविहितं अत्रतुतदभावादसंगत्वाद्यंशेनकर्मणांत्यागःस्वरूपेणात्यागइतिभेदः ॥ ६ ॥ प्राकूप्रतिज्ञातंत्याग
त्रैविध्यमाह नियतस्येति तुशब्दःपूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः यस्मादधिकृतस्यमुमुक्षोर्नियतस्यावश्यानुष्ठेयस्यकर्मणःसंन्यासःस्वरूपेणत्यागोनोपपद्यतेनयुज्यते अज्ञस्यशुद्ध्यपेक्षत्वात् एवंसतियोमोहाद
ज्ञानात्तस्यनियतस्यकर्मणःपरित्यागःसतामसःपरिकीर्त्तितः आवश्यकंचत्यज्यतेचेतिविप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥ एवंतामसंत्यागमुक्त्वाराजसंत्यागमाह दुःखमिति योदुःखरूपमेवेदंकर्मेतिमत्वाकायक्लेशभयात्तृ
त्यजेत्सपुमान्तस्मादेवहेतोःराजसंरजोगुणनिर्वृत्तंत्यागंकृत्वात्यागफलंचित्तशुद्धिद्वारामोक्षंनैवलभेत्लभेत ॥ ८ ॥

एवंद्वाभ्यांश्लोकाभ्यांतामसराजसौमुख्यावेवत्यागावुक्तौ तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसंभवस्यभगवतैवमोहात्तस्यपरित्यागइतिकायक्लेशभयात्त्यजेदितिचसूचनात् नह्येवंसंभवति मूढश्चकरोतिचेतिवि
प्रतिषेधात्यदिकरोतिनैवमूढोयदिमूढस्तर्हिनैवकरोति एवंयदिकायक्लेशाद्बिभेतिनैवकरोति यदिकरोतिनैवकायक्लेशाद्बिभेतितस्मात्करोतिचकायक्लेशाद्बिभेतिचेतिविप्रतिषिद्धं अतस्तामसराजसयोरमुख्य
त्यागयोरसंभवात्तौनैवोक्तौ सात्विकस्त्वमुख्यत्यागःसंभवति यथास्फटिकेजपाकुसुमाश्रितेलौहित्यंविवेकिनांप्रतीतितएवास्तिनवस्तुतएवमात्मनिईश्वराधीनेविवेकिनांकर्तृत्वंप्रतीतितएवास्तिनवस्तुतइतिव
क्तुंशक्यंएवंचकर्तृत्वाभिनिवेशशून्यःपुमान्प्रतीतितःकरोत्येवनवस्तुतइतिसंभवत्यमुख्योपिसात्विकस्त्यागइतितमेवमुख्यत्यागेधिकारहेतुंप्रथममाह कार्यमिति कार्यंकर्त्तव्यमित्येवयत्कर्मनियतंनित्यंक्रिय
तेहेअर्जुन संगंफलंचत्यक्त्वैवेत्यवधारणंप्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्यव्यावृत्त्यर्थं सएवंभूतस्त्यागःसात्विकोमतोवेदेदृष्टः तथाचश्रुतिः ईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचजगत्यांजगत् तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधःकस्यस्वि

कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन॥ संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः॥ ९॥

द्धनमिति ईशाईशेनपरमेश्वरेणसर्वकार्यकरणकर्त्रात्मप्रवर्त्तकेनइदंजगत्स्थावरजंगमंजगत्यांब्रह्मांडेस्थितंवास्यमाच्छादितंव्याप्तं येनहेतुनासर्वंतदधीनंतेनकारणेनत्यक्तेनत्यागेनकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्ज
नेनभुंजीथाःविषयान्भुंक्ष्व मागृधःगर्द्धंमाकार्षीः कस्यस्विद्धनंनकस्यापितत्रस्वामित्वमस्तीतिवृथैवतत्रगर्द्धइत्यर्थः एवंकर्माण्यपियज्ञादीनिकर्तृत्वाभिमानंत्यक्त्वाकुर्वतस्तवकर्मलेपोनभविष्यति एतद्व्यति
रेकेणतत्रोपायांतरंचनास्तीत्यग्रिममंत्रेणप्रदर्श्यते कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति इदमेवमुख्यंस्वमतंभगवताप्रदर्शितमेतान्यपितुकर्माणीतिश्लोके ननु
नित्यानांफलमेवनास्तिकिंत्यक्तव्यमितिचेत् इतएवभगवद्वचनात्तेषामपिफलमस्तीतिजानीहि निष्फलस्यवेदेनानुष्ठापनासंभवात् तथाचापस्तंबस्तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्यंतेएवंधर्मंचर्य
माणमर्थाअनूत्पद्यंतइतिआनुषंगिकंफलंनित्यानांदर्शयति अकरणेप्रत्यवायस्मृत्यापितेषांप्रत्यवायपरिहारःफलमितिप्रदर्श्यते धर्मेणपापमपनुदतीत्यादिनाचनित्येष्वपिकर्मसुफलंदृश्यतेतदेववक्तव्यमितिन
कोपिदोषः ॥ ९ ॥

एवंमुख्यंसात्विकत्यागमुक्त्वाऽमुख्यंतमाह नद्वेष्टीति सत्त्वेनसम्यगाविष्टोव्याप्तस्त्यागीमुख्यःसात्विकस्त्यागीसंन्यासीत्यर्थः अकुशलमसुखप्रदंकर्मत्रिषवणस्नानचतुर्गुणशौचभिक्षाटनादिप्रयासरूपंनद्वेष्टि कुशलेमिष्टान्नभिक्षादौनानुषज्जतेनसंगंकाकवत्प्रीतिंकरोति यद्वाकर्मकुशलेसवादिकर्मकुशलेशिष्यादौनसज्जतेतत्राकुशलंवातंनद्वेष्टि एतेनरागद्वेषशून्यत्वमस्यदर्शितं तदपिकुतइत्यपेक्षायामाह मेधावीति ऊहापोहकुशलतयानित्यानित्यवस्तुविवेचनादौप्रज्ञावान् अतएवच्छिन्नसंशयःकिंकर्माण्येवमुक्तिसाधनानिउतसंन्यासएवेतिविचिकित्सारहितः एवंचत्यागीत्यनेनयज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तात्त्यागाद्याद्वृत्तिः मेधावीत्यनेनमोहात्तस्यपरित्यागइत्युक्तात्तामसत्यागाद्याद्वृत्तिः पूर्वार्द्धेनरागद्वेषाभावप्रतिपादनेनकायक्लेशभयात्त्यजेदित्युक्ताद्राजसत्यागाद्याद्वृत्तिः छिन्नसंशयइत्यनेनकार्यमित्येवयत्कर्मेत्युक्तादमुख्यसात्विकत्यागाद्याद्वृत्तिः नह्यसौकर्मणांतुच्छत्वंसंन्यासस्यमहाभाग्यत्वंचतत्त्वतोवेद वेदचेत्क्षणमपिकर्मसुनतिष्ठेत् नहिदाहोपशमार्थीनिकटस्थंजाह्नवीमहाह्रदंजानन्ग्रीष्मोष्मप्रतप्तपाथसिपल्वलेक्षणमपिरमेत संशयच्छेदेपिहेतुः सत्वसमाविष्टइति यतःसत्वेनैवकर्त्रासम्यगाविष्टोयंनत्वयंसत्वमाश्रितइतिमहान्विशेषः एवंचपूर्वश्लोकोक्तस्यसात्विकत्यागरूपस्यकर्मयोगस्यफलभूतोयंमुख्यःसंन्यासोविविदिषूणामनुष्ठेयोयदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिश्रुतिप्रसिद्धः भाष्येतु ननुकर्मपरित्यागस्त्रिविधःसंन्यासइतिचप्रकृतस्तत्रतामसोराजसश्चोक्तस्त्यागःकथ

नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते॥त्यागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीछिन्नसंशयः॥ १० ॥
नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते॥ ११ ॥

मिहसंगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथात्रयोब्राह्मणाआगतास्तत्रषडंगविदौद्वौक्षत्रियस्तृतीयइतितद्वत् नैषदोषः त्यागसामान्येनस्तुत्यर्थत्वात् अस्तिकर्मसंन्यासस्यफलाभिसंधित्यागस्यचत्यागत्वंसामान्यं तत्रराजसतामसत्वेनकर्मत्यागनिंदयाकर्मफलाभिसंधित्यागःसात्विकत्वेनस्तूयतेसत्यागःसात्विकोमतइतियंथेनत्यागत्रैविध्यंसमाधायैवंसंगफलत्यागपूर्वकंनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धांतःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्यतन्निष्ठाक्रमकथनार्थोयंश्लोकइत्युक्तं तथैवश्लोकंव्याख्यायपूर्वोक्तस्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं अन्येतुफलाभिसंधिविशिष्टस्यकर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च आद्योत्रैवविधित्सितोद्वितीयस्तुतामसराजसभेदेनद्विविधोप्यत्रैवनिंदितः तृतीयस्तुकर्मानधिकारिणाविविदिषुणाविदुषाचकर्तुंयोग्योद्विविधः तत्रांत्यःस्थितप्रज्ञलक्षणादौप्राग्व्याख्यातः आद्यस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यत्रवक्ष्यते तत्रभाष्येतिस्रस्त्यागविधाःप्रतिज्ञायद्वेयथावत्प्रदर्श्यतृतीयापिकेनचित्सामान्येनप्रतिपादिता अत्रतुएकस्यांद्वयोरंतर्भावंकृत्वाद्वेएवविधेउपपाद्यतृतीयाप्रदेशांतरेप्रक्षिप्तेतिप्रकृतेप्रतिज्ञायाअनिर्वाहइतिविशेषः ॥ १० ॥ अमुख्यमेवसात्विकंत्यागमनूद्यतत्प्रयोजनमाहद्वाभ्यां नहीति देहभृतादेहाभिमानिनाहियस्मादशेषतःकर्माणित्यक्तुंनशक्यंअशक्यं प्राणयात्रालोपप्रसंगात्तस्मादधिकृतःसन्यःकर्मफलत्यागशीलः तुशब्दएवार्थे सएवत्यागीत्युच्यते यस्त्वशेषतःकर्माणित्यक्तुंशक्नोतिपरमार्थदर्शीसमुख्यस्त्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥९०॥

एवंभूतस्यत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनरकतिर्यगादिरूपं इष्टंदेवतादिरूपं मिश्रंमानुषभावइतिकर्मणःकर्मजातीयस्यफलंत्रिविधंप्रेत्यमरणानंतरमत्यागिनांपूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहीनानांभवति मुख्यसंन्यासिनांतुनक्वचित्तद्भवति तेषांकर्तृत्वाभिमानाभावात् अन्येतुगौणसंन्यासिनामेवायंकर्मालेपइत्याहुः तथाचव्याख्यातंकार्यमित्येवयत्कर्मेत्यत्र अन्यथासंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचविशेषोनस्यात् नचैवंमुख्यसंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचाविशेषापत्तिरितिवाच्यं उभयेषामुत्तरकर्माश्लेषसाम्येपिपूर्वकर्मदाहादाहकृतस्यविशेषस्यसत्वात् गौणसंन्यासिनांजन्मांतरादिकमपिपूर्वकर्मभिरेवभविष्यतिआपस्तंबोक्ताम्रनिदर्शनेनयोगभ्रष्टगतिवन्नांतरीयकंवानतुतस्यप्रधानंफलंस्वर्गादिभवितुमर्हत्यनुद्दिष्टत्वादिति ॥ १२ ॥ नन्वात्मनःकर्मालेपनिमित्तंयदकर्तृत्वानुसंधानंतत्किंयोषिदग्निदृष्ट्यादिवदाहार्यमुतवास्तवमेवसदविद्याध्यस्तकर्तृत्वेनावृतमितिशास्त्रदृष्ट्याकर्तृत्वतिरोधानेनाकर्तृत्वमेवभाव्यतेइत्याशंक्याग्नित्वेनदृष्टायांयोषितिदग्धृत्वादर्शनेनेवकल्पितेनाकर्तृत्वेनवास्तवस्यकर्मालेपस्यासंभवादाद्यंनिरस्यद्वितीयमुपपादयिष्यन्पीठिकामारचयति पंचेति हेमहाबाहोसर्वकर्मणांसिद्धयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिनिर्वर्तकानिमेमद्वचनान्निबोधबुध्यस्व स्ववचनेविश्वासोत्पादनार्थंकारणानांसमूलत्वमाह सांख्येकृतांतेप्रोक्तानीति सम्यग्विविच्यख्यायंतेप्रकटीक्रियंतेतत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरूपाणियस्मिंस्तत्सांख्यंवेदांतशास्त्रं तदेवविशिनष्टि कृतांतेकृतस्यकर्मणोंतःपरिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वकर्माखिलंपार्थज्ञा

अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलं॥भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् ॥ १२ ॥ पंचैतानिमहाबाहोकारणा
निनिबोधमे॥सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणां॥ १३॥ अधिष्ठानंतथाकर्त्ताकरणंचपृथग्विधं ॥ विविधाश्चपृथ
क्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमं॥ १४॥शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः॥न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः॥ १५॥

नेपरिसमाप्यतइत्यात्मज्ञानेसतिसर्वकर्मणांसमाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सांख्येकृतांतेप्रोक्तानि ॥ १३ ॥ तान्येवपंचगणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोदेहः तस्यानात्मत्वंचार्वाकव्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धं तथाकर्ताबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासःप्रमातानामाहंप्रत्ययविषयोहंकारस्तथेत्यनेनतद्वदेवानात्मत्वेनज्ञेयइत्युक्तं देहस्यैवसृष्टौप्रलयेचतस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् एतच्चविशेषणनाशाद्विशिष्टनाशंविशेषणोत्पत्त्याचविशिष्टोपत्तिमभिप्रेत्यश्रूयते विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीति यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिच विशिष्टस्यचानतिरेकादर्शनादनात्मत्वंसिद्धं करणंचशब्दाद्युपलब्धिसाधनंपृथग्विधंद्वादशविधंपंचकर्मेंद्रियाणिपंचज्ञानेंद्रियाणिमनोबुद्धिश्च तथाविविधाश्चपृथक्चेष्टावायवीयाःप्राणनादिरूपाः दैवंपुण्यपापरूपंतत्तत्करणानुग्राहकसूर्यादिदेवतारूपं पंचमंपंचानांपूरणं ॥ १४॥ शरीरेति न्याय्यंधर्म्यंशास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयं ननुशरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यतेपंचैतेतस्यहेतवइतिचविप्रतिषिद्धमुच्यते नैषदोषः अत्रापिशरीरपदेनाधिष्ठानस्यनरपदेनकर्तुर्वाङ्मनइतिकरणस्यारभतइतिचेष्टानांन्याय्यमितिधर्माधर्मरूपस्यदैवस्यचसंग्रहात् सर्वेषुकर्मसुपंचानांसमानेप्युपयोगेविधिप्रतिषेधलक्षणंत्रिविधमेवकर्मशास्त्रेप्रसिद्धमिति इदंशारीरंकर्मेदंमानसमिदंवाचिकमितिव्यपदेशोदेहादीनांप्राधान्यापेक्षइतिनकश्चिद्विरोधः ॥ १५॥

एतत्प्रतिपादनफलंकर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिरकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेतिद्वाभ्यांश्लोकाभ्यांदर्शयति तत्रेति तत्रतस्मिन्कर्मणिएवमुक्तरीत्यापंचभिर्निर्वर्त्येसति केवलंत्वकर्तारमप्यात्मानंचेतनं साक्षी
चेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपियःकर्तारंकर्तृत्वाश्रयंपश्यतिसदुर्मतिःपापाभिभूतमतिर्नपश्यत्यंधएवसः अदर्शनेहेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशशमदमा
दिसंस्कृताबुद्धिर्यस्यसकृतबुद्धिस्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्यभावस्तत्त्वंतस्मात् यथास्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वंपश्यताजलचांचल्यमपितत्रारोप्यतएवमात्मनोबुद्धिसंसृष्टत्वंपश्यताबुद्धिधर्मःकर्तृत्वादिरप्या
त्मन्यारोप्यतइतिभावः ॥ १६ ॥ द्वितीयंप्रयोजनमाह यस्येति यस्यप्रमातुर्भावःप्रत्ययमात्रस्वरूपआत्मा नाहंकृतःअहमिवकृतोहंकारतादात्म्यंप्रापितोऽहंकृतस्तथान यस्यबुद्धिर्नलिप्यतेआत्मभावेनरंजि
तानभवति यस्यबुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानंपश्यतोबुद्धिधर्माःकर्तृत्वादयोनात्मनिप्रतीयंतेइतिकर्त्रात्मवादितार्किकनिरासः यस्यचआत्मधर्माश्चैतन्यादयोबुद्धौनसंसृज्यंतइतिबुद्धिमेवचेतनांवदतोबौद्धस्यनिरासः
चिदचितोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासोबाध्यतइतिदुःखादिसंसर्गनिषेधेनभोक्तृत्वाभावोदर्शितः हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यतेइतितुस्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैवबाधेनहंतृत्वायोगात् दग्धपटवत्क
र्तृत्वानुवृत्तावपिहननक्रियायांप्रवर्तकस्यरागद्वेषादेरभावाच्च एतेनात्मनस्तात्विकमकर्तृत्वंभावयताकृतंकर्मतात्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तंस्वफलंप्रस्तोतुंनार्हतीतिदर्शितं नहिरज्जुसर्परज्जुबुद्धिकृत्वाप्रहरतः
सर्पक्षोभजंदंशनादिफलंभवति सर्पेतुतथाकुर्वतस्तद्भवत्येवतद्वदिदमपिज्ञेयं ॥ १७ ॥ समाप्तःसात्विकत्यागोपपादनोपयोगीआत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः अत्राहसांख्यः यदुक्तंपंचैतेतस्यहेतवइतियच्चो

तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयः॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबु
द्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते ॥ १७॥ ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना॥

क्तंनहंतीतितन्मृष्यामहे नह्यपरिणामीचेतनःपरिस्पंदात्मकस्यकायिकादिभेदेनत्रिविधस्यकर्मणःकर्ताभवतीतिवक्तुंयुज्यते यत्तुननिबध्यतइतिभोक्तृत्वमुक्तमपिप्रत्याख्यातंतन्नमृष्यामहे नहिकुलालादयः
स्वप्रयुक्ताएवघटादीन्निर्वर्तयंतिकिंतुभोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः अन्यथाभोक्तृणामभावेव्यर्थैवतत्प्रवृत्तिरित्यापतति एवंप्रधानमात्राभूताःकर्त्रादयःपुरुषस्यभोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताःसर्वाणिकर्माणिनिर्वर्तयंतितत
स्मात्पुरुषस्यभोक्तृस्वभावत्वादकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपिकृतंकर्मभोक्त्राऽवश्यमेवभोक्तव्यमितिसात्विकत्यागेपिकर्मालेपवचनमसंगतमिति अत्रप्रतिविधत्ते ज्ञानंज्ञेयमिति ज्ञानंज्ञायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वम
नेनेतिप्रत्यक्षादिप्रमाणजन्योघटादिप्रकाशःसचवर्तमानोतीतोवा ज्ञेयंबोधविषयोघटादिः परिज्ञाताविषयीसाभासधीरूपोयोभोक्तेत्युच्यते एवंरूपप्रकारत्रयवतीत्रिविधाकर्मणांचोदना त्रयंसमुच्चितंसत्क
र्मणिप्रवर्तकमित्यर्थः सत्यपिज्ञेयेज्ञातरिवाज्ञानेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञानेज्ञातरिचसतिदेशकालव्यवहितेज्ञेयेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः सत्यपिसंस्कारात्मकेज्ञानेज्ञेयेचसन्निहितेतथापिसुषुप्तौप्रमात्रभावात्प्रवृत्त्यदर्शनादेत
त्त्रयंत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यापेक्षंसत्हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरूपंकार्यंजनयित्वाहानाद्यनुकूलेव्यापारेप्रवर्तयतीतिकर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः चोदनेतिकर्तरिनंद्यादिल्युप्रत्ययांतत्वेनचोदनाशब्दःकर्तृवाची लिंगं
त्वविवक्षितं लिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिवा ॥

तथाकरणमिंद्रियं कर्मतेनयत्क्रियमाणंविषयग्रहणं कर्तापूर्वोक्तएवपरिज्ञाता एतत्त्रयंसमुदितंसत्कर्मसंग्रहःकर्मणईप्सिततमस्यभोग्यस्यसंग्रहःसंगृह्यतेऽस्मिन्नितिसंश्लेषस्थानंभोक्तेत्यर्थः सत्यपिभोक्तरिक
रणेचक्रियांविनाभोगासंभवात्क्रियायाश्चाश्रयंविनास्वरूपालाभादाश्रयस्यकरणंविनाभोक्तृत्वांगकर्तृत्वानुपपत्तेश्चैतत्त्रयंमिलितंसत्भोक्तेत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनी
षिणइति इंद्रियंप्रसिद्धं मनइत्यनेनबुद्धिरेवगृह्यते युक्तमिंद्रियद्वारामतेर्भोग्येनसहसंबंधक्रिया इंद्रियंचमनश्चयुक्तंचेतिविग्रहेइंद्रियमनोयुक्तमितिद्वंद्वैकवद्भावः एतत्त्रयंभोक्ताआत्मेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रु
त्यर्थः एवंहिश्रुतिस्मृत्योर्व्याख्यानेतयोर्मूलमूलिभावोयुज्यतेनान्यथा तथाचकर्तृवत्भोक्तुरप्यनात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वंभोगकर्तृत्वमितिनिर्वचनाद्यःकर्तासएवभोक्तेतिप्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेति
चानुसंधानपूर्वकंकर्माणिकुर्वतःकर्तृत्वभोक्तृत्वकृतःकर्मलेपोनास्तीतिसिद्धं भाष्यस्यचायमेवार्थः येतुकरणंक्रियायाःसाधकतमंदशविधंबाह्यंमनोबुद्धिरूपमांतरंकर्मकर्तुरीप्सिततमंक्रिययाव्याप्यमानमु
त्पाद्यमाप्यंविकार्यंसंस्कार्यंचेतिचतुर्विधं कर्ताकारकांतरप्रयोजकश्चिदचिद्ग्रंथिः एतत्त्रयंकर्मसंग्रहः कर्माश्रयःकर्तेत्यर्थः तथाज्ञानंविषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयंविषयः परिज्ञाताज्ञानाश्रयोभोक्ता एतत्त्रयं
कर्मणिप्रवर्तकमितिव्याचक्षते तेषामप्यात्मानकर्तानापिसांख्यानामिवभोक्तृत्वेनप्रकृतेःप्रवर्तकइत्येवाशयः तथापिक्रिययाव्याप्यमानस्यवक्ष्यमाणसात्विकादिभेदानर्हस्यघटादिरूपस्यकर्मणःकर्तृको
टौप्रवेशायोगः तस्यक्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायांप्रकृतेतत्कथनानुपयोगश्चस्पष्टः तथाऽस्माकंतुघटादिव्यापकक्रियायाःकर्मशब्दवाच्यत्वंमुख्यं कर्तृकोटिप्रवेशश्चक्रियाक्रियावतोर्धर्मधर्मिणोरभेदापेक्ष

करणंकर्मकर्त्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः॥१८॥ ज्ञानंकर्मचकर्त्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथा
वच्छृणुतान्यपि॥१९॥सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्विकं॥२०॥

यायुज्यते तथाज्ञानंप्रकाशनक्रियेतिमतेक्रियारूपेस्मिन्प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेतितत्रतत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्थादुर्निवारा ॥ १८ ॥ पूर्वश्लोकोक्तेज्ञानादिषट्केपरिज्ञाताकर्ताचैकएवेतिपरिशिष्टाःपं
चतेषांसर्वेषांप्राकृतत्वेनत्रिगुणात्मत्वेप्राप्तेज्ञेयकरणयोर्जडयोर्घटकुठारकल्पयोःपरिसंख्यार्थंत्रयाणामेवप्रत्येकंत्रिविधत्वंविवरीतुंप्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानंकर्मकर्ताचेतित्रयमेवगुणभेदतस्त्रिधानतुज्ञेय
करणे गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रे यद्यपितत्रैकस्यांप्रमदायांभर्तुःसुखंजायते तंप्रतितस्याःसत्वोद्भूतत्वात् तामविदतश्चैत्रस्यदुःखंजायतेतंप्रतितस्यारजउद्भूतत्वात् तस्यामेवसपत्न्याद्वेषस्तांप्रतितस्यास्तमउद्भू
तत्वात् प्रमदयैवसर्वेभावाव्याख्याताइतिकापिलानांज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यंप्रसिद्धं तथापिप्रमदादयएकस्यैवपुंसोनिमित्तभेदेनप्रीतिदुःखद्वेषविषयाअपिभवंतीतिपूर्वोक्तव्यवस्थायानिर्मूलत्वात् प्रीत्यादी
नांकर्तृसमवायितयाप्रतीयमानानामालंबनभूतायाःप्रमदायाःप्रीत्याद्यात्मकत्वंकल्पयितुंनशक्यतइतिनभगवतातयोस्त्रिविधत्वंव्याख्यायते अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ १९ ॥ एवंज्ञानादित्रयस्यत्रैविध्यंवक्तुंप्रति
ज्ञायज्ञानत्रैविध्यंतावदाह सर्वभूतेष्विति यथाकटककुंडलादिषुव्यावर्तमानेषुतत्त्वविदेकंकांचनमेवेदमितिपश्यति एवंयेनज्ञानेनसर्वभूतेषुविभक्तेषुनानानामरूपभेदभिन्नेष्वव्ययमपरिणामिनमेकंभावंचि
न्मात्ररूपमीक्षतेसर्वंब्रह्मैवेदमितिपश्यतितज्ज्ञानंसात्विकंविद्धि ऐकात्म्यज्ञानमेवसात्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥

भेदज्ञानेराजसत्वमाह पृथक्त्वेनेति यत्पृथक्त्वेनभिन्नत्वेनज्ञानंतद्राजसमितिसंबंधः पृथक्त्वेनेत्येतद्विवृणोति सर्वेषुभूतेषुपांचभौतिकत्वेनाविशिष्टेषुनानाभावान्सुरनरतिर्यक्स्थावरत्वभेदेननानात्वानि बहुवच नमत्यंतभेदप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान्एकजातीयेष्वपिनरादिषुप्रत्येकंविभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानंवेत्तिविषयीकरोतीति येनज्ञानेनवेत्तीतिवक्तव्येएधांसिपचंतीतिवत्यज्ज्ञानंवेत्तीतिकरणेकर्तृत्वोपचारोबोध्यः तेनात्मनांपरस्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्यईश्वरादन्योन्यतश्चजडवर्गस्यभेदइत्यनौपाधिकभेदपंचकज्ञानंकुतार्किकाणांराजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ यत्तुज्ञानमेकस्मिन्कार्येदेहेप्रतिमादौवाकृत्स्नव त्परिपूर्णवदेतावानेवात्माईश्वरोवेतिसक्तमभिनिवेशयुक्तं अहेतुकंनिरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत्परमार्थावलंबनशून्यं अल्पंतुच्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतंज्ञानंतत्तामससमुदाहृतं ॥ २२ ॥ अथकर्मत्रै विध्यमाह नियतमित्यादिना नियतंनित्यं संगरहितमभिमानवर्जितं रागइष्टेप्रीतिर्द्वेषोऽनिष्टेऽप्रीतिस्ताभ्यांकृतमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थंकृतंरागद्वेषतःकृतंतदन्यदरागद्वेषतःकृतंनिष्काममित्यर्थः फलंचली यतेचेतिफलंक्रिययाप्राप्यमनात्मवस्तुतदन्यदफलमनागंतुकंपरिपूर्णमविनाशिआत्मतत्त्वंतत्प्रेप्सुनाकृतंविविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुत्याआत्मलाभार्थंयज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्मसात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तुकामे

पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसं ॥ २१ ॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकं ॥ अतत्त्वार्थवदल्पंचत त्तामससमुदाहृतं ॥ २२ ॥ नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतं ॥ अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः ॥ क्रियते बहुलायासंतद्राजससमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधंक्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषं ॥ मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसंगोनहंवादीधृत्युत्साहसम न्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैकृतिकोऽलसः ॥ विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥

प्सुनाफलार्थिनासाहंकारेण यद्यपिसात्विकोप्यनात्मवित्साहंकारस्तथाप्यहमेवकर्मकुशलोमहान्श्रोत्रियइत्यभिमानोहंकारस्तद्वतासाहंकारेण वाशब्दश्चार्थे क्रियतेबहुलायासमतिश्रमकरंतत्कर्मरा जससमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबध्यतेनेनेत्यनुबंधःफलं क्षयंशक्तेरर्थानांचनाशं हिंसांपरपीडां पौरुषंस्वसामर्थ्यं अनपेक्ष्यानालोच्यकेवलंमोहादविवेकतोयदारभ्यतेकर्मतत्तामससमुदाहृतं ॥ २५ ॥ कर्तृत्रैवि ध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादीपूर्वोक्ताहंकारोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यं उत्साहःसाधयिष्याम्येवेतिबुद्धिनिश्चयः ताभ्यांसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मणआरब्धस्येतिशेषः निर्विका रोहर्षविषादशून्यःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ रागीविषयलोलुपः अतएवकर्मणःफलंप्रेप्सतीतिकर्मफलप्रेप्सुः लुब्धःपरद्रव्यादौसंजाततृष्णस्तीर्थादौवाद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकःपरपीडाकरस्वभावः अशुचिर्बाह्यांतःशौचवर्जितइष्टानिष्टप्राप्तौहर्षशोकान्वितश्चयःकर्तासराजसःपरिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तोऽनवहितः प्राकृतोत्यंतमसंस्कृतबुद्धिर्बालसमः स्तब्धोदंडवन्ननमतिकस्मैचित् शठःशक्तिगूहनका री नैकृतिकोवंचकःपरावमानीवा अलसःअप्रवृत्तिशीलःकर्तव्येष्वपि विषादीसर्वदाअवसन्नस्वभावः दीर्घसूत्रीचिरकारी एकाहसाध्यंकार्यंमासेनापिनकरोतीत्यर्थः यएवंभूतःसकर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्येनव्याख्यातुमाह बुद्धेरिति तत्रबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासःकर्ताज्ञानंचप्रागुक्तं अत्रतुकेवलाबुद्धिर्वृत्तिमतीतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थंतद्वृत्तिविशेषोधृतिश्चत्रैविध्येनवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषयेयजेतस्वर्गकामोनसुरांपिबेदित्यादिरूपे कार्यंकृतिसाध्यंस्वर्गादि अकार्यंनित्यसिद्धं तेननित्यानित्यवस्तुनीउक्ते भयाभयेकार्याकार्यनिमित्ते बंधंमोक्षंचयावेत्ति ययावेत्तीतिपूर्ववत्करणेकर्तृत्वोपचारः बुद्धिःसापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥ अयथावत्संदेहास्पदत्वेन स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीबुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ययाधृत्याअव्यभि चारिण्यासमाध्यनुगतयामनःप्राणेंद्रियाणांक्रियाश्चेष्टाःसंकल्पंश्वासप्रश्वासौशब्दादिग्रहणंचयोगेनचित्तवृत्तिनिरोधेनऐकाग्र्येणवासंयत्तास्तास्तथैवनिरोधावस्थायामैकाग्र्यावस्थायांवाधारयतेचिरमव स्थापयतिसाधृतिःपार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥ ययाधृत्याधर्मादीन्धारयतेऽनुरोध्यतयानिश्चिनोति प्रसंगेनधर्मादेःसंबंधेनफलाकांक्षीचभवतिपुरुषोधृतिःसापार्थराजसी ॥ ३४ ॥ स्वप्नंनिद्रां भयंत्रासं शो

बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये ॥ बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापा र्थसात्विकी ॥ ३० ॥ ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच ॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता ॥ सर्वा र्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ॥ ३२ ॥ धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥ ययातुधर्म कामार्थान्धृत्याधारयतेर्जुन ॥ प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी ॥ ३४ ॥ ययास्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच ॥ नविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थताम सी ॥ ३५ ॥ सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रेविषमिवपरिणामेऽमृतोपमं ॥ तत्सुखंसात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं ॥ परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसंस्मृतं ॥ ३८ ॥ यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामससमुदाहृतं ॥ ३९ ॥

कंप्रसिद्धं विषादंविषण्णतां मदमशास्त्रीयविषयसेवयाचित्तस्यविवशत्वं एतान्नविमुंचतिधारयत्येवययाधृत्यासाधृतिःपार्थतामसी ॥ ३५ ॥ गुणभेदेनक्रियाणांकारकाणांचत्रैविध्यमुक्त्वातत्फलस्यसुखस्य त्रैविध्यमाह सुखंत्वित्यादिना अभ्यासात्पौनःपुन्येनसेवनात् यत्रसात्विकेराजसेतामसेवासुखेरमतेरतिंप्राप्नोति ययारत्यादुःखस्यपुत्रशोकादेरप्यंतमवसानंनिगच्छतिनिश्चयेनप्राप्नोति तत्सुखंत्रिविधंशृणु यदात्वयमप्यर्थःसात्विकसुखस्यैवलक्षणार्थस्तदायत्रसमाधिसुखेअभ्यासाद्रमतेनतुविषयसुखइवरागात्दुःखांतंमोक्षंचनिगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यत्तत्प्रसिद्धंसर्वप्राणिप्रेमास्पदं अग्रेसमारंभकालेमनः प्राणेंद्रियस्पंदनिरोधेनयज्ञेसंज्ञप्यमानस्यपशोरिवजायमानं विषमिवातितीव्रवेदनाकरं परिणामेसात्विक्याधृत्यानिरुद्धासुमनआदिक्रियासुअमृतोपममत्याह्लादकरं आत्मनःस्वस्यैवबुद्धेःप्रसादोनैर्म ल्यंरजस्तमोमलराहित्यंतस्मादाविर्भूतंनतुविषयसंगजंनिद्रालस्यादिजंवातत्सुखंसात्विकंप्रोक्तं ॥ ३७ ॥ राजसंसुखमाह विषयेति अग्रेभोगकाले परिणामेविषमिववियोगकाले इहामुत्रचदुःखप्रदत्वा त् ॥ ३८ ॥ अग्रेआरंभे अनुबंधेपरिणामे मोहनंमोहकरं आत्मनोबुद्धेः यतोनिद्रादिजं ॥ ३९ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरत्यनुक्तमपिसंगृह्णन् नतदस्तीति सत्वंप्राणिजातं इदमुपलक्षणंजडस्यापि सर्वस्यत्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजैर्जन्मांतरीयधर्माधर्मसंस्कारजैर्मायाप्रभवैर्वा शेषंस्पष्टं ॥ ४० ॥ एवंपंचद शेसंसाराश्वत्थमसंगशस्त्रेणच्छित्वापरंपदंमार्गितव्यमित्युक्तंतत्रात्मनोऽसंगत्वोपपादनायक्रियाकारकफललक्षणस्यकृत्स्नस्यसंसारस्यत्रिगुणात्मकत्वमुक्तं नह्यात्मानात्मनोर्गुणातीतगुणात्मकयोःसंगःसंभव तिनह्याकाशांतर्वर्त्तिपृथिव्यादिगुणेनगंधादिनाकाशःसंसृज्यतेतद्वदित्युक्तं समाप्तःशास्त्रार्थः अथेदानींसर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशस्त्राप्त्युपायंचप्रदर्शयितुंप्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादिना शूद्राणा मसमासकरणंवेदानधिकारात् प्रविभक्तान्यसंकीर्णानि तत्रहेतुमाह स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभावईश्वरस्यप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकासैवप्रभवोहेतुर्येषांगुणानांतेस्वभावप्रभवास्तैः यद्वाब्राह्मणस्वभावस्यसत्वगुणए वप्रभवःशांतत्वात् क्षत्रियस्वभावस्यसत्वोपसर्जनंरजःईश्वरस्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्यतमउपसर्जनंरजःकृष्यादिस्वभावत्वात् शूद्रस्वभावस्यरजउपसर्जनंतमःशुश्रूषास्वभावत्वात् अथवास्वभावःप्राग्भ वीयःसंस्कारस्तत्प्रभवैर्नतुजातिमात्रप्रभवैःपक्षिणामाकाशगमनवत् अतएवजात्यंतरव्यावृत्तानांधर्माणांशमादिषुपाठोनदृश्यते नहिशूद्राद्व्यावृत्तंत्रैवर्णिकानामध्ययनादिकंबाइतरद्वयाद्व्यावृत्तंब्राह्मणानाम ध्यापनादिकंवेहपठ्यतेकिंतुसर्वेसर्वजातीयानांसाधारणाधर्माःशमादयोदृश्यंते यथाहिद्रोणादिषुब्राह्मणेष्वपिशौर्यादिकंभरतादिषुक्षत्रियेष्वपिशमादिकंदृष्टं एवमितरत्र तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्णेशमाद योदृश्यंतेसशूद्रोप्येतैर्लक्षणैर्ब्राह्मणएवज्ञातव्यः यत्रचब्राह्मणेपिशूद्रधर्मादृश्यंतेसशूद्रएव तथाचारण्यकेसर्पभूतंनहुषंप्रतियुधिष्ठिरवाक्यं सत्यंदानंक्षमाशीलमानृशंस्यंतपोघृणा दृश्यंतेयत्रनागेंद्रसब्राह्मणइ

नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः॥ सत्त्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्रिभिर्गुणैः॥ ४०॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप॥
कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभा
वजं॥ ४२॥ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजं॥ ४३॥

तिस्मृतः तथा यत्रैतल्लक्ष्यतेसर्पवृत्तंसब्राह्मणःस्मृतः यत्रैतन्नभवेत्सर्पतंशूद्रमितिनिर्दिशेदिति जातिधर्मास्तुमनुनादर्शिताः अध्यापनंचाध्ययनंयजनंयाजनंतथा दानंप्रतिग्रहंचैवब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजा नांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच विषयेष्वप्रसक्तिंचक्षत्रियस्यसमादिशत् पशूनांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच वणिक्पथंकुसीदंचवैश्यस्यकृषिमेवच एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत् एतेषामेववर्णा नांशुश्रूषामनसूययेति तस्मात्शमादयोयत्राब्राह्मणेब्राह्मणेवादृश्यंतेसएवब्राह्मणइत्यत्रविवक्षितं स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेपरामित्यत्रतुमनूक्तान्यध्यापनादीन्येवस्वकर्माणिग्राह्याणिनतुशमदमादी नि नहिज्ञानविज्ञानवतोऽन्यासंसिद्धिर्लब्धव्यास्ति तस्माच्छमदमादयोब्रह्मनिष्ठस्यैवब्राह्मणस्यलक्षणमितिदिक् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणकर्माण्याह शमइति अंतःकरणनिग्रहःशमः बाह्येंद्रियनिग्रहोदमः तपःपू र्वोक्तंशारीरादिभेदेनत्रिविधं शौचंबाह्यंमृज्जलाभ्यामाभ्यंतरंभावशुद्धिः क्षांतिःक्षमा आर्जवमकौटिल्यं ज्ञानंशास्त्रीयंकर्मब्रह्मविषयं विज्ञानंतदनुष्ठानानुभवात्मकं आस्तिक्यंश्रद्धा एतन्नवकंब्रह्मकर्मब्राह्म णत्वजात्यभिव्यंजकंकर्म स्वभावजंप्राचीनधर्मसंस्कारजं ॥ ४२ ॥ शौर्यंपराक्रमः तेजःप्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दाक्ष्यंयुद्धेकौशलमुत्साहोवा दानमौदार्यं ईश्वरभावःउन्मार्गवर्तिनांनियमनशक्तिः एतत्क्षात्रं कर्मस्वभावजं ॥ ४३ ॥

वैश्यशूद्रयोःकर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थःश्लोकः ॥ ४४ ॥ कर्मप्रविभागफलमाह स्वेस्वेइति स्वेस्वेमन्वादिभिरुक्तेऽध्यापनादावसाधारणेशमदमादौसाधारणेचकर्मण्यभिरतोनिष्ठावान्संसिद्धिंज्ञानयो ग्यतांलभतेनरः एतदेवविवरीतुंप्रतिजानीते स्वेति सिद्धिंवक्ष्यमाणांमुख्यसंन्यासलक्षणनैष्कर्म्यसिद्धिं यथायेनप्रकारेण ॥ ४५ ॥ तमेवप्रकारमाह यतइति प्रवृत्तिःकायवाङ्मनोनिर्वर्त्याचेष्टा यतोहेतोरंत र्यामिणः येनवागभ्युद्यतइत्यादिश्रुतेः येनइदंसर्वंदृश्यंततंव्याप्तमुपादानत्वात् स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसंतर्प्यसिद्धिंमोक्षंविंदतिलभतेमानवः मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्यपरमेश्वरेनित्यकर्मणामर्पणमेवमोक्ष द्वारमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति स्वधर्मोविगुणःकिंचिदंगहीनोपिश्रेयान्प्रशस्यतरः किमपेक्ष्यश्रेयान् परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सम्यग्विहितादपि उक्तंच स्वधर्मेनिधनंश्रेयःप रधर्मोभयावहइति स्वभावनियतंपूर्वोक्तत्रिविधस्वभावाज्जातंकर्मकुर्वन्किल्बिषंदोषंनाप्नोति विषकृमेर्विषमिवनदोषकरं तस्मात्तवभैक्ष्यंहिंसाशून्यमपिनयुक्तंकिंतुहिंसायुक्तोपिस्वधर्मएवप्रशस्यतरः ध र्मत्वेनविहितेऽस्मिन्नग्नीषोमीयपश्वालंभेइवकृतेसतिनकिल्बिषप्रसंगोस्तीत्यर्थः ॥४७॥ किंच सहजंस्वाभाविकंक्षात्रंकर्मसदोषंहिंसामिश्रमपिनत्यजेत् हियस्मात्सर्वारंभाःसर्वाणिकर्माणिदोषेणहिंसादिना

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजं॥ परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं॥४४॥ स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेनरः॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविं
दतितच्छृणु॥४५॥ यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततं॥ स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः॥४६॥ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात्॥ स्वभा
वनियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं॥४७॥सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत्॥ सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः॥ ४८॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्मा
विगतस्पृहः॥ नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति॥ ४९॥ सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे॥ समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा॥ ५०॥

आवृताएव यस्माच्चपरधर्मोभयावहस्तस्मात्स्वकर्मनत्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वकर्मणामीश्वरेसमर्पणंकर्तव्यमित्युक्त्वानंतरश्लोकद्वयेनस्वकर्मणामावश्यकत्वमुक्त्वातेषांपरमेश्वरेर्पणेनकिंफलंस्यादित्यतआ ह असक्तेति संन्यासेन कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेर्जुन संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतइतिपूर्वोक्तेनामुख्यसात्विकत्यागेन असक्तबुद्धिःपुत्रदारादिषुसक्तिपदेष्वासक्तिवर्जिताबुद्धिर्यस्यसो ऽसक्तबुद्धिर्विरक्तइत्यर्थः अतएवजितात्माशांतचित्तः विगतस्पृहःविशेषेणगतास्पृहातृष्णायस्यतादृशोभूत्वानैष्कर्म्यसिद्धिंकात्स्न्येनस्वरूपतःकर्मत्यागलक्षणांपारिव्राज्यसिद्धिंपरमांपूर्वोक्तामुख्यत्यागापे क्षयातिश्रेष्ठांनद्वेष्ट्यकुशलंकर्मेतिश्लोकेव्याख्यातांअधिगच्छतिप्राप्नोति ॥ ४९ ॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितं इदानींनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोपिपरिव्राड्वशीकारसंज्ञकवैराग्यवा न्यथाब्रह्मप्राप्नोतितथावक्तुंप्रतिजानीते सिद्धिमिति सिद्धिंनैष्कर्म्यसिद्धिंनिबोधबुध्यस्व मेमद्वचनात्समासेनसंक्षेपेणैवहेकौंतेय यायत्प्राप्यंब्रह्म विधेयापेक्षंस्त्रीत्वं ज्ञानस्यपरानिष्ठायदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमां तरतरंनास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तमेवब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाहत्रिभिः बुद्ध्येति बुद्ध्यावेदांतश्रवणमननपरिपाकोत्थयाऽहंब्रह्मास्मीतिपरोक्षनिश्चयरूपयाविशुद्धयासर्वभूतेषुमैत्र्यादिभावनयासम्यग्विशोधितया धृत्याधैर्येणयोगक्षेमादिनिमि त्तवैयग्र्यराहित्येन आत्मानंदेहेंद्रियसंघातंनियम्य दृढासनोभूत्वेत्यर्थः चकारात्प्राणंचनियम्य शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा ततइंद्रियाणिप्रत्याहृत्येत्यर्थः प्रत्याहृतकरणोप्यंतर्मनसैवविषयान्स्मरतितत्परित्या गमाह रागद्वेषौव्युदस्यचेति संकल्पंत्यक्त्वेत्यर्थः सहिविषयंपरिकल्प्यतत्ररागंजनयतीतिप्रसिद्धं यथाचाक्षपादाचार्यसूत्रं दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति दोषोरागादिः चकारादयमहमस्मी त्येतमपिभावंव्युदस्येतिज्ञेयं ततोब्रह्मभूयायब्रह्मभावायतंप्राप्तुंकल्पतेयोग्योभवतीतितृतीयेनसंबंधः ॥ ५१ ॥ केनसाधनजातेनैवंभूतोभवतीत्यतआह विविक्तेति यत्तच्छब्दाध्याहारेणयोज्यं नित्यमिति सर्वत्रसंबंधनीयं योनित्यंविविक्तसेवीएकांतशीलो लघ्वाशीमिताशनशीलश्च तथानित्यंवैराग्यंरागाभावंसमुपाश्रितश्च तथानित्यंध्यानयोगःषष्ठाध्यायोक्तस्तत्परश्चयोनित्यंभवतिसयतवाक्कायमानसो भवति यतकायआसनदार्ढ्येन यतवाग्विषयेभ्यइंद्रियाणांप्रत्याहरणेन यतमानसःसर्वसंकल्पत्यागेन अत्रचतुर्भिःसाधनैर्यतवाक्कायमानसत्वंसाध्यं नित्यंविविक्तसेवादिशीलःसन्यतवाक्कायमानसोभू त्वाब्रह्मभूयायकल्पतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥ एवंयतवाक्कायमानसस्ययोगिनोयोगजाःसिद्धयउपतिष्ठंति ताश्चश्रुतौदर्शिताः पृथिव्यप्तेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनज

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥
ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहं ॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥

रानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमिति तथा यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामान् तंतंलोकंजयतेतांश्चकामान्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइतिच संविभातिसंकल्पयति लोकंलो चनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान्काम्यमानान्विषयान् जयतेउपलभतेइतिश्रुतिपदानामर्थः तथा नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजेनज्ञानेनदुश्चरितादिसेवनाद्विरक्तःशांतोजितचित्तःसमाहितोनिरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशांतमानसोयोगैश्वर्यासक्तचित्तःएनमात्मानंनप्राप्नुयादितिश्रुत्यर्थः तदिदमाह अहंकारमिति यदातु योगीयतमानसोस्मितामात्रप्रत्ययोभवतितदासैवास्मितावस्थितिर्विषयाभिमुखाहंकारइत्युच्यतेविषयविमुखात्वस्मितेतितस्तमहंकारंनिगृह्णीयात् तदनिग्रहेयोगीबलंसत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनःप श्यन्दर्पंकरोतिनमत्तुल्योन्योस्तीतिमन्यते ततश्चदृप्तोधर्ममतिक्रामतीत्यापस्तंबवचनाद्दिव्यान्कामानिच्छति तत्रकेनचिन्निमित्तेनकामप्रतिबंधेसतिक्रोधवान्भवतिततःपरोत्सादनायभूयांसंशिष्यादिपरिग्र हंसंपादयतिततोनश्यतीति तस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेवविमुच्यततइतरान्सर्वान्विमुंचति अहंकारविमोकेपिनिर्ममत्वंतत्प्रदर्शितेषुविषयेषुममताशून्यत्वेसत्यहंकारःशिथिलीभूतोविषयवैमुख्यंप्राप्य स्वकारणेऽस्मितायांविलीयते ततःशांतोऽस्मितायाअपिप्रलयान्निरिंधनाग्निवदुपरतोयोगीब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥

अस्यैवंशांतस्यकेवलस्ययोगिनोव्युत्थानावस्थामाह ब्रह्मभूतइति योहिसुप्तौलयेवानिपतितोयोगीव्युत्थानेजडदेहस्तमोग्रस्तचित्तइवतंद्रालुरुत्तिष्ठति ब्रह्मभूतस्तुप्रसन्नात्माप्रसन्नचेताःलघुशरीरःअमृतेने वसमाधिसुखेनतृप्तस्तदेकप्रवणोनशोचतिनष्टं नाप्यप्राप्तंकांक्षतिदारादिकं सर्वेषुभूतेषुचतुर्विधेषुसमःब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुद्ध्यावैषम्यवर्जितःसन्परांमद्भक्तिंद्वैतदृष्टिविवर्जितांभावनांलभते पातंजलयोगीतुनव्यु त्थानेपरांदृष्टिंलभतेभेददर्शित्वात् अयंचभक्तःश्रीभागवतेदर्शितः सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमइति सोयंचतुर्थोभक्तोज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिभगवतापिदर्शितः ॥ ५४ ॥ अस्याअद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणायाभक्तेःफलमाह भक्त्येति मांउक्तविधयाभक्त्याज्ञानीअभितःसाकल्येनजानाति साकल्यमेवाह यावानिति किमहमणुपरिमाणोवादेहसंमितोवातार्किकाणा मिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयोवासप्रपंचाद्वैतवादिनामिवस्वगतभेदवान्वाऽखंडैकरसोवेतिपरिमाणतस्तत्त्वतोमांतत्पदार्थंजानाति तथायश्चास्मीति देहेंद्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्थायीवाक्षणिकविज्ञानरूपोवाशून्यंवाकर्ताभोक्तावाजडोवाजडाजडरूपोवाचिद्रूपोभोक्तावाकर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जितआनंदघनोवेतितत्त्वतःसर्वसंशयराहित्येनमामजरममरमभयमशोकंजाना ति तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइतिआत्मदर्शनेसतिसर्वसंशयोच्छेदंदर्शयति एवंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारतेत्युक्तेःसर्वक्षेत्रेष्वेकंमांवि

ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरां ॥ ५४ ॥
भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ॥ ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरं ॥ ५५ ॥

भुंसच्चिदानंदघनंतत्त्वतोज्ञात्वासर्वोपाधिविनिर्मुक्तंयाथात्म्येनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यततोव्यामोब्रह्मभावंगतोभवतीत्यर्थः ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः यद्वा ततइतिकारणब्रह्मभावापत्तिःसार्वात्म्यरूपाप्रथममुक्ता यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदित्यादिश्रुतिभ्योमुक्तानांसार्वात्म्यावगमात् ततमंतततमं एकस्तकारश्छांदस्यांप्रक्रियायांलुप्तोद्रष्टव्यइतिश्रुतिभाष्यं अनंतरंकारणभा वापत्तेरनुपदमेवतत्ब्रह्मतच्छब्दाभिधेयं तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतिश्रुतेः शुद्धंब्रह्मविशतेदर्पणापायेप्रतिबिंबोबिंबमिवप्रविशति कार्योपाधीनांजीवानांकारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारैवनिष्कलब्र ह्मप्राप्तिरित्यावेदितंप्रागेव यद्वा मांज्ञात्वातद्विशतइत्येतावतैवज्ञानप्रवेशयोःपौर्वापर्येसिद्धेतदनंतरमितिपदेनतच्छब्देनबुद्धिस्थंदेहंपरामृश्यतत्पातानंतरमितिव्याख्येयं यतोजातेपितत्त्वज्ञानेयावद्देहपातंप्रारब्ध कर्मणांप्रतिबंधाद्विदेहकैवल्यंनप्राप्यते अन्यथाज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिःस्यात् विमुक्तश्चविमुच्यते भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिमुक्तस्यमुक्तिनिवृत्तायाश्चमायायाःपुनर्निवृत्तिवद्जीवन्मुक्तिःशा स्त्रबाधितंस्यात् यथातार्किकाणांनष्टेपिसमवायिकारणेपटादिकंक्षणमात्रमवतिष्ठतेएवमस्माकमप्यनादिकालायादेहाद्युपादानभूतायाअविद्यायाविनाशेपिकिंचित्कालंदेहादिप्रतिभानंयुज्यते ईदृशमे वजीवन्मुक्तमपेक्ष्यभगवताउक्तं उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइति स्थितप्रज्ञलक्षणस्तुतिरपितल्लक्षणाभिधित्सयैवप्रवृत्तेइतिदिक् ॥ ५५ ॥

ननुतद्यथैषीकतूलमग्नौप्रास्तंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिपूर्वकर्मणांज्ञानेनप्रायश्चित्तेनेवसत्यपिनाशश्रवणेज्ञानोत्तरकालीनानांकर्मणांनाशाभावाज्ज्ञानोत्तरमपिदेहधारणेस्वाभाविकानांकर्मणां
वर्जनस्यासंभवादवश्यंज्ञानिनोपिबंधःस्यादित्याशंक्याह सर्वकर्माणीति मद्यपाश्रयोहमेवप्रज्ञानघनःप्रत्यगात्माव्यपाश्रयआश्रयोयस्यसमद्यपाश्रयोज्ञानी सर्वकर्माणिविहितानिनिषिद्धानिवासदाऽसकृत्
कुर्वाणोपिमत्प्रसादात्मदनुग्रहाच्छाश्वतंनित्यंअव्ययंपरमसर्वोत्कृष्टंपदंपदनीयंमोक्षमवाप्नोति नतुज्ञानोत्तरमपिक्रियमाणैःकर्मभिर्बध्यते तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामिति नह
वाएवंविदिकिंचनरजआध्वंसतेतंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनइत्यादिशास्त्रेणतत्त्वज्ञानिनःकर्मालेपश्रवणात् ॥ ५६ ॥ एवंवर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेणससाधनासफलाचब्रह्मविद्यानिरूपिता अस्याःप्रा
प्तयेपुनःसाधनत्वेनभक्तिमेवविधत्ते चेतसेति चेतसाविवेकबुद्ध्यासर्वाणिकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिमयिभगवतिवासुदेवेसंन्यस्ययत्करोषियदश्नासीत्युक्तरीत्यासमर्प्यमत्परःअहमेवपरःप्राप्योयस्यनतुमद्व

सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययं ॥ ५६ ॥ चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमपाश्रित्यम
च्चित्तःसततंभव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे ॥
मिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा ॥ कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ॥ ६० ॥

त्त्याअर्थादीन्प्रार्थयानः बुद्धियोगंपूर्वोक्तंसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वलक्षणंबंधहेतोरपिकर्मणोमोक्षहेतुत्वसंपादकंअपाश्रित्यआश्रित्यमच्चित्तःमदेकशरणःसततंसर्वदाभव ॥ ५७ ॥ एतस्यभक्तियोगस्यकरणेगुण
मकरणेदोषंचाह मच्चित्तइति दुर्गाणिआध्यात्मिकाधिलौकिकादीनिसंकटानि अहंकारात्स्वपांडित्याभिमानात्नश्रोष्यसिमद्वाक्यंतर्हिविनंक्ष्यसिपुरुषार्थशून्योभविष्यसि ॥ ५८ ॥ स्वतंत्रोहंत्वदुक्तंनक
रिष्यामीत्याशंक्याह यदिति यत्यदिअहंकारंगर्वमाश्रित्यनयोत्स्येयुद्धंनकरिष्येइतिमन्यसेएषतेतवव्यवसायोनिश्चयोमिथ्या यतःप्रकृतिःक्षात्रस्वभावःत्वांनियोक्ष्यति प्रकृतियांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरि
ष्यतीतिचोक्तं ॥ ५९ ॥ प्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यतीत्येतदेवव्याचष्टे स्वभावजेनेति स्वभावजेनपूर्वोक्तेनशौर्यादिनाअवशोपिपरवशएवतत्करिष्यसि ॥ ६० ॥

कोसौपरोयद्वशोहमस्मीत्यतआह ईश्वरइति ईश्वरईशनशीलोंतर्यामीपृथिव्यादीनामस्माकंचसर्वभूतानांसर्वप्राणिनांहृद्देशेबुद्धिगुहायांसर्वप्राणिप्रवर्त्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्वभूतानिभ्रामयन् ऊर्ध्वाधोमा
र्गेषुसंचारयन्काष्ठपुत्तिकाइवसूत्रधारः यंत्रारूढानियंत्रमिवयंत्रंउत्क्रमणादिसाधनंसर्वप्राणाद्यात्मकंलिंगंतदारूढानिमाययास्वशक्त्याभ्रामयन्नितिसंबंधः हेअर्जुनशुक्लविशुद्धांतःकरण सेश्वरोसीतिभावः
अत्राहंकारपूर्वकंयःकर्मकरोतियश्चईश्वरपरवशोहंकरोमीतिबुद्ध्याकरोतितयोरत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थोमंत्रोभाष्येउदाहृतः अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचविवर्त्तेतेरजसीवेद्याभिरितिभारद्वाजार्षं अहश्चकृष्ण
महरर्जुनंचेत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदितिब्राह्मणेनआग्निमारुतेशस्त्रेविनियुक्ताप्रथमेयमृक् यस्मिन्दिवसेसोमःसूयतेयागार्थंतदेवजन्मसाफल्यदिनंमुख्यमहःशब्दवाच्यं अन्यत्तुदिनमदिनमेवनिष्फलत्वात् तथा
चस्मृतिः दशभिर्जन्मभिर्वेदाआधानंशतजन्मभिः सहस्रैर्जन्मभिःसोमंब्राह्मण्यंपातुमर्हतीतिसोमयागस्यदौर्लभ्यंदर्शयति तदयमहःशब्दःकालवचनोपिसौम्येकर्मणिवर्तते यथादर्शपौर्णमासशब्दौ तत्रैवंस
तिअहःयागःकृष्णंअविदुषाकृतमप्रकाशमिवभवति तथाहरर्जुनंस्वच्छंतदेवविदुषाकृतंप्रकाशरूपमिवभवति तेएतेउभेअपिविद्वदविद्वत्कृतेअहनीरजसीप्रवृत्तिरूपत्वात्रजोगुणकार्येअपिवेद्याभिर्विद्याभिः

ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया ॥ ६१ ॥ तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभा
रत ॥ तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं ॥ ६२ ॥ इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ॥ विमृश्यैतदशेषेणयथे
च्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः ॥ इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं ॥ ६४ ॥

कर्मांगाववबद्धोपासनारूपावापरमेश्वरेसर्वकर्मार्पणरूपावाअहंकरोमीत्यभिमानरूपावाविद्याविज्ञानानिताभिर्विवर्तैतेवैपरीत्येनवर्तैते सोपासनंकर्मश्वेतंपरमात्मतत्त्वप्रकाशकंबंधविच्छेदहेतुःमूढकृतंकर्मकृ
ष्णंस्वरूपावरकंबंधहेतुरित्यर्थः तदेवंभगवान्पार्थअर्जुनेतिसंबोधयन्एतस्यस्वच्छांतःकरणत्वद्योतनेनशुक्लेधर्मेधिकारंदर्शयति ॥ ६१ ॥ तमेवईश्वरंसर्वभावेनसर्वात्मनाशरणमाश्रयंगच्छश्रयस्व तत्प्रसादात्
तदनुग्रहात्परांशांतिउपरतिसमाधिमितियावत् तथाचसूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति स्थानंचपरंविष्णोःपदंमोक्षंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इतिएवंप्रकारंतेतु
भ्यंमयासर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनज्ञानंआख्यातं गुह्यान्मंत्रतंत्ररसायनरूपाद्गुह्यतरंअतिशयितंरहस्यं एतद्यथोक्तंशास्त्रार्थजातंविमृश्यसम्यगालोच्ययथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥ एवंयथेष्टकरणमभ्यनुज्ञाया
प्यतिवात्सल्यात्श्लोकद्वयेनैवकृत्स्नंशास्त्रार्थमुपदेक्ष्यंस्तद्ग्रहणेऐकाग्र्यमस्यसंपादयितुमाह सर्वेति सर्वेभ्योगुह्येभ्यःअतिशयितंगुह्यंसर्वगुह्यतमंभूयःपुनरसकृदुक्तमपिमेममवचनंशृणु परमंपरमार्थविषयत्वा
त् नलोभान्नापिभयात्त्वांवक्ष्यामिकिंतर्हिमेममइष्टोसिपरमाप्तोसिइतिहेतोःदृढंअतिशयितंतेतवहितंयतस्ततोवक्ष्यामि तवइष्टत्वात्विद्यायाश्चहितत्वात्तद्वचनंआप्तेत्वयिअवश्यंवक्तव्यमितिभावः ॥ ६४ ॥

तदेवगुह्यतमंहितमाह मन्मनाइति अहंप्रत्यगात्मानंदैकघनःपरिपूर्णस्तदाकारंमनोयस्यसमन्मनाःभव एतेनब्रह्मात्माभेदोपिसाक्षात्करणीयइत्युत्तरषट्कार्थउक्तः कथमेवंविधाज्ञाननिष्ठालभ्यतेऽतआह मद्भ
क्तोभव एतेनभगवदुपासनात्मकोमध्यमषट्कार्थउक्तः कथमल्पपुण्यस्यभक्तिरुदेष्यतीत्यतआह मद्याजीभगवदर्थकर्मकरणशीलोभव एतेनकर्मप्रधानआद्यषट्कार्थोविवृतः ननुयस्यभगवद्याजित्वंनसंभ
वतिदारिद्र्यात्क्रियाद्यभावाद्वातस्यभगवद्भक्तिदौर्लभ्याद्ब्रह्माकाराचेतोवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशंक्याह मांनमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैवप्रतिमादौभगवंतंसर्वोपचारसमर्पणेननमस्कारादिनासम्यगाराधयेत्यर्थः तथाचा
श्वलायनोनमस्कारस्यैवयज्ञत्वमुदाहरति योनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीतिच एवमुक्तस्यसोपानत्रयारूढस्यफलमाह मामिति मामेवतत्पदार्थंसर्वजगत्कारणंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिमखंडैक
रसंत्वंएष्यसिप्राप्स्यसिबिंबइवप्रतिबिंबंघटाकाशइवमहाकाशं अस्मिन्नर्थेशपथंकरोति तेतवपुरःसत्यंअबाधितार्थभूतंप्रतिजानेप्रतिज्ञांकरोमिमामेवैष्यसीति प्रियोसिमे यतस्त्वंमेममप्रियोसिअतःप्रतारणा
नर्हेत्वयिसत्यमेवाहंब्रवीमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ एवंनमनयजनभजनमननक्रमेणसांख्यनिष्ठाउक्ता यापूर्वंध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यनेनश्लोकेनदर्शिता इदानींअन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते तेपिचाति
तरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाइतिकेवलोपास्तिनिष्ठायोगाख्योक्तातामाह सर्वेति सर्वेषांवर्णानामाश्रमाणांदेहेंद्रियबुद्धीनांचधर्मानग्निहोत्रादीन्सुखदुःखादींश्चत्यक्त्वामामेकंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिसोपाधिनिरुपा
धिवाऽखंडैकरसमानंदघनंपरमात्मानं शरणंशृणातिहिनस्त्यविद्यादीन्क्लेशादीन्शरणमाश्रयःपरायणंगच्छप्राप्नुहि मदेकशरणोभवेत्यर्थः अत्रअन्नंभुक्त्वैवतृप्यतिनतुजलमात्रंपीत्वेतिवत्हेतुत्वंक्त्वाप्रत्ययार्थः

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ ६५॥ सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज॥ अहं
त्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः॥ ६६ ॥ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयति॥ ६७॥

सर्वधर्मपरित्यागेनमांशरणंव्रजेत्यर्थः यथोक्तं अनात्मदर्शनेनैवपरात्मानमुपास्महइति एतस्यभगवच्छरणीकरणस्यफलमाह अहंत्वेति अहंप्रत्यगात्मासूर्याद्यंतर्यामीनारायणःसकलपाप्मविनिर्मुक्तःसम्य
ग्ज्ञातःसन्त्वात्वांसर्वपापेभ्यःसंचितक्रियमाणेभ्योगोत्रवधादिजेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचःशोकंमाकार्षीः तथाहि तत्त्वज्ञानफलंपापास्पर्शःशोकतरणंचसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं आदित्यांतर्वर्तिनंनारायणंप्रकृ
त्यच्छांदोग्येश्रूयते सएषससर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेद तरतिशोकमात्मवित्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइति उदितःऊर्ध्वमितोगतःपापान्युत्क्रम्यगतोनिष्पापइतिश्रु
तिपदार्थः वर्णाश्रमधर्मसंन्यासपूर्वकंषष्ठाध्यायेनोक्तेनयोगेनदेहादीनांधर्मांश्चत्यक्त्वानिर्विकल्पमात्मानंसाक्षात्कुर्वतोनकर्मलेपइत्यर्थः ॥ ६६ ॥ एवंश्लोकद्वयेनज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामि
तिसांख्ययोगौद्वितीयाध्यायेदर्शितावुपसंहृत्यविद्यासंप्रदायविधिमाह इदमिति अतपस्कायतपआलोचनंतद्रहितायअयत्नशीलायेत्यर्थः अभक्तायश्रद्धाहीनाय अशुश्रूषवेगुरुसेवामकुर्वते मांपरमात्मानं
योभ्यसूयतिमदीयगुणासहिष्णुतयामयिदोषारोपपरोभवतितस्मै नञःप्रत्येकंसंबद्धत्वादेतेषांविशेषणानामन्यतमाभावेपिकदाचनमहत्यपिसंकटेइदंनवाच्यंनोपदेष्टव्यं अत्रविद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपा
यमाशेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेऽयतायनमाब्रूयाअवीर्यवतीतथास्यां यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्रवणादसूयारहितायार्जवोपेतायाभ्यास
शीलायगुरुपरमेश्वराराधनपरायचएतद्रहस्यंदेयंनान्यस्मैइत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवंसंप्रदायविधिमुक्त्वासंप्रदायकर्तुःफलमाह यइदमिति इदंपरमंगुह्यंयोभक्तिहीनोमानपूजाद्यर्थीसन्मद्भक्तेष्वभिधास्यतिसोपिततएवपुण्यान्मयिपरमेश्वरेचिदेकरसेपरांभक्तिमद्वैतलक्षणामुपासनांकृत्वा
तत्रादरंप्राप्यतामनुष्ठायचमामेवैष्यतिमुक्तिंप्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयःसंशयोत्रनास्ति स्मर्यतेहिअजामिलादीनांभक्तिगंधहीनानामपिपुत्रसंकेतितेननारायणेतिनाम्नास्नेहवशादाह्वयतातावन्मात्रतुष्टेनभग
वतासद्गतिर्दत्ताकिमुवक्तव्यंयोवाचाएतावच्छास्त्ररहस्यंप्रतिपादयतितस्यभक्तिलाभादिक्रमेणकृतकृत्यत्वंभविष्यतीति ॥ ६८ ॥ ननुअश्रद्धयाकृतंसर्वंव्यर्थमितित्वयैवोक्तंकथमभक्तस्याप्येतच्छास्त्राभि
धानतोभक्त्यादिलाभःसंभवेदित्याशंक्याह नचेति तस्मादेतच्छास्त्रप्रवर्तकादन्योमनुष्येषुमेममप्रियकृत्तमोनचकश्चिदस्ति इयमेवममहतीवाचिकीभक्तिस्तांकृत्वासोपानारोहक्रमेणमेममप्रियतरोभ
विताभविष्यति अनिच्छयापिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकइति नचभुविएतस्मादन्यत्परमार्थसाधनमस्तीतिभावः अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ ६९ ॥ अध्यापकस्यफलमुक्त्वाऽध्येतुःफलमाह अध्येष्यतेचेति ज्ञानयज्ञे
ननिर्विकल्पसमाधिनाइष्टःपूजितःसहिधर्ममेघनामापुष्कलपुण्यवृष्टिकरस्तद्वदेतस्यशास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः इतिमेममसर्वेश्वरस्यमतिः तेनात्रस्तुतिमात्रमेतदितिनमंतव्यंकिंतुभूतार्थवादएवायमितिभावः

यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६४ ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः॥ भवितानचमेत
स्मादन्यः प्रियतरोभुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्चशृणु
यादपियोनरः॥ सोपिमुक्तःशुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनं
जय॥ ७२॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत॥ स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव॥ ७३॥

॥ ७० ॥ प्रवक्तुरध्येतुश्चफलमुक्त्वाश्रोतुरपिफलमाह श्रद्धावानिति शृणुयादपिअक्षरश्रवणंकुर्यादपिकिमुवक्तव्यमादरेणार्थग्रहणंयःकुर्यात्सउक्तंफलंप्राप्नुयादिति स्पष्टार्थःश्लोकः तथाचोक्तंश्रीभागव
ते वासुदेवकथाप्रश्नःपुरुषांस्त्रीन्पुनातिहि वक्तारंप्रच्छकंश्रोतॄंस्तत्पादसलिलंयथेति ॥ ७१ ॥ सर्वांतर्यामीसर्वज्ञोपिभगवाँल्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञानंजातंनवेतिपृच्छति अन्यथापुनःपुनःस्वयमेत्यउपदेशंकु
र्वताकृभुणानिदाघइवमयायंशतकृत्वोप्युपदेशेनकृतार्थःकर्तव्यइत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिकामप्रवेदने हेपार्थएतत्त्वयाएकाग्रेणचेतसाश्रोतव्यंशब्दतोर्थतश्चबोद्धव्यमितिममकामोस्तिततस्त्वां
पृच्छामिकिमिदंत्वयाश्रुतमिति श्रुतवतोपितवअज्ञानकृतःसंमोहोविपर्ययःअनात्मन्यात्मधीरूपःस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरूपइतिसद्विविधोपिनष्टःकच्चित् मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहंपृच्छामीत्यर्थः ॥ ७२ ॥
एवं पृष्टःस्वस्यकृतकृत्यतांज्ञापयन्नर्जुनउवाच नष्टोमोहइति मोहःपूर्वोक्तोद्विविधोपिनष्टः स्मृतिरयमहमस्मिपरंब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपाआत्मतत्त्वविषयालब्धा यस्यालाभेनसर्वहृदयग्रंथीनांयावान्य
श्चास्मितत्त्वतइत्यत्रोदाहृतानांचिज्जडैक्यभ्रमप्रभवानांविमोक्षोभवति तथाचश्रूयते स्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविमोक्षइति त्वत्प्रसादान्मयाच्युतस्मृतिर्लब्धेतिसंबंधः स्थितोस्मि त्वच्छासनेइतिशेषः गतसंदेहो
नष्टसंदेहइत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपोमोहोनष्टइतिदर्शितं करिष्येवचनंतवेत्यनेनस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरूपोपिमोहोनष्टइतिदर्शितं ॥ ७३ ॥

समाप्तः शास्त्रार्थः इदानींकथाप्रबंधमेवानुवर्तयन्संजयउवाच इतीति अद्भुतंचेतसोविस्मयकरं रोमहर्षणंरोमांचोद्भेदजनकं शेषंस्पष्टं ॥ ७४ ॥ कथमयंत्वयादूरस्थयोरपिवासुदेवार्जुनयोःसंवादःश्रुतइत्यत आह व्यासप्रसादादिति भगवताव्यासेनदिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिकंमह्यंदत्तंयेनाहंव्यवहितंविप्रकृष्टंवासर्वंकरतलामलकवद्विजानामि अतोव्यासप्रसादादेतच्छास्त्रंपरंगुह्यंगोप्यंअहंश्रुतवान् योगंचपश्यमेयोगमैश्वरमितिप्रतिज्ञापूर्वकंप्रदर्शितंवैश्वरूप्यं तमपिदृष्टवानितिशेषः स्वयंकथयतइत्युक्तेअस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइतिश्रुतेःस्वनिःश्वसितंवेदंशिष्याचार्यपरंपरयाकथयतइत्यायाति तदर्थंसाक्षात्कथयतइति सृष्ट्यादौब्रह्माणंप्रतीवेदानीमर्जुनंप्रतिसाक्षात्कथयतःश्रुतवानहमित्यर्थः तेनभगवदनुग्रहपात्रतयाब्रह्मणासमत्वंस्वस्यद्योत्यते अत्रएतद्योगमित्यभेदेनान्वयेतुगुह्यपदापेक्षयाएतद्योगमितिपुन्नपुंसकलिंगयोरपिसामानाधिकरण्यंशक्यंचयत्किंचिदश्वतापिक्षुदुपहंतुमित्यादाविवपूर्वप्रवृत्तलिंगसंस्कारप्राबल्यादुत्तरत्रभिन्नलिंगविशेष्यलाभेपिपूर्वसंस्कारोननिवर्त्ततइतिसामानाधिकरण्यंविलिंगयोरपिवक्तुंशक्यमितिज्ञेयं ॥ ७५ ॥ केशवार्जुनसंवादश्रवणजंविश्वरूपाख्ययोगदर्शनजंचाह्लादंक्रमेणश्लोकद्वयेनाह राजन्निति हेराजन्हेधृतराष्ट्र पुण्यंपुण्यकरंपापहरंचेत्यर्थात् संस्मृत्यसंस्मृत्येतिसंभ्रमेद्विरुक्तिः शेषंस्पष्टार्थं॥७६॥तच्चेति रूपंविश्वरूपं एतद्दर्शनेहिब्रह्माणमीशमितिदिशतोविप्रकृष्टंवक्त्राणितेत्वरमाणाविशंतीतिकालतोव्यवहितंभीष्मादिक्षयंचकरतलामलकवद्दृष्टवान् तच्चजगतोमिथ्यात्वमंतरेणनसंभवतीतिप्रतिपादितंवेदांतकतके अतीतानागतंवस्तुवीक्ष्यतेकरबिल्ववत् योगीसंकल्पमात्रोत्थमितिशास्त्रेषुडिंडिमः १ मायायांसर्वदासर्वंसर्वावस्थमिदंजगत् अस्तीतितदुपाधिश्चित्सार्वात्म्यात्सर्वमीक्षते २ आरंभपरिणामाभ्यांस्वेनरूपेणयन्नसत् अतीतानागतंवस्तुयोगीतद्वीक्षतांकथं ३ संकल्पमात्रभातंवस्त्वतीतादियदीष्यते नष्टस्त्रीदर्शनाभंतस्याद्योगिज्ञानमप्रमा ४ योगिसंकल्पमात्रेणतस्योत्पत्तिर्यदीष्यते ईशसंकल्पमात्रेणसर्वोत्पत्तिस्तदेष्यतां ५ आरंभेपरिणामेवादेशकालाद्यतिक्रमः नैवदृष्टःक्वचित्सोयंस्वप्नमायादिषुस्फुटः ६ युगपद्दृश्यतेकुंभोनानादेशस्थयोगिभिः जलसूर्यइवास्माभिस्तेनासौकल्पितःस्फुटं ७ योगिभिर्गृह्यमाणत्वाद्घटःसर्वत्रसर्वदा सन्नेवास्तीतिचेत्कार्यंकथमीदृग्विधंभवेत् ८ व्यावृत्तंहीष्यतेकार्यंयुगपद्भिन्नदेशता चेत्कल्पनांविनास्येष्टादृष्टांतस्तत्रनास्तिवः ९ तस्मान्नाणुभिराराब्धभित्तिवन्नापिगव्यवत् प्रकृतेःपरिणामोवाजगत्किंत्विंद्रजालवत् १० सत्यंबद्धदृशामिंद्रजालंविश्वंपरागदृशां अधिष्ठानादृतेशुद्धदृशांनास्त्येवतद्द्वयमिति ११ स्पष्टार्थोमूलश्लोकः ॥ ७७ ॥ यस्मादनंतैश्वर्योभगवांस्तदनुगृहीतोर्जुनश्वयुधिष्ठिरपक्षेस्तिअतस्त्वयाजयाशानकार्येत्याह यत्रेति यत्रपक्षे ध्रुवेतिसर्वत्रसंबध्यते श्रीर्दिव्यसभादिशोभा विजयःप्रसिद्धः भूतिरैश्वर्यंसर्वनियंतृत्वं नीतिर्नयश्च एतत्सर्वंतत्रतस्मिन्पक्षेध्रुवमितिमममतिःअतःपांडवैःसहसंधिरेवकर्तव्यइतिभावः ॥ ७८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोःश्रीनीलकंठसूरिवर्यस्यकृतौभारतभावदीपेभीष्मपर्वणिगीतार्थप्रकाशेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५० ॥ ४२ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणं ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं ॥ योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयं ॥ ७५ ॥ राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतं ॥ केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः ॥ विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुन ॥ ७७ ॥ यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ ॥ इ० भी० भग० सू० ब्र० श्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितुद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तंभगवद्गीतापर्व ॥ ५ ॥

गीतासुगीताकर्तव्याइत्यादयःसार्धाःपंचश्लोकागौडैर्नपठ्यंते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवंगीतांतेमन्मनाभवेत्यादिनानिष्कामानामात्मनिष्ठानामेवैष्यसीत्यात्मप्राप्तिश्चतत्फलभूतादर्शिता सकामानांत्वर्थाधीनाकामसिद्धिः अर्थश्चसतामपिपांडवानामिवगुरुवधानृताद्याश्रयेणैवसिद्ध्यति सोपिबलवदनुग्रहात् अन्येषांतुकौरवाणामिवसाध्यमानोनिरन्वयोच्छेदायभवतीतिदर्शयिष्यन्युद्धप्रधानंपर्वशेषंप्रपर्वा

अथभीष्मवधपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ गीतासुगीताकर्त्तव्याकिमन्यैःशास्त्रसंग्रहैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता ॥ १ ॥ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहरिः ॥ सर्वतीर्थमयीगंगासर्ववेदमयोमनुः ॥ २ ॥ गीतागंगाचगायत्रीगोविंदेतिहृदिस्थिते ॥ चतुर्गकारसंयुक्तेपुनर्जन्मनविद्यते ॥ ३ ॥ षट्शतानिसविंशानिश्लोकानांप्राहकेशवः ॥ अर्जुनःसप्तपंचाशत्सप्तषष्टिंतुसंजयः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्यते ॥ भारतामृतसर्वस्वगीतायामथितस्यच ॥ सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुनस्यमुखेहुतं ॥ ५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोधनंजयंदृष्ट्वाबाणगांडीवधारिणं ॥ पुनरेवमहानादंव्यसृजंतमहारथाः ॥ ६ ॥ पांडवाःसोमकाश्चैवयेचैषामनुयायिनः ॥ दध्मुश्चमुदिताःशंखान्वीराःसागरसंभवान् ॥ ७ ॥ ततोभेर्यश्चपेश्यश्चक्रकचागोविषाणिकाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंततःशब्दोमहानभूत् ॥ ८ ॥ तथादेवाःसगंधर्वाःपितरश्चजनाधिप ॥ सिद्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ॥ ९ ॥ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुं ॥ समीयुस्तत्रसहिताद्रष्टुंतद्वैशसंमहत् ॥ १० ॥ ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसमवस्थिते ॥ तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ॥ ११ ॥ विमुच्यकवचंवीरोनिक्षिप्यचवरायुधं ॥ अवरुह्यरथात्क्षिप्रंपद्भ्यामेवकृतांजलिः ॥ १२ ॥ पितामहमभिप्रेक्ष्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ वाग्यतःप्रययौयेनप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीं ॥ १३ ॥ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंभ्रातृभिःसहितोऽन्वयात् ॥ १४ ॥ वासुदेवश्चभगवान्पृष्ठतोऽनुजगामतं ॥ तथामुख्याश्चराजानस्तच्चिताजग्मुरुत्सुकाः ॥ १५ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ किंतेव्यवसितंराजन्यदस्मानपहायवै ॥ पद्भ्यामेवप्रयातोसिप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीं ॥ १६ ॥ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्वगमिष्यसिराजेंद्रनिक्षिप्तकवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसैन्येषुभ्रातॄनुत्सृज्यपार्थिव ॥ १७ ॥

तमारभतेऽर्थस्यानर्थहेतुत्वंविवरीतुं ततोधनंजयंदृष्ट्वेति ततःअर्जुनस्यकरिष्येवचनंतवेत्येवंरूपप्रतिज्ञानंतरंधनंजयंयुद्धार्थंसन्नद्धंदृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भेर्योबृहत्योढक्काः पेश्यःकाहलाः क्रचकाजयमंगलाः गोविषाणिकागवादिशृंगाणि सहसायुगपदेवअभ्यहन्यंतअवाद्यंत ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वरायुधंधनुःश्रेष्ठं अवरुह्यअवतीर्य ॥ १२ ॥ येनविजयाख्येनप्रयोजनेन स्वयंयुधिष्ठिरःसंग्रामेदृढबुद्धिस्तत्सिद्ध्यर्थंअभिप्रेक्ष्यआलोच्यप्रथमंपितामहंप्रतिप्रययौ रिपुवाहिनींप्रविश्येतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गौतमंकृपं ॥ २२ ॥ पुराकल्पेप्राचीनशास्त्रे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मिथोऽन्योन्यं एषोहीतिसुलोपाभावआर्षः ॥ २६ ॥ व्यक्तंनियतं भीष्मंभीष्मस्यअंतिकंसमीपं

नकुलउवाच ॥ एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत ॥ भीर्मेदुनोतिहृदयंब्रूहिगंताभवान्क्कनु ॥ १८ ॥ ॥सहदेवउवाच ॥ अस्मिन्रणसमूहेवैवर्त्तमानेमहाभये ॥ उत्सृज्यक्कनुगंतासिशत्रूनभिमुखोनृप ॥ १९ ॥ ॥संजयउवाच ॥ ॥एवमाभाष्यमाणोपिभ्रातृभिःकुरुनंदनः ॥ नोवाचवाग्यतःकिंचिद्गच्छत्येवयुधिष्ठिरः ॥ २० ॥ तानुवाचमहाप्राज्ञोवासुदेवोमहामनाः ॥ अभिप्रायोस्यविज्ञातोमयेतिप्रहसन्निव ॥ २१ ॥ एषभीष्मंतथाद्रोणंगौतमंशल्यमेवच ॥ अनुमान्यगुरून्सर्वान्योत्स्यतेपार्थिवोरिभिः ॥ २२ ॥ श्रूयतेहिपुराकल्पेगुरूननननुमान्ययः ॥ युध्यतेसभवेद्व्यक्तमपध्यातोमहत्तरैः ॥ २३ ॥ अनुमान्ययथाशास्त्रंयस्तुयुध्येन्महत्तरैः ॥ ध्रुवस्तस्यजयोयुद्धेभवेदितिमतिर्मम ॥ २४ ॥ एवंब्रुवतिकृष्णेत्रधार्त्तराष्ट्रचमूंप्रति ॥ हाहाकारोमहानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वायुधिष्ठिरंदूराद्धार्त्तराष्ट्रस्यसैनिकाः ॥ मिथःसंकथयांचक्रुरेषोहिकुलपांसनः ॥ २६ ॥ व्यक्तंभीतइवाभ्येतिराजासौभीष्ममंतिकं ॥ युधिष्ठिरःससोदर्यःशरणार्थंप्रयाचकः ॥ २७ ॥ धनंजयेकथंनाथेपांडवेचवृकोदरे ॥ नकुलेसहदेवेचभीतिरभ्येतिपांडवं ॥ २८ ॥ ननूनंक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथितेभुवि ॥ यथास्यहृदयंभीतमल्पसत्वस्यसंयुगे ॥ २९ ॥ ततस्तेसैनिकाःसर्वेप्रशंसंतिस्मकौरवान् ॥ हृष्टाःसुमनसोभूत्वाचेलानिदुधुवुश्चह ॥ ३० ॥ व्यनिंदंश्चतथासर्वेयोधास्तवविशांपते ॥ युधिष्ठिरंससोदर्यंसहितंकेशवेनहि ॥ ३१ ॥ ततस्तत्कौरवंसैन्यंधिक्कृत्वातुयुधिष्ठिरं ॥ निःशब्दमभवत्तूर्णंपुनरेवविशांपते ॥ ३२ ॥ किंनुवक्ष्यतिराजासौकिंभीष्मःप्रतिवक्ष्यति ॥ किंभीमःसमरश्लाघीकिंनुकृष्णार्जुनाविति ॥ ३३ ॥ विवक्षितंकिमस्येतिसंशयःसुमहानभूत् ॥ उभयोःसेनयोराजन्युधिष्ठिरकृतेतदा ॥ ३४ ॥ सोवगाह्यचमूंशत्रोःशरशक्तिसमाकुलां ॥ भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णंभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ ३५ ॥ तमुवाचततःपादौकराभ्यांपीड्यपांडवः ॥ भीष्मंशांतनवंराजायुद्धायसमुपस्थितं ॥ ३६ ॥ ॥युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥आमंत्रयेत्वांदुर्धर्षत्वयायोत्स्यामहेसह ॥ अनुजानीहिमांतातआशिषश्चप्रयोजय ॥ ३७ ॥ ॥भीष्मउवाच ॥ ॥ यद्येवंनाभिगच्छेथायुधिमांपृथिवीपते ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायभारत ॥ ३८ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धिक्कृत्वाधिक्कृत्य असमासआर्षः धिगित्यकरोदितिवा ॥ ३२ ॥ विवक्षितंवक्तुमिष्टं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पराभावायपराकृतोनिरस्तोभावःसत्तायत्रसःतस्मैमरणायेत्यर्थः परश्चासावभावश्चेतिविग्रहेपिसएवार्थः ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ एवंगतेईदृगाचरणवतित्वयि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ क्लीबवत्त्वोक्तस्यवरस्ययुद्धादन्यदितित्वेनैवसंकोचनात्कातरवत् भृतःपोषितः युद्धात्वातिभक्त्यात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ साह्यंसाहाय्यं ॥ ४४ ॥ श्रेयः

प्रीतोहंपुत्रयुध्यस्वजयमाप्नुहिपांडव ॥ यत्तेभिलषितंचान्यत्तदवाप्नुहिसंयुगे ॥ ३९ ॥ व्रियतांचवरःपार्थकिमस्मत्तोऽभिकांक्षसि ॥ एवंगतेमहाराजनतवास्तिपराजयः ॥ ४० ॥ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः ॥ ४१ ॥ अतस्त्वांक्लीबवद्वाक्यंब्रवीमिकुरुनंदन ॥ भृतोऽस्म्यर्थेनकौरव्ययुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ४२ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ मंत्रयस्वमहाबाहोहितैषीममनित्यशः ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेममैषसततंवरः ॥ ४३ ॥ ॥भीष्मउवाच ॥ ॥राजन्किमत्रसाह्यंतेकरोमिकुरुनंदन ॥ कामंयोत्स्येपरस्यार्थेब्रूहियत्तेविवक्षितं ॥ ४४ ॥ ॥युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितं ॥ एतन्मेमंत्रयहितंयदिश्रेयःप्रपश्यसि ॥ ४५ ॥ ॥भीष्मउवाच ॥ ॥नैनंपश्यामिकौंतेययोमांयुध्यंतमाहवे ॥ विजयेतपुमान्कश्चित्साक्षादपिशतक्रतुः ॥ ४६ ॥ ॥युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥हंतपृच्छामितस्मात्त्वांपितामहनमोस्तुते ॥ वधोपायंब्रवीहित्वमात्मनःसमरेपरैः ॥ ४७ ॥ ॥भीष्मउवाच ॥ नस्मतंतातपश्यामिसमरेयोजयेतमां ॥ नंतावन्मृत्युकालोपिपुनरागमनंकुरु ॥ ४८ ॥ ॥संजयउवाच ॥ ॥ततोयुधिष्ठिरोवाक्यंभीष्मस्यकुरुनंदन ॥ शिरसाप्रतिजग्राहभूयस्तमभिवाद्यच ॥ ४९ ॥ प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्यरथंप्रति ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानांमध्येनभ्रातृभिःसह ॥ ५० ॥ सद्रोणमभिवाद्याथकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ उवाचराजादुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ॥ ५१ ॥ आमंत्रयेत्वांभगवन्योत्स्येविगतकल्मषः ॥ कथंजयेरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाद्विज ॥ ५२ ॥ ॥द्रोणउवाच ॥ ॥यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायसर्वशः ॥ ५३ ॥ तद्युधिष्ठिरतुष्टोस्मिपूजितश्चत्वयानघ ॥ अनुजानामियुध्यस्वविजयंसमवाप्नुहि ॥ ५४ ॥ करवाणिचतेकामंब्रूहित्वमभिकांक्षितं ॥ एवंगतेमहाराजयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५५ ॥ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः ॥ ५६ ॥ ब्रवीम्येतत्क्लीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ योत्स्येहंकौरवस्यार्थेतवाशास्योजयोमया ॥ ५७ ॥ ॥युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥जयमाशास्वमेब्रह्मन्मंत्रयस्वचमद्धितं ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेवरएषवृतोमया ॥ ५८ ॥

प्रपश्यसियदिवक्तुंयोग्यमितिमन्यसेतर्हिवदेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तावत्संप्रति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आत्मनिःश्रेयसंस्वहितसाधनं ॥ ५१ ॥ अहंरिपून्कथंजयेतत्त्वंविगतकल्मषःसन्कथयेतिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ध्रुवोवश्यंभावी अभिजानामिअनुजानामि विमोक्ष्यसेशत्रून्जीवितादितिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ हंतविषादे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्रायगतं मरणायनियतं अचेतनंयोगबलेनत्यक्तदेहं योधानां

॥ ॥द्रोणउवाच॥ ॥ध्रुवस्तेविजयोराजन्यस्यमंत्रीहरिस्तव॥ अहंत्वामभिजानामिरणेशत्रून्विमोक्ष्यसे॥५९॥ यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः॥
युध्यस्वगच्छकौंतेयपृच्छमांकिंब्रवीमिते॥६०॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥ पृच्छामित्वांद्विजश्रेष्ठशृणुयन्मेऽभिकांक्षितं॥ कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितं
॥६१॥ ॥द्रोणउवाच॥ ॥नतेऽस्तिविजयस्तावद्यावद्युद्ध्याम्यहंरणे॥ ममाशुनिधनेराजन्यतस्वसहसोदरैः॥६२॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥ हंततस्मान्महा
बाहोवधोपायंवदात्मनः॥ आचार्यप्रणिपत्यैषपृच्छामित्वांनमोस्तुते॥६३॥ ॥द्रोणउवाच॥ ॥नशत्रुंतातपश्यामियोमांहन्याद्रथेस्थितं॥ युध्यमानंसुसंर
ब्धंशरवर्षौघवर्षिणं॥६४॥ ऋतेप्रायगतंराजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनं॥ हन्यान्मांयुधियोधानांसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥६५॥ शस्त्रंचाहंरणेजह्यांश्रुत्वातुमहदप्रियं॥
श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यंब्रवीमिते॥६६॥ ॥संजयउवाच॥ एतच्छ्रुत्वामहाराजभारद्वाजस्यधीमतः॥ अनुमान्यतमाचार्यंप्रायाच्छारद्वतंप्रति॥६७॥
सोऽभिवाद्यकृपंराजाकृत्वाचापिप्रदक्षिणं॥ उवाचदुर्धर्षतमंवाक्यंवाक्यविदांवरः॥६८॥ अनुमानयेत्वांयोत्स्येहंगुरोविगतकल्मषः॥ जयेयंचरिपून्सर्वान
नुज्ञातस्त्वयानघ॥६९॥ ॥कृपउवाच॥ ॥यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायसर्वशः॥७०॥ अर्थस्यपुरुषोदासो
दासस्त्वर्थोनकस्यचित्॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः॥७१॥ तेषामर्थेमहाराजयोद्धव्यमितिमेमतिः॥ अतस्त्वांक्लीबवद्ब्रूयांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि
॥७२॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥ हंतपृच्छामितेतस्मादाचार्यशृणुमेवचः॥ इत्युक्त्वाव्यथितोराजानोवाचगतचेतनः॥७३॥ ॥संजयउवाच॥ ॥तंगौतमः
प्रत्युवाचविज्ञायास्यविवक्षितं॥अवध्योहंमहीपालयुद्ध्यस्वजयमाप्नुहि॥७४॥प्रीतस्तेऽभिगमेनाहंजयंतवनराधिप॥आशासिष्येसदोत्थायसत्यमेतद्ब्रवीमिते
॥७५॥ एतच्छ्रुत्वामहाराजगौतमस्यविशांपते॥अनुमान्यकृपंराजाप्रययौयेनमद्रराट्॥७६॥सशल्यमभिवाद्याथकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं॥उवाचराजादुर्धर्षमा
त्मनिःश्रेयसंवचः॥७७॥अनुमानयेत्वांदुर्धर्षयोत्स्येविगतकल्मषः॥जयेयंनुपरान्राजन्ननुज्ञातस्त्वयारिपून्॥७८॥ ॥शल्यउवाच॥ ॥यदिमांनाधिगच्छेथा
युद्धायकृतनिश्चयः॥शपेयंत्वांमहाराजपराभावायवैरणे॥७९॥ तुष्टोस्मिपूजितश्चास्मियत्कांक्षसितदस्तुते॥अनुजानामिचैवत्वांयुध्यस्वजयमाप्नुहि॥८०॥

ध्येकश्चिदितिशेषः ॥ ६५ ॥ जह्यांत्यजेयं श्रद्धेयवाक्यात्आदेयवचनात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ परान्प्रकृष्टान् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ इदंवक्ष्यमाणवचनंयुधिष्ठिरंप्रत्यब्रवीत् ॥ ९५ ॥ भवतःभवत्संबंधी मिषतइतिपाठेपश्यतस्तवेति

ब्रूहिचैवपरंवीरकेनार्थःकिंददामिते ॥ एवंगतेमहाराजयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥८१॥ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धो
स्म्यर्थेनकौरवैः ॥८२॥ करिष्यामिहितेकामंभागिनेययथेप्सितं॥ ब्रवीम्यतःक्लीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि॥८३॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥मंत्रयस्वम
हाराजनित्यंमद्धितमुत्तमं॥ कामंयुद्ध्यपरस्यार्थेवरमेतंवृणोम्यहं॥८४॥ ॥शल्यउवाच॥ ॥ किमत्रब्रूहिसाह्यंतेकरोमिनृपसत्तम॥ कामंयोत्स्येपरस्यार्थेब
द्धोस्म्यर्थेनकौरवैः॥८५॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ सएवमेवरःशल्यउद्योगेयस्त्वयाकृतः॥ सूतपुत्रस्यसंग्रामेकार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८६ ॥ ॥शल्यउवाच॥
संपत्स्यत्येषतेकामःकुंतीपुत्रयथेप्सितं॥ गच्छयुध्यस्वविस्रब्धःप्रतिजानेवचस्तव॥८७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥अनुमान्याथकौंतेयोमातुलंमद्रकेश्वरं॥ निर्ज
गाममहासैन्याद्भ्रातृभिःपरिवारितः॥८८॥ वासुदेवस्तुराधेयमाहवेभिजगामवै॥ ततएनमुवाचेदंपांडवार्थेगदाग्रजः॥८९॥ श्रुतंमेकर्णभीष्मस्यद्वेषात्किल
नयोत्स्यसे॥ अस्मान्वरयराधेययावद्भीष्मोनहन्यते॥९०॥ हतेतुभीष्मेराधेयपुनरेष्यसिसंयुगं॥धार्तराष्ट्रस्यसाहाय्यंयदिपश्यसिचेत्समं॥९१॥ ॥कर्णउवाच
नविप्रियंकरिष्यामिधार्तराष्ट्रस्यकेशव॥त्यक्तप्राणंहिमांविद्धिदुर्योधनहितैषिणं॥९२॥ ॥संजयउवाच॥ ॥तच्छ्रुत्वावचनंकृष्णःसंन्यवर्ततभारत॥ युधि
ष्ठिरपुरोगैश्चपांडवैःसहसंगतः॥९३॥ अथसैन्यस्यमध्येतुप्राक्रोशत्पांडवाग्रजः॥ योस्मान्वृणोतितमहंवरयेसाह्यकारणात्॥९४॥ अथतान्समभिप्रेक्ष्ययु
युत्सुरिदमब्रवीत्॥ प्रीतात्माधर्मराजानंकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं॥९५॥ अहंयोत्स्यामिभवतःसंयुगेधृतराष्ट्रजान्॥ युष्मदर्थेमहाराजयदिमांवृणुषेऽनघ॥९६॥
॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥एह्येहिसर्वेयोत्स्यामस्तवभ्रातॄनपंडितान्॥ युयुत्सोवासुदेवश्चवयंचब्रूमसर्वशः॥९७॥ वृणोमित्वांमहाबाहोयुद्ध्यस्वममकारणा
त्॥ त्वयिपिंडश्चतंतुश्चधृतराष्ट्रस्यदृश्यते॥९८॥ भजस्वास्मान्राजपुत्रभजमानान्महाद्युते॥ नभविष्यतिदुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः॥९९॥ ॥संजयउवाच
ततोयुयुत्सुःकौरव्यान्परित्यज्यसुतांस्तव॥ जगामपांडुपुत्राणांसेनांविश्राव्यदुंदुभिं॥१००॥ ततोयुधिष्ठिरोराजासंप्रहृष्टःसहानुजः॥ जग्राहकवचंभूयोदी
प्तिमत्कनकोज्ज्वलं॥१०१॥ प्रत्यपद्यंततेसर्वेस्वरथान्पुरुषर्षभाः॥ ततोव्यूहंयथापूर्वंप्रत्यव्यूहंततेपुनः॥१०२॥

शेषः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तंतुःसंततिः पिंडःपितृयज्ञः अन्येसर्वेमरिष्यंतीतिभावः ॥ ९८ ॥ भजस्वेति अभजमानःसर्वोपिधृतराष्ट्रपुत्रोनभविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

पुष्करान्दीर्घकाहलान् एकपुष्करानितिपाठेमुरजान् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ गौरवंमान्यत्वं ॥ १०५ ॥ सौहृदंमैत्रीं कृपांस्नेहं दयांपरदुःखप्रहाणेच्छां ॥ १०६ ॥ कीर्तिमतांपांडवानांस्तुतिसंहितावाचइतिसंबंधः ॥ १०७॥ आर्याःकुलीनाः वृत्तंचरितं मद्प्रमदपीडादेर्वाग्भंगंगद्गदंविदुः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

अवादयन्दुंदुभींश्वशतशश्चैवपुष्करान्॥ सिंहनादांश्वविविधान्विनेदुःपुरुषर्षभाः ॥ १०३ ॥ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवान्प्रेक्ष्यपार्थिवाः॥ धृष्टद्युम्नादयःसर्वेपुनर्जहृषिरेतदा॥ १०४ ॥ गौरवंपांडुपुत्राणांमान्यान्मानयतांचतान् ॥ दृष्ट्वामहीक्षितस्तत्रपूजयांचक्रिरेभृशं॥ १०५॥ सौहृदंचकृपांचैवप्राप्तकालंमहात्मनां॥ दयांचज्ञातिषुपरांकथयांचक्रिरेनृपाः ॥ १०६ ॥ साधुसाध्वितिसर्वत्रनिश्चेरुःस्तुतिसंहिताः॥ वाचःपुण्याःकीर्तिमतांमनोहृदयहर्षणाः॥ १०७॥ म्लेच्छाश्वार्याश्वयेतत्रददृशुःशुश्रुवुस्तथा॥ वृत्तंतत्पांडुपुत्राणांरुरुदुस्तेसगद्गदाः ॥ १०८ ॥ ततोजघ्नुर्महाभेरीःशतशश्वसहस्रशः ॥ शंखांश्वगोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टामनस्विनः॥ १०९॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० भीष्मादिसंमाननेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४३॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥

॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रकुरवःपांडवानुकिं ॥ १ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ भ्रातृभिःसहितोराजन्पुत्रोदुःशासनस्तव॥भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया॥२॥तथैवपांडवाःसर्वेभीमसेनपुरोगमाः॥ भीष्मेणयुद्धमिच्छंतःप्रययुर्हृष्टमानसाः ॥३॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः॥ भेरीमृदंगमुरजाहयकुंजरनिःस्वनाः॥४॥ उभयोःसेनयोर्ह्यासंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ॥ वयंतान्प्रतिनर्दंतस्तदासीत्तुमुलंमहत्॥ ५॥महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेपांडवधार्त्तराष्ट्रयोः॥ चकंपिरेशंखमृदंगनिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना॥ ६॥ नरेंद्रनागाश्वरथाकुलानामभ्यागतानामशिवेमुहूर्त्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्धुतानामिवसागराणां॥ ७॥ तस्मिन्समुत्थितेशब्देतुमुलेलोमहर्षणे॥ भीमसेनोमहाबाहुःप्राणदद्गोवृषोयथा॥ ८॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषंवारणानांचबृंहितं॥ सिंहनादंचसैन्यानांभीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९॥हयानांहेषमाणानामनीकेषुसहस्रशः ॥ सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्यनदतःस्वनः॥ १०॥ तंश्रुत्वानिनदंतस्यसैन्यास्तववितत्रसुः॥ जीमूतस्येवनदतःशक्राशनिसमस्वनं॥ ११ ॥ ॥१००॥

एवमिति एवंव्युढेष्वित्यादेर्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रममित्यंतस्यसर्वातिशायीभीष्मस्यपराक्रमइतितात्पर्यार्थः ॥१ ॥ २ ॥ ३॥ क्ष्वेडाःसिंहनादाः मृदंगाःमर्दलाःमुरजाः क्षुद्रमर्दलाः ॥ ४ ॥ समाद्रवन्अन्योन्यंसंगताअभूवन् ॥ ५ ॥ महान्समुच्छ्रयःसंप्रहारोयत्र ॥ ६ ॥ ७॥ गोवृषोबलीवर्दश्रेष्ठः ॥ ८ ॥ अभ्यभूत्अभिभूतवान् ॥ ९ ॥ १० ॥ सैन्याःसेनामुख्याः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ नादयन्नादंकुर्वन् ॥ १३ ॥ सोदर्याःराजानुजाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निर्मुक्ताःमुक्तकंचुकाश्वाशीविषाउपमायेषांतान् ॥ १७ ॥१८ ॥१९ ॥ भीमाःभयंकराःज्यानांतलानांचनिःस्वनायैतैः ॥ २० ॥ लाघवंक्षिप्रहस्ततां निमित्तंलक्ष्यं ॥ २१ ॥ २२ ॥ भीमंभयंकरं ॥ २३ ॥ जातसंरंभाश्विरसंभृतकोपाः कृतागसःकृतापराधाः भीमोपिबाल्येधार्तराष्ट्रान्मर्दयन्कृतापराधोस्तीत्युक्तंपरस्परेति

वाहनानिचसर्वाणिशकृन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥शब्देनतस्यवीरस्यसिंहस्येवेतरेमृगाः॥ १२ ॥ दर्शयन्घोरमात्मानंमहाभ्रमिवनादयन् ॥ विभीषयंस्तवसुतान्भीमसेनःसमभ्ययात् ॥ १३ ॥ तमायांतंमहेष्वासंसोदर्याःपर्यवारयन् ॥ छादयंतःशरव्रातैर्मेघाइवदिवाकरं॥ १४ ॥ दुर्योधनश्वपुत्रस्तेदुर्मुखोदुःसहःशलः॥ दुःशासनश्वातिरथस्तथादुर्मर्षणोनृपः॥ १५ ॥ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः॥ पुरुमित्रोजयोभोजःसौमदत्तिश्ववीर्यवान्॥ १६॥ महाचापानिधुन्वंतोमेघाइवसविद्युतः॥ आददानाश्वनाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान्॥ १७॥ अथतेद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्वमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्वधृष्टद्युम्नश्वपार्षतः॥१८ धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयंतःशितैःशरैः ॥ वज्रैरिवमहावेगैःशिखराणिधराभृतां ॥ १९ ॥ तस्मिन्प्रथमसंग्रामेभीमज्यातलनिःस्वने॥ तावकानांपरेषांचनासील्कश्चित्पराङ्मुखः॥ २० ॥ लाघवंद्रोणशिष्याणामपश्यंभरतर्षभ ॥ निमित्तवेधिनांचैवशरानुत्सृजतांभृशं॥२१॥ नोपशाम्यतिनिर्घोषोधनुषांकूजतांतथा ॥ विनिश्चेरुःशरादीप्ताज्योतींषीवनभस्तलात्॥ २२ ॥ सर्वेत्वन्येमहीपालाःप्रेक्षकाइवभारत॥ ददृशुर्दर्शनीयंतंभीमंज्ञातिसमागमं॥ २३॥ ततस्तेजातसंरंभाःपरस्परकृतागसः॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्व्यायच्छंतमहारथाः॥ २४ ॥ कुरुपांडवसेनेतेहस्त्यश्वरथसंकुले॥ शुशुभातेरणेऽतीवपटेचित्रार्पितेइव ॥ २५ ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेप्रगृहीतशरासनाः॥ सहसैन्याःसमापेतुःपुत्रस्यतवशासनात्॥ २६॥ युधिष्ठिरेणचादिष्टाःपार्थिवास्तेसहस्रशः॥ विनदंतःसमापेतुःपुत्रस्यतववाहिनीं॥ २७॥ उभयोःसेनयोस्तीव्रःसैन्यानांससमागमः॥ अंतर्धीयतचादित्यःसैन्येनरजसावृतः॥ २८॥ प्रयुद्धानांप्रभग्नानांपुनरावर्तिनामपि ॥ नात्रस्वेषांपरेषांवाविशेषःसमदृश्यत॥ २९॥ तस्मिंस्तुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ अतिसर्वाण्यनीकानिपितातेऽभिव्यरोचत॥ ३०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध०युद्धारंभेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ 11243

व्यायच्छंतव्यायामंचकुः॥ २४ ॥ पटेइतिसप्तम्यंतं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ अंतर्धीयतअंतर्हितः अडभावआर्षः सैन्येनसेनाभवेन ॥२८॥२९॥ अतिअतिक्रम्य ॥ ३० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥ ॥ॐ॥

पूर्वाह्णेइति तस्याह्नःपूर्वाह्णेपूर्वभागे ॥ १ ॥ संजयानांपांचालभेदानां ॥ २ ॥ तलंज्याघातवारणं ॥ ३ ॥ ४ ॥ तोत्रंगजदमनंवेणुकाख्यंवेणुबुध्नसमाकारं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रणमूर्धनिरणांगने ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ महेष्वासःमहानिष्वासोधनुर्यस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ आनर्च्छतुःपीडितवंतौ तक्षमाणौतनूकुर्वाणौ ॥ १३ ॥ पुष्पैःशबलौविचित्रौ किंशुकौपलाशौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शिताभ्यांतीक्ष्णाभ्यां

॥ संजयउवाच ॥ ॥ पूर्वाह्णेतस्यरौद्रस्ययुद्धमह्नोविशांपते ॥ प्रावर्ततमहाघोरंराज्ञांदेहावकर्तनं ॥ १ ॥ कुरूणांसृंजयानांचजिगीषूणांपरस्परं ॥ सिंहानामिवसं
ह्रादोदिवमुर्वीचनादयन् ॥ २ ॥ आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशंखरवैःसह ॥ जज्ञिरेसिंहनादाश्चशूराणांप्रतिगर्जतां ॥ ३ ॥ तलत्राभिहताश्चैवज्याशब्दाभरतर्ष
भ ॥ पत्तीनांपादशब्दश्चवाजिनांचमहास्वनः ॥ ४ ॥ तोत्रांकुशनिपातश्चआयुधानांचनिःस्वनः ॥ घंटाशब्दश्चनागानामन्योन्यमभिधावतां ॥ ५ ॥ तस्मिन्स
मुदितेशब्देतुमुलेलोमहर्षणे ॥ बभूवरथनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६ ॥ तेमनःक्रूरमाधायसमभित्यक्तजीविताः ॥ पांडवानभ्यवर्ततसर्वएवोच्छ्रितध्वजाः
॥ ७ ॥ अथशांतनवोराजन्नभ्यधावद्धनंजयं ॥ प्रगृह्यकार्मुकंघोरंकालदंडोपमंरणे ॥ ८ ॥ अर्जुनोपिधनुर्गृह्यगांडीवंलोकविश्रुतं ॥ अभ्यधावततेजस्वीगांगे
यंरणमूर्धनि ॥ ९ ॥ तावुभौकुरुशार्दूलौपरस्परवधैषिणौ ॥ गांगेयस्तुरणेपार्थंविद्ध्वानाकंपयद्बली ॥ १० ॥ तथैवपांडवोराजन्भीष्मंनाकंपयद्युधि ॥ सात्यकि
स्तुमहेष्वासःकृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ११ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंकृतवर्माचसात्यकिं ॥ १२ ॥ आनर्च्छतुःशरैर्घोरैस्तक्षमा
णौपरस्परं ॥ तौशराचितसर्वांगौशुशुभातेमहाबलौ ॥ १३ ॥ वसंतेपुष्पशबलौपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासंबृहद्बलमयोधयत् ॥ १४ ॥ ततःको
सलराजासावभिमन्योर्विशांपते ॥ ध्वजंचिच्छेदसमरेसारथिंचव्यपातयत् ॥ १५ ॥ सौभद्रस्तुततःक्रुद्धःपातितेरथसारथौ ॥ बृहद्बलंमहाराजविव्याधनवभिः
शरैः ॥ १६ ॥ अथापराभ्यांभल्लाभ्यांशिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेनचिच्छेदपार्ष्णिमेकेनसारथिं ॥ १७ ॥ अन्योन्यंचशरैःक्रुद्धौततक्षातेपरस्परं ॥ मानिनंस
मरेदृप्तंकृतवैरंमहारथं ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तवसुतंदुर्योधनमयोधयत् ॥ तावुभौनरशार्दूलौकुरुमुख्यौमहाबलौ ॥ १९ ॥ अन्योन्यंशरवर्षाभ्यांववृषातेरणाजिरे ॥ ॥१०१॥
तौवीक्ष्यतुमहात्मानौकृतिनौचित्रयोधिनौ ॥ २० ॥ विस्मयःसर्वभूतानांसमपद्यतभारत ॥ दुःशासनस्तुनकुलंप्रत्युद्यायमहाबलं ॥ २१ ॥ अविध्यन्निशितैर्बाणै
र्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ तस्यमाद्रीसुतःकेतुंसशरंचशरासनं ॥ २२ ॥ चिच्छेदनिशितैर्बाणैःप्रहसन्निवभारत ॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ २३ ॥

ध्वजंचिच्छेदेत्यन्वयः ॥ एकेनपार्ष्णिपृष्ठगोपंएकेनसारथिमितिच ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृतिनौयुद्धकुशलौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षुद्रकाणां बाणविशेषाणां ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ परासुकरणंमारणसाधनं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रभसंसत्वरं ॥ ३५ ॥ वीरःशंखः जत्रुदेशेअंससंधौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ धृष्टकेतुःशिशुपालसु

पुत्रस्तुतवदुर्धर्षोनकुलस्यमहाहवे ॥ तुरंगांश्चिच्छिदेबाणैर्ध्वजंचैवाभ्यपातयत् ॥ २४ ॥ दुर्मुखःसहदेवंचप्रत्युद्यायमहाबलं ॥ विव्याधशरवर्षेणयतमानंमहाह
वे ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततोवीरोदुर्मुखस्यमहारणे ॥ शरेणभृशतीक्ष्णेनपातयामाससारथिं ॥ २६ ॥ तावन्योन्यंसमासाद्यसमरेयुद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतांशरैर्घोरैः
कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरःस्वयंराजामद्रराजानमभ्ययात् ॥ तस्यमद्राधिपश्चापंद्विधाचिच्छेदमारिष ॥ २८ ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठि
रः ॥ अन्यत्कार्मुकमादायवेगवद्बलवत्तरं ॥ २९ ॥ ततोमद्रेश्वरंराजाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छादयामाससंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोण
मभ्यद्रवतभारत ॥ तस्यद्रोणःसुसंक्रुद्धःपरासुकरणंदृढं ॥ ३१ ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेपांचाल्यस्यतुकार्मुकं ॥ शरंचैवमहाघोरंकालदंडमिवापरं ॥ ३२ ॥ प्रेषया
माससमरेसोस्यकायेन्यमज्जत ॥ अथान्यद्धनुरादायसायकांश्चचतुर्दश ॥ ३३ ॥ द्रोणंद्रुपदपुत्रस्तुप्रतिविव्याधसंयुगे ॥ तावन्योन्यंसुसंक्रुद्धौचक्रतुःसुभृशंर
णं ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिंरणेशंखोरभसंरभसोयुधि ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तस्यवैदक्षिणंवीरोनिर्बिभेदरणेभुजं ॥ सौमदत्तिस्तथाशं
खंजत्रुदेशेसमाहनत् ॥ ३६ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंविशांपते ॥ दृप्तयोःसमरेपूर्वंवृत्रवासवयोरिव ॥ ३७ ॥ बाह्लीकंतुरणेक्रुद्धंक्रुद्धरूपोविशांपते ॥ अभ्य
द्रवदमेयात्माधृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३८ ॥ बाह्लीकस्तुरणेराजन्धृष्टकेतुममर्षणः ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३९ ॥ चेदिराजस्तुसंक्रुद्धोबाह्लीकं
नवभिःशरैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णंमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ ४० ॥ तौतत्रसमरेक्रुद्धौनर्दतौचपुनःपुनः ॥ समीयतुःसुसंक्रुद्धावंगारकबुधाविव ॥ ४१ ॥ राक्षसंरौद्र
कर्माणंक्रूरकर्माघटोत्कचः ॥ अलंबुषंप्रत्युदियाद्बलंशक्रइवाहवे ॥ ४२ ॥ घटोत्कचस्ततःक्रुद्धोराक्षसंतंमहाबलं ॥ नवत्यासायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामासभारत
॥ ४३ ॥ अलंबुषस्तुसमरेभैमसेनिंमहाबलं ॥ बहुधादारयामासशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ व्यभ्राजेतांततस्तौतुसंयुगेशरविक्षतौ ॥ यथादेवासुरेयुद्धेबलश
क्रौमहाबलौ ॥ ४५ ॥ शिखंडीसमरेराजन्द्रौणिमभ्युद्ययौबली ॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धःशिखंडिनमुपस्थितं ॥ ४६ ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंविद्ध्वाव्यकंपयत्
॥ शिखंड्यपिततोराजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४७ ॥

तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ समीयतुःअन्योन्यस्पर्धयासंमिलितौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सन्नतपर्वभिःअलक्षितग्रंथिभिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सुपीतेनसुष्ठुपायितेन तीक्ष्णेनसूक्ष्मधारेण यतोनिशितेनशाणोल्लीढेन मृधेसंग्रामे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वृष्ट्याइवेत्यसंधिरार्षः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसोमंभै

सायकेनसुपीतेनतीक्ष्णेननिशितेनच ॥ तौजघ्नतुस्तदान्योन्यंशरैर्बहुविधैर्मृधे ॥ ४८ ॥ भगदत्तंरणेशूरंविराटोवाहिनीपतिः ॥ अभ्ययात्त्वरितोराजंस्ततोयुद्धमवर्तत ॥ ४९ ॥ विराटोभगदत्तंतुशरवर्षेणभारत ॥ अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धोमेघोवृष्ट्याइवाचलं ॥५० ॥ भगदत्तस्ततस्तूर्णंविराटंपृथिवीपतिं ॥ छादयामाससमरेमेघःसूर्यमिवोदितं ॥ ५१ ॥ बृहत्क्षत्रंतुकैकेयंकृपःशारद्वतोययौ ॥ तंकृपःशरवर्षेणच्छादयामासभारत ॥ ५२ ॥ गौतमंकैकयःक्रुद्धःशरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ॥ तावन्योन्यंहयान्हत्वाधनुश्छित्वाचभारत ॥ ५३ ॥ विरथावसियुद्धायसमीयतुरमर्षणौ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंसुदारुणं ॥ ५४ ॥ द्रुपदस्तुततोराजन्सैंधवंवैजयद्रथं ॥ अभ्युद्ययौहृष्टरूपोहृष्टरूपंपरंतपः ॥ ५५ ॥ ततःसैंधवकोराजाद्रुपदंविशिखैस्त्रिभिः ॥ ताडयामाससमरेसचतंप्रत्यविध्यत ॥ ५६ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंसुदारुणं ॥ ईक्षणप्रीतिजननंशुक्रांगारकयोरिव ॥ ५७ ॥ विकर्णस्तुसुतस्तुभ्यंसुतसोमंमहाबलं ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततोयुद्धमवर्तत ॥ ५८ ॥ विकर्णःसुतसोमंतुविद्ध्वानाकंपयच्छरैः ॥ सुतसोमोविकर्णंचतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५९ ॥ सुशर्माणंनरव्याघ्रश्चेकितानोमहारथः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धःपांडवार्थेपराक्रमी ॥ ६० ॥ सुशर्मातुमहाराजचेकितानंमहारथं ॥ महताशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ॥ ६१ ॥ चेकितानोपिसंरब्धःसुशर्माणंमहाहवे ॥ प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघइवाचलं ॥ ६२ ॥ शकुनिःप्रतिविंध्यंतुपराक्रांतंपराक्रमी ॥ अभ्यद्रवतराजेंद्रमत्तःसिंहइवद्विपं ॥ ६३ ॥ यौधिष्ठिरस्तुसंक्रुधःसौबलंनिशितैःशरैः ॥ व्यदारयतसंग्रामेमघवानिवदानवं ॥ ६४ ॥ शकुनिःप्रतिविंध्यंतुप्रतिविध्यंतमाहवे ॥ व्यदारयन्महाप्राज्ञःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ६५ ॥ सुदक्षिणंतुराजेंद्रकांबोजानांमहारथं ॥ श्रुतकर्मापराक्रांतमभ्यद्रवतसंयुगे ॥ ६६ ॥ सुदक्षिणस्तुसमरेसाहदेविंमहारथं ॥ विद्ध्वानाकंपयतवैमैनाकमिवपर्वतं ॥ ६७ ॥ श्रुतकर्माततःक्रुद्धःकांबोजानांमहारथं ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छद्दारयन्निवसर्वशः ॥ ६८ ॥ इरावानथसंक्रुद्धःश्रुतायुषमरिंदमं ॥ प्रत्युद्ययौरणेयत्तोयत्तरूपंपरंतपः ॥ ६९ ॥ आर्जुनिस्तस्यसमरेहयान्हत्वामहारथः ॥ ननादबलवान्नादंतत्सैन्यंप्रत्यपूरयत् ॥ ७० ॥ श्रुतायुस्तुततःक्रुद्धःफाल्गुनेःसमरेहयान् ॥ निजघानगदाग्रेणततोयुद्धमवर्तत ॥ ७१ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकुंतिभोजंमहारथं ॥ ससेनंससुतंवीरंसंससज्जतुराहवे ॥ ७२ ॥

मसेनिं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ चेकितानोयादवः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इरावानर्जुनपुत्रः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गदाग्रेणगदामुखेन ॥ ७१ ॥ संससज्जतुःसंसक्तावभूतां ॥ ७२ ॥

तयोर्द्वंद्वयोः ॥ ७३ ॥ तेएवद्वंद्वेद्वाभ्यामाह अनुविंदइति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ द्वंद्वंद्वयोर्द्वयोर्युद्धं ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ विपरीतंअतीतक्रमं ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

तत्राद्भुतमपश्यामतयोर्घोरंपराक्रमं ॥ अयुध्येतांस्थिरौभूत्वामहत्यासेनयासह ॥ ७३ ॥ अनुविंदस्तुगदयाकुंतिभोजमताडयत् ॥ कुंतिभोजश्चतंतूर्णंशरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७४ ॥ कुंतिभोजसुतश्चापिविंदंविव्याधसायकैः ॥ सचतंप्रतिविव्याधतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७५ ॥ केकयाभ्रातरःपंचगांधारान्पंचमारिष ॥ ससैन्यास्तेससैन्यांश्चयोधयामासुराहवे ॥ ७६ ॥ वीरबाहुश्चतेपुत्रोवैराटिंरथसत्तमं ॥ उत्तरंयोधयामासविव्याधनिशितैःशरैः ॥ ७७ ॥ उत्तरश्चापितंवीरंविव्याधनिशितैःशरैः ॥ चेदिराट्समरेराजन्नुलूकंसमभिद्रवत् ॥ ७८ ॥ तथैवशरवर्षेणउलूकंसमविद्ध्यत ॥ उलूकश्चापितंबाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७९ ॥ तयोर्युद्धंसमभवद्घोररूपंविशांपते ॥ दारयेतांसुसंक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ८० ॥ एवंद्वंद्वसहस्राणिरथवारणवाजिनां ॥ पदातीनांचसमरेतवतेषांचसंकुले ॥ ८१ ॥ मुहूर्तमिवतद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं ॥ ततउन्मत्तवद्राजन्नप्राज्ञायतकिंचन ॥ ८२ ॥ गजोगजेनसमरेरथिनंचरथीययौ ॥ अश्वोश्वंसमभिप्रायात्पदातिश्चपदातिनं ॥ ८३ ॥ ततोयुद्धंसुदुर्धर्षंव्याकुलंसमपद्यत ॥ शूराणांसमरेतत्रसमासाद्येतरेतरं ॥ ८४ ॥ तत्रदेवर्षयःसिद्धाश्चारणाश्चसमागताः ॥ प्रैक्षंततद्रणंघोरंदेवासुरसमंभुवि ॥ ८५ ॥ ततोदंतिसहस्राणिरथानांचापिमारिष ॥ अश्वौघाःपुरुषौघाश्चविपरीतंसमाययुः ॥ ८६ ॥ तत्रतत्रप्रदृश्यंतेरथवारणपत्तयः ॥ सादिनश्चनरव्याघ्रयुध्यमानामुहुर्मुहुः ॥ ८७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० द्वंद्वयुद्धेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ राजन्शतसहस्राणितत्रतत्रपदातिनां ॥ निर्मर्यादंप्रयुद्धानितत्तेवक्ष्यामिभारत ॥ १ ॥ नपुत्रःपितरंजज्ञेपितावापुत्रमौरसं ॥ नभ्राताभ्रातरंतत्रस्वस्रीयंनचमातुलः ॥ २ ॥ नमातुलंचस्वस्रीयोनसखायंसखातथा ॥ आविष्टाइवयुध्यंतेपांडवाःकुरुभिःसह ॥ ३ ॥ रथानीकंनरव्याघ्राःकेचिदभ्यपतन्रथैः ॥ अभज्यंतयुगैरेवयुगानिभरतर्षभ ॥ ४ ॥ रथेषाश्चरथेषाभिःकूबरारथकूबरैः ॥ संगतैःसहिताःकेचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५ ॥

॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजन्निति निर्मर्यादंअपेतव्यवहारं प्रयुद्धानियुद्धंकृतवंति ॥ १ ॥ जज्ञेज्ञातवान् तत्रकाले स्वस्रीयोभागिनेयः ॥ २ ॥ आविष्टाइवभूतादिनागृहीताइव ॥ ३ ॥ युगानिअश्वस्कंधार्पितानिदारूणि ॥ ४ ॥ रथेषारथदंडः कूबरोयुगकीलः संगतैःसंमुखागतैः सहितामिलिताः ॥ ५ ॥

संनिपत्यमिलित्वा प्रभिन्नाश्च्योतन्मदाः ॥ ६ ॥ विषाणैर्दंतैः तोरणानिचतुस्तंभमंडपाकारस्यगजपल्याणस्यअंबारीतिभाषयाप्रसिद्धस्यद्वाराणिपताकाश्वतत्रैवस्तंभशेखरस्थाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभिनीताः सुशिक्षिताः अप्रभिन्नाःअनुद्भिन्नमदाः संमुखाभिमुखाःअन्योन्यसंमुखाइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रणीताःप्रयुक्ताः ऋष्टयोहस्तक्षेप्याःक्षुद्रभल्लाः विंध्याटव्यांकर्काडीतिप्रसिद्धाः तोमरादीर्घदंडाभल्लाः नाराचामहाशल्याविस्तीर्णफलकाःशराः ॥ ११ ॥ १२ ॥ परश्वधैःकुठारैः ॥ १३ ॥ भिंदिपालैःपरशवैः महाराष्ट्राणांगोफणइतिप्रसिद्धैः परिघैर्दंडैः निस्त्रिंशैःखड्गैः ॥ १४ ॥ द्रवमाणाधावंतः ॥ १५ ॥ १६ ॥

नशेकुश्चलितुंकेचित्सन्निपत्यरथारथैः॥ प्रभिन्नास्तुमहाकायाःसन्निपत्यगजागजैः॥६॥ बहुधादारयन्क्रुद्धाविषाणैरितरेतरं॥ सतोरणपताकैश्चवारणावरवारणैः॥ ७॥ अभिसृत्यमहाराजवेगवद्भिर्महागजैः॥ दंतैरभिहतास्तत्रचुक्रुशुःपरमातुराः ॥ ८ ॥ अभिनीताश्चशिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमाहताः॥ अप्रभिन्नाःप्रभिन्नानांसंमुखाभिमुखाययुः॥ ९ ॥ प्रभिन्नैरपिसंसक्ताःकेचित्तत्रमहागजाः॥ क्रौंचवन्निनदंकृत्वादुद्रुवुःसर्वतोदिशं॥ १० ॥ सम्यक्प्रणीतानागाश्चप्रभिन्नकरटामुखाः॥ ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धावरवारणाः ॥ ११ ॥ प्रणेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ प्राद्रवंतदिशःकेचिन्नदंतोभैरवान्रवान् ॥ १२॥ गजानांपादरक्षास्तुव्यूढोरस्काःप्रहारिणः॥ ऋष्टिभिश्चधनुर्भिश्चविमलैश्चपरश्वधैः॥ १३॥ गदाभिर्मुसलैश्चैवभिंदिपालैःसतोमरैः॥ आयसैःपरिघैश्चैवनिस्त्रिंशैर्विमलैःशितैः॥ १४॥ प्रगृहीतैःसुसंरब्धाद्रवमाणास्ततस्ततः ॥ व्यदृश्यंतमहाराजपरस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ राजमानाश्चनिस्त्रिंशाःसंसिक्तानरशोणितैः॥ प्रत्यदृश्यंतशूराणामन्योन्यमभिधावतां॥ १६॥ अवक्षिप्तावधूतानामसीनांवीरबाहुभिः ॥ संजज्ञेतुमलःशब्दःपततांपरमर्मसु ॥ १७॥ गदामुसलरुग्णानांभिन्नानांचवरासिभिः॥ दंतिदंतावभिन्नानांमृदितानांचदंतिभिः॥ १८॥ तत्रतत्रनरौघाणांक्रोशतामितरेतरं॥ शुश्रुवुर्दारुणावाचःप्रेतानामिवभारत॥ १९॥ हयैरपिहयारोहाश्चमरापीडधारिभिः॥ हंसैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः ॥ २० ॥ तैर्विमुक्तामहाप्रासाजांबूनदविभूषणाः ॥ आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः॥ २१॥ अश्वैरग्र्यजवैःकेचिदाप्लुत्यमहतोरथान्॥ शिरांस्याददिरेवीरारथिनामश्वसादिनः ॥ २२॥ बहूनपिहयारोहान्भल्लैःसन्नतपर्वभिः॥ रथीजघानसंप्राप्यबाणगोचरमागतान्॥ २३॥ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्यतुरगान्गजाः॥ पादैरेवविमृद्नंतिमत्ताःकनकभूषणाः ॥ २४॥

अवक्षिप्तावधूतानांअधोमुखंपातितानांपरेषांमर्मसुपततामसीनामितिसंबंधः ॥ १७ ॥ रुग्णस्तीव्राघातार्तः भिन्नोनिकृत्तांगः अवभिन्नःक्षतांगः ॥ १८ ॥ प्रेतानांनारकाणां ॥ १९ ॥ हयैःकरणभूतैः चामरापीडाश्चामरकलापास्तद्धारिभिः अतएवहंसैरिव अभिविद्रुताःसंमुखमुपागताः॥ २० ॥ प्रासाहस्तक्षेप्याभल्लाःसैंतीतिप्रसिद्धाः कुंताइत्यपरे आशुगाःशीघ्रगाः॥ २१॥ अग्र्यजवैरुत्तमवेगैः ॥२२॥ भल्लैर्दीर्घफलकैर्बाणैः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ सहसाबलेन अतर्कितंवा सतिविद्यमाने ॥ २६॥ अभिचक्रमुःअभितोबभ्रमुः ॥२७ ॥ पुंस्त्वाद्वीर्यवत्त्वात् अतिमदत्वादुद्भिन्नमदत्वात् ॥२८ ॥ प्रतिमानेषुललाटेषु गात्रेषुअंगेषु वारणानभिगजानामभितः षष्ठ्यर्थेद्वितीया आशुगाबाणाः अश्वारोहादिभिः प्रक्षिप्ताइतिशेषः ॥ २९ ॥ शक्त्यःशक्तयःकृत्स्नालोहदंडास्तएवमहोल्काप्रतिमाइत्युत्तरेणसंबंधः ॥३०॥ द्वीपीचित्रव्याघ्रः ॥ ३१॥ विकोशैः प्रयोगकाले अभीतस्याभिमुख्येनसर्पणंस्यादभिप्लुतं तदेवस्यादभिकुद्धमोष्ठदंशादिसंयुतं वामपक्षाश्रितंयानमेकपार्श्वावदारितं ॥ ३२ ॥ चर्मप्रहारवारणंढालइतिप्रसिद्धंभाषायां आक्षिप्याकृष्य ॥ ३३ ॥

पात्यमानेषुकुंभेषुपार्श्वेष्वपिचवारणाः॥ प्रासैर्विनिहताःकेचिद्विनेदुःपरमातुराः॥ २५॥ साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्यवरवारणाः॥ सहसाचिक्षिपुस्तत्रसंकुलेभैरवेसति॥ २६॥ साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्यतुरगान्गजाः॥ रथौघानभिमृद्नंतःसध्वजानभिचक्रमुः॥ २७॥ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्चकेचित्तत्रमहागजाः॥ साश्वारोहान्हयान्जघ्नुःकरैःसचरणैस्तथा॥ २८॥ अश्वारोहैश्चसमरेहस्तिसादिभिरेवच॥ प्रतिमानेषुगात्रेषुपार्श्वेष्वभिचवारणान्॥ आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः॥ २९॥ नराश्वकायान्निर्भिद्यलौहानिकवचानिच॥ निपेतुर्विमलाःशक्त्योवीरबाहुभिरर्पिताः ॥ ३० ॥ महोल्काप्रतिमाघोरास्तत्रतत्रविशांपते॥ द्वीपिचर्मावनद्धैश्चव्याघ्रचर्मच्छदैरपि॥ ३१॥ विकोशैर्विमलैःखड्गैरभिजघ्नुःपरान्रणे॥ अभिप्लुतमभिकुद्धमेकपार्श्वावदारितं ॥ ३२॥ विदर्शयंतःसंपेतुःखड्गचर्मपरश्वधैः॥ केचिदाक्षिप्यकरिणःसाश्वानपिरथान्करैः॥ ३३॥ विकर्षंतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दगाः ॥ शंकुभिर्दारिताःकेचित्संभिन्नाश्चपरश्वधैः॥ ३४॥ हस्तिभिर्मृदिताःकेचित्क्षुण्णाश्चान्येतुरंगमैः॥ रथनेमिनिकृत्ताश्चनिकृत्ताश्चपरश्वधैः॥ ३५॥ व्याक्रोशंतनराराजंस्तत्रतत्रस्मबांधवान्॥ पुत्रानन्येपितॄनन्येभ्रातॄंश्चसहबंधुभिः॥ ३६॥ मातुलान्भागिनेयांश्चपरानपिचसंयुगे॥ विकीर्णांत्राःसुबहवोभग्नसक्थाश्चभारत॥ ३७॥ बाहुभिश्चापरेच्छिन्नैःपार्श्वेषुचविदारिताः॥ क्रंदंतःसमदृश्यंततृषिताजीवितेप्सवः॥ ३८॥ तृषापरिगताःकेचिदल्पसत्वाविशांपते॥ भूमौनिपतिताःसंख्येमृगयांचक्रिरेजलं ॥ ३९॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःक्लिश्यमानाश्चभारत॥ व्यनिंदन्भृशमात्मानंतवपुत्रांश्चसंगतान् ॥ ४० ॥ अपरेक्षत्रियाःशूराःकृतवैराःपरस्परं ॥ नैवशस्त्रंविमुंचंतिनैवक्रंदंतिमारिष॥ ४१॥ तर्जयंतिचसंहृष्टास्तत्रतत्रपरस्परं॥ आदश्यदशनैश्चापिक्रोधात्सरदनच्छदं॥ ४२॥

सर्वशब्दगाःसर्वेषामाक्षेप्तॄणांशब्दमनुगच्छंतितितथा शंकुभिःकीलैःकंटकदंडादिगैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ व्याक्रोशंतव्याक्रोशंकृतवंतः बंधुभिःसखिभिः ॥ ३६ ॥ भग्नसक्थाभग्नोरवः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तृषापिपासया अल्पसत्वाधैर्यवर्जिताःमृगयांचक्रिरेयाचंते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ रदनच्छदमोष्ठं ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ निष्कूजानिःशब्दाः रथमन्यस्यगंतुंप्रार्थयानामध्येमार्गेनिपतिताइतियोज्यं ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ केतुनेतिसार्धः अत्रचंद्रकेत्वोर्मेरुसरथभीष्मयोश्चोपमोपमेयभावः भीष्मस्यरुक्मरथत्वात् ॥ ५० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गतेति गतोतीतःपूर्वाह्णस्यभूयिष्ठोभागोयस्मिन्नहनि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्रैःप्रेक्षंतिचपरस्परं ॥ अपरेक्लिश्यमानास्तुशरार्ताव्रणपीडिताः ॥ ४३ ॥ निष्कूजाःसमपद्यंतदृढसत्वामहाबलाः ॥ अन्येचविरथाःशूरारथमन्यस्यसंयुगे ॥ ४४ ॥ प्रार्थयानानिपतिताःसंक्षुण्णावरवारणैः ॥ अशोभंतमहाराजसपुष्पाइवकिंशुकाः ॥ ४५ ॥ संबभूवुरनीकेषुबहवोभैरवस्वनाः ॥ वर्तमानेमहाभीमेतस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४६ ॥ निजघानपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंरणे ॥ स्वस्रीयोमातुलंचापिस्वस्रीयंचापिमातुलः ॥ ४७ ॥ सखासखायंचतथासंबंधीबांधवंतथा ॥ एवंयुयुधिरेतत्रकुरवःपांडवैःसह ॥ ४८ ॥ वर्त्तमानेतथातस्मिन्निर्मर्यादेभयानके ॥ भीष्ममासाद्यपार्थानांवाहिनीसमकंपत ॥ ४९ ॥ केतुनापंचतारेणतालेनभरतर्षभ ॥ राजतेनमहाबाहुरुच्छ्रितेनमहारथे ॥ बभौभीष्मस्तदाराजंश्चंद्रमाइवमेरुणा ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०संकुलयुद्धेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ वर्त्तमानेतथारौद्रेमहावीरवरक्षये ॥ १ ॥ दुर्मुखःकृतवर्माचकृपःशल्योविविंशतिः ॥ भीष्मंजुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणचोदिताः ॥ २ ॥ एतैरतिरथैर्गुप्तःपंचभिर्भरतर्षभः ॥ पांडवानामनीकानिविजगाहेमहारथः ॥ ३ ॥ चेदिकाशिकरूषेषुपंचालेषुचभारत ॥ भीष्मस्यबहुधातालश्चलत्केतुरदृश्यत ॥ ४ ॥ सशिरांसिरणेऽरीणांरथांश्चसयुगध्वजान् ॥ निचकर्तमहावेगैर्भल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ ५ ॥ नृत्यतोरथमार्गेषुभीष्मस्यभरतर्षभ ॥ भृशमार्तस्वरंचक्रुर्नागामर्मणिताडिताः ॥ ६ ॥ अभिमन्युःसुसंक्रुद्धःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ संयुक्तंरथमास्थायप्रायाद्भीष्मरथंप्रति ॥ ७ ॥ जांबूनदविचित्रेणकर्णिकारेणकेतुना ॥ अभ्यवर्ततभीष्मंचतांश्चैवरथसत्तमान् ॥ ८ ॥ सतालकेतोस्तीक्ष्णेनकेतुमाहत्यपत्रिणा ॥ भीष्मेणयुयुधेवीरस्तस्यचानुरथैःसह ॥ ९ ॥ कृतवर्माणमेकेनशल्यंपंचभिराशुगैः ॥ विद्ध्वानवभिरानर्च्छच्छिताग्रैःप्रपितामहं ॥ १० ॥ पूर्णायतविसृष्टेनसम्यक्प्रणिहितेनच ॥ ध्वजमेकेनविव्याधजांबूनदपरिष्कृतं ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ नृत्यतोनृत्यमिवकुर्वतः ॥ ६ ॥ पिशंगैःपिंगलैः ॥ ७ ॥ कर्णिकारेणकर्णिकारद्रुमोपमेन ॥ ८ ॥ अनुरथैःपार्ष्णिगोपादिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥ पूर्णायतविसृष्टेनआकर्णाकृष्टत्यक्तेन प्रणिहितेनप्रेरितेन ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ कार्तस्वरंसुवर्णं तान्सर्वान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ कार्ष्णिःअभिमन्योः सत्ववंतंबलवंतं ॥ १५ ॥ अलातसदृशप्रभंभ्राम्यमाणोल्मुकसममंडलाकारमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

दुर्मुखस्यतुभल्लेनसर्वावरणभेदिना ॥ जहारसारथेःकायाच्छिरःसन्नतपर्वणा ॥ १२ ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनकार्तस्वरविभूषितं ॥ कृपस्यनिशिताग्रेणतांश्चतीक्ष्णमुखैःशरैः ॥ १३ ॥ जघानपरमक्रुद्धोनृत्यन्निवमहारथः ॥ तस्यलाघवमुद्वीक्ष्यतुतुषुर्देवताअपि ॥ १४ ॥ लब्धलक्षतयाकार्ष्णेःसर्वेभीष्ममुखारथाः ॥ सत्ववंतममन्यंतसाक्षादिवधनंजयं ॥ १५ ॥ तस्यलाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभं ॥ दिशःपर्यपतच्चापंगांडीवमिवघोषवत् ॥ १६ ॥ तमासाद्यमहावेगैर्भीष्मोनवभिराशुगैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णमार्जुनिंपरवीरहा ॥ १७ ॥ ध्वजंचास्यत्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेदपरमौजसः ॥ सारथिंचत्रिभिर्बाणैराजघानयतव्रतः ॥ १८ ॥ तथैवकृतवर्माचकृपःशल्यश्चमारिष ॥ विध्वानाकंपयत्कार्ष्णिमैनाकमिवपर्वतं ॥ १९ ॥ सतैःपरिवृतःशूरोधार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ ववर्षशरवर्षाणिकार्ष्णिःपंचरथान्प्रति ॥ २० ॥ ततस्तेषांसहस्राणिसंवार्यशरवृष्टिभिः ॥ ननादबलवान्कार्ष्णिर्भीष्मायविसृजन्शरान् ॥ २१ ॥ तत्रास्यसुमहद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत ॥ यतमानस्यसमरेभीष्ममर्दयतःशरैः ॥ २२ ॥ पराक्रांतस्यतस्यैवभीष्मोपिप्राहिणोच्छरान् ॥ सतांश्चिच्छेदसमरेभीष्मचापच्युतान्शरान् ॥ २३ ॥ ततोध्वजममोघेषुर्भीष्मस्यनवभिःशरैः ॥ चिच्छेदसमरेवीरस्ततउच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २४ ॥ सराजतोमहास्कंधस्तालोहेमविभूषितः ॥ सौभद्रविशिखैश्छिन्नःपपातभुविभारत ॥ २५ ॥ तंतुसौभद्रविशिखैःपातितंभरतर्षभ ॥ दृष्ट्वाभीमोननादोच्चैःसौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६ ॥ अथभीष्मोमहास्त्राणिदिव्यानिसुबहूनिच ॥ प्रादुश्चक्रेमहारौद्रेरणेतस्मिन्महाबलः ॥ २७ ॥ ततःशरसहस्रेणसौभद्रंप्रपितामहः ॥ अवाकिरदमेयात्मातदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥ ततोदशमहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः ॥ रक्षार्थमभ्यधावंतसौभद्रंत्वरितारथैः ॥ २९ ॥ विराटःसहपुत्रेणधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ भीमश्चकेकयाश्चैवसात्यकिश्चविशांपते ॥ ३० ॥ तेषांजवेनापततांभीष्मःशांतनवोरणे ॥ पांचाल्यंत्रिभिरानर्च्छत्सात्यकिंनवभिःशरैः ॥ ३१ ॥ पूर्णायतविसृष्टेनक्षुरेणनिशितेनच ॥ ध्वजमेकेनचिच्छेदभीमसेनस्यपत्रिणा ॥ ३२ ॥ जांबूनदमयःश्रीमान्केसरीसनरोत्तम ॥ पपातभीमसेनस्यभीष्मेणमथितोरथात् ॥ ३३ ॥ ततोभीमस्त्रिभिर्विद्ध्वाभीष्मंशांतनवंरणे ॥ कृपमेकेनविव्याधकृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४ ॥ प्रगृहीताग्रहस्तेनवैराटिरपिदंतिना ॥ अभ्यद्रवतराजानंमद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पुत्रेणोत्तरेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ केसरीसिंहः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रगृहीताग्रहस्तेनकुंडलीकृतशुंडाग्रेण ॥ ३५ ॥

तस्यवेगमितिसंबंधः रथेरथोपरि ॥३६॥ तस्यशल्यस्य बृहतःपुष्टान् साधुवाहिनःसम्यग्वहनशीलान् ॥३७॥३८॥ तमःमोहं प्रमुक्तहस्तात्प्रलितमंकुशादिकंयस्य ॥३९॥४०॥४१॥४२॥ हतंशक्तिप्रहारेण

तस्यवारणराजस्यजवेनापततोरथे ॥ शल्योनिवारयामासवेगमप्रतिमंशरैः ॥ ३६ ॥ तस्यक्रुद्धःसनागेंद्रोबृहतःसाधुवाहिनः ॥ पदायुगमधिष्ठायजघानचतुरोहयान् ॥ ३७ ॥ सहताश्वेरथेतिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीं ॥ उत्तरांतकरींशक्तिंचिक्षेपभुजगोपमां ॥ ३८ ॥ तयाभिन्नतनुत्राणःप्रविश्यविपुलंतमः ॥ सपपातगजस्कंधात्प्रमुक्तांकुशतोमरः ॥ ३९ ॥ असिमादायशल्योपिअवप्लुत्यरथोत्तमात् ॥ तस्यवारणराजस्यचिच्छेदाथमहाकरं ॥ ४० ॥ भिन्नमर्माशरशतैश्छिन्नहस्तःसवारणः ॥ भीममार्तस्वरंकृत्वापपातचममारच ॥ ४१ ॥ एतदीदृशकंकृत्वामद्रराजोनराधिप ॥ आरुरोहरथंतूर्णंभास्वरंकृतवर्मणः ॥ ४२ ॥ उत्तरंवैहतंदृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरंतदा ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितं ॥४३॥ श्वेतःक्रोधात्प्रजज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली ॥४४॥ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यंमद्राधिपंबली ॥ महतारथवंशेनसमंतात्परिवारितः ॥ ४५ ॥ मुंचन्बाणमयंवर्षंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमत्तवारणविक्रमं ॥ ४६ ॥ तावकानांरथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्रराजमभीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतं ॥ ४७॥ बृहद्बलश्चकौसल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥ तथारुक्मरथोराजन्शल्यपुत्रःप्रतापवान् ॥ ४८ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसैंधवश्चजयद्रथः ॥ ४९ ॥ नानावर्णविचित्राणिधनूंषिचमहात्मनां ॥ विस्फारितान्यदृश्यंततोयदेष्विवविद्युतः ॥ ५० ॥ तेतुबाणमयंवर्षंश्वेतमूर्धन्यपातयन् ॥ निदाघांतेऽनिलोद्धूतामेघाइवनगेजलं ॥ ५१ ॥ ततःक्रुद्धोमहेष्वासःसप्तभल्लैःसुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यममर्दपृतनापतिः ॥ ५२ ॥ निकृत्तान्येवतानिस्मसमदृश्यंतभारत ॥ ततस्तेतुनिमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषिच ॥ ५३ ॥ सप्तचैवपृषत्कांश्चश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ ततःपुनरमेयात्माभल्लैःसप्तभिराशुगैः ॥ निचकर्तमहाबाहुस्तेषांचापानिधन्विनां ॥ ५४ ॥ तेनिकृत्तमहाचापास्त्वरमाणामहारथाः ॥ रथशक्तीःपरामृश्यविनेदुर्भैरवान्रवान् ॥ ५५ ॥ ॥१०५॥

वैराटिःशंखः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥

१ कृतवर्मणाचसहितमित्यारभ्यैकोनपंचाशत्तमाध्यायस्यसार्धचतुर्विंशतिश्लोकपर्यंतंश्वेतवधोपाख्यानग्रंथःसर्वःप्रक्षिप्तइतिभाति क्वचित्पुरातनपुस्तकेष्वनुपलंभात् संदर्भासंगतेः श्वेतेसेनापतौतातेत्यारभ्यसप्तश्लोकानाममन्वितत्वात् उपक्रमेश्वेतस्यसैनापत्येविनियोगादर्शनात् कृतवर्मणाचसहितमित्यारभ्यसार्धनवश्लोकानांश्वेतयुद्धारंभेतद्वधानंतरंशंखयुद्धारंभेचद्विवारंपाठात् प्रथमदिनावहारसास्मिन्नध्यायेउत्तराध्यायासमाप्तौचेतिद्विवारंसत्वात् गोग्रहणयुद्धप्रस्तावेतदुत्तरमुपप्लव्येसेनासमवायेउत्तरत्रभीष्मकृतरथातिरथसंख्यायांचैतस्यमहतोवीरस्यश्वेतस्यनाम्नोप्यनुल्लेखाच्च ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ए॥ ॥ए॥ ए

अन्वयुर्भरतश्रेष्ठसप्तश्वेतरथंप्रति ॥ ततस्ताञ्ज्वलिताःसप्तमहेंद्राशनिनिःस्वनाः ॥ ५६ ॥ अप्राप्ताःसप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ततःसमादायशरंसर्वकायविदारणं ॥ ५७ ॥ प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठश्वेतोरुक्मरथंप्रति ॥ तस्यदेहेनिपतितोबाणोवज्रातिगोमहान् ॥ ५८ ॥ ततोरुक्मरथोराजन्सायकेनदृढाहतः ॥ निषसादरथोपस्थेकश्मलंचाविशन्महत् ॥ ५९ ॥ तंविसंज्ञंविमनसंत्वरमाणस्तुसारथिः ॥ अपोवाहनसंभ्रांतःसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ ६० ॥ ततोन्यान्षट्समादायश्वेतोहेमविभूषितान् ॥ तेषांषण्णांमहाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ॥ ६१ ॥ हयांश्चतेषांनिर्भिद्यसारथींश्चपरंतप ॥ शरैश्चैतान्समाकीर्यप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ ६२ ॥ ततोहलहलाशब्दस्तवसैन्येषुभारत ॥ दृष्ट्वासेनापतिंतूर्णंयांतंशल्यरथंप्रति ॥ ६३ ॥ ततोभीष्मंपुरस्कृत्यतवपुत्रोमहाबलः ॥ वृतस्तुसर्वसैन्येनप्रायाच्छ्वेतरथंप्रति ॥ ६४ ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमद्रराजममोचयत् ॥ ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्षणं ॥ ६५ ॥ तावकानांपरेषांचव्यतिषक्तरथद्विपं ॥ सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे ॥६६ ॥ कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ॥ एतेषुनरसिंहेषुचेदिमत्स्येषुचैवह ॥ ववर्षशरवर्षाणिकुरुवृद्धःपितामहः ॥ ६७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतयुद्धेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ए॥ ॥ए॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ एवंश्वेतेमहेष्वासेप्राप्तेशल्यरथंप्रति ॥ कुरवःपांडवेयाश्चकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥ भीष्मःशांतनवःकिंवातन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ राजन्शतसहस्राणिततःक्षत्रियपुंगवाः ॥ २ ॥ श्वेतंसेनापतिंशूरंपुरस्कृत्यमहारथाः ॥ राज्ञोबलंदर्शयंतस्तवपुत्रस्यभारत ॥ ३ ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यत्रातुमैच्छन्महारथाः ॥ अभ्यवर्तंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतं ॥ ४ ॥ जिघांसंतंयुधांश्रेष्ठंतदासीत्तुमुलंमहत् ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिमहावैशसमच्युत ॥ ५ ॥ तावकानांपरेषांचयथायुद्धमवर्तत ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्यान्शांतनवोबहून् ॥ ६ ॥ तत्राद्भुतंमहच्चक्रेशरैराच्छद्रथोत्तमान् ॥ समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ॥ ७ ॥ नुदन्समंतात्समरेरविरुद्यन्यथातमः ॥ तेनाजौप्रेषितारराजन्शराःशतसहस्रशः ॥ ८ ॥ क्षत्रियांतकराःसंख्येमहावेगामहाबलाः ॥ शिरांसिपातयामासुर्वीराणांशतशोरणे ॥ ९ ॥ गजान्कंटकसन्नाहान्वज्रेणेवशिलोच्चयान् ॥ रथारथेषुसंसक्ताव्यदृश्यंतविशांपते ॥ १० ॥ एकेरथंपर्यवहंस्तुरगाःसतुरंगमं ॥ युवानंनिहतंवीरंलंबमानंसकार्मुकं ॥ ११ ॥ उदीर्णाश्चहयाराजन्वहंतस्तत्रतत्रह ॥ बद्धखड्गनिषंगाश्चविध्वस्तशिरसोहताः ॥ १२ ॥

वमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुशेरते॥ परस्परेणधावंतःपतिताःपुनरुत्थिताः ॥ १३॥ उत्थायचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन् ॥ पीडिताःपुनरन्योन्यंलुठंतोरण
मूर्धनि॥ १४॥ सचापाःसनिषंगाश्चजातरूपपरिष्कृताः॥ विस्रब्धहतवीराश्चशतशःपरिपीडिताः॥ १५॥ तेनतेनाभ्यधावंतविसृजंतश्चभारत ॥ मत्तोगजःप
र्यवर्तद्वयांश्चहतसादिनः॥१६॥ सरथारथिनश्चापिविमृद्नंतःसमंततः॥ स्यंदनादपतत्कश्चिन्निहतोन्येनसायकैः॥ १७॥ हतसारथिरप्युच्चैःपपातकाष्ठवद्रथः॥
युध्यमानस्यसंग्रामेव्यूढेरजसिचोत्थिते॥१८॥ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्प्रतियुध्यतः॥ गात्रस्पर्शेनयोधानांव्यज्ञास्तपरिपंथिनं॥१९॥ युद्ध्यमानंशरैराज
न्सिंजिनीध्वजिनीरवात्॥ अन्योन्यंवीरसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः॥ २०॥ शब्दायमानेसंग्रामेपटहेकर्णदारिणि॥ युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकं
॥ २१॥ नाश्रौषंनामगोत्राणिकीर्तनंचपरस्परं॥ भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्तानांयुध्यतांमृधे॥ २२॥ परस्परेषांवीराणांमनांसिसमकंपयन्॥ तस्मिन्नत्याकुलेयु
द्धेदारुणेलोमहर्षणे॥ २३॥ पितापुत्रंचसमरेनाभिजानातिकश्चन॥ चक्रेभग्नेयुगेच्छिन्नेएकधुर्येहयेहतः॥ २४॥ आक्षिप्तःस्यंदनाद्वीरःससारथिरजिह्मगैः॥
एवंचसमरेसर्वेवीराश्चविरथीकृताः॥ २५॥ तेनतेनस्मदृश्यंतेधावमानाःसमंततः॥ गजोहतःशिरश्छिन्नंमर्मभिन्नंहयोहतः॥ २६॥ अहतःकोपिनैवासी
द्भीष्मेनिघ्नतिशात्रवान्॥ श्वेतःकुरूणामकरोत्क्षयंतस्मिन्महाहवे॥ २७॥ राजपुत्रान्रथोदारानवधीच्छतसंघशः॥ चिच्छेदरथिनांबाणैःशिरांसिभरतर्षभ
॥२८॥ सांगदाबाहवश्चैवधनूंषिचसमंततः॥ रथेषांरथचक्राणितूणीराणियुगानिच॥२९॥ छत्राणिचमहार्हाणिपताकाश्चविशांपते॥ हयौघाश्चरथौघाश्चन
रौघाश्चैवभारत॥ ३०॥ वारणाःशतशश्चैवहताःश्वेतेनभारत॥ वयंश्वेतभयाद्भीताविहायरथसत्तमं॥ ३१॥ अपयातास्तथापश्चाद्विभुंपश्यामधृष्णवः॥शर
पातमतिक्रम्यकुरवःकुरुनंदन॥ ३२॥ भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थिताःपश्यामसर्वशः॥ अदीनोदीनसमयेभीष्मोस्माकंमहाहवे॥ ३३॥ एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगि
रिर्मेरुरिवाचलः॥ आददानइवप्राणान्सविताशिशिरात्यये॥ ३४॥ गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौशरमरीचिमान्॥ समुमोचमहेष्वासःशरसंघाननेकशः
॥ ३५॥ निघ्नन्नमित्रान्समरेवज्रपाणिरिवासुरान्॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजहुस्तंमहाबलं॥ ३६॥ स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्तंभूमिषुदारुणं॥ तमेवमुपलक्ष्यै
कोत्हृष्टःपुष्टःपरंतप॥ ३७॥ दुर्योधनप्रियेयुक्तःपांडवान्परिशोचयन्॥ जीवितंदुस्त्यजंत्यक्त्वाभयंचसुमहाहवे॥ ३८॥

॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥

पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते॥ प्रहरंतमनीकानिपितादेवव्रतस्तव॥ ३९॥ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मस्त्वरितःश्वेतमभ्ययात्॥ सभीष्मंशरजालेनमहता
समवाकिरत्॥ ४०॥ श्वेतंचापितथाभीष्मःशरौघैःसमवाकिरत्॥ तौवृषाविवनर्दंतौमत्ताविवमहाद्विपौ॥ ४१॥ व्याघ्राविवसुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः॥
अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ॥ ४२॥ भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषिणौ॥ एकाह्नानिर्दहेद्भीष्मःपांडवानामनीकिनीं॥ ४३॥ शरैःपरमसंक्रुद्धोयदि
श्वेतोनपालयेत्॥ पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतं॥ ४४॥ प्रहर्षंपांडवाजग्मुःपुत्रस्तेविमनाभवत्॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः॥ ४५॥ ससै
न्यःपांडवानीकमभ्यद्रवतसंयुगे॥ दुर्मुखःकृतवर्माचकृपःशल्योविशांपतिः॥ ४६॥ भीष्मंजुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणनोदिताः॥ दृष्ट्वातुपार्थिवैःसर्वैर्दुर्योधनपु
रोगमैः॥ ४७॥ पांडवानामनीकानिवध्यमानानिसंयुगे॥ श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्यवाहिनीं॥ ४८॥ नाशयामासवेगेनवायुर्वृक्षानिवौजसा॥ द्रावयि
त्वाचमूंराजन्वैराटिःक्रोधमूर्च्छितः॥ ४९॥ आपतत्सहसाभूयोयत्रभीष्मोव्यवस्थितः॥ तौतत्रोपगतौराजन्शरदीप्तौमहाबलौ॥ ५०॥ अयुध्येतांमहात्मा
नौयथाभौवृत्रवासवौ॥ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ॥ ५१॥ निगृह्यकार्मुकंश्वेतोभीष्मंविव्याधसप्तभिः॥ पराक्रमंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी॥ ५२
तरसावारयामासमत्तोमत्तमिवद्विपं॥ श्वेतःशांतनवंभूयःशरैःसन्नतपर्वभिः॥ ५३॥ विव्याधपंचविंशत्यातदद्भुतमिवाभवत्॥ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मःशां
तनवस्तदा॥ ५४॥ सविद्धस्तेनबलवान्नाकंपतयथाऽचलः॥ वैराटिःसमरेक्रुद्धोभृशमायम्यकार्मुकं॥ ५५॥ आजघानततोभीष्मंश्वेतःक्षत्रियनंदनः॥ संप्रह
स्यततःश्वेतःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥ ५६॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यनवभिर्दशधाशरैः॥ संधायविशिखंचैवशरंलोमप्रवाहिनं॥ ५७॥ उन्ममाथततस्तालंध्वज
शीर्षंमहात्मनः॥ केतुंनिपतितंदृष्ट्वाभीष्मस्यतनयास्तव॥ ५८॥ हतंभीष्मममन्यंतश्वेतस्यवशमागतं॥ पांडवाश्चापिसंहृष्टादध्मुःशंखान्मुदायुताः॥ ५९॥भी
ष्मस्यपतितंकेतुंदृष्ट्वातालंमहात्मनः॥ ततोदुर्योधनःक्रोधात्स्वमनीकमनोदयत्॥ ६०॥ यत्ताभीष्मंपरीप्सध्वंरक्षमाणाःसमंततः॥ मानःप्रपश्यमानानांश्वेता
न्मृत्युमवाप्स्यति॥ ६१॥ भीष्मःशांतनवःशूरस्तथासत्यंब्रवीमिवः॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः॥ ६२॥ बलेनचतुरंगेणगांगेयमन्वपालयन्॥
बाल्हीकःकृतवर्माचशलःशल्यश्चभारत॥ ६३॥ जलसंधोविकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः॥ त्वरमाणास्त्वराकालेपरिवार्यसमंततः॥ ६४॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८५ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

शस्त्रवृष्टिंसुतुमुलांश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ तान्क्रुद्धोनिशितैर्बाणैस्त्वरमाणोमहारथः ॥ ६५ ॥ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवं ॥ सनिवार्यतुतान्सर्वा न्केसरीकुंजरानिव ॥ ६६ ॥ महताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराच्छिनत् ॥ ततोन्यद्धनुरादायभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ ६७ ॥ श्वेतंविव्याधराजेंद्रकंकपत्रैःशितैःशरैः ॥ ततःसेनापतिःक्रुद्धोभीष्मंबहुभिरायसैः ॥ ६८ ॥ विव्याधसमरेराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ ततःप्रव्यथितोराजाभीष्मंदृष्ट्वानिवारितं ॥ ६९ ॥ प्रवीरंसर्वलोक स्यश्वेतेनयुधिवैतदा ॥ निष्ठानकश्चसुमहांस्तवसैन्यस्यचाभवत् ॥ ७० ॥ तंवीरंवारितंदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतं ॥ हतंश्वेतेनमन्यंतेश्वेतस्यवशमागतं ॥ ७१ ॥ ततः क्रोधवशंप्राप्तःपितादेवव्रतस्तव ॥ ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वातांचसेनांनिवारितां ॥ ७२ ॥ श्वेतंप्रतिमहाराजव्यसृजत्सायकान्बहून् ॥ तानावार्यरणेश्वेतोभीष्मस्यरथि नांवरः ॥ ७३ ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनपुनरेवपितुस्तव ॥ उत्सृज्यकार्मुकंराजन्गांगेयःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ७४ ॥ अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरं ॥ तत्रसंधाय विपुलान्भल्लान्सप्तशिलाशितान् ॥ ७५ ॥ चतुर्भिश्चजघानाश्वान्श्वेतस्यपृतनापतेः ॥ ध्वजंद्वाभ्यांतुचिच्छेदसप्तमेनचसारथेः ॥ ७६ ॥ शिरश्चिच्छेदभल्लेनसं क्रुद्धोऽलघुविक्रमः ॥ हताश्वसूतात्सरथादवप्लुत्यमहाबलः ॥ ७७ ॥ अमर्षवशमापन्नोव्याकुलःसमपद्यत ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापितामहः ॥ ७८ ॥ ताड यामासनिशितैःशरसंघैःसमंततः ॥ सताड्यमानःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः ॥ ७९ ॥ स्वरथेधनुरुत्सृज्यशक्तिंजग्राहकांचनीं ॥ ततःशक्तिंरणेश्वेतोजग्राहोग्रांम हाभयां ॥ ८० ॥ कालदंडोपमांघोरांमृत्योर्जिह्वामिवश्वसन् ॥ अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशांतनवंरणे ॥ ८१ ॥ तिष्ठेदानींसुसंरब्धःपश्यमांपुरुषोभव ॥ एवमुक्त्वा महेष्वासोभीष्मंयुधिपराक्रमी ॥ ८२ ॥ ततःशक्तिममेयात्माचिक्षेपभुजगोपमां ॥ पांडवार्थेपराक्रांतस्त्वानर्थंचिकीर्षुकः ॥ ८३ ॥ हाहाकारोमहानासीत्पुत्रा णांतेविशांपते ॥ दृष्ट्वाशक्तिंमहाघोरांमृत्योर्दंडसमप्रभां ॥ ८४ ॥ श्वेतस्यकरनिर्मुक्तांनिर्मुक्तोरगसन्निभां ॥ अपतत्सहसाराजन्महोल्केवनभस्तलात् ॥ ८५ ॥ ज्वलंतीमंतरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृतां ॥ असंभ्रांतस्तदाराजन्पितादेवव्रतस्तव ॥ ८६ ॥ अष्टभिर्नवभिर्भीष्मःशक्तिंचिच्छेदपत्रिभिः ॥ उत्कृष्टहेमविकृतांनि कृतांनिशितैःशरैः ॥ ८७ ॥ उच्चुक्रुशुस्ततःसर्वेतावकाभरतर्षभ ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वावैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ८८ ॥ कालोपहतचेतास्तुकर्तव्यंनाभ्यजानत ॥ क्रोधसंमूर्च्छितोराजन्वैराटिःप्रहसन्निव ॥ ८९ ॥ गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनंप्रति ॥ क्रोधेनरक्तनयनोदंडपाणिरिवांतकः ॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १०० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीष्मंसमभिदुद्रावजलौघइवपर्वतं ॥ तस्यवेगमसंवार्यमत्वाभीष्मःप्रतापवान् ॥ ९१ ॥ प्रहारविप्रमोक्षार्थंसहसाधरणींगतः ॥ श्वेतःक्रोधसमाविष्टोभ्रामयि त्वातुतांगदां ॥ ९२ ॥ रथेभीष्मस्यचिक्षेपयथादेवोधनेश्वरः ॥ तयाभीष्मनिपातिन्यासरथोभस्मसात्कृतः ॥ ९३ ॥ सध्वजःसहसूतेनसाश्वःसयुगबंधुरः ॥ विर थंरथिनांश्रेष्ठंभीष्मंदृष्ट्वारथोत्तमाः ॥ ९४ ॥ अभ्यधावंतसहिताःशल्यप्रभृतयोरथाः ॥ ततोन्यंरथमास्थायधनुर्विस्फार्यदुर्मनाः ॥ ९५ ॥ शनकैरभ्ययाच्छ्वेतंगां गेयःप्रहसन्निव ॥ एतस्मिन्नंतरेभीष्मःशुश्रावविपुलांगिरं ॥ ९६ ॥ आकाशादीरितांदिव्यामात्मनोहितसंभवां ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहोशीघ्रंयत्नंकुरुष्ववै ॥ ९७ ॥ एषह्यस्यजयेकालोनिर्दिष्टोविश्वयोनिना ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंदेवदूतेनभाषितं ॥ ९८ ॥ संप्रहृष्टमनाभूत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृ ष्ट्वापदातिनं ॥ ९९ ॥ सहितास्त्वभ्यवर्त्तंतपरीप्संतोमहारथाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ १०० ॥ कैकेयोधृष्टकेतुश्चअभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ ए तानापततःसर्वान्द्रोणशल्यकृपैःसह ॥ १ ॥ अवारयदमेयात्मावारिवेगानिवाचलः ॥ सनिरुद्धेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ २ ॥ श्वेतःखड्गमथाकृष्यभीष्मस्यधनु राच्छिनत् ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंत्वरमाणःपितामहः ॥ ३ ॥ देवदूतवचःश्रुत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ ततःप्रचरमाणस्तुपितादेवव्रतस्तव ॥ ४ ॥ अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणोमहारथः ॥ क्षणेनसज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभं ॥ ५ ॥ पितातेभरतश्रेष्ठश्वेतंदृष्ट्वामहारथैः ॥ वृतंतमनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ॥ ६ ॥ अभ्यवर्ततगां गेयःश्वेतंसेनापतिंद्रुतं ॥ आपतंततंततोभीष्मोभीमसेनंप्रतापवान् ॥ ७ ॥ आजघ्नेविशिखैःषष्ट्यासेनान्यंसमहारथः ॥ अभिमन्युंचसमरेपितादेवव्रतस्तव ॥ ८ ॥ आजघ्नेभरतश्रेष्ठस्त्रिभिःसन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिंचशतेनाजौभरतानांपितामहः ॥ ९ ॥ धृष्टद्युम्नंचविंशत्याकैकेयंचापिपंचभिः ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव ॥ ११० ॥ वारयित्वाशरैर्घोरैःश्वेतमेवाभिदुद्रुवे ॥ ततःशरंमृत्युसमंभारसाधनमुत्तमं ॥ ११ ॥ विकृष्यबलवान्भीष्मःसमाधत्तदुरासदं ॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तंतंशरंलोमवाहिनं ॥ १२ ॥ ददृशुर्देवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥ सतस्यकवचंभित्त्वाहृदयंचामितौजसः ॥ १३ ॥ जगामधरणींबाणोमहाशनिरिव ज्वलन् ॥ अस्तंगच्छन्यथादित्यःप्रभामादायसत्वरः ॥ १४ ॥ एवंजीवितमादायश्वेतदेहाज्जगामह ॥ तंभीष्मेणनरव्याघ्रंतथाविनिहतंयुधि ॥ १५ ॥ प्रपतंतमप श्यामगिरेःशृंगमिवच्युतं ॥ अशोचन्पांडवास्तत्रक्षत्रियाश्चमहारथाः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥छ॥ ॥ श्वेतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रहृष्टाश्चसुतास्तुभ्यंकुरवश्चापिसर्वशः ॥ ततोदुःशासनोराजन्श्वेतंदृष्ट्वानिपातितं ॥ १७॥ वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यतिस्मसमंततः॥ तस्मिन्हतेमहेष्वासेभीष्मे
णाहवशोभिना॥ १८॥ प्रावेपंतमहेष्वासाःशिखंडिप्रमुखारथाः ॥ ततोधनंजयोराजन्वार्ष्णेयश्चापिसर्वशः ॥ १९॥ अवहारंशनैश्चक्रुर्निहतेवाहिनीपतौ॥
ततोवहारःसैन्यानांतवतेषांचभारत॥ २०॥ तावकानांपरेषांचनर्दतांचमुहुर्मुहुः॥पार्थाविमनसोभूत्वान्यवर्तंतमहारथाः ॥ चिंतयंतोवधंघोरंद्वैरथेनपरंतपाः
॥ १२१॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतवधेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥(श्वेतेसेना
पतौतातसंग्रामेनिहतेपरैः ॥ किमकुर्वन्महेष्वासाःपंचालाःपांडवैःसह ॥ १ ॥ सेनापतिंसमाकर्ण्यश्वेतंयुधिनिपातितं ॥ तदर्थंयततांचापिपरेषांप्रपलायिनां
॥ २॥ मनःप्रीणातिमेवाक्यंजयंसंजयशृण्वतः ॥ प्रत्युपायंचिंतयंतःसज्जनाःप्रस्रवंतिमे ॥ ३॥ सहिवीरानुरक्तश्चवृद्धःकुरुपतिस्तदा॥ कृतंवैरंसदातेनपितुःपु
त्रेणधीमता॥ ४॥ तस्योद्वेगभयाच्चापिसंश्रितःपांडवान्पुरा॥ सर्वंबलंपरित्यज्यदुर्गंसंश्रित्यतिष्ठति ॥ ५॥ पांडवानांप्रतापेनदुर्गदेशंनिवेश्यच ॥ सपत्नान्सत
तंबाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः॥ ६॥ आश्चर्यंवैसदातेषांपुराराज्ञांसुदुर्मतिः॥ ततोयुधिष्ठिरेभक्तःकथंसंजयसूदितः॥ ७॥) प्रक्षिप्तःसंमतःक्षुद्रःपुत्रोमेपुरुषाधमः॥
नयुद्धंरोचयेद्भीष्मोनचाचार्यःकथंचन॥ ८॥ नकृपोनचगांधारीनाहंसंजयरोचये॥ नवासुदेवोवार्ष्णेयोधर्मराजश्चपांडवः॥ ९॥ नभीमोनार्जुनश्चैवनयमौ
पुरुषर्षभौ॥ वार्यमाणोमयानित्यंगांधार्याविदुरेणच ॥ १०॥ जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना॥दुर्योधनोयुध्यमानोनित्यमेवहिसंजय ॥ ११ ॥ कर्ण
स्यमतमास्थायसौबलस्यचपापकृत्॥ दुःशासनस्यचतथापांडवान्नान्वचिंतयत्॥ १२॥ तस्याहंव्यसनंघोरंमन्येप्राप्तंतुसंजय॥ श्वेतस्यचविनाशेनभीष्मस्य
विजयेनच॥ १३॥ संक्रुद्धःकृष्णसहितःपार्थःकिमकरोद्युधि ॥ अर्जुनाद्धिभयंभूयस्तन्मेतातनशाम्यति॥ १४॥ सहिशूरश्चकौंतेयःक्षिप्रकारीधनंजयः॥ मन्ये
शरैःशरीराणिशत्रूणांप्रमथिष्यति॥ १५॥ ऐंद्रिमिंद्रानुजसमंमहेंद्रसदृशंबले॥ अमोघक्रोधसंकल्पंदृष्ट्वावःकिमभून्मनः ॥ १६॥ तथैववेदविच्छूरोज्वलनार्क
समद्युतिः॥इंद्रास्त्रविदमेयात्माप्रपतन्समितिंजयः॥ १७॥ वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणांचप्रयोजकः॥ सखड्गाक्षेपहस्तस्तुघोषंचक्रेमहारथः॥ १८॥ ससंजय
महाप्राज्ञोद्रुपदस्यात्मजोबली॥ धृष्टद्युम्नःकिमकरोच्छ्वेतेयुधिनिपातिते॥ १९॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पुराचैवापराधेनवधेनचचमूपतेः॥ मन्येमनःप्रजज्वालपांडवानांमहात्मनां॥ २०॥ तेषांक्रोधंचिंतयंस्तुअहःसुचनिशासुच॥ नशांतिमधिगच्छामिदुर्योधन
कृतेनहि॥ कथंचाभून्महायुद्धंसर्वमाचक्ष्वसंजय॥ २१॥ ॥ संजयउवाच॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वातवापनयनोमहान॥ नचदुर्योधनेदोषमिममाधातुमर्ह
सि॥ २२॥ गतोदकेसेतुबंधोयादृक्तादृङ्मतिस्तव॥ संदीप्तेभवनेयद्वत्कूपस्यखननंतथा॥ २३॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ तावकानांपरेषांचपु
नर्युद्धमवर्तत॥ २४॥ श्वेतंतुनिहतंदृष्ट्वाविराटस्यचमूपतिं॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितं॥ २५॥ शंखःक्रोधात्प्रजज्वालहविषाहव्यवाडिव॥सवि
स्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली॥ २६॥ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यंमद्राधिपंयुधि॥ महतारथसंघेनसमंतात्परिरक्षितः॥ २७॥ सृजन्बाणमयंवर्षंप्राया
च्छल्यरथंप्रति॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमत्तवारणविक्रमं॥ २८॥ तावकानांरथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन्॥ मद्रराजंपरीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतं॥ २९॥ बृहद्बलश्च
कौसल्योजयत्सेनश्चमागधः॥ तथारुक्मरथोराजन्पुत्रःशल्यस्यमानितः॥ ३०॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसैंधवश्च
जयद्रथः॥ ३१॥ नानाधातुविचित्राणिकार्मुकाणिमहात्मनां॥ विस्फारितान्यदृश्यंततोयदेष्विवविद्युतः॥ ३२॥ तेतुबाणमयंवर्षंशंखमूर्ध्न्यपातयन्॥ नि
दाघांतेनिलोद्धूतामेघाइवनगेजलं॥ ३३॥ ततःक्रुद्धोमहेष्वासःसप्तभल्लैःसुतेजनैः॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यननर्दपृतनापतिः॥ ३४॥ ततोभीष्मोमहाबाहुर्विन
द्यजलदोयथा॥ तालमात्रंधनुर्गृह्यशंखमभ्यद्रवद्रणे॥ ३५॥ तमुद्यंतमुदीक्ष्याथमहेष्वासंमहाबलं॥ संत्रस्तापांडवीसेनावातवेगहतेवनौः॥ ३६॥ ततोर्जुनः
संत्वरितःशंखस्यासीत्पुरःसरः॥ भीष्माद्रक्ष्योयमद्येतिततोयुद्धमवर्तत ॥ ३७॥ हाहाकारोमहानासीद्योधानांयुधियुध्यतां ॥ तेजस्तेजसिसंपृक्तमित्येवंविस्म
यंययुः॥ ३८॥ अथशल्योगदापाणिरवतीर्यमहारथात्॥ शंखस्यचतुरोवाहानहनद्भरतर्षभ॥ ३९॥ सहताश्वाद्रथात्तूर्णंखड्गमादायविद्रुतः॥बीभत्सोश्चरथंप्रा
प्यपुनःशांतिमविंदत॥ ४०॥ ततोभीष्मरथात्तूर्णमुत्पतंतिपतत्रिणः॥ यैरंतरिक्षंभूमिश्चसर्वतःसमवस्तृता॥ ४१॥ पंचालानथमत्स्यांश्चकेकयांश्चप्रभद्रकान्॥
भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःपातयामासपत्रिभिः॥ ४२॥ उत्सृज्यसमरेराजन्पांडवंसव्यसाचिनं॥ अभ्यद्रवतपांचाल्यंद्रुपदंसेनयावृतं॥ ४३॥ प्रियंसंबंधिनंराजन्
शरानवकिरन्बहून्॥ अग्निनेवप्रदग्धानिवनानिशिशिरात्यये॥ ४४॥ शरदग्धान्यदृश्यंतसैन्यानिद्रुपदस्यह॥ अत्यतिष्ठद्रणेभीष्मोविधूमइवपावकः॥ ४५॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एकायनांकुर्वन्एकमार्गा कुर्वन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥

मध्यंदिनेयथादित्यंतपंतमिवतेजसा ॥ नशेकुःपांडवेयस्ययोधाभीष्मंनिरीक्षितुं ॥ ४६ ॥ वीक्षांचक्रुःसमंतात्तेपांडवाभयपीडिताः ॥ त्रातारंनाध्यगच्छं
तगावःशीतार्दिताइव ॥ ४७ ॥ सातुयौधिष्ठिरीसेनागांगेयशरपीडिता ॥ सिंहेनेवविनिर्भिन्नाशुक्लागौरिवगोपतेः ॥ ४८ ॥ हतेविप्रद्रुतेसैन्येनिरुत्साहेविमार्दि
ते ॥ हाहाकारोमहानासीत्पांडुसैन्येषुभारत ॥ ४९ ॥ ततोभीष्मःशांतनवोनित्यंमंडलकार्मुकः ॥ मुमोचबाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ५० ॥ शरैरेका
यनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्रतः ॥ जघानपांडवरथानादिश्यादिश्यभारत ॥ ५१ ॥ ततःसैन्येषुभग्नेषुमथितेषुचसर्वशः ॥ प्राप्तेचास्तंदिनकरेनप्राज्ञायतकिंचन
॥ ५२ ॥ भीष्मंचसमुदीर्यंतंदृष्ट्वापार्थामहाहवे ॥ अवहारमकुर्वंतसैन्यानांभरतर्षभ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीम० भी० भीष्मव० शंखयुद्धेप्रथमदिवसावहारेएकोनपं
चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ कृतेऽवहारेसैन्यानांप्रथमेभरतर्षभ ॥ भीष्मेचयुद्धसंरब्धेहृष्टेदुर्योधनेतथा ॥ १ ॥ धर्मराजस्ततस्तू
र्णमभिगम्यजनार्दनं ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःसर्वैश्चैवजनेश्वरैः ॥ २ ॥ शुचापरमयायुक्तश्चिंतयानःपराजयं ॥ वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं
॥ ३ ॥ कृष्णपश्यमहेष्वासंभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ शरैर्दहंतंसैन्यंमेग्रीष्मेकक्षमिवानलं ॥ ४ ॥ कथमेनंमहात्मानंशक्ष्यामःप्रतिवीक्षितुं ॥ लेलिह्यमानंसैन्यंमेहवि
ष्मंतमिवानलं ॥ ५ ॥ एतंहिपुरुषव्याघ्रंधनुष्मंतंमहाबलं ॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुतंसैन्यंसमरेमार्गणाहतं ॥ ६ ॥ शक्योजेतुंयमःक्रुद्धोवज्रपाणिश्चसंयुगे ॥ वरुणःपाशभृ
द्वापिकुबेरोवागदाधरः ॥ ७ ॥ नतुभीष्मोमहातेजाःशक्योजेतुंमहाबलः ॥ सोहमेवंगतेमग्नोभीष्मागाधजलेऽप्लवे ॥ ८ ॥ आत्मनोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्यके
शव ॥ वनंयास्यामिवार्ष्णेयश्रेयोमेतत्रजीवितुं ॥ ९ ॥ नत्वेतान्पृथिवीपालान्दातुंभीष्मायमृत्यवे ॥ क्षपयिष्यतिसेनांमेकृष्णभीष्मोमहास्त्रवित् ॥ १० ॥ यथा
ऽनलंप्रज्वलितंपतंगाःसमभिद्रुताः ॥ विनाशायोपगच्छंतितथामेसैनिकोजनः ॥ ११ ॥ क्षयंनीतोस्मिवार्ष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैवमेवीराःकर्शि
ताःशरपीडिताः ॥ १२ ॥ मत्कृतेभ्रातृहार्देनराज्याद्भ्रष्टास्तथासुखात् ॥ जीवितंबहुमन्येहंजीवितंह्यद्यदुर्लभं ॥ १३ ॥ जीवितस्यचशेषेणतपस्तप्स्यामिदुश्चरं ॥
नघातयिष्यामिरणेमित्राणीमानिकेशव ॥ १४ ॥ रथान्मेबहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ घातयत्यनिशंभीष्मःप्रवराणांप्रहारिणां ॥ १५ ॥

कृतेवहारेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कक्षंतृणं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अप्लवेउडुपशून्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आर्जवेनअकुटिलेनदिव्यास्त्रमायाहीनेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अंतर्मनाःविमनाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ निधनंनिधनहेतुः ॥ ३० ॥

किंनुकृत्वाहितंमेस्याद्ब्रूहिमाधवमाचिरं ॥ मध्यस्थमिवपश्यामिसमरेसव्यसाचिनं ॥ १६ ॥ एकोभीमःपरंशक्त्यायुध्यत्येवमहाभुजः ॥ केवलंबाहुवीर्येणक्षत्र
धर्ममनुस्मरन् ॥ १७ ॥ गदयावीरघातिन्यायथोत्साहंमहामनाः ॥ करोत्यसुकरंकर्मरथाश्वनरदंतिषु ॥ १८ ॥ नालमेषक्षयंकर्तुंपरसैन्यस्यमारिष ॥ आर्जवेनै
वयुद्धेनवीरवर्षशतैरपि ॥ १९ ॥ एकोऽस्त्रवित्सखातेऽयंसोप्यस्मान्समुपेक्षते ॥ निर्दह्यमानान्भीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणिभीष्मस्यद्रो
णस्यचमहात्मनः ॥ धक्ष्यंतिक्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानिपुनःपुनः ॥ २१ ॥ कृष्णभीष्मःसुसंरब्धःसहितःसर्वपार्थिवैः ॥ क्षपयिष्यतिनोनूनंयादृशोस्यपराक्रमः
॥ २२ ॥ सत्वंपश्यमहाभागयोगेश्वरमहारथं ॥ भीष्मंयःशमयेत्संख्येदावाग्निंजलदोयथा ॥ २३ ॥ तवप्रसादाद्गोविंदपांडवानिहतद्विषः ॥ स्वराज्यमनुसंप्राप्ता
मोदिष्यंतेसबांधवाः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थोध्यायन्नास्तेमहामनाः ॥ चिरमंतर्मनाभूत्वाशोकोपहतचेतनः ॥ शोकार्तंतमथोज्ञात्वादुःखोपहतचेतसं ॥ २५
अब्रवीत्तत्रगोविंदोहर्षयन्सर्वपांडवान् ॥ माशुचोभरतश्रेष्ठनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ यस्यतेभ्रातरःशूराःसर्वलोकेषुधन्विनः ॥ अहंचप्रियकृद्राजन्सात्य
किश्चमहायशाः ॥ २७ ॥ विराटद्रुपदौचेमौधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ तथैवसबलाश्चेमेराजानोराजसत्तम ॥ २८ ॥ त्वत्प्रसादंप्रतीक्षंतेत्वद्भक्ताश्चविशांपते ॥ एषते
पार्षतोनित्यंहितकामःप्रियेरतः ॥ २९ ॥ सैनापत्यमनुप्राप्तोधृष्टद्युम्नोमहाबलः ॥ शिखंडीचमहाबाहोभीष्मस्यनिधनंकिल ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वाततोधर्मोधृष्टद्युम्नं
महारथं ॥ अब्रवीत्समितौतस्यांवासुदेवस्यशृण्वतः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्ननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिमारिष ॥ नातिक्रम्यंभवेत्तच्चवचनंममभाषितं ॥ ३२ ॥ भवान्से
नापतिर्मह्यंवासुदेवेनसंमितः ॥ कार्तिकेयोयथानित्यंदेवानामभवत्पुरा ॥ ३३ ॥ तथात्वमपिपांडूनांसेनानीःपुरुषर्षभ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलविक्रम्यजहिकौर
वान् ॥ ३४ ॥ अहंचत्वानुयास्यामिभीमःकृष्णश्चमारिष ॥ माद्रीपुत्रौचसहितौद्रौपदेयाश्चदंशिताः ॥ ३५ ॥ येचान्येपृथिवीपालाःप्रधानाःपुरुषर्षभ ॥ ततउद्धर्ष
यन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोभ्यभाषत ॥ ३६ ॥ अहंद्रोणांतकःपार्थविहितःशंभुनापुरा ॥ रणेभीष्मंकृपंद्रोणंतथाशल्यंजयद्रथं ॥ ३७ ॥ सर्वानद्यरणेदृप्तान्प्रतियोत्स्या
मिपार्थिव ॥ अथोत्कुष्टंमहेष्वासैःपांडवैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ३८ ॥ समुद्यतेपार्थिवेंद्रेपार्षतेशत्रुसूदने ॥ तमब्रवीत्ततःपार्थःपार्षतंपृतनापतिं ॥ ३९ ॥

॥ ३१ ॥ भाषितमुक्तं ॥ ३२ ॥ मह्यंमम ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आकाशगइवपक्षीव ॥ ४४ ॥ रथचर्यासुरथवर्त्मसु ॥ ४५ ॥ परमोपेतःपराउत्कृष्टाचासौमालक्ष्मीश्चेतिपरमातयाउपेतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

व्यूहःक्रौंचारुणोनामसर्वशत्रुनिबर्हणः॥ यंबृहस्पतिरिंद्रायतदादेवासुरेऽब्रवीत् ॥ ४० ॥ तंयथावत्प्रतिव्यूहंपरानीकविनाशनं ॥ अदृष्टपूर्वंराजानःपश्यंतुकुरु
भिःसह॥ ४१ ॥ यथोक्तःसनृदेवेनविष्णुर्वज्रभृतायथा ॥ प्रभातेसर्वसैन्यानामग्रेचक्रेधनंजयं ॥ ४२ ॥ आदित्यपथगःकेतुस्तस्याद्भुतमनोरमः॥ शासनात्पुरु
हूतस्यनिर्मितोविश्वकर्मणा ॥ ४३ ॥ इंद्रायुधसवर्णाभिःपताकाभिरलंकृतः॥ आकाशगइवाकाशेगंधर्वनगरोपमः ॥ ४४ ॥ नृत्यमानइवाभातिरथचर्यासु
मारिष॥ तेनरत्नवतापार्थःसचगांडीवधन्वना॥ ४५॥ बभूवपरमोपेतःसुमेरुरिवभानुना ॥ शिरोभूद्द्रुपदोराजामहत्यासेनयावृतः॥ ४६॥ कुंतिभोजश्चचैद्य
श्चचक्षुर्भ्यांतौजनेश्वरौ ॥ दाशार्णकाःप्रभद्राश्चदाशेरकगणैःसह॥ ४७॥ अनूपकाःकिराताश्चग्रीवायांभरतर्षभ॥ पटच्चरैश्चपौंड्रैश्चराजन्पौरवकैस्तथा॥ ४८
निषादैःसहितश्चापिपृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ पक्षौतुभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥ ४९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमहारथः॥ पिशाचादारदाश्चैवपुंड्राःकुं
डीविषैःसह॥ ५०॥ मारुताधेनुकाश्चैवतंगणाःपरतंगणाः॥ वाल्हिकास्तित्तिराश्चैवचोलाःपांड्याश्चभारत॥५१॥ एतेजनपदाराजन्दक्षिणंपक्षमाश्रिताः॥अ
ग्निवेशास्तुहुंडाश्चमालवादानभारयः॥ ५२ ॥शबराउद्रसाश्चैववत्साश्चसहनाकुलैः॥ नकुलःसहदेवश्चवामंपक्षंसमाश्रिताः॥ ५३ ॥ रथानामयुतंपक्षौशिर
स्तुनियुतंतथा॥ पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः॥५४॥ ग्रीवायांनियुतंचापिसहस्राणिचसप्ततिः॥ पक्षकोटिप्रपक्षेषुपक्षांतेषुचवारणाः॥ ५५॥ जग्मुः
परिवृताराजंश्चलंतइवपर्वताः॥ जघनंपालयामासविराटःसहकेकयैः ॥ ५६॥ काशिराजश्चशैब्यश्चरथानामयुतैस्त्रिभिः॥ एवमेनंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपांड
वाः॥ ५७॥ सूर्योदयंतइच्छंतःस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ तेषामादित्यवर्णानिविमलानिमहांतिच ॥ श्वेतच्छत्राण्यशोभंतवारणेषुरथेषुच॥ ५८॥ ॥ इतिश्री
महाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०क्रौंचव्यूहनिर्माणेपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ क्रौंचंदृष्ट्वाततोव्यूहम
भेद्यंतनयस्तव॥ रक्षमाणंमहाघोरंपार्थेनामिततेजसा॥ १॥ आचार्यमुपसंगम्यकृपंशल्यंचपार्थिव॥ सौमदत्तिंविकर्णंचसोऽश्वत्थामानमेवच॥२॥ दुःशास
नादीन्भ्रातॄंश्चसर्वानेवचभारत॥ अन्यांश्चसुबहून्शूरान्युद्धायसमुपागतान्॥ ३॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५॥५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ क्रौंचमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ अपर्याप्तमपरिमेयं ॥ ६॥ ७॥ ८॥९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥१७॥१८॥ १९॥ अभिभवत्यभिभूः क्विप् ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥

प्राहेदंवचनंकालेहर्षयंस्तनयस्तव॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः॥ ४॥ एकैकशःसमर्थाहियूयंसर्वेमहारथाः॥ पांडुपुत्रान्रणेहंतुंससैन्यान्किमुसंह
ताः॥ ५॥ अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं॥ पर्याप्तमिदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितं॥ ६॥ संस्थानाःशूरसेनाश्चवेत्रिकाःकुकुरास्तथा॥ आरोचकास्त्रिग
र्ताश्चमद्रकायवनास्तथा॥ ७॥ शत्रुंजयेनसहितास्तथादुःशासनेनच॥ विकर्णेनचवीरेणतथानंदोपनंदकैः ॥ ८ ॥ चित्रसेनेनसहिताःसहिताःपारिभद्रकैः ॥
भीष्ममेवाभिरक्षंतुसहसैन्यपुरस्कृताः॥ ९॥ ततोभीष्मश्चद्रोणश्चतवपुत्राश्चमारिष॥ अव्यूहंतमहाव्यूहंपांडूनांप्रतिबाधकं॥ १०॥ भीष्मःसैन्येनमहतासमंता
त्परिवारितः॥ ययौप्रकर्षन्महतींवाहिनींसुरराडिव॥ ११॥ तमन्वयान्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान्॥ कुंतलैश्चदशार्णैश्चमागधैश्चविशांपते॥ १२॥ विदर्भै
र्मेकलैश्चैवकर्णप्रावरणैरपि॥ सहिताःसर्वसैन्येनभीष्ममाहवशोभिनं॥ १३॥ गांधाराःसिंधुसौवीराःशिवयोथवसातयः॥ शकुनिश्चस्वसैन्येनभारद्वाजमपा
लयत्॥ १४॥ ततोदुर्योधनोराजासहितःसर्वसोदरैः॥ अश्वातकैर्विकर्णैश्चतथाचांबष्ठकोसलैः॥ १५॥ दरदैश्चशकैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः॥ अभ्यरक्षतसंहृ
ष्टःसौबलेयस्यवाहिनीं॥ १६॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिषः॥ विंदानुविंदावावंत्यौवामंपार्श्वमपालयन्॥ १७॥ सौमदत्तिःसुशर्माचकांबोजश्च
सुदक्षिणः॥ श्रुतायुश्चाच्युतायुश्चदक्षिणंपक्षमास्थिताः॥ १८॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः॥ महत्यासेनयासार्धंसेनापृष्ठेव्यवस्थिताः॥ १९॥
पृष्ठगोपास्तुतस्यासन्नानादेश्याजनेश्वराः॥ केतुमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाभिभूः॥ २०॥ ततस्तेतावकाःसर्वेहृष्टायुद्धायभारत॥ दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताः
सिंहनादांस्तथोन्नदन्॥ २१॥ तेषांश्रुत्वातुहृष्टानांवृद्धःकुरुपितामहः॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान्॥ २२॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपेश्यश्चविविधाः
परैः॥ आनकाश्चाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोभवत्॥ २३॥ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ॥ प्रदध्मतुःशंखवरौहेमरत्नपरिष्कृतौ॥ २४॥ पांचजन्यंहृषीके
शोदेवदत्तंधनंजयः॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः॥ २५॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ॥ २६॥
काशिराजश्चशैब्यश्चशिखंडीचमहारथः॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः॥ २७॥ पांचाल्याश्चमहेष्वासाद्रौपद्याःपंचचात्मजाः॥ सर्वेदध्मुर्महाशंखा
न्सिंहनादांश्चनेदिरे॥ २८॥ सघोषःसुमहांस्तत्रवीरैस्तैःसमुदीरितः॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयत्॥ २९॥

॥ ३० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ व्यतिकरोमे

एवमेतेमहाराजप्रहृष्टाःकुरुपांडवाः॥ पुनर्युद्धायसंजग्मुस्तापयानाःपरस्परं॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० कौरवव्यूहरचनायांएक
पंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ कथंप्रहरतांश्रेष्ठाःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ १ ॥ ॥
संजयउवाच ॥ ॥ समंव्यूढेष्वनीकेषुसन्नद्धरुचिरध्वजं ॥ अपारमिवसंदृश्यसागरप्रतिमंबलं ॥ २ ॥ तेषांमध्येस्थितोराजन्पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीत्तावका
न्सर्वान्युध्यध्वमितिदंशिताः ॥ ३ ॥ तेमनःक्रूरमाधायसमभित्यक्तजीविताः ॥ पांडवानभ्यवर्ततसर्वएवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥ ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्ष
णं ॥ तावकानांपरेषांचव्यतिषक्तरथद्विपं ॥ ५ ॥ मुक्तास्तुरथिभिर्बाणारुक्मपुंखाःसुतेजसः ॥ सन्निपेतुरकुंठाग्रानागेषुचहयेषुच ॥ ६ ॥ तथाप्रवृत्तेसंग्रामेधनु
रुद्यम्यदंशितः ॥ अभिपत्यमहाबाहुर्भीष्मोभीमपराक्रमः ॥ ७ ॥ सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे ॥ कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ॥ ८ ॥ एतेषुनरवी
रेषुचेदिमत्स्येषुचाभिभूः ॥ ववर्षशरवर्षाणिवृद्धःकुरुपितामहः ॥ ९ ॥ अभिद्यतततोव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ॥ सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान् ॥ १०
सादिनोध्वजिनश्चैवहतप्रवरवाजिनः ॥ विप्रद्रुतरथानीकाःसमपद्यंतपांडवाः ॥ ११ ॥ अर्जुनस्तुनरव्याघ्रोदृष्ट्वाभीष्मंमहारथं ॥ वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धोयाहिय
त्रपितामहः ॥ १२ ॥ एषभीष्मःसुसंक्रुद्धोवार्ष्णेयममवाहिनीं ॥ नाशयिष्यतिसुव्यक्तंदुर्योधनहितेरतः ॥ १३ ॥ एषद्रोणःकृपःशल्योविकर्णश्चजनार्दन ॥ धार्त
राष्ट्राश्चसहितादुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥ पंचालान्निहनिष्यंतिरक्षिताद्दृढधन्वना ॥ सोहंभीष्मंवधिष्यामिसैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥ तमब्रवीद्वासुदेवोयत्तोभव
धनंजय ॥ एषत्वांप्रापयिष्यामिपितामहरथंप्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वाततःशौरीरथंतंलोकविश्रुतं ॥ प्रापयामासभीष्मस्यरथंप्रतिजनेश्वर ॥ १७ ॥ चलद्बहुपता
केनबलाकावर्णवाजिना ॥ समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महतामेघनादेनरथेनामिततेजसा ॥ विनिघ्नन्कौरवानीकंशूरसेनांश्चपांडवः ॥ १९ ॥
प्रायाच्छरणदःशीघ्रंसुहृदांहर्षवर्धनः ॥ तमापतंतंवेगेनप्रभिन्नमिववारणं ॥ २० ॥ त्रासयंतंरणेशूरान्मर्दयंतंचसायकैः ॥ सैंधवप्रमुखैर्गुप्तःप्राच्यसौवीरकेक ॥११६॥
यैः ॥ २१ ॥ सहसाप्रत्युदीयायभीष्मःशांतनवोर्जुनं ॥ कोहिगांडीवधन्वानमन्यःकुरुपितामहात् ॥ २२ ॥

लकःसमागमइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दृढधन्वनाभीष्मेण ॥ १५ ॥ यत्तःयत्नवान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

द्रोणवैकर्तनाभ्यांवारथीसंयातुमर्हति ॥ ततोभीष्मोमहाराजसर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥ अर्जुनंसप्तसप्तत्यानाराचानांसमाचिनोत् ॥ द्रोणश्चपंचविंशत्याकृपःपं
चाशताशरैः ॥ २४ ॥ दुर्योधनश्चतुःषष्ट्याशल्यश्चनवभिःशरैः ॥ सैंधवोनवभिश्चैवशकुनिश्चापिपंचभिः ॥ २५ ॥ विकर्णोदशभिर्भल्लैराजन्विव्याधपांडवं ॥ सतैर्वि
द्धोमहेष्वासःसमंतान्निशितैःशरैः ॥ २६ ॥ नविव्यथेमहाबाहुर्भिद्यमानइवाचलः ॥ सभीष्मंपंचविंशत्याकृपंचनवभिःशरैः ॥ २७ ॥ द्रोणंषष्ट्यानरव्याघ्रोविकर्णं
चत्रिभिःशरैः ॥ शल्यंचैवत्रिभिर्बाणैराजानंचैवपंचभिः ॥ २८ ॥ प्रत्यविध्यदमेयात्माकिरीटीभरतर्षभ ॥ तंसात्यकिर्विराटश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ २९ ॥ द्रौपदे
याभिमन्युश्चपरिवव्रुर्धनंजयं ॥ ततोद्रोणंमहेष्वासंगांगेयस्यप्रियेरतं ॥ ३० ॥ अभ्यवर्ततपांचाल्यःसंयुक्तःसहसोमकैः ॥ भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठोराजन्विव्याध
पांडवं ॥ ३१ ॥ अशीत्यानिशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंततावकाः ॥ तेषांतुनिनदंश्रुत्वासहितानांप्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥ प्रविवेशततोमध्यंनरसिंहःप्रतापवान् ॥ तेषांमहा
रथानांसमध्यंप्राप्यधनंजयः ॥ ३३ ॥ चिक्रीडधनुषाराजँल्लक्ष्यंकृत्वामहारथान् ॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममाहजनेश्वरः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानंस्वकंसैन्यंदृष्ट्वापा
र्थेनसंयुगे ॥ एषपांडुसुतस्तातकृष्णेनसहितोबली ॥ ३५ ॥ यततांसर्वसैन्यानांमूलंनःपरिकृंतति ॥ त्वयिजीवतिगांगेयद्रोणेचरथिनांवरे ॥ ३६ ॥ त्वत्कृतेचैवक
र्णोपिन्यस्तशस्त्रोविशांपते ॥ नयुध्यतिरणेपार्थंहितकामःसदामम ॥ ३७ ॥ सतथाकुरुगांगेययथाहन्येतफाल्गुनः ॥ एवमुक्तस्ततोराजन्पितादेवव्रतस्तव ॥ ३८ ॥
धिक्क्षात्रंधर्ममित्युक्त्वाप्रायात्पार्थरथंप्रति ॥ उभौश्वेतहयौराजन्संसक्तौप्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ ३९ ॥ सिंहनादान्भृशंचक्रुःशंखान्दध्मुश्चमारिष ॥ द्रौणिर्दुर्योधन
श्चैवविकर्णश्चतवात्मजः ॥ ४० ॥ परिवार्यरणेभीष्मंस्थितायुद्धायमारिष ॥ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यधनंजयं ॥ ४१ ॥ स्थितायुद्धायमहतेततोयुद्धमवर्तत ॥
गांगेयस्तुरणेपार्थमानर्च्छन्नवभिःशरैः ॥ ४२ ॥ तमर्जुनःप्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ततःशरसहस्रेणसुप्रयुक्तेनपांडवः ॥ ४३ ॥ अर्जुनःसमरश्लाघीभी
ष्मस्यावारयद्दिशः ॥ शरजालंततस्तत्तुशरजालेनमारिष ॥ ४४ ॥ वारयामासपार्थस्यभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ उभौपरमसंहृष्टावुभौयुद्धाभिनंदिनौ ॥ ४५ ॥ नि
र्विशेषमयुध्येतांकृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ भीष्मचापविमुक्तानिशरजालानिसंघशः ॥ ४६ ॥ शीर्यमाणान्यदृश्यंतभिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ तथैवार्जुनमुक्तानिशरजा
लानिसर्वशः ॥ ४७ ॥ गांगेयशरनुन्नानिप्रापतंतमहीतले ॥ अर्जुनःपंचविंशत्याभीष्ममार्च्छच्छितैःशरैः ॥ ४८ ॥

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY LIBRARY

॥ ४९॥५०॥ ५१॥५२॥५३॥५४॥ अंतरंछिद्रं तर्कयंतौचिंतयंतौ ॥५५ ॥ अंतरमार्गस्थौछिद्रान्वेषणपरौ ॥ ५६॥५७ ॥५८॥ चिन्हंध्वजः ॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥ आलोका

भीष्मोपिसमरेपार्थंविव्याधनिशितैःशरैः॥ अन्योन्यस्यहयान्विध्वाध्वजौचसुमहाबलौ॥ ४९ ॥ रथेषांरथचक्रेचचिक्रीडतुररिंदमौ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजभी
ष्मःप्रहरतांवरः॥ ५० ॥ वासुदेवंत्रिभिर्बाणैराजघानस्तनांतरे॥ भीष्मचापच्युतैस्तैस्तुनिर्विद्धोमधुसूदनः ॥ ५१ ॥ विरराजरणेराजन्सपुष्पइवकिंशुकः॥ ततो
र्जुनोभृशंक्रुद्धोनिर्विद्धंप्रेक्ष्यमाधवं॥ ५२ ॥ सारथिंकुरुवृद्धस्यनिर्बिभेदशितैःशरैः॥ यतमानौतुतौवीरावन्योन्यस्यवधंप्रति॥ ५३ ॥ नशक्तुतांतदान्योन्यमभि
संधातुमाहवे॥ तौमंडलानिचित्राणिगतप्रत्यागतानिच॥ ५४ ॥ अदर्शयेतांबहुधासूतसामर्थ्यलाघवात्॥ अंतरंचप्रहारेषुतर्कयंतौपरस्परं॥ ५५ ॥ राजन्नंत
रमार्गस्थौस्थितावास्तांमुहुर्मुहुः॥ उभौसिंहरवोन्मिश्रंशंखशब्दंचचक्रतुः॥ ५६ ॥ तथैवचापनिर्घोषंचक्रतुस्तौमहारथौ॥ तयोःशंखनिनादेनरथनेमिस्वनेनच
॥५७॥ दारितासहसाभूमिश्चकंपेचननादच॥ नोभयोरंतरंकश्चिद्ददृशेभरतर्षभ॥ ५८ ॥ बलिनौयुद्धदुर्धर्षावन्योन्यसदृशावुभौ॥ चिन्हमात्रेणभीष्मंतुप्रजज्ञु
स्तत्रकौरवाः॥५९॥ तथापांडुसुताःपार्थंचिह्नमात्रेणजज्ञिरे॥ तयोर्नृवरयोर्दृष्ट्वातादृशंतंपराक्रमं॥६०॥विस्मयंसर्वभूतानिजग्मुर्भारतसंयुगे॥ नतयोर्विवरंक
श्चिद्रणेपश्यतिभारत॥६१॥ धर्मेस्थितस्यहियथानकश्चिद्वृजिनंक्वचित्॥ उभौचशरजालेनतावदृश्यौबभूवतुः॥६२॥ प्रकाशौचपुनस्तूर्णंबभूवतुरुभौरणे॥तत्र
देवाःसगंधर्वाश्चारणाश्चर्षिभिःसह॥६३॥ अन्योन्यंप्रत्यभाषंततयोर्दृष्ट्वापराक्रमं॥नशक्यौयुधिसंरब्धौजेतुमेतौकथंचन॥६४॥सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैरपिमहा
रथौ॥ आश्चर्यभूतंलोकेषुयुद्धमेतन्महाद्भुतं॥ ६५॥नैतादृशानियुद्धानिभविष्यंतिकथंचन ॥ नहिशक्योरणेजेतुंभीष्मःपार्थेनधीमता॥ ६६॥ सधनुःसरथःसा
श्वःप्रवपन्सायकान्रणे॥ तथैवपांडवंयुद्धेदेवैरपिदुरासदं॥ ६७॥ नविजेतुंरणेभीष्मउत्सहेतधनुर्धरं॥ आलोकादपियुद्धंहिसममेतद्भविष्यति॥६८॥ इतिस्म
वाचोऽश्रूयंतप्रोच्चरंत्यस्ततस्ततः॥ गांगेयार्जुनयोःसंख्येस्तवयुक्ताविशांपते॥ ६९॥ त्वदीयास्तुतदायोधाःपांडवेयाश्चभारत ॥ अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तयोस्तत्र ॥११२॥
पराक्रमे॥ ७० ॥ शितधारैस्तथाखड्गैर्विमलैश्चपरश्वधैः॥ शरैरन्यैश्चबहुभिःशस्त्रैर्नानाविधैरपि॥७१॥ उभयोःसेनायोःशूरान्यकृंतंतपरस्परं॥ वर्तमानेतथाघो
रेतस्मिन्युद्धेसुदारुणे ॥ द्रोणपांचाल्ययोराजन्महानासीत्समागमः ॥७२॥ ॥ इ० म० भीष्मप० भीष्मव० भीष्मार्जुनयुद्धेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

तुआसंसारस्थितेः ॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥ ॥५२॥

कथमिति॥१॥२॥ नातरत्नलंघितवान् ॥३ ॥४ ॥ नीडात्स्थानात् ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ व्यंसयामाससंसक्तापियथानभवतितथावंचयतिस्म ॥ २०॥

धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥कथंद्रोणोमहेष्वासःपांचाल्यश्चापिपार्षतः॥ उभौसमीयतुर्यत्तौतन्ममाचक्ष्वसंजय॥ १ ॥ दिष्टमेवपरंमन्येपौरुषादितिमेमतिः॥ यत्रशां
तनवोभीष्मोनातरद्युधिपांडवं॥ २ ॥ भीष्मोहिसमरेक्रुद्धोहन्याल्लोकांश्चराचरान्॥ सकथंपांडवंयुद्धेनातरत्संजयौजसा॥ ३॥ ॥संजयउवाच॥ ॥शृणुरा
जन्स्थिरोभूत्वायुद्धमेतत्सुदारुणं॥ नशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः॥४॥द्रोणस्तुनिशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमविध्यत॥सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत्
॥५॥तथास्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः॥ पीडयामाससंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नस्यमारिष॥६॥धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोणंनवत्यानिशितैःशरैः॥विव्याधप्रहसन्वीरस्तिष्ठति
ष्ठेतिचाब्रवीत्॥ ७॥ ततःपुनरमेयात्माभारद्वाजःप्रतापवान्॥ शरैःप्रच्छादयामासधृष्टद्युम्नममर्षणं॥ ८ ॥ आददेचशरंघोरंपार्षतांतचिकीर्षया॥ शक्राशनिस
मस्पर्शंकालदंडमिवापरं॥९ ॥हाहाकारोमहानासीत्सर्वसैन्येषुभारत॥तमिषुंसंधितंदृष्ट्वाभारद्वाजेनसंयुगे॥१० ॥तत्राद्भुतमपश्याम‌धृष्टद्युम्नस्यपौरुषं॥ यदेकः
समरेवीरस्तस्थौगिरिरिवाचलः॥ ११ ॥ तंचदीप्तंशरंघोरमायांतंमृत्युमात्मनः॥ चिच्छेदशरवृष्टिंचभारद्वाजेमुमोचह॥ १२॥ ततउच्चुक्रुशुःसर्वेपंचालाःपांडवैः
सह॥ धृष्टद्युम्नेनतत्कर्मकृतंदृष्ट्वासुदुष्करं॥ १३ ॥ ततःशक्तिंमहावेगांस्वर्णवैदूर्यभूषितां॥ द्रोणस्यनिधनाकांक्षीचिक्षेपसपराक्रमी॥ १४ ॥ तामापतंतींसहसा
शक्तिंकनकभूषितां॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेभारद्वाजोहसन्निव॥ १५ ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाधृष्टद्युम्नःप्रतापवान्॥ ववर्षशरवर्षाणिद्रोणंप्रतिजनेश्वर ॥१६॥श
रवर्षंततस्तत्तुसन्निवार्यमहायशाः॥ द्रोणोद्रुपदपुत्रस्यमध्येचिच्छेदकार्मुकं॥१७॥सच्छिन्नधन्वासमरेगदांगुर्वींमहायशाः॥ द्रोणायप्रेषयामासगिरिसारम
यींबली॥ १८॥ सागदावेगवन्मुक्ताप्रायाद्द्रोणजिघांसया॥ तत्राद्भुतमपश्यामभारद्वाजस्यपौरुषं ॥ १९॥ लाघवाद्व्यंसयामासगदांहेमविभूषितां॥ व्यंसयि
त्वागदांतांचप्रेषयामासपार्षतं॥ २० ॥ भल्लान्सुनिशितान्पीतान्रुक्मपुंखान्सुदारुणान्॥ तेतस्यकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥ २१ ॥ अथान्यद्धनुरा
दायधृष्टद्युम्नोमहारथः॥ द्रोणंयुधिपराक्रम्यशरैर्विव्याधपंचभिः॥ २२॥ रुधिराक्तौततस्तौतुशुशुभातेनरर्षभौ॥ वसंतसमयेराजन्पुष्पिताविवकिंशुकौ॥ २३॥
अमर्षितस्ततोराजन्पराक्रम्यचमूमुखे॥द्रोणोद्रुपदपुत्रस्यपुनश्चिच्छेदकार्मुकं॥२४॥ अथैनंछिन्नधन्वानंशरैःसन्नतपर्वभिः॥ अभ्यवर्षदमेयात्मावृष्ट्यामेघ
इवाचलं॥ २५॥ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत्॥ अथास्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिर्निशितैःशरैः॥२६॥ पीतान्पायितजलान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥२५॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इ० भी० नै० भा० त्रिपंचाशत्तमोध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ! ॥ ७

पातयामाससमरेसिंहनादंननादच ॥ ततोपरेणभल्लेनहस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७ ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवारोहत्ख्याप
यन्पौरुषंमहत् ॥ २८ ॥ तामस्यविशिखैस्तूर्णंपातयामासभारत ॥ रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ ततःसविपुलंचर्मशतचंद्रंचभानुमत् ॥ खड्गंच
विपुलंदिव्यंप्रगृह्यसुभुजोबली ॥ ३० ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रोणस्यवधकांक्षया ॥ आमिषार्थीयथासिंहोवनेमत्तमिवद्विपं ॥ ३१ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामभारद्वा
जस्यपौरुषं ॥ लाघवंचास्त्रयोगंचबलंबाह्वोश्चभारत ॥ ३२ ॥ यदेनंशरवर्षेणवारयामासपार्षतं ॥ नशशाकततोगंतुंबलवानपिसंयुगे ॥ ३३ ॥ निवारितस्तुद्रो
णेनधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ न्यवारयच्छरौघांस्तांश्चर्मणाकृतहस्तवत् ॥ ३४ ॥ ततोभीमोमहाबाहुःसहसाभ्यपतद्बली ॥ साहाय्यकारीसमरेपार्षतस्यमहात्मनः ॥ ३५ ॥
सद्रोणंनिशितैर्बाणैराजन्विव्याधसप्तभिः ॥ पार्षतंचरथंतूर्णंस्वकमारोहयत्तदा ॥ ३६ ॥ ततोदुर्योधनोराजन्भानुमंतमचोदयत् ॥ सैन्येनमहतायुक्तंभारद्वा
जस्यरक्षणे ॥ ३७ ॥ ततःसामहतीसेनाकलिंगानांजनेश्वर ॥ भीममभ्युद्ययौतूर्णंतवपुत्रस्यशासनात् ॥ ३८ ॥ पांचाल्यमथसंत्यज्यद्रोणोपिरथिनांवरः ॥ वि
राटद्रुपदौवृद्धौवारयामाससंयुगे ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नोपिसमरेधर्मराजानमभ्ययात् ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ ४० ॥ कलिंगानांचसमरेभीमस्यचम
हात्मनः ॥ जगतःप्रक्षयकरंघोररूपंभयावहं ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥
धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ तथाप्रतिसमादिष्टःकालिंगोवाहिनीपतिः ॥ कथमद्भुतकर्माणंभीमसेनंमहाबलं ॥ १ ॥ चरंतंगदयावीरंदंडहस्तमिवांतकं ॥ योधयामास
समरेकालिंगःसहसेनया ॥ २ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ पुत्रेणतवराजेंद्रसतथाक्तोमहाबलः ॥ महत्यासेनयागुप्तःप्रायाद्भीमरथंप्रति ॥ ३ ॥ तामापतंतींमहतींकलिंगा
नांमहाचमूं ॥ रथाश्वनागकलिलांप्रगृहीतमहायुधां ॥ ४ ॥ भीमसेनःकलिंगानामार्च्छद्भारतवाहिनीं ॥ केतुमंतंचनैषादिमायांतंसहचेदिभिः ॥ ५ ॥ ततःश्रुता
युःसंक्रुद्धोराज्ञाकेतुमतासह ॥ आससादरणेभीमंव्यूढानीकेषुचेदिषु ॥ ६ ॥ रथैरनेकसाहस्रैःकलिंगानांनराधिप ॥ अयुतेनगजानांचनिषादैःसहकेतुमान्
॥ ७ ॥ भीमसेनंरणेराजन्समंतात्पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूषाश्चभीमसेनपदानुगाः ॥ ८ ॥ अभ्यधावंतसमरेनिषादान्सहराजभिः ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघोर
रूपंभयावहं ॥ ९ ॥ नप्राजानंतयोधाःस्वान्परस्परजिघांसया ॥ घोरमासीत्ततोयुद्धंभीमस्यसहसापरैः ॥ १० ॥ तथेति ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भानुमंतंकलिंगात्मजं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यथेंद्रस्यमहाराजमहत्यादैत्यसेनया ॥ तस्यसैन्यस्यसंग्रामेयुध्यमानस्यभारत ॥ ११ ॥ बभूवसुमहान्शब्दःसागरस्येवगर्जतः ॥ अन्योन्यंस्मतदायोधाविक
र्षंतोविशांपते ॥ १२ ॥ महींचक्रुश्चितांसर्वांशशलोहितसन्निभां ॥ योधांश्चस्वान्परान्वापिनाभ्यजानन्जिघांसया ॥ १३ ॥ स्वानप्याददतेस्वाश्चशूराःपरमदु
र्जयाः ॥ विमर्दःसुमहानासीदल्पानांबहुभिःसह ॥ १४ ॥ कलिंगैःसहचेदीनांनिषादैश्चविशांपते ॥ कृत्वापुरुषकारंतुयथाशक्तिमहाबलाः ॥ १५ ॥ भीमसेनंप
रित्यज्यसंन्यवर्तंतचेदयः ॥ सर्वैःकलिंगैरासन्नःसन्निवृत्तेषुचेदिषु ॥ १६ ॥ स्वबाहुबलमास्थायसंन्यवर्ततपांडवः ॥ नचचालरथोपस्थाद्भीमसेनोमहाबलः
॥ १७ ॥ शितैरवाकिरद्बाणैःकलिंगानांवरूथिनीं ॥ कालिंगस्तुमहेष्वासःपुत्रश्चास्यमहारथः ॥ १८ ॥ शक्रदेवइतिख्यातोजघ्नतुःपांडवंशरैः ॥ ततोभीमोम
हाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरंधनुः ॥ १९ ॥ योधयामासकालिंगंस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तुसमरेविसृजन्सायकान्बहून् ॥ २० ॥ अश्वान्जघानसमरेभी
मसेनस्यसायकैः ॥ तंदृष्ट्वाविरथंतत्रभीमसेनमरिंदमं ॥ २१ ॥ शक्रदेवोभिदुद्रावशरैरवकिरन्शितैः ॥ भीमस्योपरिराजेंद्रशक्रदेवोमहाबलः ॥ २२ ॥ ववर्ष
शरवर्षाणितपांतेजलदोयथा ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्भीमसेनोमहाबलः ॥ २३ ॥ शक्रदेवायचिक्षेपसर्वशैक्यायसींगदां ॥ सतयानिहतोराजन्कालिंगतनयो
रथात् ॥ २४ ॥ विरथःसहसूतेनजगामधरणीतलं ॥ हतमात्मसुतंदृष्ट्वाकालिंगानांजनाधिपः ॥ २५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ ततोभीमोमहाबे
गांत्यक्त्वागुर्वींमहागदां ॥ २६ ॥ निस्त्रिंशमाददेघोरंचिकीर्षुःकर्मदारुणं ॥ चर्मचाप्रतिमंराजन्नार्षभंपुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ नक्षत्रैरर्धचंद्रैश्चशातकुंभमयैश्चितं ॥
कालिंगस्तुततःक्रुद्धोधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ २८ ॥ प्रगृह्यचशरंघोरमेकंसर्पविषोपमं ॥ प्राहिणोद्भीमसेनायवधाकांक्षीजनेश्वरः ॥ २९ ॥ तमापतंतंवेगेनप्रेरि
तंनिशितंशरं ॥ भीमसेनोद्विधाराजंश्चिच्छेदविपुलासिना ॥ ३० ॥ उदक्रोशच्चसंहृष्टस्त्रासयानोवरूथिनीं ॥ कालिंगोथततःक्रुद्धोभीमसेनायसंयुगे ॥ ३१ ॥
तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रंचतुर्दशशिलाशितान् ॥ तानप्राप्तान्महाबाहुःखगतानेवपांडवः ॥ ३२ ॥ चिच्छेदसहसाराजन्नसंभ्रांतोवरासिना ॥ निकृत्यतुरणेभी
मस्तोमरान्वैचतुर्दश ॥ ३३ ॥ भानुमंतंततोभीमःप्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ भानुमांस्तुततोभीमंशरवर्षेणच्छादयन् ॥ ३४ ॥ ननादबलवन्नादंनादयानोनभस्तलं ॥
नचतंममृषेभीमःसिंहनादंमहाहवे ॥ ३५ ॥ ततःशब्देनमहताविननादमहास्वनः ॥ तेननादेनवित्रस्ताकलिंगानांवरूथिनी ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अंतरायुधिनंगजारूढयोधं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आविद्धंभ्रामितं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कालांतकयमोपमःप्रलयकालीननाशकयमतुल्यः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ भ्रांतमित्यादि भ्रांतंमंडलाकृति तदेवक्रमोपेतमाविद्धं भ्रांतमेवोन्नतिसहितमुद्भ्रांतं आप्लुतंकेवलमुत्प्लवनं प्रसृतंसर्वासुदिक्षुप्रसरणं प्लुतमेकस्यांदिशि संपातंवेगं समुदीर्णंसर्वान्प्रतिसमुद्यमं ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नभीमंसमरेमेनेमानुषंभरतर्षभ ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्नर्दित्वाविपुलंस्वनं ॥ ३७॥ सासिर्वेगवदाप्लुत्यदंताभ्यांवारणोत्तमं॥ आरुरोहततोमध्यंनागराजस्य मारिष॥ ३८॥ ततोमुमोचकालिंगःशक्तिंतामकरोद्द्विधा ॥ खड्गेनपृथुनामध्येभानुमंतमथाच्छिनत् ॥ ३९॥ सोंतरायुधिनंहत्वाराजपुत्रमरिंदमः॥ गुरुंभार सहंस्कंधेनागस्यासिमपातयत्॥ ४० ॥ छिन्नस्कंधःसविनदन्पपातगजयूथपः॥ आरुग्णःसिंधुवेगेनसानुमानिवपर्वतः ॥ ४१ ॥ ततस्तस्मादवप्लुत्यगजा द्भारतभारतः॥ खड्गपाणिरदीनात्मातस्थौभूमौसुदंशितः ॥४२॥ सचचारबहून्मार्गानभितःपातयन्गजान्॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत॥ ४३॥ अश्ववृंदेषुनागेषुरथानीकेषुचाभिभूः॥ पदातीनांचसंघेषुविनिघ्नन्शोणितोक्षितः॥४४॥ श्येनवद्व्यचरद्भीमोरणेऽरिषुबलोत्कटः॥ छिंदंस्तेषांशरीराणिशिरांसि चमहाबलः॥ ४५॥ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयोधिनां ॥ पदातिरेकःसंक्रुद्धःशत्रूणांभयवर्धनः ॥ ४६ ॥ संमोहयामाससतान्कालांतकयमोपमः ॥ मूढा श्चतेतमेवाजौविनदंतःसमाद्रवन्॥ ४७॥ सासिमुत्तमवेगेनविचरंतंमहारणे॥ निकृत्यरथिनांचाजौरथेषाश्चयुगानिच॥ ४८॥ जघानरथिनश्चापिबलवान् रिपुमर्दनः॥ भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत॥ ४९॥ भ्रांतमाविद्धमुद्भ्रांतमाप्लुतंप्रसृतंप्लुतं॥ संपातंसमुदीर्णंचदर्शयामासपांडवः॥ ५० ॥ केचिदग्रा सिनाछिन्नाःपांडवेनमहात्मना॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः॥५१॥ छिन्नदंताग्रहस्ताश्चभिन्नकुंभास्तथापरे॥ वियोधाःस्वान्यनीकानिजघ्नुर्भारत वारणाः॥ ५२॥ निपेतुरुर्व्यांचतथाविनदंतोमहारवान् ॥ छिन्नांश्चतोमरान्राजन्महामात्रशिरांसिच ॥ ५३ ॥ परिस्तोमान्विचित्रांश्चकक्ष्याश्चकनकोज्ज्व लाः॥ ग्रैवेयाण्यथशक्तीश्चपताकाःकणपांस्तथा॥ ५४॥ तूणीरानथयंत्राणिविचित्राणिधनूंषिच॥ भिंदिपालानिशुभ्राणितोत्राणिचांकुशैःसह॥ ५५॥ घंटा श्चविविधाराजन्हेमगर्भान्त्सरूनपि॥ पततःपातितांश्चैवपश्यामःसहसादिभिः॥ ५६ ॥ छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापिवारणैः ॥ आसीद्भूमिःसमास्तीर्णाप तितैर्भूधरैरिव॥५७॥

॥ ५२ ॥ तोमरान्बाणविशेषान् महामात्रोहस्तिपकः ॥ ५३ ॥ कणपान्मुद्गरान् ॥५४ ॥ यंत्राणिसारिप्रभृतीनि तोत्राणिकर्णमूलतोदनानि ॥५५॥५६ ॥ गात्रावरैर्गात्रैः पूर्वकायैः अवरैरधःकायैः द्वौपूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौगात्रावरौक्रमादितिकोशः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ खलीनानिअश्वास्यनिवेश्यानिकडिआळीतिप्रसिद्धानि कक्ष्यागजमध्यबंधनं ॥ ५९ ॥ आस्तरणानिपर्याच्छादनानि ॥ ६० ॥ अपविद्धानिपतितानि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

विमृद्यैवंमहानागान्ममर्दान्यान्महाबलः॥ अश्वारोहवरांश्चैवपातयामाससंयुगे॥ ५८॥ तद्घोरमभवद्युद्धंतस्यतेषांचभारत॥ खलीनान्यथयोक्त्राणिकक्ष्या श्चकनकोज्ज्वलाः॥ ५९ ॥ परिस्तोमाश्चप्रासाश्चऋष्टयश्चमहाधनाः ॥ कवचान्यथचर्माणिचित्राण्यास्तरणानिच॥ ६० ॥ तत्रतत्रापविद्धानिव्यदृश्यंतमहाह वे॥ प्रासैर्यंत्रैर्विचित्रैश्चशस्त्रैश्चविमलैस्तथा॥६१ ॥ सचक्रेवसुधांकीर्णांशबलैःकुसुमैरिव॥ आप्लुत्यरथिनःकांश्चित्परामृश्यमहाबलः॥ ६२॥ पातयामासख ड्गेनसध्वजानपिपांडवः॥ मुहुरुत्पततोदिक्षुधावतश्चयशस्विनः॥ ६३ ॥ मार्गांश्चचरतश्चित्रंव्यस्मयंतरणेजनाः॥ सजघानपदाकांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथय त्॥ ६४॥ खड्गेनान्यांश्चचिच्छेदनादेनान्यांश्चभीषयन् ॥ ऊरुवेगेनचाप्यन्यान्पातयामासभूतले॥ ६५ ॥ अपरेचैनमालोक्यभयात्पंचत्वमागताः ॥ एवंसा बहुलासेनाकलिंगानांतरस्विनां ॥ ६६ ॥ परिवार्यरणेभीष्मंभीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ततःकालिंगसैन्यानांप्रमुखेभरतर्षभ॥ ६७॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यभीमसेनः समभ्ययात् ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकालिंगोनवभिःशरैः॥ ६८ ॥ भीमसेनममेयात्माप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ कालिंगबाणाभिहतस्तोत्रार्दितइवद्विपः॥ ६९॥ भीमसेनःप्रजज्वालक्रोधेनाग्निरिवेंधितः ॥ अथाशोकःसमादायरथंहेमपरिष्कृतं॥ ७० ॥ भीमंसंपादयामासरथेनरथसारथिः॥ तमारुह्यरथंतूर्णंकौंतेयःश त्रुसूदनः॥ ७१ ॥ कालिंगमभिदुद्रावतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ ततःश्रुतायुर्बलवान्भीमायनिशितान्शरान्॥ ७२ ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोदर्शयन्पाणिलाघवं ॥ सकार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैःशरैः॥ ७३ ॥ समाहतोमहाराजकालिंगेनमहात्मना॥ संचुकुशेभृशंभीमोदंडाहतइवोरगः ॥ ७४॥ क्रुद्धश्चचापमायम्यबल वद्बलिनांवरः॥ कालिंगमवधीत्पार्थोभीमःसप्तभिरायसैः॥ ७५॥ क्षुराभ्यांचक्ररक्षौचकालिंगस्यमहाबलौ॥ सत्यदेवंचसत्यंचप्राहिणोद्यमसादनं॥७६॥ त तःपुनरमेयात्मानाराचैर्निशितैस्त्रिभिः॥ केतुमंतंरणेभीमोगमयद्यमसादनं॥ ७७॥ ततःकलिंगाःसंन्नद्धाभीमसेनममर्षणं॥ अनीकैर्बहुसाहस्रैःक्षत्रियाःसम वारयन्॥ ७८॥ ततःशक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः॥ कलिंगाश्चततोराजन्भीमसेनमवाकिरन्॥ ७९॥ संनिवार्यसतांघोरांशरवृष्टिंसमुत्थितां॥ गदामादा यतरसासंनिपत्यमहाबलः॥ ८० ॥भीमःसप्तशतान्वीराननयद्यमसादनं॥ पुनश्चैवद्विसाहस्रान्कलिंगानरिमर्दनः॥ ८१ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अशोकोविशोकः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ पारावताश्वस्यमर्कटतिंदुकसमानवर्णाश्वस्य पारावतःकलरवेशैलेमर्कटतिंदुके

प्राहिणोन्मृत्युलोकायतदद्भुतमिवाभवत् ॥ एवंसतान्यनीकानिकलिंगानांपुनःपुनः ॥८२॥ बिभेदसमरेतूर्णंप्रेक्ष्यभीष्मंमहारथं ॥ हतारोहाश्वमातंगाःपांडवेन कृतारणे ॥८३॥ विप्रजग्मुरनीकेषुमेघावातहताइव ॥ मृद्नंतःस्वान्यनीकानिविनदंतःशरातुराः ॥८४॥ ततोभीमोमहाबाहुःखड्गहस्तोमहाभुजः ॥ संप्रहृष्टोम हाघोषंशंखंप्राध्मापयद्बली ॥८५॥ सर्वकालिंगसैन्यानांमनांसिसमकंपयत् ॥ मोहश्चापिकलिंगानामाविवेशपरंतप ॥८६॥ प्राकंपंतचसैन्यानिवाहनानिच सर्वशः ॥ भीमेनसमरेराजन्गजेंद्रेणेवसर्वशः ॥८७॥ मार्गान्बहून्विचरताधावताचततस्ततः ॥ मुहुरुत्पतताचैवसंमोहःसमपद्यत ॥८८॥ भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यंचसमकंपत ॥ क्षोभ्यमाणमसंबाधंग्राहेणेवमहत्सरः ॥८९॥ त्रासितेषुचसर्वेषुभीमेनाद्भुतकर्मणा ॥ पुनरावर्तमानेषुविद्रवत्सुचसंघशः ॥ ९० ॥ सर्वका लिंगयोधेषुपांडूनांध्वजिनीपतिः ॥ अब्रवीत्स्वान्यनीकानियुध्यध्वमितिपार्षतः ॥ ९१ ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वाशिखंडिप्रमुखागणाः ॥ भीममेवाभ्यवर्तंतरथा नीकैःप्रहारिभिः ॥ ९२ ॥ धर्मराजश्चतान्सर्वानुपजग्राहपांडवः ॥ महतामेघवर्णेननागानीकेनपृष्ठतः ॥ ९३ ॥ एवंसंनोद्यसर्वाणिस्वान्यनीकानिपार्षतः ॥ भी मसेनस्यजग्राहपार्ष्णिंसत्पुरुषैर्वृतः ॥९४॥ नहिपंचालराजस्यलोकेकश्चनविद्यते ॥ भीमसात्यकयोरन्यःप्राणेभ्यःप्रियकृत्तमः ॥ ९५ ॥ सोपश्यच्चकलिंगेषुचरं तमरिसूदनः ॥ भीमसेनंमहाबाहुंपार्षतःपरवीरहा ॥ ९६ ॥ ननर्दबहुधाराजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ॥ शंखंदध्मौचसमरेसिंहनादंननादच ॥ ९७॥ सचपारावता श्वस्यरथेहेमपरिष्कृते ॥ कोविदारध्वजंदृष्ट्वाभीमसेनःसमाश्वसत् ॥ ९८॥ धृष्टद्युम्नस्तुतंदृष्ट्वाकालिंगैःसमभिद्रुतं ॥ भीमसेनममेयात्मात्राणायाजौसमभ्यया त् ॥ ९९ ॥ तौदूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वाधृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ कलिंगान्समरेवीरौयोधयेतांमनस्विनौ ॥ १०० ॥ सतत्रगत्वाशैनेयोजवेनजयतांवरः ॥ पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिंजग्राहपुरुषर्षभः ॥ १०१ ॥ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतशरासनः ॥ आस्थितोरौद्रमात्मानंकलिंगानन्ववैक्षत ॥ २ ॥ कलिंगप्रभवांचैवमांसशोणितकर्द मां ॥ रुधिरस्यंदिनींतत्रभीमःप्रावर्तयन्नदीं ॥ ३ ॥ अंतरेणकलिंगानांपांडवानांचवाहिनीं ॥ तांसंततारदुस्तारांभीमसेनोमहाबलः ॥ ४ ॥ भीमसेनंतथादृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावकानृप ॥ कालोयंभीमरूपेणकलिंगैःसहयुध्यते ॥ ५ ॥ ततःशांतनवोभीष्मःश्रुत्वातंनिनदंरणे ॥ अभ्ययात्त्वरितोभीमंव्यूढानीकःसमंततः ॥ ६ ॥ तंसात्यकिर्भीमसेनोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ अभ्यद्रवंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतं ॥ ७ ॥

इतिविश्वः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

आनर्छुःआच्छादितवंतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वातायमानैःइतस्ततोधावद्भिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ १२४ ॥ ॥ इति

परिवार्यतुतेसर्वेगांगेयंतरसारणे ॥ त्रिभिस्त्रिभिःशरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरोजसा ॥८॥ प्रत्यविध्यततान्सर्वान्पितादेवव्रतस्तव ॥ यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रि भिरजिह्मगैः ॥ ९ ॥ ततःशरसहस्रेणसन्निवार्यमहारथान् ॥ हयान्कांचनसन्नाहान्भीमस्यन्यहनच्छरैः ॥ ११० ॥ हताश्वेसरथेतिष्ठन्भीमसेनःप्रतापवान् ॥ शक्तिंचिक्षेपतरसागांगेयस्यरथंप्रति ॥ ११ ॥ अप्राप्तामथतांशक्तिंपितादेवव्रतस्तव ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेसापृथिव्यामशीर्यत ॥ १२ ॥ ततःशैक्यायसींगुर्वीं प्रगृह्यबलवान्गदां ॥ भीमसेनस्ततस्तूर्णंपुप्लुवेमनुजर्षभ ॥ १३ ॥ सात्यकोपिततस्तूर्णंभीमस्यप्रियकाम्यया ॥ गांगेयसारथिंतूर्णंपातयामाससायकैः ॥ १४ ॥ भी ष्मस्तुनिहतेतस्मिन्सारथौरथिनांवरः ॥ वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतोरणाजिरात् ॥ १५ ॥ भीमसेनस्ततोराजन्नपयातेमहाव्रते ॥ प्रजज्वालयथावह्निर्दहन्क क्षमिवैधितः ॥ १६ ॥ सहत्वासर्वकालिंगान्सेनामध्येव्यतिष्ठत ॥ नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावकाभरतर्षभ ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्यस्वरथेरथिनांवरः ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाहयशस्विनं ॥ १८ ॥ संपूज्यमानःपांचाल्यैर्मत्स्यैश्चभरतर्षभ ॥ धृष्टद्युम्नंपरिष्वज्यसमेयादथसात्यकिं ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनंसात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रोधृष्टद्युम्नस्यपश्यतः ॥ १२० ॥ दिष्ट्याकालिंगराजश्चराजपुत्रश्चकेतुमान् ॥ शक्रदेवश्चकालिंगःकलिंगाश्चमृधेहताः ॥ २१ ॥ स्वबाहुबलवीर्येणनागाश्वरथसंकुलः ॥ महापुरुषभूयिष्ठोधीरयोधनिषेवितः ॥ २२ ॥ महाव्यूहःकलिंगानामेकेनमृदितस्त्वया ॥ एवमुक्त्वाशिनेर्नप्तादीर्घबाहु ररिंदम ॥ २३ ॥ रथाद्रथमभिद्रुत्यपर्यष्वजतपांडवं ॥ ततःस्वरथमास्थायपुनरेवमहारथः ॥ तावकानवधीत्क्रुद्धोभीमस्यबलमादधत् ॥ १२४ ॥ ॥ इतिश्रीम हाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० द्वितीययुद्धदिवसेकलिंगराजवधेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिभारत ॥ रथनागाश्वपत्तीनांसादिनांचमहाक्षये ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रेणशल्येनकृपेणचमहात्मना ॥ समसज्जतपांचाल्यस्त्रिभिरेतैर्म हारथैः ॥ २ ॥ सलोकविदितानश्वान्निजघानमहाबलः ॥ द्रौणेःपांचालदायादःशितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३ ॥ ततःशल्यरथंतूर्णमास्थायहतवाहनः ॥ द्रौणिःपांचा लदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नंतुसंयुक्तंद्रौणिनावीक्ष्यभारत ॥ सौभद्रोभ्यपतत्तूर्णंविकिरन्निशितान्शरान् ॥ ५ ॥

भीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सशल्यंपंचविंशत्याकृपंचनवभिःशरैः॥ अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याधपुरुषर्षभः ॥ ६॥ आर्जुनिंतुततस्तूर्णंद्रौणिर्विव्याधपत्रिणा ॥ शल्योथदशभिश्चैवकृप
श्चनिशितैस्त्रिभिः॥ ७॥ लक्ष्मणस्तवपौत्रस्तुसौभद्रंसमवस्थितं॥ अभ्यवर्ततसंहृष्टस्ततोयुद्धमवर्तत॥ ८॥ दौर्योधनिःसुसंक्रुद्धःसौभद्रंपरवीरहा॥ विव्याधस
मरेराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९॥ अभिमन्युःसुसंक्रुद्धोभ्रातरंभरतर्षभ ॥ शरैःपंचाशतैराजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०॥ लक्ष्मणोपिपुनस्तस्यधनुश्चि
च्छेदपत्रिणा॥ मुष्टिदेशेमहाराजततस्तेचुक्रुशुर्जनाः ॥ ११ ॥ तद्विहायधनुश्छिन्नंसौभद्रःपरवीरहा॥ अन्यदादत्तवांश्चित्रंकार्मुकंवेगवत्तरं ॥ १२॥ तौतत्रस
मरेयुक्तौकृतप्रतिकृतैषिणौ॥ अन्योन्यंविशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुःपुरुषर्षभौ ॥ १३॥ ततोदुर्योधनोराजादृष्ट्वापुत्रंमहारथं ॥ पीडितंतवपौत्रेणप्रायात्तत्रप्रजेश्वरः
॥ १४॥ सन्निवृत्तेतवसुतेसर्वएवजनाधिपाः॥ आर्जुनिंरथवंशेनसमंतात्पर्यवारयन्॥ १५॥ सतैःपरिवृतःशूरैःशूरोयुधिसुदुर्जयैः॥ नस्मप्रव्यथतेराजन्कृष्ण
तुल्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ सौभद्रमथसंसक्तंदृष्ट्वातत्रधनंजयः ॥ अभिदुद्राववेगेनत्रातुकामःस्वमात्मजं ॥ १७ ॥ ततःसरथनागाश्वाभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥
अभ्यवर्तंतराजानःसहिताःसव्यसाचिनं॥ १८॥ उद्धूतंसहसाभौमंनागाश्वरथपत्तिभिः॥ दिवाकररथंप्राप्यरजस्तीव्रमदृश्यत॥ १९॥ तानिनागसहस्राणिभू
मिपालशतानिच॥ तस्यबाणपथंप्राप्यनाभ्यवर्तंतसर्वशः॥ २० ॥ प्रणेदुःसर्वभूतानिबभूवुस्तिमिरादिशः॥ कुरूणांचानयस्तीव्रःसमदृश्यतदारुणः ॥ २१ ॥
नाप्यंतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नचभास्करः ॥ प्रजज्ञेभरतश्रेष्ठशरसंघैःकिरीटिनः ॥ २२ ॥ सादितारथनागाश्वहताश्वारथिनोरणे ॥ विप्रद्रुतरथाःकेचिद्दृश्यंतेर
थयूथपाः ॥ २३ ॥ विरथारथिनश्चान्येधावमानाःसमंततः॥तत्रतत्रैवदृश्यंतेसायुधाःसांगदैर्भुजैः॥ २४ ॥ हयारोहाहयांस्त्यक्त्वागजारोहाश्चदंतिनः॥ अर्जुन
स्यभयाद्राजन्समंताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥ रथेभ्यश्चगजेभ्यश्चहयेभ्यश्चनराधिपाः ॥ पतिताःपात्यमानाश्चदृश्यंतेऽर्जुनसायकैः॥ २६ ॥ सगदानुद्यतान्बाहू
न्सखड्गांश्चविशांपते ॥ सप्रासांश्चसतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७ ॥ सांकुशान्सपताकांश्चतत्रतत्रार्जुनोनृणां ॥ निचकर्तशरैरुग्रैरौद्रंवपुरधारयत्
॥ २८॥ परिघाणांप्रदीप्तानांमुद्गराणांचमारिष॥ प्रासानांभिंदिपालानांनिस्त्रिंशानांचसंयुगे ॥ २९ ॥ परश्वधानांतीक्ष्णानांतोमराणांचभारत ॥ वर्मणांचाप
विद्धानांकांचनानांचभूमिप॥ ३० ॥ ध्वजानांचर्मणांचैवव्यजनानांचसर्वशः॥ छत्राणांहेमदंडानांतोमराणांचभारत॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यथाकुर्याद्धनंजयः धनंजयोग्निरर्जुनोवा सयथाकुर्यादित्यसाधारण्योक्तिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अन्योन्यप्रेक्षयापरस्परभंगदर्शनेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रतोदानांचयोक्त्राणांकशानांचैवमारिष॥ राशयःस्मात्रदृश्यंतेविनिकीर्णारणक्षितौ॥ ३२॥ नासीत्तत्रपुमान्कश्चित्तवसैन्यस्यभारत ॥ योऽर्जुनंसमरेशूरंप्र
त्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३ ॥ योयोहिसमरेपार्थंप्रत्युद्यातिविशांपते ॥ ससंख्येविशिखैस्तीक्ष्णैःपरलोकायनीयते ॥ ३४॥ तेषुविद्रवमाणेषुतवयोधेषुसर्वशः॥
अर्जुनोवासुदेवश्चदध्मतुर्वारिजोत्तमौ॥ ३५॥ तत्प्रभग्नंबलंदृष्ट्वापितादेवव्रतस्तव॥ अब्रवीत्समरेशूरंभारद्वाजंस्मयन्निव॥ ३६॥ एषपांडुसुतोवीरःकृष्णेनस
हितोबली॥ तथाकरोतिसैन्यानियथाकुर्याद्धनंजयः॥ ३७॥ नह्येषसमरेशक्योविजेतुंहिकथंचन॥ यथास्यदृश्यतेरूपंकालांतकयमोपमं॥ ३८॥ ननिवर्तयि
तुंचापिशक्येयंमहतीचमूः॥ अन्योन्यप्रेक्षयापश्यद्रवतीयंवरूथिनी॥ ३९॥ एषचास्तंगिरिश्रेष्ठंभानुमान्प्रतिपद्यते॥ चक्षूंषिसर्वलोकस्यसंहरन्निवसर्वथा॥
॥ ४० ॥ तत्रावहारंसंप्राप्तंमन्येहंपुरुषर्षभ॥ श्रांताभीताश्चनोयोधानयोत्स्यंतिकथंचन॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वाततोभीष्मोद्रोणमाचार्यसत्तमं ॥ अवहारमथोचक्रे
तावकानांमहारथः॥ ४२॥ ततोवहारःसैन्यानांतवतेषांचभारत॥ अस्तंगच्छतिसूर्येऽभूत्संध्याकालेचवर्तति॥ ४३॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव
धप० द्वितीययुद्धदिवसावहारेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ प्रभातायांचशर्वर्यांभीष्मःशांतनवस्तदा॥ अ
नीकान्यनुसंयानेव्यादिदेशाथभारत॥ १ ॥ गारुडंचमहाव्यूहंचक्रेशांतनवस्तदा॥ पुत्राणांतेजयाकांक्षीभीष्मःकुरुपितामहः ॥ २॥ गरुडस्यस्वयंतुंडेपितादेव
व्रतस्तव ॥ चक्षुषीचभरद्वाजःकृतवर्माचसात्वतः॥ ३ ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवशीर्षमास्तांयशस्विनौ॥ त्रैगर्तैरथकैकेयैर्वाटधानैश्चसंयुगे॥ ४ ॥ भूरिश्रवाःशलः
शल्योभगदत्तश्चमारिष॥ मद्रकाःसिंधुसौवीरास्तथापांचनदाश्चये॥ ५॥ जयद्रथेनसहिताग्रीवायांसन्निवेशिताः॥ पृष्ठेदुर्योधनोराजासोदर्यैःसानुगैर्वृतः॥ ६॥
विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चशकैःसह॥ पुच्छमासन्महाराजशूरसेनाश्चसर्वशः॥ ७॥ मागधाश्चकलिंगाश्चदासेरकगणैःसह॥ दक्षिणंपक्षमासाद्यस्थिता
व्यूहस्यदंशिताः॥ ८ ॥ कारूषाश्चविकुंजाश्चमुंडाःकुंडीवृषास्तथा॥ बृहद्बलेनसहितावामंपार्श्वमवस्थिताः ॥ ९ ॥ व्यूढंदृष्ट्वातुतत्सैन्यंसव्यसाचीपरंतपः॥ धृष्टद्यु
म्नसहितःप्रत्यव्यूहतसंयुगे ॥ १० ॥ अर्धचंद्रेणव्यूहेनव्यूहंतमतिदारुणं॥ दक्षिणंशृंगमास्थायभीमसेनोव्यरोचत॥ ११ ॥

वर्ततिवर्तमाने ॥ ४३ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ तदन्वेवविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ १२ ॥ तदनंतरमेवासीन्नीलोनीलायुधैःसह ॥ नीलादनंतरश्चैवधृष्टकेतुर्महाबलः ॥
॥ १३ ॥ चेदिकाशिकरूषैश्चपौरवैरपिसंवृतः ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचपंचालाश्चप्रभद्रकाः ॥ १४ ॥ मध्येसैन्यस्यमहतःस्थितायुद्धायभारत ॥ तत्रैवधर्मराजोपिग
जानीकेनसंवृतः ॥ १५ ॥ ततस्तुसात्यकीराजन्द्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ अभिमन्युस्ततःशूरइरावांश्चततःपरं ॥ १६ ॥ भैमसेनिस्ततोराजन्केकयाश्चमहारथाः ॥
ततोभूद्द्विपदांश्रेष्ठोवामंपार्श्वमुपाश्रितः ॥ १७ ॥ सर्वस्यजगतोगोप्तागोप्तायस्यजनार्दनः ॥ एवमेतंमहाव्यूहंप्रत्यव्यूहंतपांडवाः ॥ १८ ॥ वधार्थंतवपुत्राणांतत्पक्षंये
चसंगताः ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपं ॥ १९ ॥ तावकानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरं ॥ हयौघाश्चरथौघाश्चतत्रतत्रविशांपते ॥ २० ॥ संपतंतोव्यदृश्यंतनि
घ्नंतस्तेपरस्परं ॥ धावतांचरथौघानांनिघ्नतांचपृथक्पृथक् ॥ २१ ॥ बभूवतुमुलःशब्दोविमिश्रोदुंदुभिस्वनैः ॥ दिवस्पृङ्नरवीराणांनिघ्नतामितरेतरं ॥ संप्रहारेसुतु
मुलेतवतेषांचभारत ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी० भीष्मवधप० तृतीययुद्धदिवसेपरस्परव्यूहरचनायांषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोव्यूढेष्वनीकेषुतावकेषुपरेषुच ॥ धनंजयोरथानीकमवधीत्तवभारत ॥ १ ॥ शरैरतिरथोयुद्धेदारयन्रथयूथपान् ॥ तेवध्यमानाःपार्थे
नकालेनेवयुगक्षये ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रारणेयत्नात्पांडवान्प्रत्ययोधयन् ॥ प्रार्थयानायशोदीप्तंमृत्युंकृत्वानिवर्तनं ॥ ३ ॥ एकाग्रमनसोभूत्वापांडवानांवरूथिनीं ॥
बभंजुर्बहुशोराजंस्तेचासज्जंतसंयुगे ॥ ४ ॥ द्रवद्भिरथभग्नैश्चपरिवर्तद्भिरेवच ॥ पांडवैःकौरवेयैश्चनप्राज्ञायतकिंचन ॥ ५ ॥ उदतिष्ठद्रजोभौमंछादयानंदिवाक
रं ॥ नदिशःप्रदिशोवापितत्रहन्युःकथंनराः ॥ ६ ॥ अनुमानेनसंज्ञाभिर्नामगोत्रैश्चसंयुगे ॥ वर्ततेचतथायुद्धंतत्रतत्रविशांपते ॥ ७ ॥ नव्यूहोभिद्यतेतत्रकौरवा
णांकथंचन ॥ रक्षितःसत्यसंधेनभारद्वाजेनसंयुगे ॥ ८ ॥ तथैवपांडवानांचरक्षितःसव्यसाचिना ॥ नाभिद्यतमहाव्यूहोभीमेनचसुरक्षितः ॥ ९ ॥ सेनाग्रादपिनि ॥११७॥
ष्पत्यप्रायुध्यंस्तत्रमानवाः ॥ उभयोःसेनयोराजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ १० ॥ हयारोहैर्हयारोहाःपात्यंतेस्ममहाहवे ॥ ऋष्टिभिर्विमलाभिश्चप्रासैरपिचसंयुगे
॥ ११ ॥ रथीरथिनमासाद्यशरैःकनकभूषणैः ॥ पातयामाससमरेतस्मिन्नतिभयंकरे ॥ १२ ॥

॥ २ ॥ मृत्युंकृत्वानिवर्तनं मृत्युरेवनिवर्तनहेतुर्नान्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुमानेनध्वजादिचिन्हेन संज्ञाभिःसंकेतैश्च ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिस्तोमैश्चित्रकंबलैः कुथाभिस्तैरेवक्षुद्रैः कंबलैरांकवैः महाधनैर्महामूल्यैः स्रग्दामैःस्रग्रचितैर्दाम

गजारोहागजारोहान्नाराचशरतोमरैः ॥ संसक्तान्पातयामासुस्तवतेषांचसर्वशः ॥ १३ ॥ कश्चिदुत्पत्यसमरेवरवारणमास्थितः ॥ केशपक्षेपराम्रुश्यजहारस
मरेशिरः ॥ १४ ॥ अन्येद्विरददंताग्रनिर्भिन्नहृदयारणे ॥ वेमुश्चरुधिरंवीरानिःश्वसंतःसमंततः ॥ १५ ॥ कश्चित्करिविषाणस्थोवीरोरणविशारदः ॥ प्रावेपच्छ
क्तिनिर्भिन्नोगजशिक्षास्त्रवेदिना ॥ १६ ॥ पत्तिसंघारणेपत्तीन्भिंदिपालपरश्वधैः ॥ न्यपातयंतसंहृष्टाःपरस्परकृतागसः ॥ १७ ॥ रथीचसमरेराजन्नासाद्यग
जयूथपं ॥ सगजंपातयामासगजीचरथिनांवरं ॥ १८ ॥ रथिनंचहयारोहःप्रासेनभरतर्षभ ॥ पातयामाससमरेरथीचहयसादिनं ॥ १९ ॥ पदातीरथिनंसंख्येर
थीचापिपदातिनं ॥ न्यपातयच्छितैःशस्त्रैःसेनयोरुभयोरपि ॥ २० ॥ गजारोहाहयारोहान्पातयांचक्रिरेतदा ॥ हयारोहागजस्थांश्चतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥
गजारोहवरैश्चापितत्रतत्रपदातयः ॥ पातिताःसमदृश्यंततैश्चापिगजयोधिनः ॥ २२ ॥ पत्तिसंघाहयारोहैःसादिसंघाश्चपत्तिभिः ॥ पात्यमानाव्यदृश्यंतशतशो
थसहस्रशः ॥ २३ ॥ ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा ॥ प्रासैस्तथागदाभिश्चपरिघैःकंपनैस्तथा ॥ २४ ॥ शक्तिभिःकवचैश्चित्रैःकणपैरंकुशैरपि ॥ निस्त्रिं
शैर्विमलैश्चापिस्वर्णपुंखैःशरैस्तथा ॥ २५ ॥ परिस्तोमैःकुथाभिश्चकंबलैश्चमहाधनैः ॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठस्रग्दामैरिवचित्रिता ॥ २६ ॥ नराश्वकायैःपतितैर्दंति
भिश्चमहाहवे ॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा ॥ २७ ॥ प्रशशामरजोभौमंव्युक्षितंरणशोणितैः ॥ दिशश्चविमलाःसर्वाःसंबभूवुर्जनेश्वर ॥ २८ ॥ उ
त्थितान्यगणेयानिकबंधानिसमंततः ॥ चिन्हभूतानिजगतोविनाशार्थायभारत ॥ २९ ॥ तस्मिन्युद्धेमहारौद्रेवर्तमानेसुदारुणे ॥ प्रत्यदृश्यंतरथिनोधावमानाः
समंततः ॥ ३० ॥ ततोभीष्मश्चद्रोणश्चसैंधवश्चजयद्रथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःशल्यश्चापिससौबलः ॥ ३१ ॥ एतेसमरदुर्धर्षाःसिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ पांडवा
नामनीकानिबभंजुःस्मपुनःपुनः ॥ ३२ ॥ तथैवभीमसेनोपिराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चद्रौपदेयाश्चभारत ॥ ३३ ॥ तावकांस्तवपुत्रांश्चसहिता
न्सर्वराजभिः ॥ द्रावयामासुराजौतेत्रिदशादानवानिव ॥ ३४ ॥ तथातेसमरेऽन्योन्यंनिघ्नंतःक्षत्रियर्षभाः ॥ रक्तोक्षिताघोररूपाविरेजुर्दानवाइव ॥ ३५ ॥ वि
निर्जित्यरिपून्वीराःसेनयोरुभयोरपि ॥ व्यदृश्यंतमहामात्राग्रहाइवनभस्तले ॥ ३६ ॥

भिः अनेनस्रजांबाहुल्यंदैर्घ्यंचदर्शितं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ महामात्राःप्रधानाः ॥ ३६ ॥

॥३७॥३८॥३९॥४०॥ ॥इतिभी०नै०भा०सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५७॥ ॥७॥ ॥ततस्तेइति॥१॥कोष्ठकीकृत्यवेष्टयित्वा॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥
ततोरथसहस्रेणपुत्रोदुर्योधनस्तव॥ अभ्ययात्पांडवंयुद्धेराक्षसंचघटोत्कचं॥ ३७॥ तथैवपांडवाःसर्वेमहत्यासेनयासह॥ द्रोणभीष्मौरणेयत्तौप्रत्युद्ययुररिंद
मौ॥ ३८॥ किरीटीचययौक्रुद्धःसमंतात्पार्थिवोत्तमान्॥ आर्जुनिःसात्यकिश्चैवययतुःसौबलंबलं॥ ३९॥ ततःप्रववृतेभूयःसंग्रामोलोमहर्षणः॥ तावकानां
परेषांचसमरेविजयैषिणां॥ ४०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध० तृतीयेयुद्धदिवसेसंकुलयुद्धेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५७॥ ॥७॥
॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततस्तेपार्थिवाःक्रुद्धाःफाल्गुनंवीक्ष्यसंयुगे॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्पर्यवारयन्॥ १॥ अथैनंरथवृंदेनकोष्ठकीकृत्यभारत॥ शरैःसुब
हुसाहस्रैःसमंतादभ्यवारयन्॥ २॥ शक्तीश्चविमलास्तीक्ष्णागदाश्चपरिघैःसह॥ प्रासान्परश्वधांश्चैवमुद्गरान्मुसलानपि॥ ३॥ चिक्षिपुःसमरेक्रुद्धाःफाल्गु
नस्यरथंप्रति॥ शस्त्राणामथतांवृष्टिंशलभानामिवायतिं॥ ४॥ रुरोधसर्वतःपार्थःशरैःकनकभूषणैः॥ तत्रतल्लाघवंदृष्ट्वाबीभत्सोरतिमानुषं॥ ५॥ देवदानवगं
धर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः॥साधुसाध्वितिराजेंद्रफाल्गुनंप्रत्यपूजयन्॥६॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चमहत्यासेनयावृतौ॥ गांधारान्समरेशूरान्जग्मतुःसहसौ
बलान्॥ ७॥ तत्रसौबलकाःक्रुद्धावार्ष्णेयस्यरथोत्तमं॥ तिलशश्चिच्छिदुःक्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि॥ ८॥ सात्यकिस्तुरथंत्यक्त्वावर्तमानेभयावहे॥ अभिम
न्योरथंतूर्णमारुरोहपरंतपः॥ ९॥ तावेकरथसंयुक्तौसौबलेयस्यवाहिनीं॥ व्यधमेतांशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः॥ १०॥ द्रोणभीष्मौरणेयत्तौधर्मराजस्यवा
हिनीं॥ नाशयेतांशरैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रपरिच्छदैः॥ ११॥ ततोधर्मसुतोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ॥ मिषतांसर्वसैन्यानांद्रोणानीकमुपाद्रवन्॥ १२॥ तत्रासी
त्सुमहद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं॥ यथादेवासुरंयुद्धंपूर्वमासीत्सुदारुणं॥ १३॥ कुर्वाणौसुमहत्कर्मभीमसेनघटोत्कचौ॥ दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्यतावुभावप्यवारय
त्॥ १४॥ तत्राद्भुतमपश्यामहैडिंबस्यपराक्रमं॥ अतीत्यपितरंयुद्धेयदयुध्यतभारत॥ १५॥ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धोदुर्योधनममर्षणं॥ हृद्यविध्यत्पृषत्केनप्रहस
न्निवपांडवः॥ १६॥ ततोदुर्योधनोराजाप्रहारवरपीडितः॥ निषसादरथोपस्थेकश्मलंचजगामह॥ १७॥ तंविसंज्ञंविदित्वातुत्वरमाणोऽस्यसारथिः॥ अपोवा ॥११८॥
हरणाद्राजंस्ततःसैन्यमभज्यत॥ १८॥ ततस्तांकौरवींसेनांद्रवमाणांसमंततः॥ निघ्नन्भीमःशरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राजपृष्ठतः॥ १९॥ पार्षतश्चरथश्रेष्ठोधर्मपुत्रश्च
पांडवः॥ द्रोणस्यपश्यतःसैन्यंगांगेयस्यचपश्यतः॥२०॥ जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैःपरानीकविनाशनैः॥ द्रवमाणंतुतत्सैन्यंतवपुत्रस्यसंयुगे॥ २१॥ ॥१९॥२०॥२१॥

॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ चिंतयानःअभविष्यमितिशेषः॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ ॥इतिभी०नै०भा०अष्टपं
नाशक्नुतांवारयितुंभीष्मद्रोणौमहारथौ॥ वार्यमाणंचभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना॥२२॥ विद्रवत्येवतत्सैन्यंपश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः॥ ततोरथसहस्रेषुविद्रवत्सुत
तस्ततः॥ २३॥ तावास्थितावेकरथंसौभद्रशिनिपुंगवौ॥ सौबलींसमरेसेनांशातयेतांसमंततः॥२४॥ शुशुभातेतदातौतुशैनेयकुरुपुंगवौ॥ अमावास्यांगतौय
द्वत्सोमसूर्यौनभस्तले॥ २५॥ अर्जुनस्तुततःक्रुद्धस्तवसैन्यंविशांपते॥ ववर्षशरवर्षेणधाराभिरिवतोयदः॥ २६॥ वध्यमानंततस्तत्रशरैःपार्थस्यसंयुगे॥ दुद्रा
वकौरवंसैन्यंविषादभयकंपितं॥ २७॥ द्रवतस्तान्समालक्ष्यभीष्मद्रोणौमहारथौ॥ न्यवारयेतांसंरब्धौदुर्योधनहितैषिणौ॥२८॥ ततोदुर्योधनोराजासमाश्व
स्यविशांपते॥ न्यवर्तयततत्सैन्यंद्रवमाणंसमंततः॥ २९॥ यत्रयत्रसुतस्तुभ्यंयंयंपश्यतिभारत॥ तत्रतत्रन्यवर्ततक्षत्रियाणांमहारथाः॥ ३०॥ तान्निवृत्तान्
समीक्ष्यैवततोऽन्येपीतरेजनाः॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्लज्जयाचावतस्थिरे॥ ३१॥ पुनरावर्ततांतेषांवेगआसीद्विशांपते॥ पूर्यतःसागरस्येवचंद्रस्योदयनंप्र
ति॥३२॥ सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तुदृष्ट्वाराजासुयोधनः॥ अब्रवीत्त्वरितोगत्वाभीष्मंशांतनवंवचः॥ ३३॥ पितामहनिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिभारत॥ नानुरूपमहं
मन्येत्वयिजीवतिकौरव॥ ३४॥ द्रोणेचास्त्रविदांश्रेष्ठेसपुत्रेससुहृज्जने॥ कृपेचैवमहेष्वासेद्रवतेयद्वरूथिनी॥ ३५॥ नपांडवाःप्रतिबलास्तवमन्येकथंचन॥
तथाद्रोणस्यसंग्रामेद्रौणेश्चैवकृपस्यच॥ ३६॥ अनुग्राह्याःपांडुसुतास्तवनूनंपितामह॥ यथेमांक्षमसेवीरवध्यमानांवरूथिनीं॥ ३७॥ सोऽस्मिवाच्यस्त्व
याराजन्पूर्वमेवसमागमे॥ नयोत्स्येपांडवान्संख्येनापिपार्षतसात्यकी॥ ३८॥ श्रुत्वातुवचनंतुभ्यमाचार्यस्यकृपस्यच॥ कर्णेनसहितःकृत्यंचिंतयानस्तदैव
हि॥ ३९॥ यदिनाहंपरित्याज्योयुवाभ्यामिहसंयुगे॥ विक्रमेणानुरूपेणयुध्येतांपुरुषर्षभौ॥ ४०॥ एतच्छ्रुत्वावचोभीष्मःप्रहसन्वैमुहुर्मुहुः॥ अब्रवीत्तनयंतु
भ्यंक्रोधादुद्वृत्यचक्षुषी॥ ४१॥ बहुशोऽसिमयाराजंस्तथ्यमुक्तोहितंवचः॥ अजेयाःपांडवायुद्धेदेवैरपिसवासवैः॥ ४२॥ यत्तुशक्यंमयाकर्तुंवृद्धेनाद्यनृपोत्त
म॥ करिष्यामियथाशक्तिप्रेक्षेदानींसबांधवः॥ ४३॥ अद्यपांडुसुतानेकःससैन्यान्सहबंधुभिः॥ सोऽहंनिवारयिष्यामिसर्वलोकस्यपश्यतः॥ ४४॥ एवमुक्तेतु
भीष्मेणपुत्रास्तवजनेश्वर॥ दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताभेरीःसंजघ्निरेभृशं॥ ४५॥ पांडवाहिततोराजन्श्रुत्वातंनिनदंमहत्॥ दध्मुःशंखांश्चभेरीश्चमुरजांश्चाप्यना
दयन्॥४६॥ ॥इतिश्रीम०भी०भीष्मवधप० तृतीयेयुद्धदिवसेभीष्मदुर्योधनसंवादेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५८॥ चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५८॥

प्रतिज्ञातेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ प्रतिज्ञातेततस्तस्मिन्युद्धेभीष्मेणदारुणे ॥ क्रोधितोममपुत्रेणदुःखितेनविशेषतः ॥ १ ॥ भीष्मःकिमकरोत्तत्रपांडवेयेषुभारत ॥ पितामहे वापंचालास्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ २ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिभारत ॥ पश्चिमांदिशमास्थायस्थितेचापिदिवाकरे ॥ ३ ॥ जयंप्राप्तेषुहृष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञःपितादेवव्रतस्तव ॥ ४ ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैःपांडवानामनीकिनीं ॥ महत्यासेनयागुप्तस्तवपुत्रैश्चसर्वशः ॥ ५ ॥ प्रावर्ततततोयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ अस्माकंपांडवैःसार्धमनयात्तवभारत ॥ ६ ॥ धनुषांकूजतांतत्रतलानांचाभिहन्यतां ॥ महान्समभवच्छब्दोगिरीणामिव दीर्यतां ॥ ७ ॥ तिष्ठस्थितोस्मिविद्ध्यैनंनिवर्तस्वस्थिरोभव ॥ स्थिरोस्मिप्रहरस्वेतिशब्दोश्रूयतसर्वशः ॥ ८ ॥ कांचनेषुतनुत्रेषुकिरीटेषुध्वजेषुच ॥ शिलानामिव शैलेषुपतितानामभूद्ध्वनिः ॥ ९ ॥ पतितान्युत्तमांगानिबाहवश्चविभूषिताः ॥ व्यचेष्टंतमहींप्राप्यशतशोथसहस्रशः ॥ १० ॥ हृतोत्तमांगाःकेचित्तुतथैवोद्यतकार्मुकाः ॥ प्रगृहीतायुधाश्चापितस्थुःपुरुषसत्तमाः ॥ ११ ॥ प्रावर्ततमहावेगानदीरुधिरवाहिनी ॥ मातंगांगशिलारौद्रामांसशोणितकर्दमा ॥ १२ ॥ वराश्वनरनागानांशरीरप्रभवातदा ॥ परलोकार्णवमुखीगृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १३ ॥ नदृष्टंनश्रुतंवापियुद्धमेतादृशंनृप ॥ यथातवसुतानांचपांडवानांचभारत ॥ १४ ॥ नासीद्रथपथस्तत्रयोधैर्युधिनिपातितैः ॥ गजैश्चपतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतः ॥ १५ ॥ विकीर्णैःकवचैश्चित्रैःशिरस्त्राणैश्चमारिष ॥ शुशुभेतद्रणस्थानंशरदीव नभस्तलं ॥ १६ ॥ विनिर्भिन्नाःशरैःकेचिदंत्रापीडप्रकर्षिणः ॥ अभीताःसमरेशत्रूनभ्यधावंतदर्पिताः ॥ १७ ॥ तातभ्रातःसखेबंधोवयस्यममातुल ॥ मामांपरित्यजेत्यन्येचुक्रुशुःपतितारणे ॥ १८ ॥ अथाभ्येहित्वमागच्छकिंभीतोसिक्वयास्यसि ॥ स्थितोहंसमरेमाभैरितिचान्येविचुक्रुशुः ॥ १९ ॥ तत्रभीष्मःशांतनवोनित्यंमंडलकार्मुकः ॥ मुमोचबाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ २० ॥ शरैरेकायनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्रतः ॥ जघानपांडवरथानादिश्यभरतर्षभ ॥ २१ ॥ सनृत्यन्वैरथोपस्थेदर्शयन्पाणिलाघवं ॥ अलातचक्रवद्राजंस्तत्रतत्रस्मदृश्यते ॥ २२ ॥ तमेकंसमरेशूरंपांडवाःसृंजयैःसह ॥ अनेकशतसाहस्रंसमपश्यंतलाघवात् ॥ २३ ॥ मायाकृतात्मानमिवभीष्मंतत्रस्ममेनिरे ॥ पूर्वस्यांदिशितंदृष्ट्वाप्रतीच्यांददृशुर्जनाः ॥ २४ ॥ उदीच्यांचैवमालोक्यदक्षिणस्यांपुनःप्रभो ॥ एवंसमरेशूरोगांगेयःप्रत्यदृश्यत ॥ २५ ॥ नचैवंपांडवेयानांकश्चिच्छक्नोतिवीक्षितुं ॥ विशिखानेवपश्यंतिभीष्मचापच्युतान्बहून् ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पिंडितान्एकस्थान् वर्मितान्कवचिनः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आक्रंदेयुद्धे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कुर्वाणंसमरेकर्मसूदयानंचवाहिनीं ॥ व्याक्रोशंतरणेतत्रनराबहुविधाबहु ॥ २७ ॥ अमानुषेणरूपेणचरंतंपितरंतव ॥ शलभाइवराजानःपतंतिविधिचोदिताः ॥ २८ ॥ भीष्माग्निमभिसंक्रुद्धंविनाशायसहस्रशः ॥ नहिमोघःशरःकश्चिदासीद्भीष्मस्यसंयुगे ॥ २९ ॥ नरनागाश्वकायेषुबहुत्वाल्लघुयोधिनः ॥ भिनत्त्येकेनबाणेनसुमुखेनपतत्रिणा ॥ ३० ॥ गजकंटकसन्नद्धंवज्रेणेवशिलोच्चयं ॥ द्वौत्रीनपिगजारोहान्पिंडितान्वर्मितानपि ॥ ३१ ॥ नाराचेनसुमुक्तेननिजघानपितातव ॥ योयोभीष्मंनरव्याघ्रमभ्येतियुधिकश्चन ॥ ३२ ॥ मुहूर्तदृष्टःसमयापतितोभुविदृश्यते ॥ एवंसाधर्मराजस्यवध्यमानामहाचमूः ॥ ३३ ॥ भीष्मेणातुलवीर्येणव्यशीर्यतसहस्रधा ॥ प्राकंपतमहासेनाशरवर्षेणतापिता ॥ ३४ ॥ पश्यतोवासुदेवस्यपार्थस्याथशिखंडिनः ॥ यतमानापितेवीराद्रवमाणान्महारथान् ॥ ३५ ॥ नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येणवध्यमानामहाचमूः ॥ ३६ ॥ अभज्यतमहाराजनचद्वौसहधावतः ॥ आविद्धनरनागाश्वंपतितध्वजकूबरं ॥ ३७ ॥ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनं ॥ जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ॥ ३८ ॥ प्रियंसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः ॥ विमुच्यकवचान्यन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ॥ ३९ ॥ विमुक्तकेशाधावंतःप्रत्यदृश्यंतभारत ॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतमुद्भ्रांतरथयूथपं ॥ ४० ॥ ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानंसैन्यंतुदृष्ट्वायादवनंदनः ॥ ४१ ॥ उवाचपार्थंबीभत्सुंनिगृह्यरथमुत्तमं ॥ अयंसकालःसंप्राप्तःपार्थयस्तेऽभिकांक्षितः ॥ ४२ ॥ प्रहरस्वनरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्त्वयाकथितंवीरपुराराज्ञांसमागमे ॥ ४३ ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ सानुबंधान्हनिष्यामियेमांयोत्स्यंतिसंयुगे ॥ ४४ ॥ इतितत्कुरुकौंतेयसत्यंवाक्यमरिंदम ॥ बीभत्सोपश्यसैन्यंस्वंभज्यमानंततस्ततः ॥ ४५ ॥ द्रवतश्चमहीपालान्पश्ययौधिष्ठिरेबले ॥ दृष्ट्वाहिभीष्मंसमरेव्यात्ताननमिवांतकं ॥ ४६ ॥ भयार्ताःप्रपलायंतेसिंहात्क्षुद्रमृगाइव ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचवासुदेवंधनंजयः ॥ ४७ ॥ नोदयाश्वान्यतोभीष्मोविगाह्यैतद्बलार्णवं ॥ पातयिष्यामिदुर्धर्षंवृद्धंकुरुपितामहं ॥ ४८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोश्वान्रजतप्रख्यान्नोदयामासमाधवः ॥ यतोभीष्मरथोराजन्दुष्प्रेक्ष्योरश्मिवानिव ॥ ४९ ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलंमहत् ॥ दृष्ट्वापार्थंमहाबाहुंभीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ५० ॥ ततोभीष्मःकुरुश्रेष्ठःसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ धनंजयरथंशीघ्रंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५१ ॥ क्षणेनसरथस्तस्यसहयःसहसारथिः ॥ शरवर्षेणमहतासंछन्नोनप्रकाशते ॥ ५२ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

वासुदेवस्त्वसंभ्रांतोधैर्यमास्थायसत्त्ववान् ॥ चोदयामासतानश्वान्विचितान्भीष्मसायकैः ॥ ५३ ॥ ततःपार्थोधनुर्गृह्यदिव्यंजलदनिःस्वनं ॥ पातयामासभी
ष्मस्यधनुश्छित्वात्रिभिःशरैः ॥ ५४ ॥ सच्छिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्धनुः ॥ निमिषांतरमात्रेणसज्जंचक्रेपितातव ॥ ५५ ॥ विचकर्षततोदोर्भ्यांधनुर्जलद
निःस्वनं ॥ अथास्यतदपिक्रुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः ॥ ५६ ॥ तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ॥ साधुपार्थमहाबाहोसाधुभोपांडुनंदन ॥ ५७ ॥ त्वय्येवै
तद्युक्तरूपंमहत्कर्मधनंजय ॥ प्रीतोस्मिसुभृशंपुत्रकुरुयुद्धंमयासह ॥ ५८ ॥ इतिपार्थंप्रशस्याथप्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ॥ मुमोचसमरेवीरःशरान्पार्थरथंप्रति ॥
॥ ५९ ॥ अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलं ॥ मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंडलान्याचरल्लघु ॥ ६० ॥ तथाभीष्मस्तुसुदृढंवासुदेवधनंजयौ ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैः
सर्वगात्रेषुभारत ॥ ६१ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ ॥ गोवृषाविवसंरब्धौविषाणैर्लिखितांकितौ ॥ ६२ ॥ पुनश्चापिसुसंरब्धःशरैःशतसहस्रशः ॥
कृष्णयोर्युधिसंरब्धोभीष्मोथावारयद्दिशः ॥ ६३ ॥ वार्ष्णेयंचशरैस्तीक्ष्णैःकंपयामासरोषितः ॥ मुहुरभ्यर्दयन्भीष्मःप्रहस्यस्वनवत्तदा ॥ ६४ ॥ ततस्तुकृष्णःस
मरेदृष्ट्वाभीष्मपराक्रमं ॥ संप्रेक्ष्यचमहाबाहुःपार्थस्यमृदुयुद्धतां ॥ ६५ ॥ भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि ॥ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ॥ ६६
वरान्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्यसैनिकान् ॥ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले ॥ ६७ ॥ अमृष्यमाणोभगवान्केशवःपरवीरहा ॥ अचिंतयदमेयात्माना
स्तियौधिष्ठिरंबलं ॥ ६८ ॥ एकाह्नाहिरणेभीष्मोनाशयेद्देवदानवान् ॥ किंनुपांडुसुतान्युद्धेसबलान्सपदानुगान् ॥ ६९ ॥ द्रवतेचमहासैन्यंपांडवस्यमहात्म
नः ॥ एतेचकौरवास्तूर्णंप्रभग्नान्वीक्ष्यसोमकान् ॥ ७० ॥ प्राद्रवंतिरणेदृष्ट्वाहर्षयंतःपितामहं ॥ सोहंभीष्मंनिहन्म्यद्यपांडवार्थायदंशितः ॥ ७१ ॥ भारमेतंविने
ष्यामिपांडवानांमहात्मनां ॥ अर्जुनोहिशरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोपिसंयुगे ॥ ७२ ॥ कर्तव्यंनाभिजानातिरणेभीष्मस्यगौरवात् ॥ तथाचिंतयतस्तस्यभूयएवपिता
महः ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धःशरान्पार्थरथंप्रति ॥ ७३ ॥ तेषांबहुत्वात्तुभृशंशराणांदिशश्चसर्वाःपिहिताबभूवुः ॥ नचांतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नभास्करोदृश्यतरश्मि
माली ॥ ७४ ॥ ववुश्चवातास्तुमुलाःसधूमादिशश्चसर्वाःक्षुभिताबभूवुः ॥ द्रोणोविकर्णोथजयद्रथश्चभूरिश्रवाःकृतवर्माकृपश्च ॥ ७५ ॥ श्रुतायुरंबष्ठपतिश्चरा
जाविंदानुविंदौचसुदक्षिणश्च ॥ प्राच्याश्चसौवीरगणाश्चसर्वेवसातयःक्षुद्रकमालवाश्च ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ समुदीर्यमाणंवर्धमानप्रयत्नं ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अश्विनोरश्विपुत्रयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

किरीटिनंत्वरमाणाभिसस्रुर्निदेशगाःशांतनवस्यराज्ञः ॥ तंवाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ॥ ७७ ॥ किरीटिनंसंपरिवार्यमाणंशिनेर्नप्तावारण
यूथपैश्च ॥ ततस्तुदृष्ट्वार्जुनवासुदेवौपदातिनागाश्वरथैःसमंतात् ॥ ७८ ॥ अभिद्रुतौशस्त्रभृतांवरिष्ठौशिनिप्रवीरोभिससारतूर्णं ॥ सतान्यनीकानिमहाधनुष्मा
न्शिनिप्रवीरःसहसाभिपत्य ॥ ७९ ॥ चकारसाहाय्यमथार्जुनस्यविष्णुर्यथावृत्रनिषूदनस्य ॥ विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघंभीष्मेणवित्रासितसर्वयोधं ॥ ८० ॥
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतंप्रोवाचसंदृश्यशिनिप्रवीरः ॥ क्वक्षत्रियायास्यथनैषधर्मःसतांपुरस्तात्कथितःपुराणैः ॥ ८१ ॥ मास्वांप्रतिज्ञांत्यजतप्रवीराःस्ववीरधर्मं
परिपालयध्वं ॥ तान्वासवानंतरजोनिशाम्यनरेंद्रमुख्यान्द्रवतःसमंतात् ॥ ८२ ॥ पार्थस्यदृष्ट्वामृदुयुद्धतांचभीष्मंचसंख्येसमुदीर्यमाणं ॥ अमृष्यमाणःसततोम
हात्मायशस्विनंसर्वदशार्हभर्ता ॥ ८३ ॥ उवाचशैनेयमभिप्रशंसन्दृष्ट्वाकुरूनापततःसमग्रान् ॥ येयांतितेयांतुशिनिप्रवीरयेपिस्थिताःसात्वततेपियांतु ॥ ८४ ॥
भीष्मंरथात्पश्यनिपात्यमानंद्रोणंचसंख्येसगणंमयाद्य ॥ नमेरथीसात्वतकौरवाणांक्रुद्धस्यमुच्येतरणेद्यकश्चित् ॥ ८५ ॥ तस्मादहंगृह्यरथांगमुग्रंप्राणंहरि
ष्यामिमहाव्रतस्य ॥ निहत्यभीष्मंसगणंतथाजौद्रोणंचशैनेयरथप्रवीरौ ॥ ८६ ॥ प्रीतिंकरिष्यामिधनंजयस्यराज्ञश्चभीमस्यतथाश्विनोश्च ॥ निहत्यसर्वान्धृ
तराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणोयेचनरेंद्रमुख्याः ॥ ८७ ॥ राज्येनराजानमजातशत्रुंसंपादयिष्याम्यहमद्यहृष्टः ॥ ततःसुनाभंवसुदेवपुत्रःसूर्यप्रभंवज्रसमप्रभावं ॥ ८८ ॥
क्षुरांतमुद्यम्यभुजेनचक्रंरथादवप्लुत्यविसृज्यवाहान् ॥ संकंपयन्गांचरणैर्महात्मावेगेनकृष्णःप्रससारभीष्मं ॥ ८९ ॥ मदांधमाजौसमुदीर्णदर्पंसिंहोजिघांस
न्निववारणेंद्रं ॥ सोभिद्रवन्भीष्ममनीकमध्येक्रुद्धोमहेंद्रावरजःप्रमाथी ॥ ९० ॥ व्यालंबिपीतांतपटश्चकाशेघनोयथाखेतडितावनद्धः ॥ सुदर्शनंचास्यररा
जशौरेस्तच्चक्रपद्मंसुभुजोरुनालं ॥ ९१ ॥ यथादिपद्मंतरुणार्कवर्णंरराजनारायणनाभिजातं ॥ तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धंक्षुरांततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रं ॥ ९२ ॥
तस्यैवदेहोरुसरःप्ररूढंरराजनारायणबाहुनालं ॥ तमात्तचक्रंप्रणदंतमुच्चैःक्रुद्धंमहेंद्रावरजंसमीक्ष्य ॥ ९३ ॥ सर्वाणिभूतानिभृशंविनेदुःक्षयंकुरूणामिवचिंत
यित्वा ॥ सवासुदेवःप्रगृहीतचक्रःसंवर्तयिष्यन्निवसर्वलोकं ॥ ९४ ॥ अभ्युत्पतन्लोकगुरुर्बभासेभूतानिधक्ष्यन्निवधूमकेतुः ॥ तमाद्रवंतंप्रगृहीतचक्रंदृष्ट्वादेवं
शांतनवस्तदानीं ॥ ९५ ॥ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रजिघाय प्रेषयामास ॥ ११० ॥ शरप्रवेकान् बाणश्रेष्ठान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

असंभ्रमंतद्विचकर्षदोर्भ्यांमहाधनुर्गांडिवतुल्यघोषं ॥ उवाचभीष्मस्तमनंतपौरुषंगोविंदमाजावविमूढचेताः ॥ ९६ ॥ एह्येहिदेवेशजगन्निवासनमोस्तुते
माधवचक्रपाणे ॥ प्रसह्यमांपातयलोकनाथरथोत्तमात्सर्वशरण्यसंख्ये ॥ ९७ ॥ त्वयाहतस्यापिममाद्यकृष्णश्रेयःपरस्मिन्निहचैवलोके ॥ संभावितोस्म्यंधक
वृष्णिनाथलोकैस्त्रिभिर्वीरतवाभियानात् ॥ ९८ ॥ रथादवप्लुत्यततस्त्वरावान्पार्थोप्यनुद्रुत्ययदुप्रवीरं ॥ जग्राहपीनोत्तमलंबबाहुंबाह्वोर्हरिंव्यायतपीनबाहुः
॥ ९९ ॥ निगृह्यमाणश्चतदादिदेवोभृशंसरोषःकिलचात्मयोगी ॥ आदायवेगेनजगामविष्णुर्जिष्णुंमहावातइवैकवृक्षं ॥ १०० ॥ पार्थस्तुविष्टभ्यबलेनपादौ
भीष्मांतिकंतूर्णमभिद्रवंतं ॥ बलान्निजग्राहहरिंकिरीटीपदेथराजन्दशमेकथंचित् ॥ १ ॥ अवस्थितंचप्रणिपत्यकृष्णंप्रीतोर्जुनःकांचनचित्रमाली ॥ उवाचको
पंप्रतिसंहरेतिगतिर्भवान्केशवपांडवानां ॥ २ ॥ नहास्यतेकर्मयथाप्रतिज्ञंपुत्रैःशपेकेशवसोदरैश्च ॥ अंतंकरिष्यामियथाकुरूणांत्वयाहमिंद्रानुजसंप्रयुक्तः ॥ ३ ॥
ततःप्रतिज्ञांसमयंचतस्यजनार्दनःप्रीतमनानिशम्य ॥ स्थितःप्रियेकौरवसत्तमस्यरथंसचक्रःपुनरारुरोह ॥ ४ ॥ सतानभीषून्पुनराददानःप्रगृह्यशंखंद्विषतांनि
हंता ॥ विनादयामासततोदिशश्चसपांचजन्यस्यरवेणशौरिः ॥ ५ ॥ व्याविद्धनिष्कांगदकुंडलंतंरजोविकीर्णांचितपद्मनेत्रं ॥ विशुद्धदंष्ट्रंप्रगृहीतशंखंविचुक्रुशुः
प्रेक्ष्यकुरुप्रवीराः ॥ ६ ॥ मृदंगभेरीपणवप्रणादानेमिस्वनादुंदुभिनिःस्वनाश्च ॥ ससिंहनादाश्चबभूवुरुग्राःसर्वेष्वनीकेषुततःकुरूणां ॥ ७ ॥ गांडीवघोषःस्तनयि
त्नुकल्पोजगामपार्थस्यनभोदिशश्च ॥ जग्मुश्चबाणाविमलाःप्रसन्नाःसर्वादिशःपांडवचापमुक्ताः ॥ ८ ॥ तंकौरवाणामधिपोजवेनभीष्मेणभूरिश्रवसाचसा
र्धं ॥ अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिःकक्षंदिधक्षन्निवधूमकेतुः ॥ ९ ॥ अथार्जुनायप्रजिघायभल्लान्भूरिश्रवाःसप्तसुवर्णपुंखान् ॥ दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगंशल्यो
गदांशांतनवश्चशक्तिं ॥ ११० ॥ ससप्तभिःसप्तशरप्रवेकान्संवार्यभूरिश्रवसाविसृष्टान ॥ शितेनदुर्योधनबाहुमुक्तंक्षुरेणतत्तोमरमुन्ममाथ ॥ ११ ॥ ततःशुभा
मापततींसशक्तिंविद्युत्प्रभांशांतनवेनमुक्तां ॥ गदांचमद्राधिपबाहुमुक्तांद्वाभ्यांशराभ्यांनिचकर्तवीरः ॥ १२ ॥ ततोभुजाभ्यांबलवद्विकृष्यचित्रंधनुर्गांडिवमप्र
मेयं ॥ माहेंद्रमस्त्रंविधिवत्सुघोरंप्रादुश्चकाराद्भुतमंतरिक्षे ॥ १३ ॥ तेनोत्तमास्त्रेणततोमहात्मासर्वाण्यनीकानिमहाधनुष्मान् ॥ शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्नि
वारयामासकिरीटमाली ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शिलीमुखाःपार्थधनुःप्रमुक्तारथान्ध्वजाग्राणिधनूंषिबाहून् ॥ निकृत्यदेहान्विविशुःपरेषांनरेंद्रनागेंद्रतुरंगमाणां ॥ १५ ॥ ततोदिशःसोनुदिशश्चपार्थःशरैः
सुधारैःसमरेवितत्य ॥ गांडीवशब्देनमनांसितेषांकिरीटमालीव्यथयांचकार ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तथाघोरतमेप्रवृत्तेशंखस्वनादुंदुभिनिःस्वनाश्च ॥ अंतर्हितागां
डिवनिःस्वनेनबभूवुरुग्राश्चरथप्रणादाः ॥ १७ ॥ गांडीवशब्दंतमथोविदित्वाविराटराजप्रमुखाःप्रवीराः ॥ पांचालराजोद्रुपदश्चवीरस्तंदेशमाजग्मुरदीनस
त्वाः ॥ १८ ॥ सर्वाणिसैन्यानितुतावकानियतोयतोगांडिवजःप्रणादः ॥ ततस्ततःसन्नतिमेवजग्मुर्नतंप्रतीपोभिससारकश्चित् ॥ १९ ॥ तस्मिन्सुघोरेनृपसंप्र
हारेहताःप्रवीराःसरथाश्वसूताः ॥ गजाश्चनाराचनिपाततप्तामहापताकाःशुभरुक्मकक्ष्याः ॥ १२० ॥ परीतसत्वाःसहसानिपेतुःकिरीटिनाभिन्नतनुत्रकायाः
॥ दृढंहताःपत्रिभिरुग्रवेगैःपार्थेनभल्लैर्विमलैःशिताग्रैः ॥ २१ ॥ निकृत्तयंत्रानिहतेंद्रकीलाध्वजामहांतोध्वजिनीमुखेषु ॥ पदातिसंघाश्चरथाश्चसंख्येहयाश्चना
गाश्चधनंजयेन ॥ २२ ॥ बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्वाविष्टभ्यगात्राणिनिपेतुरुर्व्यां ॥ ऐंद्रेणतेनास्त्रवरेणराजन्महाहवेभिन्नतनुत्रदेहाः ॥ २३ ॥ ततःशरौघैर्निशि
तैःकिरीटिनान्टदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ॥ नदीसुघोरानरमेदफेनाप्रवर्त्तितातत्ररणाजिरेवै ॥ २४ ॥ वेगेनसातीवपृथुप्रवाहापरेतनागाश्वशरीररोधा ॥ नरेंद्रम
ज्जोच्छितमांसपंकाप्रभूतरक्षोगणभूतसेविता ॥ २५ ॥ शिरःकपालाकुलकेशशाद्वलाशरीरसंघातसहस्रवाहिनी ॥ विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुलानराश्व
नागास्थिनिकृत्तशर्करा ॥ २६ ॥ श्वकंकशालावृकगृध्रकाकैःक्रव्यादसंघैश्चतरक्षुभिश्च ॥ उपेतकूलांददृशुर्मनुष्याःक्रूरांमहावैतरणीप्रकाशां ॥ २७ ॥ प्रवर्त्तिता
मर्जुनबाणसंघैर्मेदोवसासृक्प्रवहांसुभीमां ॥ हतप्रवीरांचतथैवदृष्ट्वासेनांकुरूणामथफाल्गुनेन ॥ २८ ॥ तेचेदिपांचालकरूषमत्स्याःपार्थाश्चसर्वेसहिताःप्र
णेदुः ॥ जयप्रगल्भाःपुरुषप्रवीराःसंत्रासयंतःकुरुवीरयोधान् ॥ २९ ॥ हतप्रवीराणिबलानिदृष्ट्वाकिरीटिनाशत्रुभयावहेन ॥ वित्रास्यसेनांध्वजिनीपतीनांसिंहो
मृगाणामिवयूथसंघान् ॥ १३० ॥ विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तोगांडीवधन्वाचजनार्दनश्च ॥ ततोरविंसंहृतरश्मिजालंदृष्ट्वाभृशंशस्त्रपरिक्षतांगाः ॥ ३१ ॥ तदैंद्रम
स्त्रंविततंचघोरमसह्यमुद्वीक्ष्ययुगांतकल्पं ॥ अथापयानंकुरवःसभीष्माःसद्रोणदुर्योधनबाल्हिकाश्च ॥ ३२ ॥ चक्रुर्निशांसंधिगतांसमीक्ष्यविभावसोर्लोहित
रागयुक्तां ॥ अवाप्यकीर्तिंचयशश्चलोकेविजित्यशत्रूंश्चधनंजयोपि ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ १३९ ॥ ॥ इतिभी० नै० भा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥७॥ ॥ व्युष्टामिति व्युष्टांप्रभातां ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्यालोव्यूहविशे

ययौनरेंद्रैःसहसोदरैश्चसमाप्तकर्माशिबिरंनिशायां ॥ ततःप्रजज्ञेतुमुलःकुरूणांनिशामुखेघोरतमःप्रणादः ॥ ३४॥ रणेरथानामयुतंनिहत्यहतागजाःसप्तशता
र्जुनेन॥ प्राच्याश्चसौवीरगणाश्चसर्वेनिपातिताःक्षुद्रकमालवाश्च॥ ३५॥ महत्कृतंकर्मधनंजयेनकर्तुंयथानार्हतिकश्चिदन्यः॥ श्रुतायुरंबष्ठपतिश्चराजातथैव
दुर्मर्षणचित्रसेनौ॥३६॥ द्रोणःकृपःसैंधवबाल्हिकौचभूरिश्रवाःशल्यशलौचराजन्॥ अन्येचयोधाःशतशःसमेताःक्रुद्धेनपार्थेनरणस्यमध्ये॥३७॥ स्वबाहु
वीर्येणजिताःसभीष्माःकिरीटिनालोकमहारथेन ॥ इतिब्रुवंतःशिबिराणिजग्मुःसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः ॥ ३८ ॥ उल्कासहस्रैश्चसुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमाने
श्चतथाप्रदीपैः॥ किरीटिवित्रासितसर्वयोधाचक्रेनिवेशंध्वजिनीकुरूणां ॥ १३९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० तृतीयदिवसावहारेएको
नषष्टितमोऽध्यायः॥५९॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ व्युष्टांनिशांभारतभारतानामनीकिनीनांप्रमुखेमहात्मा ॥ ययौसपत्नान्प्रतिजात
कोपोवृतःसमग्रेणबलेनभीष्मः॥ १ ॥ तंद्रोणदुर्योधनबाल्हिकाश्चतथैवदुर्मर्षणचित्रसेनौ॥ जयद्रथश्चातिबलोबलौघैर्नृपास्तथान्येप्रययुःसमंतात्॥ २ ॥ स
तैर्महद्भिश्चमहारथैश्चतेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्चराजन्॥ रराजराजासतुराजमुख्यैर्वृतःसदेवैरिववज्रपाणिः॥ ३॥ तस्मिन्ननीकप्रमुखेविषक्तादोधूयमानाश्चम
हापताकाः॥ सुरक्तपीतासितपांडुराभामहागजस्कंधगताविरेजुः॥ ४॥ सावाहिनीशांतनवेनगुप्तामहारथैर्वारणवाजिभिश्च ॥ बभौसविद्युत्स्तनयित्नुकल्या
जलागमेद्यौरिवजातमेघा॥ ५॥ ततोरणायाभिमुखीप्रयाताप्रत्यर्जुनंशांतनवाभिगुप्ता॥ सेनामहोग्रासहसाकुरूणांवेगोयथाभीमइवापगायाः॥ ६॥ तंव्या
लनानाविधगूढसारंगजाश्वपादातरथौघपक्षं ॥ व्यूहंमहामेघसमंमहात्माददर्शदूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७ ॥ विनिर्ययौकेतुमतारथेननरर्षभःश्वेतहयेनवीरः॥
वरूथिनासैन्यमुखेमहात्मावधेधृतःसर्वसपत्नयूनां॥८॥सूपस्करंसोत्तरबंधुरेषंयत्तंयदूनामृषभेणसंख्ये॥ कपिध्वजंप्रेक्ष्यविषेदुराजौसहैवपुत्रैस्तवकौरवेयाः
॥९॥प्रकर्षतागुप्तमुदायुधेनकिरीटिनालोकमहारथेन॥ तंव्यूहराजंददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकर्णं॥१०॥ यथाहिपूर्वेहनिधर्मराज्ञाव्यूहःकृतःकौरवस
त्तमेन॥ तथानभूताभुविमानुषेषुनदृष्टपूर्वोनचसंश्रुतश्च॥ ११ ॥

षस्तेननानाविधंगूढसारंच ॥ ७ ॥ ८ ॥ सूपस्करंसुचक्रं सोत्तरबंधुरेषंउत्तरेणाच्छादनेनबंधुरारम्याईषातत्सहितं ॥ ९ ॥ चतुश्चतुरावृत्तंव्यालानांगजानांसहस्रंकर्णेषुविदिग्भागेषुयस्यतं ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शरावराणिकवचानि ॥१७॥१८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥२३॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इतिभी० नै० भा० षष्टितमोऽध्यायः ॥६०॥

ततोयथादेशमुपेत्यतस्थुःपांचालमुख्याःसहचेदिमुख्यैः॥ ततःसमादेशसमाहतानिभेरीसहस्राणिविनेदुराजौ ॥ १२ ॥ शंखस्वनास्तूर्यरथस्वनाश्चसर्वेष्वनीके
षुससिंहनादाः॥ ततःसबाणानिमहास्वनानिविस्फार्यमाणानिधनूंषिवीरैः॥१३॥ क्षणेनभेरीपणवप्रणादानंतर्दधुःशंखमहास्वनाश्च॥ तच्छंखशब्दावृतमंतरि
क्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालं ॥ १४ ॥ महावितानावततप्रकाशमालोक्यवीराःसहसाभिपेतुः॥ रथीरथेनाभिहतःससूतःपपातसाश्वःसरथःसकेतुः॥ १५ ॥ गजो
गजेनाभिहतःपपातपदातिनाचाभिहतःपदातिः ॥ आवर्तमानान्यभिवर्तमानैर्घोरीकृतान्यद्भुतदर्शनानि॥ १६ ॥ प्रासैश्चखड्गैश्चसमाहतानिसदश्ववृंदानिसद
श्ववृंदैः॥ सुवर्णतारागणभूषितानिसूर्यप्रभाभानिशरावराणि ॥ १७॥ विदार्यमाणानिपरश्वधैश्चप्रासैश्चखड्गैश्चनिपेतुरुर्व्यां ॥ गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाःके
चित्ससूताःरथिनःप्रपेतुः ॥ १८ ॥ गजर्षभाश्चापिरथर्षभेणनिपातिताबाणहताःपृथिव्यां॥ गजौघवेगोद्धतसादितानांश्रुत्वाविषेदुःसहसामनुष्याः॥ १९ ॥ आ
र्तस्वनंसादिपदातियूनांविषाणगात्रावरताडितानां॥ संभ्रांतनागाश्वरथेमुहूर्तेमहाक्षयेसादिपदातियूनां ॥ २० ॥ महारथैःसंपरिवार्यमाणोददर्शभीष्मःकपि
राजकेतुं॥ तंपंचतालोच्छ्रिततालकेतुःसदश्ववेगाद्भुतवीर्ययानः ॥ २१ ॥ महास्त्रबाणाशनिदीप्तिमंतंकिरीटिनंशांतनवोऽभ्यधावत्॥ तथैवशक्रप्रतिमप्रभाव
मिंद्रात्मजंद्रोणमुखाविसस्रुः॥२२॥ कृपश्चशल्यश्चविविंशतिश्चदुर्योधनःसौमदत्तिश्चराजन्॥ ततोरथानांप्रमुखादुपेत्यसर्वास्त्रवित्कांचनचित्रवर्मा॥२३॥
जवेनशूरोभिससारसर्वांस्तानर्जुनस्यात्मसुतोभिमन्युः॥ तेषांमहास्त्राणिमहारथानामसह्यकर्माविनिहत्यकार्ष्णिः॥२४॥ बभौमहामंत्रहुतार्चिमालीसदोग
तःसन्भगवानिवाग्निः॥ ततःसतूर्णंरुधिरोदफेनांकृत्वानदीमाशुरणेरिपूणां ॥ २५ ॥ जगामसौभद्रमतीत्यभीष्मोमहारथंपार्थमदीनसत्वः ॥ ततःप्रहस्याद्भुत
विक्रमेणगांडीवमुक्तेनशिलाशितेन ॥ २६ ॥ विपाठजालेनमहास्त्रजालंविनाशयामासकिरीटमाली ॥ तमुत्तमंसर्वधनुर्धराणामसक्तकर्माकपिराजकेतुः॥
॥ २७॥ भीष्मंमहात्माभिववर्षतूर्णंशरौघजालैर्विमलैश्चभल्लैः ॥ तथैवभीष्माहृतमंतरिक्षेमहास्त्रजालंकपिराजकेतोः ॥ २८ ॥ विशीर्यमाणंददृशुस्त्वदीयादि
वाकरेणेवतमोभिभूतं॥ एवंविधंकार्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां ॥ ददर्शलोकःकुरुसृंजयाश्चतद्द्वैरथंभीष्मधनंजयाभ्यां॥२९॥ ॥इतिश्रीमहा
भारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० भीष्मार्जुनद्वैरथेषष्टितमोऽध्यायः॥ ६० ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

द्रौणिरिति सांयमनेःशलस्यपुत्रः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाःशल्यश्चित्रसेनश्चमारिष ॥ पुत्रःसांयमनेश्चैवसौभद्रंपर्यवारयन् ॥ १ ॥ संसक्तमतितेजोभिस्तमेकंददृशुर्जनाः ॥ पंचभि
॥१२३॥ र्मनुजव्याघ्रैर्गजैःसिंहशिशुंयथा ॥ २ ॥ नातिलक्ष्यतयाकश्चिन्नशौर्येनपराक्रमे ॥ बभूवसदृशःकार्ष्णेर्नास्त्रेनापिचलाघवे ॥ ३ ॥ तथातमात्मजंयुद्धेविक्रमंतम ६
रिंदमं ॥ दृष्ट्वापार्थःसुसंयत्तंसिंहनादमथानदत् ॥ ४ ॥ पीडयानंतुतत्सैन्यंपौत्रंतवविशांपते ॥ दृष्ट्वात्वदीयाराजेंद्रसमंतात्पर्यवारयन् ॥ ५ ॥ ध्वजिनींधार्तराष्ट्रा
णांदीनशत्रुरदीनवत् ॥ प्रत्युद्ययौससौभद्रस्तेजसाचबलेनच ॥ ६ ॥ तस्यलाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभं ॥ व्यदृश्यतमहच्चापंसमरेयुध्यतःपरैः ॥ ७ ॥ सद्रौ
णिमिषुणैकेनविध्वाशल्यंचपंचभिः ॥ ध्वजंसांयमनेश्चैवसोष्टाभिश्चिच्छिदेततः ॥ ८ ॥ रुक्मदंडांमहाशक्तिंप्रेषितांसौमदत्तिना ॥ शितेनोरगसंकाशांपत्रिणा
पजहारतां ॥ ९ ॥ शल्यस्यचमहावेगानस्यतःसमरेशरान् ॥ निवार्यार्जुनदायादोजघानचतुरोहयान् ॥ १० ॥ भूरिश्रवाश्चशल्यश्चद्रौणिःसांयमनिःशलः ॥ ना
भ्यवर्ततसंरब्धाःकार्ष्णेर्बाहुबलोदयं ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्ताराजेंद्रमद्राश्चसहकेकयैः ॥ पंचविंशतिसाहस्रास्तवपुत्रेणचोदिताः ॥ १२ ॥ धनुर्वेदविदोमुख्याअजे
याःशत्रुभिर्युधि ॥ सहपुत्रंजिघांसंतंपरिवव्रुःकिरीटिनं ॥ १३ ॥ तौतुतत्रपितापुत्रौपरिक्षिप्तौमहारथौ ॥ ददर्शराजन्पांचाल्यःसेनापतिररिंदम ॥ १४ ॥ सवार
णरथौघानांसहस्रैर्बहुभिर्वृतः ॥ वाजिभिःपत्तिभिश्चैववृतःशतसहस्रशः ॥ १५ ॥ धनुर्विस्फार्यसंक्रुद्धोनोदयित्वाचवाहिनीं ॥ ययौतंमद्रकानीकंकेकयांश्चप
रंतप ॥ १६ ॥ तेनकीर्तिमतागुप्तमनीकंदृढधन्वना ॥ संरब्धरथनागाश्वंयोत्स्यमानमशोभत ॥ १७ ॥ सोर्जुनप्रमुखेयांतंपांचालकुलवर्धनः ॥ त्रिभिःशारद्वतं
बाणैर्जत्रुदेशेसमार्पयत् ॥ १८ ॥ ततःसमद्रकान्हत्वादशैवदशभिःशरैः ॥ पृष्ठरक्षंजघानाशुभल्लेनकृतवर्मणः ॥ १९ ॥ दमनंचापिदायादंपौरवस्यमहात्मनः ॥
जघानविमलाग्रेणनाराचेनपरंतपः ॥ २० ॥ ततःसांयमनेःपुत्रःपांचाल्यंयुद्धदुर्मदं ॥ अविध्यत्त्रिंशताबाणैर्दशभिश्चास्यसारथिं ॥ २१ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासः
सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ भल्लेनभृशतीक्ष्णेननिचकर्तास्यकार्मुकं ॥ २२ ॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षिप्रमेवसमार्पयत् ॥ अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौतौपार्ष्णिसा ॥१२३॥
रथी ॥ २३ ॥ सहताश्वेरथेतिष्ठन्ददर्शभरतर्षभ ॥ पुत्रःसांयमनेःपुत्रंपांचाल्यस्यमहात्मनः ॥ २४ ॥ सप्रगृह्यमहाघोरंनिस्त्रिंशवरमायसं ॥ पदातिस्तूर्णमानर्च्छ
द्रथस्थंपुरुषर्षभः ॥ २५ ॥ तंमहौघमिवायांतंखात्पतंतमिवोरगं ॥ भ्रांतावरणनिस्त्रिंशंकालोत्सृष्टमिवांतकं ॥ २६ ॥

॥ २७॥२८॥२९॥३०॥३१ ॥ ३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥ इतिभी ० नै ० भा ० एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ दैवमेवेति ॥१॥२॥३ ॥ ४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥

दीप्यमानमिवादित्यंमत्तवारणविक्रमं ॥ अपश्यन्पांडवास्तत्रधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ २७ ॥ तस्यपांचालदायादःप्रतीपमभिधावतः ॥ शितनिस्त्रिंशहस्तस्यशराव
रणधारिणः ॥ २८ ॥ बाणवेगमतीतस्यतथाभ्याशमुपेयुषः ॥ त्वरन्सेनापतिःक्रुद्धोबिभेदगदयाशिरः ॥ २९ ॥ तस्यराजन्सनिस्त्रिंशंसुप्रभंचशरावरं ॥ हतस्य
पततोहस्ताद्वेगेनन्यपतद्भुवि ॥ ३० ॥ तंनिहत्यगदाग्रेणसलेभेपरमांमुदं ॥ पुत्रःपांचालराजस्यमहात्माभीमविक्रमः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्हतेमहेष्वासेराजपुत्रेमहा
रथे ॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ॥ ३२ ॥ ततःसांयमनिःक्रुद्धोदृष्ट्वानिहतमात्मजं ॥ अभिदुद्राववेगेनपांचाल्यंयुद्धदुर्मदं ॥ ३३ ॥ तौतत्रसमरेशू
रौसमेतौयुद्धदुर्मदौ ॥ ददृशुःसर्वराजानःकुरवःपांडवास्तथा ॥ ३४ ॥ ततःसांयमनिःक्रुद्धःपार्षतंपरवीरहा ॥ आजघानत्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ ३५ ॥
तथैवपार्षतंशूरंशल्यःसमितिशोभनः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धस्ततोयुद्धमवर्तत ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० चतुर्थयुद्धदिवसेसांय
मनिपुत्रवधेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषादपिसंजय ॥ यत्सैन्यंममपुत्रस्यपांडुसैन्येनबाध्य
ते ॥ १ ॥ नित्यंहिमामकांस्तातहतानेवहिशंससि ॥ अव्यग्रांश्चप्रहृष्टांश्चनित्यंशंससिपांडवान् ॥ २ ॥ हीनान्पुरुषकारेणमामकानद्यसंजय ॥ पातितान्पात्यमा
नांश्चहतानेवचशंससि ॥ ३ ॥ युध्यमानान्यथाशक्तिघटमानान्जयंप्रति ॥ पांडवाहिजयंत्येवजीयंतेचैवमामकाः ॥ ४ ॥ सोहंतीव्राणिदुःखानिदुर्योधनकृता
निच ॥ श्रोष्यामिसततंतातदुःसहानिबहूनिच ॥ ५ ॥ तमुपायंनपश्यामिजीयेरन्येनपांडवान् ॥ मामकाविजयंयुद्धेप्राप्नुयुर्येनसंजय ॥ ६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥
क्षयंमनुष्यदेहानांगजवाजिरथक्षयं ॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वातवैवापनयोमहान् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुशल्येनपीडितोनवभिःशरैः ॥ पीडयामाससंक्रुद्धोमद्राधि
पतिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामपार्षतस्यपराक्रमं ॥ न्यवारयतयस्तूर्णंशल्यंसमितिशोभनं ॥ ९ ॥ नांतरंदृश्यतेतत्रतयोश्चरथिनोस्तदा ॥ मुहूर्तमिवतद्युद्धं
तयोःसममिवाभवत् ॥ १० ॥ ततःशल्योमहाराजधृष्टद्युम्नस्यसंयुगे ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनपीतेननिशितेनच ॥ ११ ॥ अथैनंशरवर्षेणच्छादयामाससंयुगे ॥ गि
रिंजलागमेयद्वज्जलदाजलवृष्टिभिः ॥ १२ ॥ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोधृष्टद्युम्नेचपीडिते ॥ अभिदुद्राववेगेनमद्रराजरथंप्रति ॥ १३ ॥ ततोमद्राधिपरथंकार्ष्णिःप्रा
प्यातिकोपनः ॥ आर्तायनिममेयात्माविव्याधनिशितैःशरैः ॥ १४ ॥

ततस्तुतावकाराजन्परीप्संतोऽर्जुनंरणे ॥ मद्रराजरथंतूर्णंपरिवार्यावतस्थिरे ॥ १५ ॥ दुर्योधनोविकर्णश्चदुःशासनविविंशती ॥ दुर्मर्षणोदुःसहश्चचित्रसेनो
॥१२४॥ थदुर्मुखः ॥ १६ ॥ सत्यव्रतश्चभद्रंतेपुरुमित्रश्चभारत ॥ एतेमद्राधिपरथंपालयंतःस्थितारणे ॥ १७ ॥ तान्भीमसेनःसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्यु ६
श्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रान्दशरथान्दशैवप्रत्यवारयन् ॥ नानारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोविशांपते ॥ १९ ॥ अभ्यवर्ततसंहृष्टाःपरस्परवधैषि
णः ॥ तेवैसमेयुःसंग्रामेराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ २० ॥ तस्मिन्दशरथेक्रुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ तावकानांपरेषांवाप्रेक्षकारथिनोभवन् ॥ २१ ॥ शस्त्राण्यनेकरूपा
णिविसृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ तेतदाजातसंरंभाःसर्वेन्योन्यंजिघांसवः ॥ अन्योन्यमभिमर्दंतःस्पर्धमानाःपरस्परं ॥
॥ २३ ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्ज्ञातयःसंगतामिथः ॥ महास्त्राणिविमुंचंतःसमापेतुरमर्षिणः ॥ २४ ॥ दुर्योधनस्तुसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नंमहारणे ॥ विव्याधनिशितै
र्बाणैश्चतुर्भिःसमरेद्रुतं ॥ २५ ॥ दुर्मर्षणश्चविंशत्याचित्रसेनश्चपंचभिः ॥ दुर्मुखोनवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापिसप्तभिः ॥ २६ ॥ विविंशतिःपंचभिश्चत्रिभिर्दुःशास
नस्तथा ॥ तान्प्रत्यविध्यद्राजेंद्रपार्षतःशत्रुतापनः ॥ २७ ॥ एकैकंपंचविंशत्यादर्शयन्पाणिलाघवं ॥ सत्यव्रतंचसमरेपुरुमित्रंचभारत ॥ २८ ॥ अभिमन्युरवि
ध्यत्तुदशभिर्दशभिःशरैः ॥ माद्रीपुत्रौतुसमरेमातुलंमातृनंदनौ ॥ २९ ॥ अविध्येतांशरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततःशल्योमहाराजस्वस्रीयौरथिनांवरौ
॥ ३० ॥ शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ छाद्यमानौततस्तौतुमाद्रीपुत्रौनचेलतुः ॥ ३१ ॥ अथदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ॥ विधित्सुःकलहस्यांतंग
दांजग्राहपांडवः ॥ ३२ ॥ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणं ॥ भीमसेनंमहाबाहुंपुत्रास्तेप्राद्रवन्भयात् ॥ ३३ ॥ दुर्योधनस्तुसंक्रुद्धोमागधंसमचोदयत् ॥
अनीकंदशसाहस्रंकुंजराणांतरस्विनां ॥ ३४ ॥ गजानीकेनसहितस्तेनराजासुयोधनः ॥ मागधंपुरतःकृत्वाभीमसेनंसमभ्ययात् ॥ ३५ ॥ आपतंतंचतंदृष्ट्वागजा ॥१२४॥
नीकंवृकोदरः ॥ गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंहइवोन्नदन् ॥ ३६ ॥ अद्रिसारमयींगुर्वींप्रगृह्यमहतींगदां ॥ अभ्यधावद्गजानीकंव्यादितास्यइवांतकः ॥ ३७ ॥
सगजान्गदयानिघ्नन्व्यचरत्समरेबली ॥ भीमसेनोमहाबाहुःसवज्रइववासवः ॥ ३८ ॥ तस्यनादेनमहतामनोहृदयकंपिना ॥ व्यत्यचेष्टंतसंहत्यगजाभीम
स्यगर्जतः ॥ ३९ ॥ ततस्तुद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ४० ॥

पृष्ठंभीमस्यरक्षंतःशरवर्षेणवारणान् ॥ अभ्यवर्षंतधावंतोमेघाइवगिरीन्यथा ॥ ४१ ॥ क्षुरैःक्षुरप्रैर्भल्लैश्चपीतैश्चांजलिकैःशितैः ॥ व्यहरन्नुत्तमांगानिपांडवाग
जयोधिनां ॥ ४२ ॥ शिरोभिःप्रपतद्भिश्चबाहुभिश्चविभूषितैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाभातिपाणिभिश्चसहांकुशैः ॥ ४३ ॥ हृतोत्तमांगाःस्कंधेषुगजानांगजयोधिनः ॥
अदृश्यंताचलाग्रेषुद्रुमाभग्नशिखाइव ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याममहागजान् ॥ पततःपात्यमानांश्चपार्षतेनमहात्मना ॥ ४५ ॥ मागधोथमहीपालोगज
मैरावणोपमं ॥ प्रेषयामाससमरेसौभद्रस्यरथंप्रति ॥ ४६ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजं ॥ जघानैकेषुणावीरःसौभद्रःपरवीरहा ॥ ४७ ॥ तस्यावर्जित
नागस्यकार्ष्णिःपरपुरंजयः ॥ राज्ञोरजतपुंखेनभल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ४८ ॥ विगाह्यतद्गजानीकंभीमसेनोपिपांडवः ॥ व्यचरत्समरेमृद्नन्गजानिंद्रोगिरीनिव
॥ ४९ ॥ एकप्रहारनिहताभीमसेनेनदंतिनः ॥ अपश्यामरणेतस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ५० ॥ भग्नदंतान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्चवारणान् ॥ भग्नपृष्ठत्रिका
नन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ५१ ॥ नदतःसीदतश्चान्यान्विमुखान्समरेगतान् ॥ विद्रुतान्भयसंविग्नांस्तथाविशकृतोपरान् ॥ ५२ ॥ भीमसेनस्यमार्गेषुप
तितान्पर्वतोपमान् ॥ अपश्यंनिहतान्नागान्राजन्निष्ठीवतोपरान् ॥ ५३ ॥ वमंतोरुधिरंचान्येभिन्नकुंभामहागजाः ॥ विह्वलंतोगताभूमिंशैलाइवधरातले
॥ ५४ ॥ मेदोरुधिरदिग्धांगोवसामज्जासमुक्षितः ॥ व्यचरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः ॥ ५५ ॥ गजानांरुधिरक्लिन्नांगदांबिभ्रद्वृकोदरः ॥ घोरःप्रतिभयश्चा
सीत्पिनाकीवपिनाकधृक् ॥ ५६ ॥ संमथ्यमानाःक्रुद्धेनभीमसेनेनदंतिनः ॥ सहसाप्राद्रवन्क्लिष्टामृद्नंतस्तववाहिनीं ॥ ५७ ॥ तंहिवीरंमहेष्वासंसौभद्रप्रमुखार
थाः ॥ पर्यरक्षंतयुध्यंतंवज्रायुधमिवामराः ॥ ५८ ॥ शोणिताक्तांगदांबिभ्रदुक्षितांगजशोणितैः ॥ कृतांतइवरौद्रात्माभीमसेनोव्यदृश्यत ॥ ५९ ॥ व्यायच्छ
मानंगदयादिक्षुसर्वासुभारत ॥ अपश्यामरणेभीमंनृत्यंतमिवशंकरं ॥ ६० ॥ यमदंडोपमांगुर्वीमिंद्राशनिसमस्वनां ॥ अपश्याममहाराजरौद्रांविशसनींग
दां ॥ ६१ ॥ विमिश्रांकेशमज्जाभिःप्रदिग्धांरुधिरेणच ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ॥ ६२ ॥ यथापशूनांसंघातंयष्ट्यापालःप्रकालयेत् ॥ तथाभी
मोगजानीकंगदयासमकालयत् ॥ ६३ ॥ गदयावध्यमानास्तेमार्गणैश्चसमंततः ॥ स्वान्यनीकानिमृद्नंतःप्राद्रवन्कुंजरास्तव ॥ ६४ ॥ महावातइवाभ्राणिवि
धमित्वासवारणान् ॥ अतिष्ठत्तुमुलेभीमःश्मशानइवशूलभृत् ॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्रीम०भी०भीष्मव०चतुर्थदिवसेभीमयुद्धेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥

हतेतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

संजयउवाच ॥ ॥ हतेतस्मिन्गजानीकेपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ भीमसेनंघ्नतेत्येवंसर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १ ॥ ततःसर्वाण्यनीकानितवपुत्रस्यशासनात् ॥ अभ्यद्रवन्भीमसेनंनदंतंभैरवान्रवान् ॥ २ ॥ तंबलौघमपर्यंतंदेवैरपिसुदुःसहं ॥ आपतंतंसुदुष्पारंसमुद्रमिवपर्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्वकलिलंशंखदुंदुभिनादितं ॥ अनंतरथपादातंनरेंद्रस्तिमितह्रदं ॥ ४ ॥ तंभीमसेनःसमरेमहोदधिमिवापरं ॥ सेनासागरमक्षोभ्यंवेलेवसमवारयत् ॥ ५ ॥ तदाश्चर्यमपश्यामपांडवस्यमहात्मनः ॥ भीमसेनस्यसमरेराजन्कर्मातिमानुषं ॥ ६ ॥ उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमंभीमसेनोगदयासमवारयत् ॥ ७ ॥ ससंवार्यबलौघांस्तान्गदयारथिनांवरः ॥ अतिष्ठत्तुमुलेभीमोगिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८ ॥ तस्मिन्सुतुमुलेघोरेकालेपरमदारुणे ॥ भ्रातरश्चैवपुत्राश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चशिखंडीचापराजितः ॥ नप्राजहन्भीमसेनंभयेजातेमहाबलं ॥ १० ॥ ततःशैक्यायसींगुर्वींप्रगृह्यमहतींगदां ॥ अधावत्तावकान्योधान्दंडपाणिरिवांतकः ॥ ११ ॥ पोथयन्रथवृंदानिवाजिवृंदानिचाभिभूः ॥ कर्षयन्रथवृंदानिबाहुवेगेनपांडवः ॥ १२ ॥ विनिघ्नन्व्यचरत्संख्येयुगांतेकालवद्विभुः ॥ ऊरुवेगेनसंकर्षन्रथजालानिपांडवः ॥ १३ ॥ बलानिसंममर्दाशुनड्वलानीवकुंजरः ॥ मृद्नन्रथेभ्योरथिनोगजेभ्योगजयोधिनः ॥ १४ ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपदातिनः ॥ गदयाव्यधमत्सर्वान्वातोवृक्षानिवौजसा ॥ १५ ॥ भीमसेनोमहाबाहुस्तवपुत्रस्यवैबले ॥ सापिमज्जावसामांसैःप्रदिग्धारुधिरेणच ॥ १६ ॥ अदृश्यतमहारौद्रागदानागाश्वपातनी ॥ तत्रतत्रहतैश्चापिमनुष्यगजवाजिभिः ॥ १७ ॥ रणांगनंसमभवन्मृत्योरावाससन्निभं ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ॥ १८ ॥ यमदंडोपमामुग्रामिंद्राशनिसमस्वनां ॥ ददृशुर्भीमसेनस्यरौद्रींविशसनींगदां ॥ १९ ॥ आविद्ध्यतोगदांतस्यकौंतेयस्यमहात्मनः ॥ बभौरूपंमहाघोरंकालस्येवयुगक्षये ॥ २० ॥ तंतथामहतींसेनांद्रावयंतंपुनःपुनः ॥ दृष्ट्वामृत्युमिवायांतंसर्वेविमनसोभवन् ॥ २१ ॥ यतोयतःप्रेक्षतेस्मगदामुद्यम्यपांडवः ॥ तेनतेनस्मदीर्यंतेसर्वसैन्यानिभारत ॥ २२ ॥ प्रदारयंतंसैन्यानिबलेनामितविक्रमं ॥ ग्रसमानमनीकानिव्यादितास्यमिवांतकं ॥ २३ ॥ तंतथाभीमकर्माणंप्रगृहीतमहागदं ॥ दृष्ट्वावृकोदरंभीष्मःसहसैवसमभ्ययात् ॥ २४ ॥ महतारथघोषेणरथेनादित्यवर्चसा ॥ छादयन्शरवर्षेणपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ २५ ॥ तमायांतंतथादृष्ट्वाव्यात्ताननमिवांतकं ॥ भीष्मंभीमोमहाबाहुःप्रत्युदीयादमर्षितः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥इतिभी०नै०भा०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ततइति ॥१॥२ ॥३ ॥४॥ ५ ॥६॥७॥८॥९ ॥१० ॥ ११ ॥ १२॥ १३॥ १४॥१५॥

तस्मिन्क्षणेसात्यकिःसत्यसंधःशिनिप्रवीरोभ्यपतत्पितामहं ॥ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृढेनसंकंपयंस्तवपुत्रस्यसैन्यं ॥ २७ ॥ तंयांतमश्वैरजतप्रकाशैःशरान्वपंतंनिशितान्सुपुंखान् ॥ नाशक्नुवन्धारयितुंतदानींसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः ॥ २८ ॥ अविध्यदेनंदशभिःपृषत्कैरलंबुषोराक्षसोऽसौतदानीं ॥ शरैश्चतुर्भिःप्रतिविद्ध्यतंचनप्ताशिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९ ॥ अन्वागतंवृष्णिवरंनिशम्यतंशत्रुमध्येपरिवर्तमानं ॥ प्रद्रावयंतंकुरुपुंगवांश्चपुनःपुनश्चप्रणदंतमाजौ ॥ ३० ॥ योधास्त्वदीयाःशरवर्षैरवर्षन्मेघायथाभूधरमंबुवेगैः ॥ तथापितंधारयितुंनशेकुर्मध्यंदिनेसूर्यमिवातपंतं ॥ ३१ ॥ नतत्रकश्चिन्नविषण्णआसीदृतेराजन्सोमदत्तस्यपुत्रात् ॥ सवैसमादायधनुर्महात्माभूरिश्रवाभारतसौमदत्तिः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वारथान्स्वान्व्यपनीयमानान्प्रत्युद्ययौसात्यकिंयोद्धुमिच्छन् ॥ ३३ ॥ ॥इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०सात्यकिभूरिश्रवःसमागमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥संजयउवाच ॥ ॥ ततोभूरिश्रवाराजन्सात्यकिंनवभिःशरैः ॥ प्राविध्यद्भृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ १ ॥ कौरवंसात्यकिश्चैवशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अवारयदमेयात्मासर्वलोकस्यपश्यतः ॥ २ ॥ ततोदुर्योधनोराजासोदर्यैःपरिवारितः ॥ सौमदत्तिंरणेयत्तःसमंतात्पर्यवारयत् ॥ ३ ॥ तंचैवपांडवाःसर्वेसात्यकिंरभसंरणे ॥ परिवार्यस्थिताःसंख्येसमंतात्सुमहौजसः ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धोगदामुद्यम्यभारत ॥ दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्तेपर्यवारयत् ॥ ५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैःक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ नंदकस्तवपुत्रस्तुभीमसेनंमहाबलं ॥ ६ ॥ विव्याधविशिखैःषड्भिःकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ दुर्योधनश्चसमरेभीमसेनंमहारथं ॥ ७ ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोमार्गणैर्नवभिःशितैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुःस्वरथंसुमहाबलः ॥ ८ ॥ आरुरोहरथश्रेष्ठंविशोकंचेदमब्रवीत् ॥ एतेमहारथाःशूराधार्तराष्ट्राःसमागताः ॥ ९ ॥ मामेवभृशसंक्रुद्धाहंतुमभ्युद्यतायुधि ॥ मनोरथद्रुमोस्माकंचिंतितोबहुवार्षिकः ॥ १० ॥ सफलःसूतचाद्येहयोहंपश्यामिसोदरान् ॥ यत्राशोकसमुत्क्षिप्तारेणवोरथनेमिभिः ॥ ११ ॥ प्रयास्यंत्यंतरिक्षंहिशरवृंदैर्दिगंतरे ॥ तत्रतिष्ठतिसन्नद्धःस्वयंराजासुयोधनः ॥ १२ ॥ भ्रातरश्चास्यसन्नद्धाःकुलपुत्रामदोत्कटाः ॥ एतानद्यहनिष्यामिपश्यतस्तेनसंशयः ॥ १३ ॥ तस्मान्ममाश्वान्संग्रामेयत्तःसंयच्छसारथे ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थस्तवपुत्रंविशांपते ॥ १४ ॥ विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःशरैःकनकभूषणैः ॥ नंदकंचत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ १५ ॥

॥१२५॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तंतुदुर्योधनःषष्ट्याविध्वाभीमंमहाबलं ॥ त्रिभिरन्यैःसुनिशितैर्विशोकंप्रत्यविध्यत ॥ १६ ॥ भीमस्यचरणेराजन्धनुश्चिच्छेदभासुरं ॥ मुष्टिदेशेभृशंतीक्ष्णैस्त्रि
भिर्भल्लैर्हसन्निव ॥ १७ ॥ समरेप्रेक्ष्ययंतारंविशोकंतुवृकोदरः ॥ पीडितंविशिखैस्तीक्ष्णैस्तवपुत्रेणधन्विना ॥ १८ ॥ अमृष्यमाणःसंरब्धोधनुर्दिव्यंपरामृशत् ॥ पु
त्रस्यतेमहाराजवधार्थंभरतर्षभ ॥ १९ ॥ समादधत्सुसंक्रुद्धःक्षुरप्रंलोमवाहिनं ॥ तेनचिच्छेदनृपतेर्भीमःकार्मुकमुत्तमं ॥ २० ॥ सोपविद्ध्यधनुश्छिन्नंपुत्रस्ते
क्रोधमूर्छितः ॥ अन्यत्कार्मुकमादत्तसत्वरंवेगवत्तरं ॥ २१ ॥ संदधेविशिखंघोरंकालमृत्युसमप्रभं ॥ तेनाजघानसंक्रुद्धोभीमसेनंस्तनांतरे ॥ २२ ॥ सगाढवि
द्धोव्यथितःस्यंदनोपस्थआविशत् ॥ सनिषण्णोरथोपस्थेमूर्छामभिजगामह ॥ २३ ॥ तंदृष्ट्वाव्यथितंभीममभिमन्युपुरोगमाः ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःपांडवा
नांमहारथाः ॥ २४ ॥ ततस्तुतुमुलांवृष्टिंशस्त्राणांतिग्मतेजसां ॥ पातयामासुरव्यग्राःपुत्रस्यतवमूर्धनि ॥ २५ ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांभीमसेनोमहाबलः ॥ दुर्यो
धनंत्रिभिर्विध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ २६ ॥ शल्यंचपंचविंशत्याशरैर्विव्याधपांडवः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासःसविद्धोव्यपयाद्रणात् ॥ २७ ॥ प्रत्युद्ययुस्ततोभी
मंतवपुत्राश्चतुर्दश ॥ सेनापतिःसुषेणश्चजलसंधःसुलोचनः ॥ २८ ॥ उग्रोभीमरथोभीमोवीरबाहुरलोलुपः ॥ दुर्मुखोदुष्प्रधर्षश्चविवित्सुर्विकटःसमः ॥ २९ ॥
विसृजंतोबहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ भीमसेनमभिद्रुत्यविव्यधुःसहिताभृशं ॥ ३० ॥ पुत्रांस्तुतवसंप्रेक्ष्यभीमसेनोमहाबलः ॥ सृक्किणीविलिहन्वीरः
पशुमध्येयथावृकः ॥ ३१ ॥ अभिपत्यमहाबाहुर्गरुत्मानिववेगितः ॥ सेनापतेःक्षुरप्रेणशिरश्चिच्छेदपांडवः ॥ ३२ ॥ संप्रहस्यचहृष्टात्मात्रिभिर्बाणैर्महाभु
जः ॥ जलसंधंविनिर्भिद्यसोनयद्यमसादनं ॥ ३३ ॥ सुषेणंचततोहत्वाप्रेषयामासमृत्यवे ॥ उग्रस्यसशिरस्त्राणंशिरश्चंद्रोपमंभुवि ॥ ३४ ॥ पातयामासभल्लेन
कुंडलाभ्यांविभूषितं ॥ वीरबाहुंचसमत्यासाश्वकेतुंससारथिं ॥ ३५ ॥ निनायसमरेवीरःपरलोकायपांडवः ॥ भीमभीमरथौचोभौभीमसेनोहसन्निव ॥ ३६ ॥
पुत्रौतेदुर्मदौराजन्ननयद्यमसादनं ॥ ततःसुलोचनंभीमःक्षुरप्रेणमहामृधे ॥ ३७ ॥ मिषतांसर्वसैन्यानामनयद्यमसादनं ॥ पुत्रास्तुतवतंदृष्ट्वाभीमसेनपराक्रमं
॥ ३८ ॥ शेषायेन्येभवंस्तत्रतेभीमस्यभयार्दिताः ॥ विप्रद्रुतादिशोराजन्वध्यमानामहात्मना ॥ ३९ ॥ ततोऽब्रवीच्छांतनवःसर्वानेवमहारथान् ॥ एषभीमोर
णेक्रुद्धोधार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ४० ॥ यथाप्राग्र्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्चसंगतान् ॥ निपातयत्युग्रधन्वातंप्रगृह्णीतमाचिरं ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सुतेजनैर्बाणैरितिशेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

एवमुक्तास्ततःसर्वेधार्तराष्ट्रस्यसैनिकाः ॥ अभ्यद्रवंतसंक्रुद्धाभीमसेनंमहाबलं ॥ ४२ ॥ भगदत्तःप्रभिन्नेनकुंजरेणविशांपते ॥ अभ्ययात्सहसातत्रयत्रभीमो
व्यवस्थितः ॥ ४३ ॥ आपतन्नेवचरणेभीमसेनंशिलीमुखैः ॥ अदृश्यंसमरेचक्रेजीमूतइवभास्करं ॥ ४४ ॥ अभिमन्युमुखास्तत्तुनामृष्यंतमहारथाः ॥ भीमस्या
च्छादनंसंख्येस्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ४५ ॥ तएनंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवारयन् ॥ गजंचशरवृष्ट्यातुबिभिदुस्तेसमंततः ॥ ४६ ॥ सशस्त्रवृष्ट्याभिहतःसमस्तैस्तैर्म
हारथैः ॥ प्राग्ज्योतिषगजोराजन्नानालिंगैःसुतेजनैः ॥ ४७ ॥ संजातरुधिरोत्पीडःप्रेक्षणीयोभवद्रणे ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्यसंस्यूतोजलदोमहान् ॥ ४८ ॥ सं
चोदितोमदस्रावीभगदत्तेनवारणः ॥ अभ्यधावततान्सर्वान्कालोत्सृष्टइवांतकः ॥ ४९ ॥ द्विगुणंजवमास्थायकंपयंश्चरणैर्महीं ॥ तस्यतत्सुमहद्रूपंदृष्ट्वासर्वे
महारथाः ॥ ५० ॥ असह्यंमन्यमानाश्चनातिप्रमनसोभवन् ॥ ततस्तुनृपतिःक्रुद्धोभीमसेनंस्तनांतरे ॥ ५१ ॥ आजघानमहाराजशरेणानतपर्वणा ॥ सोतिवि
द्धोमहेष्वासस्तेनराज्ञामहारथः ॥ ५२ ॥ मूर्छयाभिपरीतात्माध्वजयष्टिंसमाश्रयत् ॥ तांस्तुभीतान्समालक्ष्यभीमसेनंचमूर्छितं ॥ ५३ ॥ ननादबलवन्नादंभग
दत्तःप्रतापवान् ॥ ततोघटोत्कचोराजन्प्रेक्ष्यभीमंतथागतं ॥ ५४ ॥ संक्रुद्धोराक्षसोघोरस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सकृत्वादारुणांमायांभीरूणांभयवर्धिनीं ॥ ५५ ॥
अदृश्यतनिमेषार्धाद्घोररूपंसमास्थितः ॥ ऐरावणंसमारूढःसवैमायाकृतंस्वयं ॥ ५६ ॥ तस्यचान्येपिदिङ्नागाबभूवुरनुयायिनः ॥ अंजनोवामनश्चैवमहापद्म
श्चसुप्रभः ॥ ५७ ॥ त्रयएतेमहानागाराक्षसैःसमधिष्ठिताः ॥ महाकायास्त्रिधाराजन्प्रस्रवंतोमदंबहु ॥ ५८ ॥ तेजोवीर्यबलोपेतामहाबलपराक्रमाः ॥ घटोत्क
चस्तुस्वंनागंचोदयामासतंतदा ॥ ५९ ॥ सगजंभगदत्तंतुहंतुकामःपरंतपः ॥ तेचान्येचोदितानागाराक्षसैस्तैर्महाबलैः ॥ ६० ॥ परिपेतुःसुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतु
र्दिशं ॥ भगदत्तस्यतंनागंविषाणैरभ्यपीडयन् ॥ ६१ ॥ सपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तःशराहतः ॥ अनदत्सुमहानादमिंद्राशनिसमस्वनं ॥ ६२ ॥ तस्यतंनदतोना
दंसुघोरंभीमनिःस्वनं ॥ श्रुत्वाभीष्मोब्रवीद्द्रोणंराजानंचसुयोधनं ॥ ६३ ॥ एषयुध्यतिसंग्रामेहैडिंबेनदुरात्मना ॥ भगदत्तोमहेष्वासःकृच्छ्रेचपरिवर्तते ॥ ६४ ॥
राक्षसश्चमहाकायःसचराजातिकोपनः ॥ एतौसमेतौसमरेकालमृत्युसमावुभौ ॥ ६५ ॥ श्रूयतेचैवहृष्टानांपांडवानांमहास्वनः ॥ हस्तिनश्चैवसुमहान्भीतस्य
रुदितध्वनिः ॥ ६६ ॥ तत्रगच्छामभद्रंवोराजानंपरिरक्षितुं ॥ अरक्ष्यमाणःसमरेक्षिप्रंप्राणान्विमोक्ष्यति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥ घट्टयंतःस्पृशंतः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥

तेत्वरध्वंमहावीर्याःकिंचिरेणप्रयामहे ॥ महान्हिवर्ततेरौद्रःसंग्रामोलोमहर्षणः ॥ ६८ ॥ भक्तश्चकुलपुत्रश्चशूरश्चपृतनापतिः ॥ युक्तंतस्यपरित्राणंकर्तुमस्मा
भिरच्युत ॥ ६९ ॥ भीष्मस्यतद्वचःश्रुत्वासर्वएवमहारथाः ॥ द्रोणभीष्मौपुरस्कृत्यभगदत्तपरीप्सया ॥ ७० ॥ उत्तमंजवमास्थायप्रययुर्यत्रसोऽभवत् ॥ तान्प्र
यातान्समालोक्ययुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७१ ॥ पंचालाःपांडवैःसार्धपृष्ठतोनुययुःपरान् ॥ तान्यनीकान्यथालोक्यराक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ ७२ ॥ ननादसुमहाना
दंविस्फोटमशनेरिव ॥ तस्यतंनिनदंश्रुत्वादृष्ट्वानागांश्चयुध्यतः ॥ ७३ ॥ भीष्मःशांतनवोभूयोभारद्वाजमभाषत ॥ नरोचतेमेसंग्रामोहैडिंबेनदुरात्मना ॥ ७४ ॥
बलवीर्यसमाविष्टःससहायश्चसांप्रतं ॥ नैषशक्योयुधाजेतुमपिवज्रभृतास्वयं ॥ ७५ ॥ लब्धलक्षःप्रहारीचवयंचश्रांतवाहनाः ॥ पंचालैःपांडवेयैश्चदिवसंक्षतवि
क्षताः ॥ ७६ ॥ तन्नमेरोचतेयुद्धंपांडवैर्जितकाशिभिः ॥ घुष्यतामवहारोद्यश्वोयोत्स्यामःपरैःसह ॥ ७७ ॥ पितामहवचःश्रुत्वातथाचक्रुःस्मकौरवाः ॥ उपाये
नापयानंतेघटोत्कचभयार्दिताः ॥ ७८ ॥ कौरवेषुनिवृत्तेषुपांडवाजितकाशिनः ॥ सिंहनादान्भृशंचक्रुःशंखान्दध्मुश्चभारत ॥ ७९ ॥ एवंतदभवद्युद्धंदिवसंभरत
र्षभ ॥ पांडवानांकुरूणांचपुरस्कृत्यघटोत्कचं ॥ ८० ॥ कौरवास्तुततोराजन्प्रययुःशिबिरंस्वकं ॥ व्रीडमानानिशाकालेपांडवेयैःपराजिताः ॥ ८१ ॥ शरविक्षत
गात्रास्तुपांडुपुत्रामहारथाः ॥ युद्धेसुमनसोभूत्वाजग्मुःस्वशिबिरंप्रति ॥ ८२ ॥ पुरस्कृत्यमहाराजभीमसेनघटोत्कचौ ॥ पूजयंतस्तदान्योन्यंमुदापरमयायुताः
॥ ८३ ॥ नदंतोविविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ॥ सिंहनादांश्चकुर्वंतोविमिश्रान्शंखनिःस्वनैः ॥ ८४ ॥ विनदंतोमहात्मानःकंपयंतश्चमेदिनीं ॥ घट्टयंतश्च
मर्माणितवपुत्रस्यमारिष ॥ ८५ ॥ प्रयाताःशिबिरायैवनिशाकालेपरंतप ॥ दुर्योधनस्तुनृपतिर्दीनोभ्रातृवधेनच ॥ ८६ ॥ मुहूर्तंचिंतयामासबाष्पशोकसमाकु
लः ॥ ततःकृत्वाविधिंसर्वंशिबिरस्ययथाविधि ॥ प्रदध्यौशोकसंतप्तोभ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ८७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० चतुर्थदिव
सावहारेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ भयंमेसुमहज्जातंविस्मयश्चैवसंजय ॥ श्रुत्वापांडुकुमारा
णांकर्मदेवैःसुदुष्करं ॥ १ ॥ पुत्राणांचपराभावंश्रुत्वासंजयसर्वशः ॥ चिंतामेमहतीसूतभविष्यतिकथंत्विति ॥ २ ॥ ध्रुवंविदुरवाक्यानिधक्ष्यंतिहृदयंमम ॥ य
थाहिदृश्यतेसर्वंदैवयोगेनसंजय ॥ ३ ॥

भयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ सापह्नवाःअपरिख्यातकिल्बिषाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मन्यसिमन्यसे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

यत्रभीष्ममुखान्सर्वान्शस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ॥ पांडवानामनीकेषुयोधयंतिप्रहारिणः ॥ ४ ॥ केनावध्यामहात्मानःपांडुपुत्रामहाबलाः ॥ केनदत्तवरास्तात
किंवाज्ञानंविदंतिते ॥ ५ ॥ येनक्षयंनगच्छंतिदिवितारागणाइव ॥ पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंसैन्यंतुपांडवैः ॥ ६ ॥ मय्येवदंडःपततिदैवात्परमदारुणः ॥ यथाऽवध्याः
पांडुसुतायथावध्याश्चमेसुताः ॥ ७ ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयाथातथ्येनसंजय ॥ नहिपारंप्रपश्यामिदुःखस्यास्यकथंचन ॥ ८ ॥ समुद्रस्येवमहतोभुजाभ्यांप्रत
रन्नरः ॥ पुत्राणांव्यसनंमन्येध्रुवंप्राप्तंसुदारुणं ॥ ९ ॥ घातयिष्यतिमेसर्वान्पुत्रान्भीमोनसंशयः ॥ नहिपश्यामितंवीरंयोमेरक्षेत्सुतान्रणे ॥ १० ॥ ध्रुवंविना
शःसंप्राप्तःपुत्राणांममसंजय ॥ तस्मान्मेकारणंसूतशक्तिंचैवविशेषतः ॥ ११ ॥ पृच्छतोवैयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ दुर्योधनश्चयच्चक्रेदृष्ट्वास्वान्विमु
खान्रणे ॥ १२ ॥ भीष्मद्रोणौकृपश्चैवसौबलश्चजयद्रथः ॥ द्रौणिर्वापिमहेष्वासोविकर्णोवामहाबलः ॥ १३ ॥ निश्चयोवापिकस्तेषांतदात्यासीन्महात्मनां ॥
विमुखेषुमहाप्राज्ञममपुत्रेषुसंजय ॥ १४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्नवहितःश्रुत्वाचैवावधारय ॥ नैवमंत्रकृतंकिंचिन्नैवमायांतथाविधां ॥ १५ ॥
नवैविभीषिकांकांचिद्राजन्कुर्वंतिपांडवाः ॥ युध्यंतितेयथान्यायंशक्तिमंतश्चसंयुगे ॥ १६ ॥ धर्मेणसर्वकार्याणिजीवितादीनिभारत ॥ आरभंतेसदापार्थाःप्रा
र्थयानामहद्यशः ॥ १७ ॥ नतेयुद्धान्निवर्ततेधर्मोपेतामहाबलाः ॥ श्रियापरमयायुक्तायतोधर्मस्ततोजयः ॥ १८ ॥ तेनावध्यारणेपार्थाजययुक्ताश्चपार्थिव ॥
तवपुत्रादुरात्मानःपापेष्वभिरताःसदा ॥ १९ ॥ निष्ठुराहीनकर्माणस्तेनहीयंतिसंयुगे ॥ सुबहूनिनृशंसानिपुत्रैस्तवजनेश्वर ॥ २० ॥ निकृतानीहपांडूनांनीचैरि
वयथानरैः ॥ सर्वंचतदनादृत्यपुत्राणांतवकिल्बिषं ॥ २१ ॥ सापह्नवाःसदैवासन्पांडवाःपांडुपूर्वज ॥ नचैतान्बहुमन्यंतेपुत्रास्तवविशांपते ॥ २२ ॥ तस्यपा
पस्यसततंक्रियमाणस्यकर्मणः ॥ सांप्रतंसुमहद्घोरंफलंप्राप्तंजनेश्वर ॥ २३ ॥ सत्वंभुंक्ष्वमहाराजसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ नावबुध्यसियद्राजन्वार्यमाणःसुहृ
ज्जनैः ॥ २४ ॥ विदुरेणाथभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ तथामयाचाप्यसकृद्वार्यमाणोनबुध्यसे ॥ २५ ॥ वाक्यंहितंचपथ्यंचमर्त्यःपथ्यमिवौषधं ॥ पुत्राणां
मतमाज्ञायजितान्मन्यसिपांडवान् ॥ २६ ॥ शृणुभूयोयथातत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ कारणंभरतश्रेष्ठपांडवानांजयंप्रति ॥ २७ ॥ तत्तेहंकथयिष्यामिय
थाश्रुतमरिंदम ॥ दुर्योधनेनसंपृष्टएतमर्थंपितामहः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाभ्रातॄन्रणेसर्वान्निर्जितांस्तुमहारथान् ॥ शोकसंमूढहृदयोनिशाकालेस्मकौरवः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मत्संमम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥५२॥५३॥५४॥

पितामहंमहाप्राज्ञंविनयेनोपगम्यह॥ यदब्रवीत्सुतस्तेसौतन्मेशृणुजनेश्वर ॥ ३० ॥ ॥दुर्योधनउवाच॥ ॥ द्रोणश्चत्वंचशल्यश्चकृपोद्रौणिस्तथैवच ॥ कृत
वर्माचहार्दिक्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः॥ ३१ ॥ भूरिश्रवाविकर्णश्चभगदत्तश्चवीर्यवान्॥ महारथाःसमाख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः॥ ३२॥ त्रयाणामपिलो
कानांपर्याप्ताइतिमेमतिः॥ पांडवानांसमस्ताश्चनातिष्ठंतपराक्रमे ॥ ३३ ॥ तत्रमेसंशयोजातस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छतः॥ यंसमाश्रित्यकौंतेयाजयंत्यस्मान्क्षणे
क्षणे॥ ३४॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥शृणुराजन्वचोमह्यंयथावक्ष्यामिकौरव॥ बहुशश्चमयोक्तोसिनचमेतत्त्वयाकृतं॥ ३५॥ क्रियतांपांडवैःसार्धंशमोभरत
सत्तम॥ एतत्क्षेममहंमन्येपृथिव्यास्तववाविभो ॥ ३६ ॥ भुंक्ष्वेमांपृथिवींराजन्भ्रातृभिःसहितःसुखी॥ दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नंदयंश्चापिबांधवान् ॥ ३७॥ न
चमेक्रोशतस्तातश्रुतवानसिवैपुरा॥ तदिदंसमनुप्राप्तंयत्पांडूनवमन्यसे ॥ ३८ ॥ यश्चहेतुरवध्यत्वेतेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ तंशृणुष्वमहाबाहोममकीर्तयतःप्र
भो॥ ३९ ॥ नास्तिलोकेषुतद्भूतंभवितानोभविष्यति॥ योजयेत्पांडवान्सर्वान्पालिताञ्छार्ङ्गधन्वना ॥ ४० ॥ यत्तुमेकथितंतातमुनिभिर्भावितात्मभिः॥ पुराण
गीतंधर्मज्ञतच्छृणुष्वयथातथं॥ ४१ ॥ पुराकिलसुराःसर्वेऋषयश्चसमागताः॥ पितामहमुपासेदुःपर्वतेगंधमादने ॥ ४२ ॥ तेषांमध्येसमासीनःप्रजापतिरप
श्यत॥ विमानंप्रज्वलद्भासास्थितंप्रवरमंबरे॥ ४३ ॥ ध्यानेनावेद्यतद्ब्रह्माकृत्वाचनियतोंजलिं॥ नमश्चकारहृष्टात्मापुरुषंपरमेश्वरं॥४४॥ ऋषयस्त्वथदेवाश्च
दृष्ट्वाब्रह्माणमुत्थितं॥ स्थिताःप्रांजलयःसर्वेपश्यंतोमहदद्भुतं॥ ४५॥ यथावच्चतमभ्यर्च्यब्रह्माब्रह्मविदांवरः॥ जगादजगतःस्रष्टापरंपरमधर्मवित् ॥ ४६ ॥ वि
श्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशोविष्वक्सेनोविश्वकर्मावशीच॥ विश्वेश्वरोवासुदेवोसितस्माद्योगात्मानंदैवतंत्वामुपैमि॥ ४७॥ जयविश्वमहादेवजयलोकहितेर
त॥ जययोगीश्वरविभोजययोगपरावर॥ ४८॥ पद्मगर्भविशालाक्षजयलोकेश्वरेश्वर ॥ भूतभव्यभवन्नाथजयसौम्यात्मजात्मज ॥ ४९॥ असंख्येयगुणा
धारजयसर्वपरायण॥ नारायणसुदुष्पारजयशार्ङ्गधनुर्धर॥ ५० ॥ जयसर्वगुणोपेतविश्वमूर्तेनिरामय॥ विश्वेश्वरमहाबाहोजयलोकार्थतत्पर॥ ५१ ॥ महो
रगवराहाद्यहरिकेशविभोजय॥ हरिवासदिशामीशविश्ववासामिताव्यय ॥ ५२ ॥ व्यक्ताव्यक्तामितस्थाननियतेंद्रियसत्क्रिय ॥ असंख्येयात्मभावज्ञजयगं
भीरकामद॥ ५३ ॥ अनंतविदितब्रह्मन्नित्यभूतविभावन॥ कृतकार्यकृतप्रज्ञधर्मज्ञविजयावह॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥५६॥५७॥५८॥५९ ॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४ ॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥ ॥इतिभी०नै०भा०पंचषष्टितमोऽध्यायः॥६५॥ ॥७॥ ॥ततइति ॥ १॥२॥३॥

गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव॥ भूताद्यलोकतत्त्वेशजयभूतविभावन॥ ५५॥ आत्मयोनेमहाभागकल्पसंक्षेपतत्पर ॥ उद्भावनमनोभावजयब्रह्म
जयप्रिय॥ ५६ ॥ निसर्गसर्गनिरतकामेशपरमेश्वर॥ अमृतोद्भवसद्भावमुक्तात्मन्विजयप्रद॥ ५७॥ प्रजापतिपतेदेवपद्मनाभमहाबल ॥ आत्मभूतमहाभू
तसत्वात्मन्जयसर्वदा ॥ ५८॥ पादौतवधरादेवीदिशोबाहूदिवंशिरः॥ मूर्तिस्तेहंसुराःकायश्चंद्रादित्यौचचक्षुषी ॥ ५९ ॥ बलंतपश्चसत्यंचकर्मधर्मात्मकंत
व॥ तेजोग्निःपवनःश्वासआपस्तेस्वेदसंभवाः ॥ ६० ॥ अश्विनौश्रवणौनित्यंदेवीजिह्वासरस्वती॥ वेदाःसंस्कारनिष्ठाहित्वयीदंजगदाश्रितं॥ ६१ ॥ नसंख्यानं
परीमाणंनतेजोनपराक्रमं॥ नबलंयोगयोगीशजानीमस्तेनसंभवं ॥ ६२ ॥ त्वद्भक्तिनिरतादेवनियमैस्त्वांसमाश्रिताः ॥ अर्चयामःसदाविष्णोपरमेशंमहेश्व
रं॥६३॥ ऋषयोदेवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः॥पिशाचामानुषाश्चैवमृगपक्षिसरीसृपाः॥६४॥एवमादिमयासृष्टंपृथिव्यांत्वत्प्रसादजं॥पद्मनाभविशालाक्ष
कृष्णदुःखप्रणाशन॥६५॥ त्वंगतिःसर्वभूतानांत्वंनेतात्वंजगद्गुरुः॥ त्वत्प्रसादेनदेवेशसुखिनोविबुधाःसदा॥६६॥ पृथिवीनिर्भयादेवत्वत्प्रसादात्सदाभवत्॥
तस्माद्भवविशालाक्षयदुवंशविवर्धनः॥६७॥ धर्मसंस्थापनार्थायदैत्यानांचवधायच॥ जगतोधारणार्थायविज्ञाप्यंकुरुमेविभो ॥ ६८॥ यत्तत्परमकंगुह्यं
त्वत्प्रसादादिदंविभो॥ वासुदेवतदेतत्तेमयोद्गीतंयथातथं॥ ६९ ॥ सृष्ट्वासंकर्षणंदेवंस्वयमात्मानमात्मना॥ कृष्णत्वमात्मनास्राक्षीःप्रद्युम्नंचात्मसंभवं॥ ७० ॥
प्रद्युम्नादनिरुद्धंत्वंयंविदुर्विष्णुमव्ययं॥ अनिरुद्धोऽसृजन्मांवैब्रह्माणंलोकधारिणं ॥ ७१ ॥ वासुदेवमयःसोहंत्वयैवास्मिविनिर्मितः॥ विभज्यभागशोत्मानं
व्रजमानुषतांविभो॥ ७२ ॥ तत्रासुरवधंकृत्वासर्वलोकसुखायवै ॥ धर्मंप्राप्ययशःप्राप्ययोगंप्राप्स्यसितत्त्वतः ॥ ७३ ॥ त्वांहिब्रह्मर्षयोलोकेदेवाश्चामितवि
क्रम॥ तैस्तैर्हिनामभिर्युक्तागायंतिपरमात्मकं॥ ७४ ॥ स्थिताश्चसर्वेत्वयिभूतसंघाःकृत्वाश्रयंत्वांवरदंसुबाहो ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगंलोकस्यसेतुंप्रवदं
तिविप्राः॥ ७५॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० विश्वोपाख्यानेपंचषष्टितमोऽध्यायः॥६५॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥ततःसभगवान्देवोलोकानामीश्वरेश्वरः॥ ब्रह्माणंप्रत्युवाचेदंस्निग्धगंभीरयागिरा॥ १ ॥ विदितंतातयोगान्मेसर्वमेतत्तवेप्सितं॥ तथा
तद्भवितेत्युक्त्वातत्रैवांतरधीयत॥ २ ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाविस्मयंपरमंगताः॥ कौतूहलपराःसर्वेपितामहमथाब्रुवन्॥३॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

कोन्वयंयोभगवताप्रणम्यविनयाद्विभो ॥ वाग्भिःस्तुतोवरिष्ठाभिःश्रोतुमिच्छामतंवयं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्प्रत्युवाचपितामहः ॥ देवब्रह्मर्षिगंधर्वान्स
र्वान्मधुरयागिरा ॥ ५ ॥ यत्तत्परंभविष्यंचभवितव्यंचयत्परं ॥ भूतात्माचप्रभुश्चैवब्रह्मयच्चपरंपदं ॥ ६ ॥ तेनास्मिकृतसंवादःप्रसन्नेनसुरर्षभाः ॥ जगतोनुग्र
हार्थाययाचितोमेजगत्पतिः ॥ ७ ॥ मानुषंलोकमातिष्ठवासुदेवइतिश्रुतः ॥ असुराणांवधार्थायसंभवस्वमहीतले ॥ ८ ॥ संग्रामेनिहतायेतेदैत्यदानवराक्षसाः ॥
तइमेनृषुसंभूताघोररूपामहाबलाः ॥ ९ ॥ तेषांवधार्थंभगवान्नरेणसहितोवशी ॥ मानुषींयोनिमास्थायचरिष्यतिमहीतले ॥ १० ॥ नरनारायणौयौतौपुराणा
वृषिसत्तमौ ॥ सहितौमानुषेलोकेसंभूतावमितद्युती ॥ ११ ॥ अजेयौसमरेयत्तौसहितैरमरैरपि ॥ मूढास्त्वेतौनजानंतिनरनारायणावृषी ॥ १२ ॥ तस्याहमग्र
जःपुत्रःसर्वस्यजगतःप्रभुः ॥ वासुदेवोर्चनीयोवःसर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३ ॥ तथामनुष्योयमितिकदाचित्सुरसत्तमाः ॥ नावज्ञेयोमहावीर्यःशंखचक्रगदाधरः
॥ १४ ॥ एतत्परमकंगुह्यमेतत्परमकंपदं ॥ एतत्परमकंब्रह्मएतत्परमकंयशः ॥ १५ ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतद्वैशाश्वतंमहः ॥ यत्तत्पुरुषसंज्ञंवैगीयतेज्ञायतेनच ॥
॥ १६ ॥ एतत्परमकंतेजएतत्परमकंसुखं ॥ एतत्परमकंसत्यंकीर्तितंविश्वकर्मणा ॥ १७ ॥ तस्मात्सेंद्रैःसुरैःसर्वैर्लोकैश्चामितविक्रमः ॥ नावज्ञेयोवासुदेवोमानु
षोयमितिप्रभुः ॥ १८ ॥ यश्चमानुषमात्रोयमितिब्रूयात्समंदधीः ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुःपुरुषाधमं ॥ १९ ॥ योगिनंतंमहात्मानंप्रविष्टंमानुषींतनुं ॥ अव
मन्येद्वासुदेवंतमाहुस्तामसंजनाः ॥ २० ॥ देवंचराचरात्मानंश्रीवत्सांकंसुवर्चसं ॥ पद्मनाभंनजानातितमाहुस्तामसंबुधाः ॥ २१ ॥ किरीटकौस्तुभधरंमित्रा
णामभयंकरं ॥ अवजानन्महात्मानंघोरेतमसिमज्जति ॥ २२ ॥ एवंविदित्वातत्त्वार्थंलोकानामीश्वरेश्वरः ॥ वासुदेवोनमस्कार्यःसर्वलोकैःसुरोत्तमाः ॥ २३ ॥
॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वासभगवान्देवान्सर्षिगणान्पुरा ॥ विसृज्यसर्वभूतात्माजगामभवनंस्वकं ॥ २४ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वामुनयोप्सरसोपिच ॥ ॥१२९॥
कथांतांब्रह्मणागीतांश्रुत्वाप्रीतादिवंययुः ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुतंमयाताततऋषीणांभावितात्मनां ॥ वासुदेवंकथयतांसमवायेपुरातनं ॥ २६ ॥ रामस्यजामदग्न्यस्य
मार्कंडेयस्यधीमतः ॥ व्यासनारदयोश्चापिसकाशाद्भरतर्षभ ॥ २७ ॥ एतमर्थंचविज्ञायश्रुत्वाचप्रभुमव्ययं ॥ वासुदेवंमहात्मानंलोकानामीश्वरेश्वरं ॥ २८ ॥
यस्यचैवात्मजोब्रह्मासर्वस्यजगतःपिता ॥ कथंनवासुदेवोयमर्च्यश्चेज्यश्चमानवैः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कृतलक्षणैःस्वस्वगुणप्रख्यातैः ॥ ३९ ॥ सात्वतःपंचरात्रागमविधिनापूजकास्तदीयंसात्वतं ॥ ४० ॥ कक्ष्याकांची पुरींद्वारकां

वारितोसिमयाताततमुनिभिर्वेदपारगैः ॥ मागच्छसंयुगंतेनवासुदेवेनधन्विना ॥ ३० ॥ मापांडवैःसार्द्धमितितत्त्वंमोहान्नबुध्यसे ॥ मन्येत्वांराक्षसंक्रूरंतथाचा
सितमोवृतः ॥ ३१ ॥ यस्माद्विषसिगोविंदंपांडवंतंधनंजयं ॥ नरनारायणौदेवौकोन्योद्विष्याद्धिमानवः ॥ ३२ ॥ तस्माद्ब्रवीमितेराजन्नेषवैशाश्वतोव्ययः ॥ स
र्वलोकमयोनित्यःशास्ताधात्रीधरोध्रुवः ॥ ३३ ॥ योधारयतिलोकांस्त्रींश्चराचरगुरुःप्रभुः ॥ योद्धाजयश्चजेताचसर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४ ॥ राजन्सर्वमयोह्येष
तमोरागविवर्जितः ॥ यतःकृष्णस्ततोधर्मोयतोधर्मस्ततोजयः ॥ ३५ ॥ तस्यमाहात्म्ययोगेनयोगेनात्ममयेनच ॥ धृताःपांडुसुताराजन्जयश्चैषांभविष्यति
॥ ३६ ॥ श्रेयोयुक्तांसदाबुद्धिंपांडवानांदधातियः ॥ बलंचैवरणेनित्यंभयेभ्यश्चैवरक्षति ॥ ३७ ॥ सएषशाश्वतोदेवःसर्वगुह्यमयःशिवः ॥ वासुदेवइतिज्ञेयोय
न्मांपृच्छसिभारत ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःशूद्रैश्चकृतलक्षणैः ॥ सेव्यतेभ्यर्च्यतेचैवनित्ययुक्तैःस्वकर्मभिः ॥ ३९ ॥ द्वापरस्ययुगस्यांतेआदौकलियुगस्यच ॥
सात्वतंविधिमास्थायगीतःसंकर्षणेनवै ॥ ४० ॥ सएषसर्वसुरमर्त्यलोकंसमुद्रकक्ष्यांतरितांपुरींच ॥ युगेयुगेमानुषंचैववासंपुनःपुनःसृजतेवासुदेवः ॥ ४१ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० विश्वोपाख्यानेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ वासुदेवोमहद्भूतंस
र्वलोकेषुकथ्यते ॥ तस्यागमंप्रतिष्ठांचज्ञातुमिच्छेपितामह ॥ १ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ वासुदेवोमहद्भूतंसर्वदैवतदैवतं ॥ नपरंपुंडरीकाक्षाद्दृश्यतेभरतर्षभ
॥ २ ॥ मार्कंडेयश्चगोविंदेकथयत्यद्भुतंमहत् ॥ सर्वभूतानिभूतात्मामहात्मापुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ आपोवायुश्चतेजश्चत्रयमेतदकल्पयत् ॥ ससृष्ट्वापृथिवींदेवींसर्व
लोकेश्वरःप्रभुः ॥ ४ ॥ अप्सुवैशयनंचक्रेमहात्मापुरुषोत्तमः ॥ सर्वतेजोमयोदेवोयोगात्सुष्वापतत्रह ॥ ५ ॥ मुखतःसोग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापिच ॥ सरस्व
तींचवेदांश्चमनसःससृजेऽच्युतः ॥ ६ ॥ एषलोकान्ससर्जादौदेवांश्चऋषिभिःसह ॥ निधनंचैवमृत्युंचप्रजानांप्रभवाप्ययौ ॥ ७ ॥ एषधर्मश्चधर्मज्ञोवरदःसर्व
कामदः ॥ एषकर्ताचकार्यंचपूर्वदेवःस्वयंप्रभुः ॥ ८ ॥ भूतंभव्यंभविष्यच्चपूर्वमेतदकल्पयत् ॥ उभेसंध्येदिशःखंचनियमांश्चजनार्दनः ॥ ९ ॥ ऋषींश्चैवहिगोविंद
स्तपश्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ स्रष्टारंजगतश्चापिमहात्माप्रभुरव्ययः ॥ १० ॥

॥ ४१ ॥ इ० भी० नै० भा० षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ वासुदेवइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निधनंमरणं मृत्युंमरणप्रयोजनं प्रभवउत्पत्तिहेतुः अव्ययःप्रलयहेतुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्णात्स्रवतीतिकर्णस्रोतःकर्णमलं ॥ १४ ॥ ब्रह्मणःसकाशादपचितिंसत्कारंयातुंप्राप्तुं यांतमितिपाठेब्रह्मणःअपचितिंक्षयंकर्तुमितिशेषः यांतंधावंतं ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अग्रजंसर्वभूतानांसंकर्षणमकल्पयत्॥ तस्मान्नारायणोजज्ञेदेवदेवःसनातनः॥ ११ ॥ नाभौपद्मंबभूवास्यसर्वलोकस्यसंभवात्॥ तस्मात्पितामहोजातस्त
स्माज्जातास्त्विमाःप्रजाः॥ १२ ॥ शेषंचाकल्पयद्देवमनंतंविश्वरूपिणं ॥ योधारयतिभूतानिधरांचेमांसपर्वतां ॥१३॥ ध्यानयोगेनविप्राश्चतंविदंतिमहौजसं॥
कर्णस्रोतोभवंचापिमधुंनाममहासुरं॥१४॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रांबुद्धिंसमास्थितं॥ ब्रह्मणोपचितिंयातुंजघानपुरुषोत्तमः॥ १५॥ तस्यतातवधादेवदेवदा
नवमानवाः॥ मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्चजनार्दनं॥ १६ ॥ वराहश्चैवसिंहश्चत्रिविक्रमगतिःप्रभुः॥ एषमातापिताचैवसर्वेषांप्राणिनांहरिः॥ १७ ॥ परंहिपुंड
रीकाक्षान्नभूतंनभविष्यति॥ मुखतःसोसृजद्विप्रान्बाहुभ्यांक्षत्रियांस्तथा ॥ १८॥ वैश्यांश्चाप्युरुतोराजन्शूद्रान्वैपादतस्तथा॥ तपसानियतोदेवोनिधानंस
र्वदेहिनां॥ १९ ॥ ब्रह्मभूतममावास्यांपौर्णमास्यांतथैवच ॥ योगभूतंपरिचरन्केशवंमहदाप्नुयात् ॥ २० ॥ केशवःपरमंतेजःसर्वलोकपितामहः॥ एवमाहुर्हृ
षीकेशंमुनयोवैनराधिप॥२१॥ एवमेनंविजानीहिआचार्यंपितरंगुरुं॥ कृष्णोयस्यप्रसीदेतलोकास्तेनाक्षयाजिताः॥ २२ ॥ यश्चैवैनंभयस्थानेकेशवंशरणंव्र
जेत्॥ सदानरःपठंश्चेदंस्वस्तिमान्ससुखीभवेत् ॥ २३॥ येचकृष्णंप्रपद्यंतेतेनमुह्यंतिमानवाः॥ भयेमहतिमग्नांश्चपातिनित्यंजनार्दनः॥ २४॥ सतंयुधिष्ठिरो
ज्ञात्वायाथातथ्येनभारत॥ सर्वात्मनामहात्मानंकेशवंजगदीश्वरं॥ प्रपन्नःशरणंराजन्योगानांप्रभुमीश्वरं॥ २५॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्म
व० विश्वोपाख्यानेसप्तषष्टितमोऽध्यायः॥ ६७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥ शृणुचेदंमहाराजब्रह्मभूतंस्तवंमम ॥ ब्रह्मर्षिभिश्चदे
वैश्चयःपुराकथितोभुवि॥ १ ॥ साध्यानामपिदेवानांदेवदेवेश्वरःप्रभुः॥ लोकभावनभावज्ञइतित्वांनारदोब्रवीत् ॥ २॥ भूतंभव्यंभविष्यंचमार्कंडेयोभ्युवाच
ह॥ यज्ञंत्वांचैवयज्ञानांतपश्चतपसामपि॥३॥ देवानामपिदेवंचत्वामाहभगवान्भृगुः॥ पुराणंचैवपरमंविष्णोरूपंतवेतिच॥ ४॥ वासुदेवोवसूनांत्वंशक्रंस्था
पयितातथा॥ देवदेवोसिदेवानामितिद्वैपायनोब्रवीत् ॥ ५॥ पूर्वेप्रजानिसर्गेचदक्षमाहुःप्रजापतिं॥ स्रष्टारंसर्वलोकानामंगिरास्त्वांतथाऽब्रवीत् ॥ ६॥ अव्य
क्तंतेशरीरोत्थंव्यक्तंतेमनसिस्थितं॥ देवास्त्वत्संभवाश्चैवदेवलस्त्वसितोब्रवीत्॥ ७॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥ २४ ॥ २५॥ ॥इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तषष्टितमोऽध्यायः॥६७॥ ॥ ७ ॥ ॥शृण्विति इदमितिसामान्येनपुंसकं ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिभी०नै०भा०अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥व्युषितायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥५॥

शिरसातेदिवंव्याप्तंबाहुभ्यांपृथिवीतथा॥ जठरंतेत्रयोलोकाःपुरुषोसिसनातनः॥८॥एवंत्वामभिजानंतितपसाभावितानराः॥ आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणांचा
सिसत्तमः॥ ९॥ राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्त्तिनां ॥ सर्वधर्मप्रधानानांत्वंगतिर्मधुसूदन ॥ १० ॥ इतिनित्यंयोगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सनत्कु
मारप्रमुखैःस्तूयतेभ्यर्च्यतेहरिः॥ ११ ॥ एषतेविस्तरस्तातसंक्षेपश्चप्रकीर्त्तितः॥ केशवस्ययथातत्त्वंसुप्रीतोभजकेशवं ॥ १२ ॥ ॥संजयउवाच॥ ॥पुण्यंश्रु
त्वैतदाख्यानंमहाराजसुतस्तव॥ केशवंबहुमेनेसपांडवांश्चमहारथान् ॥ १३॥ तमब्रवीन्महाराजभीष्मःशांतनवःपुनः॥ माहात्म्यंतेश्रुतंराजन्केशवस्यमहा
त्मनः॥ १४॥ नरस्यचयथातत्त्वंयन्मांत्वंपृच्छसेनृप॥ यदर्थंनृषुसंभूतौनरनारायणावृषी ॥ १५॥ अवध्यौचयथावीरौसंयुगेष्वपराजितौ॥ यथाचपांडवारा
जन्नवध्यायुधिकस्यचित्॥ १६॥ प्रीतिमान्हिदृढंकृष्णःपांडवेषुयशस्विषु॥ तस्माद्ब्रवीमिराजेंद्रशमोभवतुपांडवैः॥ १७॥ पृथिवींभुंक्ष्वसहितोभ्रातृभिर्बलि
भिर्वशी॥ नरनारायणौदेवाववज्ञायनशिष्यसि ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वातवपितातूष्णीमासीद्विशांपते॥ व्यसर्जयच्चराजानंशयनंचविवेशह॥ १९॥ राजाचशि
बिरंप्रायात्प्रणिपत्यमहात्मने॥ शिश्येचशयनेशुभ्रेरात्रिंतांभरतर्षभ॥ २०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिविश्वोपाख्यानेअष्टषष्टितमो
ऽध्यायः॥६८॥ विश्वोपाख्यानंसमाप्तं॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥व्युषितायांतुशर्वर्यामुदितेचदिवाकरे॥ उभेसेनेमहाराजयुद्धायैवसमीयतुः॥१॥
अभ्यधावंतसंक्रुद्धाःपरस्परजिगीषवः॥ तेसर्वेसहितायुद्धेसमालोक्यपरस्परं॥ २॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चराजन्दुर्मंत्रितेतव॥ व्यूहौचव्यूह्यसंरब्धाःसंप्रहृष्टाः
प्रहारिणः॥ ३॥ अरक्षन्मकरव्यूहंभीष्मोराजन्समंततः॥ तथैवपांडवाराजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः॥ ४॥ सनिर्ययौमहाराजपितादेवव्रतस्तव॥ महतारथवंशे
नसंवृतोरथिनांवरः॥५॥ इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः॥ रथिनःपत्तयश्चैवदंतिनःसादिनस्तथा॥ ६॥ तान्दृष्ट्वाभ्युद्यतान्संख्येपांडवाहियशस्विनः॥
श्येनेनव्यूहराजेनतेनाजय्येनसंयुगे॥ ७॥ अशोभतमुखेतस्यभीमसेनोमहाबलः॥ नेत्रेशिखंडीदुर्धर्षोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥८॥ शीर्षेतस्याभवद्वीरःसात्यकिःस
त्यविक्रमः॥ विधुन्वन्गांडिवंपार्थोग्रीवायामभवत्तदा॥ ९॥ अक्षौहिण्यासमंतत्रवामपक्षोभवत्तदा॥ महात्माद्रुपदःश्रीमान्सहपुत्रेणसंयुगे॥ १० ॥ दक्षि
णश्चाभवत्पक्षःकैकेयोऽक्षौहिणीपतिः॥ पृष्ठतोद्रौपदेयाश्चसौभद्रश्चापिवीर्यवान् ॥ ११॥

॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥ ९॥ १० ॥ ११ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥ ३४ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०ऊनसप्त

पृष्ठेसमभवच्छ्रीमान्स्वयंराजायुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभ्यांसहितोवीरोयमाभ्यांचारुविक्रमः ॥ १२ ॥ प्रविश्यतुरणेभीमोमकरंमुखतस्तदा ॥ भीष्ममासाद्यसंग्रा
मेच्छादयामाससायकैः ॥ १३ ॥ ततोभीष्मोमहास्त्राणिपातयामासभारत ॥ मोहयन्पांडुपुत्राणांव्यूढंसैन्यंमहाहवे ॥ १४ ॥ संमुह्यतितदासैन्येत्वरमाणोधनं
जयः ॥ भीष्मंशरसहस्रेणविव्याधरणमूर्धनि ॥ १५ ॥ प्रतिसंवार्यचास्त्राणिभीष्ममुक्तानिसंयुगे ॥ स्वेनानीकेनहृष्टेनयुद्धायसमुपस्थितः ॥ १६ ॥ ततोदुर्योध
नोराजाभारद्वाजमभाषत ॥ पूर्वंदृष्ट्वावधंघोरंबलस्यबलिनांवरः ॥ १७ ॥ भ्रातृणांचवधंयुद्धेस्मरमाणोमहारथः ॥ आचार्यसततंहित्वंहितकामोममानघ
॥ १८ ॥ वयंहित्वांसमाश्रित्यभीष्मंचैवपितामहं ॥ देवानपिरणेजेतुंप्रार्थयामोनसंशयः ॥ १९ ॥ किमुपांडुसुतान्युद्धेहीनवीर्यपराक्रमान् ॥ सतथाकुरुभद्रंते
यथावध्यंतिपांडवाः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्ततोद्रोणस्तवपुत्रेणमारिष ॥ अभिनत्पांडवानीकंप्रेक्षमाणस्यसात्यकेः ॥ २१ ॥ सात्यकिस्तुततोद्रोणंवारयामासभारत
॥ तयोःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहं ॥ २२ ॥ शैनेयंतुरणेक्रुद्धोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशेहसन्निव ॥ २३ ॥ भीमसेनस्ततःक्रुद्धोभा
रद्वाजमविध्यत ॥ संरक्षन्सात्यकिंराजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतांवरात् ॥ २४ ॥ ततोद्रोणश्चभीष्मश्चतथाशल्यश्चमारिष ॥ भीमसेनंरणेक्रुद्धाश्छादयांचक्रिरेशरैः
॥ २५ ॥ तत्राभिमन्युःसंक्रुद्धोद्रौपदेयाश्चमारिष ॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैःसर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ २६ ॥ द्रोणभीष्मौतुसंक्रुद्धावापतंतौमहाबलौ ॥ प्रत्युद्ययौ
शिखंडीतुमहेष्वासोमहाहवे ॥ २७ ॥ प्रगृह्यबलवद्वीरोधनुर्जलदनिःस्वनं ॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णंछादयानोदिवाकरं ॥ २८ ॥ शिखंडिनंसमासाद्यभरतानांपि
तामहः ॥ अवर्जयतसंग्रामंस्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मरन् ॥ २९ ॥ ततोद्रोणोमहाराजअभ्यद्रवततंरणे ॥ रक्षमाणस्तदाभीष्मंतवपुत्रेणचोदितः ॥ ३० ॥ शिखंडीतुस
मासाद्यद्रोणंशस्त्रभृतांवरं ॥ अवर्जयतसंत्रस्तोयुगांताग्निमिवोल्बणं ॥ ३१ ॥ ततोबलेनमहतापुत्रस्तवविशांपते ॥ जुगोपभीष्ममासाद्यप्रार्थयानोमहद्यशः
॥ ३२ ॥ तथैवपांडवाराजन्पुरस्कृत्यधनंजयं ॥ भीष्ममेवाभ्यवर्ततजयेकृत्वादृढांमतिं ॥ ३३ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरंदेवानांदानवैरिव ॥ जयमाकांक्षतांसंख्येयश
श्चसुमहाद्भुतं ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचमदिवसयुद्धारंभेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सं
जयउवाच ॥ ॥ अकरोत्तुमुलंयुद्धंभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुंतव ॥ १ ॥ तितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अकरोदिति ॥ १ ॥

॥१३१॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पूर्वाह्णेतन्महारौद्रंराज्ञांयुद्धमवर्तत ॥ कुरूणांपांडवानांचमुख्यशूरविनाशनं ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकुलसंग्रामेवर्तमानेमहाभये ॥ अभवत्तुमुलःशब्दःसंस्पृशन्गग
नंमहत् ॥ ३ ॥ नदद्भिश्चमहानागैर्हेषमाणैश्चवाजिभिः ॥ भेरीशंखनिनादैश्चतुमुलंसमपद्यत ॥ ४ ॥ युयुत्सवस्तेविक्रांताविजयायमहाबलाः ॥ अन्योन्यमभिग
र्जंतोगोष्ठेष्विवमहर्षभाः ॥ ५ ॥ शिरसांपात्यमानानांसमरेनिशितैःशरैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाकाशेबभूवभरतर्षभ ॥ ६ ॥ कुंडलोष्णीषधारीणिजातरूपोज्ज्वला
निच ॥ पतितानिस्मदृश्यंतेशिरांसिभरतर्षभ ॥ ७ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्चसकार्मुकैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादितामही ॥ ८ ॥ कवचोपहितै
र्गात्रैर्हस्तैश्चसमलंकृतैः ॥ मुखैश्चचंद्रसंकाशैरक्तांतनयनैःशुभैः ॥ ९ ॥ गजवाजिमनुष्याणांसर्वगात्रैश्चभूपते ॥ आसीत्सर्वासमास्तीर्णामुहूर्तेनवसुंधरा ॥ १०
रजोमेघैश्चतुमुलैःशस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ॥ आयुधानांचनिर्घोषःस्तनयित्नुसमोभवत् ॥ ११ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलःकटुकःशोणितोदकः ॥ प्रावर्ततकुरूणांचपांड
वानांचभारत ॥ १२ ॥ तस्मिन्महाभयेघोरेतुमुलेलोमहर्षणे ॥ ववृषुःशरवर्षाणिक्षत्रियायुद्धदुर्मदाः ॥ १३ ॥ आक्रोशन्कुंजरास्तत्रशरवर्षप्रतापिताः ॥ ताव
कानांपरेषांचसंयुगेभरतर्षभ ॥ १४ ॥ संरब्धानांचवीराणांधीराणाममितौजसां ॥ धनुर्ज्यातलशब्देननप्राज्ञायतकिंचन ॥ १५ ॥ उत्थितेषुकबंधेषुसर्वतःशो
णितोदके ॥ समरेपर्यधावंतनृपारिपुवधोद्यताः ॥ १६ ॥ शरशक्तिगदाभिस्तेखड्गैश्चामिततेजसः ॥ निजघ्नुःसमरेन्योन्यंशूराःपरिघबाहवः ॥ १७ ॥ बभ्रमुःकुंज
राश्चात्रशरैर्विद्धानिरंकुशाः ॥ अश्वाश्चपर्यधावंतहतारोहादिशोदश ॥ १८ ॥ उत्पत्यनिपतंत्यन्येशरघातप्रपीडिताः ॥ तावकानांपरेषांचयोधाभरतसत्तम
॥ १९ ॥ वाहानामुत्तमांगानांकार्मुकाणांचभारत ॥ गदानांपरिघाणांचहस्तानांचोरुभिःसह ॥ २० ॥ पादानांभूषणानांचकेयूराणांचसंघशः ॥ राशयस्तत्रदृ
श्यंतेभीष्मभीमसमागमे ॥ २१ ॥ अश्वानांकुंजराणांचरथानांचानिवर्तिनां ॥ संघाताःस्मप्रदृश्यंतेतत्रतत्रविशांपते ॥ २२ ॥ गदाभिरसिभिःप्रासैर्बाणैश्चनत
पर्वभिः ॥ जघ्नुःपरस्परंतत्रक्षत्रियाःकालआगते ॥ २३ ॥ अपरेबाहुभिर्वीरानियुद्धकुशलायुधि ॥ बहुधासमसज्जंतआयसैःपरिघैरिव ॥ २४ ॥ मुष्टिभिर्जानु
भिश्चैवतलैश्चैवविशांपते ॥ अन्योन्यंजघ्निरेवीरास्तावकाःपांडवैःसह ॥ २५ ॥ पतितैःपात्यमानैश्चविचेष्टद्भिश्चभूतले ॥ घोरमायोधनंजज्ञेतत्रतत्रजनेश्वर
॥ २६ ॥ विरथारथिनश्चात्रनिस्त्रिंशवरधारिणः ॥ अन्योन्यमभिधावंतःपरस्परवधैषिणः ॥ २७ ॥

ततोदुर्योधनोराजाकलिंगैर्बहुभिर्वृतः॥ पुरस्कृत्यरणेभीष्मंपांडवानभ्यवर्तत॥ २८॥ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यवृकोदरं॥ भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धास्ततोयुद्धम
वर्तत॥ २९॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० संकुलयुद्धेसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७०॥ ॥ ७॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥दृष्ट्वाभीष्मेणसं
सक्तान्भ्रातॄनन्यांश्चपार्थिवान्॥ समभ्यधावद्गांगेयमुद्यतास्त्रोधनंजयः॥१॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषंधनुषोगांडिवस्यच॥ ध्वजंचदृष्ट्वापार्थस्यसर्वान्नोभयमा
विशत्॥ २॥ सिंहलांगूलमाकाशेज्वलंतमिवपर्वतं॥ असज्जमानंवृक्षेषुधूमकेतुमिवोत्थितं॥ ३॥ बहुवर्णंविचित्रंचदिव्यंवानरलक्षणं॥ अपश्याममहाराज
ध्वजंगांडीवधन्वनः॥ ४॥ विद्युतंमेघमध्यस्थांभ्राजमानामिवांबरे॥ ददृशुर्गांडिवंयोधारुक्मपृष्ठंमहाहवे॥ ५॥ आशुश्रुमभृशंचास्यशक्रस्येवाभिगर्जतः॥
सुघोरंतलयोःशब्दंनिघ्नतस्तववाहिनीं॥ ६॥ चंडवातोयथामेघःसविद्युत्स्तनयित्नुमान्॥ दिशःसंप्लावयन्सर्वाःशरवर्षैःसमंततः॥ ७॥ समभ्यधावद्गांगेयंभैर
वास्त्रोधनंजयः॥ दिशंप्राचींप्रतीचींचनजानीमोस्त्रमोहिताः॥ ८॥ कांदिग्भूताःश्रांतपत्राहताश्वाहतचेतसः॥ अन्योन्यमभिसंश्लिष्ययोधास्तेभरतर्षभ॥ ९॥
भीष्ममेवाभ्यलीयंतसहसर्वैस्तवात्मजैः॥ तेषामार्तायनमभूद्भीष्मःशांतनवोरणे॥ १०॥ समुत्पेतुर्विचित्रस्तारथेभ्योरथिनस्तथा॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौ
चापिपदातयः॥ ११॥ श्रुत्वागांडीवनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः॥ सर्वसैन्यानिभीतानिव्यवालीयंतभारत॥ १२॥ अथकांबोजजैरश्वैर्महद्भिःशीघ्रगामि
भिः॥ गोपानांबहुसाहस्रैर्बालैर्गोपायनैर्वृतः॥ १३॥ मद्रसौवीरगांधारैस्त्रैगर्तैश्चविशांपते॥ सर्वकालिंगमुख्यैश्चकलिंगाधिपतिर्वृतः॥ १४॥ नानानरग
णौघैश्चदुःशासनपुरःसरः॥ जयद्रथश्चनृपतिःसहितःसर्वराजभिः॥ १५॥ हयारोहवराश्चैवतवपुत्रेणचोदिताः॥ चतुर्दशसहस्राणिसौबलंपर्यवारयन्॥ १६॥
ततस्तेसहिताःसर्वेविभक्तरथवाहनाः॥ अर्जुनंसमरेजघ्नुस्तावकाभरतर्षभ॥ १७॥ रथिभिर्वारणैरश्वैःपादातैश्चसमीरितं॥ घोरमायोधनंचक्रेमहाभ्रसदृशंर ॥१३२॥
जः॥ १८॥ तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनां॥ बलेनमहताभीष्मःसमसज्जत्किरीटिना॥ १९॥ आवंत्यःकाशिराजेनभीमसेनेनसैंधवः॥ अजातशत्रुर्म
द्राणामृषभेणयशस्विना॥ २०॥ सहपुत्रःसहामात्यःशल्येनसमसज्जत॥ विकर्णःसहदेवेनचित्रसेनःशिखंडिना॥ २१॥ मत्स्यादुर्योधनंजग्मुःशकुनिंचविशांप
ते॥ द्रुपदश्चेकितानश्चसात्यकिश्चमहारथः॥ २२॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वीतमाददिरेप्रतिगजंमद्रंतोनिर्वीर्यमपिगजंजगृहुः मत्तगजबुद्ध्येतिभावः वीतमसारगजेइतिमेदिनी

द्रोणेनसमसज्जंतसपुत्रेणमहात्मना॥ कृपश्चकृतवर्माचधृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ॥ २३॥ एवंप्रव्रजिताश्वानिभ्रांतनागरथानिच॥ सैन्यानिसमसज्जंतप्रयुद्धानि
समंततः॥ २४॥ निरभ्रेविद्युतस्तीव्रादिशश्चरजसावृताः॥ प्रादुरासन्महोल्काश्चसनिर्घाताविशांपते॥ २५॥ प्रादुर्भूतोमहावातःपांसुवर्षंपपातच॥ नभस्यं
तर्दधेसूर्यःसैन्येनरजसावृतः॥ २६॥ प्रमोहःसर्वसत्वानामतीवसमपद्यत॥ रजसाचाभिभूतानामस्त्रजालैश्चतुद्यतां॥ २७॥ वीरबाहुविसृष्टानांसर्वावरणभे
दिनां॥ संघातःशरजालानांतुमुलःसमपद्यत॥ २८॥ प्रकाशंचक्रुराकाशमुद्यतानिभुजोत्तमैः॥ नक्षत्रविमलाभानिशस्त्राणिभरतर्षभ॥ २९॥ आर्षभाणि
विचित्राणिरुक्मजालावृतानिच॥ संपेतुर्दिक्षुसर्वासुचर्माणिभरतर्षभ॥ ३०॥ सूर्यवर्णैश्चनिस्त्रिंशैःपात्यमानानिसर्वशः॥ दिक्षुसर्वास्वदृश्यंतशरीराणिशि
रांसिच॥३१॥ भग्नचक्राक्षनीडाश्चनिपातितमहाध्वजाः॥ हताश्वाःपृथिवींजग्मुस्तत्रतत्रमहारथाः॥ ३२॥ परिपेतुर्हयाश्चात्रकेचिच्छस्त्रकृतव्रणाः॥ रथान्वि
परिकर्षंतोहतेषुरथयोधिषु॥ ३३॥ शराहताभिन्नदेहाबद्धयोक्त्राहयोत्तमाः॥ युगानिपर्यकर्षंततत्रतत्रस्मभारत॥ ३४॥ अदृश्यंतससूताश्चसाश्वाःसरथयो
धिनः॥ एकेनबलिनाराजन्वारणेनविमर्दिताः॥ ३५॥ गंधहस्तिमदस्रावमाघ्रायबहवोरणे॥ सन्निपातेबलौघानांवीतमाददिरेगजाः॥ ३६॥ सतोमरैर्महा
मात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः॥ बभूवायोधनंछन्नंनाराचाभिहतैर्गजैः॥ ३७॥ सन्निपातेबलौघानांप्रेषितैर्वरवारणैः॥ निपेतुर्युधिसंभग्नाःसयोधाःसध्वजागजाः
॥ ३८॥ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्यसंयुगे॥ व्यदृश्यंतमहाराजसंभग्नारथकूबराः॥ ३९॥ विशीर्णरथसंघाश्चकेशेष्वाक्षिप्यदंतिभिः॥ द्रुमशाखाइवावि
ध्यनिष्पिष्टारथिनोरणे॥ ४०॥ रथेषुचरथान्युद्धेसंसक्तान्वरवारणाः॥ विकर्षंतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दगाः॥ ४१॥ तेषांतथाकर्षतांतुगजानांरूपमाब
भौ॥ सरःसुनलिनीजालंविषक्तमिवकर्षतां॥ ४२॥ एवंसंछादितंतत्रबभूवायोधनंमहत्॥ सादिभिश्चपदातैश्चसध्वजैश्चमहारथैः॥ ४३॥ ॥इतिश्रीमहा
भारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० संकुलयुद्धेएकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥शिखंडीसहमत्स्येनविराटेनवि
शांपते॥ भीष्ममाशुमहेष्वासमाससादसुदुर्जयं॥ १॥ द्रोणंकृपंविकर्णंचमहेष्वासंमहाबलं॥ राज्ञश्चान्यान्रणेशूरान्बहूनार्च्छद्धनंजयः॥ २॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ इतिभी० नै० भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखंडीति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शूरसंक्रंदनःशूराणांरोदकः शूरेंद्रोवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ओजसात्वप्रभावेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सैंधवंचमहेष्वासंसामात्यंसहबंधुभिः ॥ प्राच्यांश्चदाक्षिणात्यांश्चभूमिपान्भूमिपर्षभ ॥ ३ ॥ पुत्रंचतेमहेष्वासंदुर्योधनममर्षणं ॥ दुःसहंचैवसमरेभीमसेनो
ऽभ्यवर्तत ॥ ४ ॥ सहदेवस्तुशकुनिमुलूकंचमहारथं ॥ पितापुत्रौमहेष्वासावभ्यवर्ततदुर्जयौ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरोमहाराजगजानीकंमहारथः ॥ समवर्ततसंग्रामेपु
त्रेणनिकृतस्तव ॥ ६ ॥ माद्रीपुत्रस्तुनकुलःशूरसंक्रंदनोयुधि ॥ त्रिगर्तानांबलैःसार्धसमसज्जतपांडवः ॥ ७ ॥ अभ्यवर्ततसंक्रुद्धाःसमरेशाल्वकेकयान् ॥ सात्य
किश्चेकितानश्चसौभद्रश्चमहारथः ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुश्चसमरेराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ पुत्राणांतेरथानीकंप्रत्युद्याताःसुदुर्जयाः ॥ ९ ॥ सेनापतिरमेयात्माधृष्टद्युम्नोम
हाबलः ॥ द्रोणेनसमरेराजन्समियायोग्रकर्मणा ॥ १० ॥ एवमेतेमहेष्वासास्तावकाःपांडवैःसह ॥ समेत्यसमरेशूराःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ ११ ॥ मध्यंदिनगतेसू
र्येनभस्याकुलतांगते ॥ कुरवःपांडवेयाश्चनिजघ्नुरितरेतरं ॥ १२ ॥ ध्वजिनोहेमचित्रांगाविचरंतोरणाजिरे ॥ सपताकारथारेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३ ॥ समे
तानांचसमरेजिगीषूणांपरस्परं ॥ बभूवतुमुलःशब्दःसिंहानामिवनर्दतां ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामसंप्रहारंसुदारुणं ॥ यदकुर्वन्रणेशूराःसृंजयाःकुरुभिःसह
॥ १५ ॥ नैवखंनदिशोराजन्नसूर्यंशत्रुतापन ॥ विदिशोवापिपश्यामःशरैर्मुक्तैःसमंततः ॥ १६ ॥ शक्तीनांविमलाग्राणांतोमराणांतथास्यतां ॥ निस्त्रिंशानांच
पीतानांनीलोत्पलनिभाःप्रभाः ॥ १७ ॥ कवचानांविचित्राणांभूषणानांप्रभास्तथा ॥ खंदिशःप्रदिशश्चैवभासयामासुरोजसा ॥ १८ ॥ वपुर्भिश्चनरेंद्राणांचंद्रसूर्य
समप्रभैः ॥ विरराजतदाराजंस्तत्रतत्ररणांगनं ॥ १९ ॥ रथसंघानरव्याघ्राःसमायांतश्चसंयुगे ॥ विरेजुःसमरेराजन्ग्रहाइवनभस्तले ॥ २० ॥ भीष्मस्तुरथिनां
श्रेष्ठोभीमसेनंमहाबलं ॥ अवारयतसंक्रुद्धःसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ २१ ॥ ततोभीष्मविनिर्मुक्तारुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ अभ्यघ्नन्समरेभीमंतैलधौताःसुतेज
नाः ॥ २२ ॥ तस्यशक्तिंमहावेगांभीमसेनोमहाबलः ॥ क्रुद्धाशीविषसंकाशांप्रेषयामासभारत ॥ २३ ॥ तामापतंतींसहसारुक्मदंडांदुरासदां ॥ चिच्छेदसमरे ॥१३३॥
भीष्मःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २४ ॥ ततोपरेणभल्लेनपीतेननिशितेनच ॥ कार्मुकंभीमसेनस्यद्विधाचिच्छेदभारत ॥ २५ ॥ सात्यकिस्तुततस्तूर्णंभीष्ममासाद्यसंयु
गे ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ॥ २६ ॥ शरैर्बहुभिरानर्छत्पितरंतेजनेश्वर ॥ ततःसंधायवैतीक्ष्णंशरंपरमदारुणं ॥ २७ ॥ वार्ष्णेयस्यरथाद्भीष्मः
पातयामाससारथिं ॥ तस्याश्वाःप्रद्रुताराजन्निहतेरथसारथौ ॥ २८ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ विराटइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तेनतेनैवधावंतिमनोमारुतरंहसः ॥ ततःसर्वस्यसैन्यस्यनिःस्वनस्तुमुलोभवत् ॥ २९ ॥ हाहाकारश्चसंजज्ञेपांडवानांमहात्मनां ॥ अभ्यद्रवतगृह्णीतहयान्यच्छत
धावत ॥ ३० ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दोयुयुधानरथंप्रति ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ ३१ ॥ न्यहनत्पांडवींसेनामासुरीमिववृत्रहा ॥ तेवध्यमाना
भीष्मेणपंचालाःसोमकैःसह ॥ ३२ ॥ स्थिरांयुद्धेमतिंकृत्वाभीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ धृष्टद्युम्नमुखाश्चापिपार्थाःशांतनवंरणे ॥ ३३ ॥ अभ्यधावन्जिगीषंतस्तवपु
त्रस्यवाहिनीं ॥ तथैवकौरवाराजन्भीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ ३४ ॥ अभ्यधावंतवेगेनततोयुद्धमवर्तत ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०
पंचमदिवसयुद्धेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ विराटोथत्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्च्छन्महारथं ॥ विव्याधतुरगांश्चास्यत्रि
भिर्बाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मःशांतनवःशरैः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासःकृतहस्तोमहाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गांडीवधन्वानंभीमधन्वामहारथः ॥ अ
विध्यदिषुभिःषड्भिर्दृढहस्तःस्तनांतरे ॥ ३ ॥ कार्मुकंतस्यचिच्छेदफाल्गुनःपरवीरहा ॥ अविध्यच्चभृशंतीक्ष्णैःपत्रिभिःशत्रुकर्शनः ॥ ४ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायवे
गवान्क्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणःपार्थेनकार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत्फाल्गुनंराजन्नवत्यानिशितैःशरैः ॥ वासुदेवंचसप्तत्याविव्याधपरमेषुभिः ॥ ६ ॥
ततःक्रोधाभिताम्राक्षःकृष्णेनसहफाल्गुनः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यचिंतयित्वापुनःपुनः ॥ ७ ॥ धनुःप्रपीड्यवामेनकरेणामित्रकर्शनः ॥ गांडीवधन्वासंक्रुद्धःशि
तान्सन्नतपर्वणः ॥ ८ ॥ जीवितांतकरान्घोरान्समादत्तशिलीमुखान् ॥ तैस्तूर्णंसमरेविध्यद्द्रौणिंबलवतांवरः ॥ ९ ॥ तस्यतेकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥
नविव्यथेचनिर्भिन्नोद्रौणिर्गांडीवधन्वना ॥ १० ॥ तथैवचशरान्द्रौणिःप्रविमुंचन्नविह्वलः ॥ तस्थौससमरेराजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतं ॥ ११ ॥ तस्यतत्सुमहत्क
र्मशशंसुःकुरुसत्तमाः ॥ यत्कृष्णाभ्यांसमेताभ्यामभ्यापततसंयुगे ॥ १२ ॥ सहिनित्यमनीकेषुयुध्यतेऽभयमास्थितः ॥ अस्त्रग्रामंससंहारंद्रोणात्प्राप्यसुदुर्ल
भं ॥ १३ ॥ ममैषआचार्यसुतोद्रोणस्यापिप्रियःसुतः ॥ ब्राह्मणश्चविशेषेणमाननीयोममेतिच ॥ १४ ॥ समास्थायमतिंवीरोबीभत्सुःशत्रुतापनः ॥ कृपांच
क्रेरथश्रेष्ठोभारद्वाजसुतंप्रति ॥ १५ ॥ द्रौणिंत्यक्त्वाततोयुद्धेकौंतेयःश्वेतवाहनः ॥ युयुधेतावकान्निघ्नंस्त्वरमाणःपराक्रमी ॥ १६ ॥ दुर्योधनस्तुदशभिर्गार्ध्रपत्रैः
शिलाशितैः ॥ भीमसेनंमहेष्वासंरुक्मपुंखैःसमार्पयत् ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥२४ ॥ २५ ॥ २६॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३०॥३१ ॥ सात्वतीपुत्रंअभिमन्युं ॥३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥३८ ॥३९॥ ४० ॥ ४१ ॥४२॥

भीमसेनःसुसंक्रुद्धःपरासुकरणंदृढं॥ चित्रंकार्मुकमादत्तशरांश्चनिशितान्दश ॥ १८ ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः॥ अविध्यत्तूर्णमव्यग्रःकुरुरा
जंमहोरसि ॥ १९॥ तस्यकांचनसूत्रस्थःशरैःसंछादितोमणिः॥ रराजोरसिखेसूर्योग्रहैरिवसमावृतः ॥ २० ॥ पुत्रस्तुतवतेजस्वीभीमसेनेनताडितः॥ नामृष्य
तयथानागस्तलशब्दंमदोत्कटः ॥ २१ ॥ ततःशरैर्महाराजरुक्मपुंखैःशिलाशितैः॥ भीमंविव्याधसंक्रुद्धस्त्रासयानोवरूथिनीं ॥ २२॥ तौयुध्यमानौसमरेभृश
मन्योन्यविक्षतौ॥ पुत्रौतेदेवसंकाशौव्यरोचेतांमहाबलौ॥ २३॥ चित्रसेनंनरव्याघ्रंसौभद्रःपरवीरहा॥ अविध्यद्दशभिर्बाणैःपुरुमित्रंचसप्तभिः॥ २४॥सत्य
व्रतंचसप्तत्याविध्वाशक्रसमोयुधि॥ नृत्यन्निवरणेवीरआर्तिंनःसमजीजनत् ॥ २५॥ तंप्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनःशिलीमुखैः ॥ सत्यव्रतश्चनवभिःपुरुमित्र
श्चसप्तभिः॥ २६॥ सविद्धोविक्षरन्रक्तंशत्रुसंवारणंमहत्॥ चिच्छेदचित्रसेनस्यचित्रंकार्मुकमार्जुनिः ॥ २७॥ भित्वाचास्यतनुत्राणंशरेणोरस्यताडयत्॥ त
तस्तेतावकावीराराजपुत्रामहारथाः॥ २८॥समेत्ययुधिसंरब्धाविव्यधुर्निशितैःशरैः॥ तांश्चसर्वान्शरैस्तीक्ष्णैर्जघानपरमास्त्रवित् ॥ २९॥ तस्यदृष्ट्वातुतत्कर्म
परिवव्रुःसुतास्तव॥ ददहंतंसमरेसैन्यंवनेकक्षंयथोल्बणं॥ ३०॥ अपेतशिशिरेकालेसमिद्धमिवपावकं॥ अत्यरोचतसौभद्रस्तवसैन्यानिनाशयन् ॥ ३१॥ तत्त
स्यचरितंदृष्ट्वापौत्रस्तवविशांपते॥ लक्ष्मणोभ्यपतत्तूर्णंसात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२ अभिमन्युस्तुसंक्रुद्धोलक्ष्मणंशुभलक्षणं ॥ विव्याधनिशितैःषड्भिःसारथिंच
त्रिभिःशरैः॥३३॥ तथैवलक्ष्मणोराजन्सौभद्रंनिशितैःशरैः॥ अविध्यतमहाराजतदद्भुतमिवाभवत्॥ ३४॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासारथिंचमहाबलः॥ अभ्य
द्रवतसौभद्रोलक्ष्मणंनिशितैःशरैः॥ ३५॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठँल्लक्ष्मणःपरवीरहा॥ शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धःसौभद्रस्यरथंप्रति॥३६॥ तामापतंतींसहसाघोररूपांदुरा
सदां॥ अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदभुजगोपमां॥ ३७॥ ततःस्वरथमारोप्यलक्ष्मणंगौतमस्तदा॥ अपोवाहरथेनाजौसर्वसैन्यस्यपश्यतः॥ ३८॥ ततःसमा
कुलेतस्मिन्वर्तमानेमहाभये॥ अभ्यद्रवन्जिघांसंतःपरस्परवधैषिणः ॥ ३९ ॥ तावकाश्चमहेष्वासाःपांडवाश्चमहारथाः॥ जुह्वंतःसमरेप्राणान्निजघ्नुरितरेतरं
॥४०॥ मुक्तकेशाविकवचाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः॥ बाहुभिःसमयुध्यंतसृंजयाःकुरुभिःसह॥ ४१॥ ततोभीष्मोमहाबाहुःपांडवानांमहात्मनां॥ सेनांजघान
संक्रुद्धोदिव्यैरस्त्रैर्महाबलः॥ ४२॥

॥४३॥ इतिभी०नै०भा०त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३ ॥॥७४॥ अथेति ॥ १ ॥ २॥ ३ ॥ ४॥ ५ ॥६॥ ७॥ ८ ॥ ९॥ १०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥१४॥ १५ ॥१६॥ १७॥१८ ॥१९ ॥ २० ॥२१॥२२॥ २३॥२४॥

हतेश्वैर्गजैस्तत्रनरैरश्वैश्चपातितैः ॥ रथिभिःसादिभिश्चैवसमास्तीर्यतमेदिनी॥ ४३ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० द्वंद्वयुद्धेत्रिसप्ततितमो
ऽध्यायः॥ ७३॥ ॥ ७४॥ ॥ ७४॥ ॥संजयउवाच॥ ॥अथराजन्महाबाहुःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः॥ विकृष्यचापंसमरेभारसाहमनुत्तमं॥ १
प्रामुंचत्पुंखसंयुक्तान्शरानाशीविषोपमान्॥ प्रगाढंलघुचित्रंचदर्शयन्हस्तलाघवं॥ २ ॥ तस्यविक्षिपतश्चापंशरानन्यांश्चमुंचतः॥ आददानस्यभूयश्चसंद
धानस्यचापरान्॥ ३ ॥क्षिपतश्चपरांस्तस्यरणेशत्रून्विनिघ्नतः॥ ददृशेरूपमत्यर्थंमेघस्येवप्रवर्षतः॥ ४ ॥ तमुदीर्यंतमालोक्यराजादुर्योधनस्ततः ॥ रथानामयु
तंतस्यप्रेषयामासभारत॥ ५॥ तांस्तुसर्वान्महेष्वासान्सात्यकिःसत्यविक्रमः॥ जघानपरमेष्वासोदिव्येनास्त्रेणवीर्यवान्॥ ६॥ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतश
रासनः॥ आससादततोवीरोभूरिश्रवसमाहवे॥ ७॥ सहिसंदृश्यसेनांतेयुयुधानेनपातितां॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धःकुरूणांकीर्तिवर्धनः॥ ८॥ इंद्रायुधसवर्णंतुवि
स्फार्यसुमहद्धनुः॥ ससृष्टवान्वज्रसंकाशान्शरानाशीविषोपमान्॥९॥ सहस्रशोमहाराजदर्शयन्पाणिलाघवं॥ शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेश्चपदानुगाः
॥ १० ॥ नविषेहुस्तदाराजन्दुद्रुवुस्तेसमंततः॥ विहायसात्यकिंराजन्समरेयुद्धदुर्मदं॥ ११ ॥ तंदृष्ट्वायुयुधानस्यसुतादशमहाबलाः ॥ महारथाःसमाख्याता
श्चित्रवर्मायुधध्वजाः॥ १२॥ समासाद्यमहेष्वासंभूरिश्रवसमाहवे॥ ऊचुःसर्वेसुसंरब्धायूपकेतुंमहारणे॥ १३॥ भोभोकौरवदायादसहास्माभिर्महाबल॥
एहियुध्यस्वसंग्रामेसमस्तैःपृथगेववा॥ १४॥ अस्मान्वात्वंपराजित्ययशःप्राप्नुहिसंयुगे॥ वयंवात्वांपराजित्यप्रीतिंधास्यामहेपितुः॥ १५॥ एवमुक्तस्तदाशूरै
स्तानुवाचमहाबलः॥ वीर्यश्लाघीनरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वासमवस्थितान्॥ १६ ॥ साध्विदंकथ्यतेवीरायद्येवंमतिरद्यवः॥ युध्यध्वंसहितायत्तानिहनिष्यामिवोर
णे॥ १७॥ एवमुक्तामहेष्वासास्तेवीराःक्षिप्रकारिणः॥ महताशरवर्षेणअभ्यधावन्नरिंदमं॥ १८॥ सोपराह्णेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोभवत्॥ एकस्यचबहूनां
चसमेतानांरणाजिरे॥ १९॥ तमेकंरथिनांश्रेष्ठंशरैस्तेसमवाकिरन्॥ प्रावृषीवयथामेरुंसिषिचुर्जलदानृप॥ २० ॥ तैस्तुमुक्तान्शरान्घोरान्यमदंडाशनिप्र
भान्॥ असंप्राप्तानसंभ्रांतश्चिच्छेदाशुमहारथः॥ २१ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामसौमदत्तेःपराक्रमं ॥ यदेकोबहुभिर्युद्धेसमसज्जदभीतवत्॥ २२॥ विसृज्यशरवृ
ष्टिंतांदशराजन्महारथाः॥परिवार्यमहाबाहुंनिहंतुमुपचक्रमुः॥२३॥ सौमदत्तिस्ततःक्रुद्धस्तेषांचापानिभारत॥ चिच्छेदसमरेराजन्युध्यमानोमहारथैः॥२४॥

॥ २५॥२६॥ २७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥ ॥७५॥ तेइति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

अथैषांछिन्नधनुषांशरैःसन्नतपर्वभिः॥ चिच्छेदसमरेराजन्शिरांसिभरतर्षभ ॥ २५ ॥ तेहतान्यपतन्राजन्वज्रभग्नाइवद्रुमाः॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्वीरोरणेपु
त्रान्महाबलान्॥ २६॥ वार्ष्णेयोविनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात्॥ रथंरथेनसमरेपीडयित्वामहाबलौ॥ २७॥ तावन्योन्यंहिसमरेनिहत्यरथवाजिनः॥ वि
रथावभिवल्गंतौसमेयातांमहारथौ॥ २८॥ प्रगृहीतमहाखड्गौतौचर्मवरधारिणौ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ॥ २९ ॥ ततःसात्यकिमभ्येत्यनि
स्त्रिंशवरधारिणं॥ भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारोपयत्तदा ॥ ३० ॥ तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहवे ॥ आरोपयद्रथंतूर्णंपश्यतांसर्वधन्विनां ॥ ३१ ॥ त
स्मिंस्तथावर्तमानेरणेभीष्मंमहारथं॥ अयोधयंतसंरब्धाःपांडवाभरतर्षभ॥ ३२ ॥ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः॥ पंचविंशतिसाहस्रान्निजघानम
हारथान्॥ ३३ ॥ तेहिदुर्योधनादिष्टास्तदापार्थनिबर्हणे ॥ संप्राप्यैवगतानाशंशलभाइवपावकं॥ ३४ ॥ ततोमत्स्याःकेकयाश्चधनुर्वेदविशारदाः॥ परिवव्रुस्त
दापार्थंसहपुत्रंमहारथं॥ ३५ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसूर्येस्तमुपगच्छति ॥ सर्वेषांचैवसैन्यानांप्रमोहःसमजायत ॥३६॥ अवहारंततश्चक्रेपितादेवव्रतस्तव ॥ सं
ध्याकालेमहाराजसैन्यानांश्रांतवाहनः॥ ३७ ॥ पांडवानांकुरूणांचपरस्परसमागमे॥ तेसेनेभृशसंविग्नेययतुःस्वंनिवेशनं॥ ३८ ॥ ततःस्वशिबिरंगत्वान्यवि
शंस्तत्रभारत॥ पांडवाःसृंजयैःसार्धंकुरवश्चयथाविधि ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० पंचमदिवसावहारेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः
॥७४॥ ॥७५॥ ॥७५॥ ॥संजयउवाच॥ ॥तेविश्रम्यततोराजन्सहिताःकुरुपांडवाः॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यांपुनर्युद्धायनिर्ययुः॥ १ ॥ तत्रशब्दोमहा
नासीत्तवतेषांचभारत॥ युज्यतांरथमुख्यानांकल्प्यतांचैवदंतिनां॥ २ ॥ संनह्यतांपदातीनांहयानांचैवभारत ॥ शंखदुंदुभिनादश्चतुमुलःसर्वतोभवत्॥ ३॥
ततोयुधिष्ठिरोराजाधृष्टद्युम्नमभाषत॥ व्यूहंव्यूहमहाबाहोमकरंशत्रुनाशनं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ व्यादिदेशमहाराजरथिनोरथिनांवरः
॥५॥ शिरोभूद्द्रुपदस्तस्यपांडवश्चधनंजयः॥ चक्षुषीसहदेवश्चनकुलश्चमहारथः ॥६ ॥ तुंडमासीन्महाराजभीमसेनोमहाबलः॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चराक्षस
श्चघटोत्कचः ॥ ७ ॥ सात्यकिर्धर्मराजश्चव्यूहग्रीवांसमास्थिताः ॥ पृष्ठमासीन्महाराजविराटोवाहिनीपतिः॥ ८॥ धृष्टद्युम्नेनसहितोमहत्यासेनयावृतः॥ केक
याभ्रातरःपंचवामपार्श्वंसमाश्रिताः॥ ९॥ धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्चवीर्यवान्॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थितौव्यूहस्यरक्षणे॥ १०॥ ॥७॥८॥९॥१०॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पादयोस्तुमहाराजस्थितःश्रीमान्महारथः॥ कुंतिभोजःशतानीकोमहत्यासेनयावृतः॥ ११ ॥ शिखंडीतुमहेष्वासःसोमकैःसंवृतोबली॥ इरावांश्चततःपुच्छेम
करस्यव्यवस्थितौ॥ १२ ॥ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपांडवाः॥ सूर्योदयेमहाराजपुनर्युद्धायदंशिताः ॥ १३॥ कौरवानभ्ययुस्तूर्णंहस्त्यश्वरथपत्तिभिः॥ स
मुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैःशस्त्रैश्चविमलैःशितैः॥१४॥ व्यूढंदृष्ट्वातुतत्सैन्यंपितादेवव्रतस्तव॥ क्रौंचेनमहताराजन्प्रत्यव्यूहतवाहिनीं॥ १५॥ तस्यतुंडेमहेष्वासोभारद्वा
जोव्यरोचत॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवचक्षुरासीन्नरेश्वर॥ १६ ॥ कृतवर्मातुसहितःकांबोजवरबाल्हिकैः॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ १७॥ ग्रीवा
यांशूरसेनश्चतवपुत्रश्चमारिष॥ दुर्योधनोमहाराजराजभिर्बहुभिर्वृतः॥१८॥ प्राग्ज्योतिषस्तुसहितोमद्रसौवीरकेकयैः॥ उरस्यभून्नरश्रेष्ठमहत्यासेनयावृतः
॥ १९ ॥ स्वसेनयाचसहितःसुशर्माप्रस्थलाधिपः॥ वामंपक्षंसमाश्रित्यदंशितःसमवस्थितः॥ २० ॥ तुषारायवनाश्चैवशकाश्चसहचूचुपैः॥ दक्षिणंपक्षमाश्रि
त्यस्थिताव्यूहस्यभारत॥ २१ ॥ श्रुतायुश्चशतायुश्चसौमदत्तिश्चमारिष॥ व्यूहस्यजघनेतस्थूरक्षमाणाःपरस्परं॥ २२ ॥ ततोयुद्धायसंजग्मुःपांडवाःकौरवैःस
ह॥ सूर्योदयेमहाराजततोयुद्धमभून्महत्॥ २३ ॥ प्रतीयूरथिनोनागानागांश्चरथिनोययुः॥ हयारोहान्रथारोहारथिनश्चापिसादिनः॥ २४ ॥ सादिनश्चहयान्
राजन्रथिनश्चमहारणे॥ हस्त्यारोहान्हयारोहारथिनःसादिनस्तथा॥ २५॥ रथिनःपत्तिभिःसार्धंसादिनश्चापिपत्तिभिः॥ अन्योन्यंसमरेराजन्प्रत्यधावन्नम
र्षिताः॥ २६ ॥ भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ताचान्यैर्महारथैः॥ शुशुभेपांडवीसेनानक्षत्रैरिवशर्वरी ॥ २७॥ तथाभीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः॥ तवापिचब
भौसेनाग्रहैर्द्यौरिवसंवृता॥ २८॥ भीमसेनस्तुकौंतेयोद्रोणंदृष्ट्वापराक्रमी॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्यवाहिनीं ॥ २९ ॥ द्रोणस्तुसमरेक्रुद्धोभीमंनवभि
रायसैः॥ विव्याधसमरश्लाघीमर्माण्युद्दिश्यवीर्यवान्॥ ३० ॥ दृढाहतस्ततोभीमोभारद्वाजस्यसंयुगे॥ सारथिंप्रेषयामासयमस्यसदनंप्रति ॥ ३१ ॥ ससंगृ
ह्यस्वयंवाहान्भारद्वाजःप्रतापवान्॥ व्यधमत्पांडवींसेनांतूलराशिमिवानलः ॥ ३२ ॥ तेवध्यमानाद्रोणेनभीष्मेणचनरोत्तमाः ॥ सृंजयाःकेकयैःसार्धंपला
यनपराभवन्॥ ३३ ॥ तथैवतावकंसैन्यंभीमार्जुनपरिक्षतं॥ मुह्यतेतत्रतत्रैवसमदेववरांगना॥ ३४॥ अभिद्येतांततोव्यूहौतस्मिन्वीरवरक्षये ॥ आसीद्व्यति
करोघोरस्तवतेषांचभारत॥ ३५॥ तदद्भुतमपश्यामतावकानांपरैःसह॥ एकायनगताःसर्वेयद्युध्यंतभारत॥ ३६॥

॥ ३७ ॥ इतिश्री० नै० भा० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ नःअस्मान्अभिकामंआकांक्षमाणं प्रह्वंप्रणतं ॥ २ ॥ लघुवृत्तंशीघ्रकारि आयतप्रायंप्रांशुबहुलं ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिसंवार्यचास्त्राणितेन्योन्यस्यविशांपते ॥ युयुधुःपांडवाश्चैवकौरवाश्चमहाबलाः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध० षष्ठदिवसयुद्धारंभे
पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ एवंबहुगुणंसैन्यमेवंबहुविधंपुरा ॥ व्यूढमेवंयथाशास्त्रममोघंचैवसंजय ॥ १ ॥
हृष्टमस्माकमत्यंतमभिकामंचनःसदा ॥ प्रह्वमव्यसनोपेतंपुरस्ताद्दृष्टविक्रमं ॥ २ ॥ नातिवृद्धमबालंचनकृशंनचपीवरं ॥ लघुवृत्तायतप्रायंसारयोधमनामयं
॥ ३ ॥ आत्तसन्नाहशस्त्रंचबहुशस्त्रपरिग्रहं ॥ असियुद्धेनियुद्धेचगदायुद्धेचकोविदं ॥ ४ ॥ प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौपरिघेष्वायसेषुच ॥ भिंदिपालेषुशक्तीषुमुसलेषु
चसर्वशः ॥ ५ ॥ कंपनेषुचचापेषुकणपेषुचसर्वशः ॥ क्षेपणीयेषुचित्रेषुमुष्टियुद्धेषुचक्षमं ॥ ६ ॥ अपरोक्षंचविद्यासुव्यायामेचकृतश्रमं ॥ शस्त्रग्रहणविद्यासुस
र्वासुपरिनिष्ठितं ॥ ७ ॥ आरोहेपर्यवस्कंदेसरणेसांतरप्लुते ॥ सम्यक्प्रहरणेयानेव्यपयानेचकोविदं ॥ ८ ॥ नागाश्वरथयानेषुबहुशःसुपरीक्षितं ॥ परीक्ष्यचयथा
न्यायंवेतनेनोपपादितं ॥ ९ ॥ नगोष्ठ्यानोपकारेणनचबंधुनिमित्ततः ॥ नसौहृदबलैर्वापिनाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १० ॥ समृद्धजनमार्यंचतुष्टसंबंधिबांधवं ॥ कृ
तोपकारभूयिष्ठंयशस्विचमनस्विच ॥ ११ ॥ स्वजनैस्तुनरैर्मुख्यैर्बहुशोदृष्टकर्मभिः ॥ लोकपालोपमैस्तातपालितंलोकविश्रुतं ॥ १२ ॥ बहुभिःक्षत्रियैर्गुप्तंपृथि
व्यांलोकसंमतैः ॥ अस्मानभिगतैःकामात्सबलैःसपदानुगैः ॥ १३ ॥ महोदधिमिवापूर्णमापगाभिःसमंततः ॥ अपक्षैःपक्षिसंकाशैरथैर्नागैश्चसंवृतं ॥ १४ ॥
नानायोधजलंभीमंवाहनोर्मितरंगिणं ॥ क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलं ॥ १५ ॥ ध्वजभूषणसंबाधंरत्नपट्टसुसंचितं ॥ परिधावद्भिरश्वैश्चवायुवेगवि
कंपितं ॥ १६ ॥ अपारमिवगर्जंतंसागरप्रतिमंमहत् ॥ द्रोणभीष्माभिसंगुप्तंगुप्तंचकृतवर्मणा ॥ १७ ॥ कृपदुःशासनाभ्यांचजयद्रथमुखैस्तथा ॥ भगदत्तविक
र्णाभ्यांद्रौणिसौबलबाल्हिकैः ॥ १८ ॥ गुप्तंप्रवीरैर्लोकैश्चसारवद्भिर्महात्मभिः ॥ यदहन्यतसंग्रामेदैवमत्रपुरातनं ॥ १९ ॥ नैतादृशंसमुद्योगंदृष्टवंतोहिमानुषाः ॥
ऋषयोवामहाभागाःपुराणा भुविसंजय ॥ २० ॥ ईदृशोपिबलौघस्तुसंयुक्तःशस्त्रसंपदा ॥ बध्यतेयत्रसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः ॥ २१ ॥ विपरीतमिदंसर्वंप्र
तिभातिहिसंजय ॥ यत्रेदृशंबलंघोरंपांडवान्नातरद्रणे ॥ २२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आरोहेहस्त्यादीनां पर्यवस्कंदेहस्त्यादिभ्योऽवतरणे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मनस्विसाहंकारं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अपक्षैःपक्षशून्यैःतथापिगत्यापक्षिसदृशैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्री० नै० भा० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ आत्मदोषादिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पांडवार्थायनियतंदेवास्तत्रसमागताः ॥ युध्यंतेमामकंसैन्यंयथावध्यतसंजय ॥ २३ ॥ उक्तोहिविदुरेणाहंहितंपथ्यंचनित्यशः ॥ नचजग्राहतन्मंदःपुत्रोदुर्योध
नोमम ॥ २४ ॥ तस्यमन्येमतिःपूर्वंसर्वज्ञस्यमहात्मनः ॥ आसीद्यथागतंतातयेनदृष्टमिदंपुरा ॥ २५ ॥ अथवाभाव्यमेवंहिसंजयैतेनसर्वथा ॥ पुराधात्रायथा
सृष्टंतत्तथानैतदन्यथा ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० धृतराष्ट्रचिंतायांषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७७ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ आत्मदोषात्त्वयाराजन्प्राप्तंव्यसनमीदृशं ॥ नहिदुर्योधनस्तानिपश्यतेभरतर्षभ ॥ १ ॥ यानित्वंदृष्टवान्राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ तवदोषात्पु
रावृत्तंद्यूतमेवविशांपते ॥ २ ॥ तवदोषेणयुद्धंचप्रवृत्तंसहपांडवैः ॥ त्वमेवाद्यफलंभुंक्ष्वकृत्वाकिल्बिषमात्मना ॥ ३ ॥ आत्मनैवकृतंकर्मआत्मनैवोपभुज्यते ॥
इहचप्रेत्यवाराजंस्त्वयाप्राप्तंयथातथं ॥ ४ ॥ तस्माद्राजन्स्थिरोभूत्वाप्राप्येदंव्यसनंमहत् ॥ शृणुयुद्धंयथावृत्तंशंसतोमेनराधिप ॥ ५ ॥ भीमसेनःसुनिशितै
र्बाणैर्भित्वामहाचमूं ॥ आससादततोवीरःसर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ६ ॥ दुःशासनंदुर्विषहंदुःसहंदुर्मदंजयं ॥ जयत्सेनंविकर्णंचचित्रसेनंसुदर्शनं ॥ ७ ॥ चा
रुचित्रंसुवर्माणंदुष्कर्णंकर्णमेवच ॥ एतांश्चान्यांश्चसुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धान्दृष्ट्वाभीमोमहारथः ॥ भीष्मेणसमरेगुप्तांप्र
विवेशमहाचमूं ॥ ९ ॥ अथालोक्यप्रविष्टंतमूचुस्तेसर्वएवतु ॥ जीवग्राहंनिगृह्णीमोवयमेनंनराधिपाः ॥ १० ॥ सतैःपरिवृतःपार्थोभ्रातृभिःकृतनिश्चयैः ॥ प्र
जासंहरणेसूर्यःक्रूरैरिवमहाग्रहैः ॥ ११ ॥ संप्राप्यमध्यंसैन्यस्यनभीःपांडवमाविशत् ॥ यथादेवासुरेयुद्धेमहेंद्रंप्राप्यदानवान् ॥ १२ ॥ ततःशतसहस्राणिरथि
नांसर्वशःप्रभो ॥ उद्यतानिशरैस्तीव्रैस्तमेकंपरिवव्रिरे ॥ १३ ॥ सतेषांप्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ॥ जघानसमरेशूरोधार्त्तराष्ट्रानचिंतयन् ॥ १४ ॥ ते
षांव्यवसितंज्ञात्वाभीमसेनोजिघृक्षतां ॥ समस्तानांवधेराजन्मतिंचक्रेमहामनाः ॥ १५ ॥ ततोरथंसमुत्सृज्यगदामादायपांडवः ॥ जघानधार्तराष्ट्राणांतंबलौ
घमहार्णवं ॥ १६ ॥ भीमसेनेप्रविष्टेतुधृष्टद्युम्नोपिपार्षतः ॥ द्रोणमुत्सृज्यतरसाप्रययौयत्रसौबलः ॥ १७ ॥ निवार्यमहतींसेनांतावकानांनरर्षभः ॥ आससादर
थंशून्यंभीमसेनस्यसंयुगे ॥ १८ ॥ दृष्ट्वाविशोकंसमरेभीमसेनस्यसारथिं ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजदुर्मनागतचेतनः ॥ १९ ॥ अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धोनिःश्वसन्वाच
मीरयन् ॥ ममप्राणैःप्रियतमःक्वभीमइतिदुःखितः ॥ २० ॥ विशोकस्तमुवाचेदंधृष्टद्युम्नंकृतांजलिः ॥ संस्थाप्यमामिहबलीपांडवेयःपराक्रमी ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८॥ २९ ॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३ ॥ ३४॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८॥ ३९॥ ४० ॥ ४१॥ ४२ ॥ ४३॥ ४४॥

प्रविष्टोधार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवं॥ मामुक्त्वापुरुषव्याघ्रःप्रीतियुक्तमिदंवचः ॥ २२॥ प्रतिपालयमांसूतनियम्याश्वान्मुहूर्तकं ॥ यावदेतान्निहन्म्यद्ययइमे
मद्वधोद्यताः॥ २३॥ ततोदृष्ट्वाप्रधावंतंगदाहस्तंमहाबलं॥ सर्वेषामेवसैन्यानांसंहर्षःसमजायत ॥ २४॥ तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेभयानके॥ भित्वाराजन्म
हाव्यूहंप्रविवेशवृकोदरः॥ २५॥ विशोकस्यवचःश्रुत्वाधृष्टद्युम्नोथपार्षतः ॥ प्रत्युवाचततःसूतंरणमध्येमहाबलः ॥ २६॥ नहिमेजीवितेनापिविद्यतेद्यप्रयोज
नं॥ भीमसेनंरणेहित्वास्नेहमुत्सृज्यपांडवैः॥ २७॥ यदियामिविनाभीमंकिंमांक्षत्रंवदिष्यति॥ एकायनगतेभीमेमयिचावस्थितेयुधि ॥ २८ ॥ अस्वस्तितस्य
कुर्वंतिदेवाःशक्रपुरोगमाः॥ यःसहायान्परित्यज्यस्वस्तिमानाव्रजेद्गृहं॥ २९ ॥ ममभीमःसखाचैवसंबंधीचमहाबलः॥ भक्तोस्मान्भक्तिमांश्चाहंतमप्यरिनिषू
दनं॥ ३० ॥ सोहंतत्रगमिष्यामियत्रयातोवृकोदरः॥ निघ्नंतंमांरिपून्पश्यदानवानिववासवं ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वाततोवीरोययौमध्येनभारत ॥ भीमसेनस्यमा
र्गेषुगदाप्रमथितैर्गजैः॥ ३२ ॥ सददर्शतदाभीमंदहंतंरिपुवाहिनीं॥ वातोवृक्षानिवबलात्प्रभंजंतंरणेरिपून्॥ ३३॥ तेवध्यमानाःसमरेरथिनःसादिनस्तथा॥
पादातादंतिनश्चैवचक्रुरार्तस्वरंमहत्॥ ३४॥ हाहाकारश्चसंजज्ञेतवसैन्यस्यमारिष॥ वध्यतोभीमसेनेनकृतिनाचित्रयोधिना॥ ३५॥ ततःकृतास्त्रास्तेसर्वेपरि
वार्यवृकोदरं॥ अभीताःसमवर्तंतशस्त्रवृष्ट्यापरंतप ॥ ३६ ॥ अभिद्रुतंशस्त्रभृतांवरिष्ठंसमंततःपांडवंलोकवीरः ॥ सैन्येनघोरेणसुसंहितेनदृष्ट्वाबलीपार्षतोभी
मसेनं॥ ३७॥ अथोपगच्छच्छरविक्षतांगंपदातिनंक्रोधविषंवमंतं॥ आश्वासयन्पार्षतोभीमसेनंगदाहस्तंकालमिवांतकाले ॥ ३८॥ विशल्यमेनंचचकार
तूर्णमारोपयच्चात्मरथेमहात्मा॥ भृशंपरिष्वज्यचभीमसेनमाश्वासयामाससशत्रुमध्ये ॥ ३९॥ भ्रातॄनथोपेत्यतवापिपुत्रस्तस्मिन्विमर्देमहतिप्रवृत्ते ॥ अयं
दुरात्माद्रुपदस्यपुत्रःसमागतोभीमसेनेनसार्धं ॥ ४० ॥ तंयामसर्वेमहताबलेनमावोरिपुःप्रार्थयतामनीकं ॥ श्रुत्वातुवाक्यंतममृष्यमाणाज्येष्ठाज्ञयानोदिता
धार्तराष्ट्राः॥ ४१ ॥ वधायनिष्पेतुरुदायुधास्तेयुगक्षयेकेतवोयद्वदुग्राः ॥ प्रगृह्यचास्त्राणिधनूंषिवीराज्यानेमिघोषैःप्रविकंपयंतः ॥ ४२॥ शरैरवर्षन्द्रुपदस्य
पुत्रंयथांबुदाभूधरंवारिजालैः॥ निहत्यतांश्चापिशरैःसुतीक्ष्णैर्नविव्यथेसमरेचित्रयोधी॥ ४३॥ समभ्युदीर्णांश्चतवात्मजांस्तथानिशम्यवीरानभितःस्थितान्
रणे॥ जिघांसुरुग्रंद्रुपदात्मजोयुवाप्रमोहनास्त्रंयुयुजेमहारथः॥ ४४॥

॥ ४५॥ ४६ ॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१ ॥ ५२॥ ५३ ॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६ ॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥

क्रुद्धोभृशंतवपुत्रेषुराजन्दैत्येषुयद्वत्समरेमहेंद्रः॥ ततोव्यमुह्यंतरणेनृवीराःप्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्वाः॥ ४५॥ प्रदुद्रुवुःकुरवश्चैवसर्वेसवाजिनागाःसरथाःस
मंतात् ॥ परीतकालानिवनष्टसंज्ञान्मोहोपेतांस्तवपुत्रान्निशम्य ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुद्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ द्रुपदंत्रिभिरासाद्यशरैर्विव्याधदारुणैः
॥ ४७॥ सोतिविद्धस्ततोराजन्रणेद्रोणेनपार्थिवः॥ अपायाद्द्रुपदोराजन्पूर्ववैरमनुस्मरन्॥ ४८ ॥ जित्वातुद्रुपदंद्रोणःशंखंदध्मौप्रतापवान्॥ तस्यशंखस्वनं
श्रुत्वावित्रेसुःसर्वसोमकाः ॥ ४९ ॥ अथशुश्रावतेजस्वीद्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ प्रमोहनास्त्रेणरणेमोहितानात्मजांस्तव ॥ ५० ॥ ततोद्रोणोमहाराजत्वरितो
भ्याययौरणात्॥ तत्रापश्यन्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान्॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नंचभीमंचविचरंतौमहारणे॥ मोहाविष्टांश्चतेपुत्रानपश्यत्समहारथः॥ ५२॥ ततः
प्रज्ञास्त्रमादायमोहनास्त्रंव्यनाशयत्॥ अथप्रत्यागतप्राणास्तवपुत्रामहारथाः॥ ५३ ॥ पुनर्युद्धायसमरेप्रययुर्भीमपार्षतौ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्राहसमाहूयस्वसै
निकान्॥ ५४॥ गच्छंतुपदवींशक्त्याभीमपार्षतयोर्युधि॥ सौभद्रप्रमुखावीरारथाद्वादशदंशिताः॥ ५५॥ प्रवृत्तिमधिगच्छंतुनहिशुद्ध्यतिमेमनः॥ तएवंसमनु
ज्ञाताःशूराविक्रांतयोधिनः॥५६॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुसर्वेपुरुषमानिनः॥ मध्यंदिनगतेसूर्येप्रययुःसर्वएवहि॥५७॥ केकयाद्रौपदेयाश्चधृष्टकेतुश्चवीर्यवान्॥
अभिमन्युंपुरस्कृत्यमहत्यासेनयावृताः॥ ५८॥ तेकृत्वासमरेव्यूहंसूचीमुखमरिंदमाः॥ बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणांतद्रथानीकमाहवे॥ ५९॥ तान्प्रयातान्महेष्वासा
नभिमन्युपुरोगमान्॥ भीमसेनभयाविष्टाधृष्टद्युम्नविमोहिता॥६०॥नसंवारयितुंशक्तातवसेनाजनाधिप॥ मदमूर्च्छान्वितात्मावैप्रमदेवाध्वनिस्थिता॥६१॥
तेऽभिजातामहेष्वासाःसुवर्णविकृतध्वजाः॥ परीप्संतोभ्यधावंतधृष्टद्युम्नवृकोदरौ॥६२॥ तौचदृष्ट्वामहेष्वासावभिमन्युपुरोगमान्॥ बभूवतुर्मुदायुक्तौनिघ्नंतौ
तववाहिनीं॥ ६३॥ दृष्ट्वातुसहसायांतंपांचाल्योगुरुमात्मनः॥ नाशंसतवधंवीरःपुत्राणांतवभारत ॥ ६४ ॥ ततोरथंसमारोप्यकैकेयस्यवृकोदरं॥ अभ्यधा
वत्सुसंक्रुद्धोद्रोणमिष्वस्त्रपारगं॥ ६५॥ तस्याभिपततस्तूर्णंभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ क्रुद्धश्चिच्छेदबाणेनधनुःशत्रुनिबर्हणः ॥ ६६ ॥ अन्यांश्चशतशोबाणान्
प्रेषयामासपार्षते॥ दुर्योधनहितार्थायभर्तृपिंडमनुस्मरन्॥ ६७॥ अथान्यद्धनुरादायपार्षतःपरवीरहा॥द्रोणंविव्याधविंशत्यारुक्मपुंखैःशिलाशितैः॥ ६८॥
तस्यद्रोणःपुनश्चापंचिच्छेदामित्रकर्शनः॥ हयांश्चचतुरस्तूर्णंचतुर्भिःसायकोत्तमैः॥ ६९॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥७५॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७॥ ॥७॥ ॥ ततइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

वैवस्वतक्षयंघोरंप्रेषयामासभारत॥ सारथिंचास्यभल्लेनप्रेषयामासमृत्यवे ॥ ७० ॥ हताश्वात्सरथात्तूर्णमवप्लुत्यमहारथः ॥ आरुरोहमहाबाहुरभिमन्योर्महारथं॥ ७१ ॥ ततःसरथनागाश्वासमकंपतवाहिनी॥ पश्यतोभीमसेनस्यपार्षतस्यचपश्यतः ॥ ७२ ॥ तत्प्रभग्नंबलंदृष्ट्वाद्रोणेनामिततेजसा॥ नाशक्नुवन्वारयितुंसमस्तास्तेमहारथाः॥ ७३ ॥ वध्यमानंतुतत्सैन्यंद्रोणेननिशितैःशरैः॥ व्यभ्रमत्तत्रतत्रैवक्षोभ्यमाणइवार्णवः॥ ७४ ॥ तथादृष्ट्वाचतत्सैन्यंजहृषेतावकंबलं॥ दृष्ट्वाचार्यंसुसंक्रुद्धंपतंतंरिपुवाहिनीं॥ चुक्रुशुःसर्वतोयोधाःसाधुसाध्वितिभारत ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०संकुलयुद्धे द्रोणपराक्रमेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोदुर्योधनोराजामोहात्प्रत्यागतस्तदा॥ शरवर्षैःपुनर्भीमंप्रत्यवारयदच्युतं॥ १ ॥ एकीभूतास्ततश्चैवतवपुत्रामहारथाः॥ समेत्यसमरेभीमंयोधयामासुरुद्यताः॥ २ ॥ भीमसेनोपिसमरेसंप्राप्यस्वरथंपुनः॥ समारुह्यमहाबाहुर्ययौयेनतवात्मजः॥ ३ ॥ प्रगृह्यचमहावेगंपरासुकरणंदृढं ॥ सज्जंशरासनंसंख्येशरैर्विव्याधतेसुतं ॥ ४ ॥ ततोदुर्योधनोराजाभीमसेनंमहाबलं॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंमर्मण्यताडयत्॥ ५ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासस्तवपुत्रेणधन्विना॥ क्रोधसंरक्तनयनोवेगेनाक्षिप्यकार्मुकं ॥ ६॥ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत्॥ सतत्रशुशुभेराजाशिखरैर्गिरिराडिव ॥ ७ ॥ तौदृष्ट्वासमरेक्रुद्धौविनिघ्नंतौपरस्परं ॥ दुर्योधनानुजाःसर्वेशूराःसंत्यक्तजीविताः ॥ ८ ॥ संस्मृत्यमंत्रितंपूर्वंनिग्रहेभीमकर्मणः॥ निश्चयंपरमंकृत्वानिग्रहीतुंप्रचक्रमुः॥ ९ ॥ तानापततएवाजौभीमसेनोमहाबलः॥ प्रत्युद्ययौमहाराजगजःप्रतिगजानिव ॥ १० ॥ भृशंक्रुद्धश्चतेजस्वीनाराचेनसमार्पयत् ॥ चित्रसेनंमहाराजतवपुत्रंमहायशाः ॥ ११ ॥ तथेतरांस्तवसुतांस्ताडयामासभारत॥ शरैर्बहुविधैःसंख्येरुक्मपुंखैःसुतेजनैः॥ १२ ॥ ततःसंस्थाप्यसमरेतान्यनीकानिसर्वशः॥ अभिमन्युप्रभृतयस्तेद्वादशमहारथाः ॥ १३ ॥ प्रेषिताधर्मराजेनभीमसेनपदानुगाः॥ प्रतिजग्मुर्महाराजतवपुत्रान्महाबलान्॥ १४ ॥ दृष्ट्वारथस्थांस्तान्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः॥ सर्वानेवमहेष्वासान्भ्राजमानान्श्रियावृतान् ॥ १५ ॥ महाहवेदीप्यमानान्सुवर्णमुकुटोज्ज्वलान्॥ तत्यजुःसमरेभीमंतवपुत्रामहाबलाः॥ १६॥ तान्नामृष्यतकौंतेयोजीवमानागताइति॥ अन्वीयचपुनःसर्वांस्तवपुत्रानपीडयत्॥ १७॥ अथाभिमन्युंसमरेभीमसेनेनसंगतं॥ पार्षतेनचसंप्रेक्ष्यतवसैन्येमहारथाः॥ १८ ॥

॥ १९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ २८॥२९॥३०॥ ३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६ ॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥७८॥ ॥७॥ ॥ततइति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

दुर्योधनप्रभृतयःप्रगृहीतशरासनाः॥ भृशमश्वैःप्रजवितैःप्रययुर्यत्रतेरथाः ॥ १९ ॥ अपराह्णेमहाराजप्रावर्ततमहारणः॥ तावकानांचबलिनांपरेषांचैवभारत॥ २० ॥ अभिमन्युर्विकर्णस्यहयान्हत्वामहाहवे॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत्॥ २१ ॥ हताश्वंरथमुत्सृज्यविकर्णस्तुमहारथः॥ आरुरोहरथंराजंश्चित्रसेनस्यभारत॥ २२ ॥ स्थितावेकरथेतौतुभ्रातरौकुलवर्धनौ॥ आर्जुनिःशरजालेनच्छादयामासभारत॥ २३॥ चित्रसेनोविकर्णश्चकार्ष्णिंपंचभिरायसैः॥ विव्यधातेनचाकंपत्कार्ष्णिर्मेरुरिवस्थितः ॥ २४॥ दुःशासनस्तुसमरेकेकयान्पंचमारिष॥ योधयामासराजेंद्रतदद्भुतमिवाभवत्॥ २५ ॥ द्रौपदेयारणेक्रुद्धादुर्योधनमवारयन्॥ शरैराशीविषाकारैःपुत्रंतवविशांपते॥ २६॥ पुत्रोपितवदुर्धर्षोद्रौपद्यास्तनयान्रणे ॥ सायकैर्निशितैराजन्नाजघानपृथक्पृथक्॥ २७॥ तैश्चापिविद्धःशुशुभेरुधिरेणसमुक्षितः॥ गिरिःप्रस्रवणैर्यद्वद्गैरिकादिविमिश्रितैः॥ २८॥ भीष्मोपिसमरेराजन्पांडवानामनीकिनीं ॥ कालयामासबलवान्पालःपशुगणानिव॥ २९ ॥ ततोगांडीवनिर्घोषःप्रादुरासीद्विशांपते॥ दक्षिणेनवरूथिन्याःपार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३० ॥ उत्तस्थुःसमरेतत्रकबंधानिसमंततः॥ कुरूणांचैवसैन्येषुपांडवानांचभारत॥ ३१ ॥ शोणितोदंशरावर्तंगजद्वीपंहयोर्मिणं॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राःप्रतेरुःसैन्यसागरं॥ ३२ ॥ छिन्नहस्ताविकवचाविदेहाश्चनरोत्तमाः॥ दृश्यंतेपतितास्तत्रशतशोथसहस्रशः॥३३॥ निहतैर्मत्तमातंगैःशोणितौघपरिप्लुतैः॥भूर्भातिभरतश्रेष्ठपर्वतैराचितायथा॥३४॥ तत्राद्भुतमपश्यामतवतेषांचभारत॥ नतत्रासीत्पुमान्कश्चिद्योयुद्धंनाभिकांक्षति॥ ३५॥ एवंयुयुधिरेवीराःप्रार्थयानामहद्यशः॥ तावकाःपांडवैःसार्धमाकांक्षंतोजयंयुधि॥ ३६॥ ॥इतिश्रीम०भी०भीष्मवधप०संकुलयुद्धेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७८॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे॥ संग्रामरभसोभीमंहंतुकामोभ्यधावत॥ १ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यनृवीरंदृढवैरिणं॥ भीमसेनःसुसंक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयंसकालःसंप्राप्तोवर्षपूगाभिवांछितः॥ अद्यत्वांनिहनिष्यामियदिनोत्सृजसेरणं॥ ३ ॥ अद्यकुंत्याःपरिक्लेशंवनवासंचकृत्स्नशः ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंप्रणेष्यामिहतेत्वयि॥ ४॥ यत्पुरामत्सरीभूत्वापांडवानवमन्यसे॥ तस्यपापस्यगांधारेपश्यव्यसनमागतं॥ ५॥ कर्णस्यमतमास्थायसौबलस्यचयत्पुरा॥ अचिंत्यपांडवान्कामाद्यथेष्टंकृतवानसि॥ ६ ॥ याचमानंचयन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे॥ उलूकस्यसमादेशंयद्ददासिचहृष्टवत्॥ ७॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥

तेनत्वांनिहनिष्यामिसानुबंधंसबांधवं ॥ समीकरिष्येतत्पापंयत्पुराकृतवानसि ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाधनुर्घोरंविकृष्योद्भ्राम्यचासकृत् ॥ समाधत्तशरान्घोरान्महाश
निसमप्रभान् ॥९॥ षड्विंशतिमसंक्रुद्धोमुमोचाशुसुयोधने ॥ ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १० ॥ ततोस्यकार्मुकंद्वाभ्यांसूतंद्वाभ्यांचविव्यधे ॥
चतुर्भिरश्वान्जवनाननयद्यमसादनं ॥ ११ ॥ द्वाभ्यांचसुविकृष्टाभ्यांशराभ्यामरिमर्दनः ॥ छत्रंचिच्छेदसमरेराज्ञस्तस्यनरोत्तम ॥ १२ ॥ षड्भिश्चतस्यचिच्छेदज्व
लंतंध्वजमुत्तमं ॥ छित्वातंचननादोच्चैस्तवपुत्रस्यपश्यतः ॥ १३ ॥ रथाच्चसध्वजःश्रीमान्नानारत्नविभूषितात् ॥ पपातसहसाभूमौविद्युज्जलधरादिव ॥ १४ ॥
ज्वलंतंसूर्यसंकाशंनागंमणिमयंशुभं ॥ ध्वजंकुरुपतेश्छिन्नंददृशुःसर्वपार्थिवाः ॥ १५ ॥ अथैनंदशभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ आजघानरणेवीरःस्मयन्नि
वमहारथः ॥ १६ ॥ ततःसराजासिंधूनांरथश्रेष्ठोमहारथः ॥ दुर्योधनस्यजग्राहपार्ष्णिसत्पुरुषैर्वृतः ॥ १७ ॥ कृपश्चरथिनांश्रेष्ठःकौरव्यममितौजसं ॥ आरोपय
द्रथंराजन्दुर्योधनममर्षणं ॥ १८ ॥ सगाढविद्धोव्यथितोभीमसेनेनसंयुगे ॥ निषसादरथोपस्थेराजन्दुर्योधनस्तदा ॥ १९ ॥ परिवार्यततोभीमंजेतुकामो
जयद्रथः ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २० ॥ धृष्टकेतुस्ततोराजन्नभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ केकयाद्रौपदेयाश्चतवपुत्रानयोधयन् ॥ २१ ॥ चित्रसेनःसु
चित्रश्चचित्रांगश्चित्रदर्शनः ॥ चारुचित्रःसुचारुश्चतथानंदोपनंदकौ ॥ २२ ॥ अष्टावेतेमहेष्वासाःसुकुमारायशस्विनः ॥ अभिमन्युरथंराजन्समंतात्पर्यवारय
न् ॥ २३ ॥ आजघानततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ॥ एकैकंपंचभिर्बाणैःशितैःसन्नतपर्वभिः ॥ २४ ॥ वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ अमृष्यमाणा
स्तेसर्वेसौभद्रंरथसत्तमं ॥ २५ ॥ ववृषुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिंमेरुमिवांबुदाः ॥ सपीड्यमानःसमरेकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः ॥ २६ ॥ अभिमन्युर्महाराजतावकान्समकं
पयत् ॥ यथादेवासुरेयुद्धेवज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २७ ॥ विकर्णस्यततोभल्लान्प्रेषयामासभारत ॥ चतुर्दशरथश्रेष्ठोघोरानाशीविषोपमान् ॥ २८ ॥ सतैर्विक
र्णस्यरथात्पातयामासवीर्यवान् ॥ ध्वजंसूतंहयांश्चैवनृत्यमानइवाहवे ॥ २९ ॥ पुनश्चान्यान्शरान्पीतानकुंठाग्रान्शिलाशितान् ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोविक
र्णायमहाबलः ॥ ३० ॥ तेविकर्णंसमासाद्यकंकबर्हिणवाससः ॥ भित्वादेहंगताभूमिंज्वलंतइवपन्नगाः ॥ ३१ ॥ तेशराहेमपुंखाग्राव्यदृश्यंतमहीतले ॥ विकर्ण
रुधिरक्लिन्नावमंतइवशोणितं ॥ ३२ ॥ विकर्णंवीक्ष्यनिर्भिन्नंतस्यैवान्येसहोदराः ॥ अभ्यद्रवंतसमरेसौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥ ३३ ॥

॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥

अभियात्वातथैवान्यान्रथांस्तान्सूर्यवर्चसः ॥ अविध्यन्समरेन्योन्यंसंरंभाद्युद्धदुर्मदाः ॥ ३४ ॥ दुर्मुखःश्रुतकर्माणंविध्वासप्तभिराशुगैः ॥ ध्वजमेकेनचिच्छे
दसारथिंचास्यसप्तभिः ॥ ३५ ॥ अश्वान्जांबूनदैर्जालैःप्रच्छन्नान्वातरंहसः ॥ जघानषड्भिरासाद्यसारथिंचाभ्यपातयत् ॥ ३६ ॥ सहताश्वेरथेतिष्ठन्श्रुतकर्मा
महारथः ॥ शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धोमहोल्कांज्वलितामिव ॥ ३७ ॥ सादुर्मुखस्यविमलंवर्मभित्वायशस्विनः ॥ विदार्यप्राविशद्भूमिंदीप्यमानास्वतेजसा ॥ ३८ ॥
तंदृष्ट्वाविरथंतत्रसुतसोमोमहारथः ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानांरथमारोपयत्स्वकं ॥ ३९ ॥ श्रुतकीर्तिस्तथावीरोजयत्सेनंसुतंतव ॥ अभ्ययात्समरेराजन्हंतुकामो
यशस्विनं ॥ ४० ॥ तस्यविक्षिपतश्चापंश्रुतकीर्तेर्महास्वनं ॥ चिच्छेदसमरेतूर्णंजयत्सेनःसुतस्तव ॥ ४१ ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनप्रहसन्निवभारत ॥ तंदृष्ट्वाच्छिन्न
धन्वानंशतानीकःसहोदरं ॥ ४२ ॥ अभ्यपद्यततेजस्वीसिंहवन्निनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्तुसमरेदृढंविस्फार्यकार्मुकं ॥ ४३ ॥ विव्याधदशभिस्तूर्णंजयत्सेनंशिली
मुखैः ॥ ननादसुमहानादंप्रभिन्नइववारणः ॥ ४४ ॥ अथान्येनसुतीक्ष्णेनसर्वावरणभेदिना ॥ शतानीकोजयत्सेनंविव्याधहृदयेभृशं ॥ ४५ ॥ तथातस्मिन्वर्त
मानेदुष्कर्णोभ्रातुरंतिके ॥ चिच्छेदसमरेचापंनाकुलेःक्रोधमूर्छितः ॥ ४६ ॥ अथान्यद्धनुरादायभारसाहमनुत्तमं ॥ समादत्तशरान्घोरान्शतानीकोमहाबलः
॥ ४७ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिचामंत्र्यदुष्कर्णंभ्रातुरग्रतः ॥ मुमोचास्मैशितान्बाणान्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ४८ ॥ ततोस्यधनुरेकेनद्वाभ्यांसूतंचमारिष ॥ चिच्छेदसम
रेतूर्णंतंचविव्याधसप्तभिः ॥ ४९ ॥ अश्वान्मनोजवांस्तस्यकर्बुरान्वातरंहसः ॥ जघाननिशितैस्तूर्णंसर्वान्द्वादशभिःशरैः ॥ ५० ॥ अथापरेणभल्लेनसुयुक्तेनाशु
पातिना ॥ दुष्कर्णंसुदृढंक्रुद्धोविव्याधहृदयेभृशं ॥ ५१ ॥ सपपातततोभूमौवज्राहतइवद्रुमः ॥ दुष्कर्णंव्यथितंदृष्ट्वापंचराजन्महारथाः ॥ ५२ ॥ जिघांसंतःशता
नीकंसर्वतःपर्यवारयन् ॥ छाद्यमानंशरव्रातैःशतानीकंयशस्विनं ॥ ५३ ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धाःकेकयाःपंचसोदराः ॥ तानभ्यापततःप्रेक्ष्यतवपुत्रामहारथाः
॥ ५४ ॥ प्रत्युद्ययुर्महाराजगजानिवमहागजाः ॥ दुर्मुखोदुर्जयश्चैवतथादुर्मर्षणोयुवा ॥ ५५ ॥ शत्रुंजयःशत्रुसहःसर्वेक्रुद्धायशस्विनः ॥ प्रत्युद्यातामहाराज
केकयान्भ्रातरःसमं ॥ ५६ ॥ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ॥ नानावर्णविचित्राभिःपताकाभिरलंकृतैः ॥ ५७ ॥ वरचापधरावीराविचित्रकवचध्वजाः ॥
विविशुस्तेपरंसैन्यंसिंहाइववनाद्वनं ॥ ५८ ॥ तेषांसुतुमुलंयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपं ॥ अवर्तंतमहारौद्रंनिघ्नतामितरेतरं ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥७॥ ॥ अथेति ॥१॥ २ ॥३॥४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥९॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४ ॥ १५ ॥

अन्योन्यागस्कृतांराजन्यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ मुहूर्तास्तमितेसूर्येचक्रुर्युद्धंसुदारुणं॥ ६० ॥ रथिनःसादिनश्चाथव्यकीर्यंतसहस्रशः ॥ ततःशांतनवःक्रुद्धःशरैःस
न्नतपर्वभिः॥ ६१ ॥ नाशयामाससेनांतांभीष्मस्तेषांमहात्मनां ॥ पंचालानांचसैन्यानिशरैर्निन्येयमक्षयं॥ ६२ ॥ एवंभित्वामहेष्वासःपांडवानामनीकिनीं॥
कृत्वाऽवहारंसैन्यानांययौस्वशिबिरंनृप ॥ ६३ ॥ धर्मराजोपिसंप्रेक्ष्यधृष्टद्युम्नवृकोदरौ॥ मूर्ध्निचैतावुपाघ्रायप्रहृष्टःशिबिरंययौ ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी
ष्मपर्वणिभीष्मवधप० षष्ठदिवसावहारेऊनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ अथशूरामहाराजपरस्परकृताग
सः॥ जग्मुःस्वशिबिराण्येवरुधिरेणसमुक्षिताः ॥ १ ॥ विश्रम्यचयथान्यायंपूजयित्वापरस्परं॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतभूयोयुद्धचिकीर्षया॥ २ ॥ ततस्तवसुतोरा
जंश्चिंतयाभिपरिप्लुतः॥ विस्रवच्छोणिताक्तांगःपप्रच्छेदंपितामहं ॥ ३ ॥ सैन्यानिरौद्राणिभयानकानिव्यूढानिसम्यग्बहुलध्वजानि॥ विदार्यहत्वाचनिपीड्य
शूरास्तेपांडवानांत्वरितामहारथाः॥ ४ ॥ संमोह्यसर्वान्युधिकीर्तिमंतोव्यूहंचतंमकरंवज्रकल्पं ॥ प्रविश्यभीमेनरणेहतोस्मिघोरैःशरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ॥ ५ ॥
क्रुद्धंतमुद्वीक्ष्यभयेनराजन्संमूर्च्छितोनलभेशांतिमद्य ॥ इच्छेप्रसादात्तवसत्यसंधप्राप्तुंजयंपांडवेयांश्चहंतुं॥ ६ ॥ तेनैवमुक्तःप्रहसन्महात्मादुर्योधनंमन्युगतं
विदित्वा॥ तंप्रत्युवाचाविमनामनस्वीगंगासुतःशस्त्रभृतांवरिष्ठः॥ ७ ॥ परेणयत्नेनविगाह्यसेनांसर्वात्मनाहंतवराजपुत्र॥ इच्छामिदातुंविजयंसुखंचनचात्मा
नंछादयेहंत्वदर्थे॥ ८ ॥ एतेतुरौद्राबहवोमहारथायशस्विनःशूरतमाःकृतास्त्राः॥ येपांडवानांसमरेसहायाजितक्लमारोषविषंवमंति ॥ ९ ॥ तेनैवशक्याःसहसा
विजेतुंवीर्योद्धताःकृतवैरास्त्वयाच॥ अहंसेनांप्रतियोत्स्यामिराजन्सर्वात्मनाजीवितंत्यज्यवीर॥ १० ॥ रणेतवार्थायमहानुभावनजीवितंरक्ष्यतमंममाद्य॥
सर्वांस्तवार्थायसदेवदैत्यान्घोरान्दहेयंकिमुशत्रुसेनां॥ ११ ॥ तान्पांडवान्योधयिष्यामिराजन्प्रियंचतेसर्वमहंकरिष्ये॥ श्रुत्वैवचैतद्वचनंतदानींदुर्योधनः
प्रीतमनाबभूव ॥ १२ ॥ सर्वाणिसैन्यानिततःप्रहृष्टोनिर्गच्छतेत्याहनृपांश्चसर्वान्॥ तदाज्ञयातानिविनिर्ययुर्हितंगजाश्वपादातरथायुतानि॥ १३ ॥ प्रहर्षयुक्ता
नितुतानिराजन्महांतिनानाविधशस्त्रवंति॥ स्थितानिनागाश्वपदातिमंतिविरेजुराजौतवराजन्बलानि॥ १४ ॥ शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरवीरयोधैरधिष्ठिताःसैन्यगणा
स्त्वदीयाः॥ रथौघपादातगजाश्वसंघैःप्रयाद्भिराजौविधिवत्प्रणुन्नैः॥ १५ ॥

॥१६॥१७॥१८॥१९॥ ॥ इतिभी०नै०भा०अशीतितमोऽध्यायः ॥८०॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्धतंवैतरुणार्कवर्णरजोबभौच्छादयत्सूर्यरश्मीन्॥ रेजुःपताकारथदंतिसंस्थावातेरिताभ्राम्यमाणाःसमंतात् ॥ १६ ॥ नानारंगाःसमरेतत्रराजन्मेघैर्यु
ताविद्युतःखेयथैव॥ वृंदैःस्थिताश्चापिसुसंप्रयुक्ताश्वकाशिरेदंतिगणाःसमंतात् ॥ १७ ॥ धनूंषिविस्फारयतांनृपाणांबभूवशब्दस्तुमुलोऽतिघोरः॥ विमथ्यतो
देवमहासुरैर्घैर्यथार्णवस्यादियुगेतदानीं ॥ १८ ॥ तदुग्रनागंबहुरूपवर्णतवात्मजानांसमुदीर्णमेवं ॥ बभूवसैन्यंरिपुसैन्यहंतृयुगांतमेघौघनिभंतदानीं
॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० भीष्मदुर्योधनसंवादेअशीतितमोऽध्यायः॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच॥
अथात्मजंतवपुनर्गांगेयोध्यानमास्थितं॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठःसंप्रहर्षकरंवचः ॥ १ ॥ अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्माचसात्वतः॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चभगदत्तो
थसौबलः॥ २ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौबाल्हीकःसहबाल्हिकैः॥ त्रिगर्तराजोबलवान्मागधश्चसुदुर्जयः ॥ ३ ॥ बृहद्बलश्चकौसल्यश्चित्रसेनोविविंशतिः॥रथा
श्चबहुसाहस्राःशोभनाश्चमहाध्वजाः॥ ४ ॥ देशजाश्चहयाराजन्स्वारूढाहयसादिभिः॥ गजेंद्राश्चमदोद्वृत्ताःप्रभिन्नकरटामुखाः॥ ५ ॥ पादाताश्चतथाशूराना
नाप्रहरणध्वजाः॥ नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थेयोद्धुमुद्यताः ॥ ६ ॥ एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः॥ देवानपिरणेजेतुंसमर्थाइतिमेमतिः॥ ७ ॥ अव
श्यंहिमयाराजंस्तववाच्यंहितंसदा॥ अशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायाश्चमहेंद्रसमविक्रमाः॥ सर्वथाहंतुराजेंद्रकरिष्येवचनंतव
॥ ९ ॥ पांडवांश्चरणेजेष्येमांवाजेष्यंतिपांडवाः॥ एवमुक्त्वाददावस्मैविशल्यकरणींशुभां॥ १० ॥ ओषधींवीर्यसंपन्नांविशल्यश्चाभवत्तदा॥ ततःप्रभातेविम
लेस्वेनसैन्येनवीर्यवान् ॥ ११ ॥ अव्यूहतस्वयंव्यूहंभीष्मोव्यूहविशारदः॥ मंडलंमनुजश्रेष्ठोनानाशस्त्रसमाकुलं ॥ १२ ॥ संपूर्णयोधमुख्यैश्चतथादंतिपदाति
भिः॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्परिवारितं॥ १३ ॥ अश्ववृंदैर्महद्भिश्चऋष्टितोमरधारिभिः॥ नागेनागेरथाःसप्तसप्तचाश्वारथेरथे॥ १४ ॥ अन्वश्वंदशधानुष्का
धानुष्केदशचर्मिणः॥ एवंव्यूढंमहाराजतवसैन्यंमहारथैः ॥ १५ ॥ स्थितंरणायमहतेभीष्मेणयुधिपालितं॥ दशाश्वानांसहस्राणिदंतिनांचतथैवच ॥ १६ ॥ र
थानामयुतंचापिपुत्राश्चतवदंशिताः ॥ चित्रसेनादयःशूराअभ्यरक्षन्पितामहं॥ १७ ॥ रक्ष्यमाणाःसतैःशूरैर्गोप्यमानाश्चतेनते॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतराजान
श्चमहाबलाः॥ १८ ॥ दुर्योधनस्तुसमरेदंशितोरथमास्थितः॥ व्यराजतश्रियाजुष्टोयथाशक्रस्त्रिविष्टपे॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतवभारत॥ रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिःस्वनः ॥ २० ॥ भीष्मेणधार्तराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोयुधि ॥ मंडलःसमहाव्यूहो
दुर्भेद्योऽमित्रघातनः॥ २१ ॥ सर्वतःशुशुभेराजन्रणेऽरीणांदुरासदः॥ मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदुर्जयं॥ २२॥ स्वयंयुधिष्ठिरोराजावज्रंव्यूहमथाकरोत्॥
तथाव्यूढेष्वनीकेषुयथास्थानमवस्थिताः ॥ २३ ॥ रथिनःसादिनःसर्वेसिंहनादमथानदन्॥ बिभित्सवस्ततोव्यूहंनिर्ययुर्युद्धकांक्षिणः ॥ २४ ॥ इतरेतरतःशू
राःसहसैन्याःप्रहारिणः ॥ भारद्वाजोययौमत्स्यंद्रौणिश्चापिशिखंडिनं ॥ २५ ॥ स्वयंदुर्योधनोराजापार्षतंसमुपाद्रवत्॥ नकुलःसहदेवश्चमद्रराजानमीयतुः
॥ २६ ॥ विंदानुविंदावावंत्याविरावंतमभिद्रुतौ॥ सर्वेनृपास्तुसमरेधनंजयमयोधयन् ॥ २७॥ भीमसेनोरणेयांतंहार्दिक्यंसमवारयत्॥ चित्रसेनंविकर्णंच
तथादुर्मर्षणंविभुः॥ २८॥ आर्जुनिःसमरेराजंस्तवपुत्रानयोधयत्॥ प्राग्ज्योतिषोमहेष्वासोहैडिंबंराक्षसोत्तमं॥ २९ ॥ अभिदुद्राववेगेनमत्तोमत्तमिवद्विपं॥
अलंबुषस्तदाराजन्सात्यकिंयुद्धदुर्मदं॥ ३० ॥ ससैन्यंसमरेक्रुद्धोराक्षसःसमुपाद्रवत्॥ भूरिश्रवारणेयत्तोधृष्टकेतुमयोधयत् ॥ ३१ ॥ श्रुतायुषंचराजानंधर्म
पुत्रोयुधिष्ठिरः॥ चेकितानश्चसमरेकृपमेवान्वयोधयत्॥ ३२ ॥ शेषाःप्रतिययुर्यत्ताभीष्ममेवमहारथं॥ ततोराजसमूहास्तेपरिवव्रुर्धनंजयं ॥ ३३ ॥ शक्तितो
मरनाराचगदापरिघपाणयः॥ अर्जुनोथभृशंक्रुद्धोवार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ पश्यमाधवसैन्यानिधार्तराष्ट्रस्यसंयुगे॥ व्यूढानिव्यूहविदुषागांगेयेनमहा
त्मना॥ ३५॥ युद्धाभिकामान्शूरांश्चपश्यमाधवदंशितान्॥ त्रिगर्त्तराजंसहितंभ्रातृभिःपश्यकेशव ॥ ३६ ॥ अद्यैतान्नाशयिष्यामिपश्यतस्तेजनार्दन॥ यदु
मेमांयदुश्रेष्ठयोद्धुकामारणाजिरे॥ ३७॥ एतदुक्त्वातुकौंतेयोधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ ववर्षशरवर्षाणिनराधिपगणान्प्रति ॥ ३८॥ तेपितंपरमेष्वासाःशरवर्षै
रपूरयन्॥ तडागंवारिधाराभिर्यथाप्रावृषितोयदाः॥ ३९॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्येविशांपते ॥ छाद्यमानौरणेकृष्णौशरैर्दृष्ट्वामहारणे॥ ४० ॥ देवादेव
र्षयश्चैवगंधर्वाश्चसहोरगैः॥ विस्मयंपरमंजग्मुर्दृष्ट्वाकृष्णौतथागतौ ॥ ४१ ॥ ततःक्रुद्धोऽर्जुनोराजन्नैंद्रमस्त्रमुदैरयत्॥ तत्राद्भुतमपश्यामविजयस्यपराक्रमं ॥१४१॥
॥ ४२ ॥ शस्त्रवृष्टिंपरैर्मुक्तांशरौघैर्यदवारयत् ॥ नचतत्राप्यनिर्भिन्नःकश्चिदासीद्विशांपते ॥ ४३॥ तेषांराजसहस्त्राणांहयानांदंतिनांतथा ॥ द्वाभ्यांत्रिभिःशरै
श्चान्यान्पार्थोविव्याधमारिष॥ ४४ ॥ तेहन्यमानाःपार्थेनभीष्मंशांतनवंययुः॥ अगाधेमज्जमानानांभीष्मःपोतोभवत्तदा॥ ४५॥

॥ ४६ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥७॥ ॥ तथेति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

आपतद्भिस्तुतैस्तत्रप्रभग्नंतावकंबलं॥ संचुक्षुभेमहाराजवातैरिवमहार्णवः॥ ४६॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० सप्तमयुद्धदिवसेएकाशी
तितमोऽध्यायः॥ ८१ ॥ ॥७॥ ॥७ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥तथाप्रवृत्तेसंग्रामेनिवृत्तेचसुशर्मणि ॥ भग्नेषुचापिवीरेषुपांडवेनमहात्मना ॥ १ ॥
क्षुभ्यमाणेबलेतूर्णंसागरप्रतिमेतव॥ प्रत्युद्यातेचगांगेयेत्वरितंविजयंप्रति ॥ २॥ दृष्ट्वादुर्योधनोराजारणेपार्थस्यविक्रमं ॥ त्वरमाणःसमभ्येत्यसर्वांस्तानब्र
वीन्नृपान्॥ ३ ॥ तेषांतुप्रमुखेशूरंसुशर्माणंमहाबलं॥ मध्येसर्वस्यसैन्यस्यभृशंसंहर्षयन्निव ॥ ४ ॥ एषभीष्मःशांतनवोयोद्धुकामोधनंजयं॥ सर्वात्मनाकुरुश्रे
ष्ठस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः॥ ५॥ तंप्रयांतंरणेवीरंसर्वसैन्येनभारतं॥ संयत्ताःसमरेसर्वेपालयध्वंपितामहं ॥ ६॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुतान्यनीकानिसर्वशः॥ न
रेंद्राणांमहाराजसमाजग्मुःपितामहं॥ ७॥ ततःप्रयातःसहसाभीष्मःशांतनवोर्जुनं॥ रणेभारतमायांतमाससादमहाबलः ॥ ८ ॥ महाश्वेताश्वयुक्तेनभीमवा
नरकेतुना॥ महतामेघनादेनरथेनातिविराजता ॥ ९ ॥ समरेसर्वसैन्यानामुपयांतंधनंजयं॥ अभवत्तुमुलोनादोभयाद्दृष्ट्वाकिरीटिनं ॥ १० ॥ अभीषुहस्तंकृ
ष्णंचदृष्ट्वादित्यमिवापरं॥ मध्यंदिनगतंसंख्येनशेकुःप्रतिवीक्षितुं॥ ११ ॥ तथाशांतनवंभीष्मंश्वेताश्वंश्वेतकार्मुकं॥ नशेकुःपांडवाद्रष्टुंश्वेतंग्रहमिवोदितं॥ १२॥
ससर्वतःपरिवृतस्त्रिगर्त्तैःसुमहात्मभिः॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चतथान्यैश्चमहारथैः॥ १३ ॥ भारद्वाजस्तुसमरेमत्स्यंविव्याधपत्रिणा॥ ध्वजंचास्यशरेणाजौधनुश्चै
केनचिच्छिदे॥ १४॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंविराटोवाहिनीपतिः ॥ अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भारसहंदृढं ॥ १५ ॥ शरांश्चाशीविषाकारान्ज्वलितान्पन्नगानिव॥
द्रोणंत्रिभिश्चविव्याधचतुर्भिश्चास्यवाजिनः॥ १६॥ ध्वजमेकेनविव्याधसारथिंचास्यपंचभिः॥ धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ १७॥ तस्यद्रोणोव
धीदश्वान्शरैःसन्नतपर्वभिः॥ अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठसूतमेकेनपत्रिणा॥ १८॥ सहताश्वादवप्लुत्यस्यंदनाद्धतसारथिः॥ आरुरोहरथंतूर्णंपुत्रस्यरथिनांवरः॥ १९॥
ततस्तुतौपितापुत्रौभारद्वाजंरथेस्थितौ ॥ महताशरवर्षेणवारयामासतुर्बलात्॥ २० ॥ भारद्वाजस्ततःक्रुद्धःशरमाशीविषोपमं ॥ चिक्षेपसमरेतूर्णंशंखंप्रतिज
नेश्वरः॥ २१ ॥ सतस्यहृदयंभित्वापीत्वाशोणितमाहवे॥ जगामधरणींबाणोलोहितार्द्रवरच्छदः ॥ २२॥ सपपातरणेतूर्णंभारद्वाजशराहतः ॥ धनुस्त्यक्त्वाश
रांश्चैवपितुरेवसमीपतः॥ २३॥ हतंतमात्मजंदृष्ट्वाविराटःप्राद्रवद्भयात्॥ उत्सृज्यसमरेद्रोणंव्यात्ताननमिवांतकं॥ २४॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

भारद्वाजस्ततस्तूर्णंपांडवानांमहाचमूं ॥ दारयामाससमरेशतशोथसहस्रशः॥ २५॥शिखंडीतुमहाराजद्रौणिमासाद्यसंयुगे ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येनाराचैस्त्रि
भिराशुगैः॥ २६॥ सबभौरथशार्दूलोललाटेसंस्थितैस्त्रिभिः॥ शिखरैःकांचनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः॥ २७॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोनिमेषार्धाच्छिखंडिनः॥
ध्वजंसूतमथोराजंस्तुरगानायुधानिच॥ २८॥ शरैर्बहुभिराच्छिद्यपातयामाससंयुगे॥ सहताश्वादवप्लुत्यरथाद्रैरथिनांवरः ॥ २९ ॥ खड्गमादायसुशितंविम
लंचशरावरं॥ श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धःशिखंडीशत्रुतापनः ॥ ३० ॥ सखड्गस्यमहाराजचरतस्तस्यसंयुगे॥ नांतरंददृशेद्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ ३१ ॥ ततःशरस
हस्राणिबहूनिभरतर्षभ॥ प्रेषयामाससमरेद्रौणिःपरमकोपनः॥ ३२॥ तामापतंतींसमरेशरवृष्टिंसुदारुणां॥ असिनातीक्ष्णधारेणचिच्छेदबलिनांवरः॥ ३३॥
ततोस्यविमलंद्रौणिःशतचंद्रंमनोरमं॥ चर्माच्छिनदसिंचास्यखंडयामाससंयुगे ॥ ३४ ॥ शितैस्तुबहुशोराजन्तंचविव्याधपत्रिभिः॥ शिखंडीतुततःखड्गंखं
डितंतेनसायकैः॥ ३५॥ आविध्यव्यसृजत्तूर्णंज्वलंतमिवपन्नगं॥ तमापतंतंसहसाकालानलसमप्रभं॥ ३६॥ चिच्छेदसमरेद्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवं॥ शि
खंडिनंचविव्याधशरैर्बहुभिरायसैः॥ ३७॥ शिखंडीतुभृशंराजंस्ताड्यमानःशितैःशरैः॥ आरुरोहरथंतूर्णंमाधवस्यमहात्मनः॥ ३८॥ सात्यकिश्चापिसंक्रुद्धोरा
क्षसंक्रूरमाहवे॥ अलंबुषंशरैस्तीक्ष्णैर्विव्याधबलिनांवरः ॥ ३९ ॥ राक्षसेंद्रस्ततस्तस्यधनुश्चिच्छेदभारत ॥ अर्धचंद्रेणसमरेतंचविव्याधसायकैः॥ ४० ॥ मा
यांचराक्षसींकृत्वाशरवर्षैरवाकिरत्॥ तत्राद्भुतमपश्यामशैनेयस्यपराक्रमं ॥ ४१ ॥ असंभ्रमस्तुसमरेवध्यमानःशितैःशरैः॥ ऐंद्रमस्त्रंचवार्ष्णेयोयोजयामास
भारत॥ ४२ ॥ विजयाद्यदनुप्राप्तंमाधवेनयशस्विना॥ तदस्त्रंभस्मसात्कृत्वामायांतांराक्षसींतदा ॥ ४३ ॥ अलंबुषंशरैरन्यैरभ्याकिरतसर्वतः॥ पर्वतंवारिधा
राभिःप्रावृषीवबलाहकः॥ ४४ ॥ तत्तथापीडितंतेनमाधवेनयशस्विना॥ प्रदुद्रावभयाद्रक्षस्त्यक्त्वासात्यकिमाहवे॥ ४५॥ तमजेयंराक्षसेंद्रंसंख्येमघवताअ
पि॥ शैनेयःप्राणदज्जित्वायोधानांतवपश्यतां ॥ ४६ ॥ न्यहनत्तावकांश्चापिसात्यकिःसत्यविक्रमः॥ निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेद्रवंतभयार्दिताः ॥ ४७॥ एतस्मि
न्नेवकालेतुद्रुपदस्यात्मजोबली॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजपुत्रंतवजनेश्वरं ॥ ४८॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ सच्छाद्यमानोविशिखैर्धृष्टद्युम्नेनभारत
॥ ४९ ॥ विव्यथेनचराजेंद्रतवपुत्रोजनेश्वर॥ धृष्टद्युम्नंचसमरेतूर्णंविव्याधपत्रिभिः॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ बहूनीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

षष्ट्याचत्रिंशताचैवतदद्भुतमिवाभवत्॥ तस्यसेनापतिःक्रुद्धोधनुश्चिच्छेदमारिष॥ ५१ ॥ हयांश्चचतुरःशीघ्रंनिजघानमहाबलः ॥ शरैश्चैनंसुनिशितैःक्षिप्रंवि
व्याधसप्तभिः॥ ५२ ॥ सहताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्यरथाद्बली॥ पदातिरसिमुद्यम्यप्राद्रवत्पार्षतंप्रति ॥ ५३॥ शकुनिस्तंसमभ्येत्यराजगृद्धीमहाबलः ॥ राजानं
सर्वलोकस्यरथमारोपयत्स्वकं॥ ५४ ॥ ततोनृपंपराजित्यपार्षतःपरवीरहा॥ न्यहनत्तावकंसैन्यंवज्रपाणिरिवासुरान्॥ ५५॥ कृतवर्मारणेभीमंशरैराछन्महा
रथः॥ प्रच्छादयामासचतंमहामेघोरविंयथा॥ ५६ ॥ ततःप्रहस्यसमरेभीमसेनःपरंतपः॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धःसायकान्कृतवर्मणे ॥ ५७॥ तैरर्द्यमानोतिरथः
सात्वतःसत्यकोविदः॥ नाकंपतमहाराजभीमंचार्छच्छितैःशरैः॥ ५८॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वाभीमसेनोमहारथः॥ सारथिंपातयामाससध्वजंसुपरिष्कृतं॥ ५९॥
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा॥ शकलीकृतसर्वांगोहताश्वःप्रत्यदृश्यत ॥ ६० ॥ हताश्वश्चततस्तूर्णंवृषकस्यरथंययौ ॥ स्यालस्यतेमहाराजतवपुत्रस्यप
श्यतः॥ ६१ ॥ भीमसेनोपिसंक्रुद्धस्तवसैन्यमुपाद्रवत्॥ निजघानचसंक्रुद्धोदंडपाणिरिवांतकः॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०द्वैरथे
द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥ ॥ ८३॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥ बहूनिहिविचित्राणिद्वैरथानिस्मसंजय॥ पांडूनांमामकैःसार्धमश्रौषंतवजल्पतः॥ १॥
नचैवमामकंकिंचित्हृष्टंशंससिसंजय॥ नित्यंपांडुसुतान्हृष्टानभग्नान्संप्रशंससि ॥ २ ॥ जीयमानान्विमनसोमामकान्विगतौजसः॥ वदसेसंयुगेसूतदिष्ट
मेतन्नसंशयः॥ ३॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ यथाशक्तियथोत्साहंयुद्धेचेष्टंतितावकाः॥ दर्शयानाःपरंशक्त्यापौरुषंपुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ गंगायाःसुरनद्यावैस्वादुभू
त्वायथोदकं॥ महोदधेर्गुणाभ्यासाल्लवणत्वंनिगच्छति॥ ५॥ तथातत्पौरुषंराजंस्तावकानांपरंतप॥ प्राप्यपांडुसुतान्वीरान्व्यर्थंभवतिसंयुगे॥ ६॥ घटमानान्य
थाशक्तिकुर्वाणान्कर्मदुष्करं॥ नदोषेणकुरुश्रेष्ठकौरवान्गंतुमर्हसि ॥ ७॥ तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्यविशांपते ॥ पृथिव्याःप्रक्षयोघोरोयमराष्ट्रविवर्धनः
॥ ८ ॥ आत्मदोषात्समुत्पन्नंशोचितुंनार्हसेनृप॥ नहिरक्षंतिराजानःसर्वथात्रापिजीवितं॥ ९॥ युद्धेसुकृतिनांलोकानिच्छंतोवसुधाधिपाः॥ चमूंविगाह्ययुध्यं
तेनित्यंस्वर्गपरायणाः॥ १० ॥ पूर्वाह्णेतुमहाराजप्रावर्ततजनक्षयः॥ तंत्वमेकमनाभूत्वाशृणुदेवासुरोपमं ॥ ११ ॥ आवंत्यौतुमहेष्वासौमहासेनौमहाबलौ॥
इरावंतमभिप्रेक्ष्यसमेयातांरणोत्कटौ॥ १२॥

॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ नागराजःकौरव्यस्तस्यसुताउलूपीतस्याःसुतइरावान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ निष्ठानकःसव्यथःशब्दः ॥ ३१ ॥

तेषांप्रवव्रतेयुद्धंसुमहल्लोमहर्षणं॥ इरावांस्तुसुसंक्रुद्धोभ्रातरौदेवरूपिणौ॥ १३॥ विव्याधनिशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः॥ तावेनंप्रत्यविध्येतांसमरेचित्रयो
धिनौ॥ १४॥ युध्यतांहितथाराजन्विशेषोनव्यदृश्यत॥ यततांशत्रुनाशायकृतप्रतिकृतैषिणां॥ १५॥ इरावांस्तुततोराजन्ननुविंदस्यसायकैः॥ चतुर्भिश्चतुरो
वाहाननयद्यमसादनं॥ १६॥ भल्लाभ्यांचसुतीक्ष्णाभ्यांधनुःकेतुंचमारिष॥ चिच्छेदसमरेराजंस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ १७॥ त्यक्त्वानुविंदोथरथंविंदस्यरथमा
स्थितः॥ धनुर्गृहीत्वापरमंभारसाधनमुत्तमं॥ १८॥ तावेकस्थौरणेवीरावावंत्यौरथिनांवरौ॥ शरानमुमुचतुस्तूर्णमिरावतिमहात्मनि॥ १९॥ ताभ्यांमुक्तामहावेगाःशराःकांचनभूषणाः॥ दिवाकरपथंप्राप्यच्छादयामासुरंबरं॥ २०॥ इरावांस्तुरणेक्रुद्धोभ्रातरौतौमहारथौ॥ ववर्षशरवर्षेणसारथिंचाप्यपातयत्॥ २१॥
तस्मिंस्तुपतितेभूमौगतसत्वेतुसारथौ॥ रथःप्रदुद्रावदिशःसमुद्भ्रांतहयस्ततः॥ २२॥ तौसजित्वामहाराजनागराजसुतासुतः॥ पौरुषंख्यापयंस्तूर्णंव्यधमत्तव
वाहिनीं॥ २३॥ सावध्यमानासमरेधार्तराष्ट्रीमहाचमूः॥ वेगान्बहुविधांश्चक्रेविषंपीत्वेवमानवः॥ २४॥ हैडिंबोराक्षसेंद्रस्तुभगदत्तंसमाद्रवत्॥ रथेनादि
त्यवर्णेनसध्वजेनमहाबलः॥ २५॥ ततःप्राग्ज्योतिषोराजानागराजंसमास्थितः॥ यथावज्रधरःपूर्वंसंग्रामेतारकामये॥ २६॥ तत्रदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चस
मागताः॥ विशेषंनस्मविविदुर्हैडिंबभगदत्तयोः॥ २७॥ यथासुरपतिःशक्रस्त्रासयामासदानवान्॥ तथैवसमरेराजाद्रावयामासपांडवान्॥ २८॥ तेनविद्रा
व्यमाणास्तेपांडवाःसर्वतोदिशं॥ त्रातारंनाभ्यगच्छंतःस्वेष्वनीकेषुभारत॥ २९॥ भैमसेनिंरथस्थंतुतत्रापश्यामभारत॥ शेषाविमनसोभूत्वाप्राद्रवंतमहार
थाः॥ ३०॥ निवृत्तेषुतुपांडूनांपुनःसैन्येषुभारत॥ आसीन्निष्ठानकोघोरस्तवसैन्यस्यसंयुगे॥ ३१॥ घटोत्कचस्ततोराजन्भगदत्तंमहारणे॥ शरैःप्रच्छादयामा
समेरुंगिरिमिवांबुदः॥ ३२॥ निहत्यतान्शरान्राजाराक्षसस्यधनुश्च्युतान्॥ भैमसेनिंरणेतूर्णंसर्वमर्मस्वताडयत्॥ ३३॥ सताड्यमानोबहुभिःशरैःसन्नत
पर्वभिः॥ नविव्यथेराक्षसेंद्रोभिद्यमानइवाचलः॥ ३४॥ तस्यप्राग्ज्योतिषःक्रुद्धस्तोमरांश्चचतुर्दश॥ प्रेषयामाससमरेतांश्चिच्छेदसराक्षसः॥ ३५॥ सतांश्छि
त्वामहाबाहुस्तोमरान्निशितैःशरैः॥ भगदत्तंचविव्याधसप्तत्याकंकपत्रिभिः॥ ३६॥ ततःप्राग्ज्योतिषोराजाप्रहसन्निवभारत॥ तस्याश्वांश्चतुरःसंख्येपात
यामाससायकैः॥ ३७॥ सहताश्वेरथेतिष्ठन्राक्षसेंद्रःप्रतापवान्॥ शक्तिंचिक्षेपवेगेनप्राग्ज्योतिषगजंप्रति॥ ३८॥ ॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥

॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥ ॥इतिभी०नै०भा०त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८३॥ ॥७॥ ॥ततइति॥ १॥

तामापतंतींसहसाहेमदंडांसुवेगिनीं॥ त्रिधाच्चिच्छेदनृपतिःसाव्यकीर्यतमेदिनीं॥ ३९॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाहैडिंबःप्राद्रवद्भयात्॥ यथेंद्रस्यरणात्पूर्वंनमुचि
र्दैत्यसत्तमः॥ ४०॥ तंविजित्यरणेशूरंविक्रांतंख्यातपौरुषं॥ अजेयंसमरेवीरंयमेनवरुणेनच॥ ४१॥ पांडवींसमरेसेनांसंममर्दसकुंजरः॥ यथावनगजोरा
जन्मृद्गंश्चरतिपद्मिनीं॥ ४२॥ मद्रेश्वरस्तुसमरेयमाभ्यांसमसज्जत॥ स्वस्रीयौछादयांचक्रेशरौघैःपांडुनंदनौ॥ ४३॥ सहदेवस्तुसमरेमातुलंदृश्यसंगतं॥ अ
वारयच्छरौघेणमेघोयद्वद्दिवाकरं॥ ४४॥ छाद्यमानःशरौघेणहृष्टरूपतरोभवत्॥ तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुलामातृकारणात्॥ ४५॥ ततःप्रहस्यसमरेनकुल
स्यमहारथः॥ अश्वांश्चचतुरोराजंश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः॥ ४६॥ प्रेषयामाससमरेयमस्यसदनंप्रति॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवप्लुत्यमहारथः॥ ४७॥ आरुरोह
ततोयानंभ्रातुरेवयशस्विनः॥ एकस्थौतुरणेशूरौदृढेविक्षिप्यकार्मुके॥ ४८॥ मद्रराजरथंतूर्णंछादयामासतुःक्षणात्॥ सच्छाद्यमानोबहुभिःशरैःसन्नतपर्व
भिः॥ ४९॥ स्वस्रीयाभ्यांनरव्याघ्रोनाकंपतयथाचलः॥ प्रहसन्निवतांचापिशस्त्रवृष्टिंजघानह॥ ५०॥ सहदेवस्ततःक्रुद्धःशरमुद्धृत्यवीर्यवान्॥ मद्रराजमभि
प्रेक्ष्यप्रेषयामासभारत॥ ५१॥ सशरःप्रेषितस्तेनगरुडानिलवेगवान्॥ मद्रराजंविनिर्भिद्यनिपपातमहीतले॥ ५२॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थेमहारथः
निषसादमहाराजकश्मलंचजगामह॥ ५३॥ तंविसंज्ञंनिपतितंसूतःसंप्रेक्ष्यसंयुगे॥ अपोवाहरथेनाजौयमाभ्यामभिपीडितं॥ ५४॥ दृष्ट्वामद्रेश्वररथंधार्तरा
ष्ट्राःपराङ्मुखं॥ सर्वेविमनसोभूत्वानेदमस्तीत्यचिंतयन्॥ ५५॥ निर्जित्यमातुलंसंख्येमाद्रीपुत्रौमहारथौ॥ दध्मतुर्मुदितौशंखौसिंहनादंचनेदतुः॥ ५६॥ अ
भिदुद्रुवतुर्हृष्टौतवसैन्यंविशांपते॥ यथादैत्यचमूंराजन्निंद्रोपेंद्राविवामरौ॥ ५७॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० द्वंद्वयुद्धेत्र्यशीतितमोऽ
ध्यायः॥ ८३॥ ॥७ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततोयुधिष्ठिरोराजामध्यंप्राप्तेदिवाकरे॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामासवाजिनः॥ १॥
अभ्यधावत्ततोराजाश्रुतायुषमरिंदमं॥ विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः॥ २॥ ससंवार्यरणेराजाप्रेषितान्धर्मसूनुना॥ शरान्सप्तमहेष्वासःकौंते
यायसमार्पयत्॥ ३॥ तेतस्यकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे॥ असूनिवविचिन्वंतोदेहेतस्यमहात्मनः॥ ४॥ पांडवस्तुभृशंक्रुद्धोविद्धस्तेनमहात्मना॥ रणेवरा
हकर्णेनराजानंहृद्यविध्यत॥ ५॥ अथापरेणभल्लेनकेतुंतस्यमहात्मनः॥ रथश्रेष्ठोरथात्तूर्णंभूमौपार्थोन्यपातयत्॥ ६॥ ॥२॥३॥४॥५॥६॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ करकर्षःशिशुपालपुत्रः ॥ ३२ ॥

केतुंनिपतितंदृष्ट्वाश्रुतायुःसतुपार्थिवः॥ पांडवंविशिखैस्तीक्ष्णैराजन्विव्याधसप्तभिः॥ ७॥ ततःक्रोधात्प्रजज्वालधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ यथायुगांतेभूतानिदि
धक्षुरिवपावकः॥ ८॥ क्रुद्धंतुपांडवंदृष्ट्वादेवगंधर्वराक्षसाः॥ प्रविव्यथुर्महाराजव्याकुलंचाप्यभूज्जगत्॥ ९॥ सर्वेषांचैवभूतानामिदमासीन्मनोगतं॥ त्रींल्लो
कानद्यसंक्रुद्धोनृपोऽयंधक्ष्यतीतिवै॥ १० ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चचक्रुःस्वस्त्ययनंमहत्॥ लोकानांनृपशांत्यर्थंक्रोधितेपांडवेतदा॥ ११ ॥ सचक्रोधसमाविष्टःसृ
क्किणीपरिसंलिहन्॥ दधारात्मवपुर्घोरंयुगांतादित्यसन्निभं॥ १२॥ ततःसैन्यानिसर्वाणितावकानिविशांपते॥ निराशान्यभवंस्तत्रजीवितंप्रतिभारत॥१३॥
सतुधैर्येणतंकोपंसन्निवार्यमहायशाः॥ श्रुतायुषःप्रचिच्छेदमुष्टिदेशेमहाधनुः॥ १४ ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंनाराचेनस्तनांतरे॥ निर्बिभेदरणेराजासर्वसैन्य
स्यपश्यतः॥ १५ ॥ सत्वरंचरणेराजन्तस्यवाहान्महात्मनः॥ निजघानशरैःक्षिप्रंसूतंचसुमहाबलः॥ १६॥ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वादृष्ट्वाराज्ञोऽस्यपौरुषं॥ विप्रदु
द्राववेगेनश्रुतायुःसमरेतदा॥ १७॥ तस्मिन्जितेमहेष्वासेधर्मपुत्रेणसंयुगे॥ दुर्योधनबलंराजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखं॥ १८॥ एतत्कृत्वामहाराजधर्मपुत्रो
युधिष्ठिरः॥ व्यात्ताननोयथाकालस्तवसैन्यंजघानह॥ १९॥ चेकितानस्तुवार्ष्णेयोगौतमंरथिनांवरं॥ प्रेक्षतांसर्वसैन्यानांछादयामाससायकैः॥ २०॥ संनि
वार्यशरांस्तांस्तुकृपःशारद्वतोयुधि॥ चेकितानंरणेयत्तंराजन्विव्याधपत्रिभिः॥ २१ ॥ अथापरेणभल्लेनधनुश्चिच्छेदमारिष॥ सारथिंचास्यसमरेक्षिप्रहस्तो
न्यपातयत्॥ २२॥ अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौतौपार्ष्णिसारथी॥ सोवप्लुत्यरथात्तूर्णंगदांजग्राहसात्वतः॥ २३ ॥ सतयावीरघातिन्यागदयागदिनांवरः॥
गौतमस्यहयान्हत्वासारथिंचन्यपातयत्॥ २४॥ भूमिष्ठोगौतमस्तस्यशरांश्चिक्षेपषोडश॥ शरास्तेसात्वतंभित्वाप्राविशन्धरणीतलं॥ २५॥ चेकितानस्ततः
क्रुद्धःपुनश्चिक्षेपतांगदां॥ गौतमस्यवधाकांक्षीवृत्रस्येवपुरंदरः॥२६॥ तामापतंतींविमलामश्मगर्भांमहागदां॥शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामासगौतमः॥ २७॥
चेकितानस्ततःखड्गंक्रोधादुद्धृत्यभारत॥ लाघवंपरमास्थायगौतमंसमुपाद्रवत्॥ २८॥ गौतमोपिधनुस्त्यक्त्वाप्रगृह्यासिंसुसंयतः॥ वेगेनमहतारजंश्चेकिता
नमुपाद्रवत्॥ २९॥ तावुभौबलसंपन्नौनिस्त्रिंशवरधारिणौ॥ निस्त्रिंशाभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यंसंततक्षतुः॥ ३० ॥ निस्त्रिंशवेगाभिहतौततस्तौपुरुषर्षभौ॥
धरणींसमनुप्राप्तौसर्वभूतनिषेवितां॥ ३१ मूर्छयाभिपरीतांगौव्यायामेनतुमोहितौ॥ ततोभ्यधावद्वेगेनकरकर्षःसुहृत्तया॥ ३२॥ ॥१४४॥

॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥ ॥इतिश्री०नै०भा०चतुरशीतितमोऽध्यायः॥८४॥ ॥५॥ ॥सइति॥१॥

चेकितानंतथाभूतंदृष्ट्वासमरदुर्मदः॥ रथमारोपयच्चैनंसर्वसैन्यस्यपश्यतः॥ ३३॥ तथैवशकुनिःशूरःस्यालस्तवविशांपते॥ आरोपयद्रथंतूर्णंगौतमंरथिनांवरं
॥ ३४ ॥ सौमदत्तिंतथाक्रुद्धोधृष्टकेतुर्महाबलः॥ नवत्यासायकैःक्षिप्रंराजन्विव्याधवक्षसि ॥ ३५ ॥ सौमदत्तिरुरस्थैस्तैर्भृशंबाणैरशोभत॥ मध्यंदिनेमहा
राजरश्मिभिस्तपनोयथा॥ ३६॥ भूरिश्रवास्तुसमरेधृष्टकेतुंमहारथं॥ हतसूतहयंचक्रेविरथंसायकोत्तमैः॥ ३७॥ विरथंतंसमालोक्यहताश्वंहतसारथिं॥
महताशरवर्षेणच्छादयामाससंयुगे॥ ३८॥ सतुतंरथमुत्सृज्यधृष्टकेतुर्महामनाः॥ आरुरोहततोयानंशतानीकस्यमारिष॥ ३९॥ चित्रसेनोविकर्णश्चराजन्
दुर्मर्षणस्तथा॥ रथिनोहेमसन्नाहाःसौभद्रमभिदुद्रुवुः॥ ४०॥ अभिमन्योस्ततस्तैस्तुघोरंयुद्धमवर्तत॥ शरीरस्ययथाराजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः॥ ४१ ॥ वि
रथांस्तवपुत्रांस्तुकृत्वाराजन्महाहवे॥ नजघाननरव्याघ्रःस्मरन्भीमवचस्तदा॥ ४२॥ ततोराज्ञांबहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः॥ संवृतंसमरेभीष्मंदेवैरपिदुरा
सदं॥ ४३॥ प्रयांतंशीघ्रमुद्वीक्ष्यपरित्रातुंसुतांस्तव॥ अभिमन्युंसमुद्दिश्यबालमेकंमहारथं॥ ४४॥ वासुदेवमुवाचेदंकौंतेयःश्वेतवाहनः॥ चोदयाश्वान्हृषीके
शयत्रैतेबहुलारथाः॥ ४५॥ एतेहिबहवःशूराःकृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः॥ यथाहन्युर्ननःसेनांतथामाधवचोदय॥ ४६॥ एवमुक्तःसवार्ष्णेयःकौंतेयेनामितौजसा॥
रथंश्वेतहयैर्युक्तंप्रेषयामाससंयुगे॥ ४७॥ निष्टानकोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष॥ यदर्जुनोरणेक्रुद्धःसंयातस्तावकान्प्रति ॥ ४८॥ समासाद्यतुकौंतेयोरा
ज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः॥ सुशर्माणमथोराजन्निदंवचनमब्रवीत्॥४९॥ जानामित्वांयुधांश्रेष्ठमत्यंतंपूर्ववैरिणं॥ अनयस्याद्यसंप्राप्तंफलंपश्यसुदारुणं॥५०॥
अद्यतेदर्शयिष्यामिपूर्वप्रेतान्पितामहान्॥ एवंसंजल्पतस्तस्यबीभत्सोःशत्रुघातिनः॥ ५१ ॥ श्रुत्वापिपरुषंवाक्यंसुशर्मारथयूथपः॥ नचैनमब्रवीत्किंचिच्छु
भंवायदिवाशुभं॥ ५२॥ अभिगम्यार्जुनंवीरंराजभिर्बहुभिर्वृतः॥ पुरस्तात्पृष्ठतश्चैवपार्श्वतश्चैवसर्वतः॥ ५३ ॥ परिवार्यार्जुनंसंख्येतवपुत्रैर्महारथः॥ शरैःसं
छादयामासमेघैरिवदिवाकरं॥ ५४॥ ततःप्रवृत्तःसुमहान्संग्रामःशोणितोदकः॥ तावकानांचसमरेपांडवानांचभारत॥ ५५॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मप
र्वणिभीष्मवधप० सप्तमयुद्धदिवसेसुशर्मार्जुनसमागमेचतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ सताड्यमानस्तुशरै
र्धनंजयःपदाहतोनागइवश्वसन्बली॥ बाणेनबाणेनमहारथानांचिच्छेदचापानिरणेप्रसह्य॥ १॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

संछिद्यचापानिचतानिराज्ञांतेषांरणेवीर्यवतांक्षणेन॥ विव्याधबाणैर्युगपन्महात्मानिःशेषतांतेष्वथमन्यमानः ॥ २ ॥ निपेतुराजौरुधिरप्रदिग्धास्तेताडिताः शक्रसुतेनराजन् ॥ विभिन्नगात्राःपतितोत्तमांगागतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३॥ महींगताःपार्थबलाभिभूताविचित्ररूपायुगपद्विनेशुः॥ दृष्ट्वाहतांस्तान् युधिराजपुत्रांस्त्रिगर्तराजःप्रययौरथेन॥ ४॥ तेषांरथानामथपृष्ठगोपाद्वात्रिंशदन्येभ्यपतंतपार्थं॥ तथैवतेतंपरिवार्यपार्थंविकृष्यचापानिमहारवाणि ॥ ५॥ अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्यायथागिरिंतोयधराजलौघैः ॥ संपीड्यमानस्तुशरौघवृष्ट्याधनंजयस्तान्युधिजातरोषः ॥ ६ ॥ षष्ट्याशरैःसंयतितैलधौतैर्जघान तानप्यथपृष्ठगोपान्॥ रथांश्चतांस्तानवजित्यसंख्येधनंजयःप्रीतमनायशस्वी॥ ७॥ अथात्वरद्भीष्मवधायजिष्णुर्बलानिराजन्समरेनिहत्य॥ त्रिगर्तराजोनि हतान्समीक्ष्यमहात्मनातानथबंधुवर्गान् ॥ ८ ॥ रणेपुरस्कृत्यनराधिपांस्तान्जगामपार्थंत्वरितोवधाय ॥ अभिद्रुतंचास्त्रभृतांवरिष्ठंधनंजयंवीक्ष्यशिखंडिमु ख्याः॥ ९ ॥ अभ्युद्ययुस्तेशितशस्त्रहस्तारिरक्षिषंतोरथमर्जुनस्य ॥ पार्थोपितानापततःसमीक्ष्यत्रिगर्तराज्ञासहितान्नृवीरान् ॥ १० ॥ विध्वंसयित्वासमरेधनु ष्मान्गांडीवमुक्तैर्निशितैःपृषत्कैः॥भीष्मंयियासुर्युधिसंददर्शदुर्योधनंसैंधवादींश्चराज्ञः॥ ११ ॥ संवारयिष्णूनभिवारयित्वामुहूर्तमायोध्यबलेनवीरः॥ उत्सृ ज्यराजानमनंतवीर्योजयद्रथादींश्चनृपान्महौजाः ॥ १२ ॥ ययौततोभीमबलोमनस्वीगांगेयमाजौशरचापपाणिः ॥ युधिष्ठिरश्चप्रबलोमहात्मासमाययौ त्वरितोजातकोपः ॥ १३॥ मद्राधिपंसमभित्यज्यसंख्येस्वभागमाप्तंतमनंतकीर्त्तिः ॥ सार्धंसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मंययौशांतनवंरणाय ॥ १४॥ तैःसंप्रयु क्तैःसमहारथाग्र्यैर्गंगासुतःसमरेचित्रयोधी॥ नविव्यथेशांतनवोमहात्मासमागतैःपांडुसुतैःसमस्तैः॥ १५ ॥ अथैत्यराजायुधिसत्यसंधोजयद्रथोत्युग्रबलो मनस्वी॥ चिच्छेदचापानिमहारथानांप्रसह्यतेषांधनुषावरेण॥ १६ ॥ युधिष्ठिरंभीमसेनंयमौचपार्थंकृष्णंयुधिसंजातकोपः॥ दुर्योधनःक्रोधविषोमहात्माज घानबाणैरनलप्रकाशैः॥ १७॥ कृपेणशल्येनशलेनचैवतथाविभोचित्रसेनेनचाजौ॥ विद्धाःशरैस्तेतिविवृद्धकोपैर्देवायथादैत्यगणैःसमेतैः ॥ १८ ॥ छिन्ना युधंशांतनवेनराजाशिखंडिनंप्रेक्ष्यचजातकोपः ॥ अजातशत्रुःसमरेमहात्माशिखंडिनंक्रुद्धउवाचवाक्यं ॥ १९ ॥ उक्त्वातथात्वंपितुरग्रतोमामहंहनिष्यामि महाव्रतंतं॥भीष्मंशरौघैर्विमलार्कवर्णैःसत्यंवदामीतिकृताप्रतिज्ञा॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अज्ञायमानेपश्चात्स्थिते ॥ २५ ॥ प्रत्यादेशंभर्त्सनं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

त्वयाचनैनांसफलांकरोषिदेवव्रतंयन्ननिहंसियुद्धे॥ मिथ्याप्रतिज्ञोभवमात्रवीररक्षस्वधर्मंस्वकुलंयशश्च ॥ २१ ॥ प्रेक्षस्वभीष्मंयुधिभीमवेगंसर्वांस्तपंतंमम सैन्यसंघान्॥ शरौघजालैरतितिग्मवेगैःकालंयथाकालकृतंक्षणेन॥ २२॥ निकृत्तचापःसमरेनपेक्षःपराजितःशांतनवेनचाजौ॥ विहायबंधूनथसोदरांश्चक्व यास्यसेनानुरूपंतवेदं॥ २३॥ दृष्ट्वाहिभीष्मंतमनंतवीर्यंभग्नंचसैन्यंद्रवमाणमेवं॥ भीतोसिनूनंद्रुपदस्यपुत्रतथाहितेमुखवर्णोप्रहृष्टः ॥ २४॥ अज्ञायमानेच धनंजयेपिमहाहवेसंप्रसक्तेनृवीरे॥ कथंहिभीष्मात्प्रथितःपृथिव्यांभयंत्वमद्यप्रकरोषिवीर ॥ २५ ॥ सधर्मराजस्यवचोनिशम्यरूक्षाक्षरंविप्रलापानुबद्धं॥ प्र त्यादेशंमन्यमानोमहात्माप्रतत्वरेभीष्मवधायराजन्॥ २६॥ तमापतंतंमहताजवेनशिखंडिनंभीष्ममभिद्रवंतं॥ निवारयामासहिशल्यएनमस्त्रेणघोरेणसुदु र्जयेन॥ २७॥ सचापिदृष्ट्वासमुदीर्यमाणमस्त्रंयुगांताग्निसमप्रकाशं॥ नसंमुमोहद्रुपदस्यपुत्रोराजन्महेंद्रप्रतिमप्रभावः २८॥ तस्थौचतत्रैवमहाधनुष्मान्श रैस्तदस्त्रंप्रतिबाधमानः॥ अथाददेवारुणमन्यदस्त्रंशिखंड्यथोग्रंप्रतिघातमस्य॥ २९॥ तदस्त्रमस्त्रेणविदार्यमाणंखस्थाःसुरादद्दृशुःपार्थिवाश्च ॥ भीष्मस्तुराज न्समरेमहात्माधनुश्चचित्रंध्वजमेवचापि॥ ३० ॥ छित्त्वानदत्पांडुसुतस्यवीरोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः ॥ ततःसमुत्सृज्यधनुःसबाणंयुधिष्ठिरंवीक्ष्यभया भिभूतं॥ ३१ ॥ गदांप्रगृह्याभिपपातसंख्येजयद्रथंभीमसेनःपदातिः॥ तमापतंतंसहसाजवेनजयद्रथःसगदंभीमसेनं ॥ ३२ ॥ विव्याधघोरैर्यमदंडकल्पैःशि तैःशरैःपंचशतैःसमंतात्॥ अचिंतयित्वासशरांस्तरस्वीवृकोदरःक्रोधपरीतचेताः॥ ३३॥ जघानवाहान्समरेसमंतात्पारावतान्सिंधुराजस्यसंख्ये॥ ततोभि वीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणोरथेन॥३४॥ अभ्याययौभीमसेनंनिहंतुंसमुद्यतास्त्रोसुरराजकल्पः॥भीमोप्यथैनंसहसाविनद्यप्रत्युद्ययौगदयातर्ज यानः ॥ ३५॥ समुद्यतांतांयमदंडकल्पांदृष्ट्वागदांतेकुरवःसमंतात् ॥ विहायसर्वेतवपुत्रमुग्रंपातंगदायाःपरिहर्तुकामाः ॥ ३६॥ अपक्रांतास्तुमुलेसंप्रमर्देसु दारुणेभारतमोहनीये॥ अमूढचेतास्त्वथचित्रसेनोमहागदामापतंतींनिरीक्ष्य ॥ ३७॥ रथंस्वमुत्सृज्यपदातिराजौप्रगृह्यखड्गंविपुलंचचर्म॥ अवप्लुतःसिंहइ वाचलाग्राज्जगामान्यंभूमिपभूमिदेशं ॥ ३८ ॥ गदापिसाप्राप्यरथंसुचित्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये ॥ जगामभूमिंज्वलितामहोल्काभ्रष्टांऽबराद्गामिव संपतंती ॥ ३९ ॥

SOCIETY OF BOMBAY LIBRARY

॥४०॥ ॥इतिश्री०भै०भा०पंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥७॥ ॥विरथांमांत॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥

आश्चर्यभूतंसुमहत्त्वदीयादृष्ट्वैवतद्भारतसंप्रहृष्टाः॥ सर्वेविनेदुःसहिताःसमंतात्पुपूजिरेतवपुत्रस्यशौर्यं॥ ४०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध
प०सप्तमयुद्धदिवसेपंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥विरथंतंसमासाद्यचित्रसेनंयशस्विनं॥रथमारोपयामासवि
कर्णस्तनयस्तव॥ १॥तस्मिंस्तथावर्तमानेतुमुलेसंकुलेभृशं॥भीष्मःशांतनवस्तूर्णंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत्॥ २॥ततःसरथनागाश्वाःसमकंपंतसृंजयाः॥ मृत्योरा
स्यमनुप्राप्तंमेनिरेचयुधिष्ठिरं॥ ३॥युधिष्ठिरोपिकौरव्योयमाभ्यांसहितःप्रभुः॥ महेष्वासंनरव्याघ्रंभीष्मंशांतनवंययौ॥४॥ततःशरसहस्राणिप्रमुंचन्पांडवो
युधि॥भीष्मंसंछादयामासयथामेघोदिवाकरं॥५॥तेनसम्यक्प्रणीतानिशरजालानिमारिष॥प्रतिजग्राहगांगेयःशतशोथसहस्रशः॥ ६॥ तथैवशरजा
लानिभीष्मेणास्तानिमारिष॥आकाशेसमदृश्यंतखगमानांव्रजाइव॥७॥निमेषार्धेनकौंतेयंभीष्मःशांतनवोयुधि॥अदृश्यंसमरेचक्रेशरजालेनभागशः॥
॥८॥ततोयुधिष्ठिरोराजाकौरव्यस्यमहात्मनः॥नाराचंप्रेषयामासक्रुद्धआशीविषोपमं॥ ९॥असंप्राप्तंततस्तंतुक्षुरप्रेणमहारथः॥ चिच्छेदसमरेराजन्भी
ष्मस्तस्यधनुश्च्युतं॥ १०॥तंतुच्छित्वारणेभीष्मोनाराचंकालसंमितं॥निजघ्नेकौरवेंद्रस्यहयान्कांचनभूषणान्॥ ११॥ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वाधर्मपुत्रोयुधिष्ठि
रः॥ आरुरोहरथंतूर्णंनकुलस्यमहात्मनः॥ १२॥यमावपिहिसंक्रुद्धःसमासाद्यरणेतदा॥शरैःसंछादयामासभीष्मःपरपुरंजयः॥१३॥तौतुदृष्ट्वामहाराजभी
ष्मबाणप्रपीडितौ॥जगामपरमांचिंतांभीष्मस्यवधकांक्षया॥ १४॥ततोयुधिष्ठिरोवश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत्॥भीष्मंशांतनवंसर्वेनिहतेतिसुहृद्गणान्॥
॥१५॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेश्रुत्वापार्थस्यभाषितं॥ महतारथवंशेनपरिवव्रुःपितामहं॥ १६॥ ससमंतात्परिवृतःपितादेवव्रतस्तव॥ चिक्रीडधनुषाराजन्
पातयानोमहारथान्॥ १७॥ तंचरंतंरणेपार्थाददृशुःकौरवंयुधि॥ मृगमध्यंप्रविश्येवयथासिंहशिशुंवने॥ १८॥ तर्जयानंरणेवीरांस्त्रासयानंचसायकैः॥
दृष्ट्वात्रेसुर्महाराजसिंहंमृगगणाइव॥ १९॥रणेभारतसिंहस्यददृशुःक्षत्रियागतिं॥ अग्नेर्वायुसहायस्ययथाकक्षंदिधक्षतः॥ २०॥शिरांसिरथिनांभीष्मःपा
तयामाससंयुगे॥ तालेभ्यःपरिपक्वानिफलानिकुशलोनरः॥ २१॥पतद्भिश्चमहाराजशिरोभिर्धरणीतले॥ बभूवतुमुलःशब्दःपततामश्मनामिव॥ २२॥त
स्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेभयानके॥सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान्॥ २३॥

॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥

भिन्नेषुतेषुव्यूहेषुक्षत्रियाइतरेतरं॥एकमेकंसमाहूययुद्धायैवावतस्थिरे॥ २४॥ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहं॥ अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्र
वीत्॥२५॥ अनादृत्यततोभीष्मस्तंशिखंडिनमाहवे॥प्रययौसृंजयान्क्रुद्धःस्त्रीत्वंचिंत्यशिखंडिनः॥२६॥ सृंजयास्तुततोदृष्ट्वाहृष्टंभीष्मंमहारणे॥ सिंहनादांश्च
विविधांश्चक्रुःशंखविमिश्रितान्॥२७॥ततःप्रववृतेयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपं॥ पश्चिमांदिशमासाद्यस्थितेसवितरिप्रभो॥ २८॥ धृष्टद्युम्नोथपांचाल्यःसात्यकिश्च
महारथः॥पीडयंतौभृशंसैन्यंशक्तितोमरवृष्टिभिः॥ २९॥शस्त्रैश्चबहुभीराजन्जघ्नतुस्तावकान्रणे॥तेहन्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ॥ ३०॥ आर्यांयुद्धे
मतिंकृत्वानत्यजंतिस्मसंयुगं॥ यथोत्साहंतुसमरेनिजघ्नुस्तावकारणे॥ ३१॥तत्राक्रंदोमहानासीत्तावकानांमहात्मनां॥ वध्यतांसमरेराजन्पार्षतेनमहात्म
ना॥ ३२॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतावकानांमहारथौ॥ विंदानुविंदावावंत्यौपार्षतंप्रत्युपस्थितौ॥ ३३॥तौतस्यतुरगान्हत्वात्वरमाणौमहारथौ॥ छादयामासतु
रुभौशरवर्षेणपार्षतं॥ ३४॥ अवप्लुत्याथपांचाल्योरथात्तूर्णंमहाबलः॥ आरुरोहरथंतूर्णंसात्यकेस्तुमहात्मनः॥ ३५॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामहत्यासेनयावृ
तः॥ आवंत्यौसमरेक्रुद्धावभ्ययात्सपरंतपौ॥ ३६॥ तथैवतवपुत्रोपिसर्वोद्योगेनमारिष॥ विंदानुविंदौसमरेपरिवार्यावतस्थिवान्॥ ३७॥ अर्जुनश्चापिसं
क्रुद्धःक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः॥ अयोधयतसंग्रामेवज्रपाणिरिवासुरान्॥ ३८॥ द्रोणस्तुसमरेक्रुद्धःपुत्रस्यप्रियकृत्तव॥ व्यधमत्सर्वपंचालांस्तूलराशिमिवान
लः॥ ३९॥ दुर्योधनपुरोगास्तुपुत्रास्तवविशांपते॥ परिवार्यरणेभीष्मंयुयुधुःपांडवैःसह॥ ४०॥ ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे॥ अब्रवीत्तावकान्
सर्वांस्त्वरध्वमितिभारत॥ ४१॥ युध्यतांतुतथातेषांकुर्वतांकर्मदुष्करं॥ अस्तंगिरिमथारूढेअप्रकाशतिभास्करे॥ ४२॥ प्रावर्ततनदीघोराशोणितौघतरंगि
णी॥ गोमायुगणसंकीर्णाक्षणेनक्षणदामुखे॥ ४३॥ शिवाभिरशिवाभिश्चरुवद्भिर्भैरवंरवं॥ घोरमायोधनंजज्ञेभूतसंघैःसमाकुलं॥ ४४॥ राक्षसाश्चपि
शाचाश्चतथान्येपिशिताशिनः॥ समंततोव्यदृश्यंतशतशोथसहस्रशः॥ ४५॥ अर्जुनोथसुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान्॥ विजित्यपृतनामध्येययौस्वशि
बिरंप्रति॥ ४६॥ युधिष्ठिरोपिकौरव्योभ्रातृभ्यांसहितस्तथा॥ ययौस्वशिबिरंराजानिशायांसेनयावृतः॥ ४७॥ भीमसेनोपिराजेंद्रदुर्योधनमुखान्रथान्॥
अवजित्यततःसंख्येययौस्वशिबिरंप्रति॥ ४८॥ दुर्योधनोपिनृपतिःपरिवार्यमहारणे॥ भीष्मंशांतनवंतूर्णंप्रयातःशिबिरंप्रति॥ ४९॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७॥ ॥ इतिश्री० नै० भा० षडशीतितमोऽध्यायः ॥८६॥ ॥७॥ ॥ परिणाम्यगमयित्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

द्रोणोद्रौणिःकृपःशल्यःकृतवर्माचसात्वतः॥ परिवार्यचमूंसर्वांप्रययुःशिबिरंप्रति ॥ ५० ॥ तथैवसात्यकीराजन्धृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥ परिवार्यरणेयोधान्ययतुः
शिबिरंप्रति ॥ ५१ ॥ एवमेतेमहाराजतावकाःपांडवैःसह॥ पर्यवर्तंतसहितानिशाकालेपरंतप ॥ ५२ ॥ ततःस्वशिबिरंगत्वापांडवाःकुरवस्तथा ॥ न्यवसंतमहा
राजपूजयंतःपरस्परं ॥५३॥ रक्षांकृत्वाततःशूरान्यस्यगुल्मान्यथाविधि ॥ अपनीयचशल्यानिस्नात्वाचविविधैर्जलैः ॥ ५४ ॥ कृतस्वस्त्ययनाःसर्वेसंस्तूयंतश्चबं
दिभिः॥ गीतवादित्रशब्देनव्यक्रीडंतयशस्विनः॥ ५५॥ मुहूर्तादिवतत्सर्वमभवत्स्वर्गसन्निभं॥ नहियुद्धकथांकांचित्तत्रा कुर्वन्महारथाः॥ ५६॥ तेप्रसुप्तेबले
तत्रपरिश्रांतजनेनृप ॥ हस्त्यश्वबहुलेरात्रौप्रेक्षणीयेबभूवतुः॥ ५७॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व० सप्तमदिवसयुद्धावहारेषडशीतितमोऽ
ध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ परिणाम्यनिशांतांतुसुखंप्राप्ताजनेश्वराः ॥ कुरवःपांडवाश्चैवपुनर्युद्धायनिर्ययुः ॥ १ ॥ ततःशब्दो
महानासीत्सैन्ययोरुभयोर्नृप ॥ निर्गच्छमानयोःसंख्येसागरप्रतिमोमहान् ॥२॥ ततोदुर्योधनोराजाचित्रसेनोविविंशतिः॥ भीष्मश्चरथिनांश्रेष्ठोभारद्वाजश्च
वैनृप ॥ ३ ॥ एकीभूताःसुसंयत्ताःकौरवाणांमहाचमूं॥ व्यूहायविदधूराजन्पांडवान्प्रतिदंशिताः॥ ४॥ भीष्मःकृत्वामहाव्यूहंपितातवविशांपते ॥ सागरप्रति
मंघोरंवाहनोर्मितरंगिणं ॥ ५ ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांभीष्मःशांतनवोययौ ॥ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्चआवंत्यैश्चसमन्वितः॥ ६ ॥ ततोनंतरमेवासीद्भारद्वाजःप्रता
पवान् ॥ कुलिंदैःपारदैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः॥ ७॥ द्रोणादनंतरंयत्तोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ मगधैश्चकलिंगैश्चपिशाचैश्चविशांपते॥८॥प्राग्ज्योतिषादनुनृपः
कौसल्योथबृहद्बलः॥ मेकलैःकुरुविंदैश्चत्रैपुरैश्चसमन्वितः॥ ९ ॥ बृहद्बलात्ततःशूरस्त्रिगर्तःप्रस्थलाधिपः॥ कांबोजैर्बहुभिःसार्धयवनैश्चसहस्रशः ॥ १० ॥ द्रौ
णिस्तुरभसःशूरस्त्रैगर्तादनुभारत ॥ प्रययौसिंहनादेननादयानोधरातलं ॥ ११ ॥ तथासर्वेणसैन्येनराजादुर्योधनस्तदा ॥ द्रौणेरनंतरंप्रायात्सोदर्यैःपरिवारि
तः॥ १२ ॥दुर्योधनादनुततःकृपःशारद्वतोययौ ॥ एवमेषमहाव्यूहःप्रययौसागरोपमः ॥ १३ ॥ रेजुस्तत्रपताकाश्चश्वेतच्छत्राणिवाविभो ॥ अंगदान्यत्रचि
त्राणिमहार्हाणिधनूंषिच ॥ १४ ॥ तंतुदृष्ट्वामहाव्यूहंतावकानांमहारथः॥ युधिष्ठिरोब्रवीत्तूर्णंपार्षतंपृतनापतिं ॥ १५॥ पश्यव्यूहंमहेष्वासनिर्मितंसागरोपमं॥
प्रतिव्यूहंत्वमपिहिकुरुपार्षतसत्वरं॥ १६॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

शृंगाटकंचतुष्पथाकारं ॥ १७ ॥ शृंगाभ्यांशृंगयोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ततःसपार्षतःक्रूरोव्यूहंचक्रेसुदारुणं॥ शृंगाटकंमहाराजपरव्यूहविनाशनं ॥ १७ ॥शृंगाभ्यांभीमसेनश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ रथैरनेकसाहस्रैस्तथाहयपदा
तिभिः॥ १८॥ ताभ्यांबभौनरश्रेष्ठःश्वेताश्वःकृष्णसारथिः॥ मध्येयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १९॥ अथोत्तरेमहेष्वासाःसहसैन्यानराधिपाः॥व्यूहं
तंपूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः॥ २० ॥ अभिमन्युस्ततःपश्चाद्विराटश्चमहारथः॥ द्रौपदेयाश्चसंहृष्टाराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ २१ ॥ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभा
रतपांडवाः॥ अतिष्ठन्समरेशूरायोद्धुकामाजयैषिणः॥ २२ ॥भेरीशब्दैश्चविमलैर्विमिश्रैःशंखनिःस्वनैः॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैर्नादिताःसर्वतोदिशः॥२३॥
ततःशूराःसमासाद्यसमरेतेपरस्परं॥ नेत्रैरनिमिषैराजन्नवैक्षंतपरस्परं॥ २४॥ नामभिस्तेमनुष्येंद्रपूर्वंयोधाःपरस्परं॥ युद्धायसमवर्ततसमाहूयेतरेतरं॥२५॥
ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहं॥ तावकानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरं ॥ २६॥ नाराचानिशिताःसंख्येसंपतंतिस्मभारत ॥ व्यात्ताननाभयकराउरगाइवसंघ
शः॥ २७॥ निष्पेतुर्विमलाःशक्त्यस्तैलधौताःसुतेजनाः॥ अंबुदेभ्योयथाराजन्भ्राजमानाःशतह्रदाः ॥ २८॥ गदाश्चविमलैःपट्टैःपिनद्धाःस्वर्णभूषितैः ॥ पतं
त्यस्तत्रदृश्यंतेगिरिशृंगोपमाःशुभाः ॥ २९॥ निस्त्रिंशाश्चव्यदृश्यंतविमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणिविचित्राणिशतचंद्राणिभारत ॥३०॥ अशोभंतरणेरा
जन्पात्यमानानिसर्वशः॥ तेन्योन्यंसमरेसेनेयुध्यमानेनराधिप ॥ ३१ ॥ अशोभेतांयथादेवदैत्यसेनेसमुद्यते॥ अभ्यद्रवंतसमरेतेऽन्योन्यंवैसमंततः ॥ ३२॥
रथास्तुरथिभिस्तूर्णंप्रेषिताःपरमाहवे॥ युगैर्युगानिसंश्लिष्ययुयुधुःपार्थिवर्षभाः॥ ३३॥ दंतिनांयुध्यमानानांसंघर्षात्पावकोऽभवत् ॥ दंतेषुभरतश्रेष्ठसधूमः
सर्वतोदिशं॥ ३४॥ प्रासैरभिहताःकेचिद्गजयोधाःसमंततः॥ पतमानाःस्मदृश्यंतेगिरिशृंगान्नगाइव ॥३५॥ पादाताश्चाप्यदृश्यंतनिघ्नंतोऽथपरस्परं॥ चित्ररू
पधराःशूरानखरप्रासयोधिनः ॥ ३६॥ अन्योन्यंतेसमासाद्यकुरुपांडवसैनिकाः॥ अस्त्रैर्नानाविधैर्घोरैरणेनिन्युर्यमक्षयं ॥ ३७॥ ततःशांतनवोभीष्मोरथघो
षेणनादयन्॥अभ्यागमद्रणेपार्थान्धनुःशब्देनमोहयन्॥३८॥पांडवानांरथाश्चापिनदंतोभैरवंस्वनं॥अभ्यद्रवंतसंयत्ताधृष्टद्युम्नपुरोगमाः॥३९॥ततःप्रववृतेयु
द्धंतवतेषांचभारत॥ नराश्वरथनागानांव्यतिषक्तंपरस्परं॥ ४०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० अष्टमदिवसयुद्धारंभेसप्ताशीतितमोध्यायः
॥८७॥ ॥७॥ ॥७॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्री० नै० भा० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥ ॥७॥

भीष्ममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥संजयउवाच॥ ॥भीष्मंतुसमरेक्रुद्धंप्रतपंतंसमंततः॥ नशेकुःपांडवाद्रष्टुंतपंतमिवभास्करं॥ १ ॥ ततःसर्वाणिसैन्यानिधर्मपुत्रस्यशासनात्॥ अभ्यद्रवंतगां
गेयंमर्दयंतंशितैःशरैः॥२॥सतुभीष्मोरणश्लाघीसोमकान्सहसृंजयान्॥ पंचालांश्चमहेष्वासान्पातयामाससायकैः॥३॥ तेवध्यमानाभीष्मेणपंचालाःसोम
कैःसह॥ भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णंत्यक्त्वामृत्युकृतंभयं॥४॥ सतेषांरथिनांवीरोभीष्मःशांतनवोयुधि॥ चिच्छेदसहसाराजन्बाहूनथशिरांसिच॥५॥ विरथान्रथि
नश्चक्रेपितादेवव्रतस्तव॥ पतितान्युत्तमांगानिहयेभ्योहयसादिनां॥ ६ ॥ निर्मनुष्यांश्चमातंगान्शयानान्पर्वतोपमान्॥ अपश्याममहाराजभीष्मास्त्रेणप्रमो
हितान्॥ ७॥ नतत्रासीत्पुमान्कश्चित्पांडवानांविशांपते॥ अन्यत्ररथिनांश्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात्॥ ८ ॥ सहिभीष्मंसमासाद्यताडयामाससंयुगे॥ ततोनि
ष्टानकोघोरोभीष्मभीमसमागमे ॥ ९ ॥ बभूवसर्वसैन्यानांघोररूपोभयानकः॥ तथैवपांडवाहृष्टाःसिंहनादमथानदन्॥ १० ॥ ततोदुर्योधनोराजासोदर्यैः
परिवारितः ॥ भीष्मंजुगोपसमरेवर्तमानेजनक्षये ॥ ११ ॥ भीमस्तुसारथिंहत्वाभीष्मस्यरथिनांवरः ॥ प्रद्रुताश्वेरथेतस्मिन्द्रवमाणेसमंततः ॥ १२॥ सुना
भस्यशरेणाशुशिरश्चिच्छेदभारत॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसहतोन्यपतद्भुवि॥ १३॥ हतेतस्मिन्महाराजतवपुत्रेमहारथे ॥ नामृष्यंतरणेशूराःसोदराःसप्तसंयुगे॥
॥ १४ ॥ आदित्यकेतुर्बह्वाशीकुंडधारोमहोदरः॥ अपराजितःपंडितकोविशालाक्षःसुदुर्जयः॥१५॥ पांडवंचित्रसन्नाहाविचित्रकवचध्वजाः॥ अभ्यद्रवंतसं
ग्रामेयोद्धुकामारिमर्दनाः॥ १६॥ महोदरस्तुसमरेभीमंविव्याधपत्रिभिः॥ नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिंवृत्रहायथा ॥ १७॥ आदित्यकेतुःसप्तत्याबह्वाशीचापि
पंचभिः॥ नवत्याकुंडधारश्चविशालाक्षश्चपंचभिः॥ १८॥ अपराजितोमहाराजपराजिष्णुर्महारथं॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनंमहाबलं॥ १९॥ रणेपंडित
कश्चैनंत्रिभिर्बाणैःसमार्पयत्॥ सतन्नममृषेभीमःशत्रुभिर्वधमाहवे ॥ २० ॥ धनुःप्रपीड्यवामेनकरेणामित्रकर्शनः॥ शिरश्चिच्छेदसमरेशरेणानतपर्वणा॥
॥ २१ ॥ अपराजितस्यसुनसंतवपुत्रस्यसंयुगे॥ पराजितस्यभीमेननिपपातशिरोमहीं॥ २२॥ अथापरेणभल्लेनकुंडधारंमहारथं॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायस
र्वलोकस्यपश्यतः॥ २३॥ ततःपुनरमेयात्माप्रसंधायशिलीमुखं॥ प्रेषयामाससमरेपंडितंप्रतिभारत ॥ २४॥ सशरःपंडितंहत्वाविवेशधरणीतलं ॥ यथानरं
निहत्याशुभुजगःकालचोदितः॥ २५॥ विशालाक्षशिरश्छित्वापातयामासभूतले॥ त्रिभिःशरैरदीनात्मास्मरन्क्लेशंपुरातनं॥ २६॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥दृष्ट्वेति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

महोदरंमहेष्वासंनाराचेनस्तनांतरे॥ विव्याधसमरेराजन्सहतोन्यपतद्भुवि॥२७॥ आदित्यकेतोःकेतुंचच्छित्वाबाणेनसंयुगे॥ भल्लेनभृशतीक्ष्णेनशिरश्चिच्छे
दभारत॥२८॥ बह्वाशिनंततोभीमःशरेणानतपर्वणा॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोयमस्यसदनंप्रति॥२९॥ प्रदुद्रुवुस्ततस्तेन्येपुत्रास्तवविशांपते॥ मन्यमानाहितत्स
त्यंसभायांतस्यभाषितं॥ ३० ॥ ततोदुर्योधनोराजाभ्रातृव्यसनकर्शितः॥ अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोयंयुधिवध्यतां॥ ३१ ॥ एवमेतेमहेष्वासाःपुत्रास्तव
विशांपते॥ भ्रातॄन्संदृश्यनिहतान्प्रास्मरंस्तेहितद्वचः॥ ३२ ॥ यदुक्तवान्महाप्राज्ञःक्षत्ताहितमनामयं॥ तदिदंसमनुप्राप्तंवचनंदिव्यदर्शिनः॥३३॥ लोभमोहस
माविष्टःपुत्रप्रीत्याजनाधिप॥ नबुध्यसेपुरायत्तत्तथ्यमुक्तंवचोमहत्॥ ३४॥ तथैवचवधार्थायपुत्राणांपांडवोबली॥ ननूंजातोमहाबाहुर्यथाहंतिस्मकौरवा
न्॥ ३५॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममासाद्यसंयुगे॥ दुःखेनमहताविष्टोविललापसुदुःखितः॥ ३६ ॥ निहताभ्रातरःशूराभीमसेनेनमेयुधि॥ यतमानास्तथा
न्येपिहन्यंतेसर्वसैनिकाः॥ ३७॥ भवांश्चमध्यस्थतयानित्यमस्मानुपेक्षते॥ सोहंकुपथमारूढःपश्यदैवमिदंमम॥ ३८॥ एतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंपितादेवव्रतस्तव॥
दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः॥३९॥ उक्तमेतन्मयापूर्वंद्रोणेनविदुरेणच॥ गांधार्याचयशस्विन्यातत्त्वंतातनबुद्धवान्॥४०॥ समयश्चमयापूर्वंकृतो
वैशत्रुकर्शन॥ नाहंयुधिनियोक्तव्योनाप्याचार्यःकथंचन॥ ४१॥ यंयंहिधार्तराष्ट्राणांभीमोद्रक्ष्यतिसंयुगे॥ हनिष्यतिरणेनित्यंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ४२ ॥ स
त्वंराजन्स्थिरोभूत्वारणेकृत्वादृढांमतिं॥ योधयस्वरणेपार्थान्स्वर्गंकृत्वापरायणं॥४३॥ नशक्याःपांडवाजेतुंसेंद्रैरपिसुरासुरैः॥ तस्माद्युद्धेस्थिरांकृत्वामतिं
युध्यस्वभारत॥४४॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०सुनाभादिधृतराष्ट्रपुत्रवधेअष्टाशीतितमोऽध्यायः॥८८॥ ॥७॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥
दृष्ट्वामेनिहतान्पुत्रान्बहूनेकेनसंजय॥ भीष्मोद्रोणःकृपश्चैवकिमकुर्वतसंयुगे॥ १॥ अहन्यहनिमेपुत्राःक्षयंगच्छंतिसंजय॥ मन्येहंसर्वथासूतदैवेनोपहता
भृशं॥ २॥ यत्रमेतनयाःसर्वेजीयंतेनजयंत्युत॥ यत्रभीष्मस्यद्रोणस्यकृपस्यचमहात्मनः॥ ३॥ सौमदत्तेश्चवीरस्यभगदत्तस्यचोभयोः॥ अश्वत्थाम्नस्तथाता
तशूराणामनिवर्तिनां॥ ४ ॥ अन्येषांचैवशूराणांमध्यगास्तनयामम॥ यदहन्यंतसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः॥ ५ ॥ नहिदुर्योधनोमंदःपुराप्रोक्तमबुध्यत॥
वार्यमाणोमयाताताभीष्मेणविदुरेणच॥ ६॥ गांधार्याचैवदुर्मेधाःसततंहितकाम्यया॥ नाबुध्यतपुरामोहात्तस्यप्राप्तमिदंफलं॥ ७॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ कूजतांअव्यक्तंध्वनतां स्तनतांउच्चैःशब्दायमानानां ॥ २५॥ २६ ॥ २७॥ २८॥ २९ ॥३०॥३१॥३२॥३३॥

यद्भीमसेनःसमरेपुत्रान्ममविचेतसः॥ अहन्यहनिसंक्रुद्धोनयतेयमसादनं॥८॥ ॥संजयउवाच॥ ॥इदंतत्समनुप्राप्तंक्षत्तुर्वचनमुत्तमं॥ नबुद्धवानसिवि
भोप्रोच्यमानंहितंतदा॥ ९॥ निवारयसुतान्द्यूतात्पांडवान्माद्रुहेतिच॥ सुहृदांहितकामानांब्रुवतांतत्तदेवच॥ १०॥ नशुश्रूषसियद्वाक्यंमर्त्यःपथ्यमिवौष
धं॥ तदेवत्वामनुप्राप्तंवचनंसाधुभाषितं॥ ११ ॥ विदुरद्रोणभीष्माणांतथान्येषांहितैषिणां॥ अकृत्वावचनंपथ्यंक्षयंगच्छंतिकौरवाः ॥ १२ ॥ तदेतत्समनुप्रा
प्तंपूर्वमेवविशांपते॥ तस्मात्त्वंशृणुतत्त्वेनयथायुद्धमवर्तत॥ १३॥ मध्याह्नेसुमहारौद्रःसंग्रामःसमपद्यत॥ लोकक्षयकरोराजंस्तन्मेनिगदतःशृणु॥ १४॥ ततः
सर्वाणिसैन्यानिधर्मपुत्रस्यशासनात्॥ संरब्धान्यभ्यवर्ततभीष्ममेवजिघांसया॥ १५॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसात्यकिश्चमहारथः॥ युक्तानीकामहाराजभीष्म
मेवसमभ्ययुः॥ १६॥ विराटोद्रुपदश्चैवसहिताःसर्वसोमकैः॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेभीष्ममेवमहारथं॥ १७॥ केकयाधृष्टकेतुश्चकुंतिभोजश्चदंशितः॥ युक्तानी
कामहाराजभीष्ममेवसमभ्ययुः॥ १८॥ अर्जुनोद्रौपदेयाश्चचेकितानश्चवीर्यवान्॥ दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञःसर्वान्समभ्ययुः ॥ १९ ॥ अभिमन्युस्तथाशू
रोहैडिंबश्चमहारथः॥ भीमसेनश्चसंक्रुद्धस्तेभ्यधावंतकौरवान्॥ २०॥ त्रिधाभूतैरवध्यंतपांडवैःकौरवायुधि॥ तथैवकौरवैराजन्नवध्यंतपरेरणे ॥ २१ ॥ द्रो
णस्तुरथिनःश्रेष्ठान्सोमकान्सृंजयैःसह॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धःप्रेषयिष्यन्यमक्षयं॥ २२॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्सृंजयानांमहात्मनां ॥ वध्यतांसमरेराजन्भा
रद्वाजेनधन्विना॥ २३॥ द्रोणेननिहतास्तत्रक्षत्रियाबहवोरणे॥ विचेष्टंतोव्यदृश्यंतव्याधिक्लिष्टानराइव ॥ २४॥ कूजतांक्रंदतांचैवस्तनतांचैवभारत ॥ अनि
शंशुश्रुवेशब्दःक्षुत्क्लिष्टानांनृणामिव॥ २५॥ तथैवकौरवेयाणांभीमसेनोमहाबलः॥ चकारकदनंघोरंक्रुद्धःकालइवापरः॥ २६॥ वध्यतांतत्रसैन्यानामन्यो
न्येनमहारणे॥ प्रावर्ततनदीघोरारुधिरौघप्रवाहिनी॥ २७॥ ससंग्रामोमहाराजघोररूपोभवन्महान्॥ कुरूणांपांडवानांचयमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २८॥ ततोभी
मोरणेक्रुद्धोरभसश्चविशेषतः॥ गजानीकंसमासाद्यप्रेषयामासमृत्यवे॥ २९॥ तत्रभारतभीमेननाराचाभिहतागजाः॥ पेतुर्नेदुश्चसेदुश्चदिशश्चपरिबभ्रमुः
॥ ३०॥ छिन्नहस्तामहानागाश्छिन्नगात्राश्चमारिष॥ क्रौंचवद्व्यनदन्भीताःपृथिवीमधिशेरते॥ ३१॥ नकुलःसहदेवश्चहयानीकमभिद्रुतौ ॥ तेहयाःकांचना
पीडारुक्मभांडपरिच्छदाः॥ ३२॥ वध्यमानाव्यदृश्यंतशतशोथसहस्रशः॥ पततद्भिस्तुरगैराजन्समास्तीर्यतमेदिनी॥ ३३॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निष्कैरुरोभूषणैः ॥ ३७॥ योक्त्रैरीषायोजनरज्जुभिः रश्मिभिरश्वबंधनरज्जुभिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥

निर्जिह्वैश्चश्वसद्भिश्चकूजद्भिश्चगतासुभिः॥ हयैर्बभौनरश्रेष्ठनानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जुनेनहतैःसंख्येतथाभारतराजभिः ॥ प्रबभौवसुधाघोरातत्रतत्र
विशांपते॥ ३५॥ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्चमहायुधैः॥ चामरैर्व्यजनैश्चैवच्छत्रैश्चसुमहाप्रभैः॥ ३६॥ हारैर्निष्कैःसकेयूरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः॥ उष्णीषैर
पविद्धैश्चपताकाभिश्चसर्वशः॥ ३७॥ अनुकर्षैःशुभैराजन्योक्त्रैश्चैवसरश्मिभिः॥ संकीर्णावसुधाभातिवसंतेकुसुमैरिव ॥ ३८ ॥ एवमेषक्षयोवृत्तःपांडूना
मपिभारत॥ क्रुद्धेशांतनवेभीष्मेद्रोणेचरथसत्तमे॥ ३९॥ अश्वत्थाम्निकृपेचैवतथैवकृतवर्मणि॥ तथेतरेषुक्रुद्धेषुतावकानामपिक्षयः॥ ४० ॥ ॥इतिश्रीम
हाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०अष्टमदिवसयुद्धेऊननवतितमोऽध्यायः॥८९॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥वर्तमानेतथारौद्रेराजन्
वीरवरक्षये॥ शकुनिःसौबलःश्रीमान्पांडवान्समुपाद्रवत्॥ १ ॥ तथैवसात्वतोराजन्हार्दिक्यःपरवीरहा॥ अभ्यद्रवतसंग्रामेपांडवानांवरूथिनीं ॥ २ ॥ त
तःकांबोजमुख्यानांनदीजानांचवाजिनां॥ आरट्टानांमहीजानांसिंधुजानांचसर्वशः ॥ ३ ॥ वनायुजानांशुभ्राणांतथापर्वतवासिनां ॥ वाजिनांबहुभिःसं
ख्येसमंतात्परिवारयन्॥ ४॥ येचापरेतित्तिरिजाजवनावातरंहसः॥ सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिःसुकल्पितैः॥ ५॥ हयैर्वातजवैर्मुख्यैःपांडवस्यसुतोबली ॥ अ
भ्यवर्ततत्सैन्यंहृष्टरूपःपरंतपः॥६॥ अर्जुनस्यसुतःश्रीमानिरावान्नामवीर्यवान्॥ स्नुषायांनागराजस्यजातःपार्थेनधीमता॥७॥ ऐरावतेनसादत्ताअनपत्या
महात्मना॥ पत्यौहतेसुपर्णेनकृपणादीनचेतना॥८॥ भार्यार्थेतांचजग्राहपार्थःकामवशानुगां॥ एवमेषसमुत्पन्नःपरक्षेत्रेर्जुनात्मजः ॥ ९ ॥ सनागलोकेसं
वृद्धोमात्राचपरिरक्षितः॥ पितृव्येणपरित्यक्तःपार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ १० ॥ रूपवान्बलसंपन्नोगुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इंद्रलोकंजगामाशुश्रुत्वातत्रार्जुनंगतं
॥ ११ ॥ सोभिगम्यमहाबाहुःपितरंसत्यविक्रमः॥ अभ्यवादयदव्यग्रोविनयेनकृतांजलिः॥ १२॥ न्यवेदयतचात्मानमर्जुनस्यमहात्मनः॥ इरावानस्मिभद्रंते
पुत्रश्चाहंतवप्रभो॥ १३॥ मातुःसमागमोयश्चतत्सर्वंप्रत्यवेदयत्॥ तच्चसर्वंयथावृत्तमनुसस्मारपांडवः॥१४॥

वर्तमानइति ॥ १ ॥ २ ॥ वाजिनांवेगवतांवाजिनामश्वानांबहुभिर्गणैःपरिवारयन्निति गणशब्दाध्याहारेणद्वयोःसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पांडवस्यार्जुनस्य सुतइरावान् ॥ ६ ॥ नागराजस्यऐरावतस्य ॥ ७॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ पितृव्येणअश्वसेनेन ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ सात्यंसाहाय्यं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

परिष्वज्यसुतंचापिआत्मनःसदृशंगुणैः॥ प्रीतिमानानयत्पार्थोदेवराजनिवेशने॥ १५॥ सोर्जुनेनसमाज्ञप्तोदेवलोकेतदानृप॥ प्रीतिपूर्वंमहाबाहुःस्वकार्यंप्रति
भारत॥ १६॥ युद्धकालेत्वयास्माकंसाह्यंदेयमितिप्रभो॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुयुद्धकालइहागतः॥ १७॥ कामवर्णजवैरश्वैर्बहुभिःसंवृतोनृप ॥ तेहयाःकांच
नापीडानानावर्णामनोजवाः॥१८॥ उत्पेतुःसहसाराजन्हंसाइवमहोदधौ॥ तेत्वदीयान्समासाद्यहयसंघान्मनोजवान्॥ १९॥ क्रोडैःक्रोडानभिघ्नंतोघोणा
भिश्चपरस्परं॥ निपेतुःसहसाराजन्सुवेगाभिहताभुवि॥ २०॥ निपतद्भिस्तथातैश्चहयसंघैःपरस्परं॥ शुश्रुवेदारुणःशब्दःसुपर्णपतनेयथा॥ २१॥ तथैवताव
काराजन्समेत्यान्योन्यमाहवे॥ परस्परवधंघोरंचक्रुस्तेहयसादिनः॥२२॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंकुलेतुमुलेभृशं॥ उभयोरपिसंशांताहयसंघाःसमंततः॥२३॥
प्रक्षीणसायकाःशूरानिहताश्वाःश्रमातुराः॥ विलयंसमनुप्राप्तास्तक्षमाणाःपरस्परं॥ २४॥ ततःक्षीणेहयानीकेकिंचिच्छेषेचभारत॥ सौबलस्यानुजाःशूरा
निर्गतारणमूर्द्धनि॥ २५॥ वायुवेगसमस्पर्शान्जवेवायुसमांश्वते॥ आरुह्यबलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान्॥ २६॥ गजोगवाक्षोवृषभश्चर्मवानार्जवः
शुकः॥ षडेतेबलसंपन्नानिर्ययुर्महतोबलात्॥ २७॥ वार्यमाणाःशकुनिनातैश्चयोधैर्महाबलैः॥ सन्नद्धायुद्धकुशलारौद्ररूपामहाबलाः॥ २८॥ तदनीकंमहा
बाहोभित्वापरमदुर्जयं॥ बलेनमहतायुक्ताःस्वर्गायविजयैषिणः॥ २९॥ विविशुस्तेतदाहृष्टागांधारायुद्धदुर्मदाः॥ तान्प्रविष्टांस्तदादृष्ट्वाइरावानपिवीर्यवा
न्॥ ३०॥ अब्रवीत्समरेयोधान्विचित्रान्दारुणायुधान्॥ यथैतेधार्तराष्ट्रस्ययोधाःसानुगवाहनाः॥ ३१॥ हन्यंतेसमरेसर्वेतथानीतिर्विधीयतां॥ बाढमित्ये
वमुक्त्वातेसर्वेयोधाइरावतः॥ ३२॥ जघ्नुस्तेषांबलानीकंदुर्जयंसमरेपरैः॥ तदनीकमनीकेनसमरेवीक्ष्यपातितं॥ ३३॥ अमृष्यमाणास्तेसर्वेसुबलस्यात्मजा
रणे॥ इरावंतमभिद्रुत्यसर्वतःपर्यवारयन्॥ ३४॥ ताडयंतःशितैःप्रासैश्चोदयंतःपरस्परं॥ तेशूराःपर्यधावंतकुर्वंतोमहदाकुलं॥ ३५॥ इरावानथनिर्भिन्नःप्रासै
स्तीक्ष्णैर्महात्मभिः॥ स्रवतारुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्धइवद्विपः॥ ३६॥ पुरतोपिचपृष्ठेचपार्श्वयोश्चभृशाहतः॥ एकोबहुभिरत्यर्थंधैर्याद्राजन्नविव्यथे॥ ३७॥ इ
रावानपिसंक्रुद्धःसर्वांस्तान्निशितैःशरैः॥ मोहयामाससमरेविव्ध्वापरपुरंजयः॥ ३८॥ प्रासानुत्कृष्यतरसास्वशरीरादरिंदमः॥ तैरेवताडयामाससुबलस्यात्म
जान्रणे॥ ३९॥ विकृष्यचशितंखड्गंगृहीत्वाचशरावरं॥ पदातिर्द्रुतमागच्छज्जिघांसुःसौबलान्युधि॥ ४०॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ असिहस्तोदक्षिणबाहुविभ्रांतच्छेदः अपहस्तोवामबाहुविभ्रांतच्छेदः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

ततःप्रत्यागतप्राणाःसर्वेतेसुबलात्मजाः॥ भूयःक्रोधसमाविष्टाइरावंतमभिद्रुताः॥ ४१॥ इरावानपिखड्गेनदर्शयन्पाणिलाघवं॥ अभ्यवर्ततताान्सर्वान्सौब
लान्बलदर्पितः॥४२॥ लाघवेनाथचरतःसर्वेतेसुबलात्मजाः॥ अंतरंनाभ्यगच्छंतचरंतःशीघ्रगैर्हयैः॥४३॥ भूमिष्ठमथतंसंख्येसंप्रदृश्यततःपुनः॥ परिवार्यभृशं
सर्वेग्रहीतुमुपचक्रमुः॥ ४४॥ अथाभ्याशगतानांसखड्गेनामित्रकर्शनः॥ असिहस्तापहस्ताभ्यांतेषांगात्राण्यकृंतत॥ ४५॥ आयुधानिचसर्वेषांबाहूनपिवि
भूषितान्॥ अपतंतनिकृत्तांगाम्रताभूमौगतासवः॥ ४६॥ वृषभस्तुमहाराजबहुधाविपरिक्षतः॥ अमुच्यतमहारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात्॥ ४७॥ तान्सर्वा
न्पतितान्दृष्ट्वाभीतोदुर्योधनस्ततः॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धोराक्षसंघोरदर्शनं॥ ४८॥ आर्ष्यशृंगिंमहेष्वासंमायाविनमरिंदमं॥ वैरिणंभीमसेनस्यपूर्वंबकवधे
नवै॥ ४९॥ पश्यवीरयथाह्येषफाल्गुनस्यसुतोबली॥ मायावीविप्रियंकर्तुमकार्षीन्मेबलक्षयं॥ ५०॥ त्वंचकामगमस्तातमायास्त्रेचविशारदः॥ कृतवैरश्च
पार्थेनतस्मादेनंरणेजहि॥ ५१॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुराक्षसोघोरदर्शनः॥ प्रययौसिंहनादेनयत्रार्जुनसुतोयुवा॥ ५२॥ आरूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधि
भिः॥ वीरैःप्रहारिभिर्युक्तैःस्वैरनीकैःसमावृतः॥ ५३॥ हतशेषैर्महाराजद्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः॥ निहंतुकामःसमरेइरावंतंमहाबलं॥ ५४॥ इरावानपिसंक्रुद्धस्त्वर
माणःपराक्रमी॥ हंतुकामममित्रघ्नोराक्षसंप्रत्यवारयत्॥ ५५॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसःसुमहाबलः॥ त्वरमाणस्ततोमायांप्रयोक्तुमुपचक्रमे॥ ५६॥ तेन
मायामयाःसृष्टाहयास्तावंतएवहि॥ स्वारूढाराक्षसैर्घोरैःशूलपट्टिशधारिभिः॥ ५७॥ तेसंरब्धाःसमागम्यद्विसाहस्राःप्रहारिणः॥ अचिराद्गमयामासुःप्रेत
लोकंपरस्परं॥ ५८॥ तस्मिंस्तुनिहतेसैन्येतावुभौयुद्धदुर्मदौ॥ संग्रामेसमतिष्ठेतांयथावैवृत्रवासवौ॥ ५९॥ आद्रवंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसंयुद्धदुर्मदं॥ इरावानथ
संरब्धःप्रत्यधावन्महाबलः॥ ६०॥ समभ्याशगतस्याजौतस्यखड्गेनदुर्मतेः॥ चिच्छेदकार्मुकंदीप्तंशरावापंचसत्वरं॥ ६१॥ सनिकृत्तंधनुर्दृष्ट्वाखंजवेनसमा
विशत्॥ इरावंतमभिक्रुद्धंमोहयन्निवमायया॥ ६२॥ ततोंतरिक्षमुत्पत्यइरावानपिराक्षसं॥ विमोहयित्वामायाभिस्तस्यगात्राणिसायकैः॥ ६३॥ चिच्छेद
सर्वमर्मज्ञःकामरूपोदुरासदः॥ तथासराक्षसश्रेष्ठःशरैःकृत्तःपुनःपुनः॥ ६४॥ संबभूवमहाराजसमवापचयौवनं॥ मायाहिसहजातेषांवयोरूपंचकामजं
॥ ६५॥ एवंतद्राक्षसस्यांगंछिन्नंछिन्नंबभूवह॥ इरावानपिसंक्रुद्धोराक्षसंतंमहाबलं॥ ६६॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥ आविष्टाःग्रहाद्याविष्टाः ॥ ९२॥

परश्वधेनतीक्ष्णेनचिच्छेदचपुनःपुनः॥सतेनबलिनावीरश्छिद्यमानइरावता॥६७॥ राक्षसोप्यनदद्घोरंसशब्दस्तुमुलोभवत्॥ परश्वधक्षतंरक्षःसुस्रावबहुशोणितं॥६८॥ ततश्चुक्रोधबलवांश्चक्रेवेगंचसंयुगे॥ आर्घ्यशृंगिस्तथादृष्ट्वासमरेशत्रुमूर्जितं ॥ ६९ ॥ कृत्वाघोरंमहद्रूपंग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ अर्जुनस्यसुतंवीरमिरावंतंयशस्विनं॥ ७० ॥ संग्राममशिरसोमध्येसर्वेषांतत्रपश्यतां॥ तांदृष्ट्वातादृशींमायांराक्षसस्यदुरात्मनः ॥ ७१ ॥ इरावानपिसंक्रुद्धोमायांस्रष्टुंप्रचक्रमे॥ तस्यक्रोधाभिभूतस्यसमरेष्वनिवर्तिनः॥ ७२ ॥ योन्वयोमातृकस्तस्यसएनमभिपेदिवान्॥ सनागैर्बहुभीराजन्निरावान्संवृतोरणे॥७३॥ दधाररसुमहद्रूपमनंतइवभोगवान्॥ ततोबहुविधैर्नागैश्छादयामासराक्षसं ॥ ७४ ॥ छाद्यमानस्तुनागैःसध्यात्वाराक्षसपुंगवः॥ सौपर्णरूपमास्थायभक्षयामासपन्नगान्॥ ७५॥ माययाभक्षितेतस्मिन्नन्वयेतस्यमातृके॥ विमोहितमिरावंतंन्यहनद्राक्षसोसिना॥ ७६॥ सकुंडलंसमुकुटंपद्मेंदुसदृशप्रभं॥ इरावतःशिरोरक्षःपातयामासभूतले॥ ७७॥ तस्मिंस्तुविहतेवीरेराक्षसेनार्जुनात्मजे॥ विशोकाःसमपद्यंतधार्तराष्ट्राःसराजकाः ॥ ७८ ॥ तस्मिन्महतिसंग्रामेतादृशेभैरवेपुनः ॥ महान्व्यतिकरोघोरःसेनयोःसमपद्यत॥ ७९ ॥ गजाहयाःपदाताश्चविमिश्रादंतिभिर्हताः॥ रथाश्वादंतिनश्चैवपत्तिभिस्तत्रसूदिताः ॥ ८० ॥ तथापत्तिरथौघाश्चहयाश्चबहवोरणे॥ रथिभिर्निहताराजंस्तवतेषांचसंकुले॥८१॥ अजानन्नर्जुनश्चापिनिहतंपुत्रमौरसं ॥ जघानसमरेशूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः॥८२॥ तथैवतावकाराजन्सृंजयाश्चसहस्रशः॥ जुह्वंतःसमरेप्राणान्निजघ्नुरितरेतरं ॥८३॥ मुक्तकेशाविकवचाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिःसमयुध्यंतसमवेताःपरस्परं॥ ८४॥ तथामर्मातिगैर्भीष्मोनिजघानमहारथान्॥ कंपयन्समरेसेनांपांडवानांपरंतपः॥ ८५॥ तेनयौधिष्ठिरेसैन्येबहवोमानवाहताः॥ दंतिनःसादिनश्चैवरथिनोथहयास्तथा॥ ८६॥ तत्रभारतभीष्मस्यरणेदृष्ट्वापराक्रमं॥ अत्यद्भुतमपश्यामशक्रस्येवपराक्रमं॥ ८७॥ तथैवभीमसेनस्यपार्षतस्यचभारत॥ रौद्रमासीद्रणेयुद्धंसात्यकस्यचधन्विनः॥८८॥ दृष्ट्वाद्रोणस्यविक्रांतंपांडवान्भयमाविशत्॥ एकएवरणेशक्तोनिहंतुंसर्वसैनिकान्॥ ८९॥ किंपुनःपृथिवीशूरैर्योधव्रातैःसमावृतः॥ इत्यब्रुवन्महाराजरणेद्रोणेनपीडिताः॥ ९० ॥ वर्तमानेतथारौद्रेसंग्रामेभरतर्षभ॥ उभयोःसेनयोःशूरानामृष्यंतपरस्परं ॥ ९१ ॥ आविष्टाइवयुध्यंतेरक्षोभूतामहाबलाः॥ तावकाःपांडवेयाश्चसंरब्धास्तातधन्विनः॥ ९२॥

॥९३॥ ॥ इतिभी०नै०भा०नवतितमोऽध्यायः ॥९०॥ ॥९१॥ ॥ इरावंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

नस्मपश्यामहेकंचित्प्राणान्यःपरिरक्षति ॥ संग्रामेदैत्यसंकाशेतस्मिन्वीरवरक्षये॥ ९३॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०इरावद्वधेनवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥ ॥९१॥ ॥९१॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥इरावंतंतुनिहतंदृष्ट्वापार्थामहारथाः॥ संग्रामेकिमकुर्वंततन्ममाचक्ष्वसंजय॥ १॥ संजयउवाच॥ ॥इरावंतंतुनिहतंसंग्रामेवीक्ष्यराक्षसः॥ व्यनदत्सुमहानादंभैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २ ॥ नदतस्तस्यशब्देनपृथिवीसागरांबरा॥ सपर्वतवनाराजंश्चचालसुभृशंतदा॥ ३॥ अंतरिक्षंदिशश्चैवसर्वाश्चप्रदिशस्तथा ॥ तंश्रुत्वासुमहानादंतवसैन्यस्यभारत ॥ ४॥ ऊरुस्तंभःसमभवद्वेपथुःस्वेदएवच ॥ सर्वएवमहाराजतावकादीनचेतसः ॥ ५ ॥ सर्वतःसमचेष्टंतसिंहभीतागजाइव ॥ नर्दित्वासुमहानादंनिर्घातमिवराक्षसः॥ ६॥ ज्वलितंशूलमुद्यम्यरूपंकृत्वाविभीषणं॥ नानारूपप्रहरणैर्वृतोराक्षसपुंगवैः॥ ७॥ आजघानसुसंक्रुद्धःकालांतकयमोपमः॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंक्रुद्धंभीमदर्शनं॥८॥ स्वबलंचभयात्तस्यप्रायशोविमुखीकृतं॥ ततोदुर्योधनोराजाघटोत्कचमुपाद्रवत्॥ ९ ॥ प्रगृह्यविपुलंचापंसिंहवद्विनदन्मुहुः॥ पृष्ठतोनुययौचैनंस्रवद्भिःपर्वतोपमैः॥ १० ॥ कुंजरैर्दशसाहस्रैर्वंगानामधिपःस्वयं॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यगजानीकेनसंवृतं॥११॥ पुत्रंतवमहाराजचुकोपसनिशाचरः॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं॥१२॥ राक्षसानांचराजेंद्रदुर्योधनबलस्यच ॥ गजानीकंचसंप्रेक्ष्यमेघवृंदमिवोदितं॥ १३ ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धाराक्षसाःशस्त्रपाणयः॥ नदंतोविविधान्नादान्मेघाइवसविद्युतः॥ १४॥ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नंतोगजयोधिनः॥ भिंदिपालैस्तथाशूलैर्मुद्गरैःसपरश्वधैः॥ १५ ॥ पर्वताग्रैश्चवृक्षैश्चनिजघ्नुस्तेमहागजान्॥ भिन्नकुंभान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्चवारणान्॥ १६ ॥ अपश्याममहाराजवध्यमानान्निशाचरैः ॥ तेषुप्रक्षीयमाणेषुभग्नेषुगजयोधिषु॥ १७॥ दुर्योधनोमहाराजराक्षसान्समुपाद्रवत्॥ अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः॥१८॥ मुमोचनिशितान्बाणान्राक्षसेषुपरंतप॥ जघानचमहेष्वासःप्रधानांस्तत्रराक्षसान्॥ १९ ॥ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठपुत्रोदुर्योधनस्तव॥ वेगवंतंमहारौद्रंविद्युज्जिह्वंप्रमाथिनं॥ २० ॥ शरैश्चतुर्भिश्चतुरोनिजघानमहाबलः॥ ततःपुनरमेयात्माशरवर्षंदुरासदं॥ २१ ॥ मुमोचभरतश्रेष्ठोनिशाचरबलंप्रति॥ तत्तुदृष्ट्वामहत्कर्मपुत्रस्यतवमारिष॥ २२॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वालभैमसेनिर्महाबलः ॥ सविस्फार्यमहच्चापमिंद्राशनिसमप्रभं॥ २३॥ अभिदुद्राववेगेनदुर्योधनमरिंदमं॥ तमापतंतमुद्वीक्ष्यकालसृष्टमिवांतकं॥ २४॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ ॥इतिश्री०नै०भा०एकनवतितमोऽध्यायः ॥९१॥ ॥७॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥

नविव्यथेमहाराजपुत्रोदुर्योधनस्तव॥ अथैनमब्रवीत्क्रुद्धःक्रूरःसंरक्तलोचनः॥२५ ॥ अद्यानृण्यंगमिष्यामिपितॄणांमातुरेवच॥ येत्वयासुनृशंसेनदीर्घकालं
प्रवासिताः॥ २६ ॥ यच्चतेपांडवाराजंश्छलद्यूतेपराजिताः॥ यच्चैवद्रौपदीकृष्णाएकवस्त्रारजस्वला॥ २७ ॥ सभामानीयदुर्बुद्धेबहुधाक्लेशितात्वया ॥ तवच
प्रियकामेनआश्रमस्थादुरात्मना॥ २८ ॥ सैंधवेनपरामृष्टापरिभूयपितॄन्मम॥ एतेषामपमानानामन्येषांचकुलाधम॥ २९ ॥ अंतमद्यगमिष्यामियदिनोत्सृ
जसेरणं॥ एवमुक्त्वातुहैडिंबोमहद्विस्फार्यकार्मुकं ॥ ३० ॥ संदश्यदशनैरोष्ठंस्वक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शरवर्षेणमहतादुर्योधनमवाकिरत्॥ पर्वतंवारिधाराभिः
प्रावृषीवबलाहकः॥ ३१ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०हैडिंबयुद्धेएकनवतितमोऽध्यायः॥९१॥ ॥७॥ ॥७ ॥सं
जयउवाच॥ ॥ततस्तद्बाणवर्षंतुदुःसहंदानवैरपि॥ दधारयुधिराजेंद्रोयथावर्षंमहाद्विपः॥ १ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टोनिःश्वसन्निवपन्नगः॥ संशयंपरमंप्राप्तः
पुत्रस्तेभरतर्षभ॥२॥ मुमोचनिशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पंचविंशतिं॥तेऽपतन्सहसाराजंस्तस्मिन्राक्षसपुंगवे॥३॥ आशीविषाइवक्रुद्धाःपर्वतेगंधमादने॥ स
तैर्विद्धःस्रवन्रक्तंप्रभिन्नइवकुंजरः॥ ४ ॥ दध्रेमतिंविनाशायराज्ञःसपिशिताशनः॥ जग्राहचमहाशक्तिंगिरीणामपिदारिणीं॥ ५ ॥ संप्रदीप्तांमहोल्काभामश
निंज्वलितामिव॥ समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयंतव॥ ६ ॥ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्यवंगानामधिपस्त्वरन् ॥ कुंजरंगिरिसंकाशंराक्षसंप्रत्यचोदयत्॥ ७॥ स
नागप्रवरेणाजौबलिनाशीघ्रगामिना ॥ ततोदुर्योधनरथस्तंमार्गंप्रत्यवर्तत ॥ ८ ॥ रथंचवारयामासकुंजरेणसुतस्यते॥ मार्गमावारितंदृष्ट्वाराज्ञावंगेनधीम
ता॥ ९ ॥ घटोत्कचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः॥ उद्यतांतांमहाशक्तिंतस्मिंश्चिक्षेपवारणे॥ १० ॥ सतयाभिहतोराजंस्तेनबाहुप्रमुक्तया॥ संजातरुधिरोत्पी
डःपपातचममारच॥ ११ ॥ पतत्यथगजेचापिवंगानामीश्वरोबली ॥ जवेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलं ॥ १२ ॥ दुर्योधनोपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणं॥ प्रभ
ग्नंचबलंदृष्ट्वाजगामपरमांव्यथां॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यआत्मनश्चाभिमानितां ॥प्राप्तेपक्रमणेराजातस्थौगिरिरिवाचलः॥ १४ ॥ संधायचशितंबाणंका
लाग्निसमतेजसं॥ मुमोचपरमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरेनिशाचरे॥ १५॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यबाणमिंद्राशनिप्रभं॥ लाघवान्मोचयामासमहात्मावैघटोत्कचः॥ १६ ॥
भूयश्चविननादोग्रंक्रोधसंरक्तलोचनः॥ त्रासयामाससैन्यानियुगांतेजलदोयथा॥ १७॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तंश्रुत्वानिनदंघोरंतस्यभीमस्यरक्षसः॥ आचार्यमुपसंगम्यभीष्मःशांतनवोब्रवीत् ॥ १८ ॥ यथैषनिनदोघोरःश्रूयतेराक्षसेरितः॥ हैडिंबोयुध्यतेनूनंराज्ञादु
र्योधनेनह॥ १९ ॥ नैषशक्योहिसंग्रामेजेतुंभूतेनकेनचित् ॥ तत्रगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत॥ २० ॥ अभिद्रुतोमहाभागोराक्षसेनमहात्मना॥ एतद्धिवः
परंकृत्यंसर्वेषांनःपरंतपाः॥ २१ ॥ पितामहवचःश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः॥ उत्तमंजवमास्थायप्रययुर्यत्रकौरवः॥ २२ ॥ द्रोणश्चसोमदत्तश्चबाह्लीकोथजय
द्रथः॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्यआवंत्यःसबृहद्बलः॥ २३ ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः॥ रथाश्चानेकसाहस्रायेतेषामनुयायिनः ॥ २४ ॥ अभि
द्रुतंपरीप्संतःपुत्रंदुर्योधनंतव॥तदनीकमनाधृष्यंपालितंतुमहारथैः॥२५॥आततायिनमायांतंप्रेक्ष्यराक्षससत्तमः॥ नाकंपतमहाबाहुर्मैनाकइवपर्वतः॥२६॥
प्रगृह्यविपुलंचापंज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ शूलमुद्गरहस्तैश्चनानाप्रहरणैरपि ॥ २७ ॥ ततःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं॥ राक्षसानांचमुख्यस्यदुर्योधनबल
स्यच॥ २८ ॥ धनुषांकूजतांशब्दःसर्वतस्तुमुलोरणे ॥ अश्रूयतमहाराजवंशानांदह्यतामिव ॥ २९ ॥ अस्त्राणांपात्यमानानांकवचेषुशरीरिणां॥शब्दःसमभ
वद्राजन्गिरीणामिवभिद्यतां॥ ३० ॥ वीरबाहुविसृष्टानांतोमराणांविशांपते॥ रूपमासीद्वियत्स्थानांसर्पाणामिवसर्पतां ॥ ३१ ॥ ततःपरमसंक्रुद्धोविस्फार्य
सुमहद्धनुः॥ राक्षसेंद्रोमहाबाहुर्विनदन्भैरवंरवं॥ ३२ ॥ आचार्यस्यार्द्धचंद्रेणक्रुद्धश्चिच्छेदकार्मुकं॥ सोमदत्तस्यभल्लेनध्वजंचोन्मथ्यचानदत्॥ ३३ ॥ बाह्ली
कंचत्रिभिर्बाणैःप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे॥ कृपमेकेनविव्याधचित्रसेनंत्रिभिःशरैः ॥ ३४ ॥ पूर्णायतविसृष्टेनसम्यक्प्रणिहितेनच॥ जत्रुदेशेसमासाद्यविकर्णंस
मताडयत्॥३५ ॥ न्यषीदत्स्वरथोपस्थेशोणितेनपरिप्लुतः॥ ततःपुनरमेयात्मानाराचान्दशपंचच॥३६॥ भूरिश्रवसिसंक्रुद्धःप्राहिणोद्भरतर्षभ॥ तेवर्मभित्त्वा
तस्याशुविविशुर्धरणीतलं॥ ३७॥ विविंशतेश्चद्रौणेश्चयंतारौसमताडयत्॥ तौपेततूरथोपस्थेरश्मीनुत्सृज्यवाजिनां॥३८॥ सिंधुराज्ञोर्द्धचंद्रेणवाराहंस्वर्णभू
षितं॥ उन्ममाथमहाराजद्वितीयेनाच्छिनद्धनुः॥३९॥ चतुर्भिरथनाराचैरावंत्यस्यमहात्मनः॥ जघानचतुरोवाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः॥४०॥ पूर्णायतविसृष्टे
नपीतेननिशितेनच॥ निर्बिभेदमहाराजराजपुत्रंबृहद्बलं॥ ४१॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत्॥ भृशंक्रोधेनचाविष्टोरथस्थोराक्षसाधिपः॥४२॥

॥४३॥ ॥इतिभीष्म०नै०भा०द्विनवतितमोऽध्यायः॥९२॥ ॥ॐ॥ ॥विमुखीकृत्येति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

चिक्षेपनिशितांस्तीक्ष्णाञ्छरानाशीविषोपमान्॥ बिभिदुस्तेमहाराजशल्यंयुद्धविशारदं ॥४३॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०हैडिंबयु
द्धेद्विनवतितमोऽध्यायः॥९२॥ ॥ॐ॥ ॥संजयउवाच॥ ॥विमुखीकृत्यसर्वांस्तुतावकान्युधिराक्षसः॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठदुर्योधनमुपाद्रवत्॥१॥
तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराजानंप्रतिवेगितं॥ अभ्यधावन्जिघांसंतस्तावकायुद्धदुर्मदाः॥२॥ तालमात्राणिचापानिविकर्षंतोमहारथाः॥ तमेकमभ्यधावंतनदंतः
सिंहसंघवत्॥३॥ अथैनंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवाकिरन्॥ पर्वतंवारिधाराभिःशरदीवबलाहकाः॥४॥ सगाढविद्धोव्यथितस्तोत्रार्दितइवद्विपः॥ उत्पपातत
दाकाशंसमंताद्वैनतेयवत्॥५॥ व्यनदत्सुमहानादंजीमूतइवशारदः॥ दिशःखंविदिशश्चैवनादयन्भैरवस्वनः॥६॥ राक्षसस्यतुतंशब्दंश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः॥
उवाचभरतश्रेष्ठभीमसेनमरिंदमं॥७॥ युध्यतेराक्षसोनूनंधार्तराष्ट्रैर्महारथैः॥ यथास्यश्रूयतेशब्दोनदतोभैरवंस्वनं॥८॥ अतिभारंचपश्यामितस्मिन्राक्षस
पुंगवे॥ पितामहश्चसंक्रुद्धःपंचालान्हंतुमुद्यतः॥९॥ तेषांचरक्षणार्थाययुध्यतेफाल्गुनःपरैः॥ एतज्ज्ञात्वामहाबाहोकार्यद्वयमुपस्थितं॥१०॥ गच्छरक्षस्वहै
डिंबंसंशयंपरमंगतं॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञायत्वरमाणोवृकोदरः॥११॥ प्रययौसिंहनादेनत्रासयन्सर्वपार्थिवान्॥ वेगेनमहताराजन्पर्वकालेयथोदधिः॥१२॥
तमन्वगात्सत्यधृतिःसौचित्तिर्युद्धदुर्मदः॥ श्रेणिमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाभिभूः॥१३॥ अभिमन्युमुखाश्चैवद्रौपदेयामहारथाः॥ क्षत्रदेवश्चविक्रांतः
क्षत्रधर्मातथैवच॥१४॥ अनूपाधिपतिश्चैवनीलःस्वबलमास्थितः॥ महतारथवंशेनहैडिंबंपर्यवारयन्॥१५॥ कुंजरैश्चसदामत्तैःषट्सहस्रैःप्रहारिभिः॥ अ
भ्यरक्षंतसहिताराक्षसेंद्रंघटोत्कचं॥१६॥ सिंहनादेनमहतानेमिघोषेणचैवह॥ खुरशब्दनिपातैश्चकंपयंतोवसुंधरां॥१७॥ तेषामापततांश्रुत्वाशब्दंतंतावकं
बलं॥ भीमसेनभयोद्विग्नंविवर्णवदनंतथा॥१८॥ परिवृत्तंमहाराजपरित्यज्यघटोत्कचं॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतत्रतेषांमहात्मनां॥१९॥ तावकानांपरेषांचसंग्रा
मेष्वनिवर्तिनां॥ नानारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोमहारथाः॥२०॥ अन्योन्यमभिधावंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे॥ व्यतिषक्तंमहारौद्रंयुद्धंभीरुभयावहं॥२१॥ ह
यागजैःसमाजग्मुःपादातारथिभिःसह॥ अन्योन्यंसमरेराजन्प्रार्थयानाःसमभ्ययुः॥२२॥ सहसाचाभवत्तीव्रंसन्निपातान्महद्रजः॥ गजाश्वरथपत्तीनांपद
नेमिसमुद्धतं॥२३॥ धूम्रारुणंरजस्तीव्रंरणभूमिंसमावृणोत्॥ नैवस्वेनपरेराजन्समजानन्परस्परं॥२४॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥ ॥इतिभी०नै०भा०त्रिनवतितमोऽध्यायः॥९३॥ ॥ॐ॥ ॥स्वसैन्यमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥

पितापुत्रंनजानीतेपुत्रोवापितरंतथा॥ निर्मर्यादेतथाभूतेवैशसेलोमहर्षणे॥२५॥ शस्त्राणांभरतश्रेष्ठमनुष्याणांचगर्जतां॥ सुमहानभवच्छब्दःप्रेताना
मिवभारत॥२६॥ गजवाजिमनुष्याणांशोणितांत्रतरंगिणी॥ प्रावर्ततनदीतत्रकेशशैवलशाद्वला॥२७॥ नराणांचैवकायेभ्यःशिरसांपततांरणे॥ शुश्रुवे
सुमहाञ्छब्दःपततामश्मनामिव॥२८॥ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्चच्छिन्नगात्रैश्चवारणैः॥ अश्वैःसंभिन्नदेहैश्चसंकीर्णाभूद्वसुंधरा॥२९॥ नानाविधानिशस्त्रा
णिविसृजंतोमहारथाः॥ अन्योन्यमभिधावंतःसंप्रहारार्थमुद्यताः॥३०॥ हयाहयान्समासाद्यप्रेषिताहयसादिभिः॥ समाहत्यरणेन्योन्यंनिपेतुर्गतजीवि
ताः॥३१॥ नरानरान्समासाद्यक्रोधरक्तेक्षणाभृशं॥ उरांस्युरोभिरन्योन्यंसमाश्लिष्यनिजघ्निरे॥३२॥ प्रेषिताश्चमहामात्रैर्वारणाःपरवारणैः॥ अभ्यघ्नंतवि
षाणाग्रैर्वारणानेवसंयुगे॥॥३३॥ तेजातरुधिरोत्पीडाःपताकाभिरलंकृताः॥ संसक्ताःप्रत्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः॥३४॥ केचिद्भिन्नाविषाणाग्रैर्भिन्नकुंभा
श्चतोमरैः॥ विनदंतोभ्यधावंतगर्जमानाघनाइव॥३५॥ केचिद्धस्तैर्द्विधाच्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे॥ निपेतुस्तुमुलेतस्मिंश्छिन्नपक्षाइवाद्रयः॥३६॥
पार्श्वैस्तुदारितैरन्येवारणैर्वरवारणाः॥ मुमुचुःशोणितंभूरिधातूनिवमहीधराः॥३७॥ नाराचनिहतास्त्वन्येतथाविद्धाश्चतोमरैः॥ विनदंतोभ्यधावंतविशृंगा
इवपर्वताः॥३८॥ केचित्क्रोधसमाविष्टामदांधानिरवग्रहाः॥ रथान्हयान्पदातींश्चममृदुःशतशोरणे॥३९॥ तथाहयाहयारोहैस्ताडिताःप्रासतोमरैः॥ तेनते
नाभ्यवर्तंतकुर्वंतोव्याकुलादिशः॥४०॥ रथिनोरथिभिःसार्धंकुलपुत्रास्तनुत्यजः॥ परांशक्तिंसमास्थायचक्रुःकर्माण्यभीतवत्॥४१॥ स्वयंवरइवामर्देप्र
जह्रुरितरेतरं॥ प्रार्थयानायशोराजन्स्वर्गंवायुद्धशालिनः॥४२॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंग्रामेलोमहर्षणे॥ धार्तराष्ट्रंमहत्सैन्यंप्रायशोविमुखीकृतं॥४३॥ इति
श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०संकुलयुद्धेत्रिनवतितमोऽध्यायः॥९३॥ ॥ॐ॥ ॥संजयउवाच॥ ॥स्वसैन्यंनिहतंदृष्ट्वाराजादुर्यो
धनःस्वयं॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धोभीमसेनमरिंदमं॥१॥ प्रगृह्यसुमहच्चापमिंद्राशनिसमस्वनं॥ महताशरवर्षेणपांडवंसमवाकिरत्॥२॥ अर्धचंद्रंचसंधाय
सुतीक्ष्णंलोमवाहिनं॥ भीमसेनस्यचिच्छेदचापंक्रोधसमन्वितः॥३॥ तदंतरंचसंप्रेक्ष्यत्वरमाणोमहारथः॥ प्रसंदधेशितंबाणंगिरीणामपिदारणं॥४॥ तेनो
रसिमहाराजभीमसेनमताडयत्॥ सगाढविद्धोव्यथितःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥५॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

समालंबेतजस्वीध्वजंहेमपरिष्कृतं ॥ तथाविमनसंदृष्ट्वाभीमसेनंघटोत्कचः ॥ ६ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वालदिधक्षन्निवपावकः ॥ अभिमन्युमुखाश्चापिपांडवानांमहारथाः ॥ ७ ॥ समभ्यधावन्क्रोशंतोराजानंजातसंभ्रमाः ॥ संप्रेक्ष्यैतान्संपततःसंक्रुद्धान्जातसंभ्रमान् ॥ ८ ॥ भारद्वाजोब्रवीद्वाक्यंतावकानांमहारथान् ॥ क्षिप्रंगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयंपरमंप्राप्तंमज्जंतंव्यसनार्णवे ॥ एतेक्रुद्धामहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः ॥ १० ॥ भीमसेनंपुरस्कृत्यदुर्योधनमुपाद्रवन् ॥ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतोजयेधृताः ॥ ११ ॥ नदंतोभैरवान्नादांस्त्रासयंतश्चभूमिपान् ॥ तदाचार्यवचःश्रुत्वासौमदत्तिपुरोगमाः ॥ १२ ॥ तावकाःसमवर्तंतपांडवानामनीकिनीं ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्योद्रोणपुत्रोविविंशतिः ॥ १३ ॥ चित्रसेनोविकर्णश्चसैंधवोथबृहद्बलः ॥ आवंत्यौचमहेष्वासौकौरवंपर्यवारयन् ॥ १४ ॥ तेविंशतिपदंगत्वासंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चपरस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्महद्विस्फार्यकार्मुकं ॥ भारद्वाजस्ततोभीमंषड्विंशत्यासमार्पयत् ॥ १६ ॥ भूयश्चैनंमहाबाहुःशरैःशीघ्रमवाकिरत् ॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः ॥ १७ ॥ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनःशिलीमुखैः ॥ त्वरमाणोमहेष्वासःसव्येपार्श्वेमहाबलः ॥ १८ ॥ सगाढविद्धोव्यथितोवयोवृद्धश्चभारत ॥ प्रनष्टसंज्ञःसहसारथोपस्थउपाविशत् ॥ १९ ॥ गुरुंप्रव्यथितंदृष्ट्वाराजादुर्योधनःस्वयं ॥ द्रौणायनिश्चसंक्रुद्धौभीमसेनमभिद्रुतौ ॥ २० ॥ तावापतंतौसंप्रेक्ष्यकालांतकयमोपमौ ॥ भीमसेनोमहाबाहुर्गदामादायसत्वरं ॥ २१ ॥ अवप्लुत्यरथात्तूर्णंतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ समुद्यम्यगदांगुर्वीयमदंडोपमांरणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणं ॥ कौरवोद्रोणपुत्रश्चसहितावभ्यधावतां ॥ २३ ॥ तावापतंतौसहितौत्वरितौबलिनांवरौ ॥ अभ्यधावतवेगेनत्वरमाणोवृकोदरः ॥ २४ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंक्रुद्धंभीमदर्शनं ॥ समभ्यधावंस्त्वरिताःकौरवाणांमहारथाः ॥ २५ ॥ भारद्वाजमुखाःसर्वेभीमसेनजिघांसया ॥ नानाविधानिशस्त्राणिभीमस्योरस्यपातयन् ॥ २६ ॥ सहिताःपांडवंसर्वेपीडयंतःसमंततः ॥ तंदृष्ट्वासंशयंप्राप्तंपीड्यमानंमहारथं ॥ २७ ॥ अभिमन्युप्रभृतयःपांडवानांमहारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्संतःप्राणांस्त्यक्त्वासुदुस्त्यजान् ॥ २८ ॥ अनूपाधिपतिःशूरोभीमस्यदयितःसखा ॥ नीलोनीलांबुदप्रख्यःसंक्रुद्धोद्रौणिमभ्ययात् ॥ २९ ॥ स्पर्धतेहिमहेष्वासोनित्यंद्रोणसुतेनसः ॥ सविस्फार्यमहच्चापंद्रौणिंविव्याधपत्रिणा ॥ ३० ॥ यथाशक्रोमहाराजपुराविव्याधदानवं ॥ विप्रचित्तिंदुराधर्षंदेवतानांभयंकरं ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्रोणादींश्चापश्यंनेतिसंबंधः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणिनै० भा० चतुर्नवतित

येनलोकत्रयंक्रोधात्त्रासितंस्वेनतेजसा ॥ तथानीलेननिर्भिन्नःसुमुक्तेनपतत्रिणा ॥ ३२ ॥ संजातरुधिरोत्पीडोद्रौणिःक्रोधसमन्वितः ॥ सविस्फार्यधनुश्चित्रमिंद्राशनिसमस्वनं ॥ ३३ ॥ दध्रेनीलविनाशायमतिंमतिमतांवरः ॥ ततःसंधायविमलान्भल्लान्कर्मारमार्जितान् ॥ ३४ ॥ जघानचतुरोवाहान्पातयामासचध्वजं ॥ सप्तमेनचभल्लेननीलंविव्याधवक्षसि ॥ ३५ ॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ मोहितंवीक्ष्यराजानंनीलमभ्रचयोपमं ॥ ३६ ॥ घटोत्कचोभिसंक्रुद्धोज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रौणिमाहवशोभिनं ॥ ३७ ॥ तथेतरेचाभ्यधावन्राक्षसायुद्धदुर्मदाः ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसंघोरदर्शनं ॥ ३८ ॥ अभ्यधावततेजस्वीभारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघानचसंक्रुद्धोराक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ ३९ ॥ येभवन्नग्रतःक्रुद्धाराक्षसस्यपुरःसराः ॥ विमुखांश्चैवतान्दृष्ट्वाद्रौणिचापच्युतैःशरैः ॥ ४० ॥ अक्रुध्यतमहाकायोभैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ प्रादुश्चक्रेततोमायांघोररूपांसुदारुणां ॥ ४१ ॥ मोहयन्समरेद्रौणिंमायावीराक्षसाधिपः ॥ ततस्तेतावकाःसर्वेमाययाविमुखीकृताः ॥ ४२ ॥ अन्योन्यंसमपश्यंतनिकृत्तामेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाःकृपणाःशोणितेनपरिप्लुताः ॥ ४३ ॥ द्रोणंदुर्योधनंशल्यमश्वत्थामानमेवच ॥ प्रायशश्चमहेष्वासायेप्रधानाःस्मकौरवाः ॥ ४४ ॥ विध्वस्तारथिनःसर्वेराजानश्चनिपातिताः ॥ हयाश्चैवहयारोहाःसन्निकृत्ताःसहस्रशः ॥ ४५ ॥ तद्दृष्ट्वातावकंसैन्यंविद्रुतंशिबिरंप्रति ॥ ममप्राक्रोशतोराजंस्तथादेवव्रतस्यच ॥ ४६ ॥ युध्यध्वंमापलायध्वंमायैषाराक्षसीरणे ॥ घटोत्कचप्रमुक्तेतिनातिष्ठंतविमोहिताः ॥ ४७ ॥ नैवतेश्रद्दधुर्भीतावदतोरावयोर्वचः ॥ तांश्चप्रद्रवतोदृष्ट्वाजयंप्राप्ताश्चपांडवाः ॥ ४८ ॥ घटोत्कचेनसहिताःसिंहनादान्प्रचक्रिरे ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैःसमंतान्नेदिरेभृशं ॥ ४९ ॥ एवंतवबलंसर्वंहैडिंबेनदुरात्मना ॥ सूर्यास्तमनवेलायांप्रभग्नंविद्रुतंदिशः ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० अष्टमयुद्धदिवसेघटोत्कचयुद्धेचतुरधिकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ तस्मिन्महतिसंक्रंदेराजादुर्योधनस्तदा ॥ गांगेयमुपसंगम्यविनयेनाभिवाद्यच ॥ १ ॥ तस्यसर्वंयथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ घटोत्कचस्यविजयमात्मनश्चपराजयं ॥ २ ॥ कथयामासदुर्धर्षोविनिःश्वस्यपुनःपुनः ॥ अब्रवीच्चतदाराजन्भीष्मंकुरुपितामहं ॥ ३ ॥ भवंतंसमुपाश्रित्यवासुदेवंयथापरैः ॥ पांडवैर्विग्रहोघोरःसमारब्धोमयाप्रभो ॥ ४ ॥ एकादशसमाख्याताअक्षौहिण्यश्चयामम ॥ निदेशेतवतिष्ठंतिमयासार्धंपरंतप ॥ ५ ॥ मोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६ ॥ ७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनुशयःपश्चात्तापः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥

सोहंभरतशार्दूलभीमसेनपुरोगमैः॥ घटोत्कचंसमाश्रित्यपांडवैर्युधिनिर्जितः॥ ६॥ तन्मेदहतिगात्राणिशुष्कवृक्षमिवानलः ॥ तदिच्छामिमहाभागत्वत्प्रसा
दात्परंतप॥ ७॥ राक्षसापसदंहंतुंस्वयमेवपितामह॥ त्वांसमाश्रित्यदुर्धर्षंतन्मेकर्तुंत्वमर्हसि ॥ ८॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंराज्ञोभरतसत्तम ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यं
भीष्मःशांतनवोब्रवीत् ॥ ९॥ शृणुराजन्ममवचोयत्त्वांवक्ष्यामिकौरव॥ यथात्वयामहाराजवर्तितव्यंपरंतप॥ १०॥ आत्मारक्ष्योरणेतातसर्वावस्थास्वरिंदम॥
धर्मराजेनसंग्रामस्त्वयाकार्यःसदानघ॥ ११ ॥ अर्जुनेनयमाभ्यांवाभीमसेनेनवापुनः॥ राजधर्मंपुरस्कृत्यराजाराजानमार्छति॥ १२॥ अहंद्रोणःकृपोद्रौणिः
कृतवर्माचसात्वतः॥ शल्यश्चसौमदत्तिश्चविकर्णश्चमहारथाः॥ १३॥ तवचभ्रातरःश्रेष्ठादुःशासनपुरोगमाः॥ त्वदर्थेप्रतियोत्स्यामोराक्षसंतंमहाबलं॥ १४॥
रौद्रेतस्मिन्राक्षसेंद्रेयदितेनुशयोमहान्॥ अयंवागच्छतुरणेतस्ययुद्धायदुर्मतेः ॥ १५॥ भगदत्तोमहीपालःपुरंदरसमोयुधि ॥ एतावदुक्त्वाराजानंभगदत्तम
थाब्रवीत्॥ १६॥ समक्षंपार्थिवेंद्रस्यवाक्यंवाक्यविशारदः॥ गच्छशीघ्रंमहाराजहैडिंबंयुद्धदुर्मदं॥ १७॥ वारयस्वरणेयत्तोमिषतांसर्वधन्विनां ॥ राक्षसंक्रूर
कर्माणंयथेंद्रस्तारकंपुरा॥ १८॥ तवदिव्यानिचास्त्राणिविक्रमश्चपरंतप॥समागमश्चबहुभिःपुराभूदमरैःसह॥ १९॥ त्वंतस्यनृपशार्दूलप्रतियोद्धामहाहवे॥स्व
बलेनोच्छ्रितोराजन्जहिराक्षसपुंगवं॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंभीष्मस्यपृतनापतेः॥ प्रययौसिंहनादेनपरानभिमुखोद्रुतं॥ २१॥ तमाद्रवंतंसंप्रेक्ष्यगर्जंतमि
वतोयदं॥ अभ्यवर्ततसंक्रुद्धाःपांडवानांमहारथाः॥ २२॥ भीमसेनोभिमन्युश्चराक्षसश्चघटोत्कचः॥ द्रौपदेयाःसत्यधृतिःक्षत्रदेवश्चभारत॥ २३॥ चेदिपोव
सुदानश्चदशार्णाधिपतिस्तथा॥सुप्रतीकेनतांश्चापिभगदत्तोप्युपाद्रवत् ॥ २४॥ ततःसमभवद्युद्धंघोररूपंभयानकं॥ पांडूनांभगदत्तेनयमराष्ट्रविवर्धनं॥ २५॥
प्रयुक्तारथिभिर्बाणाभीमवेगाःसुतेजनाः ॥ तेनिपेतुर्महाराजनागेषुचरथेषुच ॥ २६॥ प्रभिन्नाश्चमहानागाविनीताहस्तिसादिभिः॥ परस्परंसमासाद्यसंनि
पेतुरभीतवत्॥ २७॥ मदांधारोषसंरब्धाविषाणाग्रैर्महाहवे॥ बिभिदुर्दंतमुसलैःसमासाद्यपरस्परं॥ २८॥ हयाश्चचामरापीडाःप्रासपाणिभिरास्थिताः ॥ चो ॥१५५॥
दिताःसादिभिःक्षिप्रंनिपेतुरितरेतरं॥ २९ ॥ पादाताश्चपदात्योघैस्ताडिताःशक्तितोमरैः॥ न्यपततंतदाभूमौशतशोथसहस्रशः॥ ३० ॥ रथिनश्चरथैराजन्कर्णि
नालीकसायकैः॥ निहत्यसमरेवीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंग्रामेलोमहर्षणे॥ भगदत्तोमहेष्वासोभीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

कुंजरेणप्रभिन्नेनसप्तधास्रवतामदं॥ पर्वतेनयथातोयंस्रवमाणेनसर्वशः ॥ ३३॥ किरञ्छरसहस्राणिसुप्रतीकशिरोगतः ॥ ऐरावतस्थोमघवान्वारिधाराइ
वानघ॥ ३४॥ सभीमंशरधाराभिस्ताडयामासपार्थिवः॥ पर्वतंवारिधाराभिस्तपांतेजलदोयथा॥ ३५॥ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धःपादरक्षान्परःशतान्॥ निजघा
नमहेष्वासःसंरब्धःशरवृष्टिभिः॥ ३६॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्क्रुद्धोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ चोदयामासनागेंद्रंभीमसेनरथंप्रति॥ ३७ ॥ सनागःप्रेषितस्तेनबाणो
ज्याचोदितोयथा॥ अभ्यधावतवेगेनभीमसेनमरिंदमं॥ ३८॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यपांडवानांमहारथाः॥ अभ्यवर्त्ततवेगेनभीमसेनपुरोगमाः॥ ३९॥ केकया
श्चाभिमन्युश्चद्रौपदेयाश्चसर्वशः॥ दशार्णाधिपतिःशूरःक्षत्रदेवश्चमारिष॥ ४० ॥ चेदिपश्चित्रकेतुश्चसंरब्धाःसर्वएवते ॥ उत्तमास्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहा
बलाः॥ ४१ ॥ तमेकंकुंजरंक्रुद्धाःसमंतात्पर्यवारयन्॥ सविद्धोबहुभिर्बाणैर्व्यरोचतमहाद्विपः॥ ४२ ॥ संजातरुधिरोत्पीडोधातुचित्रइवाद्रिराट् ॥ दशार्णाधि
पतिश्चापिगजंभूमिधरोपमं ॥ ४३ ॥ समास्थितोभिदुद्रावभगदत्तस्यवारणं ॥ तमापतंतंसमरेगजंगजपतिःसच ॥ ४४ ॥ दधारसुप्रतीकोपिवेलेवमकरा
लयं॥ वारितंप्रेक्ष्यनागेंद्रंदशार्णस्यमहात्मनः॥ ४५॥ साधुसाध्वितिसैन्यानिपांडवेयान्यपूजयन्॥ ततःप्राग्ज्योतिषःक्रुद्धस्तोमरान्वैचतुर्दश ॥ ४६ ॥ प्राहिणो
त्तस्यनागस्यप्रमुखेनृपसत्तम॥ वर्ममुख्यंतनुत्राणंशातकुंभपरिष्कृतं॥ ४७॥ विदार्यप्राविशन्क्षिप्रंवल्मीकमिवपन्नगाः॥ सगाढविद्धोव्यथितोनागोभरत
सत्तम॥ ४८ ॥ उपावृत्तमदःक्षिप्रमभ्यवर्ततवेगितः॥ सप्रदुद्राववेगेनप्रणदन्भैरवंरवं॥ ४९ ॥ संमर्दयानःस्वबलंवायुर्वृक्षानिवौजसा॥ तस्मिन्पराजितेनागे
पांडवानांमहारथाः॥ ५० ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैर्युद्धायैवावतस्थिरे॥ ततोभीमंपुरस्कृत्यभगदत्तमुपाद्रवन्॥ ५१ ॥ किरंतोविविधान्बाणान्शस्त्राणिविविधा
निच॥ तेषामापततांराजन्संक्रुद्धानाममर्षिणां ॥ ५२ ॥ श्रुत्वासनिनदंघोरममर्षाद्गतसाध्वसः॥ भगदत्तोमहेष्वासःस्वनागंप्रत्यचोदयत् ॥ ५३ ॥ अंकुशांगु
ष्ठनुदितःसगजप्रवरोयुधि॥ तस्मिन्क्षणेसमभवत्सांवर्तकइवानलः॥ ५४ ॥ रथसंघांस्तथानागान्हयांश्चहयसादिभिः॥ पादातांश्चसुसंक्रुद्धःशतशोथसहस्र
शः॥ ५५ ॥ अमृद्नात्समरेनागःसंप्रधावंस्ततस्ततः ॥ तेनसंलोड्यमानंतुपांडवानांबलंमहत्॥ ५६ ॥ संचुकोचमहाराजचर्मेवाग्नौसमाहितं॥ भग्नंतुस्वबलंदृ
ष्ट्वाभगदत्तेनधीमता॥ ५७॥ घटोत्कचोथसंक्रुद्धोभगदत्तमुपाद्रवत्॥ विकटःपरुषोराजन्दीप्तास्योदीप्तलोचनः॥ ५८॥

॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥ प्रचस्कंदअवततार ॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥

रूपंविभीषणंकृत्वारोपेणप्रज्वलन्निव॥ जग्राहविमलंशूलंगिरीणामपिदारणं॥ ५९ ॥ नागंजिघांसुःसहसाचिक्षेपचमहाबलः॥ सविस्फुलिंगमालाभिःसमं
तात्परिवेष्टितः॥ ६० ॥ तमापतंतंसहसादृष्ट्वाप्राग्ज्योतिशोनृपः॥ चिक्षेपरुचिरंतीक्ष्णमर्धचंद्रंसुदारुणं॥ ६१ ॥ चिच्छेदतन्महच्छूलंतेनबाणेनवेगवान्॥ उत्प
पातद्विधाच्छिन्नंशूलंहेमपरिष्कृतं॥ ६२ ॥ महाशनिर्यथाभ्रष्टाशक्रमुक्तानभोगता॥ शूलंनिपतितंदृष्ट्वाद्विधाकृत्तंचपार्थिव॥ ६३ ॥ रुक्मदंडांमहाशक्तिंजग्रा
हाग्निशिखोपमां॥ चिक्षेपतांराक्षसस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ ६४ ॥ तामापतंतींसंप्रेक्ष्यवियत्स्थामशनीमिव॥ उत्पत्यराक्षसस्तूर्णंजग्राहचननादच॥ ६५॥
बभंजचैनांत्वरितोजानुन्यारोप्यभारत॥ पश्यतःपार्थिवेंद्रस्यतदद्भुतमिवाभवत्॥ ६६ ॥ तदवेक्ष्यकृतंकर्मराक्षसेनबलीयसा॥ दिविदेवाःसगंधर्वामुनयश्चा
पिविस्मिताः॥ ६७॥ पांडवाश्चमहाराजभीमसेनपुरोगमाः॥ साधुसाध्वितिनादेनपृथिवीमन्वनादयन्॥ ६८॥ तंतुश्रुत्वामहानादंप्रहृष्टानांमहात्मनां॥ नामृ
ष्यतमहेष्वासोभगदत्तःप्रतापवान्॥ ६९॥ सविस्फार्यमहच्चापमिंद्राशनिसमप्रभं॥ तर्जयामासवेगेनपांडवानांमहारथान्॥ ७० ॥ विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णा
न्नाराचान्ज्वलनप्रभान्॥ भीममेकेनविव्याधराक्षसंनवभिःशरैः॥ ७१ ॥ अभिमन्युंत्रिभिश्चैवकेकयान्पंचभिस्तथा॥ पूर्णायतविसृष्टेनशरेणानतपर्वणा
॥ ७२ ॥ बिभेददक्षिणंबाहुंक्षत्रदेवस्यचाहवे॥ पपातसहसातस्यसशरंधनुरुत्तमं॥ ७३॥ द्रौपदेयांस्ततःपंचपंचभिःसमताडयत्॥ भीमसेनस्यचक्रोधान्निज
घानतुरंगमान्॥ ७४॥ ध्वजंकेसरिणंचास्यचिच्छेदविशिखैस्त्रिभिः॥ निर्बिभेदत्रिभिश्चान्यैःसारथिंचास्यपत्रिभिः॥ ७५॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउ
पाविशत्॥ विशोकोभरतश्रेष्ठभगदत्तेनसंयुगे॥ ७६ ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्विरथोरथिनांवरः॥ गदांप्रगृह्यवेगेनप्रचस्कंदरथोत्तमात्॥ ७७॥ तमुद्यतगदंदृ
ष्ट्वासशृंगमिवपर्वतं॥ तावकानांभयंघोरंसमपद्यतभारत॥ ७८॥ एतस्मिन्नेवकालेतुपांडवःकृष्णसारथिः॥ आजगाममहाराजनिघ्नन्शत्रून्समंततः॥७९॥ ॥१५६॥
यत्रतौपुरुषव्याघ्रौपितापुत्रौमहाबलौ॥ प्राग्ज्योतिषेणसंयुक्तौभीमसेनघटोत्कचौ॥ ८० ॥ दृष्ट्वाचपांडवोभ्रातॄन्युध्यमानान्महारथान्॥ त्वरितोभरतश्रेष्ठत
त्रायुध्यत्किरञ्छरान्॥ ८१ ॥ ततोदुर्योधनोराजात्वरमाणोमहारथः॥ सेनामचोदयत्क्षिप्रंरथनागाश्वसंकुलां॥ ८२ ॥ तामापतंतींसहसाकौरवाणांमहा
चमूं॥ अभिदुद्राववेगेनपांडवःश्वेतवाहनः॥ ८३॥

॥८४॥८५॥८६॥ ॥ इतिभी०नै०भा०पंचनवतितमोऽध्यायः॥ ९५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ पुत्रमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

भगदत्तश्चसमरेतेननागेनभारत॥ विमृद्नन्पांडवबलंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत्॥ ८४ ॥ तदासीत्सुमहद्युद्धंभगदत्तस्यमारिष॥ पंचालैःपांडवेयैश्चकेकयैश्चोद्यतायु
धैः॥ ८५॥ भीमसेनोपिसमरेतावुभौकेशवार्जुनौ॥ अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमं॥ ८६॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व० भगदत्तयु
द्धेपंचनवतितमोऽध्यायः॥ ९५॥ ९॥ ॥संजयउवाच॥ ॥पुत्रंविनिहतंश्रुत्वाइरावंतंधनंजयः॥ दुःखेनमहताविष्टोनिःश्वसन्पन्नगोयथा॥ १॥ अब्रवीत्स
मरेराजन्वासुदेवमिदंवचः॥ इदंनूनंमहाप्राज्ञोविदुरोदृष्टवान्पुरा॥ २॥ कुरूणांपांडवानांचक्षयंघोरंमहामतिः॥ सततोनिवारितवान्धृतराष्ट्रंजनेश्वरं॥ ३ ॥
अन्येचबहवोवीराःसंग्रामेमधुसूदन॥ निहताःकौरवैःसंख्येतथास्माभिश्चकौरवाः॥ ४॥ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठक्रियतेकर्मकुत्सितं॥ धिगर्थान्यत्कृतेह्येवंक्रियते
ज्ञातिसंक्षयः॥ ५॥ अधनस्यमृतंश्रेयोनचज्ञातिवधाद्धनं॥ किंनुप्राप्स्यामहेकृष्णहत्वाज्ञातीन्समागतान्॥ ६॥ दुर्योधनापराधेनशकुनेःसौबलस्यच॥ क्षत्रि
यानिधनंयांतिकर्णदुर्मंत्रितेनच॥ ७॥ इदानींचविजानामिसुकृतंमधुसूदन॥ कृतंराज्ञामहाबाहोयाचताचसुयोधनं॥ ८॥ राज्यार्धंपंचवाग्रामान्नाकार्षी
त्सचदुर्मतिः॥ दृष्ट्वाहिक्षत्रियान्शूरान्शयानान्धरणीतले॥ ९॥ निंदामिभृशमात्मानंधिगस्तुक्षत्रजीविकां॥ अशक्तमितिमामेतेज्ञास्यंतेक्षत्रियारणे॥ १०॥
युद्धंतुमेनरुचितंज्ञातिभिर्मधुसूदन॥ संचोदयहयान्शीघ्रंधार्तराष्ट्रचमूंप्रति॥ ११ ॥ प्रतरिष्येमहापारंभुजाभ्यांसमरोदधिं॥ नायंयापयितुंकालोविद्यतेमाध
वकचित्॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनकेशवःपरवीरहा॥ चोदयामासतानश्वान्पांडुरान्वातरंहसः॥ १३॥ अथशब्दोमहानासीत्तवसैन्यस्यभारत॥ मारुतोद्धूत
वेगस्यसागरस्येवपर्वणि॥ १४॥ अपराह्णेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत॥ पर्जन्यसमनिर्घोषोभीष्मस्यसहपांडवैः॥ १५॥ ततोराजंस्तवसुताभीमसेनमुपा
द्रवन्॥ परिवार्यरणेद्रोणंवसवोवासवंयथा॥ १६॥ ततःशांतनवोभीष्मःकृपश्चरथिनांवरः॥ भगदत्तःसुशर्माचधनंजयमुपाद्रवन्॥ १७॥ हार्दिक्योबाल्हि
कश्चैवसात्यकिंसमभिद्रुतौ॥ अंबष्ठकस्तुनृपतिरभिमन्युमवस्थितः॥ १८॥ शेषास्त्वन्येमहाराजशेषानेवमहारथान्॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहं॥ १९॥
भीमसेनस्तुसंप्रेक्ष्यपुत्रांस्तवजनेश्वर॥ प्रजज्वालरणेक्रुद्धोहविषाहव्यवाडिव॥ २०॥ पुत्रास्तुतवकौंतेयंछादयांचक्रिरेशरैः॥ प्रावृषीवमहाराजजलदाइवप
र्वतं॥ २१॥ सच्छाद्यमानोबहुधापुत्रैस्तवविशांपते॥ सृक्किणीसंलिहन्वीरःशार्दूलइववर्पितः॥ २२॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अपविद्धा

व्यूढोरस्कंततोभीमःपातयामासभारत॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसोभवद्गतजीवितः॥ २३ ॥ अपरेणतुभल्लेनपीतेननिशितेनतु ॥ अपातयत्कुंडलिनंसिंहःक्षुद्रमृगं यथा॥ २४ ॥ ततःसुनिशितान्पीतान्समादत्तशिलीमुखान्॥ ससर्जत्वरयायुक्तःपुत्रांस्तेप्राप्यमारिष॥ २५ ॥ प्रेषिताभीमसेनेनशरास्तेदृढधन्वना ॥ अपातयं तपुत्रांस्तेरथेभ्यःसुमहारथान्॥ २६ ॥ अनाधृष्टिंकुंडभेदिंवैराटंदीर्घलोचनं ॥ दीर्घबाहुंसुबाहुंचतथैवकनकध्वजं ॥ २७ ॥ प्रपतंतस्मवीरास्तेविरेजुर्भरतर्ष भ॥ वसंतेपुष्पशबलाश्च्युताःप्रपतिताइव॥ २८ ॥ ततःप्रदुद्रुवुःशेषास्तवपुत्रामहाहवे ॥ तंकालमिवमन्यंतोभीमसेनंमहाबलं॥ २९ ॥ द्रोणस्तुसमरेवीरंनिर्द हंतंसुतांस्तव॥ यथाद्रिंवारिधाराभिःसमंताद्व्यकिरच्छरैः॥ ३० ॥ तत्राद्भुतमपश्यामकुंतीपुत्रस्यपौरुषं ॥ द्रोणेनवार्यमाणोपिनिजघ्नेयत्सुतांस्तव ॥ ३१ ॥ य थागोवृषभोवर्षंसंधारयतिखात्पतत्॥ भीमस्तथाद्रोणमुक्तंशरवर्षमदीधरत्॥ ३२ ॥ अद्भुतंचमहाराजतत्रचक्रेवृकोदरः॥ यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्येद्रोणंचैवन्य वारयत्॥ ३३ ॥ पुत्रेषुतववीरेषुचिक्रीडार्जुनपूर्वजः ॥ मृगेष्विवमहाराजचरन्व्याघ्रोमहाबलः॥ ३४ ॥ यथाहिपशुमध्यस्थोदारयेतपशून्वृकः॥ वृकोदरस्तव सुतांस्तथाव्यद्रावयद्रणे॥ ३५ ॥ गांगेयोभगदत्तश्चगौतमश्चमहारथाः॥ पांडवंरभसंयुद्धेवारयामासुरर्जुनं ॥ ३६ ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यतेषांसोतिरथोरणे॥ प्रवीरांस्तवसैन्येषुप्रेषयामासमृत्यवे॥ ३७ ॥ अभिमन्युस्तुराजानमंबष्ठंलोकविश्रुतं॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंवारयामाससायकैः॥ ३८ ॥ विरथोवध्यमानस्तुसौ भद्रेणयशस्विना॥ अवप्लुत्यरथात्तूर्णमंबष्ठोवसुधाधिपः ॥ ३९ ॥ असिंचिक्षेपसमरेसौभद्रस्यमहात्मनः ॥ आरुरोहरथंचैवहार्दिक्यस्यमहाबलः ॥ ४० ॥ आपतंतंतुनिस्त्रिंशंयुद्धमार्गविशारदः॥ लाघवाद्व्यंसयामाससौभद्रःपरवीरहा॥ ४१ ॥ व्यंसितंवीक्ष्यनिस्त्रिंशंसौभद्रेणरणेतदा॥ साधुसाध्वितिसैन्यानांप्रणा दोभूद्विशांपते॥ ४२ ॥ धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्येतवसैन्यमयोधयन्॥ तथैवतावकाःसर्वेपांडुसैन्यमयोधयन्॥ ४३ ॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्तवतेषांचभारत॥ निघ्न तांदृढमन्योन्यंकुर्वतांकर्मदुष्करं॥ ४४ ॥ अन्योन्यंहिरणेशूराःकेशेष्वाक्षिप्यमानिनः॥ नखदंतैरयुध्यंतमुष्टिभिर्जानुभिस्तथा॥ ४५ ॥ तलैश्चैवाथनिस्त्रिंशैर्बाहुभि श्चसुसंस्थितैः॥ विवरंप्राप्यचान्योन्यमनयन्यमसादनं॥ ४६ ॥ न्यहनच्चपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ॥ व्याकुलीकृतसर्वांगायुयुधुस्तत्रमानवाः ॥ ४७ ॥ रणे चारूणिचापानिहेमपृष्ठानिमारिष॥ हतानामपविद्धानिकलापाश्चमहाधनाः॥ ४८ ॥

निपतितानि ॥ ४८ ॥

॥१५७॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

जातरूपमयैःपुंखैराजतैर्निशिताःशराः ॥ तैलधौताव्यराजंतनिर्मुक्तभुजगोपमाः॥ ४९ ॥ हस्तिदंतत्सरून्खड्गान्जातरूपपरिष्कृतान्॥ चर्माणिचापविद्धानि रुक्मचित्राणिधन्विनां॥ ५० ॥ सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान्॥ जातरूपमयाश्चर्ष्टीःशक्तीश्चकनकोज्ज्वलाः॥ ५१ ॥ सुसन्नाहाश्चपतितामुसला निगुरूणिच॥ परिघान्पट्टिशांश्चैवभिंदिपालांश्चमारिष॥ ५२ ॥ पतितान्विविधांश्चापांश्चित्रान्हेमपरिष्कृतान्॥ कुथाबहुविधाकाराश्चामरान्व्यजनानिच॥ ५३ नानाविधानिशस्त्राणिप्रगृह्यपतितानराः॥ जीवंतइवदृश्यंतेगतसत्वामहारथाः॥ ५४ ॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः॥ गजवाजिरथक्षुण्णाःशेरते स्मनराःक्षितौ॥ ५५ ॥ तथैवाश्वनृनागानांशरीरैर्विबभौतदा॥ संछन्नावसुधाराजन्पर्वतैरिवसर्वशः॥ ५६ ॥ समरेपतितैश्चैवशक्त्यृष्टिशरतोमरैः॥ निस्त्रिंशैः पट्टिशैःप्रासैरयस्कुंतैःपरश्वधैः॥ ५७ ॥ परिघैर्भिंदिपालैश्चशतघ्नीभिश्चमारिष॥ शरीरैःशस्त्रनिर्भिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी॥ ५८ ॥ विशब्दैरल्पशब्दैश्चशोणितौ घपरिप्लुतैः॥ गतासुभिरमित्रघ्नविबभौनिचितामही॥ ५९ ॥ सतलत्रैःसकेयूरैर्बाहुभिश्चंदनोक्षितैः॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्चतरस्विनां॥ ६० ॥ बद्धचू डामणिवरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः॥ पातितैर्ऋषभाक्षाणांबभौभारतमेदिनी ॥ ६१ ॥ कवचैःशोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्चकांचनैः ॥ रराजसुभृशंभूमिःशांतार्चि भिरिवानलैः॥ ६२ ॥ विप्रविद्धैःकलापैश्चपतितैश्चशरासनैः॥ विप्रकीर्णैःशरैश्चैवरुक्मपुंखैःसमंततः॥ ६३ ॥ रथैश्चसर्वतोभग्नैःकिंकिणीजालभूषितैः॥ वाजि भिश्चहतैर्बाणैःस्रस्तजिह्वैःसशोणितैः॥ ६४ ॥ अनुकर्षैःपताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि॥ प्रवीराणांमहाशंखैर्विप्रकीर्णैश्चपांडुरैः ॥ ६५ ॥ स्रस्तहस्तैश्चमातंगैःश यानैर्विबभौमही॥ नानारूपैरलंकारैःप्रमदेवाभ्यलंकृता॥ ६६ ॥ दंतिभिश्चापरैस्तत्रसप्रासैर्गाढवेदनैः॥ करैःशब्दंविमुंचद्भिःशीत्कारंचमुहुर्मुहुः॥ ६७ ॥ विब भौतद्रणस्थानंस्यंदमानैरिवाचलैः॥ नानारागैःकंबलैश्चपरिस्तोमैश्चदंतिनां॥ ६८ ॥ वैदूर्यमणिदंडैश्चपतितैरंकुशैःशुभैः॥ घंटाभिश्चगजेंद्राणांपतिताभिःसमं ततः॥ ६९ ॥ विपाटितविचित्राभिःकुथाभिरंकुशैस्तथा॥ ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्चरुक्मकक्ष्याभिरेवच॥ ७० ॥ यंत्रैश्चबहुधाच्छिन्नैस्तोमरैश्चापिकांचनैः॥ अश्वानां रेणुकपिलैरुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः॥ ७१ ॥ सादिनांभुजगैश्छिन्नैःपतितैःसांगदैस्तथा॥ प्रासैश्चविमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ॥ ७२ ॥ उष्णीषैश्चतथाचि त्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः॥ विचित्रैर्बाणवर्षैश्चजातरूपपरिष्कृतैः॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै० भा० षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अश्वास्तरपरिस्तोमैरांकवैर्म्रदितैस्तथा॥ नरेंद्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्चमहाधनैः ॥ ७४ ॥ छत्रैस्तथापविद्धैश्चचामरैर्व्यजनैरपि ॥ पद्मेंदुद्युतिभिश्चैववदनैश्चारु
कुंडलैः॥ ७५॥ कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थंवीराणांसमलंकृतैः॥ अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्ज्वलकुंडलैः॥ ७६॥ ग्रहनक्षत्रशबलाद्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ एवमेतेमहा
सेनेम्रदितेतत्रभारत॥ ७७॥ परस्परंसमासाद्यतवतेषांचसंयुगे॥ तेषुश्रांतेषुभग्नेषुम्रदितेषुचभारत॥ ७८ ॥ रात्रिःसमभवत्तत्रनापश्यामततोनुगान्॥ ततोव
हारंसैन्यानांप्रचक्रुःकुरुपांडवाः॥ ७९ ॥ रजनीमुखेसुरौद्रेतुवर्तमानेमहाभये॥ अवहारंततःकृत्वासहिताःकुरुपांडवाः ॥ न्यविशंतयथाकालंगत्वास्वशिबिरं
तदा॥ ८० ॥ ॥इतिश्रीमहाभा० भीष्मपर्वणिभीष्मवध० अष्टमदिवसयुद्धावहारेषण्णवतितमोऽध्यायः॥ ९६॥ ॥ ५ ॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततोदु
र्योधनोराजाशकुनिश्चापिसौबलः॥ दुःशासनश्चपुत्रस्तेसूतपुत्रश्चदुर्जयः॥ १ ॥ समागम्यमहाराजमंत्रंचक्रुर्विवक्षितं॥ कथंपांडुसुताःसंख्येजेतव्याःसगणा
इति॥ २॥ ततोदुर्योधनोराजासर्वांस्तानाहमंत्रिणः॥ सूतपुत्रंसमाभाष्यसौबलंचमहाबलं॥ ३॥ द्रोणोभीष्मःकृपःशल्यःसौमदत्तिश्चसंयुगे॥ नपार्थान्प्रतिबा
धंतेनजानेतच्चकारणं॥ ४ ॥ अवध्यमानास्तेचापिक्षपयंतिबलंमम॥ सोस्मिक्षीणबलःकर्णक्षीणशस्त्रश्चसंयुगे॥५॥ निकृतःपांडवैःशूरैरवध्यैर्दैवतैरपि॥ सो
हंसंशयमापन्नःप्रहरिष्येकथंरणे॥ ६॥ तमब्रवीन्महाराजसूतपुत्रोनराधिपं॥ ॥कर्णउवाच॥ ॥माशोचभरतश्रेष्ठकरिष्येहंप्रियंतव ॥ ७॥ भीष्मःशांतनव
स्तूर्णमपयातुमहारणात्॥ निवृत्तेयुधिगांगेयेन्यस्तशस्त्रेचभारत ॥ ८॥ अहंपार्थान्हनिष्यामिसहितान्सर्वसोमकैः ॥ पश्यतोयुधिभीष्मस्यशपेसत्येनतेनृप॥
॥ ९ ॥ पांडवेषुदयांनित्यंसहिभीष्मःकरोतिवै॥ अशक्तश्चरणेभीष्मोजेतुमेतान्महारथान्॥ १० ॥ अभिमानीरणेभीष्मोनित्यंचापिरणप्रियः॥ सकथंपांडवा
न्युद्धेजेष्यतेतातसंगतान्॥ ११ ॥सत्वंशीघ्रमितोगत्वाभीष्मस्यशिबिरंप्रति॥ अनुमान्यगुरुंवृद्धंशस्त्रंन्यासयभारत ॥ १२ ॥ न्यस्तशस्त्रेततोभीष्मेनिहतान्पश्य
पांडवान्॥ मयैकेनरणेराजन्ससुहृद्गणबांधवान्॥ १३॥ एवमुक्तस्तुकर्णेनपुत्रोदुर्योधनस्तव॥ अब्रवीद्भ्रातरंतत्रदुःशासनमिदंवचः ॥ १४ ॥ अनुयात्रंयथा
सर्वंसज्जीभवतिसर्वशः॥ दुःशासनतथाक्षिप्रंसर्वमेवोपपादय॥ १५॥ एवमुक्त्वाततोराजन्कर्णमाहजनेश्वरः॥ अनुमान्यरणेभीष्ममेषोहंद्विपदांवरं॥ १६॥
आगमिष्येततःक्षिप्रंत्वत्सकाशमरिंदम॥ अपक्रांतेततोभीष्मेप्रहरिष्यसिसंयुगे ॥ १७ ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ हयंहययानंरथमितियावत्॥ १९ ॥ २० ॥ भंडीपुष्पंमंजिष्ठापुष्पं॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥ २७ ॥ दक्षिणंस्वभुजंसंभृत्यसमुद्धृत्यशैक्षं

निष्पपातततस्तूर्णंपुत्रस्तवविशांपते॥ सहितोभ्रातृभिस्तैस्तुदेवैरिवशतक्रतुः॥ १८ ॥ ततस्तंनृपशार्दूलंशार्दूलसमविक्रमं॥ आरोहयद्धयंतूर्णंभ्रातादुःशास
नस्तदा॥ १९ ॥ अंगदीबद्धमुकुटोहस्ताभरणवान्नृप ॥ धार्तराष्ट्रोमहाराजविबभौसपथिव्रजन्॥ २० ॥ भंडीपुष्पनिकाशेनतपनीयनिभेनच ॥ अनुलिप्तःप
रार्ध्येनचंदनेनसुगंधिना ॥ २१ ॥ अरजोंबरसंवीतःसिंहखेलगतिर्नृप॥ शुशुभेविमलार्चिष्मान्नभसीवदिवाकरः॥ २२॥ तंप्रयांतंनरव्याघ्रंभीष्मस्यशिबिरंप्र
ति॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाःसर्वलोकस्यधन्विनः॥ २३॥ भ्रातरश्चमहेष्वासास्त्रिदशाइववासवं॥ हयानन्येसमारुह्यगजानन्येचभारत॥ २४॥ रथानन्येनरश्रे
ष्ठंपरिवव्रुःसमंततः॥ आत्तशस्त्राश्चसुहृदोरक्षणार्थंमहीपतेः॥ २५॥ प्रादुर्बभूवुःसहिताःशक्रस्येवामरादिवि॥ सपूज्यमानःकुरुभिःकौरवाणांमहाबलः॥ २६॥
प्रययौसदनंराजागांगेयस्ययशस्विनः॥ अन्वीयमानःसततंसोदरैःपरिवारितः॥ २७॥ दक्षिणंदक्षिणःकालेसंभृत्यस्वभुजंतदा॥ हस्तिहस्तोपमंशैक्षंसर्वशत्रु
निबर्हणं॥ २८॥ प्रगृह्णन्नंजलीन्नॄणामुद्यतान्सर्वतोदिशः॥ शुश्रावमधुरावाचोनानादेशनिवासिनां॥ २९॥ संस्तूयमानःसूतैश्चमागधैश्चमहायशाः॥ पूज
यानश्चतान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः॥ ३०॥ प्रदीपैःकांचनैस्तत्रगंधतैलावसेचितैः॥ परिवव्रुर्महाराजंप्रज्वलद्भिःसमंततः॥ ३१ ॥ सतैःपरिवृतोराजाप्रदीपैःकां
चनैर्ज्वलन्॥ शुशुभेचंद्रमायुक्तोदीप्तैरिवमहाग्रहैः॥ ३२॥ कांचनोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः॥ प्रोत्साहयंतःशनकैस्तंजनंसर्वतोदिशं॥ ३३॥ संप्राप्यतुत
तोराजाभीष्मस्यसदनंशुभं॥ अवतीर्यहयाच्चापिभीष्मंप्राप्यजनेश्वरः॥ ३४॥ अभिवाद्यततोभीष्मंनिषण्णःपरमासने॥ कांचनेसर्वतोभद्रेस्पर्ध्यास्तरणसंवृ
ते॥ ३५॥ उवाचप्रांजलिर्भीष्मंबाष्पकंठोश्रुलोचनः॥ त्वांवयंहिसमाश्रित्यसंयुगेशत्रुसूदन॥ ३६॥ उत्सहेमरणेजेतुंसेंद्रानपिसुरासुरान्॥ किमुपांडुसुतान्वी
रान्ससुहृद्गणबांधवान्॥ ३७॥ तस्मादर्हसिगांगेयकृपांकर्तुंमयिप्रभो॥ जहिपांडुसुतान्वीरान्महेंद्रइवदानवान्॥३८॥ अहंसर्वान्महाराजनिहनिष्यामिसोम
कान्॥ पंचालान्केकयैःसार्धंकरूषांश्चेतिभारत॥ ३९॥ त्वद्वचःसत्यमेवास्तुजहिपार्थान्समागतान्॥ सोमकांश्चमहेष्वासान्सत्यवाग्भवभारत॥ ४० ॥ दय
यायदिवाराजन्द्वेष्यभावान्ममप्रभो॥ मंदभाग्यतयावापिममरक्षसिपांडवान्॥ ४१ ॥ अनुजानीहिसमरेकर्णमाहवशोभिनं॥ सजेष्यतिरणेपार्थान्ससुहृद्
गणबांधवान्॥ ४२॥ शस्त्रादिशिक्षासंपन्नं॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै० भा० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ वाकूशल्यैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्याप्तंप्राप्तं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सएवमुक्तानृपतिःपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ नोवाचवचनंकिंचिद्भीष्मंसत्यपराक्रमं ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० भीष्मंप्रतिदुर्योधनवाक्ये
सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ वाक्शल्यैस्तवपुत्रेणसोतिविद्धोमहामनाः ॥ दुःखेनमहताविष्टोनोवाचा
प्रियमण्वपि ॥ १ ॥ सध्यात्वासुचिरंकालंदुःखरोषसमन्वितः ॥ श्वसमानोयथानागःप्रणुन्नोवाक्शलाकया ॥ २ ॥ उद्वृत्यचक्षुषीकोपान्निर्दहन्निवभारत ॥ सदे
वासुरगंधर्वंलोकंलोकविदांवरः ॥ ३ ॥ अब्रवीत्तवपुत्रंससामपूर्वमिदंवचः ॥ किंत्वंदुर्योधनैवंमांवाक्शल्यैरपकृंतसि ॥ ४ ॥ घटमानंयथाशक्तिकुर्वाणंचतवप्रि
यं ॥ जुह्वानंसमरेप्राणांस्तववैप्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदातुपांडवःशूरःखांडवेग्निमतर्पयत् ॥ पराजित्यरणेशक्रंपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ ६ ॥ यदाचत्वांमहाबाहोगंध
र्वैर्हृतमोजसा ॥ अमोचयत्पांडुसुतःपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ ७ ॥ द्रवमाणेषुशूरेषुसोदरेषुतवप्रभो ॥ सूतपुत्रेचराधेयेपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ ८ ॥ यच्चनःसहितान्सर्वा
न्विराटनगरेतदा ॥ एकएवसमुद्यातःपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ ९ ॥ द्रोणंचयुधिसंरब्धंमांचनिर्जित्यसंयुगे ॥ वासांसिससमादत्तपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ १० ॥ तथाद्रौणिं
महेष्वासंशारद्वतमथापिच ॥ गोग्रहेजितवान्पूर्वंपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ ११ ॥ विजित्यचयदाकर्णंसदापुरुषमानिनं ॥ उत्तरायैददौवस्त्रंपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ १२ ॥
निवातकवचान्युद्धेवासवेनापिदुर्जयान् ॥ जितवान्समरेपार्थःपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ १३ ॥ कोहिशक्तोरणेजेतुंपांडवंरभसंतदा ॥ यस्यगोप्ताजगद्गोप्ताशंखच
क्रगदाधरः ॥ १४ ॥ वासुदेवोनंतशक्तिःसृष्टिसंहारकारकः ॥ सर्वेश्वरोदेवदेवःपरमात्मासनातनः ॥ १५ ॥ उक्तोसिबहुशोराजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥ त्वंतुमोहान्न
जानीषेवाच्यावाच्यंसुयोधन ॥ १६ ॥ मुमुर्षुर्हिनरःसर्वान्वृक्षान्पश्यतिकांचनान् ॥ तथात्वमपिगांधारेविपरीतानिपश्यसि ॥ १७ ॥ स्वयंवैरंमहत्कृत्वापांडवैःसह
सृंजयैः ॥ युध्यस्वतानद्यरणेपश्यामःपुरुषोभव ॥ १८ ॥ अहंतुसोमकान्सर्वान्पंचालांश्चसमागतान् ॥ निहनिष्येनरव्याघ्रवर्जयित्वाशिखंडिनं ॥ १९ ॥ तैर्वाहंनिह
तःसंख्येगमिष्येयमसादनं ॥ तान्वानिहत्यसमरेप्रीतिंदास्याम्यहंतव ॥ २० ॥ पूर्वंहिस्त्रीसमुत्पन्नाशिखंडीराजवेश्मनि ॥ वरदानात्पुमान्जातःसैषावैस्त्रीशिखंडि ॥१५९॥
नी ॥ २१ ॥ तमहंनहनिष्यामिप्राणत्यागेपिभारत ॥ यासौप्राङ्निर्मिताधात्रासैषावैस्त्रीशिखंडिनी ॥ २२ ॥ सुखंस्वपिहिगांधारेश्वोस्मिकर्तामहारणं ॥ यंजनाः
कथयिष्यंतियावत्स्थास्यतिमेदिनी ॥ २३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ महाजनंजनसमूहं क्षयंगृहं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रत्यादेशंनिराकरणं ॥ २८ ॥ निर्वेदंखेदं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उद्योगेयुद्धात्प्राक् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवमुक्तस्तवसुतोनिर्जगामजनेश्वर ॥ अभिवाद्यगुरुंमूर्ध्नाप्रययौस्वंनिवेशनं ॥ २४ ॥ आगम्यतुततोराजाविसृज्यचमहाजनं ॥ प्रविवेशततस्तूर्णंक्षयंशत्रुक्ष
यंकरः ॥ २५ ॥ प्रविष्टःसनिशांतांचगमयामासपार्थिव ॥ प्रभातायांचशर्वर्यांप्रातरुत्थायतान्नृपः ॥ २६ ॥ राज्ञःसमाज्ञापयतसेनांयोजयतेतिह ॥ अद्यभी
ष्मोरणेक्रुद्धोनिहनिष्यतिसोमकान् ॥ २७ ॥ दुर्योधनस्यतच्छ्रुत्वारात्रौविलपितंबहु ॥ मन्यमानःसतंराजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २८ ॥ निर्वेदंपरमंगत्वावि
निंद्यपरवश्यतां ॥ दीर्घंदध्यौशांतनवोयोद्धुकामोर्जुनंरणे ॥ २९ ॥ इंगितेनतुतज्ज्ञात्वागांगेयेनविचिंतितं ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमचोदयत् ॥ ३० ॥ दुः
शासनरथास्तूर्णंयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ द्वाविंशतिमनीकानिसर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ३१ ॥ इदंहिसमनुप्राप्तंवर्षपूगाभिचिंतितं ॥ पांडवानांससैन्यानांवधो
राज्यस्यचागमः ॥ ३२ ॥ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ सनोगुप्तःसहायःस्याद्धन्यात्पार्थांश्चसंयुगे ॥ ३३ ॥ अब्रवीद्धिविशुद्धात्मानाहंहन्यांशिखंडि
नं ॥ स्त्रीपूर्वकोह्यसौराजंस्तस्माद्वर्ज्योमयारणे ॥ ३४ ॥ लोकस्तद्वेदयदहंपितुःप्रियचिकीर्षया ॥ राज्यंस्फीतंमहाबाहोस्त्रियश्चत्यक्तवान्पुरा ॥ ३५ ॥ नैवचाहंस्त्रि
यंजातुनस्त्रीपूर्वंकथंचन ॥ हन्यांयुधिनरश्रेष्ठसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ३६ ॥ अयंस्त्रीपूर्वकोराजञ्छिखंडीयदितेश्रुतः ॥ उद्योगेकथितंयत्तत्तथाजाताशिखंडिनी ॥ ३७ ॥
कन्याभूत्वापुमाञ्जातःसचमांयोधयिष्यति ॥ तस्याहंप्रमुखेबाणान्नमुंचेयंकथंचन ॥ ३८ ॥ युद्धेहिक्षत्रियांस्तातपांडवानांजयैषिणः ॥ सर्वानन्यान्हनिष्यामि
संप्राप्तान्रणमूर्धनि ॥ ३९ ॥ एवंमांभरतश्रेष्ठगांगेयःप्राहशास्त्रवित् ॥ तत्रसर्वात्मनामन्येगांगेयस्यैवपालनं ॥ ४० ॥ अरक्ष्यमाणंहिवृकोहन्यात्सिंहंमहाहवे ॥
माद्वकेणेवगांगेयंघातयेमशिखंडिना ॥ ४१ ॥ मातुलःशकुनिःशल्यःकृपोद्रोणोविविंशतिः ॥ यत्तारक्षंतुगांगेयंतस्मिन्गुप्तेध्रुवोजयः ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रुत्वातुते
सर्वेदुर्योधनवचस्तदा ॥ सर्वतोरथवंशेनगांगेयंपर्यवारयन् ॥ ४३ ॥ पुत्राश्चतवगांगेयंपरिवार्यययुर्मुदा ॥ कंपयंतोभुवंद्यांचक्षोभयंतश्चपांडवान् ॥ ४४ ॥ ते
रथैःसुप्रसंयुक्तैर्दंतिभिश्चमहारथाः ॥ परिवार्यरणेभीष्मंदंशिताःसमवस्थिताः ॥ ४५ ॥ यथादेवासुरेयुद्धेत्रिदशावज्रधारिणं ॥ सर्वेतेस्मव्यतिष्ठंतरक्षंतस्तंमहा
रथं ॥ ४६ ॥ ततोदुर्योधनोराजापुनर्भ्रातरमब्रवीत् ॥ सव्यंचक्रंयुधामन्युरुत्तमौजाश्चदक्षिणं ॥ ४७ ॥ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोपिशिखंडिनः ॥ रक्ष्यमाणः
सपार्थेनतथास्माभिर्विवर्जितः ॥ ४८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

यथाभीष्मंननोहन्याद्दुःशासनतथाकुरु॥ भ्रातुस्तद्वचनंश्रुत्वापुत्रोदुःशासनस्तव॥ ४९॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया॥ भीष्मंतुरथवंशेनहृष्ट्वासम
भिसंवृतं॥ ५० ॥ अर्जुनोरथिनांश्रेष्ठोधृष्टद्युम्नमुवाचह॥ शिखंडिनंनरव्याघ्रंभीष्मस्यप्रमुखेनृप॥ स्थापयस्वाद्यपांचाल्यतस्यगोप्ताहमित्युत॥ ५१ ॥ ॥इति
श्रीमहाभा० भीष्मपर्वणिभीष्मव० भीष्मदुर्योधनसंवादेअष्टनवतितमोऽध्यायः॥ ९८॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततःशांतनवोभीष्मोनिर्ययौ
सहसेनया॥ व्यूहंचाव्यूहतमहत्सर्वतोभद्रमात्मनः॥ १ ॥ कृपश्चकृतवर्माचशैब्यश्चैवमहारथः॥ शकुनिःसैंधवश्चैवकांबोजश्चसुदक्षिणः॥२॥ भीष्मेणसहिताः
सर्वेपुत्रैश्चतवभारत॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांव्यूहस्यप्रमुखेस्थिताः॥३॥ द्रोणोभूरिश्रवाःशल्योभगदत्तश्चमारिष॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः
॥ ४ ॥ अश्वत्थामासोमदत्तश्चावंत्यौचमहारथौ॥ महत्यासेनयायुक्तावामंपक्षमपालयन् ॥ ५ ॥ दुर्योधनोमहाराजत्रिगर्तैःसर्वतोवृतः॥ व्यूहमध्येस्थितोरा
जन्पांडवान्प्रतिभारत॥ ६॥ अलंबुषोरथश्रेष्ठःश्रुतायुश्चमहारथः॥ पृष्ठतःसर्वसैन्यानांस्थितौव्यूहस्यदंशितौ ॥ ७ ॥ एवंचततदाव्यूहंकृत्वाभारततावकाः॥ स
न्नद्धाःसमदृश्यंतप्रतपंतइवाग्नयः॥८॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः॥ नकुलःसहदेवश्चमाद्रीपुत्रावुभावपि॥९॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांस्थिताव्यूहस्य
दंशिताः॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः॥ १०॥ स्थिताःसैन्येनमहतापरानीकविनाशनाः॥ शिखंडीविजयश्चैवराक्षसश्चघटोत्कचः॥ ११॥ चेकि
तानोमहाबाहुःकुंतिभोजश्चवीर्यवान्॥ स्थितारणेमहाराजमहत्यासेनयावृताः ॥ १२ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासोद्रुपदश्चमहाबलः॥ युयुधानोमहेष्वासोयुधा
मन्युश्चवीर्यवान्॥ १३॥ केकयाभ्रातरश्चैवस्थितायुद्धायदंशिताः॥ एवंतेपिमहाव्यूहंप्रतिव्यूह्यसुदुर्जयं॥ १४॥ पांडवाःसमरेशूराःस्थितायुद्धायदंशिताः॥
तावकास्तुरणेयत्ताःसहसेनानराधिपाः॥ १५॥ अभ्युद्ययूरणेपार्थान्भीष्मंकृत्वाग्रतोनृप॥ तथैवपांडवाराजन्भीमसेनपुरोगमाः॥ १६ ॥ भीष्मंयोद्धुमभीप्सं
तःसंग्रामेविजयैषिणः॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाःशंखान्क्रकचान्गोविषाणिकाः॥ १७॥ भेरीमृदंगपणवान्नादयंतश्चपुष्करान्॥ पांडवाअभ्यवर्तंतनदंतोभैरवा
न्रवान्॥ १८॥ भेरीमृदंगशंखानांदुंदुभीनांचनिःस्वनैः॥ उत्कृष्टसिंहनादैश्चवल्गितैश्चपृथग्विधैः॥ १९ ॥ वयंप्रतिनदंतस्तानगच्छामत्वरान्विताः॥ सहसैवा
भिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलंमहत्॥ २० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥१६०॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ बलवायसाः बलोदयाःकाकाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ महासमुच्छ्रयेमहतियुद्धे युद्धेसमुच्छ्रयःपुमानितिमेदिनी ॥ २९ ॥ अभ्यायतीनामभिमुखमागच्छंतीनां

ततोन्योन्यंप्रधावंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे॥ ततःशब्देनमहताप्रचकंपेवसुंधरा॥ २१ ॥ पक्षिणश्चमहाघोरंव्याहरंतोविबभ्रमुः ॥ सप्रभश्चोदितःसूर्योनिष्प्रभःसम
पद्यत॥२२॥ ववुश्चवातास्तुमुलाःशंसंतःसुमहद्भयं॥ घोराश्चघोरनिर्ह्रादाःशिवास्तत्रववाशिरे॥ २३॥ वेदयंत्योमहाराजमहद्वैशसमागतं॥ दिशःप्रज्वलिता
राजन्पांसुवर्षंपपातच॥ २४॥ रुधिरेणसमुन्मिश्रमस्थिवर्षंतथैवच॥ रुदतांवाहनानांचनेत्रेभ्यःप्रापतज्जलं॥ २५॥ सुस्रुवुश्चशकृन्मूत्रंप्रध्यायंतोविशांपते॥
अंतर्हितामहानादाःश्रूयंतेभरतर्षभ॥२६॥ रक्षसांपुरुषादानांनदतांभैरवान्रवान्॥ संपतंतश्चदृश्यंतेगोमायुबलवायसाः॥२७॥ श्वानश्चविविधैर्नादैर्वाशंतस्त
त्रमारिष॥ ज्वलिताश्चमहोल्कावैसमाहत्यदिवाकरं॥ निपेतुःसहसाभूमौवेदयंत्योमहद्भयम् ॥ २८ ॥ महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेततस्तयोःपांडवधार्तरा
ष्ट्रयोः॥ चकंपिरेशंखमृदंगनिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना ॥ २९ ॥ नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यायतीनामशिवेमुहूर्ते॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवा
तोद्धुतानामिवसागराणां॥ ३०॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपरस्परव्यूहरचनायांउत्पातदर्शनेऊनशततमोऽध्यायः॥९९॥ ॥६॥
॥संजयउवाच॥ ॥अभिमन्यूरथोदारःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः॥ अभिदुद्रावतेजस्वीदुर्योधनबलंमहत् ॥ १ ॥ विकिरन्शरवर्षाणिवारिधाराइवांबुदः ॥ नशेकुः
समरेक्रुद्धंसौभद्रमरिसूदनं॥ २ ॥ शस्त्रौघिणंगाहमानंसेनासागरमक्षयं॥ निवारयितुमप्याजौत्वदीयाःकुरुनंदन ॥ ३॥ तेनमुक्तारणेराजन्शराःशत्रुनिबर्ह
णाः॥ क्षत्रियाननयन्शूरान्प्रेतराजनिवेशनं॥ ४॥ यमदंडोपमान्घोरान्ज्वलिताशीविषोपमान्॥ सौभद्रःसमरेक्रुद्धःप्रेषयामाससायकान् ॥ ५॥ सरथान्
रथिनस्तूर्णंहयांश्चैवससादिनः॥ गजारोहांश्चसगजान्दारयामासफाल्गुनिः॥ ६॥ तस्यतत्कुर्वतःकर्ममहत्संख्येमहीभृतः ॥ पूजयांचक्रिरेहृष्टाःप्रशशंसुश्चफा
ल्गुनिं॥ ७॥ तान्यनीकानिसौभद्रोद्रावयामासभारत॥ तूलराशीनिवाकाशेमारुतःसर्वतोदिशं॥ ८॥ तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिभारत॥ त्रातारंनाध्य
गच्छंतपंकेमग्नाइवद्विपाः ॥ ९ ॥ विद्राव्यसर्वसैन्यानितावकानिनरोत्तम॥ अभिमन्युःस्थितोराजन्विधूमोग्निरिवज्वलन् ॥ १०॥ नचैनंतावकाराजन्वि
षेहुररिघातिनं॥ प्रदीप्तंपावकंयद्वत्पतंगाःकालचोदिताः॥ ११॥

॥ ३० ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०ऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अभिमन्युरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लघुसुष्ठुचशीघ्रंशोभनंचयथास्यात्तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ आर्ष्यश्रृंगिमलंबुषं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यःपांडवानांमहारथः॥ अदृश्यतमहेष्वासःसवज्रइववासवः॥ १२॥ हेमपृष्ठंधनुश्चास्यददृशेविचरद्दिशः॥ तोयदेषुयथाराजन्राजमानाशत
ह्रदा॥ १३॥ शराश्चनिशिताःपीतानिश्चरंतिस्मसंयुगे॥ वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिवव्रजाः॥ १४॥ तथैवचरतस्तस्यसौभद्रस्यमहात्मनः॥ रथेनकांच
नांगेनददृशुर्नांतरंजनाः॥ १५॥ मोहयित्वाकृपंद्रोणंद्रौणिंचसबृहद्बलं॥ सैंधवंचमहेष्वासोव्यचरल्लघुसुष्ठुच॥ १६॥ मंडलीकृतमेवास्यधनुःपश्यामभारत॥
सूर्यमंडलसंकाशंदहतस्तववाहिनीं॥ १७॥ तंदृष्ट्वाक्षत्रियाःशूराःप्रतपंतंतरस्विनं॥ द्विफाल्गुनमिमंलोकंमेनिरेतस्यकर्मभिः॥ १८॥ तेनार्दितामहाराजभार
तीसामहाचमूः॥ व्यभ्रमत्तत्रतत्रैवयोषिन्मदवशादिव॥ १९॥ द्रावयित्वामहासैन्यंकंपयित्वामहारथान्॥ नंदयामाससुहृदोमयंजित्वेववासवः॥ २०॥ ते
नविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिसंयुगे॥ चक्रुरार्तस्वनंघोरंपर्जन्यनिनदोपमं॥ २१॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतवसैन्यस्यभारत॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्व
णि॥ २२॥ दुर्योधनस्तदाराजन्नार्ष्यश्रृंगिमभाषत॥ एषकार्ष्णिर्महाबाहोद्वितीयइवफाल्गुनः॥ २३॥ चमूंद्रावयतेक्रोधाद्वृत्रोदेवचमूमिव॥ तस्यचान्यन्नप
श्यामिसंयुगेभेषजंमहत्॥ २४॥ ऋतेत्वांराक्षसश्रेष्ठंसर्वविद्यासुपारगं॥ सगत्वात्वरितंवीरंजहिसौभद्रमाहवे॥ २५॥ वयंपार्थंहनिष्यामोभीष्मद्रोणपुरोग
माः॥ सएवमुक्तोबलवान्राक्षसेंद्रःप्रतापवान्॥ २६॥ प्रययौसमरेपूर्णंतवपुत्रस्यशासनात्॥ नर्दमानोमहानादंप्रावृषीवबलाहकः॥ २७॥ तस्यशब्देनमह
तापांडवानांबलंमहत्॥ प्राचलत्सर्वतोराजन्वातोद्धूतइवार्णवः॥ २८॥ बहवश्चमहाराजतस्यनादेनभीषिताः॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यनिपेतुर्धरणीतले॥ २९॥
कार्ष्णिश्चापिमुदायुक्तःप्रगृह्यसशरंधनुः॥ नृत्यन्निवरथोपस्थेतद्रक्षःसमुपाद्रवत्॥ ३०॥ ततःसराक्षसःक्रुद्धःसंप्राप्यैवार्जुनिंरणे॥ नातिदूरेस्थितांतस्यद्राव
यामासवैचमूं॥ ३१॥ तांवध्यमानांचतथापांडवानांमहाचमूं॥ प्रत्युद्ययौरणेरक्षोदेवसेनांयथाबलः॥ ३२॥ विमर्दःसुमहानासीत्तस्यसैन्यस्यमारिष॥ रक्ष
साघोररूपेणवध्यमानस्यसंयुगे॥ ३३॥ ततःशरसहस्रैस्तांपांडवानांमहाचमूं॥ व्यद्रावयद्रणेरक्षोदर्शयन्स्वपराक्रमं॥ ३४॥ सावध्यमानाचतथापांडवाना
मनीकिनी॥ रक्षसाघोररूपेणप्रदुद्रावरणेभयात्॥ ३५॥ प्रमृद्यचरणेसेनांपद्मिनींवारणोयथा॥ ततोभिदुद्रावरणेद्रौपदेयान्महाबलान्॥ ३६॥ तेतुक्रुद्धामहेष्वासाद्रौपदेयाःप्रहारिणः॥ राक्षसंदुद्रुवुःसंख्येग्रहाःपंचरविंयथा॥ ३७॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८॥ सर्वपारशवैःसर्वलोहमयैः ॥ ३९॥ संस्यूतोग्रथितः ॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तुपीडितोराक्षसोत्तमः॥ यथायुगक्षयेघोरेचंद्रमाःपंचभिर्ग्रहैः॥ ३८॥ प्रतिविंध्यस्ततोरक्षोबिभेदनिशितैःशरैः॥ सर्वपारशवैस्तूर्णैरकुंठा
ग्रैर्महाबलः॥ ३९॥ सतैर्भिन्नतनुत्राणःशुशुभेराक्षसोत्तमः॥ मरीचिभिरिवार्कस्यसंस्यूतोजलदोमहान्॥ ४०॥ विषक्तैःसशरैश्चापितपनीयपरिच्छदैः॥ आ
र्ष्यश्रृंगिर्बभौराजन्दीप्तश्रृंगइवाचलः॥ ४१॥ ततस्तेभ्रातरःपंचराक्षसेंद्रंमहाहवे॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः॥ ४२॥ सनिर्भिन्नःशरैर्घोरैर्भुजगैः
कोपितैरिव॥ अलंबुषोभृशंराजन्नागेंद्रइवचुक्रुधे॥ ४३॥ सोतिविद्धोमहाराजमुहूर्तमथमारिष॥ प्रविवेशतमोदीर्घंपीडितस्तैर्महारथैः॥ ४४॥ प्रतिलभ्यत
तःसंज्ञांक्रोधेनद्विगुणीकृतः॥ चिच्छेदसायकांस्तेषांध्वजांश्चैवधनूंषिच॥ ४५॥ एकैकंपंचभिर्बाणैराजघानस्मयन्निव॥ अलंबुषोरथोपस्थेनृत्यन्निवमहार
थः॥ ४६॥ त्वरमाणःसुसंरब्धोहयांस्तेषांमहात्मनां॥ जघानराक्षसःक्रुद्धःसारथींश्चमहाबलः॥ ४७॥ बिभेदचसुसंरब्धःपुनश्चैनान्सुसंशितैः॥ शरैर्बहुविधा
कारैःशतशोथसहस्रशः॥ ४८॥ विरथांश्चमहेष्वासान्कृत्वातत्रसराक्षसः॥ अभिदुद्राववेगेनहंतुकामोनिशाचरः॥ ४९॥ तानर्दितान्रणेतेनराक्षसेनदुरा
त्मना॥ दृष्ट्वार्जुनसुतःसंख्येराक्षसंसमुपाद्रवत्॥ ५०॥ तयोःसमभवद्युद्धंवृत्रवासवयोरिव॥ ददृशुस्तावकाःसर्वेपांडवाश्चमहारथाः॥ ५१॥ तौसमेतौमहा
युद्धेक्रोधदीप्तौपरस्परं॥ महाबलौमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनौ॥ ५२॥ परस्परमवेक्षेतांकालानलसमौयुधि॥ तयोःसमागमोघोरोबभूवकटुकोदयः॥ ५३॥
यथादेवासुरेयुद्धेशक्रशंबरयोःपुरा॥ ५४॥ ॥ इतिश्रीमहाभा०भीष्मपर्वणिभीष्मव०अलंबुषाभिमन्युसमागमेशततमोऽध्यायः॥ १००॥ ॥ ६॥
धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥ आर्जुनिंसमरेशूरंविनिघ्नंतंमहारथान्॥ अलंबुषःकथंयुद्धेप्रत्ययुध्यतसंजय॥ १॥ आर्ष्यश्रृंगिंकथंचैवसौभद्रःपरवीरहा॥ तन्ममाचक्ष्व
तत्त्वेनयथावृत्तंस्मसंयुगे॥ २॥ धनंजयश्चकिंचक्रेममसैन्येषुसंयुगे॥ भीमोवारथिनांश्रेष्ठोराक्षसोवाघटोत्कचः॥ ३॥ नकुलःसहदेवोवासात्यकिर्वामहार
थः॥ एतदाचक्ष्वमेसत्यंकुशलोह्यसिसंजय॥ ४॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ हंततेहंप्रवक्ष्यामिसंग्राममंलोमहर्षणं॥ यथाभूद्राक्षसेंद्रस्यसौभद्रस्यचमारिष॥ ५॥
अर्जुनश्चयथासंख्येभीमसेनश्चपांडवः॥ नकुलःसहदेवश्चरणेचक्रुःपराक्रमं॥ ६॥ तथैवतावकाःसर्वेभीष्मद्रोणपुरःसराः॥ अद्भुतानिविचित्राणिचक्रुःकर्मा
ण्यभीतवत्॥ ७॥ अलंबुषस्तुसमरेअभिमन्युंमहारथं॥ विनद्यसुमहानादंतर्जयित्वामुहुर्मुहुः॥ ८॥ आर्जुनिमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ अभिमन्युश्चवेगेनसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९ ॥ आर्ष्यशृंगिंमहेष्वासंपितुरत्यंतवैरिणं ॥ ततःसमीयतुःसंख्येत्वरितौनर
राक्षसौ ॥ १० ॥ रथाभ्यांरथिनौश्रेष्ठौयथावैदेवदानवौ ॥ मायावीराक्षसश्रेष्ठोदिव्यास्त्रश्चैवफाल्गुनिः ॥ ११ ॥ ततःकार्ष्णिर्महाराजनिशितैःसायकैस्त्रिभिः ॥
आर्ष्यशृंगिंरणेविध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ १२ ॥ अलंबुषोपिसंक्रुद्धःकार्ष्णिनवभिराशुगैः ॥ हृदिविव्याधवेगेनतोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ १३ ॥ ततःशरसहस्रेण
क्षिप्रकारीनिशाचरः ॥ अर्जुनस्यसुतंसंख्येपीडयामासभारत ॥ १४ ॥ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोनवभिर्नतपर्वभिः ॥ बिभेदनिशितैर्बाणैराक्षसेंद्रंमहोरसि ॥ १५ ॥
तेतस्यविविशुस्तूर्णंकायंनिर्भिद्यमर्मसु ॥ सतैर्विभिन्नसर्वांगःशुशुभेराक्षसोत्तमः ॥ १६ ॥ पुष्पितैःकिंशुकैराजन्संस्तीर्णइवपर्वतः ॥ संधारयाणश्चशरान्हेम
पुंखान्महाबलः ॥ १७ ॥ विबभौराक्षसश्रेष्ठःसज्वालइवपर्वतः ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजआर्ष्यशृंगिरमर्षणः ॥ १८ ॥ महेंद्रप्रतिमंकार्ष्णिंछादयामासपत्रिभिः ॥ ते
नतेविशिखामुक्तायमदंडोपमाःशिताः ॥ १९ ॥ अभिमन्युंविनिर्भिद्यप्राविशंतधरातलं ॥ तथैवार्जुनिनामुक्ताःशराःकनकभूषणाः ॥ २० ॥ अलंबुषंविनिर्भि
द्यप्राविशंतधरातलं ॥ सौभद्रस्तुरणेरक्षःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ चक्रेविमुखमासाद्यमयंशक्रइवाहवे ॥ विमुखंचरणेरक्षोवध्यमानंरणेरिणा ॥ २२ ॥ प्रादु
श्चक्रेमहामायांतामसींपरतापनां ॥ ततस्तेतमसासर्वेवृताश्चासन्महीपते ॥ २३ ॥ नाभिमन्युमपश्यंतनैवस्वान्नपरान्रणे ॥ अभिमन्युश्चतद्दृष्ट्वाघोररूपंमहत्तमः
॥ २४ ॥ प्रादुश्चक्रेस्त्रमत्युग्रंभास्करंकुरुनंदनः ॥ ततःप्रकाशमभवज्जगत्सर्वंमहीपते ॥ २५ ॥ तांचाभिजघ्निवान्मायांराक्षसस्यदुरात्मनः ॥ संक्रुद्धश्चमहावीर्यो
राक्षसेंद्रंनरोत्तमः ॥ २६ ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ बह्वीस्तथान्यामायाश्चप्रयुक्तास्तेनरक्षसा ॥ २७ ॥ सर्वास्त्रविदमेयात्मावारयामासफाल्गु
निः ॥ हतमायंततोरक्षोवध्यमानंचसायकैः ॥ २८ ॥ रथंतत्रैवसंत्यज्यप्राद्रवन्महतोभयात् ॥ तस्मिन्विनिर्जितेतूर्णंकूटयोधिनिराक्षसे ॥ २९ ॥ आर्जुनिःसमरे
सैन्यंतावकंसंममर्दह ॥ मदांधोगंधनागेंद्रःसपद्मांपद्मिनीमिव ॥ ३० ॥ ततःशांतनवोभीष्मःसैन्यंदृष्ट्वाभिविद्रुतं ॥ महताशरवर्षेणसौभद्रंपर्यवारयत् ॥ ३१ ॥
कोष्ठीकृत्यचतंवीरंधार्तराष्ट्रामहारथाः ॥ एकंसुबहवोयुद्धेततक्षुःसायकैर्दृढं ॥ ३२ ॥ सतेषांरथिनांवीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ सदृशोवासुदेवस्यविक्रमेणबलेन
च ॥ ३३ ॥ उभयोःसदृशंकर्मसपितुर्मातुलस्यच ॥ रणेबहुविधंचक्रेसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ततोधनंजयोवीरोविनिघ्नंस्तवसैनिकान् ॥ आससादरणेभीष्मंपुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३५ ॥ तथैवसमरेराजन्पितादेवव्रतस्तव ॥ आससादरणेपार्थंस्वर्भानुरिव
भास्करं ॥ ३६ ॥ ततःसरथनागाश्वाःपुत्रास्तवजनेश्वर ॥ परिवव्रूरणेभीष्मंजुगुपुश्चसमंततः ॥ ३७ ॥ तथैवपांडवाराजन्परिवार्यधनंजयं ॥ रणायमहतेयुक्ता
दंशिताभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ शारद्वतस्ततोराजन्भीष्मस्यप्रमुखेस्थितं ॥ अर्जुनंपंचविंशत्यासायकानांसमाचिनोत् ॥ ३९ ॥ प्रत्युद्गम्याथविव्याधसात्यकिस्तंशि
तैःशरैः ॥ पांडवप्रियकामार्थंशार्दूलइवकुंजरं ॥ ४० ॥ गौतमोपित्वरायुक्तोमाधवंनवभिःशरैः ॥ हृदिविव्याधसंक्रुद्धःकंकपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१ ॥ शैनेयोपिततः
क्रुद्धःश्चापमानम्यवेगवान् ॥ गौतमांतकरंतूर्णंसमाधत्तशिलीमुखं ॥ ४२ ॥ तमापतंतंवेगेनशक्राशनिसमद्युतिं ॥ द्विधाचिच्छेदसंक्रुद्धोद्रौणिःपरमकोपनः ॥ ४३ ॥
समुत्सृज्याथशैनेयोगौतमंरथिनांवरः ॥ अभ्यद्रवद्रणेद्रौणिंराहुःखेशशिनंयथा ॥ ४४ ॥ तस्यद्रोणसुतश्चापंद्विधाचिच्छेदभारत ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंताडया
माससायकैः ॥ ४५ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायशत्रुघ्नंभारसाधनं ॥ द्रौणिंषष्ट्यामहाराजबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ४६ ॥ सविद्धोव्यथितश्चैवमुहूर्तंकश्मलायुतः ॥
निषसादरथोपस्थेध्वजयष्टिंसमाश्रितः ॥ ४७ ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांद्रोणपुत्रःप्रतापवान् ॥ वार्ष्णेयंसमरेक्रुद्धोनाराचेनसमार्पयत् ॥ ४८ ॥ शैनेयंसतुनिर्भिद्य
प्राविशद्धरणीतलं ॥ वसंतकालेबलवान्बिलंसर्पशिशुर्यथा ॥ ४९ ॥ अथापरेणभल्लेनमाधवस्यध्वजोत्तमं ॥ चिच्छेदसमरेद्रौणिःसिंहनादंमुमोचह ॥ ५० ॥ पु
नश्चैनंशरैर्घोरैश्छादयामासभारत ॥ निदाघांतेमहाराजयथामेघोदिवाकरं ॥ ५१ ॥ सात्यकोपिमहाराजशरजालंनिहत्यतत् ॥ द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णंशरजालै
रनेकधा ॥ ५२ ॥ तापयामासचद्रौणिंशैनेयःपरवीरहा ॥ विमुक्तोमेघजालेनयथैवतपनस्तथा ॥ ५३ ॥ शराणांचसहस्रेणपुनरेवसमुद्यतः ॥ सात्यकिश्छादया
मासननादचमहाबलः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वापुत्रंचतंग्रस्तंराहुणेवनिशाकरं ॥ अभ्यद्रवतशैनेयंभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ ५५ ॥ विव्याधचसुतीक्ष्णेनपृषत्केनमहामृधे
परीप्सन्स्वसुतंराजन्वार्ष्णेयेनाभिपीडितं ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तुरणेहित्वागुरुपुत्रंमहारथं ॥ द्रोणंविव्याधविंशत्यासर्वपारशवैःशरैः ॥ ५७ ॥ तदंतरममेयात्माकौं
तयःशत्रुतापनः ॥ अभ्यद्रवद्रणेक्रुद्धोद्रोणंप्रतिमहारथः ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥७॥ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततोद्रोणश्चपार्थश्चसमेयतांमहाम्रधे ॥ यथाबुधश्चशुक्रश्चमहाराजनभस्तले ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०अलंबुषाभिमन्युयुद्धेएका
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥७॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ कथंद्रोणोमहेष्वासःपांडवश्चधनंजयः ॥ समीयतूरणेयत्तौतावुभौपुरुषर्षभौ ॥ १ ॥ प्रि
योहिपांडवोनित्यंभारद्वाजस्यधीमतः ॥ आचार्यश्चरणेनित्यंप्रियःपार्थस्यसंजय ॥ २ ॥ तावुभौरथिनौसंख्येदृप्तौसिंहाविवोत्कटौ ॥ कथंसमीयतुर्यत्तौभारद्वा
जधनंजयौ ॥ ३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ नद्रोणःसमरेपार्थंजानीतेप्रियमात्मनः ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यपार्थोवागुरुमाहवे ॥ ४ ॥ नक्षत्रियारणेराजन्वर्जयंतिपर
स्परं ॥ निर्मर्यादंहियुध्यंतेपितृभिर्भ्रातृभिःसह ॥ ५ ॥ रणेभारतपार्थेनद्रोणोविद्धस्त्रिभिःशरैः ॥ नाचिंतयच्चतान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६ ॥ शरवृष्ट्यापुनः
पार्थश्छादयामासतंरणे ॥ सप्रजज्वालरोषेणगहनेग्निरिवोर्जितः ॥ ७ ॥ ततोर्जुनंरणेद्रोणःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छादयामासराजेंद्रनचिरादेवभारत ॥ ८ ॥
ततोदुर्योधनोराजासुशर्माणमचोदयत् ॥ द्रोणस्यसमरेराजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९ ॥ त्रिगर्तराडपिक्रुद्धोभृशमायम्यकार्मुकं ॥ छादयामाससमरेपार्थं
बाणैरयोमुखैः ॥ १० ॥ ताभ्यांमुक्ताःशराराजन्नंतरिक्षेविरेजिरे ॥ हंसाइवमहाराजशरत्कालेनभस्तले ॥ ११ ॥ तेशराःप्राप्यकौंतेयंसमंताद्विविशुःप्रभो ॥ फल
भारनतंयद्वत्स्वादुवृक्षंविहंगमाः ॥ १२ ॥ अर्जुनस्तुरणेनादंविनद्यरथिनांवरः ॥ त्रिगर्तराजंसमरेसपुत्रंविव्यधेशरैः ॥ १३ ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुग
क्षये ॥ पार्थमेवाभ्यवर्तंतमरणेकृतनिश्चयाः ॥ १४ ॥ मुमुचुःशरवृष्टिंचपांडवस्यरथंप्रति ॥ शरवृष्टिंततस्तांतुशरवर्षैःसमंततः ॥ १५ ॥ प्रतिजग्राहराजेंद्रतोयवृ
ष्टिमिवाचलः ॥ तत्राद्भुतमपश्यामबीभत्सोर्हस्तलाघवं ॥ १६ ॥ विमुक्तांबहुभिर्योधैःशस्त्रवृष्टिंदुरासदां ॥ यदेकोवारयामासमारुतोभ्रगणानिव ॥ १७ ॥ कर्म
णातेनपार्थस्यतुतुषुर्देवदानवाः ॥ अथक्रुद्धोरणेपार्थस्त्रिगर्तान्प्रतिभारत ॥ १८ ॥ मुमोचास्त्रंमहाराजवायव्यंपृतनामुखे ॥ प्रादुरासीत्ततोवायुःक्षोभयाणोन
भस्तलं ॥ १९ ॥ पातयन्वैतरुगणान्विनिघ्नंश्चैवसैनिकान् ॥ ततोद्रोणोभिवीक्ष्यैववायव्यास्त्रंसुदारुणं ॥ २० ॥ शैलमन्यन्महाराजघोरमस्त्रंमुमोचह ॥ द्रोणेनयु
धिनिर्मुक्तेतस्मिन्नस्त्रेनराधिप ॥ २१ ॥ प्रशशामततोवायुःप्रसन्नाश्चदिशोदश ॥ ततःपांडुसुतोवीरस्त्रिगर्तस्यरथव्रजान् ॥ २२ ॥ निरुत्साहान्रणेचक्रेविमुखा
न्विपराक्रमान् ॥ ततोदुर्योधनश्चैवकृपश्चरथिनांवरः ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अश्वत्थामातथाशल्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौबाल्हिकःसहबाल्हिकैः ॥ २४ ॥ महतारथवंशेनपार्थस्यावारयन्दिशः ॥ तथैवभगदत्तश्च
श्रुतायुश्चमहाबलः ॥ २५ ॥ गजानीकेनभीमस्यताववारयतांदिशः ॥ भूरिश्रवाःशलश्चैवसौबलश्चविशांपते ॥ २६ ॥ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारय
न् ॥ भीष्मस्तुसंहतःसंख्येधार्तराष्ट्रैःससैनिकैः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरंसमासाद्यसर्वतःपर्यवारयत् ॥ आपतंतंगजानीकंदृष्ट्वापार्थोवृकोदरः ॥ २८ ॥ लेलिहन्सृक्किणी
वीरोमृगराडिवकानने ॥ भीमस्तुरथिनांश्रेष्ठोगदांगृह्यमहाहवे ॥ २९ ॥ अवप्लुत्यरथात्तूर्णंतवसैन्यान्यभीषयत् ॥ तमुद्वीक्ष्यगदाहस्तंततस्तेगजसादिनः ॥ ३० ॥
परिवव्रूरणेयत्ताभीमसेनंसमंततः ॥ गजमध्यमनुप्राप्तःपांडवःसव्यराजत ॥ ३१ ॥ मेघजालस्यमहतोयथामध्यगतोरविः ॥ व्यधमत्सगजानीकंगदयापांड
वर्षभः ॥ ३२ ॥ महाभ्रजालमतुलंमातरिश्वेवसंततं ॥ तेवध्यमानाबलिनाभीमसेनेनदंतिनः ॥ ३३ ॥ आर्तनादंरणेचक्रुर्गर्जंतोजलदाइव ॥ बहुधादारितश्चै
वविषाणैस्तत्रदंतिभिः ॥ ३४ ॥ फुल्लाशोकनिभःपार्थःशुशुभेरणमूर्धनि ॥ विषाणेदंतिनंगृह्यनिर्विषाणमथाकरोत् ॥ ३५ ॥ विषाणेनचतेनैवकुंभेभ्याहत्यदंतिनं ॥
पातयामाससमरेदंडहस्तइवांतकः ॥ ३६ ॥ शोणिताक्तांगदांबिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ॥ कृताभ्यंगःशोणितेनरुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३७ ॥ एवंतेवध्यमानाश्च
हतशेषामहागजाः ॥ प्राद्रवंतदिशोराजन्विमृद्नंतःस्वकंबलं ॥ ३८ ॥ द्रवद्भिस्तैर्महानागैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ दुर्योधनबलंसर्वंपुनरासीत्पराङ्मुखं ॥ ३९ ॥ ॥ इ
तिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०भीमपराक्रमेद्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ मध्यंदिनेमहाराजसं
ग्रामःसमपद्यत ॥ लोकक्षयकरोरौद्रोभीष्मस्यसहसोमकैः ॥ १ ॥ गांगेयोरथिनांश्रेष्ठःपांडवानामनीकिनीं ॥ व्यधमन्निशितैर्बाणैःशतशोथसहस्रशः ॥ २ ॥
संममर्दचतत्सैन्यंपितादेवव्रतस्तव ॥ धान्यानामिवलूनानांप्रकरंगोगणाइव ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचविराटोद्रुपदस्तथा ॥ भीष्ममासाद्यसमरेशरैर्जघ्नुर्महार
थं ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नंततोविध्वाविराटंचशरैस्त्रिभिः ॥ द्रुपदस्यचनाराचंप्रेषयामासभारत ॥ ५ ॥ तेनविद्धामहेष्वासाभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ चुक्रुधुःसमरेराज
न्पादस्पृष्टाइवोरगाः ॥ ६ ॥ शिखंडीतंचविव्याधभरतानांपितामहं ॥ स्त्रीमयंमनसाध्यात्वानास्मैप्राहरदच्युतः ॥ ७ ॥

मध्यंदिनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्त्रीमयं अयंभीष्मःस्त्रीध्यात्वाचिंतयित्वा यद्वास्त्रीमयं स्वार्थेमयट् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वैश्रवणंकुबेरंचातिअतिक्रांताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अद्राक्षमहंसंजयः

धृष्टद्युम्नस्तुसमरेक्रोधेनाग्निरिवज्वलन् ॥ पितामहंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ८ ॥ द्रुपदःपंचविंशत्याविराटोदशभिःशरैः ॥ शिखंडीपंचविंशत्याभीष्मं विव्याधसायकैः ॥ ९ ॥ सोतिविद्धोमहाराजशोणितौघपरिप्लुतः ॥ वसंतेपुष्पशबलोरक्ताशोकइवाबभौ ॥ १० ॥ तान्प्रत्यविध्यद्गांगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ द्रुपदस्यचभल्लेनधनुश्चिच्छेदमारिष ॥ ११ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायभीष्मंविव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचत्रिभिर्बाणैःसुशितैरणमूर्धनि ॥ १२ ॥ तथाभीमोमहाराजद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ केकयाभ्रातरःपंचसात्यकिश्चैवसात्वतः ॥ १३ ॥ अभ्यद्रवंतगांगेयंयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ रिरक्षिषंतःपांचाल्यंधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ॥ १४ ॥ तथैवतावकाःसर्वेभीष्मरक्षार्थमुद्यताः ॥ प्रत्युद्ययुःपांडुसेनांसहसैन्यानराधिप ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतवतेषांचसंकुलं ॥ नराश्वरथनागानांयमराष्ट्रविवर्धनं ॥ १६ ॥ रथीरथिनमासाद्यप्राहिणोद्यमसादनं ॥ तथेतरान्समासाद्यनरनागाश्वसादिनः ॥ १७ ॥ अनयन्परलोकायशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ शरैश्चविविधैर्घोरैस्तत्रतत्रविशांपते ॥ १८ ॥ रथास्तुरथिभिर्हीनाहतसारथयस्तथा ॥ विप्रद्रुताश्वसमरेदिशोजग्मुःसमंततः ॥ १९ ॥ मृद्नंतस्तेनरान्राजन्हयांश्चसुबहून्रणे ॥ वातायमानादृश्यंतेगंधर्वनगरोपमाः ॥ २० ॥ रथिनश्चरथैर्हीनावर्मिणस्तेजसायुताः ॥ कुंडलोष्णीषिणःसर्वेनिष्कांगदविभूषणाः ॥ २१ ॥ देवपुत्रसमाःसर्वेशौर्येशक्रसमायुधि ॥ ऋद्ध्यावैश्रवणंचातिनयेनचबृहस्पतिं ॥ २२ ॥ सर्वलोकेश्वराःशूरास्तत्रतत्रविशांपते ॥ विप्रद्रुताव्यदृश्यंतप्राकृताइवमानवाः ॥ २३ ॥ दंतिनश्चनरश्रेष्ठहीनाःपरमसादिभिः ॥ मृद्नंतःस्वान्यनीकानिनिपेतुःसर्वशब्दगाः ॥ २४ ॥ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैःपताकाभिश्चमारिष ॥ छत्रैःसितैर्हेमदंडैश्चामरैश्चसमंततः ॥ २५ ॥ विशीर्णैर्विप्रधावंतोदृश्यंतेस्मदिशोदश ॥ नवमेघप्रतीकाशाजलदोपमनिःस्वनाः ॥ २६ ॥ तथैवदंतिभिर्हीनागजारोहाविशांपते ॥ प्रधावंतोन्वदृश्यंततवतेषांचसंकुले ॥ २७ ॥ नानादेशसमुत्थांश्चतुरगान्हेमभूषितान् ॥ वातायमानानद्राक्षंशतशोथसहस्रशः ॥ २८ ॥ अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समंततः ॥ द्रवमाणानपश्यामद्राव्यमाणांश्चसंयुगे ॥ २९ ॥ गजोगजंसमासाद्यद्रवमाणंमहाहवे ॥ ययौप्रमृद्यतरसापादातान्वाजिनस्तथा ॥ ३० ॥ तथैवचरथान्राजन्प्रममर्दरणेगजः ॥ रथाश्चैवसमासाद्यपतितांस्तुरगान्भुवि ॥ ३१ ॥ व्यमृद्नन्समरेराजंस्तुरगांश्चनरान्रणे ॥ एवंतबहुधाराजन्प्रत्यमृद्नन्परस्परं ॥ ३२ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आगस्कृदपराधी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तस्मिन्रौद्रेतथायुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ प्रावर्ततनदीघोराशोणितांत्रतरंगिणी ॥ ३३ ॥ अस्थिसंघातसंबाधाकेशशैवलशाद्वला ॥ रथह्रदाशरावर्ताहयमीनादुरासदा ॥ ३४ ॥ शीर्षोपलसमाकीर्णाहस्तिग्राहसमाकुला ॥ कवचोष्णीषफेनौघाधनुर्वेगासिकच्छपा ॥ ३५ ॥ पताकाध्वजवृक्षाढ्यामर्त्यकूलापहारिणी ॥ क्रव्यादहंससंकीर्णायमराष्ट्रविवर्धनी ॥ ३६ ॥ तांनदींक्षत्रियाःशूरारथनागहयप्लवैः ॥ प्रतेरुर्बहवोराजन्भयंत्यक्त्वामहारथाः ॥ ३७ ॥ अपोवाहरणेभीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् ॥ यथावैतरणीप्रेतान्प्रेतराजपुरंप्रति ॥ ३८ ॥ प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्रदृष्ट्वातद्वैशसंमहत् ॥ दुर्योधनापराधेनगच्छंतिक्षत्रियाःक्षयं ॥ ३९ ॥ गुणवत्सुकथंद्वेषंधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ कृतवान्पांडुपुत्रेषुपापात्मालोभमोहितः ॥ ४० ॥ एवंबहुविधावाचःश्रूयंतेस्मपरस्परं ॥ पांडवस्तवसंयुक्ताःपुत्राणांतेसुदारुणाः ॥ ४१ ॥ तानिशम्यततोवाचःसर्वयोधैरुदाहृताः ॥ आगस्कृत्सर्वलोकस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ ४२ ॥ भीष्मंद्रोणंकृपंचैवशल्यंचोवाचभारत ॥ युध्यध्वमनहंकाराःकिंचिरंकुरुथेतिच ॥ ४३ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंकुरूणांपांडवैःसह ॥ अक्षद्यूतकृतंराजन्सुघोरंवैशसंतदा ॥ ४४ ॥ यत्पुरानगृह्णासिवार्यमाणोमहात्मभिः ॥ वैचित्रवीर्यतस्येदंफलंपश्यसुदारुणं ॥ ४५ ॥ नहिपांडुसुताराजन्ससैन्याःसपदानुगाः ॥ रक्षंतिसमरेप्राणान्कौरवावापिसंयुगे ॥ ४६ ॥ एतस्मात्कारणाद्घोरोवर्ततेस्वजनक्षयः ॥ दैवाद्वापुरुषव्याघ्रतवचापनयान्नृप ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीम० भीष्मपर्वणिभीष्मव० संकुलयुद्धेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥

संजयउवाच ॥ ॥ अर्जुनस्तान्नरव्याघ्रःसुशर्मानुचरान्नृपान् ॥ अनयत्प्रेतराजस्यसदनंसायकैःशितैः ॥ १ ॥ सुशर्मापिततोबाणैःपार्थंविव्याधसंयुगे ॥ वासुदेवंचसप्तत्यापार्थंचनवभिःपुनः ॥ २ ॥ तंनिवार्यशरौघेणशक्रसूनुर्महारथः ॥ सुशर्मणोरणेयोधान्प्राहिणोद्यमसादनं ॥ ३ ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ व्यद्रवंतरणेराजन्भयेजातेमहारथाः ॥ ४ ॥ उत्सृज्यतुरगान्केचिद्रथान्केचिच्चमारिष ॥ गजानन्येसमुत्सृज्यप्राद्रवंतदिशोदश ॥ ५ ॥ अपरेतुतदादायवाजिनागरथान्रणे ॥ त्वरयापरयायुक्ताःप्राद्रवंतविशांपते ॥ ६ ॥ पादाताश्चापिशस्त्राणिसमुत्सृज्यमहारणे ॥ निरपेक्षाव्यधावंततेनतेनस्मभारत ॥ ७ ॥ वार्यमाणाःसुबहुशस्त्रैगर्तेनसुशर्मणा ॥ तथान्यैःपार्थिवश्रेष्ठैर्नव्यतिष्ठंतसंयुगे ॥ ८ ॥ तद्बलंप्रद्रुतंदृष्ट्वापुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ पुरस्कृत्यरणेभीष्मंसर्वसैन्यपुरस्कृतः ॥ ९ ॥

॥ अर्जुनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेनतेनपथा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ महामात्रौश्रेष्ठौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ भारतंभीष्मं लोमवाहिभिःलोमच्छे

सर्वोद्योगेनमहताधनंजयमुपाद्रवत् ॥ त्रिगर्ताधिपतेरर्थेजीवितस्यविशांपते ॥ १० ॥ सएकःसमरेतस्थौकिरन्बहुविधान्शरान् ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःशेषाहि प्रहुतानराः ॥ ११ ॥ तथैवपांडवाराजन्सर्वोद्योगेनदंशिताः ॥ प्रययुःफाल्गुनार्थाययत्रभीष्मोव्यतिष्ठत ॥ १२ ॥ ज्ञायमानारणेवीर्यंघोरंगांडीवधन्वनः ॥ हाहाकारकृतोत्साहाभीष्मंजग्मुःसमंततः ॥ १३ ॥ ततस्तालध्वजःशूरःपांडवानांवरूथिनीं ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥ एकीभूतास्ततःसर्वे कुरवःसहपांडवैः ॥ अयुध्यंतमहाराजमध्यंप्राप्तेदिवाकरे ॥ १५ ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंविध्वापंचभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १६ ॥ तथैवद्रुपदोराजाद्रोणंविध्वाशितैःशरैः ॥ पुनर्विव्याधसप्तत्यासारथिंचास्यपंचभिः ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तुराजानंबाल्हीकंप्रपितामहं ॥ विध्वानदन्महानादंशार्दूलइवकानने ॥ १८ ॥ आर्जुनिश्चित्रसेनेनविद्धोबहुभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १९ ॥ चित्रसेनंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधसमरेभृशं ॥ समागतौतौतुरणेमहामात्रौव्यरोचतां ॥ २० ॥ यथादिविमहाघोरौराजन्बुधशनैश्चरौ ॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासूतंचनवभिःशरैः ॥ २१ ॥ ननादबलवान्नादंसौभद्रःपरवीरहा ॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णंसोवप्लुत्यमहारथः ॥ २२ ॥ आरुरोहरथंतूर्णंदुर्मुखस्यविशांपते ॥ द्रोणश्चद्रुपदंभित्त्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २३ ॥ सारथिंचास्यविव्याधत्वरमाणःपराक्रमी ॥ पीड्यमानस्ततोराजाद्रुपदोवाहिनीमुखे ॥ २४ ॥ अपायाज्जवनैरश्वैःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ भीमसेनस्तुराजानंमुहूर्तादिवबाह्लिकं ॥ ॥ २५ ॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ ससंभ्रमोमहाराजसंशयंपरमंगतः ॥ २६ ॥ अवप्लुत्यततोवाहाद्बाल्हीकःपुरुषोत्तमः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंलक्ष्मणस्य महारणे ॥ २७ ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंवारयित्वामहारणे ॥ शरैर्बहुविधैराजन्नाससादपितामहं ॥ २८ ॥ सविध्वाभारतंषष्ट्यानिशितैर्लोमवाहिभिः ॥ नृत्यन्निव रथोपस्थेविधुन्वानोमहद्धनुः ॥ २९ ॥ तस्यायसींमहाशक्तिंचिक्षेपाथपितामहः ॥ हेमचित्रांमहावेगांनागकन्योपमांशुभां ॥ ३० ॥ तामापतंतींसहसामृत्युकल्पांसुदुर्जयां ॥ व्यंसयामासवार्ष्णेयोलाघवेनमहायशाः ॥ ३१ ॥ अनासाद्यतुवार्ष्णेयंशक्तिःपरमदारुणा ॥ न्यपतद्धरणीपृष्ठेमहोल्केवमहाप्रभा ॥ ३२ ॥ वार्ष्णेयस्तुततोराजन्स्वांशक्तिंकनकप्रभां ॥ वेगवद्गृह्यचिक्षेपपितामहरथंप्रति ॥ ३३ ॥ वार्ष्णेयभुजवेगेनप्रणुन्नासामहाहवे ॥ अभिदुद्राववेगेनकालरात्रिर्यथानरं ॥ ३४ ॥

दकैः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मेदिनींप्राप्येतिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ माधवःसात्यकिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै० भा० चतुरधिकशततमोध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तामापतंतींसहसाद्विधाचिच्छेदभारतः ॥ क्षुरप्राभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यांसाव्यशीर्यतमेदिनीं ॥ ३५ ॥ छित्वाशक्तिंतुगांगेयःसात्यकिंनवभिःशरैः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धःप्रहसञ्छत्रुकर्शनः ॥ ३६ ॥ ततःसरथनागाश्वाःपांडवाःपांडुपूर्वजाः ॥ परिवव्रूरणेभीष्मंमाधवत्राणकारणात् ॥ ३७ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ पांडवानांकुरूणांचसमरेविजयैषिणां ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० वार्ष्णेययुद्धेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ दृष्ट्वाभीष्मंरणेक्रुद्धंपांडवैरभिसंवृतं ॥ यथामेघैर्महाराजतपांतेदिविभास्करं ॥ १ ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमभाषत ॥ एषशूरोमहेष्वासोभीष्मःशूरनिषूदनः ॥ २ ॥ छादितःपांडवैःशूरैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ तस्यकार्यंत्वयावीररक्षणंसुमहात्मनः ॥ ३ ॥ रक्ष्यमाणोहिसमरेभीष्मोस्माकंपितामहः ॥ निहन्यात्समरेयत्तान्पंचालान्पांडवैःसह ॥ ४ ॥ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ गोप्ताह्येषमहेष्वासोभीष्मोस्माकंमहाव्रतः ॥ ५ ॥ सभवान्सर्वसैन्येनपरिवार्यपितामहं ॥ समरेकर्मकुर्वाणंदुष्करंपरिरक्षतु ॥ ६ ॥ सएवमुक्तःसमरेपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ परिवार्यस्थितोभीष्मंसैन्येनमहतावृतः ॥ ७ ॥ ततःशतसहस्राणांहयानांसुबलात्मजः ॥ विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणां ॥ ८ ॥ दर्पितानांसुवेशानांबलस्थानांपताकिनां ॥ शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानांनरोत्तमैः ॥ ९ ॥ नकुलंसहदेवंचधर्मराजंचपांडवं ॥ न्यवारयन्नरश्रेष्ठान्परिवार्यसमंततः ॥ १० ॥ ततोदुर्योधनोराजाशूराणांहयसादिनां ॥ अयुतंप्रेषयामासपांडवानांनिवारणे ॥ ११ ॥ तैःप्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ॥ खुराहताधराराजंश्चकंपेचननादच ॥ १२ ॥ खुरशब्दश्चसुमहान्वाजिनांशुश्रुवेतदा ॥ महावंशवनस्येवदह्यमानस्यपर्वते ॥ १३ ॥ उत्पतद्भिश्चतैस्तत्रसमुद्धूतंमहद्रजः ॥ दिवाकररथंप्राप्यच्छादयामासभास्करं ॥ १४ ॥ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तुक्षोभितापांडवीचमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिवमहत्सरः ॥ १५ ॥ हेषतांचैवशब्देननप्राज्ञायतकिंचन ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १६ ॥ प्रत्यघ्नंस्तरसावेगंसमरेहयसादिनां ॥ उद्वृत्तस्यमहाराजप्रावृट्कालेतिपूर्यतः ॥ १७ ॥ पौर्णमास्यामंबुवेगंयथावेलामहोदधेः ॥ ततस्तेरथिनोराजन्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥ न्यकृंतन्नुत्तमांगानिशरेणहयसादिनां ॥ तेनिपेतुर्महाराजनिहतादृढधन्विभिः ॥ १९ ॥ नागैरिवमहानागायथावद्गिरिगह्वरे ॥ तेपिप्रासैःसुनिशितैःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २० ॥

ततइति सैन्येनेतिपूर्वस्मादनुकृष्यते हयानांसैन्येनपरिवार्यन्यवारयदितितृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै० भा० पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥१॥२॥३॥ द्वादशाख्यैः

न्यकृंतन्नुत्तमांगानिविचरंतोदिशोदश ॥ अभ्याहताहयारोहाकृष्टिभिर्भरतर्षभ ॥ २१ ॥ अत्यजन्नुत्तमांगानिफलानीवमहाद्रुमाः ॥ ससादिनोहयाराजंस्तत्र
तत्रनिषूदिताः ॥ २२ ॥ पतिताःपात्यमानाश्चप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ वध्यमानाहयाश्चैवप्राद्रवंतभयार्दिताः ॥ २३ ॥ यथासिंहंसमासाद्यमृगाःप्राणपरायणाः ॥
पांडवाश्चमहाराजजित्वाशत्रून्महामृधे ॥ २४ ॥ दध्मुःशंखांश्चभेरीश्चताडयामासुराहवे ॥ ततोदुर्योधनोदीनोदृष्ट्वासैन्यंपराजितं ॥ २५ ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठमद्र
राजमिदंवचः ॥ एषपांडुसुतोज्येष्ठोयमाभ्यांसहितोरणे ॥ २६ ॥ पश्यतांवोमहाबाहोसेनांद्रावयतिप्रभो ॥ तंवारयमहाबाहोवेलेवमकरालयं ॥ २७ ॥ त्वंहिसं
श्रूयसेत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ पुत्रस्यतवतद्वाक्यंश्रुत्वाशल्यःप्रतापवान् ॥ २८ ॥ सययौरथवंशेनयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ तदापतद्वैसहसाशल्यस्यसुमहद्बलं
॥ २९ ॥ महौघवेगंसमरेवारयामासपांडवः ॥ मद्रराजंचसमरेधर्मराजोमहारथः ॥ ३० ॥ दशभिःसायकैस्तूर्णमाजघानस्तनांतरे ॥ नकुलःसहदेवश्चतंसप्तभिर
जिह्मगैः ॥ ३१ ॥ मद्रराजोपितान्सर्वानाजघानत्रिभिस्त्रिभिः ॥ युधिष्ठिरंपुनःषष्ट्याविव्याधनिशितैःशरैः ॥ ३२ ॥ माद्रीपुत्रौचसंभ्रांतौद्वाभ्यांद्वाभ्यामताडयत् ॥
ततोभीमोमहाबाहुर्दृष्ट्वाराजानमाहवे ॥ ३३ ॥ मद्रराजरथंप्राप्तंमृत्योरास्यगतंयथा ॥ अभ्यपद्यतसंग्रामेयुधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३४ ॥ ततोयुद्धंमहाघोरंप्राव
र्ततसुदारुणं ॥ अपरांदिशमास्थायपतमानेदिवाकरे ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभी०ष्मव० पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच ॥ ॥ ततःपितातवक्रुद्धोनिशितैःसायकोत्तमैः ॥ आजघानरणेपार्थान्सहसेनान्समंततः ॥ १ ॥ भीमंद्वादशभिर्विद्ध्वासात्यकिंनवभिःशरैः ॥ नकुलं
चत्रिभिर्विद्ध्वासहदेवंचसप्तभिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरंद्वादशभिर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ धृष्टद्युम्नंततोविद्ध्वाननादसुमहाबलः ॥ ३ ॥ तंद्वादशार्ध्यैर्नकुलोमाधवश्चत्रिभिः
शरैः ॥ धृष्टद्युम्नश्चसप्तत्याभीमसेनश्चसप्तभिः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरोद्वादशभिःप्रत्यविध्यत्पितामहं ॥ द्रोणस्तुसात्यकिंविद्ध्वाभीमसेनमविध्यत ॥ ५ ॥ एकैकंपंचभिर्बा
णैर्यमदंडोपमैःशितैः ॥ तौचतंप्रत्यविध्येतांत्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ६ ॥ तोत्रैरिवमहानागंद्रोणंब्राह्मणपुंगवं ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमालवाः
॥ ७ ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोथवसातयः ॥ संग्रामेनाजहुर्भीष्मंवध्यमानाःशितैःशरैः ॥ ८ ॥ तथैवान्येमहीपालानानादेशसमागताः ॥ पांडवानभ्यवर्त
तविविधायुधपाणयः ॥ ९ ॥ तथैवपांडवाराजन्परिवव्रुःपितामहं ॥ ससमंतात्परिवृतोरथौघैरपराजितः ॥ १० ॥ द्वादशसंख्यैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गहनेग्निरिवोत्सृष्टःप्रजज्वालदहन्परान् ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ॥ ११ ॥ शरस्फुलिंगोभीष्माग्निर्ददाहक्षत्रियर्षभान् ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गा
र्ध्रपक्षैःसुतेजनैः ॥ १२ ॥ कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामासतद्बलं ॥ अपातयत्ध्वजांश्चैवरथिनश्चशितैःशरैः ॥ १३ ॥ मुंडतालवनानीवचकारसरथव्रजान् ॥ नि
र्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्चसंयुगे ॥ १४ ॥ अकरोत्समहाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ १५ ॥ निशम्यसर्व
भूतानिसमकंपंतभारत ॥ अमोघाह्यपतन्बाणाःपितुस्तेभरतर्षभ ॥ १६ ॥ नासज्जंततनुत्रेषुभीष्मचापच्युताःशराः ॥ हतवीरान्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ॥
॥ १७ ॥ अपश्याममहाराजह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ चेदिकाशिकरूषाणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ १८ ॥ महारथाःसमाख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ अपरावर्तिनः
सर्वेसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १९ ॥ संग्रामेभीष्ममासाद्यव्यादितास्यमिवांतकं ॥ निमग्नाःपरलोकायसवाजिरथकुंजराः ॥ २० ॥ भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्न
चक्रांश्चभारत ॥ अपश्याममहाराजशतशोथसहस्रशः ॥ २१ ॥ सवरूथैरथैर्भग्नैरथिभिश्चनिपातितैः ॥ शरैःसुकवचैश्छिन्नैःपट्टिशैश्चविशांपते ॥ २२ ॥ गदा
भिर्भिंदिपालैश्चनिशितैश्चशिलीमुखैः ॥ अनुकर्षैरुपासंगैश्चक्रैर्भग्नैश्चमारिष ॥ २३ ॥ बाहुभिःकार्मुकैःखड्गैःशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ तलत्रैरंगुलित्रैश्चध्वजैश्चवि
निपातितैः ॥ २४ ॥ चापैश्चबहुधाच्छिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ हतारोहागजाराजन्हयाश्चहयसादिनः ॥ २५ ॥ न्यपतंतगतप्राणाःशतशोथसहस्रशः ॥ यतमा
नाश्चतेवीराद्रवमाणान्महारथान् ॥ २६ ॥ नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येणवध्यमानामहाचमूः ॥ २७ ॥ अभज्यतमहाराजनच
द्वौसहधावतः ॥ आविद्धरथनागाश्वंपतितध्वजसंकुलं ॥ २८ ॥ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनं ॥ जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ॥ २९ ॥ प्रियंसखा
यंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः ॥ विमुच्यकवचानन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ॥ ३० ॥ प्रकीर्यकेशान्धावंतःप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतमुद्भ्रांतरथकूब
रं ॥ ३१ ॥ ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानंसैन्यंतुदृष्ट्वायादवनंदनः ॥ ३२ ॥ उवाचपार्थंबीभत्सुंनिगृह्यरथमुत्तमं ॥ अयंसकालःसंप्राप्तःपा
र्थयःकांक्षितस्तव ॥ ३३ ॥ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्पुराकथितंवीरराज्ञांतेषांसमागमे ॥ ३४ ॥ विराटनगरेतातसंजयस्यसमीपतः ॥ भी
ष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ ३५ ॥ सानुबंधान्हनिष्यामियेमांयोत्स्यंतिसंगरे ॥ इतितत्कुरुकौंतेयसत्यंवाक्यमरिंदम ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मणिरिंद्रनीलः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

क्षत्रधर्ममनुस्मृत्ययुध्यस्वविगतज्वरः॥ इत्युक्तोवासुदेवेनतिर्यग्दृष्टिरधोमुखः॥ ३७॥ अकामइवबीभत्सुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ अवध्यानांवधंकृत्वाराज्यंवा
नरकोत्तरं ॥ ३८ ॥ दुःखानिवनवासेवाकिंनुमेसुकृतंभवेत् ॥ चोदयाश्वान्यतोभीष्मःकरिष्येवचनंतव ॥ ३९ ॥ पातयिष्यामिदुर्धर्षंभीष्मंकुरुपितामहं॥ स
चाश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामाससमाधवः ॥ ४० ॥ यतोभीष्मस्ततोराजन्दुष्प्रेक्ष्योरश्मिवानिव ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलंमहत् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वापार्थंमहा
बाहुंभीष्मायोद्यतमाहवे॥ ततोभीष्मःकुरुश्रेष्ठःसिंहवद्विनदन्मुहुः॥ ४२ ॥ धनंजयरथंशीघ्रंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ क्षणेनसरथस्तस्यसहयःसहसारथिः॥ ४३॥
शरवर्षेणमहतानप्राज्ञायतभारत॥ वासुदेवस्त्वसंभ्रांतोधैर्यमास्थायसत्वरः॥ ४४॥ चोदयामासतानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः॥ ततःपार्थोधनुर्गृह्यदिव्यं
जलदनिःस्वनं॥ ४५॥ पातयामासभीष्मस्यधनुश्छित्वाशितैःशरैः॥ सच्छिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्धनुः॥ ४६॥ निमेषांतरमात्रेणसज्यंचक्रेपितातव॥
चकर्षचततोदोर्भ्यांधनुर्जलदनिःस्वनं ॥४७॥ अथास्यतदपिक्रुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः ॥ तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ॥ ४८ ॥ गांगेयस्त्वब्रवी
त्पार्थंधन्विश्रेष्ठमरिंदम॥ साधुसाधुमहाबाहोसाधुकुंतीसुतेतिच॥ ४९॥ समाभाष्यैवमपरंप्रगृह्यरुचिरंधनुः॥ मुमोचसमरेभीष्मःशरान्पार्थरथंप्रति॥ ५०॥
अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलं॥ मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंडलानिनिदर्शयन् ॥ ५१ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ॥ गोवृषाविवसंरब्धौविषा
णोल्लिखितांकितौ॥ ५२॥ वासुदेवस्तुसंप्रेक्ष्यपार्थस्यमृदुयुद्धतां॥ भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि॥ ५३॥ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ॥ व
रान्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्यसैनिकान्॥ ५४॥ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले॥ नामृष्यतमहाबाहुर्माधवःपरवीरहा ॥ ५५॥ उत्सृज्यरजतप्रख्यान्ह
यान्पार्थस्यमारिष॥ वासुदेवस्ततोयोगीप्रचस्कंदमहारथात्॥ ५६ ॥ अभिदुद्रावभीष्मंसभुजप्रहरणोबली॥ प्रतोदपाणिस्तेजस्वीसिंहवद्विनदन्मुहुः॥ ५७॥
दारयन्निवपद्भ्यांसजगतींजगदीश्वरः॥ क्रोधताम्रेक्षणःकृष्णोजिघांसुरमितद्युतिः॥ ५८ ॥ ग्रसंतइवचेतांसितावकानांमहाहवे ॥ दृष्ट्वामाधवमाक्रंदेभीष्मा
योद्यतमंतिके॥५९॥ हतोभीष्मोहतोभीष्मस्तत्रतत्रवचोमहत्॥ अश्रूयतमहाराजवासुदेवभयात्तदा॥ ६० ॥ पीतकौशेयसंवीतोमणिश्यामोजनार्दनः॥शुशु
भेविद्रवन्भीष्मंविद्युन्मालीयथांबुदः॥ ६१ ॥ ससिंहइवमातंगंयूथर्षभइवर्षभं॥ अभिदुद्राववेगेनविनदन्यादवर्षभः॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सर्वतःइहामुत्रच ॥ ६६ ॥ अन्वक्पश्चाद्गामी ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ आपूर्णकलाभिरिनिशेषः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

तमापतंतंसंप्रेक्ष्यपुंडरीकाक्षमाहवे॥ असंभ्रमंरणेभीष्मोविचकर्षमहद्धनुः॥ ६३॥ उवाचचैवगोविंदमसंभ्रांतेनचेतसा॥ एह्येहिपुंडरीकाक्षदेवदेवनमोस्तुते
॥ ६४॥ मामद्यसात्वतश्रेष्ठपातयस्वमहाहवे ॥ त्वयाहिदेवसंग्रामेहतस्यापिममानघ ॥ ६५ ॥ श्रेयएवपरंकृष्णलोकेभवतिसर्वतः॥ संभावितोस्मिगोविंदत्रै
लोक्येनाद्यसंयुगे ॥ ६६ ॥ प्रहरस्वयथेष्टंवैदासोस्मितवचानघ॥ अन्वगेवततःपार्थःसमभिद्रुत्यकेशवं॥ ६७॥ निजग्राहमहाबाहुर्बाहुभ्यांपरिगृह्यवै॥ निगृ
ह्यमाणःपार्थेनकृष्णोराजीवलोचनः॥ ६८॥ जगामैवैनमादायवेगेनपुरुषोत्तमः॥ पार्थस्तुविष्टभ्यबलाच्चरणौपरवीरहा ॥ ६९ ॥ निजग्राहहृषीकेशंकथंचि
द्दशमेपदे॥ ततएवमुवाचार्तःक्रोधपर्याकुलेक्षणं॥ ७०॥ निःश्वसंतंयथानागमर्जुनःप्रणयात्सखा॥ निवर्तस्वमहाबाहोनानृतंकर्तुमर्हसि॥७१॥ यत्त्वयाकथि
तंपूर्वंनयोत्स्यामीतिकेशव॥ मिथ्यावादीतिलोकास्त्वांकथयिष्यंतिमाधव॥ ७२ ॥ ममैषभारःसर्वोहिहनिष्यामिपितामहं ॥ शपेकेशवशस्त्रेणसत्येनसुकृतेन
च॥ ७३॥ अंतंयथागमिष्यामिशत्रूणांशत्रुसूदन॥ अद्यैवपश्यदुर्धर्षंपात्यमानंमहारथं॥ ७४॥ तारापतिमिवापूर्णमंतकालेयदृच्छया॥ माधवस्तुवचःश्रुत्वा
फाल्गुनस्यमहात्मनः॥ ७५॥ नकिंचिदुक्त्वासक्रोधआरुरोहरथंपुनः॥ तौरथस्थौनरव्याघ्रौभीष्मःशांतनवःपुनः॥ ७६॥ ववर्षशरवर्षेणमेघोवृष्ट्यायथाचलौ
॥ प्राणानादत्तयोधानांपितादेवव्रतस्तव॥ ७७॥ गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसिशिशिरात्यये॥ यथाकुरूणांसैन्यानिबभंजुर्युधिपांडवाः॥ ७८॥ तथापांडव
सैन्यानिबभंजयुधितेपिता ॥ हतविद्रुतसैन्यास्तुनिरुत्साहाविचेतसः॥ ७९ ॥ निरीक्षितुंनशेकुस्तेभीष्ममप्रतिमंरणे ॥ मध्यंगतमिवादित्यंप्रतपंतंस्वतेजसा
॥ ८०॥ तेवध्यमानाभीष्मेणशतशोथसहस्रशः॥ कुर्वाणंसमरेकर्माण्यतिमानुषविक्रमं॥ ८१ ॥ वीक्षांचक्रुर्महाराजपांडवाभयपीडिताः॥ तथापांडवसैन्या
निद्राव्यमाणानिभारत॥ ८२ ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतगावःपंकगताइव ॥ पिपीलिकाइवक्षुण्णादुर्बलाबलिनारणे॥ ८३॥ महारथंभारतदुष्प्रकंपंशरौघिणंप्र
तपंतंनरेंद्रान्॥ भीष्मंनशेकुःप्रतिवीक्षितुंतंशरार्चिषंसूर्यमिवातपंतं॥ ८४ ॥ विमृद्नतस्तस्यतुपांडुसेनामस्तंजगामाथसहस्ररश्मिः॥ ततोबलानांश्रमकर्शिता
नांमनोऽवहारंप्रतिसंबभूव॥ ८५॥ ॥इतिश्रीम०भीष्मपर्वणिभीष्मव०नवमदिवसयुद्धसमाप्तौषडधिकशततमोऽध्यायः॥ १०६॥ ॥७॥ ॥७॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

युध्यतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकतइतिद्वितीयांतात्तसिः एकंकेवलंमृत्युमेवाभ्येतीत्य

संजयउवाच ॥ ॥ युध्यतामेवतेषांतुभास्करेऽस्तमुपागते ॥ संध्यासमभवद्घोरानापश्यामततोरणं ॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजासंध्यांसंदृश्यभारत ॥ वध्यमानंच
भीष्मेणत्यक्तास्त्रंभयविह्वलं ॥ २ ॥ स्वसैन्यंचपरावृत्तंपलायनपरायणं ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धंपीडयंतंमहारथं ॥ ३ ॥ सोमकांश्चजितान्दृष्ट्वानिरुत्साहान्महारथा
न् ॥ चिंतयित्वाततोराजाअवहारमरोचयत् ॥ ४ ॥ ततोऽवहारंसैन्यानांचक्रेराजायुधिष्ठिरः ॥ तथैवतवसैन्यानामवहारोह्यभूत्तदा ॥ ५ ॥ ततोवहारंसैन्यानां
कृत्वातत्रमहारथाः ॥ न्यविशंतकुरुश्रेष्ठसंग्रामेक्षतविक्षताः ॥ ६ ॥ भीष्मस्यसमरेकर्मचिंतयानास्तुपांडवाः ॥ नालभंततदाशांतिंभीष्मबाणप्रपीडिताः ॥ ७ ॥
भीष्मोपिसमरेजित्वापांडवान्सहसृंजयान् ॥ पूज्यमानस्तवसुतैर्वंद्यमानश्चभारत ॥ ८ ॥ न्यविशत्कुरुभिःसार्धंहृष्टरूपैःसमंततः ॥ ततोरात्रिःसमभवत्सर्वभूत
प्रमोहिनी ॥ ९ ॥ तस्मिन्रात्रिमुखेघोरेपांडवावृष्णिभिःसह ॥ सृंजयाश्चदुराधर्षामंत्रायसमुपाविशन् ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसंसर्वेप्राप्तकालंमहाबलाः ॥ मंत्र
यामासुरव्यग्रामंत्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामंत्रयित्वाचिरंनृप ॥ वासुदेवंसमुद्वीक्ष्यवचनंचेदमाददे ॥ १२ ॥ कृष्णपश्यमहात्मानंभीष्मं
भीमपराक्रमं ॥ गजंनलवनानीवविमृद्नंतंबलंमम ॥ १३ ॥ नचैवैनंमहात्मानमुत्सहामोनिरीक्षितुं ॥ लेलिह्यमानंसैन्येषुप्रवृद्धमिवपावकं ॥ १४ ॥ यथाघोरोम
हानागस्तक्षकोवैविषोल्बणः ॥ तथाभीष्मोरणेक्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रःप्रतापवान् ॥ १५ ॥ गृहीतचापःसमरेप्रमुंचन्निशिताञ्छरान् ॥ शक्योजेतुंयमःक्रुद्धोवज्रपा
णिश्चदेवराट् ॥ १६ ॥ वरुणःपाशभृच्चापिसगदोवाधनेश्वरः ॥ नतुभीष्मःसुसंक्रुद्धःशक्योजेतुंमहाहवे ॥ १७ ॥ सोहमेवंगतेकृष्णनिमग्नःशोकसागरे ॥ आत्म
नोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्यसंयुगे ॥ १८ ॥ वनंयास्यामिदुर्धर्षश्रेयोवैतत्रमेगतं ॥ नयुद्धंरोचतेकृष्णहंतिभीष्मोहिनःसदा ॥ १९ ॥ यथाप्रज्वलितंवह्निंपतंगः
समभिद्रवन् ॥ एकतोमृत्युमभ्येतितथाहंभीष्ममीयिवान् ॥ २० ॥ क्षयंनीतोस्मिवार्ष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैवमेशूराःसायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१ ॥
मत्कृतेभ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टावनंगताः ॥ परिक्लिष्टातथाकृष्णामत्कृतेमधुसूदन ॥ २२ ॥ जीवितंबहुमन्येहंजीवितंह्यद्यदुर्लभं ॥ जीवितस्याद्यशेषेणचरिष्ये
धर्ममुत्तमं ॥ २३ ॥ यदितेहमनुग्राह्योभ्रातृभिःसहकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधेनहितंव्याहरकेशव ॥ २४ ॥ एवंश्रुत्वावचस्तस्यकारुण्याद्बहुविस्तरं ॥ प्रत्युवाच
ततःकृष्णःसांत्वयानोयुधिष्ठिरं ॥ २५ ॥

र्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अथेदानीं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विपरीतःक्षुद्रेषुपराक्रमी गतसत्वोगतबुद्धिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

धर्मपुत्रविषादंत्वंमाकृथाःसत्यसंगर ॥ यस्यतेभ्रातरःशूरादुर्जयाःशत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥ अर्जुनोभीमसेनश्चवाय्वग्निसमतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौचविक्रांतौत्रिद
शानामिवेश्वरौ ॥ २७ ॥ मांवानियुंक्ष्वसौहार्दाद्योत्स्येभीष्मेणपांडव ॥ त्वत्प्रयुक्तोमहाराजकिंनकुर्यांमहाहवे ॥ २८ ॥ हनिष्यामिरणेभीष्ममाहूयपुरुषर्षभं ॥ प
श्यतांधार्तराष्ट्राणांयदिनेच्छतिफाल्गुनः ॥ २९ ॥ यदिभीष्मेहतेवीरेजयंपश्यसिपांडव ॥ हंतास्म्येकरथेनाद्यकुरुवृद्धंपितामहं ॥ ३० ॥ पश्यमेविक्रमंराजन्महें
द्रस्येवसंयुगे ॥ विमुंचंतंमहास्त्राणिपातयिष्यामितंरथात् ॥ ३१ ॥ यःशत्रुःपांडुपुत्राणांमच्छत्रुःसनसंशयः ॥ मदर्थाभवदीयायेयेमदीयास्तवैवते ॥ ३२ ॥ तव
भ्रातामममसखासंबंधीशिष्यएवच ॥ मांसान्युत्कृत्यदास्यामिफाल्गुनार्थेमहीपते ॥ ३३ ॥ एषचापिनरव्याघ्रोमत्कृतेजीवितंत्यजेत् ॥ एषनःसमयस्ताततारयेमप
रस्परं ॥ ३४ ॥ समांनियुंक्ष्वराजेंद्रयथायोद्धाभवाम्यहं ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लव्येयत्तत्पार्थेनपूर्वतः ॥ ३५ ॥ घातयिष्यामिगांगेयमितिलोकस्यसंनिधौ ॥ परिरक्ष्य
मिदंतावद्वचःपार्थस्यधीमतः ॥ ३६ ॥ अनुज्ञातंतुपार्थेनमयाकार्यंनसंशयः ॥ अथवाफाल्गुनस्यैषभारःपरिमितोरणे ॥ ३७ ॥ सहनिष्यतिसंग्रामेभीष्मंपरपुरं
जयं ॥ अशक्यमपिकुर्याद्धिरणेपार्थःसमुद्यतः ॥ ३८ ॥ त्रिदशान्वासमुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ॥ निहन्यादर्जुनःसंख्येकिमुभीष्मंनराधिप ॥ ३९ ॥ विपरीतो
महावीर्योगतसत्वोल्पजीवनः ॥ भीष्मःशांतनवोनूनंकर्तव्यंनावबुध्यते ॥ ४० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव ॥ सर्वेह्येतेनप
र्याप्तास्तववेगविधारणे ॥ ४१ ॥ नियतंसमवाप्स्यामिसर्वमेतद्यथेप्सितं ॥ यस्यमेपुरुषव्याघ्रभवान्पक्षेव्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ सेंद्रानपिरणेदेवान्जयेयंजयतांवर
॥ त्वयानाथेनगोविंदकिमुभीष्मंमहारथं ॥ ४३ ॥ नतुत्वामनृतंकर्तुमुत्सहेस्वात्मगौरवात् ॥ अयुध्यमानःसाहाय्यंयथोक्तंकुरुमाधव ॥ ४४ ॥ समयस्तुकृतःक
श्चिन्ममभीष्मेणसंयुगे ॥ मंत्रयिष्येतवार्थायनतुयोत्स्येकथंचन ॥ ४५ ॥ दुर्योधनार्थेयोत्स्यामिसत्यमेतदितिप्रभो ॥ सहिराज्यस्यमेदातामंत्रस्यैवचमाधव
॥ ४६ ॥ तस्माद्देवव्रतंभूयोवधोपायार्थमात्मनः ॥ भवतासहिताःसर्वेप्रयाममधुसूदन ॥ ४७ ॥ तद्वयंसहितागत्वाभीष्ममाशुनरोत्तमं ॥ नचिरात्सर्ववार्ष्णेयमं
त्रंपृच्छामकौरवं ॥ ४८ ॥ सवक्ष्यतिहितंवाक्यंसत्यमस्मान्जनार्दन ॥ यथाचवक्ष्यतेकृष्णतथाकर्तास्मिसंयुगे ॥ ४९ ॥ सनोजयस्यदातास्यान्मंत्रस्यचदृढव्रतः
॥ बालाःपित्राविहीनाश्चतेनसंवर्धितावयं ॥ ५० ॥ तंचेत्पितामहंवृद्धंहंतुमिच्छामिमाधव ॥ पितुःपितरमिष्टंचधिगस्तुक्षत्रजीविकां ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

संजयउवाच॥ ॥ ततोब्रवीन्महाराजवार्ष्णेयःकुरुनंदनं॥ रोचतेमेमहाप्राज्ञराजेंद्रतवभाषितं॥ ५२ ॥ देवव्रतःकृतीभीष्मःप्रेक्षितेनापिनिर्दहेत्॥ गम्यतांसव
धोपायंप्रष्टुंसागरगासुतः॥ ५३॥ वक्तुमर्हतिसत्यंसत्वयापृष्टोविशेषतः॥ तेवयंतत्रगच्छामःप्रष्टुंकुरुपितामहं॥ ५४॥ गत्वाशांतनवंवृद्धंमंत्रंपृच्छामभारत॥
सनोदास्यतिमंत्रंयंतेनयोत्स्यामहेपरान्॥ ५५॥ एवमामंत्र्यतेवीराःपांडवाःपांडुपूर्वजं॥ जग्मुस्तेसहिताःसर्वेवासुदेवश्ववीर्यवान्॥ ५६॥ विमुक्तशस्त्रकव
चाभीष्मस्यसदनंप्रति॥ प्रविश्यचतदाभीष्मंशिरोभिःप्रणिपेदिरे॥ ५७॥ पूजयंतोमहाराजपांडवाभरतर्षभं॥ प्रणम्यशिरसाचैनंभीष्मंशरणमभ्ययुः॥ ५८॥
तानुवाचमहाबाहुर्भीष्मःकुरुपितामहः॥ स्वागतंतववार्ष्णेयस्वागतंतेधनंजय॥ ५९॥ स्वागतंधर्मपुत्रायभीमाययमयोस्तदा॥ किंवाकार्यंकरोम्यद्ययुष्माकं
प्रीतिवर्धनं॥ ६० ॥ सर्वात्मनापिकर्तास्मियदपिस्यात्सुदुष्करं॥ तथाब्रुवाणंगांगेयंप्रीतियुक्तंपुनःपुनः ॥ ६१ ॥ उवाचराजादीनात्माप्रीतियुक्तमिदंवचः॥ क
थंजयेमसर्वज्ञकथंराज्यंलभेमहि॥ ६२॥ प्रजानांसंशयोनस्यात्कथंतन्मेवदप्रभो॥ भवान्हिनोवधोपायंब्रवीतुस्वयमात्मनः॥ ६३ ॥ भवंतंसमरेवीरविषहे
मकथंवयं॥ नहितेसूक्ष्ममप्यस्तिरंध्रंकुरुपितामह॥ ६४॥ मंडलेनैवधनुषादृश्यसेसंयुगेसदा॥ आददानंसंदधानंविकर्षंतंधनुर्नच॥ ६५॥ पश्यामस्त्वांमहा
बाहोरथेसूर्यमिवापरं॥ रथाश्वनरनागानांहंतारंपरवीरहन्॥ ६६॥ कोथवोत्सहतेजेतुंत्वांपुमान्भरतर्षभ॥ वर्षताशरवर्षाणिसंयुगेवैशसंकृतं॥ ६७॥ क्षयंनी
ताहिपृतनासंयुगेमहतीमम॥ यथायुधिजयेमत्वांयथाराज्यंभृशंमम॥६८॥ ममसैन्यस्यचक्षेमंतन्मेब्रूहिपितामह॥ ततोब्रवीच्छांतनवःपांडवान्पांडुपूर्वजः
॥ ६९ ॥ नकथंचनकौंतेयमयिजीवतिसंयुगे॥ जयोभवतिसर्वज्ञसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥ ७० ॥ निर्जितेमयियुद्धेनरणेजेष्यथपांडवाः॥ क्षिप्रंमयिप्राहरध्वंयदी
च्छथरणेजयं॥ ७१ ॥ अनुजानामिवःपार्थाःप्रहरध्वंयथासुखं॥ एवंहिसुकृतंमन्येभवतांविदितोह्यहं॥ ७२ ॥ हतेमयिहतंसर्वंतस्मादेवंविधीयतां॥ ॥ युधि
ष्ठिरउवाच॥ ॥ ब्रूहितस्मादुपायंनोयथायुद्धेजयेमहि॥ ७३ ॥ भवंतंसमरेक्रुद्धंदंडहस्तमिवांतकं॥ शक्योवज्रधरोजेतुंवरुणोथयमस्तथा॥ ७४॥ नभवान्स
मरेशक्यःसेंद्रैरपिसुरासुरैः॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥ सत्यमेतन्महाबाहोयथावदसिपांडव॥ ७५॥ नाहंजेतुंरणेशक्यःसेंद्रैरपिसुरासुरैः॥ आत्तशस्त्रोरणेयत्तोगृ
हीतवरकार्मुकः ७६॥ ततोमांन्यस्तशस्त्रंतुएतेहन्युर्महारथाः॥ निक्षिप्तशस्त्रेपतितेविमुक्तकवचध्वजे॥ ७७॥

॥ ७८ ॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥ परुषीकृतःरूक्षीकृतः ॥९२॥९३॥९४॥९५॥९६॥ युद्धदुर्मदंयुद्धोत्सुकं ॥ ९७॥ गमिष्यतियमक्षयंभीष्मइतिशेषः ९८ ॥

द्रवमाणेचभीतेचतवास्मीतिचवादिनि॥ स्त्रियांस्त्रीनामधेयेचविकलेचैकपुत्रिणि॥ ७८ ॥ अप्रशस्तेनरेचैवनयुद्धंरोचतेमम॥ इमंमेशृणुराजेंद्रसंकल्पंपूर्वचिं
तितं॥ ७९ ॥ अमंगल्यध्वजंदृष्ट्वानयुध्येयंकदाचन॥ यएषद्रौपदोराजंस्तवसैन्येमहारथः॥८०॥ शिखंडीसमरामर्षीशूरश्चसमितिंजयः॥ यथाभवच्चस्त्रीपूर्वं
पश्चात्पुंस्त्वंसमागतः॥ ८१ ॥ जानंतिचभवंतोपिसर्वमेतद्यथातथं॥अर्जुनःसमरेशूरःपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ ८२ ॥ मामेवविशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतुदंशितः॥
अमंगल्यध्वजेतस्मिन्स्त्रीपूर्वेचविशेषतः॥ ८३ ॥ नप्रहर्तुमभीप्सामिगृहीतेषुःकथंचन॥ तदंतरंसमासाद्यपांडवोमांधनंजयः ॥ ८४ ॥ शरैर्घातयतुक्षिप्रंसमं
ताद्भरतर्षभ॥ नतंपश्यामिलोकेषुमांहन्याद्यःसमुद्यतं॥८५॥ ऋतेकृष्णान्महाभागात्पांडवाद्वाधनंजयात्॥ एषतस्मात्पुरोधायकंचिदन्यंममाग्रतः॥८६॥ आ
त्तशस्त्रोरणेयत्तोगृहीतवरकार्मुकः॥ मांपातयतुबीभत्सुरेवंतवजयोध्रुवं॥ ८७॥ एतत्कुरुष्वकौंतेययथोक्तंममसुव्रत॥ संग्रामेधार्तराष्ट्रांश्चहन्याःसर्वान्समा
गतान्॥ ८८॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ तेतुज्ञात्वाततःपार्थाजग्मुःस्वशिबिरंप्रति॥ अभिवाद्यमहात्मानंभीष्मंकुरुपितामहं ॥ ८९ ॥ तथोक्तवतिगांगेयेपरलो
कायदीक्षिते॥ अर्जुनोदुःखसंतप्तःसव्रीडमिदमब्रवीत्॥ ९० ॥ गुरुणाकुरुवृद्धेनकृतप्रज्ञेनधीमता॥ पितामहेनसंग्रामेकथंयोद्धास्मिमाधव ॥ ९१ ॥ क्रीडता
हिमयाबाल्येवासुदेवमहामनाः॥ पांसुरूषितगात्रेणमहात्मापरुषीकृतः ॥ ९२ ॥ यस्याहमधिरुह्यांकंबालःकिलगदाग्रज॥ तातेत्यवोचंपितरंपितुःपांडोर्महा
त्मनः ॥ ९३॥ नाहंतातस्तवपितुस्तातोस्मितवभारत ॥ इतिमामब्रवीद्बाल्येयःसवध्यःकथंमया ॥ ९४ ॥ कामंवध्यतुसैन्यंमेनाहंयोत्स्येमहात्मना॥ जयोवा
स्तुवधोवामेकथंवाकृष्णमन्यसे॥ ९५॥ ॥वासुदेवउवाच॥ ॥ प्रतिज्ञायवधंजिष्णोपुराभीष्मस्यसंयुगे॥ क्षत्रधर्मेस्थितःपार्थकथंनैनंहनिष्यसि॥९६॥ पा
तयैनंरथात्पार्थक्षत्रियंयुद्धदुर्मदं ॥ नाहत्वायुधिगांगेयंविजयस्तेभविष्यति ॥ ९७॥ दृष्टमेतत्पुरादेवैर्गमिष्यतियमक्षयं ॥ यद्दृष्टंहिपुरापार्थतत्तथानतदन्यथा
॥९८॥नहिभीष्मंदुराधर्षंव्यात्ताननमिवांतकं॥त्वदन्यःशक्नुयाद्योद्धुमपिवज्रधरःस्वयं॥९९॥ जहिभीष्मंस्थिरोभूत्वाशृणुचेदंवचोमम॥ यथोवाचपुराशक्रंम
हाबुद्धिर्बृहस्पतिः॥ १०० ॥ ज्यायांसमपिचेद्वृद्धंगुणैरपिसमन्वितं ॥ आततायिनमायांतंहन्याद्घातकमात्मनः॥ १०१ ॥ शाश्वतोयंस्थितोधर्मःक्षत्रियाणांधनं
जय॥ योद्धव्यंरक्षितव्यंचयष्टव्यंचानसूयुभिः॥ १०२॥

॥९९॥१००॥ आततायिनमित्यस्यघातकमितिविशेषणमन्येभ्यआततायिभ्योव्यवच्छेदायोक्तं ॥१०१॥१०२॥

निधनंनिधनहेतुः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अर्जुनउवाच॥ ॥शिखंडीनिधनंकृष्णभीष्मस्यभविताध्रुवं॥ दृष्ट्वैवहिसदाभीष्मःपांचाल्यंविनिवर्तते॥ १०३॥ तेवयंप्रमुखेतस्यपुरस्कृत्यशिखंडिनं॥ गांगेयं
पातयिष्यामउपायेनेतिमेमतिः॥ १०४॥ अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामिसायकैः॥ शिखंड्यपियुधांश्रेष्ठंभीष्ममेवाभियोधयेत्॥ १०५॥ श्रुतंहिकुरुमुख्य
स्यनाहंहन्यांशिखंडिनं॥ कन्याह्येषापुराभूत्वापुरुषःसमपद्यत॥ १०६॥ इत्येवंनिश्चयंकृत्वापांडवाःसहमाधवाः॥ अनुमान्यमहात्मानंप्रययुर्हृष्टमानसाः॥ श
यनानियथास्वानिभेजिरेपुरुषर्षभाः॥ १०७॥ ॥इ० भीष्मवधप० नवमदिवसावहारोत्तरमंत्रेसप्ताधिकशततमोऽध्यायः॥ १०७॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥
धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥कथंशिखंडीगांगेयमभ्यवर्ततसंयुगे॥ पांडवांश्चकथंभीष्मस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ १ ॥ ॥संजयउवाच॥ ॥ततस्तेपांडवाःसर्वेसूर्यस्यो
दयनंप्रति॥ ताड्यमानासुभेरीषुमृदंगेष्वानकेषुच॥ २॥ ध्मायत्सुदधिवर्णेषुजलजेषुसमंततः॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यनिर्याताःपांडवायुधि॥ ३॥ कृत्वाव्यूहंमहारा
जसर्वशत्रुनिबर्हणं॥ शिखंडीसर्वसैन्यानामग्रआसीद्विशांपते ॥ ४॥ चक्ररक्षौततस्तस्यभीमसेनधनंजयौ॥ पृष्ठतोद्रौपदेयाश्चसौभद्रश्चैववीर्यवान्॥ ५॥
सात्यकिश्चेकितानश्चतेषांगोप्तामहारथः ॥ धृष्टद्युम्नस्ततःपश्चात्पंचालैरभिरक्षितः ॥ ६॥ ततोयुधिष्ठिरोराजायमाभ्यांसहितःप्रभुः॥ प्रययौसिंहनादेननादयं
न्भरतर्षभ॥ ७॥ विराटस्तुततःपश्चात्स्वेनसैन्येनसंवृतः॥ द्रुपदश्चमहाबाहोततःपश्चादुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ केकयाभ्रातरःपंचधृष्टकेतुश्चवीर्यवान्॥ जघनंपालया
मासुःपांडुसैन्यस्यभारत॥ ९॥ एवंव्यूह्यमहासैन्यंपांडवास्तववाहिनीं॥ अभ्यद्रवंतसंग्राममेत्यक्त्वाजीवितमात्मनः॥ १०॥ तथैवकुरवोराजन्भीष्मंकृत्वामहार
थं॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांप्रययुःपांडवान्प्रति॥ ११॥ पुत्रैस्तवदुराधर्षोरक्षितःसुमहाबलैः॥ ततोद्रोणोमहेष्वासःपुत्रश्चास्यमहाबलः॥ १२॥ भगदत्तस्ततःपश्चा
द्गजानीकेनसंवृतः॥ कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३॥ कांबोजराजोबलवांस्ततःपश्चात्सुदक्षिणः ॥ मागधश्चजयत्सेनःसौबलश्चबृहद्बलः ॥ १४॥
तथैवान्येमहेष्वासाःसुशर्मप्रमुखानृपाः ॥ जघनंपालयामासुस्तवसैन्यस्यभारत ॥ १५ ॥ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ आसुरानकरोद्व्यूहान्पै ॥१७०॥
शाचानथराक्षसान्॥ १६॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतवतेषांचभारत॥ अन्योन्यंनिघ्नतांराजन्यमराष्ट्रविवर्धनं॥ १७॥ अर्जुनप्रमुखाःपार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनं॥ भीष्मं
युद्धेभ्यवर्ततकिरंतोविविधान्शरान्॥ १८॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ ॥ २३ ॥ २४॥ २५ ॥ ॥ २६॥ २७ ॥ २८॥ २९ ॥ ३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥ ३४॥ ३५ ॥ ३६॥ ३७ ॥ ३८॥ ३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥ कामंत्वच्छंदं अभ्यसप्रक्षिप ४३॥ ४४

तत्रभारतभीमेनताडितास्तावकाःशरैः ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःपरलोकंययुस्तदा ॥ १९ ॥ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहारथः॥ तवसैन्यंसमासाद्यपीडया
मासुरोजसा॥ २०॥ तेवध्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ॥ नाशक्नुवन्वारयितुंपांडवानांमहद्बलं॥ २१॥ ततस्तुतावकंसैन्यंवध्यमानंसमंततः॥ सुसंप्राप्तंदशदि
शःकाल्यमानंमहारथैः॥ २२॥ त्रातारंनाध्यगच्छंततावकाभरतर्षभ॥ वध्यमानाःशितैर्बाणैःपांडवैःसहसृंजयैः॥ २३॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥पीड्यमानंब
लंदृष्ट्वापार्थैर्भीष्मःपराक्रमी॥ यदकार्षीद्रणेक्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्वसंजय॥ २४॥ कथंवापांडवान्युद्धेप्रत्युद्यातःपरंतपः॥ विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तदाचक्ष्वममान
घ॥ २५॥ ॥संजयउवाच॥ ॥आचक्षेतेमहाराजयदकार्षीत्पितातव॥ पीडितेतवपुत्रस्यसैन्येपांडवसृंजयैः॥ २६॥ प्रहृष्टमनसःशूराःपांडवाःपांडुपूर्वज॥
अभ्यवर्ततनिघ्नंतस्तवपुत्रस्यवाहिनीं ॥ २७ ॥ तंविनाशंमनुष्येंद्रनरवारणवाजिनां ॥ नामृष्यततदाभीष्मःसैन्यघातंरणेपरैः ॥ २८॥ सपांडवान्महेष्वासःपं
चालांश्चैवसृंजयान्॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चशितैरंजलिकैस्तथा॥ २९॥ अभ्यवर्षतदुर्धर्षस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः॥ सपांडवानांप्रवरान्पंचराजन्महारथान्॥ ३०
आत्तशस्त्रोरणेयत्नाद्वारयामाससायकैः ॥ नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः॥ ३१ ॥ निजघ्नेसमरेक्रुद्धोहस्त्यश्वंचामितंबहु॥ रथिनोऽपातयद्राजन्रथे
भ्यःपुरुषर्षभ॥ ३२॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यःपादातांश्चसमागतान्॥ ३३॥ गजारोहान्गजेभ्यश्चपरेषांजयकारिणः॥ तमेकंसमरेभीष्मंत्वरमाणंमहारथं॥ ३४
पांडवाःसमवर्ततवज्रहस्तमिवासुराः॥ शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुंचन्निशिताञ्छरान्॥ ३५॥ दिक्ष्वदृश्यतसर्वासुघोरंसंधारयन्वपुः॥ मंडलीभूतमेवास्यनि
त्यंधनुरदृश्यत॥ ३६॥ संग्रामेयुध्यमानस्यशक्रचापोपमंमहत्॥ तद्दृष्ट्वासमरेकर्मपुत्रास्तवविशांपते॥ ३७॥ विस्मयंपरमंगत्वापितामहमपूजयन्॥ पार्था
विमनसोभूत्वाप्रैक्षंतपितरंतव ॥ ३८ ॥ युध्यमानंरणेशूरंविप्रचित्तिमिवामराः ॥ नचैनंवारयामासुर्व्यात्ताननमिवांतकं॥ ३९॥ दशमेहनिसंप्राप्तेरथानी
कंशिखंडिनः॥ अदहन्निशितैर्बाणैःकृष्णवर्त्मेवकाननं॥ ४०॥ तंशिखंडीत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंकालसृष्टमिवांतकं॥ ४१॥
सतेनातिभृशंविद्धःप्रेक्ष्यभीष्मःशिखंडिनं ॥ अनिच्छन्निवसंक्रुद्धःप्रहसन्निदमब्रवीत्॥ ४२ ॥ काममभ्यसवामावानत्वांयोत्स्येकथंचन॥ यैवहित्वंकृताधा
त्रासैवहित्वंशिखंडिनी॥ ४३॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशिखंडीक्रोधमूर्छितः॥ उवाचैनंतथाभीष्मंसृक्किणीपरिसंलिहन्॥ ४४॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सुदृष्टःक्रियतां नपुनर्द्रक्ष्यसिलोकमिममितिभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ साधयस्वस्वीकुरुजहिवा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

जानामित्वांमहाबाहोक्षत्रियाणांक्षयंकरं ॥ मयाश्रुतंचतेयुद्धंजामदग्न्येनवैसह ॥ ४५ ॥ दिव्यश्चतेप्रभावोयंमयाचबहुशःश्रुतः ॥ जानन्नपिप्रभावंतेयोत्स्ये
द्याहंत्वयासह ॥ ४६ ॥ पांडवानांप्रियंकुर्वन्नात्मनश्चनरोत्तम ॥ अद्यत्वांयोधयिष्यामिरणेपुरुषसत्तम ॥ ४७ ॥ ध्रुवंचत्वांहनिष्यामिशपेसत्येनतेऽग्रतः ॥ एतच्छ्रु
त्वाचमद्वाक्यंयत्कृत्यंतत्समाचर ॥ ४८ ॥ काममभ्यसवामावानमेजीवन्प्रमोक्ष्यसे ॥ सुदृष्टःक्रियतांभीष्मलोकोयंसमितिंजय ॥ ४९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥
एवमुक्तास्ततोभीष्मंपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ अविध्यतरणेभीष्मंप्रणुन्नंवाक्यसायकैः ॥ ५० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासव्यसाचीमहारथः ॥ कालोयमितिसंचिंत्यशि
खंडिनमचोदयत् ॥ ५१ ॥ अहंत्वामनुयास्यामिपरान्विद्रावयन्शरैः ॥ अभिद्रवसुसंरब्धोभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ ५२ ॥ नहितेसंयुगेपीडांशक्तःकर्तुंमहाबलः ॥
तस्माद्यमहाबाहोयत्नाद्भीष्ममभिद्रव ॥ ५३ ॥ अहत्वासमरेभीष्मंयदियास्यसिमारिष ॥ अवहास्योस्यलोकस्यभविष्यसिमयासह ॥ ५४ ॥ नावहास्यायथा
वीरभवेमपरमाहवे ॥ तथाकुरुरणेयत्नंसाधयस्वपितामहं ॥ ५५ ॥ अहंतेरक्षणंयुद्धेकरिष्यामिमहाबल ॥ वारयन्रथिनःसर्वान्साधयस्वपितामहं ॥ ५६ ॥ द्रो
णंचद्रोणपुत्रंचकृपंचाथसुयोधनं ॥ चित्रसेनंविकर्णंचसैंधवंचजयद्रथं ॥ ५७ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजंचसुदक्षिणं ॥ भगदत्तंतथाशूरंमागधंचमहाब
लं ॥ ५८ ॥ सौमदत्तिंतथाशूरमार्ष्यशृंगिंचराक्षसं ॥ त्रिगर्तराजंचरणेसहसर्वैर्महारथैः ॥ ५९ ॥ अहमावारयिष्यामिवेलेवमकरालयं ॥ कुरूंश्चसहितान्सर्वान्यु
ध्यमानान्महाबलान् ॥ निवारयिष्यामिरणेसाधयस्वपितामहं ॥ ६० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मशिखंडिसमागमेअष्टाधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ कथंशिखंडीगांगेयमभ्यधावत्पितामहं ॥ पांचाल्यःसमरेक्रुद्धोधर्मा
त्मानंयतव्रतं ॥ १ ॥ केऽरक्षन्पांडवानीकेशिखंडिनमुदायुधाः ॥ त्वरमाणास्त्वराकालेजिगीषंतोमहारथाः ॥ २ ॥ कथंशांतनवोभीष्मःसतस्मिन्दशमेहनि ॥ अ
युध्यतमहावीर्यःपांडवैःसहसृंजयैः ॥ ३ ॥ नमृष्यामिरणेभीष्मंप्रत्युद्यातंशिखंडिना ॥ कच्चिन्नरथभंगोस्यधनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ना
शीर्यतधनुश्चास्यरथभंगोनचाप्यभूत् ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेभीष्मस्यभरतर्षभ ॥ ५ ॥

इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ समितिंजयःसंग्रामजित् समितियुद्धे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्रवतेद्रावयति ॥ २० ॥ २१ ॥ गतिंधामआश्रयमितियावत् स्था

निघ्नतःसमरेशत्रून्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अनेकशतसाहस्रास्तावकानांमहारथाः ॥ ६ ॥ तथादंतिगणाराजन्हयाश्चैवसुसज्जिताः ॥ अभ्यवर्ततयुद्धायपुरस्कृत्य
पितामहं ॥ ७ ॥ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यसचापिसमितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयं ॥ ८ ॥ युध्यमानंमहेष्वासंविनिघ्नंतंपरान्शरैः ॥ पंचालाः
पांडवैःसार्धंसर्वेतेनाभ्यवारयन् ॥ ९ ॥ दशमेहनिसंप्राप्तेततस्तांरिपुवाहिनीं ॥ कीर्यमाणांशितैर्बाणैःशतशोथसहस्रशः ॥ १० ॥ नहिभीष्मंमहेष्वासंपांडवाः
पांडुपूर्वज ॥ अशक्नुवन्रणेजेतुंपाशहस्तमिवांतकं ॥ ११ ॥ अथोपायान्महाराजसव्यसाचीधनंजयः ॥ त्रासयन्रथिनःसर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ १२ ॥ सिंह
वद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यांविक्षिपन्मुहुः ॥ शरौघान्विसृजन्पार्थोव्यचरत्कालवद्रणे ॥ १३ ॥ तस्यशब्देनवित्रस्तास्तावकाभरतर्षभ ॥ सिंहस्येवमृगाराजन्व्यद्रवंतमहा
भयात् ॥ १४ ॥ जयंतंपांडवंदृष्ट्वात्वत्सैन्यंचाभिपीडितं ॥ दुर्योधनस्ततोभीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १५ ॥ एषपांडुसुतस्तातश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ दहतेमाम
कान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेवकाननं ॥ १६ ॥ पश्यसैन्यानिगांगेयद्रवमाणानिसर्वशः ॥ पांडवेनयुधांश्रेष्ठकाल्यमानानिसंयुगे ॥ १७ ॥ यथापशुगणान्पालःसंकालय
तिकानने ॥ तथेदंमामकंसैन्यंकाल्यतेशत्रुतापन ॥ १८ ॥ धनंजयशरैर्भग्नंद्रवमाणंततस्ततः ॥ भीमोप्येवंदुराधर्षोविद्रावयतिमेबलं ॥ १९ ॥ सात्यकिश्चेकितान
श्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ अभिमन्युःसुविक्रांतोवाहिनींद्रवतेमम ॥ २० ॥ धृष्टद्युम्नस्तथाशूरोराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ व्यद्रावयेतांसहसासैन्यंममहारणे ॥ २१ ॥
वध्यमानस्यसैन्यस्यसर्वैरेतैर्महारथैः ॥ नान्यांगतिंप्रपश्यामिस्थानेयुद्धेचभारत ॥ २२ ॥ ऋतेत्वांपुरुषव्याघ्रदेवतुल्यपराक्रमं ॥ पर्याप्तस्तुभवान्शीघ्रंपीडितानां
गतिर्भव ॥ २३ ॥ एवमुक्तोमहाराजपितादेवव्रतस्तव ॥ चिंतयित्वामुहूर्तंतुकृत्वानिश्चयमात्मनः ॥ २४ ॥ तवसंधारयन्पुत्रमब्रवीच्छांतनोःसुतः ॥ दुर्योधनविजा
नीहिस्थिरोभूत्वाविशांपते ॥ २५ ॥ पूर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञातंमहाबल ॥ हत्वादशसहस्राणिक्षत्रियाणांमहात्मनां ॥ २६ ॥ संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्ममम्मा
ह्निकं ॥ इतितत्कृतवांश्चाहंयथोक्तंभरतर्षभ ॥ २७ ॥ अद्यचापिमहत्कर्मप्रकरिष्येमहाबल ॥ अहंवाद्यहतःशेष्येहनिष्येवाद्यपांडवान् ॥ २८ ॥ अद्यतेपुरुषव्याघ्रप्र
तिमोक्ष्येऋणंतव ॥ भर्तृपिंडकृतंराजन्निहतःपृतनामुखे ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठक्षत्रियान्प्रवपञ्छरैः ॥ आससाददुराधर्षःपांडवानामनीकिनीं ॥ ३० ॥

नेअवस्थाने ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आह्निकंदिवसकार्यं ॥ २७ ॥ शेष्येस्वप्स्यामि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥इतिश्री०नै०भारतभावदीपेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अनीकमध्येतिष्ठंतंगांगेयंभरतर्षभ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंपांडवाःप्रत्यवारयन् ॥ ३१ ॥ दशमेहनिभीष्मस्तुदर्शयन्शक्तिमात्मनः ॥ राजन्शतसहस्राणिसोव
धीत्कुरुनंदन ॥३२॥ पंचालानांचयेश्रेष्ठाराजपुत्रामहारथाः ॥ तेषामादत्ततेजांसिजलंसूर्यइवांशुभिः ॥ ३३ ॥ हत्वादशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनां ॥ सारो
हाणांमहाराजहयानांचायुतंतथा ॥ ३५ ॥ पूर्णेशतसहस्रेद्वेपादातानांनरोत्तमः ॥ प्रजज्वालरणेभीष्मोविधूमइवपावकः ॥ ३५ ॥ नचैवंपांडवेयानांकेचिच्छे
कुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरंमार्गमास्थायतपंतमिवभास्करं ॥ ३६ ॥ तेपांडवेयाःसंरब्धामहेष्वासेनपीडिताः ॥ वधायाभ्यद्रवन्भीष्मंसृंजयाश्चमहारथाः ॥ ३७ ॥ सं
युध्यमानोबहुभिर्भीष्मःशांतनवस्तथा ॥ अवकीर्णोमहामेरुःशैलोमेघैरिवावृतः ॥ ३८ ॥ पुत्रास्तुतवगांगेयंसमंतात्पर्यवारयन् ॥ महत्यासेनयासार्धंततोयु
द्धमवर्तत ॥ ३९ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच ॥ ॥ अर्जुनस्तुरणेराजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं ॥ शिखंडिनमथोवाचसमभ्येहिपितामहं ॥ १ ॥ नचापिभीस्त्वयाकार्याभीष्माद्यकथंचन ॥ अह
मेनंशरैस्तीक्ष्णैःपातयिष्येरथोत्तमात् ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथाराजन्सौभद्रश्च
महारथः ॥ हृष्टावाद्रवतांभीष्मंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ॥ ४ ॥ विराटद्रुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः ॥ ५ ॥ नकुलःसहदेव
श्चधर्मराजश्चवीर्यवान् ॥ तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ॥ ६ ॥ समाद्रवंतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ॥ प्रत्युद्ययुस्तावकाश्चसमेतांस्तान्महारथान्
॥ ७ ॥ यथाशक्तियथोत्साहंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ चित्रसेनोमहाराजचेकितानंसमभ्ययात् ॥ ८ ॥ भीष्मप्रेप्सुंरणेयांतंवृषंव्याघ्रशिशुर्यथा ॥ धृष्टद्युम्नंमहाराजभी
ष्मांतिकमुपागतं ॥ ९ ॥ त्वरमाणंरणेयत्तंकृतवर्मान्यवारयत् ॥ भीमसेनंसुसंक्रुद्धंगांगेयस्यवधैषिणं ॥ १० ॥ त्वरमाणोमहाराजसौमदत्तिन्यवारयत् ॥ तथै
वनकुलंशूरंकिरंतंसायकान्बहून् ॥ ११ ॥ विकर्णोवारयामासइच्छन्भीष्मस्यजीवितं ॥ सहदेवंतथाराजन्यांतंभीष्मरथंप्रति ॥ १२ ॥ वारयामाससंक्रुद्धःकृपः
शारद्वतोयुधि ॥ राक्षसंक्रूरकर्माणंभैमसेनिंमहाबलं ॥ १३ ॥ भीष्मस्यनिधनंप्रेप्सुंदुर्मुखोभ्यद्रवद्बली ॥ सात्यकिंसमरेयांतंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ १४ ॥ अभि
मन्युंमहाराजयांतंभीष्मरथंप्रति ॥ सुदक्षिणोमहाराजकांबोजःप्रत्यवारयत् ॥ १५ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ रभसंकृतोत्साहं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रलयानिवप्रलयकालीनानिव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अद्भुतंअभूतपूर्वं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विराटद्रुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ ॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोवारयामासभारत ॥ १६ ॥ तथापांडुसुतंज्येष्ठंभीष्मस्यवधकांक्षिणं ॥ भारद्वाजोरणेयत्तोधर्मपुत्रम
वारयत् ॥ १७ ॥ अर्जुनंरभसंयुद्धेपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदिशोदश ॥ १८ ॥ दुःशासनोमहेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥ अन्येचताव
कायोधाःपांडवानांमहारथान् ॥ १९ ॥ भीष्मस्याभिमुखान्यातान्वारयामासुराहवे ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसैन्यानिप्राक्रोशंस्तुपुनःपुनः ॥ २० ॥ अभ्यद्रवतसंरब्धोभी
ष्ममेकंमहारथः ॥ एषोर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः ॥ २१ ॥ अभ्यद्रवतमाभैष्टभीष्मोहिप्राप्स्यतेनवः ॥ अर्जुनंसमरेयोद्धुंनोत्सहेतापिवासवः ॥ २२ ॥ किं
मुभीष्मोरणेवीरागतसत्वोऽल्पजीवितः ॥ इतिसेनापतेःश्रुत्वापांडवानांमहारथाः ॥ २३ ॥ अभ्यद्रवंतसंहृष्टागांगेयस्यरथंप्रति ॥ आगच्छमानान्समरेवार्यो
घान्प्रलयानिव ॥ २४ ॥ अवारयंतसंहृष्टास्तावकाःपुरुषर्षभाः ॥ दुःशासनोमहाराजभयंत्यक्त्वामहारथः ॥ २५ ॥ भीष्मस्यजीविताकांक्षीधनंजयमुपाद्रवत्
॥ तथैवपांडवाःशूरागांगेयस्यरथंप्रति ॥ २६ ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेतवपुत्रान्महारथाः ॥ तत्राद्भुतमपश्यामचित्ररूपंविशांपते ॥ २७ ॥ दुःशासनरथंप्राप्ययत्पा
र्थोनात्यवर्तत ॥ यथावारयतेवेलाक्षुब्धतोयंमहार्णवं ॥ २८ ॥ तथैवपांडवंक्रुद्धंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ उभौतौरथिनांश्रेष्ठावुभौभारतदुर्जयौ ॥ २९ ॥ उभौचं
द्रार्कसदृशौकांत्यादीप्त्याचभारत ॥ तथातौजातसंरंभावन्योन्यवधकांक्षिणौ ॥ ३० ॥ समीयतुर्महासंख्येमयशक्रौयथापुरा ॥ दुःशासनोमहाराजपांडवंवि
शिखैस्त्रिभिः ॥ ३१ ॥ वासुदेवंचविंशत्याताडयामाससंयुगे ॥ ततोर्जुनोजातमन्युर्वार्ष्णेयंवीक्ष्यपीडितं ॥ ३२ ॥ दुःशासनंशतेनाजौनाराचानांसमार्पयत्
॥ तेतस्यकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥ ३३ ॥ दुःशासनस्त्रिभिःक्रुद्धःपार्थंविव्याधपत्रिभिः ॥ ललाटेभरतश्रेष्ठशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३४ ॥ ललाटस्थैस्तुतैर्बाणैः
शुशुभेपांडवोरणे ॥ यथामेरुर्महाराजशृंगैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३५ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःपुत्रेणतवधन्विना ॥ व्यराजतरणेपार्थःकिंशुकःपुष्पवानिव ॥ ३६ ॥
दुःशासनंततःक्रुद्धःपीडयामासपांडवः ॥ पर्वणीवसुसंक्रुद्धोराहुःपूर्णनिशाकरं ॥ ३७ ॥ पीड्यमानोबलवतापुत्रस्तवविशांपते ॥ विव्याधसमरेपार्थंकंकपत्रैः
शिलाशितैः ॥ ३८ ॥ तस्यपार्थोधनुश्छित्वारथंचास्यत्रिभिःशरैः ॥ आजघानततःपश्चात्पुत्रंतेनिशितैःशरैः ॥ ३९ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायभीमस्यप्रमुखेस्थि
तः ॥ अर्जुनंपंचविंशत्याबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ४० ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अप्रैषीत् उपसर्गात्पूर्वोऽडागमस्तुच्छांदसः एवमन्यत्रापि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ द्वीपआश्रयः ॥४६॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा०दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥ ॥७॥

तस्यक्रुद्धोमहाराजपांडवःशत्रुतापनः॥ अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदंडोपमान्बहून्॥ ४१ ॥ अप्राप्तानेवतान्बाणांश्चिच्छेदतनयस्तव॥ यतमानस्यपार्थस्यत
दद्भुतमिवाभवत्॥ ४२ ॥ पार्थंचनिशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव॥ ततःक्रुद्धोरणेपार्थःशरान्संधायकार्मुके ॥ ४३ ॥ प्रेषयामाससमरेस्वर्णपुंखाञ्छिलाशिता
न्॥ न्यमज्जंस्तेमहाराजतस्यकायेमहात्मनः॥ ४४ ॥ यथाहंसामहाराजतडागंप्राप्यभारत॥ पीडितश्चैवपुत्रस्तेपांडवेनमहात्मना ॥ ४५॥ हित्वापार्थंरणेतूर्णं
भीष्मस्यरथमाव्रजत्॥ अगाधेमज्जतस्तस्यद्वीपोभीष्मोऽभवत्तदा॥४६॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांपुत्रस्तवविशांपते॥ अवारयत्ततःशूरोभूयएवपराक्रमी॥४७॥
शरैःसुनिशितैःपार्थंयथावृत्रंपुरंदरः॥ निर्बिभेदमहाकायोविव्यथेनैवचार्जुनः॥४८॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व० अर्जुनदुःशासनसमा
गमेदशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११०॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥सात्यकिंदंशितंयुद्धेभीष्मायाभ्युद्यतंरणे॥ आर्ष्यशृंगिर्महेष्वासोवारयामास
संयुगे॥ १ ॥ माधवस्तुसुसंक्रुद्धोराक्षसंनवभिःशरैः॥ आजघानरणेराजन्प्रहसन्निवभारत॥२॥ तथैवराक्षसोराजन्माधवंनवभिःशरैः॥ अर्दयामासराजेंद्र
संक्रुद्धःशिनिपुंगवं ॥ ३॥ शैनेयःशरसंघंतुप्रेषयामाससंयुगे ॥ राक्षसायसुसंक्रुद्धोमाधवःपरवीरहा ॥ ४ ॥ ततोरक्षोमहाबाहुंसात्यकिंसत्यविक्रमं ॥ वि
व्याधविशिखैस्तीक्ष्णैःसिंहनादंननादच॥५॥ माधवस्तुभृशंविद्धोराक्षसेनरणेतदा॥ वार्यमाणश्चतेजस्वीजहासचननादच ॥ ६ ॥ भगदत्तस्ततःक्रुद्धोमाध
वंनिशितैःशरैः॥ताडयामाससमरेतोत्रैरिवमहागजं॥ ७॥ विहायराक्षसंयुद्धेशैनेयोरथिनांवरः ॥ प्राग्ज्योतिषायचिक्षेपशरान्संनतपर्वणः ॥ ८ ॥ तस्यप्रा
ग्ज्योतिषोराजामाधवस्यमहद्धनुः॥ चिच्छेदशतधारेणभल्लेनकृतहस्तवत्॥ ९॥ अथान्यद्धनुरादायवेगवत्परवीरहा ॥ भगदत्तंरणेक्रुद्धंविव्याधनिशितैःशरैः
॥ १० ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥ शक्तिंकनकवैदूर्यभूषितामायसींदृढां॥ ११ ॥ यमदंडोपमांघोरांचिक्षेपपरमाहवे ॥ तामापतंतींसहसा
तस्यबाहुबलेरितां॥ १२ ॥ सात्यकिःसमरेराजन्द्विधाचिच्छेदसायकैः॥ ततःपपातसहसामहोल्केवहतप्रभा॥ १३॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वापुत्रस्तवविशांपते॥
महतारथवंशेनवारयामासमाधवं॥ १४ ॥ तथापरिवृतंदृष्ट्वावार्ष्णेयानांमहारथं॥ दुर्योधनोभृशंक्रुद्धोभ्रातॄन्सर्वानुवाचह॥ १५ ॥ तथाकुरुतकौरव्यायथा
वःसात्यकोयुधि॥ नजीवन्प्रतिनिर्यातिमहतोस्माद्रथव्रजात्॥ १६॥ सात्यकिमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥ ११॥ १२ ॥१३॥१४॥१५॥१६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥२९॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तस्मिन्हतेहतंमन्येपांडवानांमहद्बलं॥ तथेतिचवचस्तस्यपरिगृह्यमहारथाः॥ १७॥ शैनेयंयोधयामासुर्भीष्मायाभ्युद्यतंरणे॥कांबोजराजोबलवान्वारयामा
ससंयुगे॥ १८॥ आर्जुनिंनृपतिर्विद्ध्वाशरैःसन्नतपर्वभिः॥ पुनरेवचतुःषष्ट्याराजन्विव्याधतंनृप ॥ १९ ॥ सुदक्षिणस्तुसमरेपुनर्विव्याधपंचभिः॥ सारथिंचा
स्यनवभिरिच्छन्भीष्मस्यजीवितं॥ २० ॥ तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्रसमागमे॥ यदाभ्यधावद्गांगेयंशिखंडीशत्रुकर्शनः ॥ २१ ॥ विराटद्रुपदौवृद्धौवारयं
तौमहाचमूं॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धावाद्रवंतौमहारथौ॥ २२ ॥ अश्वत्थामारणेक्रुद्धःसमियाद्रथसत्तमः॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतयोस्तस्यचभारत॥ २३॥ विराटोद
शभिर्भल्लैराजघानपरंतप ॥ यतमानंमहेष्वासंद्रौणिमाहवशोभिनं ॥ २४ ॥ द्रुपदश्चत्रिभिर्बाणैर्विव्याधनिशितैस्तदा॥ गुरुपुत्रंसमासाद्यप्रहरंतौमहाबलौ
॥ २५ ॥ अश्वत्थामाततस्तौतुविव्याधबहुभिःशरैः॥ विराटद्रुपदौवीरौभीष्मंप्रतिसमुद्यतौ ॥ २६ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामवृद्धयोश्चरितंमहत्॥यद्द्रौणिसायकान्
घोरान्प्रत्यवारयतांयुधि॥ २७॥ सहदेवंतथायांतंकृपःशारद्वतोभ्ययात्॥ यथानागोवनेनागंमत्तोमत्तमुपाद्रवत्॥ २८ ॥कृपश्चसमरेशूरोमाद्रीपुत्रंमहारथं॥
आजघानशरैस्तूर्णंसप्तत्यारुक्मभूषणैः॥ २९॥ तस्यमाद्रीसुतश्चापंद्विधाचिच्छेदसायकैः॥ अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनवभिःशरैः॥ ३० ॥सोन्यत्कार्मुक
मादायसमरेभारसाधनं॥ माद्रीपुत्रंसुसंक्रुद्धोदशभिर्निशितैःशरैः ॥ ३१ ॥ आजघानोरसिक्रुद्धइच्छन्भीष्मस्यजीवितं॥ तथैवपांडवोराजञ्छारद्वतममर्षणं
॥ ३२॥ आजघानोरसिक्रुद्धोभीष्मस्यवधकांक्षया॥ तयोर्युद्धंसमभवद्घोररूपंभयावहं॥३३॥ नकुलंतुरणेक्रुद्धोविकर्णःशत्रुतापनः॥ विव्याधसायकैःषष्ट्या
रक्षन्भीष्मंमहाबलं॥३४॥ नकुलोपिभृशंविद्धस्तवपुत्रेणधीमता॥ विकर्णंसप्तसप्तत्यानिर्बिभेदशिलीमुखैः॥ ३५ ॥ तत्रतौनरशार्दूलौभीष्महेतोःपरंतपौ॥ अ
न्योन्यंजघ्नतुर्वीरौगोष्ठेगोवृषभाविव॥ ३६॥ घटोत्कचंरणेयांतंनिघ्नंतंतववाहिनीं॥ दुर्मुखःसमरेप्रायाद्भीष्महेतोःपराक्रमी॥ ३७॥ हैडिंबस्तुरणेराजन्दुर्मुखं
शत्रुतापनं॥ आजघानोरसिक्रुद्धःशरेणानतपर्वणा॥ ३८॥ भीमसेनसुतंचापिदुर्मुखःसुमुखैःशरैः॥ षष्ट्यावीरोनदन्हृष्टोविव्याधरणमूर्धनि॥३९॥ धृष्टद्युम्नं
तथायांतंभीष्मस्यवधकांक्षिणं॥ हार्दिक्योवारयामासरथश्रेष्ठंमहारथः॥४०॥ हार्दिक्यःपार्षतंचापिविद्ध्वापंचभिरायसैः॥ पुनःपंचाशतातूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचा
ब्रवीत्॥ ४१॥ आजघानमहाबाहुःपार्षतंतंमहारथं॥ तंचैवपार्षतोराजन्हार्दिक्यंनवभिःशरैः॥ ४२॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ लोड्यतेआकुलीक्रियते ॥५८ ॥ ॥ इतिभी०नै०भारतभावदीपेएकादशाधिकशततमोऽध्या

विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रैरजिह्मगैः॥ तयोःसमभवद्युद्धंभीष्महेतोर्महाहवे ॥ ४३ ॥ अन्योन्यातिशयेयुक्तंयथावृत्रमहेंद्रयोः॥ भीमसेनंतथायांतंभीष्मं
प्रतिमहारथं॥ ४४॥ भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ सौमदत्तिरथोभीममाजघानस्तनांतरे॥ ४५॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे॥ उरः
स्थेनबभौतेनभीमसेनःप्रतापवान्॥ ४६॥ स्कंदशक्त्यायथाक्रौंचःपुरानृपतिसत्तम॥ तौशरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान्॥४७॥ अन्योन्यस्यरणे
क्रुद्धौचिक्षिपातेनरर्षभौ ॥ भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदत्तिंमहारथं ॥ ४८ ॥ तथाभीष्मजयेगृध्नुःसौमदत्तिस्तुपांडवं ॥ कृतप्रतिकृतेयत्तौयोधयामासतूरणे
॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरंतुकौंतेयंमहत्यासेनयावृतं॥ भीष्माभिमुखमायांतंभारद्वाजोन्यवारयत्॥ ५०॥ द्रोणस्यरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमं॥ श्रुत्वाप्रभद्रकाराज
न्समकंपंतमारिष॥ ५१ ॥ सासेनामहतीराजन्पांडुपुत्रस्यसंयुगे॥ द्रोणेनवारितायत्तानचचालपदात्पदं ॥ ५२ ॥ चेकितानंरणेयत्तंभीष्मंप्रतिजनेश्वर॥ चि
त्रसेनस्तवसुतःक्रुद्धरूपमवारयत्॥ ५३॥ भीष्महेतोःपराक्रांतश्चित्रसेनःपराक्रमी ॥ चेकितानंपरंशक्त्यायोधयामासभारत ॥ ५४॥ तथैवचेकितानोपिचि
त्रसेनमवारयत्॥ तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्रसमागमे॥ ५५॥ अर्जुनोवार्यमाणस्तुबहुशस्तत्रभारत॥ विमुखीकृत्यपुत्रंतेसेनांतवममर्दह ॥ ५६ ॥ दुःशा
सनोपिपरयाशक्त्यापार्थमवारयत्॥ कथंभीष्मंननोहन्यादितिनिश्चित्यभारत॥५७॥ सावध्यमानासमरेपुत्रस्यतववाहिनी॥ लोड्यतेरथिभिःश्रेष्ठैस्तत्रतत्रैव
भारत ॥ ५८॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभी०द्वंद्वयुद्धेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १११ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच ॥अथवीरो
महेष्वासोमत्तवारणविक्रमः॥ समादायमहच्चापंमत्तवारणवारणं ॥ १ ॥ विधुन्वानोनरश्रेष्ठोद्रावयाणोवरूथिनीं ॥ पृतनांपांडवेयानांगाहमानोमहाबलः
॥ २॥ निमित्तानिनिमित्तज्ञःसर्वतोवीक्ष्यवीर्यवान्॥ प्रतपंतमनीकानिद्रोणःपुत्रमभाषत ॥ ३ ॥ अयंहिदिवसस्तातयत्रपार्थोमहाबलः॥ जिघांसुःसमरेभी
ष्मंपरंयत्नंकरिष्यति॥ ४॥ उत्पतंतिहिमेबाणाधनुःप्रस्फुरतीवच॥ योगमस्त्राणिगच्छंतिक्रूरेमेवर्ततेमतिः॥ ५ ॥ दिक्ष्वशांतानिघोराणिव्याहरंतिमृगद्विजाः॥
नीचैर्गृध्रानिलीयंतेभारतानांचमूंप्रति॥ ६॥ नष्टप्रभइवादित्यःसर्वतोलोहितादिशः॥ रसतेव्यथतेभूमिःकंपतीवचसर्वशः॥ ७॥

यः॥ १११ ॥ ॥७॥ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥ घोराणिभयंकराणि अशांतानिअनुपरतानि ॥ ६ ॥ रसतेशब्दायतेव्यथतेबिभेतीवकंपतइवच ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अलक्ष्माणंप्रचंडलक्षणलक्षितं अवाक्शिराअधोमुखकोठिद्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आस्थायआलंब्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्त्रसमारंभः

कंकगृध्राबलाकाश्चव्याहरंतिमुहुर्मुहुः॥ शिवाश्चैवाशिवाघोरावेदयंत्योमहद्भयं॥८॥ पपातमहतीचोल्कामध्येनादित्यमंडलात्॥ सकबंधश्चपरिघोभानुमा
वृत्यतिष्ठति॥ ९॥ परिवेषस्तथाघोरश्चंद्रभास्करयोरभूत्॥ वेदयानोभयंघोरंराज्ञांदेहावकर्तनं॥१०॥ देवतायतनस्थाश्चकौरवेंद्रस्यदेवताः॥ कंपंतेचहसंतेच
नृत्यंतिचरुदंतिच॥ ११॥ अपसव्यंग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणंदिवाकरं ॥ अवाक्शिराश्चभगवानुपातिष्ठतचंद्रमाः॥ १२॥ वपूंषिचनरेंद्राणांविगताभानिलक्षये॥
धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुनचभ्राजंतिदंशिताः॥ १३॥ सेनयोरुभयोश्चापिसमंताच्छ्रूयतेमहान्॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषोगांडीवस्यचनिःस्वनः ॥ १४॥ ध्रुवमास्थाय
बीभत्सुरुत्तमास्त्राणिसंयुगे॥ अपास्यान्यान्रणेयोधानभ्येष्यतिपितामहं॥ १५॥ हृष्यंतिरोमकूपाणिसीदतीवचमेमनः॥ चिंतयित्वामहाबाहोभीष्मार्जुनस
मागमं॥ १६॥ तंचेहनिकृतिप्रज्ञंपांचाल्यंपापचेतसं॥ पुरस्कृत्यरणेपार्थोभीष्मस्यायोधनंगतः ॥ १७॥ अब्रवीच्चपुराभीष्मोनाहंहन्यांशिखंडिनं॥ स्त्रीह्येषा
विहिताधात्रादैवाच्चसपुनःपुमान्॥ १८॥ अमंगल्यध्वजश्चैवयाज्ञसेनिर्महाबलः॥ नचामंगलिकेतस्मिन्प्रहरेदापगासुतः ॥ १९॥ एतद्विचिंतयानस्यमज्ज्ञा
सीदतिमेभृशं॥ अभ्युद्यतोरणेपार्थःकुरुवृद्धमुपाद्रवत्॥ २०॥ युधिष्ठिरस्यचक्रोधोभीष्मश्चार्जुनसंगतः॥ ममचास्त्रसमारंभःप्रजानामशिवंध्रुवं ॥ २१॥ म
नस्वीबलवाञ्छूरःकृतास्त्रोलघुविक्रमः॥ दूरपातीदृढेषुश्चनिमित्तज्ञश्चपांडवः ॥ २२॥ अजेयःसमरेचापिदेवैरपिसवासवैः ॥ बलवान्बुद्धिमांश्चैवजितक्लेशो
युधांवरः॥ २३॥ विजयीचरणेनित्यंभैरवास्त्रश्चपांडवः॥ तस्यमार्गंपरिहरन्द्रुतंगच्छयतव्रत॥ २४॥ पश्याद्यैतन्महाघोरेसंयुगेवैशसंमहत्॥ हेमचित्राणिशू
राणांमहांतिचशुभानिच॥ २५॥ कवचान्यवदीर्यंतेशरैःसन्नतपर्वभिः॥ छिद्यंतेचध्वजाग्राणितोमराश्चधनूंषिच ॥ २६॥ प्रासाश्चविमलास्तीक्ष्णाःशक्त्य
श्चकनकोज्वलाः॥ वैजयंत्यश्चनागानांसंक्रुद्धेनकिरीटिना॥२७॥ नायंसंरक्षितुंकालःप्राणान्पुत्रोपजीविभिः॥ याहिस्वर्गंपुरस्कृत्ययशसेविजयायच॥२८॥
रथनागहयावर्तांमहाघोरांसुदुर्गमां॥ रथेनसंग्रामनदींतरत्येषकपिध्वजः॥ २९॥ ब्रह्मण्यतादमोदानंतपश्चचरितंमहत्॥ इहैवदृश्यतेपार्थेभ्रातायस्यधनंज
यः॥ ३०॥ भीमसेनश्चबलवान्माद्रीपुत्रौचपांडवौ॥ वासुदेवश्चवार्ष्णेयोयस्यनाथोव्यवस्थितः॥ ३१॥

उद्यममात्रं नतुपूर्ववदस्त्राणामुपस्थितिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हेपुत्र उपजीविभिरनुगतैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ पार्थेयुधिष्ठिरे ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्यधर्मस्यमन्युर्दैन्यं भारतींसेनामितिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इतिभी०नै०भा० द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥७॥

तस्यैषमन्युप्रभवोधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः॥तपोदग्धशरीरस्यकोपोदहतिभारतीं॥ ३२॥ एषसंदृश्यतेपार्थोवासुदेवव्यपाश्रयः॥ दारयन्सर्वसैन्यानिधार्तराष्ट्राणि सर्वशः॥ ३३॥एतदालोक्यतेसैन्यंक्षोभ्यमाणंकिरीटिना॥ महोर्मिनद्धंसुमहत्तिमिनेवमहाजलं॥ ३४॥ हाहाकिलकिलाशब्दाःश्रूयंतेचचमूमुखे॥ याहिपांचालदायादमहंयास्येयुधिष्ठिरं॥ ३५॥ दुर्गमंत्यंतरंराज्ञोव्यूहस्यामिततेजसः॥ समुद्रकुक्षिप्रतिमंसर्वतोतिरथैःस्थितैः॥ ३६॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चधृष्टद्युम्नवृकोदरौ॥ पर्यरक्षंतराजानंयमौचमनुजेश्वरं॥३७॥ उपेंद्रसदृशःश्यामोमहाशालइवोद्गतः॥ एषगच्छत्यनीकाग्रेद्वितीयइवफाल्गुनः॥ ३८॥ उत्तमास्त्राणि चाधत्स्वगृहीत्वाचमहद्धनुः॥ पार्षतंयाहिराजानंयुध्यस्वचवृकोदरं॥ ३९॥ कोहिनेच्छेत्प्रियंपुत्रंजीवंतंशाश्वतीःसमाः॥ क्षत्रधर्मंतुसंप्रेक्ष्यततस्त्वांनियुनज्म्यहं॥ ४०॥ एषचातिरणेभीष्मोदहतेवैमहाचमूं॥ युद्धेषुसदृशस्तातयमस्यवरुणस्यच॥ ४१॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिद्रोणाश्वत्थामसंवादेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११२॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥संजयउवाच॥ ॥भगदत्तःकृपःशल्यःकृतवर्मातथैवच॥ विंदानुविंदावावंत्यौसैंधवश्चजयद्रथः॥ १॥ चित्रसेनोविकर्णश्चतथादुर्मर्षणादयः॥ दशैतेतावकायोधाभीमसेनमयोधयन्॥ २॥ महत्यासेनयायुक्तानानादेशसमुत्थया॥ भीष्मस्यसमरेराजन्प्रार्थयानामहद्यशः॥ ३॥ शल्यस्तुनवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत्॥ कृतवर्मात्रिभिर्बाणैःकृपश्चनवभिःशरैः॥ ४॥चित्रसेनोविकर्णश्चभगदत्तश्चमारिष॥ दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन्॥ ५॥ सैंधवश्चत्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत्॥ विंदानुविंदावावंत्यौपंचभिःपंचभिःशरैः॥ ६॥ दुर्मर्षणस्तुविंशत्यापांडवंनिशितैःशरैः॥ सतान्सर्वान्महाराजराजमानान्पृथक्पृथक्॥ ७॥ प्रवीरान्सर्वलोकस्यधार्तराष्ट्रान्महारथान्॥ जघानसमरेवीरःपांडवःपरवीरहा॥८॥ सप्तभिःशल्यमाविध्यत्कृतवर्माणमष्टभिः॥ कृपस्यसशरंचापंमध्येचिच्छेदभारत॥९॥ अथैनंछिन्नधन्वानंपुनर्विव्याधसप्तभिः॥ विंदानुविंदौचतथात्रिभिस्त्रिभिरताडयत्॥ १०॥दुर्मर्षणंचविंशत्याचित्रसेनंचपंचभिः॥ विकर्णंदशभिर्बाणैःपंचभिश्चजयद्रथं॥ ११॥ विद्ध्वाभीमोनदद्धृष्टःसैंधवंचपुनस्त्रिभिः॥ अथान्यद्धनुरादायगौतमोरथिनांवरः॥ १२॥ भीमंविव्याधसंरब्धोदशभिर्निशितैःशरैः॥ सविद्धोदशभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्विपः॥१३॥ततःक्रुद्धोमहाराजभीमसेनःप्रतापवान्॥ गौतमंताडयामासशरैर्बहुभिराहवे॥१४॥ भगदत्तइति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४ ॥

॥ १५॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ कर्मारःशस्त्रोल्लेखनयंत्रं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सात्वतस्यकृतवर्मणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सैंधवस्यतथाश्वांश्चसारथिंचत्रिभिःशरैः॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायकालांतकसमद्युतिः॥ १५॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवप्लुत्यमहारथः॥ शरांश्चिक्षेपनिशितान् भीमसेनस्यसंयुगे॥ १६॥ तस्यभीमोधनुर्मध्येद्वाभ्यांचिच्छेदमारिष॥ भल्लाभ्यांभरतश्रेष्ठसैंधवस्यमहात्मनः॥ १७॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः॥ चित्रसेनरथंराजन्नारुरोहत्वरान्वितः॥ १८॥ अत्यद्भुतंरणेकर्मकृतवांस्तत्रपांडवः॥ महारथान्शरैर्विद्ध्वावारयित्वाचमारिष॥१९॥ विरथंसैंधवंचक्रे सर्वलोकस्यपश्यतः॥ तदानमम्रषेशल्योभीमसेनस्यविक्रमं॥ २०॥ ससंधायशरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान्॥ भीमंविव्याधसमरेतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ २१॥ कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तश्चवीर्यवान्॥ विंदानुविंदावावंत्यौचित्रसेनश्चसंयुगे॥२२॥ दुर्मर्षणोविकर्णश्चसिंधुराजश्चवीर्यवान्॥ भीमंतेविव्यधुस्तूर्णंशल्यहेतोररिंदमाः॥ २३॥ सचतान्प्रतिविव्याधपंचभिःपंचभिःशरैः॥ शल्यंविव्याधसप्तत्यापुनश्चदशभिःशरैः॥ २४॥ तंशल्योनवभिर्भित्त्वापुनर्विव्याधपंचभिः॥ सारथिंचास्यभल्लेनगाढंविव्याधमर्मणि॥ २५॥ विशोकंप्रेक्ष्यनिर्भिन्नंभीमसेनःप्रतापवान्॥ मद्रराजंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत्॥ २६॥ तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः॥ ताडयामाससमरेसिंहवद्विननादच॥ २७॥ तेहियत्तामहेष्वासाःपांडवंयुद्धकोविदं॥त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशंमर्मस्वताडयन्॥ २८॥ सोतिविद्धोमहेष्वासोभीमसेनोनविव्यथे॥ पर्वतोवारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः॥ २९॥ सतुक्रोधसमाविष्टःपांडवानांमहारथः॥ मद्रेश्वरंत्रिभिर्बाणैर्भृशंविद्ध्वामहायशाः॥ ३०॥ कृपंचनवभिर्बाणैर्भृशंविद्ध्वासमंततः॥ प्राग्ज्योतिषंशतैराजौराजन्विव्याधसायकैः॥ ३१॥ ततस्तुसशरंचापंसात्वतस्यमहात्मनः॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनचिच्छेदकृतहस्तवत्॥ ३२॥ तथान्यद्धनुरादायकृतवर्मावृकोदरं॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येनाराचेनपरंतपः॥ ३३॥ भीमस्तु समरेविद्ध्वाशल्यंनवभिरायसैः॥ भगदत्तंत्रिभिश्चैवकृतवर्माणमष्टभिः॥ ३४॥ द्वाभ्यांद्वाभ्यांतुविव्याधगौतमप्रभृतीन्रथान्॥ तेपितंसमरेराजन्विव्यधुर्निशितैःशरैः॥ ३५॥ सतथापीड्यमानोपिसर्वशस्त्रैर्महारथैः॥ मत्वातृणेनतांस्तुल्यान्विचचारगतव्यथः॥ ३६॥ तेचापिरथिनांश्रेष्ठाभीमायनिशितान्शरान्॥ प्रेषयामासुरव्यग्राःशतशोथसहस्रशः॥ ३७॥ तस्यशक्तिंमहावेगांभगदत्तोमहारथः॥ चिक्षेपसमरेवीरःस्वर्णदंडांमहामते॥ ३८॥

॥ ३५ ॥ मत्वातृणेनतांस्तुल्यानितितुल्यशब्दोपादानान्नद्वितीयाचतुर्थ्यौकिंतुतुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामितितृतीया ॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिभी० नै० भा० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अ

तोमरंसैंधवोराजापट्टिशंचमहाभुजः ॥ शतघ्नींचकृपोराजञ्छरंशल्यश्चसंयुगे ॥ ३९ ॥ अथेतरेमहेष्वासाःपंचपंचशिलीमुखान् ॥ भीमसेनंसमुद्दिश्यप्रेषया
मासुरोजसा ॥ ४० ॥ तोमरंचद्विधाचक्रेक्षुरप्रेणानिलात्मजः ॥ पट्टिशंचत्रिभिर्बाणैश्चिच्छेदतिलकांडवत् ॥ ४१ ॥ सबिभेदशतघ्नींचनवभिःकंकपत्रिभिः ॥ म
द्रराजप्रयुक्तंचशरंछित्वामहारथः ॥ ४२ ॥ शक्तिंचिच्छेदसहसाभगदत्तेरितांरणे ॥ तथेतरान्शरान्घोरान्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ४३ ॥ भीमसेनोरणश्लाघीत्रिधै
कैकंसमाच्छिनत् ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४४ ॥ ततोधनंजयस्तत्रवर्तमानेमहारणे ॥ अजगामरथेनाजौभीमंदृष्ट्वामहारथं ॥ ४५ ॥
निघ्नंतंसमरेशत्रून्योधयानंचसायकैः ॥ तौतुतत्रमहात्मानौसमेतौवीक्ष्यपांडवौ ॥ ४६ ॥ नशशंसुर्जयंतत्रतावकाःपुरुषर्षभाः ॥ अथार्जुनोरणेभीमंयोधयंतंम
हारथान् ॥ ४७ ॥ भीष्मस्यनिधनाकांक्षीपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ आससादरणेवीरांस्तावकान्दशभारत ॥ ४८ ॥ येस्मभीमंरणेराजन्योधयंतोव्यवस्थिताः ॥ बी
भत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्यप्रियकाम्यया ॥ ४९ ॥ ततोदुर्योधनोराजासुशर्माणमचोदयत् ॥ अर्जुनस्यवधार्थायभीमसेनस्यचोभयोः ॥ ५० ॥ सुशर्मन्ग
च्छशीघ्रंत्वंबलौघैःपरिवारितः ॥ जहिपांडुसुतावेतौधनंजयवृकोदरौ ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यत्रैगर्तःप्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्यरणेभीममर्जुनंचैवधन्विनौ
॥ ५२ ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्पर्यवारयत् ॥ ततःप्रववृतेयुद्धमर्जुनस्यपरैःसह ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीमपराक्रमेत्र
योदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ अर्जुनस्तुरणेशल्यंयतमानंमहारथं ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः
॥ १ ॥ सुशर्माणंकृपंचैवत्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ॥ प्राग्ज्योतिषंचसमरेसैंधवंचजयद्रथं ॥ २ ॥ चित्रसेनंविकर्णंचकृतवर्माणमेवच ॥ दुर्मर्षणंचराजेंद्रत्यावंत्यौ
चमहारथौ ॥ ३ ॥ एकैकंत्रिभिरानर्छत्कंकबर्हिणवाजितैः ॥ शरैरतिरथोयुद्धेपीडयन्वाहिनींतव ॥ ४ ॥ जयद्रथोरणेपार्थंविध्वाभारतसायकैः ॥ भीमंविव्याध
तरसाचित्रसेनरथेस्थितः ॥ ५ ॥ शल्यश्चसमरेजिष्णुंकृपश्चरथिनांवरः ॥ विव्यधातेमहाराजबहुधामर्मभेदिभिः ॥ ६ ॥ चित्रसेनादयश्चैवपुत्रास्तवविशांपते ॥
पंचभिःपंचभिस्तूर्णंसंयुगेनिशितैःशरैः ॥ ७ ॥ आजघ्नुरर्जुनंसंख्येभीमसेनंचमारिष ॥ तौतत्ररथिनांश्रेष्ठौकौंतेयौभरतर्षभौ ॥ ८ ॥ अपीडयेतांसमरेत्रिगर्तानां
महद्बलं ॥ सुशर्मापिरणेपार्थंशरैर्नवभिराशुगैः ॥ ९ ॥ जुंनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥१७६॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बर्हिणवाजानांमयूरपक्षवतांबाणानां ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मागधोजयत्सेनः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ननादबलवन्नादंत्रासयानोमहद्बलं ॥ अन्येचरथिनःशूराभीमसेनधनंजयौ ॥ १० ॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैरुक्मपुंखैरजिह्मगैः ॥ तेषांचरथिनांमध्येकौंतेयौभ
रतर्षभौ ॥ ११ ॥ क्रीडमानौरथोदारौचित्ररूपौव्यदृश्यतां ॥ आमिषेप्सूगवांमध्येसिंहाविवमदोत्कटौ ॥ १२ ॥ छित्वाधनूंषिशूराणांशरांश्चबहुधारणे ॥ पातया
मासतुर्वीरौशिरांसिशतशोनृणां ॥ १३ ॥ रथाश्चबहवोभग्नाहयाश्चशतशोहताः ॥ गजाश्चसगजारोहाःपेतुरुर्व्यांमहाहवे ॥ १४ ॥ रथिनःसादिनश्चापितत्रत
त्रनिषूदिताः ॥ दृश्यंतेबहवोराजन्वेपमानाःसमंततः ॥ १५ ॥ हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्चनिषूदितैः ॥ रथैश्चबहुधाभग्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ १६ ॥ छत्रैश्च
बहुधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चविनिपातितैः ॥ अंकुशैरपविद्धैश्चपरिस्तोमैश्चभारत ॥ १७ ॥ केयूरैरंगदैर्हारैरांकवैर्मृदितैस्तथा ॥ उष्णीषैर्ऋष्टिभिश्चैवचामरव्यजनैरपि
॥ १८ ॥ तत्रतत्रापविद्धैश्चबाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ ऊरुभिश्चनरेंद्राणांसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ १९ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामरणेपार्थस्यविक्रमं ॥ शरैःसंवार्यता
न्वीरान्यज्जघानमहाबलः ॥ २० ॥ पुत्रस्तुतवतंदृष्ट्वाभीमार्जुनपराक्रमं ॥ गांगेयस्यरथाभ्याशमुपजग्मेमहाबलः ॥ २१ ॥ कृपश्चकृतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः ॥
विंदानुविंदावावंत्यौनाजहुःसंयुगंतदा ॥ २२ ॥ ततोभीमोमहेष्वासःफाल्गुनश्चमहारथः ॥ कौरवाणांचमूंघोरांभृशंदुद्रुवतूरणे ॥ २३ ॥ ततोबर्हिणवाजाना
मयुतान्यर्बुदानिच ॥ धनंजयरथेतूर्णंपातयंतिस्मभूमिपाः ॥ २४ ॥ ततस्तान्शरजालेनसन्निवार्यमहारथान् ॥ पार्थःसमंतात्समरेप्रेषयामासमृत्यवे ॥ २५ ॥
शल्यस्तुसमरेजिष्णुंक्रीडन्निवमहारथः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ तस्यपार्थोधनुश्छित्वाहस्तावापंचपंचभिः ॥ अथैनंसायकैस्तीक्ष्णै
र्भृशंविव्याधमर्मणि ॥ २७ ॥ अथान्यद्धनुरादायसमरेभारसाधनं ॥ मद्रेश्वरोरणेजिष्णुंताडयामासरोषितः ॥ २८ ॥ त्रिभिःशरैर्महाराजवासुदेवंचपंचभिः ॥
भीमसेनंचनवभिर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ २९ ॥ ततोद्रोणोमहाराजमागधश्चमहारथः ॥ दुर्योधनसमादिष्टौतंदेशमुपजग्मतुः ॥ ३० ॥ यत्रपार्थोमहाराज
भीमसेनश्चपांडवः ॥ कौरव्यस्यमहासेनांजघ्नतुःसुमहारथौ ॥ ३१ ॥ जयत्सेनस्तुसमरेभीमंभीमायुधंयुधि ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३२ ॥
तंभीमोदशभिर्विध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ ३३ ॥ उद्भ्रांतैस्तुरगैःसोथद्रवमाणैःसमंततः ॥ मागधोपसृतोराजासर्व
सैन्यस्यपश्यतः ॥ ३४ ॥ द्रोणश्चविवरंदृष्ट्वाभीमसेनंशिलीमुखैः ॥ विव्याधबाणैर्निशितैःपंचषष्टिभिरायसैः ॥ ३५ ॥ अपसृतःपलायित ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्री० नै० भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथमि

तंभीमःसमरश्लाघीगुरुंपितृसमंरणे॥ विव्याधपंचभिर्भल्लैस्तथाषष्ट्याचभारत ॥ ३६ ॥ अर्जुनस्तुसुशर्माणंविध्वाबहुभिरायसैः॥ व्यधमत्तस्यतत्सैन्यंमहा
भ्राणियथानिलः ॥ ३७ ॥ ततोभीष्मश्वराजाचकौसल्यश्चबृहद्बलः ॥ समवर्ततसंक्रुद्धाभीमसेनधनंजयौ ॥ ३८ ॥ तथैवपांडवाःशूराधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥ अ
भ्यद्रवन्रणेभीष्मंव्यादितास्यमिवांतकं ॥ ३९ ॥ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभ्यद्रवतसंहृष्टोभयंत्यक्त्वामहारथात् ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरमुखाः
पार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनं॥ अयोधयन्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृंजयैः ॥ ४१ ॥ तथैवतावकाःसर्वेपुरस्कृत्ययतव्रतम्॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयु
गे॥ ४२ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंकौरवाणांभयावहम्॥ तत्रपांडुसुतैःसार्धंभीष्मस्यविजयंप्रति॥ ४३ ॥ तावकानांजयेभीष्मोग्लहआसीद्विशांपते ॥ तत्रहिद्यूतमा
सक्तंविजयायेतरायवा ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुराजेंद्रसर्वसैन्यान्यचोदयत्॥ अभ्यद्रवतगांगेयंमाभैष्टरथसत्तमाः ॥ ४५॥ सेनापतिवचःश्रुत्वापांडवानांवरूथि
नी॥ भीष्मंसमभ्ययात्तूर्णंप्राणांस्त्यक्त्वामहाहवे ॥४६॥ भीष्मोपिरथिनांश्रेष्ठःप्रतिजग्राहतांचमूं॥ आपतंतींमहाराजवेलामिवमहोदधिः॥४७॥ ॥ इतिश्री
महाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीमार्जुनपराक्रमेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥ कथंशांतनवोभीष्मोद
शमेहनिसंजय॥ अयुध्यतमहावीर्यःपांडवैःसहसृंजयैः ॥ १ ॥ कुरवश्चकथंयुद्धेपांडवान्प्रत्यवारयन्॥ आचक्ष्वमेमहायुद्धंभीष्मस्याहवशोभिनः॥ २ ॥ ॥
॥ संजयउवाच॥ ॥ कुरवःपांडवैःसार्धंयदयुध्यंतभारत॥ यथाचतदभूद्युद्धंतत्तुवक्ष्यामिसांप्रतं ॥ ३ ॥ गमिताःपरलोकायपरमास्त्रैःकिरीटिना ॥ अहन्यहनि
संक्रुद्धास्तावकानांमहारथाः ॥ ४ ॥ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यःसचापिसमितिंजयः॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयं ॥ ५ ॥ कुरुभिःसहितंभीष्मंयुध्यमानं
परंतप॥ अर्जुनंचसपांचाल्यंसंशयोविजयेभवत्॥६॥ दशमेहनितस्मिंस्तुभीष्मार्जुनसमागमे॥ अवर्ततमहारौद्रःसततंसमितिक्षयः॥७॥ तस्मिन्नयुतशोरा
जन्भूयशश्चपरंतपः॥ भीष्मःशांतनवोयोधान्जघानपरमास्त्रवित् ॥ ८ ॥ येषामज्ञातकल्पानिनामगोत्राणिपार्थिव ॥ तेहतास्तत्रभीष्मेणशूराःसर्वेऽनिवर्ति ॥१७७॥
नः॥ ९ ॥ दशाहानिततस्तप्त्वाभीष्मःपांडववाहिनीं॥ निरविद्यतधर्मात्माजीवितेनपरंतप॥ १० ॥

ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ निरविद्यतनिर्वेदंजगाम ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ निर्विण्णोविरक्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ब्रह्मलोकपराःबृहत्त्वान्महांतंलोकंप्रतियतमानाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सक्षिप्रंवधमन्विच्छन्नात्मनोभिमुखोरणे॥ नहन्यांमानवश्रेष्ठान्संग्रामेसुबहूनिति ॥ ११ ॥ चिंतयित्वामहाबाहुःपितादेवव्रतस्तव॥ अभ्याशस्थंमहाराजपां
डवंवाक्यमब्रवीत्॥ १२ ॥ युधिष्ठिरमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद॥ शृणुष्ववचनंतातधर्म्यंस्वर्ग्यंचजल्पतः॥ १३ ॥ निर्विण्णोस्मिभृशंतातदेहेनानेनभारत॥ घ्न
तश्चमेगतःकालःसुबहून्प्राणिनोरणे ॥ १४ ॥ तस्मात्पार्थंपुरोधायपंचालान्सृंजयांस्तथा ॥ मद्वधेक्रियतांयत्नोममचेदिच्छसिप्रियं ॥ १५ ॥ तस्यतन्मतमाज्ञा
यपांडवःसत्यदर्शनः ॥ भीष्मंप्रतिययौराजासंग्रामेसहसृंजयैः ॥ १६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततोराजन्पांडवश्चयुधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वाभीष्मस्यतांवाचंचोदयामासतुर्बलं
॥ १७ ॥ अभिद्रवध्वंयुध्यध्वंभीष्मंजयतसंयुगे॥ रक्षिताःसत्यसंधेनजिष्णुनारिपुजिष्णुना॥ १८ ॥ अयंचापिमहेष्वासःपार्षतोवाहिनीपतिः ॥ भीमसेनश्चस
मरेपालयिष्यतिवोध्रुवं॥ १९ ॥ मावोभीष्माद्भयंकिंचिदस्त्वद्ययुधिसृंजयाः॥ ध्रुवंभीष्मंविजेष्यामःपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ २० ॥ तेतथासमयंकृत्वादशमेहनि
पांडवाः॥ ब्रह्मलोकपराभूत्वासंजग्मुःक्रोधमूर्छिताः॥ २१ ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यपांडवंचधनंजयं॥ भीष्मस्यपातनेयत्नंपरमंतेसमास्थिताः॥ २२ ॥ ततस्तवसु
तादिष्टानानाजनपदेश्वराः॥ द्रोणेनसहपुत्रेणसहसेनामहाबलाः॥ २३ ॥ दुःशासनश्चबलवान्सहसर्वैःसहोदरैः॥ भीष्मंसमरमध्यस्थंपालयांचक्रिरेतदा ॥ २४ ॥
ततस्तुतावकाःशूराःपुरस्कृत्यमहाव्रतं ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयुगे ॥ २५ ॥ चेदिभिस्तुसपंचालैःसहितोवानरध्वजः ॥ ययौशांतनवंभीष्मंपुर
स्कृत्यशिखंडिनं॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रंशिनेर्नप्ताधृष्टकेतुस्तुपौरवं॥ अभिमन्युःसहामात्यंदुर्योधनमयोधयत्॥ २७ ॥ विराटस्तुसहानीकःसहसेनंजयद्रथं॥ वृद्धक्षत्र
स्यदायादमाससादपरंतप ॥ २८ ॥ मद्रराजंमहेष्वासंसहसैन्यंयुधिष्ठिरः॥ भीमसेनोभिगुप्तस्तुनागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यमनावार्यंसर्वशस्त्रभृ
तांवरं॥ द्रौणिंप्रतिययौयत्तःपांचाल्यःसहसोदरैः ॥ ३० ॥ कर्णिकारध्वजंचैवसिंहकेतुररिंदमः॥ प्रत्युज्जगामसौभद्रंराजपुत्रोबृहद्बलः ॥ ३१ ॥ शिखंडिनंच
पुत्रास्तेपांडवंचधनंजयं॥ राजभिःसमरेपार्थमभिपेतुर्जिघांसवः॥ ३२ ॥ तस्मिन्नतिमहाभीमेसेनयोर्वैपराक्रमे॥ संप्रधावत्स्वनीकेषुमेदिनीसमकंपत॥ ३३ ॥
तान्यनीकान्यनीकेषुसमसज्जंतभारत॥ तावकानांपरेषांचदृष्ट्वाशांतनवंरणे ॥ ३४ ॥ ततस्तेषांप्रतप्तानामन्योन्यमभिधावतां॥ प्रादुरासीन्महाशब्दोदिक्षुस
र्वासुभारत॥ ३५ ॥ शंखदुंदुभिघोषश्चवारणानांचबृंहितैः॥ सिंहनादश्चसैन्यानांदारुणःसमपद्यत॥ ३६ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अभिमन्युरिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥

साचसर्वनरेंद्राणांचंद्रार्कसदृशीप्रभा ॥ वीरांगदकिरीटेषुनिष्प्रभासमपद्यत ॥ ३७॥ रजोमेघास्तुसंजज्ञुःशस्त्रविद्युद्भिरावृताः ॥ धनुषांचापिनिर्घोषोदारुणः
समपद्यत॥ ३८॥ बाणशंखप्रणादाश्चभेरीणांचमहास्वनाः॥ रथघोषश्चसंजज्ञेसेनयोरुभयोरपि ॥ ३९॥ पाशशक्त्यृष्टिसंघैश्चबाणौघैश्चसमाकुलं ॥ निष्प्र
काशमिवाकाशंसेनयोःसमपद्यत॥ ४० ॥ अन्योन्यंरथिनःपेतुर्वाजिनश्चमहाहवे॥ कुंजरान्कुंजराजघ्नुःपादातांश्चपदातयः॥ ४१ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंकुरूणां
पांडवैःसह॥ भीष्महेतोर्नरव्याघ्रश्येनयोरामिषेयथा॥ ४२ ॥तेषांसमागमोघोरोबभूवयुधिसंगतः॥ अन्योन्यस्यवधार्थायजिगीषूणांमहाहवे॥ ४३॥ ॥इति
श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मोपदेशेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः॥११५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥संजयउवाच॥ ॥अभि
मन्युर्महाराजतवपुत्रमयोधयत्॥ महत्यासेनयायुक्तंभीष्महेतोःपराक्रमी॥ १ ॥ दुर्योधनोरणेकार्ष्णिंनवभिर्नतपर्वभिः॥ आजघानोरसिक्रुद्धःपुनश्चैनंत्रिभिः
शरैः॥ २ ॥ तस्यशक्तिंरणेकार्ष्णिर्मृत्योर्घोरांस्वसामिव॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोदुर्योधनरथंप्रति॥ ३॥ तामापतंतींसहसाघोररूपांविशांपते॥ द्विधाचिच्छेदतेपुत्रः
क्षुरप्रेणमहारथः॥ ४॥ तांशक्तिंपतितांदृष्ट्वाकार्ष्णिःपरमकोपनः॥ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ५॥ पुनश्चैनंशरैर्घोरैराजघानस्तनांतरे ॥ दश
भिर्भरतश्रेष्ठभरतानांमहारथः॥ ६॥ तद्युद्धमभवद्घोरंचित्ररूपंचभारत॥ इंद्रियप्रीतिजननंसर्वपार्थिवपूजितं ॥ ७॥ भीष्मस्यनिधनार्थायपार्थस्यविजयाय
च॥ युयुधातेरणेवीरौसौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८॥ सात्यकिंरभसंयुद्धेद्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः॥ आजघानोरसिक्रुद्धोनाराचेनपरंतपः ॥ ९ ॥ शैनेयोपिगुरोःपुत्रंसर्व
मर्मसुभारत॥ अताडयदमेयात्मानवभिःकंकवाजितैः ॥ १० ॥ अश्वत्थामातुसमरेसात्यकिंनवभिःशरैः॥ त्रिंशताचपुनस्तूर्णंबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ११ ॥
सोतिविद्धोमहेष्वासोद्रोणपुत्रेणसात्वतः॥ द्रोणपुत्रंत्रिभिर्बाणैराजघानमहायशाः॥ १२॥ पौरवोधृष्टकेतुंचशरैराच्छाद्यसंयुगे॥ बहुधादारयांचक्रेमहेष्वासं
महारथः॥ १३॥ तथैवपौरवंयुद्धेधृष्टकेतुर्महारथः॥ त्रिंशतानिशितैर्बाणैर्विव्याधाशुमहाभुजः॥ १४॥ पौरवस्तुधनुश्छित्वाधृष्टकेतोर्महारथः॥ ननादबलव ॥१७८॥
न्नादंविव्याधचशितैःशरैः॥ १५॥ सोन्यत्कार्मुकमादायपौरवंनिशितैःशरैः॥ आजघानमहाराजत्रिसप्तत्याशिलीमुखैः ॥ १६ ॥ तौतुतत्रमहेष्वासौमहामा
त्रौमहारथौ॥ महताशरवर्षेणपरस्परमविध्यतां॥ १७॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ चित्रसेनइति पांडवपक्षीयःसुशर्मायमपरोवार्धक्षेमिर्नतुत्रैगर्तः ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ ३४ ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अन्योन्यस्यधनुश्छित्वाहयान्हत्वाचभारत॥ विरथावसियुद्धायसमीयतुरमर्षणौ॥१८॥ आर्षभेचर्मणीचित्रेशतचंद्रपुरस्कृते॥ तारकाशतचित्रेचनिस्त्रिंशौसु
महाप्रभौ॥१९॥ प्रगृह्यविमलौराजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ॥ वासितासंगमेयत्तौसिंहाविवमहावने॥ २०॥ मंडलानिविचित्राणिगतप्रत्यागतानिच॥ चेरतु
र्दर्शयंतौत्वप्रार्थयंतौपरस्परं॥ २१ ॥ पौरवोधृष्टकेतुंतुशंखदेशेमहासिना॥ ताडयामाससंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ २२॥ चेदिराजोपिसमरेपौरवंपुरुषर्ष
भं॥ आजघानशिताग्रेणजत्रुदेशेमहासिना॥ २३॥ तावन्योन्यंमहाराजसमासाद्यमहाहवे॥ अन्योन्यवेगाभिहतौनिपेततुररिंदमौ॥ २४॥ ततःस्वरथमारो
प्यपौरवंतनयस्तव॥ जयत्सेनोरथेनाजावपोवाहरणाजिरात्॥ २५॥ धृष्टकेतुंतुसमरेमाद्रीपुत्रःप्रतापवान्॥ अपोवाहरणेक्रुद्धःसहदेवःपराक्रमी॥ २६ ॥चि
त्रसेनःसुशर्माणंविद्ध्वाबहुभिरायसैः॥ पुनर्विव्याधतंषष्ट्यापुनश्चनवभिःशरैः॥ २७॥ सुशर्मातुरणेक्रुद्धस्तवपुत्रंविशांपते॥ दशभिर्दशभिश्चैवविव्याधनिशि
तैःशरैः॥ २८॥ चित्रसेनश्चतंराजंस्त्रिंशतानतपर्वभिः॥ आजघानरणेक्रुद्धःसचतंप्रत्यविध्यत ॥ २९॥ भीष्मस्यसमरेराजन्यशोमानंचवर्धयन्॥ सौभद्रोरा
जपुत्रंतुबृहद्बलमयोधयत्॥ ३०॥ पार्थहेतोःपराक्रांतोभीष्मस्यायोधनंप्रति॥ आर्जुनिंकोसलेंद्रस्तुविद्ध्वापंचभिरायसैः॥३१॥ पुनर्विव्याधविंशत्याशरैःसन्न
तपर्वभिः॥ सौभद्रःकोसलेंद्रंतुविव्याधाष्टभिरायसैः॥ ३२॥ नाकंपयतसंग्रामेविव्याधचपुनःशरैः॥ कौसल्यस्यधनुश्चापिपुनश्चिच्छेदफाल्गुनिः॥ ३३॥ आ
जघानशरैश्चापित्रिंशताकंकपत्रिभिः॥ सोन्यत्कार्मुकमादायराजपुत्रोबृहद्बलः॥ ३४॥ फाल्गुनिंसमरेक्रुद्धोविव्याधबहुभिःशरैः॥ तयोर्युद्धंसमभवद्भीष्महे
तोःपरंतप॥ ३५॥ संरब्धयोर्महाराजसमरेचित्रयोधिनोः॥ यथादेवासुरेयुद्धेबलिवासवयोरभूत् ॥ ३६॥ भीमसेनोरथानीकंयोधयन्बह्वशोभत॥ यथाश
क्रोवज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान्॥ ३७॥ तेवध्यमानाभीमेनमातंगागिरिसन्निभाः॥ निपेतुरुर्व्यांसहितानादयंतोवसुंधरां ॥ ३८॥ गिरिमात्राहितेनागाभि
न्नांजनचयोपमाः॥ विरेजुर्वसुधांप्राप्ताविकीर्णाइवपर्वताः॥ ३९॥ युधिष्ठिरोमहेष्वासोमद्रराजानमाहवे॥ महत्यासेनयागुप्तंपीडयामाससंगतं॥ ४०॥ म
द्रेश्वरश्चसमरेधर्मपुत्रंमहारथं॥ पीडयामाससंरब्धोभीष्महेतोःपराक्रमी॥ ४१॥ विराटंसैंधवोराजाविद्ध्वासन्नतपर्वभिः॥ नवभिःसायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशतापुन
रार्पयत्॥ ४२॥ विराटश्चमहाराजसैंधवंवाहिनीपतिः॥ त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजघानस्तनांतरे॥ ४३॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ समुदयंसंग्रामं भवेत्समुदयःसंघेसंयुगेचसमुद्गमेइतिमेदिनी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौचित्रवर्मायुधध्वजौ ॥ रेजतुश्चित्ररूपौतौसंग्रामेमत्स्यसैंधवौ ॥ ४४ ॥ द्रोणःपांचालपुत्रेणसमागम्यमहारणे ॥ महासमुदयंचक्रेशरैःस
न्नतपर्वभिः ॥ ४५ ॥ ततोद्रोणोमहाराजपार्षतस्यमहद्धनुः ॥ छित्वापंचाशतेषूणांपार्षतंसमविध्यत ॥ ४६ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायपार्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणस्य
मिषतोयुद्धेप्रेषयामाससायकान् ॥ ४७ ॥ तांश्छरांश्छरघातेनचिच्छेदसमहारथः ॥ द्रोणोद्रुपदपुत्रायप्राहिणोत्पंचसायकान् ॥ ४८ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजपा
र्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणायचिक्षेपगदांयमदंडोपमांरणे ॥ ४९ ॥ तामापतंतींसहसाहेमपट्टविभूषितां ॥ शरैःपंचाशताद्रोणोवारयामाससंयुगे ॥ ५० ॥ साछिन्नाब
हुधाराजन्द्रोणचापच्युतैःशरैः ॥ चूर्णीकृताविशीर्यंतीपपातवसुधातले ॥ ५१ ॥ गदांविनिहतांदृष्ट्वापार्षतःशत्रुतापनः ॥ द्रोणायशक्तिंचिक्षेपसर्वपारसवींशु
भां ॥ ५२ ॥ तांद्रोणोनवभिर्बाणैश्चिच्छेदयुधिभारत ॥ पार्षतंचमहेष्वासंपीडयामाससंयुगे ॥ ५३ ॥ एवमेतन्महायुद्धंद्रोणपार्षतयोरभूत् ॥ भीष्मंप्रतिमहारा
जघोररूपंभयानकं ॥ ५४ ॥ अर्जुनःप्राप्यगांगेयंपीडयन्निशितैःशरैः ॥ अभ्यद्रवतसंमत्तोवनेमत्तमिवद्विपं ॥ ५५ ॥ प्रत्युद्ययौचतंराजाभगदत्तःप्रतापवान् ॥
त्रिधाभिन्नेननागेनमदांधेनमहाबलः ॥ ५६ ॥ तमापतंतंसहसामहेंद्रगजसन्निभं ॥ परंयत्नंसमास्थायबीभत्सुःप्रत्यपद्यत ॥ ५७ ॥ ततोगजगतोराजाभगद
त्तःप्रतापवान् ॥ अर्जुनंशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ॥ ५८ ॥ अर्जुनस्तुततोनागमायांतंरजतोपमैः ॥ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यतमहारणे ॥ ५९ ॥ शिखंडि
नंचकौंतेयोयाहियाहीत्यचोदयत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजजह्येनमितिचाब्रवीत् ॥ ६० ॥ प्राग्ज्योतिषस्ततोहित्वापांडवंपांडुपूर्वज ॥ प्रययौत्वरितोराजन्द्रुपदस्य
रथंप्रति ॥ ६१ ॥ ततोर्जुनोमहाराजभीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतं ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यततोयुद्धमवर्तत ॥ ६२ ॥ ततस्तेतावकाःशूराःपांडवंरभसंयुधि ॥ समभ्यधावन्
क्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६३ ॥ नानाविधान्यनीकानिपुत्राणांतेजनाधिप ॥ अर्जुनोव्यधमत्कालेदिवीवाभ्राणिमारुतः ॥ ६४ ॥ शिखंडीतुसमासा
द्यभरतानांपितामहं ॥ इषुभिस्तूर्णमव्यग्रोबहुभिःससमाचिनोत् ॥ ६५ ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ॥ शरसंघमहाज्वालःक्षत्रियान्समरेदहत् ॥१७९॥
॥ ६६ ॥ यथाग्निःसुमहानिद्धःकक्षेचरतिसानिलः ॥ तथाजज्वालभीष्मोपिदिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६७ ॥ सोमकांश्चरणेभीष्मोजघ्नेपार्थपदानुगान् ॥ न्य
वारयतत्सैन्यंपांडवस्यमहारथः ॥ ६८ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ इतिभी० भीष्मव० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥

सुवर्णपुंखैरिषुभिःशितैःसन्नतपर्वभिः ॥ नादयन्सदिशोभीष्मःप्रदिशश्चमहाहवे ॥ ६९ ॥ पातयन्रथिनोराजन्हयांश्चसहसादिभिः ॥ मुंडतालवनानीवचका
रसरथव्रजान् ॥ ७० ॥ निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्चसंयुगे ॥ चकारसमरेभीष्मःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ७१ ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाश
नेः ॥ निशम्यसर्वतोराजन्समकंपंतसैनिकाः ॥ ७२ ॥ अमोघान्यपतन्बाणाःपितुस्तेमनुजेश्वर ॥ नासज्जंतशरीरेषुभीष्मचापच्युताःशराः ॥ ७३ ॥ निर्मनुष्यान्
रथान्राजन्सुयुक्तान्जवनैर्हयैः ॥ वातायमानानद्राक्षंह्रियमाणान्विशांपते ॥ ७४ ॥ चेदिकाशिकरूषाणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ महारथाःसमाख्याताःकुलपु
त्रास्तनुत्यजः ॥ ७५ ॥ अपरावर्तिनःशूराःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ संग्रामेभीष्ममासाद्यसवाजिरथकुंजराः ॥ ७६ ॥ जग्मुस्तेपरलोकायव्यादितास्यमिवांतकं ॥
नतत्रासीद्रणेराजन्सोमकानांमहारथः ॥ ७७ ॥ यःसंप्राप्यरणेभीष्मंजीवितेस्ममनोदधे ॥ तांश्चसर्वान्रणेयोधान्प्रेतराजपुरंप्रति ॥ ७८ ॥ नीतानमन्यंतजना
दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं ॥ नकश्चिदेनंसमरेप्रत्युद्यातिमहारथः ॥ ७९ ॥ ऋतेपांडुसुतंवीरंश्वेताश्वंकृष्णसारथिं ॥ शिखंडिनंचसमरेपांचाल्यममितौजसं ॥ ८० ॥
॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धेषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ शि
खंडीतुरणेभीष्ममासाद्यपुरुषर्षभं ॥ दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघानस्तनांतरे ॥ १ ॥ शिखंडिनंतुगांगेयःक्रोधदीप्तेनचक्षुषा ॥ संप्रैक्षतकटाक्षेणनिर्दहन्निवभारत
॥ २ ॥ स्त्रीत्वंतस्यस्मरन्राजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ नाजघानरणेभीष्मःसचतन्नावबुद्धवान् ॥ ३ ॥ अर्जुनस्तुमहाराजशिखंडिनमभाषत ॥ अभिद्रवस्वत्वरितं
जहिचैनंपितामहं ॥ ४ ॥ किंतेविवक्षयावीरजहिभीष्मंमहारथं ॥ नह्यन्यमनुपश्यामिकंचिद्यौधिष्ठिरेबले ॥ ५ ॥ यःशक्तःसमरेभीष्मंप्रतियोद्धुमिहाहवे ॥ ऋ
तेत्वांपुरुषव्याघ्रसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णंपितामहमवाकिरत् ॥ ७ ॥ अचिंतयित्वातान्बाणान्पितादे
वव्रतस्तव ॥ अर्जुनंसमरेक्रुद्धंवारयामाससायकैः ॥ ८ ॥ तथैवचचमूंसर्वांपांडवानांमहारथः ॥ अप्रैषीत्सशरैस्तीक्ष्णैःपरलोकायमारिष ॥ ९ ॥ तथैवपांडवा
राजन्सैन्येनमहतावृताः ॥ भीष्मंसंछादयामासुर्मेघाइवदिवाकरं ॥ १० ॥ ससमंतात्परिवृतोभारतोभरतर्षभ ॥ निर्ददाहरणेशूरान्वनेवह्निरिवज्वलन् ॥ ११ ॥

शिखंडीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विवक्षयाविचारेणसंशयेनवा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ उल्बणमुग्रं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भारतमहामात्रंभरतवंशश्रेष्ठं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शर्म सुखहेतुत्वात्

तत्राद्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौरुषं॥ अयोधयच्चयत्पार्थंजुगोपचपितामहं ॥ १२ ॥ कर्मणातेनसमरेतवपुत्रस्यधन्विनः ॥ दुःशासनस्यतुतुषुःसर्वेलोकाम
हात्मनः॥ १३॥ यदेकःसमरेपार्थान्सार्जुनान्समयोधयत्॥ नचैनंपांडवायुद्धेवारयामासुरुल्बणं ॥ १४॥ दुःशासनेनसमरेरथिनोविरथीकृताः॥ सादिनश्च
महेष्वासाहस्तिनश्चमहाबलाः ॥ १५ ॥ विनिर्भिन्नाःशरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले॥ शरातुरास्तथैवान्येदंतिनोविद्रुतादिशः॥ १६॥ यथाग्निरिंधनंप्राप्यज्वले
द्दीप्तार्चिरुल्बणं॥ तथाजज्वालपुत्रस्तेपांडुसेनांविनिर्दहन् ॥ १७॥ तंभारतमहामात्रंपांडवानांमहारथः॥ जेतुंनोत्सहतेकश्चिन्नाभ्युद्यातुंकथंचन॥ १८॥ ऋ
तेमहेंद्रतनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसारथेः॥ सहितंसमरेराजन्निर्जित्यविजयोर्जुनः ॥ १९ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्रावसर्वसैन्यस्यपश्यतः॥ विजितस्तवपुत्रोपिभीष्म
बाहुव्यपाश्रयः ॥ २० ॥ पुनःपुनःसमाश्वस्यप्रायुध्यतमदोत्कटः॥ अर्जुनस्तुरणेराजन्योधयन्संव्यराजत॥ २१॥ शिखंडीतुरणेराजन्विव्याधैवपितामहं॥ श
रैरशनिसंस्पर्शैस्तथासर्पविषोपमैः ॥ २२ ॥ नचस्मतेरुजंचक्रुःपितुस्तवजनेश्वर ॥ स्मयमानस्तुगांगेयस्तान्बाणान्जगृहेतदा॥ २३ ॥ उष्णार्त्तोहिनरोयद्वज्ज
लधाराःप्रतीच्छति॥ तथाजग्राहगांगेयःशरधाराःशिखंडिनः ॥ २४॥ तंक्षत्रियामहाराजदद्दृशुर्घोरमाहवे॥ भीष्मंदहंतंसैन्यानिपांडवानांमहात्मनां ॥ २५॥
ततोब्रवीत्तवसुतःसर्वसैन्यानिमारिष॥ अभिद्रवतसंग्रामेफाल्गुनंसर्वतोरणे॥ २६॥ भीष्मोवःसमरेसर्वान्पालयिष्यतिधर्मवित्॥ तेभयंसुमहत्त्यक्त्वापांडवा
न्प्रतियुध्यत॥ २७॥ हेमतालेनमहताभीष्मस्तिष्ठतिपालयन्॥ सर्वेषांधार्तराष्ट्राणांसमरेशर्मवर्मच॥ २८॥ त्रिदशापिसमुद्युक्तानालंभीष्मंसमासितुं॥ किमु
पार्थामहात्मानंमर्त्यभूतामहाबलाः॥ २९॥ तस्माद्द्रवतमायोधाःफाल्गुनंप्राप्यसंयुगे ॥ अहमद्यरणेयत्तोयोधयिष्यामिपांडवं ॥ ३० ॥ सहितःसर्वतोयत्तैर्भ
वद्भिर्वसुधाधिपैः॥ तच्छ्रुत्वातुवचोराजंस्तवपुत्रस्यधन्विनः॥ ३१॥ सर्वेयोधाःसुसंरब्धाबलवंतोमहाबलाः॥ तेविदेहाःकलिंगाश्चदासेरकगणाश्चह॥ ३२॥ ॥१८०॥
अभिपेतुर्निषादाश्चसौवीराश्चमहारणे॥ बाल्हीकादरदाश्चैवप्रतीच्योदीच्यमालवाः॥ ३३॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोथवसातयः॥ शाल्वाःशकास्त्रिगर्ता
श्चअंबष्ठाःकेकयैःसह॥ ३४॥ अभिपेतूरणेपार्थंपतंगाइवपावकं॥ (शलभाइवराजेंद्रपार्थमप्रतिमंरणे)॥ एतान्सर्वान्सहानीकान्महाराजमहारथान्॥ ३५॥

वर्मरक्षाहेतुत्वात् ॥ २८ ॥ समासितुंउपसर्पितुं नाशयितुंवा मर्त्यभूताःमर्त्यस्वरूपाः ॥ २९ ॥ ३०-३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भूतेषुप्रेतेषु ॥ ५८ ॥

दिव्यान्यस्त्राणिसंचिंत्यप्रसंधायधनंजयः॥ सतैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहसुमहाबलः ॥ ३६॥ शरप्रतापैर्बीभत्सुःपतंगानिवपावकः॥ तस्यबाणसहस्राणिसृजतोदृढ
धन्विनः॥ ३७॥ दीप्यमानमिवाकाशेगांडीवंसमदृश्यत॥ तेशरार्तामहाराजविप्रकीर्णमहाध्वजाः॥ ३८॥ नाभ्यवर्ततराजानःसहितावानरध्वजं॥ सध्वजा
रथिनःपेतुर्हयारोहाहयैःसह ॥ ३९॥ सगजाश्चगजारोहाःकिरीटिशरताडिताः॥ ततोर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा॥ ४० ॥ विद्रवद्भिश्चबहुधाबलैराज्ञांस
मंततः॥ अथपार्थोमहाराजद्रावयित्वावरूथिनीं॥ ४१ ॥ दुःशासनायसुबहून्प्रेषयामाससायकान्॥ तेतुभित्वातवसुतंदुःशासनमयोमुखाः॥ ४२॥ धरणीं
विविशुःसर्वेवल्मीकमिवपन्नगाः ॥ हयांश्चास्यततोजघ्नेसारथिंचन्यपातयत् ॥ ४३ ॥ विविंशतिंचविंशत्याविरथंकृतवान्प्रभुः ॥ आजघानभृशंचैवपंचभि
र्नतपर्वभिः॥ ४४॥ कृपंविकर्णंशल्यंचविध्वाबहुभिरायसैः॥ चकारविरथांश्चैवकौंतेयःश्वेतवाहनः॥ ४५॥ एवंतेविरथाःसर्वेकृपःशल्यश्चमारिष॥ दुःशास
नोविकर्णश्चतथैवचविविंशतिः॥ ४६॥ संप्राद्रवंतसमरेनिर्जिताःसव्यसाचिना॥ पूर्वाह्णेभरतश्रेष्ठपराजित्यमहारथान्॥ ४७॥ प्रजज्वालरणेपार्थोविधूमइ
वपावकः॥ तथैवशरवर्षेणभास्करोरश्मिवानिव॥ ४८॥ अन्यानपिमहाराजतापयामासपार्थिवान्॥ पराङ्मुखीकृत्यतथाशरवर्षैर्महारथान्॥ ४९॥ प्राव
र्तयतसंग्रामेशोणितोदांमहानदीं ॥ मध्येनकुरुसैन्यानांपांडवानांचभारत ॥ ५०॥ गजाश्वरथसंघाश्चबहुधारथिभिर्हताः॥ रथाश्चनिहतानागैर्हयाश्चैवपदा
तिभिः॥ ५१॥ अंतराच्छिद्यमानानिशरीराणिशिरांसिच॥ निपेतुर्दिक्षुसर्वासुगजाश्वरथयोधिनां॥ ५२॥ छन्नमायोधनंराजन्कुंडलांगदधारिभिः॥ पतितैः
पात्यमानैश्चराजपुत्रैर्महारथैः॥ ५३ ॥ रथनेमिनिकृत्तैश्चगजैश्चैवावपोथितैः॥ पादाताश्चाप्यधावंतसाश्वाश्चहययोधिनः॥ ५४॥ गजाश्वरथयोधाश्चपरिपे
तुःसमंततः॥ विकीर्णाश्चरथाभूमौभग्नचक्रयुगध्वजाः॥ ५५॥ तद्गजाश्वरथौघानांरुधिरेणसमुक्षितं॥ छन्नमायोधनंरेजेरक्ताभ्रमिवशारदं ॥ ५६॥ श्वानः
काकाश्चगृध्राश्चवृकागोमायुभिःसह॥ प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्यविकृताश्चमृगद्विजाः॥ ५७॥ ववुर्बहुविधाश्चैवदिक्षुसर्वासुमारुताः॥ दृश्यमानेषुरक्षःसुभूतेषुचन
दत्सुच॥ ५८॥ कांचनानिचदामानिपताकाश्चमहाधनाः॥ धूयमानाव्यदृश्यंतसहसामारुतेरिताः॥ ५९ ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणिसध्वजाश्चमहारथाः॥ विकी
र्णाःसमदृश्यंतशतशोथसहस्रशः॥ ६०॥

महाधनाःबहुमूल्याः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्री०नै०भारतभावदीपेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समम्मिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ व्यतिकरःक्षोभः

सपताकाश्वमातंगादिशोजग्मुःशरातुराः ॥ क्षत्रियाश्वमनुष्येंद्रगदाशक्तिधनुर्धराः ॥ ६१ ॥ समंततश्चदृश्यंतेपतिताधरणीतले ॥ ततोभीष्मोमहाराजदिव्यम
स्त्रमुदीरयन् ॥ ६२ ॥ अभ्यधावतकौंतेयंमिषतांसर्वधन्विनां ॥ तंशिखंडीरणेयांतमभ्यद्रवतदंशितः ॥ ६३ ॥ ततःसमाहरद्भीष्मस्तदस्त्रंपावकोपमं ॥ त्वरितःपां
डवोराजन्मध्यमःश्वेतवाहनः ॥ ६४ ॥ निजघ्नेतावकंसैन्यंमोहयित्वापितामहं ॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धेसप्तदशा
धिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ समंव्यूढेष्वनीकेषुभूयिष्ठेष्वनिवर्तिनः ॥ ब्रह्मलोकपराःसर्वेसमपद्यंतभार
त ॥ १ ॥ नत्यनीकमनीकेनसमसज्जतसंकुले ॥ रथानरथिभिःसार्धंपादातानपदातिभिः ॥ २ ॥ अश्वानाश्वैरयुध्यंतगजानगजयोधिभिः ॥ उन्मत्तवन्महाराजयु
ध्यंतेतत्रभारत ॥ ३ ॥ महान्व्यतिकरोरौद्रःसेनयोःसमपद्यत ॥ नरनागगणेष्वेवंविकीर्णेषुचसर्वशः ॥ ४ ॥ क्षयेतस्मिन्महारौद्रेनिर्विशेषमजायत ॥ ततःशल्यः
कृपश्चैवचित्रसेनश्चभारत ॥ ५ ॥ दुःशासनोविकर्णश्चरथानास्थायभास्वरान् ॥ पांडवानांरणेशूराध्वजिनींसमकंपयन् ॥ ६ ॥ सावध्यमानासमरेपांडुसेनाम
हात्मभिः ॥ भ्राम्यतेबहुधाराजन्मारुतेनेवनौर्जले ॥ ७ ॥ यथाहिशैशिरःकालोगवांमर्माणिकृंतति ॥ तथापांडुसुतानांवैभीष्मोमर्माणिकृंतति ॥ ८ ॥ तथैवतव
सैन्यस्यपार्थेनचमहात्मना ॥ नवमेघप्रतीकाशाःपातिताबहुधागजाः ॥ ९ ॥ मृद्यमानाश्चदृश्यंतेपार्थेननरयूथपाः ॥ इषुभिस्ताड्यमानाश्चनाराचैश्चसहस्रशः
॥ १० ॥ पेतुरार्तस्वरंघोरंकृत्वातत्रमहागजाः ॥ आनद्धाभरणैःकायैर्निहतानांमहात्मनां ॥ ११ ॥ छन्नमायोधनंरेजेशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ तस्मिन्नेवमहाराज
महावीरवरक्षये ॥ १२ भीष्मेचयुधिविक्रांतेपांडवेचधनंजये ॥ तेपराक्रांतमालोक्यराजन्युधिपितामहं ॥ १३ ॥ अभ्यवर्ततपुत्रास्तेसर्वेसैन्यपुरस्कृताः ॥ इच्छं
तोनिधनंयुद्धेस्वर्गंकृत्वापरायणं ॥ १४ ॥ पांडवानभ्यवर्तंततस्मिन्वीरवरक्षये ॥ पांडवापिमहाराजस्मरंतोविविधान्बहून् ॥ १५ ॥ क्लेशान्कृतान्सपुत्रेणत्वया
पूर्वंनराधिप ॥ भयंत्यक्त्वारणेशूराब्रह्मलोकायतत्पराः ॥ १६ ॥ तावकांस्तवपुत्रांश्चयोधयंतिप्रहृष्टवत् ॥ सेनापतिस्तुसमरेप्राहसेनांमहारथः ॥ १७ ॥ अभिद्र
वतगांगेयंसोमकाःसृंजयैःसह ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वासोमकाःसृंजयाश्चते ॥ १८ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अभ्यद्रवंतगांगेयंशरवृष्ट्यासमाहताः ॥ वध्यमानस्ततोराजन्पिताशांतनवस्तव ॥ १९ ॥ अमर्षवशमापन्नोयोधयामाससृंजयान् ॥ तस्यकीर्तिमतस्तातपुरा
रामेणधीमता ॥ २० ॥ संप्रदत्तास्त्रशिक्षावैपरानीकविनाशनी ॥ सतांशिक्षामधिष्ठायकुर्वन्परबलक्षयं ॥ २१ ॥ अहन्यहनिपार्थानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ भी
ष्मोदशसहस्राणिजघानपरवीरहा ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तुदशमेप्राप्तेदिवसेभरतर्षभ ॥ भीष्मेणैकेनमत्स्येषुपंचालेषुचसंयुगे ॥ २३ ॥ गजाश्वममितंहत्वाहताःसप्त
महारथाः ॥ हत्वापंचसहस्राणिरथानांप्रपितामहः ॥ २४ ॥ नराणांचमहायुद्धेसहस्राणिचतुर्दश ॥ दंतिनांचसहस्रांणिहयानामयुतंपुनः ॥ २५ ॥ शिक्षाबलेन
निहतंपित्रातवविशांपते ॥ ततःसर्वमहीपानांक्षपयित्वावरूथिनीं ॥ २६ ॥ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोनिपातितः ॥ शतानीकंचसमरेहत्वाभीष्मःप्रतापवा
न् ॥ २७ ॥ सहस्राणिमहाराजराज्ञांभल्लैरपातयत् ॥ उद्विग्नाःसमरेयोधाविक्रोशंतिधनंजयं ॥ २८ ॥ येचकेचनपार्थानामभियाताधनंजयं ॥ राजानोभीष्ममा
साद्यगतास्तेयमसादनं ॥ २९ ॥ एवंदशदिशोभीष्मःशरजालैःसमंततः ॥ अतीत्यसेनांपार्थानामवतस्थेचमूमुखे ॥ ३० ॥ सकृत्वासुमहत्कर्मतस्मिन्वैदशमेह
नि ॥ सेनयोरंतरेतिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ ३१ ॥ नचैनंपार्थिवाःकेचिच्छक्ताराजन्निरीक्षितुं ॥ मध्यंप्राप्तंयथाग्रीष्मेतपंतंभास्करंदिवि ॥ ३२ ॥ यथादैत्यचमूं
शक्रस्तापयामाससंयुगे ॥ तथाभीष्मःपांडवेयांस्तापयामासभारत ॥ ३३ ॥ तथाचैनंपराक्रांतमालोक्यमधुसूदनः ॥ उवाचदेवकीपुत्रःप्रीयमाणोधनंजयं
॥ ३४ ॥ एषशांतनवोभीष्मःसेनयोरंतरेस्थितः ॥ सन्निहत्यबलादेनंविजयस्तेभविष्यति ॥ ३५ ॥ बलात्संस्तंभयस्वैनंयत्रैषाभिद्यतेचमूः ॥ नहिभीष्मशरानन्यः
सोढुमुत्सहतेविभो ॥ ३६ ॥ ततस्तस्मिन्क्षणेराजंश्चोदितोवानरध्वजः ॥ सध्वजंसरथंसाश्वंभीष्ममंतर्दधेशरैः ॥ ३७ ॥ सचापिकुरुमुख्यानामृषभःपांडवेरिता
न् ॥ शरव्रातैःशरव्रातान्बहुधाविदुधावतान् ॥ ३८ ॥ ततःपंचालराजश्चधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ पांडवोभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ३९ ॥ यमौचचेकितान
श्चकेकयाःपंचचैवह ॥ सात्यकिश्चमहाबाहुःसौभद्रोथघटोत्कचः ॥ ४० ॥ द्रौपदेयाःशिखंडीचकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ सुशर्माचविराटश्चपांडवेयामहाबलाः
॥ ४१ ॥ एतेचान्येचबहवःपीडिताभीष्मसायकैः ॥ समुद्धृताःफाल्गुनेननिमग्नाःशोकसागरे ॥ ४२ ॥ ततःशिखंडीवेगेनप्रगृह्यपरमायुधं ॥ भीष्ममेवाभिदुद्रा
वरक्ष्यमाणःकिरीटिना ॥ ४३ ॥ ततोस्यानुचरान्हत्वासर्वान्रणविभागवित् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्रावबीभत्सुरपराजितः ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अदीनात्माअक्षीणस्वभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ विराटोद्रुपदश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥४५॥ दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौरक्षिताद्दृढधन्वना ॥ अभिमन्युश्चसमरेद्रौपद्याःपंच
चात्मजाः ॥ ४६ ॥ दुद्रुवुःसमरेभीष्मंसमुद्यतमहायुधाः ॥ तेसर्वेदृढधन्वानःसंयुगेष्वपलायिनः ॥ ४७ ॥ बहुधाभीष्ममानर्छुर्मार्गणैःक्षतमार्गणैः ॥ विधूयता
न्बाणगणान्येमुक्ताःपार्थिवोत्तमैः ॥ ४८ ॥ पांडवानामदीनात्माव्यगाहतवरूथिनीं ॥ चक्रेशरविघातंचक्रीडन्निवपितामहः ॥ ४९ ॥ नाभिसंधत्तपांचाल्यंस्म
यमानोमुहुर्मुहुः ॥ स्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मृत्यभीष्मोबाणान्शिखंडिने ॥ ५० ॥ जघानद्रुपदानीकेरथान्सप्तमहारथः ॥ ततःकिलकिलाशब्दःक्षणेनसमभूत्तदा
॥ ५१ ॥ मत्स्यपांचालचेदीनांतमेकमभिधावतां ॥ तेनराश्वरथव्रातैर्मार्गणैश्चपरंतप ॥ ५२ ॥ तमेकंछादयामासुर्मेघाइवदिवाकरं ॥ भीष्मंभागीरथीपुत्रंप्रत
पंतंरणेरिपून् ॥ ५३ ॥ ततस्तस्यचतेषांचयुद्धेदेवासुरोपमे ॥ किरीटीभीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥५४॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०भीष्म
पराक्रमेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ एवंतेपांडवाःसर्वेपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ विव्यधुःसमरेभीष्मं
परिवार्यसमंततः ॥ १ ॥ शतघ्नीभिःसुघोराभिःपरिघैश्चपरश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैःप्रासैःक्षेपणीयैश्चसर्वशः ॥ २ ॥ शरैःकनकपुंखैश्चशक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचै
र्वत्सदंतैश्चभुशुंडीभिश्चसर्वशः ॥ ३ ॥ अताडयन्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृंजयाः ॥ सविशीर्णतनुत्राणःपीडितोबहुभिस्तदा ॥ ४ ॥ नविव्यथेतदाभीष्मोभिद्यमा
नेषुमर्मसु ॥ संदीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ॥ ५ ॥ नेमिनिर्ह्रादसंतापोमहास्त्रोदयपावकः ॥ चित्रचापमहाज्वालोवीरक्षयमहेंधनः ॥ ६ ॥ युगांताग्निसम
प्रख्यःपरेषांसमपद्यत ॥ विवृत्त्यरथसंघानामंतरेणविनिःसृतः ॥ ७ ॥ दृश्यतेस्मनरेंद्राणांपुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ततःपंचालराजंचधृष्टकेतुमचिंत्यच ॥ ८ ॥ पांडवा
नीकिनीमध्यमाससादविशांपते ॥ ततःसात्यकिभीमौचपांडवंचधनंजयं ॥ ९ ॥ द्रुपदंचविराटंचधृष्टद्युम्नंचपार्षतं ॥ भीमघोषैर्महावेगैर्मर्मावरणभेदिभिः ॥ १० ॥
षडेतान्निशितैर्भीष्मःप्रविव्याधोत्तमैःशरैः ॥ तस्यतेनिशितान्बाणान्संनिवार्यमहारथाः ॥ ११ ॥ दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ शिखंडीतुमहाबा
णान्यान्मुमोचमहारथः ॥ १२ ॥ नचक्रुस्तेरुजंतस्यस्वर्णपुंखाःशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटीसंरब्धोभीष्ममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मर्मावरणंवर्मदेहचर्मवा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आत्तमात्तंगृहीतंगृहीतं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ भीष्मस्यधनुषश्छेदंनामृष्यंतमहारथाः ॥ १४ ॥ द्रोणश्चकृतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्यो
भगदत्तस्तथैवच ॥ १५ ॥ सप्तैतेपरमंक्रुद्धाःकिरीटिनमभिद्रुताः ॥ तत्रशस्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहारथाः ॥ १६ ॥ अभिपेतुर्भृशंक्रुद्धाश्छादयंतश्चपांडवं ॥ ते
षामापततांशब्दःशुश्रुवेफाल्गुनंप्रति ॥ १७ ॥ उद्धूतानांयथाशब्दःसमुद्राणांयुगक्षये ॥ घ्नतानयतगृह्णीतविध्यध्वमवकर्तत ॥ १८ ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दः
फाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तंशब्दंतुमुलंश्रुत्वापांडवानांमहारथाः ॥ १९ ॥ अभ्यधावन्परीप्संतःफाल्गुनंभरतर्षभ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ २० ॥
विराटद्रुपदौचोभौराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ अभिमन्युश्चसंक्रुद्धःसप्तैतेक्रोधमूर्छिताः ॥ २१ ॥ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ तेषांसमभवद्युद्धंतुमु
लंलोमहर्षणं ॥ २२ ॥ संग्रामेभरतश्रेष्ठदेवानांदानवैरिव ॥ शिखंडीतुरणेश्रेष्ठोरक्ष्यमाणःकिरीटिना ॥ २३ ॥ अविध्यद्दशभिर्भीष्मंछिन्नधन्वानमाहवे ॥ सारथिं
दशभिश्चास्यध्वजंचैकेनचिच्छिदे ॥ २४ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोवेगवत्तरं ॥ तदप्यस्यशितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदफाल्गुनः ॥ २५ ॥ एवंसपांडवःक्रुद्धआ
त्तमात्तंपुनःपुनः ॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यसव्यसाचीपरंतपः ॥ २६ ॥ सच्छिन्नधन्वासंक्रुद्धःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शक्तिंजग्राहतरसागिरीणामपिदारणीं ॥
॥ २७ ॥ तांचचिक्षेपसंक्रुद्धःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तामापतंतींसंप्रेक्ष्यज्वलंतीमशनीमिव ॥ २८ ॥ समादत्तशितान्भल्लान्पंचपांडवनंदनः ॥ तस्यचिच्छेदतां
शक्तिंपंचधापंचभिःशरैः ॥ २९ ॥ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठभीष्मबाहुप्रवेरितां ॥ सापपाततथाच्छिन्नासंक्रुद्धेनकिरीटिना ॥ ३० ॥ मेघवृंदपरिभ्रष्टाविच्छिन्नेवशत
ह्रदा ॥ छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मःक्रोधसमन्वितः ॥ ३१ ॥ अचिंतयद्रणेवीरोबुद्ध्यापरपुरंजयः ॥ शक्तोहंधनुषैकेननिहंतुंसर्वपांडवान् ॥ ३२ ॥ यद्येषांनभ
वेद्गोप्ताविष्वक्सेनोमहाबलः ॥ कारणद्वयमास्थायनाहंयोत्स्यामिपांडवान् ॥ ३३ ॥ अवध्यत्वाच्चपांडूनांस्त्रीभावाच्चशिखंडिनः ॥ पित्रातुष्टेनमेपूर्वंयदाकालीमुदा
वहं ॥ ३४ ॥ स्वच्छंदमरणंदत्तमवध्यत्वंरणेतथा ॥ तस्मान्मृत्युमहंमन्येप्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३५ ॥ एवंज्ञात्वाव्यवसितंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ ऋषयो
वसवश्चैववियत्स्थाभीष्ममब्रुवन् ॥ ३६ ॥ यत्तेव्यवसितंतातत्तदस्माकमपिप्रियं ॥ तत्कुरुष्वमहाराजयुद्धेबुद्धिंनिवर्तय ॥ ३७ ॥ अस्यवाक्यस्यनिधनेप्रादुरा
सीच्छिवोनिलः ॥ अनुलोमःसुगंधीचपृषतैश्चसमन्वितः ॥ ३८ ॥

व्यवसितंनिश्चितं ॥ ३७ ॥ निधनेसमाप्तौ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ मुनितेजसाव्यासप्रभावेण ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

देवदुंदुभयश्चैवसंप्रणेदुर्महास्वनाः ॥ पपातपुष्पवृष्टिश्चभीष्मस्योपरिमारिष ॥ ३९ ॥ नचतच्छुश्रुवेकश्चित्तेषांसंवदतांनृप ॥ ऋतेभीष्मंमहाबाहुंमांचापिमु
नितेजसा ॥ ४० ॥ संभ्रमश्चमहानासीत्रिदशानांविशांपते ॥ पतिष्यतिरथाद्भीष्मेसर्वलोकप्रियेतदा ॥ ४१ ॥ इतिदेवगणानांचवाक्यंश्रुत्वामहातपाः ॥ ततः
शांतनवोभीष्मोबीभत्सुंनात्यवर्तत ॥ ४२ ॥ भिद्यमानःशितैर्बाणैःसर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखंडीतुमहाराजभरतानांपितामहं ॥ ४३ ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोनव
भिर्निशितैःशरैः ॥ सतेनाभिहतःसंख्येभीष्मःकुरुपितामहः ॥ ४४ ॥ नाकंपतमहाराजक्षितिकंपेयथाचलः ॥ ततःप्रहस्यबीभत्सुर्व्याक्षिपन्गांडिवंधनुः ॥ ४५ ॥
गांगेयंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ पुनःपुनःशतैरेनंत्वरमाणोधनंजयः ॥ ४६ ॥ सर्वगात्रेषुसंक्रुद्धःसर्वमर्मस्वताडयत् ॥ एवमन्यैरपिभृशंविध्यमानःस
हस्रशः ॥ ४७ ॥ तानप्याशुशरैर्भीष्मःप्रविव्याधमहारथः ॥ तैश्चमुक्ताञ्छरान्भीष्मोयुधिसत्यपराक्रमः ॥ ४८ ॥ निवारयामासशरैःसमंसन्नतपर्वभिः ॥ शि
खंडीतुरणेबाणान्यान्मुमोचमहारथः ॥ ४९ ॥ नचक्रुस्तेरुजंतस्यरुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटीसंक्रुद्धोभीष्ममेवाभ्यवर्तत ॥ ५० ॥ शिखंडिनंपुरस्कृ
त्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ अथैनंनवभिर्विध्वाध्वजमेकेनचिच्छिदे ॥ ५१ ॥ सारथिंविशिखैश्चास्यदशभिःसमकंपयत् ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोब
लवत्तरं ॥ ५२ ॥ तदप्यस्यशितैर्भल्लैस्त्रिधात्रिभिरघातयत् ॥ निमेषार्धेनकौंतेयआत्तमात्तंमहारणे ॥ ५३ ॥ एवमस्यधनूंष्याजौचिच्छेदसुबहून्यथ ॥ ततःशांतनवो
भीष्मोबीभत्सुंनात्यवर्तत ॥ ५४ ॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासोदुःशासनमभाषत ॥ ५५ ॥ एषपार्थोरणेक्रुद्धःपांडवानांम
हारथः ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे ॥ ५६ ॥ नचैषसमरेशक्योजेतुंवज्रभृताअपि ॥ नचापिसहितावीरादेवदानवराक्षसाः ॥ ५७ ॥ मांचापिशक्ता
निर्जेतुंकिमुमर्त्यामहारथाः ॥ एवंतयोःसंवदतोःफाल्गुनोनिशितैःशरैः ॥ ५८ ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यभीष्मंविव्याधसंयुगे ॥ ततोदुःशासनंभूयःस्मयमानइवाब्र
वीत् ॥ ५९ ॥ अतिविद्धःशितैर्बाणैर्भृशंगांडीवधन्वना ॥ वज्राशनिसमस्पर्शाअर्जुनेनशरायुधि ॥ ६० ॥ मुक्ताःसर्वेऽव्यवच्छिन्नानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ निकृं
तमानाममर्माणिदृढावरणभेदिनः ॥ ६१ ॥ मुसलाइवमेघ्नंतिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ वज्रदंडसमस्पर्शावज्रवेगदुरासदाः ॥ ६२ ॥

अव्यवच्छिन्नाःसंतताः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ माघमाकर्कटीप्रोक्तातदपत्यंतुसेगवा यथामाघमांकर्कटींमातरंसेगवास्तदपत्यानिकृंतंति उदरस्थान्यपत्यानिपृष्ठंविदार्यबहिर्निर्गच्छंतितद्वदित्यर्थः तेनप्राणापहारिवेदनाजनकत्वं

ममप्राणानारुजंतिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ नाशयंतीवमेप्राणान्यमदूताइवाहिताः ॥ ६३ ॥ गदापरिघसंस्पर्शानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ भुजगाइवसंक्रुद्धाले
लिहानाविषोल्बणाः ॥ ६४ ॥ समाविशंतिमर्माणिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ अर्जुनस्यइमेबाणानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ ६५ ॥ कृंतंतिममगात्राणिमाघमांसेग
वाइव ॥ सर्वेह्यपिनमेदुःखंकुर्युरन्येनराधिपाः ॥ ६६ ॥ वीरंगांडीवधन्वानमृतेजिष्णुंकपिध्वजं ॥ इतिब्रुवञ्छांतनवोदिधक्षुरिवपांडवान् ॥ ६७ ॥ शक्तिंभीष्मः
सपार्थायततश्चिक्षेपभारत ॥ तामस्यविशिखैश्छित्वात्रिधात्रिभिरपातयत् ॥ ६८ ॥ पश्यतांकुरुवीराणांसर्वेषांतवभारत ॥ चर्माथादत्तगांगेयोजातरूपप
रिष्कृतं ॥ ६९ ॥ खड्गंचान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रेजयायवा ॥ तस्यतच्छतधाचर्मव्यधमत्सायकैस्तथा ॥ ७० ॥ रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततोयुधिष्ठिरो
राजास्वान्यनीकान्यचोदयत् ॥ ७१ ॥ अभिद्रवतगांगेयंमावोस्तुभयमण्वपि ॥ अथतेतोमरैःप्रासैर्बाणौघैश्चसमंततः ॥ ७२ ॥ पट्टिशैश्चसुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च
तथाशितैः ॥ वत्सदंतैश्चभल्लैश्चतमेकमभिदुद्रुवुः ॥ ७३ ॥ सिंहनादस्ततोघोरःपांडवानामभूत्तदा ॥ तथैवतवपुत्राश्चनेदुर्भीष्मजयैषिणः ॥ ७४ ॥ तमेकमभ्यर
क्षंतसिंहनादांश्चचक्रिरे ॥ तत्रासीत्तुमुलंयुद्धंतावकानांपरैःसह ॥ ७५ ॥ दशमेहनिराजेंद्रभीष्मार्जुनसमागमे ॥ आसीद्गांगइवावर्तोमुहूर्तमुदधेरिव ॥ ७६ ॥
सैन्यानांयुध्यमानानांनिघ्नतामितरेतरं ॥ असौम्यरूपापृथिवीशोणिताक्ताभवत्तदा ॥ ७७ ॥ समंचविषमंचैवनप्राज्ञायतकिंचन ॥ योधानामयुतंहत्वातस्मि
न्सदशमेहनि ॥ ७८ ॥ अतिष्ठदाहवेभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ ततःसेनामुखेतस्मिन्स्थितःपार्थोधनुर्धरः ॥ ७९ ॥ मध्येनकुरुसैन्यानांद्रावयामासवाहिनीं ॥
वयंश्वेतहयाद्भीताःकुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ ८० ॥ पीड्यमानाःशितैःशस्त्रैःप्राद्रवामरणेतदा ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ८१ ॥ अभी
षाहाःशूरसेनाःशिबयोथवसातयः ॥ शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्चअंबष्ठाःकेकयैःसह ॥ ८२ ॥ सर्वएतेमहात्मानःशरार्ताव्रणपीडिताः ॥ संग्रामेनजहुर्भीष्मंयुध्यमा
नंकिरीटिना ॥ ८३ ॥ ततस्तमेकंबहवःपरिवार्यसमंततः ॥ परिकाल्यकुरून्सर्वान्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ८४ ॥ निपातयतगृह्णीतयुध्यध्वमवकृंतत ॥ इत्यासीत्तुमु
लःशब्दोराजन्भीष्मरथंप्रति ॥ ८५ ॥ निहत्यसमरेराजन्शतशोथसहस्रशः ॥ नतस्यासीदनिर्भिन्नंगात्रेद्व्यंगुलमंतरं ॥ ८६ ॥

बाणानांनेदंशिखंडिबाणेषुसंभव
ति तेषांमदंगेपुष्पतुल्यत्वात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अपेतेषां मृत्योरितिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी मृत्यवेइत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ कालंमृत्युं ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ दक्षिणेनदक्षिणमार्गस्थंभास्करंचदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ १०१ ॥ संस्थातामरिष्य

एवंभूतस्तवपिताशरैर्विशकलीकृतः ॥ शिताग्रैःफाल्गुनेनाजौप्राकूशिराःप्रापतद्रथात् ॥८७॥ किंचिच्छेषेदिनकरेपुत्राणांतवपश्यतां ॥ हाहेतिदिविदेवानां
पार्थिवानांचभारत॥८८॥पतमानेरथाद्भीष्मेबभूवसुमहास्वनः॥संपतंतमभिप्रेक्ष्यमहात्मानंपितामहं ॥८९॥ सहभीष्मेणसर्वेषांप्रापतन्हृदयानिनः॥स
पपातमहाबाहुर्वसुधामनुनादयन्॥ ९० ॥इंद्रध्वजइवोत्सृष्टःकेतुःसर्वधनुष्मतां॥ धरणींनसपस्पर्शशरसंघैःसमावृतः॥ ९१ ॥ शरतल्पेमहेष्वासंशयानंपुरु
षर्षभं॥रथात्प्रपतितंचैनंदिव्योभावःसमाविशत्॥९२॥अभ्यवर्षच्चपर्जन्यःप्राकंपतचमेदिनी॥पतन्सददृशेचापिदक्षिणेनदिवाकरं॥९३॥संज्ञांचोपालभ
द्वीरःकालंसंचिंत्यभारत॥अंतरिक्षेचशुश्रावदिव्यावाचःसमंततः ॥९४॥ कथंमहात्मागांगेयःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ कालंकर्तानरव्याघ्रःसंप्राप्तेदक्षिणायने
॥९५॥स्थितोस्मीतिचगांगेयस्तच्छ्रुत्वावाक्यमब्रवीत्॥ धारयामासचप्राणान्पतितोपिमहीतले ॥ ९६॥ उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मःकुरुपितामहः॥तस्य
तन्मतमाज्ञायगंगाहिमवतःसुता॥९७॥ महर्षीन्हंसरूपेणप्रेषयामासतत्रवै॥ततःसंपातिनोहंसास्त्वरितामानसौकसः॥ ९८॥ आजग्मुःसहिताद्रष्टुंभीष्मंकु
रुपितामहं ॥ यत्रशेतेनरश्रेष्ठःशरतल्पेपितामहः ॥ ९९ ॥ तेतुभीष्मंसमासाद्यऋषयोहंसरूपिणः ॥ अपश्यञ्छरतल्पस्थंभीष्मंकुरुकुलोद्वहं ॥ १०० ॥ तेतंदृ
ष्ट्वामहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं॥ गांगेयंभरतश्रेष्ठंदक्षिणेनचभास्करं॥ १०१॥इतरेतरमामंत्र्यप्राहुस्तत्रमनीषिणः॥भीष्मःकथंमहात्मासन्संस्थातादक्षि
णायने॥ १०२॥इत्युक्त्वाप्रस्थिताहंसादक्षिणामभितोदिशं॥संप्रेक्ष्यवैमहाबुद्धिश्चिंतयित्वाचभारत॥ १०३॥तानब्रवीच्छांतनवोनाहंगंताकथंचन॥दक्षि
णावर्तआदित्येएतन्मेमनसिस्थितं॥ १०४॥गमिष्यामिस्वकंस्थानमासीद्यन्मेपुरातनं॥उदगायनआदित्येहंसाःसत्यंब्रवीमिवः॥ १०५॥धारयिष्याम्यहंप्रा
णानुत्तरायणकांक्षया॥ऐश्वर्यभूतःप्राणानामुत्सर्गोहियतोमम ॥ १०६ ॥ तस्मात्प्राणान्धारयिष्येमुमूर्षुरुदगायने ॥ यश्चदत्तोवरोमह्यंपित्रातेनमहात्मना
॥ १०७॥ छंदतोमृत्युरित्येवंतस्यचास्तुवरस्तथा॥ धारयिष्येततःप्राणानुत्सर्गेनियतेसति ॥ १०८॥ इत्युक्त्वातांस्तदाहंसान्सशेतेशरतल्पगः ॥एवंकुरूणांपति
तेशृंगेभीष्मेमहौजसि॥ १०९॥ पांडवाःसृंजयाश्चैवसिंहनादंप्रचक्रिरे॥तस्मिन्हतेमहासत्वेभरतानांपितामहे॥ ११०॥

ति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ऐश्वर्येणस्वसामर्थ्येनभूतःप्राप्तः स्वच्छंदमृत्युत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ १२२ ॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०ऊनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

नकिंचित्प्रत्यपद्यंतपुत्रास्तेभरतर्षभ॥संमोहश्चैवतुमुलःकुरूणामभवत्तदा ॥ १११ ॥ कृपदुर्योधनमुखानिःश्वस्यरुरुदुस्ततः ॥ विषादाच्चचिरंकालमतिष्ठन्वि
गतेंद्रियाः॥ १२ ॥दध्युश्चैवमहाराजनयुद्धेदधिरेमनः॥ ऊरुग्राहगृहीताश्चनाभ्यधावंतपांडवान् ॥ १३ ॥ अवध्येशांतनोःपुत्रेहतेभीष्मेमहौजसि ॥ अभावः
सहसाराजन्कुरुराजस्यतर्कितः॥ १४ ॥हतप्रवीरास्तुवयंनिकृत्ताश्चशितैःशरैः॥ कर्तव्यंनाभिजानीमोनिर्जिताःसव्यसाचिना॥ १५॥ पांडवाश्चजयंलब्ध्वा
परत्रचपरांगतिं॥सर्वेदध्मुर्महाशंखान्शूराःपरिघबाहवः॥ १६॥सोमकाश्चसपंचालाःप्राहृष्यंतजनेश्वर॥ततस्तूर्यसहस्रेषुनदत्सुसमहाबलः ॥ १७ ॥ आ
स्फोटयामासभृशंभीमसेनोननादच॥सेनयोरुभयोश्चापिगांगेयेनिहतेविभो॥ १८॥ संन्यस्यवीराःशस्त्राणिप्राध्यायंतसमंततः ॥ प्राक्रोशन्प्राद्रवंश्चान्येज
ग्मुर्मोहंतथापरे॥ १९ ॥क्षत्रंचान्येभ्यनिंदंतभीष्मंचान्येभ्यपूजयन्॥ ऋषयःपितरश्चैवप्रशशंसुर्महाव्रतं ॥ २० ॥ भरतानांचयेपूर्वेतेचैनंप्रशशंसिरे॥महोप
निषदंचैवयोगमास्थायवीर्यवान्॥ २१ ॥जपन्शांतनवोधीमान्कालाकांक्षीस्थितोभवत् ॥ १२२ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभी
ष्मनिपातनेऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥कथमासंस्तदायोधाहीनाभीष्मेणसंजय॥ब
लिनादेवकल्पेनगुर्वर्थेब्रह्मचारिणा॥ १ ॥ तदैवनिहतान्मन्येकुरूनन्यांश्चपांडवैः॥नप्राहरद्यदाभीष्मोघृणित्वाद्द्रुपदात्मजं ॥ २ ॥ ततोदुःखतरंमन्येकिमन्यत्प्र
भविष्यति॥ अद्याहंपितरंश्रुत्वानिहतंस्मसुदुर्मतिः॥ ३ ॥ अश्मसारमयंनूनंहृदयंममसंजय॥ श्रुत्वाविनिहतंभीष्मंशतधायन्नदीर्यते ॥ ४ ॥ यदन्यन्निहतेना
जौभीष्मेणजयमिच्छता॥ चेष्टितंकुरुसिंहेनतन्मेकथयसुव्रत॥ ५॥ पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंदेवव्रतंरणे॥ नहतोजामदग्न्येनदिव्यैरस्त्रैर्यःपुरा ॥ ६ ॥ सहतोद्रौपदे
येनपांचाल्येनशिखंडिना॥ ॥संजयउवाच॥ ॥सायाह्नेनिहतोभूमौधार्तराष्ट्रान्विषादयन्॥ ७॥ पंचालानांददौहर्षंभीष्मःकुरुपितामहः ॥ सशेतेशरतल्प
स्थोमेदिनीमस्पृशंस्तदा॥ ८ ॥ भीष्मेरथात्प्रपतितेप्रच्युतेधरणीतले॥ हाहेतितुमुलःशब्दोभूतानांसमपद्यत॥ ९ ॥

कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सीमावृक्षेइति ननुकौरवाणांतावद्भीष्मेसेनापतौपतितेभयमुचितंप्रधानविनाशेजयाशाविच्छेदात् पांडवानांतुकथंभयमपेतेषांहर्षस्यकथनात् उच्यते पांडवानामपिमहद्भयमुपपद्यतएव संधिवांछावि
च्छेदात् अयंभावः उभयोःसीमास्थानीयोभीष्मोजीवन्नस्माकंसंधिकरिष्यति तेनचपुत्रसुहृद्विनाशधनव्ययप्रत्यवायानभविष्यंति हतेत्वेतस्मिन्सुतरांसंध्याशाविच्छेदएवजातइतिपुत्रसुहृद्विनाशादिप्रयु

सीमावृक्षेनिपतितेकुरूणांसमितिंजये॥ सेनयोरुभयोराजन्क्षत्रियान्भयमाविशत्॥ १०॥ भीष्मंशांतनवंदृष्ट्वाविशीर्णकवचध्वजं॥ कुरवःपर्यवर्ततपांड
वाश्चविशांपते॥ ११॥ खंतमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः॥ ररासपृथिवीचैवभीष्मेशांतनवेहते॥ १२॥ अयंब्रह्मविदांश्रेष्ठोत्ययंब्रह्मविदांवरः॥ इत्यभाषं
तभूतानिशयानंपुरषर्षभं॥ १३॥ अयंपितरमाज्ञायकामार्त्तंशांतनुंपुरा॥ ऊर्ध्वरेतसमात्मानंचकारपुरुषर्षभः॥ १४॥ इतिस्मशरतल्पस्थंभरतानांमहत्तमं॥
ऋषयस्त्वभ्यभाषंतसहिताःसिद्धचारणैः॥ १५॥ हतेशांतनवेभीष्मेभरतानांपितामहे॥ नकिंचित्प्रत्यपद्यंतपुत्रास्तवहिमारिष॥ १६॥ विषण्णवदनाश्चासन्हृ
तश्रीकाश्चभारत॥ अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैवह्रियायुक्तास्त्वधोमुखाः॥ १७॥ पांडवाश्चजयंलब्ध्वासंग्रामशिरसिस्थिताः॥ सर्वेदध्मुर्महाशंखान्हेमजालपरिष्कृता
न्॥ १८॥ हर्षात्तूर्यसहस्रेषुवाद्यमानेषुचानघ॥ अपश्याममहाराजभीमसेनंमहाबलं॥ १९॥ विक्रीडयानंकौंतेयंहर्षेणमहतायुतं॥ निहत्यतरसाशत्रुंमहाब
लसमन्वितं॥ २०॥ संमोहश्चापितुमुलःकुरूणामभवत्ततः॥ कर्णदुर्योधनौचापिनिःश्वसेतांमुहुर्मुहुः॥ २१॥ तथानिपातितेभीष्मेकौरवाणांपितामहे॥ हाहा
भूतमभूत्सर्वंनिर्मर्यादमवर्तत॥ २२॥ दृष्ट्वाचपतितंभीष्मंपुत्रोदुःशासनस्तव॥ उत्तमंजवमास्थायद्रोणानीकमुपाद्रवत्॥ २३॥ भ्रात्राप्रस्थापितोवीरःस्वेना
नीकेनदंशितः॥ प्रययौपुरुषव्याघ्रःस्वसैन्यंसविषादयन्॥ २४॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकुरवःपर्यवारयन्॥ दुःशासनंमहाराजकिमयंवक्ष्यतीतिच॥ २५॥ ततो
द्रोणायनिहतंभीष्ममाचष्टकौरवः॥ द्रोणस्तत्राप्रियंश्रुत्वामुमोहभरतर्षभ॥ २६॥ ससंज्ञामुपलभ्याशुभारद्वाजःप्रतापवान्॥ निवारयामासतदास्वान्यनी ॥१८५॥
कानिमारिष॥ २७॥ विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वापांडवापिस्वसैनिकान्॥ दूतैःशीघ्राश्वसंयुक्तैःसमंतात्पर्यवारयन्॥ २८॥ निवृत्तेषुचसैन्येषुपारंपर्येणसर्वशः॥ नि
र्मुक्तकवचाःसर्वेभीष्ममीयुर्नराधिपाः॥ २९॥ व्युपरम्यततोयुद्धाद्योधाःशतसहस्रशः॥ उपतस्थुर्महात्मानंप्रजापतिमिवामराः॥ ३०॥

क्तंभयंयुज्यतइति तस्माद्युक्तमुक्तंसेनयोरुभयोरितिहर्षकथनंत्वापाततोज्ञेयं॥ १०॥ पर्यवर्ततपरिवृत्तवंतः॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ व्रीडिताःव्रीडावंतः व्रीडाचान्यतः ह्रीश्चाकार्य
करणात्॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ पारंपर्येणक्रमेण॥ २९॥ ३०॥

॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ उपधानंउपबर्हं॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ इहवीरशय्यायां॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ व्यवसायमुचितोद्योगं॥ ४३॥ ४४॥ अन्वगृह्णात्अवतष्टंभे॥ ४५॥

तेतुभीष्मंसमासाद्यशयानंभरतर्षभं॥ अभिवाद्यावतिष्ठंतपांडवाःकुरुभिःसह॥ ३१॥ अथपांडून्कुरूंश्चैवप्रणिपत्याग्रतःस्थितान्॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभी
ष्मःशांतनवस्तदा॥ ३२॥ स्वागतंवोमहाभागाःस्वागतंवोमहारथाः॥ तुष्यामिदर्शनाच्चाहंयुष्माकममरोपमाः॥ ३३॥ अभिमंत्र्याथतानेवंशिरसालंबताब्र
वीत्॥ शिरोमेलंबतेत्यर्थमुपधानंप्रदीयतां॥ ३४॥ ततोनृपाःसमाजह्रुस्तनूनिचमृदूनिच॥ उपधानानिमुख्यानिनैच्छत्तानिपितामहः॥ ३५॥ अथाब्रवीन्नर
व्याघ्रःप्रहसन्निवतान्नृपान्॥ नैतानिवीरशय्यासुयुक्तरूपाणिपार्थिवाः॥ ३६॥ ततोवीक्ष्यनरश्रेष्ठमभ्यभाषतपांडवं॥ धनंजयंदीर्घबाहुंसर्वलोकमहारथं
॥ ३७॥ धनंजयमहाबाहोशिरोमेतातलंबते॥ दीयतामुपधानंवैयद्युक्तमिहमन्यसे॥ ३८॥ ॥ संजयउवाच॥ ॥ समारोप्यमहच्चापमभिवाद्यपितामहं॥ ने
त्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदंवचनमब्रवीत्॥ ३९॥ आज्ञापयकुरुश्रेष्ठसर्वशस्त्रभृतांवर॥ प्रेष्योहंतवदुर्धर्षक्रियतांकिंपितामह॥ ४०॥ तमब्रवीच्छांतनवःशिरो
मेतातलंबते॥ उपधानंकुरुश्रेष्ठफाल्गुनोपदधत्स्वमे॥ ४१॥ शयनस्यानुरूपंवैशीघ्रंवीरप्रयच्छमे॥ त्वंहिपार्थसमर्थोवैश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां॥ ४२॥ क्षत्रधर्म
स्यवेत्ताचबुद्धिसत्वगुणान्वितः॥ फाल्गुनोपितथेत्युक्त्वाव्यवसायमरोचयत्॥ ४३॥ गृह्यानुमंत्र्यगांडीवंशरान्सन्नतपर्वणः॥ अनुमान्यमहात्मानंभरतानां
महारथं॥ ४४॥ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरःशरैः॥ अभिप्रायेतुविदितेधर्मात्मासव्यसाचिना॥ ४५॥ अतुष्यद्भरतश्रेष्ठोभीष्मोधर्मार्थतत्त्ववित्॥
उपधानेनदत्तेनप्रत्यनंदद्धनंजयं॥ ४६॥ प्राहसर्वान्समुद्वीक्ष्यभरतान्भारतंप्रति॥ कुंतीपुत्रंयुधांश्रेष्ठंसुहृदांप्रीतिवर्धनं॥ ४७॥ शयनस्यानुरूपंमेपांडवोपहि
तंत्वया॥ यद्यन्यथाप्रपद्येथाःशपेयंत्वामहंरुषा॥ ४८॥ एवमेवमहाबाहोधर्मेषुपरितिष्ठता॥ स्वप्तव्यंक्षत्रियेणाजौशरतल्पगतेनवै॥ ४९॥ एवमुक्त्वातुबीभ
त्सुंसर्वांस्तानब्रवीद्वचः॥ राज्ञश्चराजपुत्रांश्चपांडवानभिसंस्थितान्॥ ५०॥ पश्यध्वमुपधानंमेपांडवेनाभिसंधितं॥ शिश्येहमस्यांशय्यायांयावदावर्तनंरवेः
॥ ५१॥ येतदामांगमिष्यंतितेचप्रेक्ष्यंतिमांनृपाः॥ दिशंवैश्रवणाक्रांतांयदागंतादिवाकरः॥ ५२॥ नूनंसप्ताश्वयुक्तेनरथेनोत्तमतेजसा॥ विमोक्ष्येहंतदाप्रा
णान्सुहृदःसुप्रियानिव॥ ५३॥ परिखाःखन्यतामत्रममावसदनेनृपाः॥ उपासिष्येविवस्वंतमेवंशरशताचितः॥ ५४॥

॥ ४६॥ ४७॥ उपहितंउपधानीयंदत्तं॥ ४८॥ ४९॥ पांडवानभिसंस्थितान्पांडवानांसमीपवर्तिनः॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ममावसदनेमन्निवासस्थाने॥ ५४॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ चक्षुषाहंतीतितथातं दृष्टिमात्रेणहननक्षमं ॥ ६८ ॥६९॥७०॥७१॥ ॥ इतिश्री०नै०भा०विशाधि

उपारमध्वंसंग्रामाद्वैरमुत्सृज्यपार्थिवाः॥ ॥संजयउवाच॥ ॥उपातिष्ठन्नथोवैद्याःशल्योद्धरणकोविदाः॥५५॥ सर्वोपकरणैर्युक्ताःकुशलैःसाधुशिक्षिताः॥
तान्दृष्ट्वाजाह्नवीपुत्रःप्रोवाचतनयंतव ॥ ५६ ॥ धनंदत्वाविसृज्यंतांपूजयित्वाचिकित्सकाः ॥ एवंगतेमयेदानींवैद्यैःकार्यमिहास्तिकिं ॥५७॥ क्षत्रधर्मप्रश
स्तांहिप्राप्तोस्मिपरमांगतिं ॥ नैषधर्मोमहीपालाःशरतल्पगतस्यमे ॥५८॥ एभिरेवशरैश्चाहंदग्धव्योस्मिनराधिपाः॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव
॥५९॥ वैद्यान्विसर्जयामासपूजयित्वायथार्हतः॥ ततस्तेविस्मयंजग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ॥६०॥ स्थितिंधर्मेपरांदृष्ट्वाभीष्मस्यामिततेजसः॥ उपधानंततोद
त्वापितुस्तेमनुजेश्वराः ॥ ६१ ॥ सहिताःपांडवाःसर्वेकुरवश्चमहारथाः ॥ उपगम्यमहात्मानंशयानंशयनेशुभे ॥ ६२ ॥ तेभिवाद्यततोभीष्मंकृत्वाचत्रिःप्रद
क्षिणं॥ विधायरक्षांभीष्मस्यसर्वएवसमंततः॥६३॥ वीराःस्वशिबिराण्येवध्यायंतःपरमातुराः॥ निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्नेरुधिरोक्षिताः ॥ ६४ ॥ निवि
ष्टान्पांडवांश्चैवप्रीयमाणान्महारथान्॥ भीष्मस्यपतनेहृष्टानुपगम्यमहाबलः॥ ६५ ॥ उवाचमाधवःकालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ दिष्ट्याजयसिकौरव्यदिष्ट्याभी
ष्मोनिपातितः॥ ६६ ॥ अवध्योमानुषैरेवसत्यसंधोमहारथः॥ अथवादैवतैःसार्धंसर्वशास्त्रस्यपारगः॥ ६७॥ त्वांतुचक्षुर्हणंप्राप्यदग्धोघोरेणचक्षुषा॥ एवमु
क्तोधर्मराजःप्रत्युवाचजनार्दनं॥ ६८ ॥ तवप्रसादाद्विजयःक्रोधात्तवपराजयः ॥ त्वंहिनःशरणंकृष्णभक्तानामभयंकरः ॥ ६९ ॥ अनाश्चर्योजयस्तेषांयेषांत्व
मसिकेशव॥ रक्षितासमरेनित्यंनित्यंचापिहितेरतः॥७०॥ सर्वथात्वांसमासाद्यनाश्चर्यमितिमेमतिः ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचस्मयमानोजनार्दनः॥ तवैवैतद्युक्त
रूपंवचनंपार्थिवोत्तम॥ ७१ ॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मोपधानदानेविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १२० ॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥
॥संजयउवाच॥ ॥व्युष्टायांतुमहाराजशर्वर्यांसर्वपार्थिवाः॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चउपातिष्ठन्पितामहं ॥ १ ॥ तंवीरशयनेवीरंशयानंकुरुसत्तम॥ अभिवाद्यो
पतस्थुर्वैक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभं॥ २ ॥ कन्याश्चंदनचूर्णैश्चलाजैर्माल्यैश्चसर्वशः॥ अवाकिरञ्छांतनवंतत्रगत्वासहस्रशः ॥ ३ ॥ स्त्रियोवृद्धास्तथाबालाःप्रेक्षका
श्चपृथग्जनाः॥ समभ्ययुःशांतनवंभूतानीवतमोनुदं॥ ४ ॥ तूर्याणिशतसंख्यानितथैवनटनर्तकाः॥ शिल्पिनश्चतथाजग्मुःकुरुवृद्धंपितामहं ॥ ५॥

कशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥ व्युष्टायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पृथग्जनाःप्राकृताजनाः भूतानिप्राणिनोगंधर्वादीनिवा तमोनुदंसूर्यं ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ परिदूयंतेपरितप्यंते ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥ विकुर्वतोविशेषेणकुर्वतः ॥ २६ ॥

उपारम्यंचयुद्धेभ्यःसन्नाहान्विप्रमुच्यते॥ आयुधानिचनिक्षिप्यसहिताःकुरुपांडवाः ॥६॥ अन्वासंतदुराधर्षंदेवव्रतमरिंदमं॥ अन्योन्यंप्रीतिमंतस्तेयथापूर्वंय
थावयः॥ ७॥ सापार्थिवशताकीर्णासमितिर्भीष्मशोभिता॥ शुशुभेभारतीदीप्तादिवीवादित्यमंडलं॥ ८॥ विबभौचनृपाणांसागंगासुतमुपासतां ॥ देवाना
मिवदेवेशंपितामहमुपासतां॥ ९ ॥ भीष्मस्तुवेदनांधैर्यान्निगृह्यभरतर्षभ॥ अभितप्तःशरैश्चैवनिःश्वसन्नुरगोयथा ॥ १० ॥ शराभितप्तकायोपिशस्त्रसंपातमू
र्छितः॥ पानीयमितिसंप्रेक्ष्यराज्ञस्तान्प्रत्यभाषत॥ ११ ॥ ततस्तेक्षत्रियाराजन्नुपाजह्रुःसमंततः॥ भक्ष्यानुच्चावचान्राजन्वारिकुंभांश्चशीतलान् ॥ १२ ॥ उपा
नीतंतुपानीयंदृष्ट्वाशांतनवोब्रवीत्॥ नाद्यातातामयाशक्याभोगाःकेचनमानुषाः ॥ १३ ॥ अपक्रांतोमनुष्येभ्यःशरशय्यांगतोह्यहं॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामिनि
वृत्तिंशशिसूर्ययोः॥ १४ ॥ एवमुक्त्वाशांतनवोनिंदन्वाक्येनपार्थिवान्॥ अर्जुनंद्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषतभारत॥ १५॥ अथोपेत्यमहाबाहुरभिवाद्यपिताम
हं॥ अतिष्ठत्प्रांजलिःप्रह्वःकिंकरोमीतिचाब्रवीत्॥ १६॥ तंदृष्ट्वापांडवंराजन्नभिवाद्याग्रतःस्थितं॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभीष्मःप्रीतोधनंजयं॥ १७॥ दह्यतीव
शरीरंमेसंवृतस्यतवेषुभिः ॥ मर्माणिपरिदूयंतेमुखंचपरिशुष्यति ॥ १८ ॥ वेदनार्तशरीरस्यप्रयच्छापोममार्जुन ॥ त्वंहिशक्तोमहेष्वासदातुमापोयथाविधि
॥ १९ ॥ अर्जुनस्तुतथेत्युक्त्वारथमारुह्यवीर्यवान्॥ अधिज्यंबलवत्कृत्वागांडीवंव्याक्षिपद्धनुः॥ २० ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः॥ वित्रेसुःस
र्वभूतानिसर्वेश्रुत्वाचपार्थिवाः॥ २१॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वारथेनरथिनांवरः॥ शयानंभरतश्रेष्ठंसर्वशस्त्रभृतांवरं॥ २२ ॥ संधायचशरंदीप्तमभिमंत्र्यसपांडवः॥
पर्जन्यास्त्रेणसंयोज्यसर्वलोकस्यपश्यतः॥ २३ ॥ अविध्यत्पृथिवींपार्थःपार्श्वेभीष्मस्यदक्षिणे॥ उत्पपातततोधारावारिणोविमलाशुभा॥ २४॥ शीतस्यामृत
कल्पस्यदिव्यगंधरसस्यच ॥ अतर्पयत्ततःपार्थःशीतयाजलधारया ॥ २५ ॥ भीष्मंकुरूणामृषभंदिव्यकर्मपराक्रमं ॥ कर्मणातेनपार्थस्यशक्रस्येवविकुर्वतः
॥ २६ ॥ विस्मयंपरमंजग्मुस्ततस्तेवसुधाधिपाः॥ तत्कर्मप्रेक्ष्यबीभत्सोरतिमानुषविक्रमं ॥ २७॥ संप्रावेपंतकुरवोगावःशीतार्दिताइव ॥ विस्मयाच्चोत्तरीया
णिव्याविध्यन्सर्वतोनृपाः॥ २८ ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषस्तुमुलःसर्वतोभवत्॥ ततःशांतनवश्चापिराजन्बीभत्सुमब्रवीत्॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ व्याविध्यन्भ्रामितवंतः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ निधनंनिधनहेतुः तद्विदोदेवरहस्यज्ञाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जगतिभूलोके ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सर्वपार्थिववीराणांसन्निधौपूजयन्निव ॥ नैतच्चित्रंमहाबाहोत्वयिकौरवनंदन ॥ ३० ॥ कथितोनारदेनासिपूर्वर्षिरमितद्युते ॥ वासुदेवसहायस्त्वंमहत्कर्मंकरिष्यसि ॥ ३१ ॥ यन्नोत्सहतिदेवेंद्रःसहदेवैरपिध्रुवं ॥ विदुस्त्वांनिधनंपार्थसर्वक्षत्रस्यतद्विदः ॥ ३२ ॥ धनुर्धराणामेकस्त्वंपृथिव्यांप्रवरोनृषु ॥ ३३ ॥ मनुष्याजगतिश्रेष्ठाःपक्षिणांपतगेश्वरः ॥ सरितांसागरःश्रेष्ठोगौर्वरिष्ठाचतुष्पदां ॥ ३४ ॥ आदित्यस्तेजसांश्रेष्ठोगिरीणांहिमवान्वरः ॥ जातीनांब्राह्मणःश्रेष्ठःश्रेष्ठस्त्वमसिधन्विनां ॥ ३५ ॥ नवैश्रुतंधार्तराष्ट्रेणवाक्यंमयोच्यमानंविदुरेणचैव ॥ द्रोणेनरामेणजनार्दनेनमुहुर्मुहुःसंजयेनापिचोक्तं ॥ ३६ ॥ परीतबुद्धिर्हिविसंज्ञकल्पोदुर्योधनोनचतच्छ्रद्दधाति ॥ सशेष्यतेवैनिहतश्चिरायशास्त्रातिगोभीमबलाभिभूतः ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वातद्वचःकौरवेंद्रोदुर्योधनोदीनमनाबभूव ॥ तमब्रवीच्छांतनवोभिवीक्ष्यनिबोधराजन्भववीतमन्युः ॥ ३८ ॥ दृष्टंदुर्योधनैतत्तेयथापार्थेनधीमता ॥ जलस्यधाराजनिताशीतस्यामृतगंधिनः ॥ ३९ ॥ एतस्यकर्तालोकेस्मिन्नान्यःकश्चनविद्यते ॥ आग्नेयंवारुणंसौम्यंवायव्यमथवैष्णवं ॥ ४० ॥ ऐंद्रंपाशुपतंब्राह्मंपारमेष्ठ्यंप्रजापतेः ॥ धातुस्त्वष्टुश्चसवितुर्वैवस्वतमथापिवा ॥ ४१ ॥ सर्वस्मिन्मानुषेलोकेवेत्तिकोहिधनंजयः ॥ कृष्णोवादेवकीपुत्रोनान्योवेदेहकश्चन ॥ ४२ ॥ अशक्यःपांडवस्तातयुद्धेजेतुंकथंचन ॥ अमानुषाणिकर्माणियस्यैतानिमहात्मनः ॥ ४३ ॥ तेनसत्ववतासंख्येशूरेणाहवशोभिना ॥ कृतिनासमरेराजन्संधिर्भवतुमाचिरं ॥ ४४ ॥ यावत्कृष्णोमहाबाहुःस्वाधीनःकुरुसत्तम ॥ तावत्पार्थेनशूरेणसंधिस्तेतातयुज्यतां ॥ ४५ ॥ यावन्नतेचमूःसर्वाःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्तेतातयुज्यतां ॥ ४६ ॥ यावत्तिष्ठंतिसमरेहतशेषाःसहोदराः ॥ नृपाश्चबहवोराजंस्तावत्संधिःप्रयुज्यतां ॥ ४७ ॥ ननिर्दहतितेयावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूं ॥ युधिष्ठिरोरणेतावत्संधिस्तेतातयुज्यतां ॥ ४८ ॥ नकुलःसहदेवश्चभीमसेनश्चपांडवः ॥ यावच्चमूंमहाराजनाशयंतिनसर्वशः ॥ ४९ ॥ तावत्तेपांडवैर्वीरैःसौहार्दंममरोचते ॥ युद्धंमदंतमेवास्तुतातसंशाम्यपांडवैः ॥ ५० ॥ एतत्तुरोचतांवाक्यंयदुक्तोसिमयानघ ॥ एतत्क्षेममहंमन्येतवचैवकुलस्यच ॥ ५१ ॥ त्यक्त्वामन्युंव्युपशाम्यस्वपार्थैःपर्याप्तमेतद्यत्कृतंफाल्गुनेन ॥ भीष्मस्यांतादस्तुवःसौहृदंचजीवंतुशेषाःसाधुराजन्प्रसीद ॥ ५२ ॥ ॥१८७॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ क्षेमंहितं ॥ ५१ ॥ फाल्गुनेनयत्कृतंएतदेतावदेवपर्याप्तमस्तु चशब्दादेतावतांभ्रातृणामंतादपीति ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ योज्ययोगधारणायुक्तंकृत्वा ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिभी० नै० भारतभावदीपेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥

राज्यस्यार्धंदीयतांपांडवानामिंद्रप्रस्थंधर्मराजोभियातु ॥ मामित्रध्रुक्पार्थिवानांजघन्यःपापांकीर्तिंप्राप्स्यसेकौरवेंद्र ॥ ५३ ॥ ममावसानाच्छांतिरस्तुप्रजानांसंगच्छंतांपार्थिवाःप्रीतिमंतः ॥ पितापुत्रंमातुलंभागिनेयोभ्राताचैवभ्रातरंप्रैतुराजन् ॥ ५४ ॥ नचेदेवंप्राप्तकालंवचोमेमोहाविष्टःप्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ॥ तप्स्यस्यंतेएतदंताःस्थसर्वेसत्यामेतांभारतीमीरयामि ॥ ५५ ॥ एतद्वाक्यंसौहृदादापगेयोमध्येराज्ञांभारतंश्रावयित्वा ॥ तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मायोज्यात्मानंवेदनांसंनियम्य ॥ ५६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ धर्मार्थसहितंवाक्यंश्रुत्वाहितमनामयं ॥ नारोचयतपुत्रस्तेमुमूर्षुरिवभेषजं ॥ ५७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिदुर्योधनंप्रतिभीष्मवाक्येएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेजग्मुःस्वानालयान्पुनः ॥ तूष्णींभूतेमहाराजभीष्मेशांतनुनंदने ॥ १ ॥ श्रुत्वातुनिहतंभीष्मंराधेयःपुरुषर्षभः ॥ ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगामह ॥ २ ॥ सददर्शमहात्मानंशरतल्पगतंतदा ॥ जन्मशय्यागतंवीरंकार्तिकेयमिवप्रभुं ॥ ३ ॥ निमीलिताक्षंतंवीरंसाश्रुकंठस्तदावृषः ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहोइत्युवाचमहाद्युतिः ॥ ४ ॥ राधेयोहंकुरुश्रेष्ठनित्यमक्षिगतस्तव ॥ द्वेष्योहंतवसर्वत्रइतिचैनमुवाचह ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वाकुरुवृद्धोहिवलीसंवृतलोचनः ॥ शनैरुद्वीक्ष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रहितंधिष्ण्यमालोक्यसमुत्सार्यचरक्षिणः ॥ पितेवपुत्रंगांगेयःपरिरभ्यैकपाणिना ॥ ७ ॥ एह्येहिमेविप्रतीपस्पर्धसेत्वंमयासह ॥ यदिमांनाधिगच्छेथानतेश्रेयोध्रुवंभवेत् ॥ ८ ॥ कौंतेयस्त्वंनराधेयोनतवाधिरथःपिता ॥ सूर्यजस्त्वंमहाबाहोविदितोनारदान्मया ॥ ९ ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैवतच्चसत्यंनसंशयः ॥ नचद्वेषोस्तिमेतातत्वयिसत्यंब्रवीमिते ॥ १० ॥ तेजोवधनिमित्तंतुपरुषंत्वाहमब्रुवं ॥ अकस्मात्पांडवान्सर्वानवाक्षिपसिसुव्रत ॥ ११ ॥ येनासिबहुशोराज्ञाचोदितःसूतनंदन ॥ जातोसिधर्मलोपेनततस्तेबुद्धिरीदृशी ॥ १२ ॥ नीचाश्रयान्मत्सरेणद्वेषिणीगुणिनामपि ॥ तेनासिबहुशोरूक्षंश्रावितःकुरुसंसदि ॥ १३ ॥ जानामिसमरेवीर्यंशत्रुभिर्दुःसहंभुवि ॥ ब्रह्मण्यतांचशौर्यंचदानेचपरमांस्थितिं ॥ १४ ॥ नत्वयासदृशःकश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ॥ कुलभेदभयाच्चाहंसदापरुषमुक्तवान् ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ जन्मशय्यागतंजन्मकालेशरशय्यागतं शरजन्मत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पुरुषेषुमानुषेषु एवंसत्यपिअतिसंभावितःपांडवानतिपीडयेरितिनिश्चित्यातिरथोप्यर्धरथत्वेनगणितइतिभावः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वयासदृशोनाभवत्त्वयाजितइत्यर्थः इयंकथाराजधर्मे अनेननागायुतबलत्वंकर्णस्यसूचितं ॥१८॥ युधिसंप्रहारे ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥ निर्वृत्तंसमाप्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अवकीर्णस्य

इष्वस्त्रेचास्त्रसंधानेलाघवेस्त्रबलेतथा ॥ सदृशःफाल्गुनेनासिकृष्णेनचमहात्मना ॥ १६ ॥ कर्णकाशिपुरंगत्वात्वयैकेनधनुष्मता ॥ कन्यार्थेकुरुराजस्यराजानो
मृदितायुधि ॥ १७ ॥ तथाचबलवान्राजाजरासंधोदुरासदः ॥ समरेसमरश्लाघिन्नत्वयासदृशोभवत् ॥ १८ ॥ ब्रह्मण्यःसत्त्वयोधीचतेजसाचबलेनच ॥ दे
वगर्भसमःसंख्येमनुष्यैरधिकोयुधि ॥ १९ ॥ व्यपनीतोद्यमन्युर्मेयस्त्वांप्रतिपुराकृतः ॥ दैवंपुरुषकारेणनशक्यमतिवर्तितुं ॥ २० ॥ सोदर्याःपांडवावीराभ्रातर
स्तेऽरिसूदन ॥ संगच्छतैर्महाबाहोममचेदिच्छसिप्रियं ॥ २१ ॥ मयाभवतुनिर्वृत्तंवैरमादित्यनंदन ॥ पृथिव्यांसर्वराजानोभवंत्वद्यनिरामयाः ॥ २२ ॥ ॥ कर्ण
उवाच ॥ ॥ जानाम्येवमहाबाहोसर्वमेतन्नसंशयः ॥ यथावदसिमेभीष्मकौंतेयोहंनसूतजः ॥ २३ ॥ अवकीर्णस्त्वहंकुंत्यासूतेनचविवर्धितः ॥ भुक्त्वादुर्योधनैश्व
र्यंनमिथ्याकर्तुमुत्सहे ॥ २४ ॥ वसुदेवसुतोयद्वत्पांडवायदृढव्रतः ॥ वसुचैवशरीरंचपुत्रदारंतथायशः ॥ २५ ॥ सर्वंदुर्योधनस्यार्थेत्यक्तंमेभूरिदक्षिण ॥ माचैत
द्व्याधिमरणंक्षत्रंस्यादितिकौरव ॥ २६ ॥ कोपिताःपांडवानित्यंसमाश्रित्यसुयोधनं ॥ अवश्यभावीह्यर्थोयंयोनशक्योनिवर्तितुं ॥ २७ ॥ दैवंपुरुषकारेणको
निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ पृथिवीक्षयशंसीनिनिमित्तानिपितामह ॥ २८ ॥ भवद्भिरुपलब्धानिकथितानिचसंसदि ॥ पांडवावासुदेवश्चविदितामममसर्वशः ॥ २९ ॥
अजेयाःपुरुषैरन्यैरितितांश्चोत्सहामहे ॥ विजयिष्येरणेपांडूनितिमेनिश्चितंमनः ॥ ३० ॥ नचशक्यमवस्रष्टुंवैरमेतत्सुदारुणं ॥ धनंजयेनयोत्स्येहंस्वधर्मप्रीतमा
नसः ॥ ३१ ॥ अनुजानीष्वमांतातयुद्धायकृतनिश्चयं ॥ अनुज्ञातस्त्वयावीरयुध्येयमितिमेमतिः ॥ ३२ ॥ दुरुक्तंविप्रतीपंवारभसाच्चापलात्तथा ॥ यन्मयेहकृ
तंकिंचित्तन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ ३३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ नचेच्छक्यमवस्रष्टुंवैरमेतत्सुदारुणं ॥ अनुजानामिकर्णत्वांयुध्यस्वस्वर्गकाम्यया ॥ ३४ ॥

कः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ निवर्तितुंनिवर्तयितुं ॥ २८ ॥ २९ ॥ पांडूनर्जुनंविहायचतुरः अर्जुनेनयोत्स्येअन्यान्विजेष्येइतिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विप्रतीपंविरुद्धं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ इतिभी० नै० भारतभावदीपेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समाप्तोभीष्मपर्वार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

विमन्युर्गतसंरंभःकृतकर्मारणेस्मह ॥ यथाशक्तियथोत्साहंसतांवृत्तेषुवृत्तवान् ॥ ३५ ॥ अहंत्वामनुजानामियदिच्छसितदाप्नुहि ॥ क्षत्रधर्मजितौँल्लोकानवा
प्स्यसिधनंजयात् ॥ ३६ ॥ युध्यस्वनिरहंकारोबलवीर्यव्यपाश्रयः ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३७ ॥ प्रशमेहिकृतोयत्नःसुमहान्सुचिरंम
या ॥ नचैवशकितःकर्तुंकर्णसत्यंब्रवीमिते ॥ ३८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ इत्युक्तवतिगांगेयेअभिवाद्योपमंत्र्यच ॥ राधेयोरथमारुह्यप्रायात्तवसुतंप्रति ॥ ३९ ॥
इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मकर्णसंवादेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ७ ॥
समाप्तंभीष्मवधपर्वभीष्मपर्वच ॥ ॥ अस्यानंतरंद्रोणपर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितं ॥ हतंदेवव्रतंश्रुत्वापांचा
ल्येनशिखंडिना ॥ १ ॥

श्वेतोपाख्यानसमाप्त्यनंतरग्रंथप्रभृतिआपर्वसमाप्तिलिखिताटीकाअन्यैवनचतुर्धरप्रणीतेतिभाति टीकांतरपुस्तकेषूपलंभाल्लेखसादृश्याभावाच्च ॥
॥ अस्मिन्पर्वणिआदिपर्वोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिकत्वंचेल्लिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं ॥

इदंभीष्मपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७१८

॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व समाप्तम् ॥

00011243

Digitized with financial assistance from the

Government of Maharashtra

on 06 February, 2016